

dc_248_11

**A középkor régészete az észak-balkáni térségben
– párhuzamos és összehasonlító vizsgálat –**

Akadémiai doktori értekezés

Takács Miklós

Budapest – Érd, 2011.

dc_248_11

dc_248_11

Antonio Takács
Carissimo patri meo

dc_248_11

Tartalomjegyzék

I. kötet

I. Előszó	7
II. Bevezetés	31
1. Alapfogalmak, az elemzés célja és módszere	31
2. Földrajzi keretek	40
3. Az Észak-Balkán középkori története, feldolgozásunk időhatárai	50
III. Komparatív analízis	113
1. Az elvárások és a rájuk reflektáló célkitűzések	113
a.) Bevezető gondolatok és közös jellemzők	113
b.) Egyedi jellemzők	132
c.) Albánia	133
d.) Bosznia-Hercegovina	140
e.) Bulgária	150
f.) Horvátország	160
g.) Kosova/Koszovó	175
h.) Macedónia	182
i.) Montenegró	191
j.) Szerbia	194
k.) Vajdaság	208
l.) A nemzetállami keretekhez nem vagy csak részben kötődő kutatók vagy kutatóműhelyek célkitűzései	219
2. Adatfeldolgozás, leletértelmezés	233
a.) Bevezető gondolatok	233
b.) Albánia	246
c.) Bosznia-Hercegovina	269
d.) Bulgária	288

e.) Horvátország	333
f.) Kosova/Koszovó	362
g.) Macedónia	372
h.) Montenegró	384
i.) Szerbia	391
j.) Vajdaság	429
k.) A nemzetállami keretekhez nem vagy csak részben kötődő kutatóhelyek elemező tevékenysége.....	468
IV. Összegzés	493
V. Irodalomjegyzék	509

I. Előszó

*Wie bin ich wert, dich in der Hand zu halten?
Dich höchsten Schatz aus Moder fromm entwendend
Und in die freie Luft, zu freiem Sinnen,
Zum Sonnenlicht andächtig hin mich wendend.*

Was kann der Mensch im Leben mehr gewinnen,

*Als daß sich Gott-Natur ihm offenbare?
Wie sie das Feste läßt zu Geist verrinnen,
Wie sie das Geisterzeugte fest bewahre.*

Johann Wolfgang Goethe: Bei Betrachtung von Schillers Schädel¹

Dolgozatunk előszavában két kérdésre kell választ adnunk. Először arra, miért fontos, egyáltalán van-e bármilyen jelentősége összehasonlító áttekintést írni az észak-balkáni államok középkor-régészetéről. Utána pedig arra is érdemes kitérni, miért éppen a jelen sorok írója számára fogalmazódott meg elérendő célként egy, az Észak-Balkán középkor-régészetét

---

¹ http://gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=871&kapitel=413&cHash=d7cecc7c0schiller#gb_found
(letöltés időpontja 2010. 7. 5., ellenőrzés 2010. 8. 25.)

Magyar fordítása:

*„Méltó vagyok-e jósigék edénye,
hogy rothadásból kiragadjalak,
ilyen ritka kincshez gyöngéd ujjal érve?
S méltó vagyok, hogy míg nézlek, kiszálljak
szabad eszmélkedés derült egébe?*

*Mindent elért, már többet nem kívánhat,
ki Természet-isten csodáin átlát:
látja, hogyan old szellemé szilárdat,*

s hogy őrzi meg a szellem alkotását

Johann Wolfgang Goethe: Schiller koponyája, részlet, Képes Géza fordítása. In: A világirodalom legjobb versei az ókortól a XX. századig. I. köt. Válogatta Lator László. Európa könyvkiadó, Bp. 1978, 200.)

tárgyaló összefoglalás megírása. Az előszó végén pedig szólnunk mindazokról a nehézségekről, amelyek egy ilyen témájú összefoglalás megírását nehezítik, vagy legalábbis nehezíthetik.

Fejtegetéseinket egy lehetséges ellenérv cáfolatával szeretnénk indítani. Összefoglalásunk témaválasztása ellen talán felhozható az, hogy a Balkán-félsziget északi része az újkor előtt földrajzi nagytájként nem volt annyira egységes, hogy azt egyetlen régióként lehessen vizsgálni. E lehetséges ellenvetésre alább még visszatérünk, egy-egy konkrét probléma vizsgálata során. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a kritikai alapállás egyik súlyponti eleme az lehetne, hogy a Balkán-félszigetnek még a neve is újkori: azt 1808-ban alkotta meg Johann August Zeune berlini geográfus.² A félsziget neve is a kétségeket erősítheti. A *balkán* szó ugyanis oszmán-török eredetű, így joggal feltételezhető, hogy a félsziget központi hegymasszívumának a neve sem lehet régebbi az Oszmán Birodalom délkelet-európai térfoglalásánál.³ Az ellentmondás azonban csak látszólagos. A Balkán-félsziget fogalmának kései megalkotása ellenére sem képezheti ugyanis vita tárgyát az, hogy Délkelet-Európa a középkorban egy kultúrföldrajzi egységként létezett. Dimitry Obolensky összefoglalásainak⁴ a megjelenése óta szinte közhelynek számít a Balkán-félsziget középkori egységének a kimondása. A tárgyalt időszak nagyobbik részében, azaz az 5. és a 14. század között, a Balkán a keletrómai / bizánci *koiné* – vagy Dimitry Obolensky szavával élve: *commonwealth*⁵ – része volt. A 14. század végétől pedig az Oszmán Birodalom délkelet-európai terjeszkedése jelentette azt az egységes alapot, amelyen belül a regionális különbségek kifejlődhettek. Felfogásunk szerint tehát mindenképpen érdemes egységes szempontok alapján áttekinteni a balkáni térség középkor-régészetét.

Dolgozatunkban a Balkán-félsziget északi felében, azaz a délszláv államokban és Albániában vizsgáljuk a középkori tárgyi hagyaték feltárását és feldolgozását. A Balkán-félsziget déli felére, azaz Görögországra és Törökország európai részére nem terjesztettük ki figyelmünket. Részben e területek középkor-régészetének sajátos, az észak-balkáni államokétól jelentős mértékben eltérő fejlődése miatt,⁶ részben pedig annak következményeként, hogy a félsziget déli feléről, és ezen belül is Görögországról

² Kiss L. (1978), 84. Bolgár nyelven foglalta össze a Balkán, mint földrajzi fogalom kialakulásának problematikáját a közelmúltban Matanov (2002), 1-8.

³ E nagyjából nyugat-keleti irányú, hosszan elnyúló hegyvidéket az ókorban még Haemusnak ill. Haemonnak nevezték, a 6-7. században beköltöző szlávoktól pedig a Stara Planina (= Öreghegy) nevet kapta

⁴ Obolensky (1966), 473-518; Obolensky (1971).

⁵ Obolensky (1971).

⁶ A görög középkor-régészet vonatkozásában utalt erre: Athanassopoulos (2008), 16-19.

nagyságrendekkel több összefoglalás áll a kutató rendelkezésére, mint a tájegység északi feléről. A helyzet a régészet azon ágai esetében igazán kedvező, amelyek a bizánci építészet, illetve a képző-, illetve iparművészet kutatásához kapcsolódnak.⁷ Sőt a görögországi régészetet tárgyaló munkák egy további, szintén nem elhanyagolható előnnyel rendelkeznek: elég nagy számban íródtak nyugati világnyelveken. Ezzel szemben viszont a félsziget északi feléről igencsak eltérő megbízhatóságú összefoglalások állnak a kutatás rendelkezésére, különösen az angol nyelvterületen, ahol a kutatók többsége – tisztelet a vizsgált régióból származó szakembernek, és néhány kivételes nyelvtelhetségű régésznek – a helyi nyelvek egyikét sem olvassa.

Az előző gondolatot továbbszöve: a helyismeret és a helyi nyelvek tudása lehet az a pont, ahol egy magyar régész jól hasznosíthatja a vizsgált régió közelségéből következő előnyöket. Munkánk megírásának az volt talán a legfőbb oka, hogy felfogásunk szerint egy ilyen, összehasonlító dolgozat elkészítése egy magyar régész számára megkerülhetetlen feladat. Nem pusztán annak a következtében, hogy Magyarország közvetlen déli szomszédai az észak-balkáni államok. Az összegzést legalább ennyire sürgeti a két földrajzi nagytáj közötti, középkori kapcsolatok sokrétű volta és intenzitása. Az anyagi kultúra alább részletezendő összefüggései ugyanis oly szorosak voltak, hogy magát a Kárpát-medence középkor-régészetét sem ismerhetjük igazán, ha a hozzá délről kapcsolódó területek leletanyagáról nem rendelkezünk legalább egy alapszintű tájékozottsággal. E felismerés természetesen nem a jelen dolgozat szerzőjének az érdeme. Sőt nem is azon régészeké, akik a 20. században a két terület egy-egy azonos lelettípusát vették górcső alá. Magyarország és az Észak-Balkán anyagi kultúrája közötti kapcsolatokra ugyanis már azok a történészek is felfigyeltek, akik a középkor-régészet megszületése előtt, tehát még a 17-19. században elemezték a két nagytájat, írott források alapján. Nem gátolta e felismerés megfogalmazását az, hogy e korban a történészek elsősorban a politikatörténeti vagy a dinasztikus kapcsolatok iránt érdeklődtek. Hiszen a két nagytáj anyagi kultúrája közötti összefüggésekre sokszor még a politikai kapcsolatokat taglaló szerzők is kitértek. E tény tudománytörténeti jelentőségét pedig csak kis mértékben csökkent az, hogy az anyagi kultúrára vonatkozó megállapítások általában csak egy-egy rövid kitérőként szerepelnek munkáikban. A kapcsolattörténeti kutatások másik forrása a nyelvészet volt. Annak következtében, hogy már a 18-19. század fordulóján kialakult egy olyan, történeti-etimologizáló elemzési mód, amely szinte kötelező érvénnyel reflektál az anyagi, illetve szellemi kultúra egyes elemeire.

---

⁷ lásd pl.: *Kirsten – Kraiker (1967); Hetherington (1991).*

A történeti és nyelvészeti kutatásoknál sajnos csak jóval később indult meg észak-balkáni eredetű régészeti leletek magyarországi vizsgálata, és e kijelentés érvényét az sem kérdőjelezi meg, ha a lelet fogalmát a lehető legszélesebben értelmezzük, azaz részének tekintjük a földre sohasem került pénzérmekeket, díszfegyvereket, egyházi kegytárgyakat vagy kegyképeket. Ugyanakkor azonban az sem kétséges, hogy éppen e tárgytipusok jelentették az első elemzésekhez a kiindulópontot. Egyetlen, de jellemző adat: az egyik legkorábbi, és így külön említésre érdemes feldolgozást, Érdy János készítette a szerbiai és boszniai középkori pénzekről és műve 1858-ban került kiadásra.⁸

A Kárpát-medence és a Balkán anyagi kultúrája közötti kapcsolatok felismerése jellemzően egy sajátos, közép-európai környezetben indult meg a 18. században, és egészen a 20-21. század fordulójáig jórészt történészek érdeklődtek e kérdések iránt, öröndetes módon már nemcsak Közép-hanem Kelet-Közép-Európában is.⁹ Ennek ellenére is tény, hogy a két

---

⁸ Érdy (1857).

⁹ A jelen dolgozat kereteit szétfeszítené a Kárpát-medence és az Észak-Balkán közötti, középkori kapcsolatokat tárgyaló dolgozatok részletes bibliográfiája. Már a magyar – délszláv kapcsolatokat tárgyaló művek száma is oly nagy, hogy ezek áttekintése is túlnőné egy jegyzet kereteit. Ez utóbbi kutatási téma ugyanis igen nagy népszerűségnek örvendett a magyar tudományosságban, különösen az I. világháború előtti évtizedekben. Itt csak néhány, ez utóbbi témában íródott, és részint vagy egészében még ma is használható összefoglalásra utalunk: Szalay (1861); Kállay (1877), német nyelvű változata: Kállay (1878); Dudás (1904), 111-133; Thallóczy (1906) Az 1902-ig, illetve 1918-ig terjedő korszak szakirodalmát áttekintette: Margalits (1900-1902); Margalits (1918). A szerb, illetve a horvát történetírás is a 19. század közepe óta elemzi a Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatokat E munkák közül egyetlen olyat emeltünk ki, amely mintegy egyeztetni kívánta a szerb és a magyar történetírás eredményeit: Juga (1913). Az I. világháború vége, azaz a kelet-közép-európai térség politikai határainak gyökeres átalakítása visszavetette a magyar-délszláv középkori kapcsolatok kutatását Magyarországon, és a „trianoni sokk” következtében az adott kérdést elemző szerzők egy részénél aktualizálási tendenciák fedezhetők fel. Az adatok aktualizált szempontú bemutatásával új délszláv államalakulat strukturális gyengeségét, az egyes nemzetek közötti kulturális különbségeket igyekeztek szemléltetni, egy jövőbeli, óhajtott területi revízió előkészítése érdekében: Nádasdy (1934). E folyamat csak igen rövid időre szakadt meg az 1930-as és '40-es évek fordulóján, amikor átmenetileg egy magyar – jugoszláv közös külpolitikai orientáció lehetősége is felmerült. Ezen, tiszavirág életű külpolitikai igazodást tükrözik az alábbi mű: Ferdinándy – Gogolák (1940). Szerbhorvát fordítása: Ferdinándy – Gogolák (1940). Ezzel szemben viszont már a királyi Jugoszlávia 1941-es, náci lerochanása és felbomlása/feldarabolása utáni állapotokat rögzíti három névtelen tanulmány: N. N. (1941a); N. N. (1941b); N. N. (1941c). A magyar történettudományt dicséri, hogy a II. világháború kiélezte politikai ellentétek idején is több olyan tanulmány jelenhetett meg, jórészt nyelvészek, illetve irodalomtörténészek tollából, amelyek következtetései tartósan bizonyultak: Kniezsa (1942a), 7-40; Kniezsa (1942b), 169-188; Kniezsa (1942c), 76-77; Hadrovics (1942); Hadrovics (1944). A II. világháború vége, és különösen az 1948-ba bekövetkező teljes kommunista hatalomátvétel után a középkori magyar-délszláv politikai kapcsolatok kutatása évtizedeken át az egyes marxista tételek alátámasztására szolgáló illusztrációs anyaggá silányult. Csak az 1970-es években indult meg egy kedvező irányú átalakulás, olyan történészeknek köszönhetően, akik egy-egy konkrét kutatási téma elemzése során hajlandók voltak visszanyúlni az elsődleges forrásokig. A történetírás további

érintett nagytáj történészein kívül – sőt sokszor helyettük is – jórészt a német nyelvterület szakemberei, értsd: történészei és nyelvészei, érdeklődtek és érdeklődnek e kérdések iránt. Számos esetben kiegészülve egy-egy szlovén, cseh vagy magyar kutatóval. Örömteli fejlemény, hogy két nagytáj középkori anyagi kultúrája iránti történeti vagy nyelvészeti érdeklődés nem szűnt meg a kutatási „hőskor” lezárulta, azaz a 19. század második fele után sem. Azon időpont után tehát, amikor a két vizsgált nagytáj egyes régióiban megindultak az első, már bizonyos mértékig rendszeresnek tekinthető régészeti kutatások. A magyar tudományos élet szempontjából pedig örömteli fejleményként könyvelhető el az, hogy a kapcsolattörténeti emlékek feltárásában igencsak kivették a részüket magyar kutatók is. Így – Pray Györggyel, tehát a 18. századdal kezdve – legalább ötven(!) olyan magyar történész vagy nyelvész sorolható fel, aki jelentős, azaz nemzedékeken át és/vagy külföldön is jegyzett kutatásokat végzett a Balkán középkori történetének a tárgyában.¹⁰

A kutatás későbbi menetét sajnos nemcsak az első eredmények közzé tétele határozta meg, hanem egy olyan kutatási gyakorlat elterjedése, amely az adott problematika egy-egy szűk szegmensének a vizsgálatát tekintette céljának, a Balkán középkori anyagi kultúrájának széles horizontú elemzése helyett. Egy-egy olyan részprobléma került rend szerint a kutatás homlokterébe, amelynek vizsgálatához már nem volt szükség az óriási nagyságú, de igencsak

---

fejlődésére meghatározó hatásának bizonyult a Szlavónia Árpád-kori kormányzattörténetét tárgyaló két munka: *Györffy (1970)*, 223-241; e mű német változata: *Györffy (1971)*, 295-313; és *Kristó (1979)*, 84-86. További adatokat tartalmaznak az 1526 előtti Magyarországra költöző szerb, horvát, dalmát főurak életútját, illetve – ezzel szoros összefüggésben – törökellenes határháborúk történetét feldolgozó munkák sora: *Szakály (1986a)*, 11-57; *Szakály (1986c)*, *Kubinyi (1978)*, 194-222; *Kubinyi (1981)*, 66-107, stb. Az anyagi kultúra szempontjából is fontos eredményt hoztak az irodalomtörténeti kutatások, különösen a 15-16. századi Szerémség vonatkozásában. E kutatási területen két vajdasági magyar irodalomtörténész tollából jelentek meg az 1970-es, illetve 80-as években máig használható eredmények: *Bori (1987)*; *Dávid A. (1968)*, e mű szerb fordítása: *Dávid A. (1977)*. Lásd még: *Dávid A. (1978)*.

¹⁰ Az egyes személyek kiemelése természetesen nem lehet független életművük szubjektív megítélésétől. Ennek ellenére nem mulaszthattuk el az alábbi, sajátos névsor összeállítását. Így jelentős balkanisztikai művekkel gazdagította a magyar történettudományt Angyal Endre, Barta Gábor, Barts Gyula, Bátky Zsigmond, Benda Kálmán, Borovszky Samu, Bubits Zsigmond, Dávid András, Dávid Géza, Engel Pál, Érduhelyi Menyhért, Fekete Lajos, Ferdinandy Mihály, Fodor Pál, Fügedi Erik, Galavics Géza, Gáldi László, Gecsényi Lajos, Gunda Béla, Gyóni Mátyás, Györffy György, H. Tóth Imre, Hadrovics László, Halasi Kun Tibor, Hegyi Klára, Hodinka Antal, Hóvári János, Ivánfi Ede, Ivánka Endre, Iványi István, Káldy-Nagy Gyula, Kállay Benjámin, Kapitánffy István, Karácson Imre, Katona István, Kiss Lajos, Kiss Lajos, Klaniczay Gábor, Kniezsa István, Kristó Gyula, Kubinyi András, Lukinich Imre, Magdics István, Magyar István Lénárd, Makk Ferenc, Makkai László, Mályusz Elemér, Margalits Ede, Melich János, Mendöl Tibor, Molnár Antal, Moór Elemér, Moravcsik Gyula, Niederhauser Emil, Olajos Terézia, Pálffy Géza, Pével Ágoston, Pesty Frigyes, Rokay Péter, Salamon Ferenc, Szádeczky Kardoss Samu, Szakály Ferenc, Szalay László, Szamota István, Szentkláray Jenő, Thallóczy Lajos, Thim József, Thury József, Váczy Péter, Wertner Mór,

szórt jellegű forrásanyag átfogó igényű megismerésére, mert az adott kérdésfelvetést egy szűkebb adatállomány alapján is jól lehetett elemezni. Sajnos e szemlélet a 19. század végén mind Magyarországon, mind a német nyelvterületen, mind pedig az egyes nyugati szláv országokban meghonosodott, és csak a szakterület egy-egy valóban nagy képviselője, így például Konstantin Jireček tudta kivonni magát hatása alól. E sajátos, csak bizonyos résztémákra figyelő látószög alkalmazása vált jellemzővé a 19-20. század fordulójától egyre jobban fellendülő régészeti kutatásokra is. Sőt elfogadták a parciális szemléletet az egyes, 1918 után kialakuló, franciaországi, angliai, olaszországi és – végül, de nem utolsó sorban – amerikai kutatóműhelyek, nem utolsó sorban annak következtében is, hogy e kutatóműhelyek egy-egy fontos lelőhely megismerésére alakultak.

A fentebb vázolt tények következtében nem csodálkozhatunk azon, hogy a parciális kutatási szemlélet vált uralkodóvá az észak-balkáni térség egyes országaiban létesült kutatási központokban is. Egy ilyen irányú elmozdulás annál is kevésbé tekinthető furcsának, mert elterjedését segítette az alábbiakban részletesen ismertetendő „nemzeti látószög”.¹¹ Jellemző példaként Bulgáriára utalunk, ahol – mint alább számos példával bizonyítjuk – leginkább tagolt a kutatási témák spektruma. Sajnos oly módon, hogy az egyes résztémák mind földrajzi, mind pedig időrendi értelemben eléggé zártak, így – az eltérő kutatási hagyományok miatt – csak kisebb-nagyobb nehézségek árán fedezhetők fel az eltérő időrendi vagy földrajzi síkok közötti kapcsolatok.

Magyarország esetében a 19. századi kezdetek óta a koraközépkori sírokból napvilágra került bizánci / balkáni tárgyak, valamint a török-kori iparművészet alkotásai kerültek a vizsgálatok homlokterébe, és e két terület a mai napig meg tudta őrizni a „kiváltságos” helyzetét.¹² Azaz, a történettudomány társtudományaként felnövő régészet szaktudósainak a többsége sajnos megelégedett azzal, hogy egy-egy adott, koraközépkori sírlelet, vagy 15-17. századi tárgy esetében a délkelet-európai párhuzamokat (is) összegyűjtse. Az egy-egy problémára korlátozódó érdeklődés arra vezethető vissza, hogy az észak-balkáni államok széttöredezett, és sokszor csak nehezen elérhető kutatási eredményeit szinte reménytelen

---

Zimányi Vera, stb. E kutatások 1940-ig terjedő időszakát röviden áttekintette: *Gál (1942)*, 3-16.

¹¹ Dolgozatunkban, – a hagyományos értelmezésnek megfelelően – a nemzeti jelzőt semleges, vagy csak enyhén negatív előjelű fogalomként használjuk. Ennél valamivel negatívabb érzelmi tartalommal bír számunkra e jelző latin nyelvű párja a „nacionalista”. Egyértelműen negatív előjelű fogalomnak – szintén a magyar nyelvben kialakult hagyományoknak megfelelően – a sovén jelzőt és a sovinizmus kifejezést tekintjük.

¹² E kutatások eredményeit alább ismertetjük részletesebben. Itt csak néhány összefoglalásra utalunk: *Bálint (1991)*; *Dávid G. (2002)*, 11-14; *Gerő (1980)*; *Gerő (2002)*, 15-20.

vállalkozás átfogni, és egy egységes képbe illeszteni. Különösen, ha figyelembe vesszük a szakkönyvek beszerzésének a nehézségeit vagy a nyelvi korlátokat.

A parcialitást előtérbe helyező témaválasztások általánossá válása következtében fogalmazódott meg szinte kényszerítő erővel dolgozatunk célkitűzése. Az, hogy átfogó igényrel és rendszerezett módon mutassuk be a Balkán-félsziget északi felének a középkori anyagi kultúráját, elsősorban a régészeti leletek értelmezésére épülő következtetések alapján. Egy olyan összefoglalás megírását tűztük ki, tehát célul magunk elé, amely – kellő mértékű részletességén túl – egységes szempontok szerint mutatná be az észak-balkáni régió egyes országainak középkor-régészeti kutatását. Egy olyan áttekintés összeállítását tekintjük feladatunknak, amely nem azonos egy részletes bibliográfiával. Kevesebb annál, hiszen nem tartalmazhatja az adott ország középkor-régészetével foglalkozó összes megjelent elemzést. (Egy ilyen munka elvégzésére ui. csak olyan kutató vállalkozhatna a siker minimális reményével, aki egy-egy adott balkáni ország központi szerepet betöltő, régészeti könyvtárának munkatársa.) Egy részletes bibliográfiához képest viszont oly módon igyekeztünk többletet nyújtani, hogy a szakirodalmi címek felsorolása helyett a választott tudományszak általunk lényegesnek tekintett jellemzőit igyekszünk összefoglalni és rendszerezni. Összefoglalásunk írása során analitikus és összehasonlító nézőpontot igyekeztünk alkalmazni – bármennyire is avíttnak tűnhet egyesek számára e két módszer a 2. és 3. évezred fordulóján. Áttekintésünk megírása során az adatok sokaságát igyekeztünk láncolatba állítani és értelmezni, az adott helyen és időben létező kutatási preferenciák megismerése érdekében. Majd pedig e preferenciák összehasonlításukból igyekszünk következtetéseket levonni egy-egy észak-balkáni ország középkor-régészetéről.

Az alább részletesen ismertetendő módszer alkalmazása során – a humán tudományok természetéből következően – nem tudtunk kilépni saját énünkől. Így egyes következtetéseinkben bizonyosan visszatükröződnek egyéni kutatási preferenciáink. Sajnos nem lehet kétségünk afelől, hogy az egyes kutatási témák ismertetése során nem tudtuk kizárni szubjektív értékítéletünket, bármennyire is törekedtünk erre. Könnyen elképzelhető, hogy az egy-egy adott résztémában járatos másik kutató más nézőpontot, vagy értékítéletet fogalmazna meg, esetleg szintén oly módon, hogy saját egyéni látásmódját érvényesíti. Nem kétséges az sem, hogy az észak-balkáni térség középkor-régészetéhez is „magyar szemmel” közelítettünk, fokozottan figyelve mindazon párhuzamosságokra, amelyek e nagytáj, és a Kárpát-medence között kimutathatók.

E munkánk írása során is a magyarországi régészetben megfogalmazott kategóriákat alkalmazva gondolkozunk a középkori anyagi kultúra régészeti eszközökkel feltárható

emlékeiről, a jelen esetben észak-balkáni emlékeiről. Így a régészetet – a néhai Bóna István tanítványaként – történeti tudományként, pontosabban történeti kérdések megoldására hivatott, önálló tudományos diszciplínaként értelmezzük. E kijelentésnek csak látszólag mond ellent az, hogy a régészeti eszközökkel vizsgálható kérdések köre – általánosságban is, és az Észak-Balkán vonatkozásában is – eltér az írott források elemzésén alapuló történettudomány által preferált kutatási témáktól. Az eltérés a forrásanyag eltérő jellegével magyarázható. A régészeti leletek alapján olyan kérdéskörök vizsgálандók történeti vetületben, mint például egy-egy adott népesség társadalmi struktúrája, életmódja, lakáskultúrája, étkezési vagy viseleti szokásai, temetkezési rítusai, vallási hiedelmei, stb. A középkor régészete esetében a nemzetközi kutatásban sem szokott felmerülni kétség a történeti tudományként való meghatározás ellen, nemcsak a kontinentális Európában, hanem az angolszász nyelvterületen sem. Igazunkat alátámasztandó a Nagy-Britanniában folyó középkor-régészeti kutatásokra, e tudományág történeti beágyazottságára utalunk. Itt is történeti tudományként létezik a középkor régészete egy olyan közegben, ahol az új régészeti iskolák egyértelműen az antropológia hatáskörébe utalták a régészet tudományát.

A magyar régészetben gyökerező látásmódunk abban is megnyilvánul, hogy az e közegben elfogadottnak számító módon alkalmazzuk az olyan *terminus technicus*okat, mint pl. a feltárás, a régészeti objektum, a réteg, stb. E szakszavak alkalmazása azért sem ütközhetett nehézségekbe, mert a Balkán-félsziget északi felének régészeti műhelyei is jórészt a „kontinentális”, azaz egyes osztrák, német vagy francia régészeti iskolák kutatási eljárásait vették át – részben vagy egészben – a 19. század második felében. Mindezek alapján felesleges, sőt kifejezetten félrevezető lett volna bevezetni azokat, az angolszász nyelvterület régészetében kidolgozott szakaszavakat, amelyek a régi korok anyagi kultúrájának kutatását az antropológia egyes ágai számára tartja, tartanak fenn.

A dolgozat szerzője azon kérdésre is választ kell, adjon: miért volt szinte szükségszerű, hogy éppen ő érezze feladatának ezen összefoglalás megírását. Érzése szerint erre őt nem elsősorban szerb / horvát nyelvtudása, hanem sokkal inkább szülőföldje, a Kárpát-medence déli szélén fekvő Bácska predesztinálta. Pontosabban fogalmazva: a megírás szükségességét nemcsak, sőt elsősorban talán nem is azon kérdések sarkallták, amelyeket a dolgozat szerzőjének magyarországi magyar kollégái feltettek, egyes nehezebben fordítható és/vagy értelmezhető, délkelet-európai régészeti közlemény kapcsán, hanem azon szellemi közeg, amelyben gyermekként és tizenévesként élt. E sorok írója – a Vajdaság „fővárosában”, *Újvidéken* (sz./h.: Novi Sad, ném.: Neusatz) született magyarként – nemcsak a szerb / horvát nyelvet kellett, hogy elsajátítsa, mondhatni anyanyelvi szinten, hanem – képletesen szólva – a

Balkán kapujában szerezte első élettapasztalatait. Így már serdülőkora óta foglalkoztatja az: mit is jelent a konkrét, földrajzi vonatkozásain túl a Balkán fogalma, és honnan eredeztethető e sajátos – a kívülálló számára érthetetlen, sőt egyértelműen irracionális vonások sorával tarkított – kulturális-szociológiai képlet. Egy ilyen irányú tájékozódást az is sarkallta, hogy szülővárosának szellemi légkörét az 1970-es években igencsak meghatározta egy informális keretek között folyó diskurzus, a Balkán mibenléte, múltja és tárgyi hagyatéka tárgyában – nota bene: nemcsak a magyar kisebbség körében, hanem a többségi nemzet(ek)hez tartozók közegében is. Az eszmecsere rend szerint egy kérdés felvetésébe torkollt: része-e a Vajdaság a balkáni térségnek, és ha igen, vajon e helyzet csak az I. világháború utáni határmegvonások következtében állt-e elő, vagy ez már a korábbi idők vonatkozásában is igazolható. A válaszokba szükségszerűen keveredtek különböző súlyú történeti vagy ilyennek szánt érvek, amelyek gyakran alapultak tévesen idézett forrásokon, illetve toposzszerűen ismételtetett, axiomatikus érvényűnek tartott „megállapításokon”. Hasonló eszmecserékbe a dolgozat szerzője életútja egy későbbi szakaszában is rendszeresen bekapcsolódott. Számos új szempontra pedig egyetemi tanulmányai során, az Eötvös-Collegium, tagjaként figyelt fel.

A személyes életút tette tehát megkerülhetetlenné az Észak-Balkán középkori története és anyagi kultúrájában való elmélyedést. A jelen dolgozat íróját e személyes indíttatás sarkallta arra, hogy még évtizedekkel e dolgozat végleges formába öntése előtt elkezdje gyűjteni a Kárpát-medence és Délkelet-Európa középkori anyagi kultúrája közötti kapcsolatokra utaló leleteket.

A Kárpát-medence és Balkán-félsziget középkori anyagi kultúrája közötti kapcsolatok feltárására irányuló gyűjtőmunkánk két fázisra oszlott. Már egyetemi tanulmányaink idején, azaz az 1980-as évek elején megkezdtuk a bibliográfiai adatok gyűjtését, főként azon témákban, amelyekhez egy-egy éppen aktuális szemináriumi munkánk kapcsolódott. Az 1980-as évek közepére már bibliográfiai gyűjtéssel rendelkezünk olyan témákban, mint pl. a 9. századi, Kárpát-medencei bolgár jelenlét, vagy a török-hódoltság kori, kézikoronon formált kerámia. Bibliográfiai gyűjtésünket minden egyes résztema esetében igyekeztünk kiterjeszteni az észak-balkáni térség egyes országaiban megjelent állásfoglalásokra is. A szerbiai szász bányászokról írott szemináriumi munkánkat pedig az 1980-as évek végén önálló tanulmánnyá tudtuk bővíteni.¹³ Az egyetemi tanulmányaink 1985-ös elvégzése után sem szakadhattunk el az észak-balkáni régészeti szakirodalomtól. Előbb egy szerémségi ciszterci rendház történetének a feldolgozása során,¹⁴ majd a *Korai magyar történeti*

---

¹³ Takács M. (1991a).

¹⁴ Takács M. (1989)

enciklopédiába írandó egyes délvidéki, illetve délszláv címszavak,¹⁵ vagy a Balkán-félszigeten fellelhető, avar jellegű tárgyak, illetve lelőhelyek összegyűjtése során¹⁶ tudtuk elmélyíteni e szakirodalomban való jártasságunkat. Egy harmadik kérdésfelvetés keretei között pedig a bizánci építészetnek a 11. századi Magyarországra gyakorolt hatását igyekeztünk átfogó igénnyel áttekinteni¹⁷

Az 1980-as évek jugoszláviai népvándorlás-kor kutatásainak az áttekintése során¹⁸ kerültünk szembe az adatállomány rendszerezésének és strukturálásának a problémájával. A viszonylag rövid tanulmány megírása során szerzett tapasztalatainkat Niederhauser Emil nagyszabású tudománytörténeti monográfiájának¹⁹ tüzetes áttanulmányozása által igyekeztünk elmélyíteni. Mondhatni a kelet-, illetve délkelet-európai történetírás ezen áttekintése jelentette az ösztönző erőt ahhoz, hogy átgondoljuk a meglehetősen rendszerezetlen bibliográfiánk átalakításának és kiegészítésének egyes lépéseit. Annak reményében, hogy az általunk összeállított régészeti áttekintés mintegy bevezető fejezete lesz a Balkán-félsziget és a Kárpát-medence középkori anyagi kultúráját összehasonlító dolgozatunknak. E munka végzésére 1998-ban elnyertük a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjat. Az egyes lelettipusok gyűjtése és térképre vitele során azonban az is világossá vált, hogy a kapcsolattörténeti vizsgálódás csak akkor végezhető el kellő alaposággal, ha előtte részletesen áttekintjük a Balkán-félszigeten folytatott középkor-régészeti kutatások egészét.

Igen hamar kiderült azonban az, hogy a Balkán-félsziget középkor-régészetének alapos áttekintése mindenképp megkívánja azt, hogy a kutatás történetét ne egy kapcsolattörténeti elemzés bevezető fejezete, hanem egy önálló munka ismertesse. A terjedelmi korlátokon kívül e választás mellett szólt az is, hogy egy meghatározott tárgyú értekezés első részeként a kapcsolattörténeti vonatkozásokra kellett volna koncentrálni. Aminek következtében pedig talán el is sikkadhatott volna a kutatás egészének bemutatására irányuló törekvésünk.

Az előző bekezdésben több alkalommal is fogalmaztunk meg olyan kijelentést, amelyben tetten érhető némi érzelmi felhang. A személyes indokokat felvonultató okfejtés annak magyarázatára kívánt szolgálni, miért is tekintettük saját feladatnak értekezésünk

¹⁵ Lásd pl. az alábbi, részben vagy egészében általunk írott címszavakat: *Marosi – Takács (1994)*, 73, 75; *Paládi-Kovács – Takács (1994)*, 688-689; *Rokay – Takács (1994a)*, 82; *Rokay – Takács (1994b)*, 652; *Engel – Feld – Takács (1994)*, 88; *Takács (1994a)*, 93-94; *Takács (1994b)*, 460; *Rokay – Takács (1994c)*, 421-422; *Rokay – Takács (1994d)*, 638-639.

¹⁶ Ezen anyaggyűjtésünk beépült az avar-kori régészeti lelőhelyeket tárgyaló leletkataszter címszavai közé: *Takács M. (2002a)*, 71; *Takács M. (2002b)*, 93; *Takács M. (2002c)*, 125; stb.

¹⁷ *Takács M. (sajtó alatt 3.)*

¹⁸ *Takács M. (1991a)*, 508-523.

megírását. E rövid bekezdéssel ellentétben, munkánk egészében igyekeztünk személyes indokainktól elszakadni, és a választott témát objektív kritériumok szerint kidolgozni. Annak ellenére, hogy kortárs történetfilozófiai narratíva egyik alapvető hivatkozási pontja a szerző és az általa kidolgozott érvelés közötti szubjektív kapcsolódási pontok hangsúlyozása. E kortárs történetfilozófiai megközelítéssel szemben egy, a klasszikus antikvitásból származó elvet igyekeztünk minél teljesebb mértékben érvényesíteni: a történetírásban – és ez által a régészetben is! – máig alapvetőnek számító a tacitusi *Sine ira et studio* elvét.

Így is azonban folyamatosan figyelnünk kellett az érzelmi alapú megközelítések tényére. Az ilyen motivációk ugyanis – amint erre a feldolgozott forrásanyag igen sok példát szolgáltat – nem az egyes kutatók egyéni életútjában, hanem sokkal inkább a kollektív tudatban, az egyes etnikai csoportok egymás iránt táplált érzelmeiben gyökereznek. E tény még inkább erősítette a tacitusi elv betartásának a szükségességét. A Balkán-félsziget északi része ugyanis típuspéldája egy olyan kutatási terepnek, ahol lépten-nyomon ütközni érzelmi indíttatású állásfoglalásokba. Már most érdemes kiemelni az érzelmi indíttatás több, egymással ellentétes indokát. Az egyes népcsoportok írástudói által egymással szemben táplált érzelmeiről, és ezek régészeti kihatásairól alább még számos alkalommal kell szólnunk.

A bevezető gondolatokban két, egymástól alapvető szinten eltérő, a régió egészére vonatkozó megítélés tényét kell rögzítenünk. Annak következtében, hogy az ilyen alapállások szintén meghatározzák, sőt behatárolják a középkori tárgyi hagyaték értelmezési kereteit. Míg a kívülálló, értsd: nem az észak-balkáni országokból származó kutató inkább a negatív tényezők számba vételére hajlamos,²⁰ addig a régió népeinek a tudósai inkább a pozitív vonásokat igyekeznek hangsúlyozni.

Maga a Balkán fogalma is kétértelmű. A magyar nyelvben kevés olyan földrajzi fogalom található, amelyet – a *Balkán*hoz hasonlóan – jelzőként lehetne használni, negatív előjelű érzelmi és értéktartalmak körülírására. E földrajzi fogalomhoz ui. a jelenkori magyar köznyelvben a higiénia alacsony szintje, illetve a rendezetlen, sőt zilált közállapotok képzete szokott csatlakozni.²¹ E jelentéstartalmi sajátosság egyáltalán nem a magyar nyelv egyedi jellemzője, hasonló jelenség kimutatható a német,²² vagy az angol²³ köznyelvben is. A

¹⁹ *Niederhauser (1995).*

²⁰ A Magyarországon fellelhető negatív értékítéletek és/vagy toposzok valóságos tárházát állította össze, különösen az 1945 előtti időszak vonatkozásában: *Dupcsik (2006)*, 35-189.

²¹ A „Balkán”, mint negatív jelző 19. század végi kialakulásának okait vázolta: *Dupcsik (2006)*, 62-64. A jelzőként használt szó jelentését rögzíti: *Bárczi – Ország (főszerk.) (1959)*, 398.

²² *Wahrig (1980)*, 522; valamint *Drosdowski (főszerk.) (1983)*, 154.

magyarhoz képest annyi eltéréssel, hogy a ‘*balkanisieren*’, illetve a ‘*to balcanize*’ igével nem elsősorban a higiéné hiányát szokás kifejezni, hanem a politikai széttöredezettségből eredő zűrzavart. A nyugat-európai írástudók a Balkán fogalmának ilyen értelmezését Albánia vagy Bulgária esetében szokták használni a legnagyobb előszeretettel, a néhai Jugoszlávia esetében ugyanis rendszerint felmerültek más elfogultságok, különösen az 1945 és 1990 közötti években.

A fentebb csak vázlatosan utalt, sommásan negatív ítélettel homlokegyenest ellenkező módon ítélik meg tágabb értelemben vett szülőföldjükre a Balkán-félszigeti népek története, régészei, nyelvészei vagy néprajzkutatói. E kutatók a balkáni táj kitüntetően pozitív szerepe mellett szoktak síkra szállni sokszor harcias felhangokkal. Egy sajátos, regionális patriotizmus jegyében hősiességre nevelő hatást tulajdonítanak a félsziget tagolt domborzatának.²⁴ A balkáni térség, az imagináris „balkáni ember” eufórikus megközelítését találóan és tömören foglalta össze egy latin nyelvű mondanásban, a szerb közegben közismertnek számító belgrádi költő és irodalomtörténész, Petar Džadžić, 1987-ben: *Homo Balcanicus, homo heroicus*.²⁵

Jellemző, mondhatni önleleplező továbbá az, ahogyan az ismert albán regényíró, Ismail Kadare az ókori görögséget az újkori balkáni népekkel összehasonlítja. Gondolatmenetét érdemes kicsit hosszabban is idézni. „Az antik irodalom figyelmes olvasásával minden normális ember számára világossá válik, hogy a régi görögök nem voltak csupán ragyogóak, bölcsék és márványból faragottak, amilyeneknek a klasszicizáló, iskolás elképzelés tünteti fel őket. Amennyire bölcsék voltak, ugyanannyira képesek voltak örültségek elkövetésére is, amennyire logikusak voltak, ugyanolyan groteszkek is, amennyire sztoikusok, ugyanolyan hebehurgyák és türelmetlenek. Individualisták és szenvedélyesek, rátartiak, könnyen haragvóak, önfejűek, érzelműek, nőbolondok, odaadóak a jó munkában, de alattomos dolgokra is képesek – csodálatosan hasonlítanak a balkáni emberre, főként, ahogyan a XIX. századot megérte, amikor a félsziget még megőrzött egy bizonyos kulturális egységet az oszmán birodalom határain belül.”²⁶

A Balkán-félsziget lakosairól alkotott kép kétarcúsága nemcsak egy-egy esszé egy-egy találó leírásában fogható meg, hanem történeti folyamatként is. Azon kép változásaiban,

²³ Fowler – Fowler (1956) 86. Moriss (szerk.) (1975), 101. Egy külön tanulmány tárgyává válhatna az, hogyan és miért maradt ki az 1970-es és ‘80-as években egyes angol egynyelvű szótárakból e címszó: Eagle – Hawkins (1986).

²⁴ A két világháború között e nézetet fogalmazta meg Dvorniković (1936), 436; Skok – Budimir (1936), 601-613. Az 1945 utáni szakirodalomból egyetlen kiragadott példaként lásd a következő tanulmányt: Lutovac (1977), 659-670.

²⁵ Džadžić (1997).

²⁶ Kadare (2001), 127.

amelyet a térségről a nyugati – különösképpen pedig az angolszász világ – médiája alakított és alakít. E megítélésben egy sajátos kettős mérce érhető tetten. Annak következtében, hogy az elfogultságok negatív, illetve pozitív előjelében jelentős eltolódások tapasztalhatók, szinte mondani sem kell csak a vizsgált régió országainak egy részénél. Albánia és Bulgária esetében a negatív elfogultság konstans. E két ország rendszerint csak politikai válságok, vagy nagyobb természeti csapások esetében került be a nyugati világ híreibe. A néhai Jugoszlávia esetében viszont az angol és amerikai sajtó egy sajátos, kritikamentes, mondhatni eufórikus szemléletet terjesztett, a 20. század nagyobbik részében. E ponton sajnos nem kerülhetjük meg azt, hogy az Észak-Balkán 20. századi történelmének egyes eseményeire ne utaljunk. A néhai Jugoszlávia pozitív megítélésének hátterében előbb a szerb hadsereg I. világháborús teljesítménye, majd pedig, az 1940-es évektől, a kommunista partizánmozgalom sikerei álltak. A pozitív hangot erősítette továbbá az is, hogy Tito, a jugoszláv partizán- és pártvezér túl tudta élni a Sztálinnal való, 1948-as szakítást. Sőt, e külső megítélés szerint, országában a kommunista diktatúra elnyomása is kevésbé volt heves, mint a szovjet blokkon belül. E pozitív megítélés állhatott annak a hátterében, hogy a Petar Džadžić által, 1987-ben megfogalmazott *Homo Balcanicus, homo heroicus*²⁷ tétele a nyugat-európai értelmiség körében is hívekre talált, igaz csak rövid ideig.

A 20. század utolsó évtizedének eseményei ugyanis egyáltalán nem erősítették a heroikusan pozitív képet. Az angolszász sajtó, és a hollywoodi filmipar által terjesztett, sematikus pozitív, mondhatni idilli Jugoszlávia-kép rövid egy-két éven belül heves elutasításba, egy szintén sematikus és egyszerűsítő, negatív megközelítésbe csapott át. Annak következtében, hogy a délszláv etnikai háborúk²⁸ miatt az észak-balkáni térség az 1990-es években ismét az újságok címlapjára került. A Balkán – a 19. század végéhez hasonlóan – újra a zűrzavar és a kegyetlen, értelmetlen öldöklés szinonimájává vált. Sőt – talán éppen a nyugati zurnaliszták nem csekély hányada által gyakorolt felszínes megközelítés következtében – a 2. és 3. évezred fordulóján igen kevés hajlandóság mutatkozik az egyes konfliktusok történeti hátterének a tényszerű, azaz az unalomig hangoztatott, bombasztikus megfogalmazásoknál alaposabb megismerésére.

Dolgozatunk témájától távol vezetne az észak-balkáni régióról alkotott végletes ítéletek szellemi hátterének pontos felderítése, így csak egy tényezőt emelnénk ki. Petar Džadžić nem a történelmi tények, hanem az ismert Nobel-díjas író, Ivo Andrić

²⁷ Džadžić (1997).

²⁸ Magyarul elemzik az 1990-es évek délszláv etnikai háborúit: Juhász (1999); Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi (1994).

munkásságának elemzése alapján fogalmazta meg fentebb idézett szólásparafrázisát. Pontosan megmutatva azt, hogy az érzelmi alapon megfogalmazott, és ennek következtében rend szerint egyoldalú véleményének a háttérében – lett légyen szó akár pozitív, akár negatív elfogultságról – nem adatok sora szokott állni, hanem a valóság mitizált, ha úgy tetszik irodalmi ábrázolása.

Fentebb csak azon érzelmi alapú állásfoglalások közül válogattunk néhányat, amelyek az észak-balkáni régió egészét érintik. Nem kétséges azonban, hogy az érzelmi állásfoglalások száma annak a mértékében növekszik, ahogyan a vizsgált régiót egyre nagyobb felbontásban szemléljük. Az elfogult megközelítéseknek ugyanis nem elsősorban a régió egészét érintő vizsgálatok, hanem az egyes nemzeti narratívák képezik a valódi közegét. Az egyes balkáni országok humánértelmisége által táplált negatív érzelmeket annak következtében kell áttekintenünk, hogy ilyen érzelmeket bőven találni a középkori anyagi kultúra egyes szegmenseit taglaló elemzésekben is, igaz sokszor csak sajátos „áthallások” formájában. Főszabályként megfogalmazható, hogy jelentős érzelmi felhangokkal kell számolnia azon kutatónak, aki a Balkán-félsziget középkori régészetéhez kapcsolódó kérdések vizsgálatára vállalkozik.

A negatív érzelmek annak következtében öröklődhettek egészen a 21. század elejéig, hogy a Balkán-félszigeti etnikumok jelentős hányadának kései és/vagy elhúzódó polgári átalakulása miatt a középkorhoz – még manapság is – az európai földrész más részein megszokottnál jóval nagyobb érzelmi töltetek kapcsolódnak. Az észak-balkáni térség írástudóinak a középkor iránti elfogultságát – *nota bene*: csak az önnön középkor iránti pozitív érzelmeit – a térség sajátos újkori történetével, és ezen belül is az elmúlt százötven-kétszáz év eseményeivel szokás magyarázni. Kiemelve azt, hogy a “régi dicsőségre” történt ismételt hivatkozás az oszmán-török uralom alatti áldatlan állapotok ellenpontosítására szolgált és szolgál. Továbbá, a térség jelenkori országaiban – a 19. században, nyugat-európai hatásra megszülető nemzeti mozgalmak ideológiájának lecsapódásaként – természetessé vált a középkori történelemre, mint a jelenkori nemzetállami törekvések legitimáló eszközére hivatkozni. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy a vizsgált térség országaiban – egy-két ritka kivételtől eltekintve – a papok jelentették az írástudókat az újkor hajnalán. Ők pedig önnön nemzetük múltját rend szerint oly módon rekonstruálták, hogy emlékeztettek önnön egyházuk török foglалás előtti gyökereire, az adott középkori államban elfoglalt államegyházi szerepére.

A „történelmi érvelés” gyakorlatát szentesítette a térség iránt érdeklődő nagyhatalmak politikája – természetesen az egyházi vonatkozások különböző mértékű átvételével és

„alkalmazásával”. Fontos kiemelni: e nagyhatalmi gyakorlat nemcsak a 19. század különböző szakaszaira, vagy a 20. század elejére volt jellemző, hanem legalább ennyire az 1918, vagy az 1945 utáni évekre is. Főszerep jutott tehát a „történeti érveknek” azokban az időszakokban, amikor a balkáni államok egy része érvényesíteni tudta a 19. században megfogalmazott területi igényeit – nemcsak az Oszmán Birodalom, és/vagy az Osztrák-Magyar Monarchia rovására, hanem legalább ennyire egymás ellen is. A „történeti érvek” harcba vetése annál inkább legitimnek tűnhetett és tűnhet, mert a térség politikai határait a mai napig meghatározó, I. világháborút lezáró Párizs-környéki békék megkötése során is igen gyakran került előtérbe egy-egy adott terület esetében az imagináris „történeti jog”, a tényleges demográfiai, illetve etnikai viszonyok vizsgálata helyett.²⁹ Természetesen e kétes értékű eljárásrend alkalmazása csak azon esetekben válhatott döntő érvényűvé, amikor az idealizált középkori állapotok a győzteseknek, azaz az *entente* balkáni szövetségeseinek kedvezett. Alább, az egyes országok régészeti kutatását bemutató fejezetekben számos példát hozunk majd arra, hogy e szemlélet nem halt el az I. világháború utáni évtizedekben, hanem túlélte nemcsak a 20. század közepső, hanem utolsó harmadát is. A „történeti jogra” való hivatkozás ugyanis kétélű fegyvernek bizonyult. Míg a nyertesek ezen érvrendszer által igyekeztek védelmezni az 1918 és ’20 között megteremtett *status quo*, addig a vesztesek ugyanilyen érvek alapján (is) sürgették az újonnan meghúzott határok felülvizsgálatát, egészen a legutóbbi időkig. Így az 1990-es évek elején lezajlott etnikai háborúkat is mintegy bevezette és végigkísérte egy történeti háború, amely az adott térség egyes középkori államainak a történetét tárgyalta, pozitív vagy negatív felhanggal, a fogadó közeg szükségleteinek megfelelően.³⁰

²⁹ Ezen eljárás „klasszikusnak” mondható példái azon összefoglalások, amelyek az I. világháborút lezáró, Párizs-környéki békeszerződéseket megelőző tárgyalások számára készültek, mondhatni szakértői anyag gyanánt: *Cvijić – Radonić et alii (1919)*; *Radonić (1919)*; *Stanojević (1919)*. E művek elfogult alapállása és csúsztatásai azon nyilvánvaló cézzal magyarázhatók, hogy szerzőik – az egységes délszláv állam megvalósítására törekedve – minél „kerekebb” határokat igyekeztek kialakítani, olyan közegben, amely állításaik helyességét nem tudta (vagy akarta!) ellenőrizni. E munkák – a konkrét csúsztatásaikon és hamis értelmezéseiken túl – a történetírásra leselkedő egyik veszély példaként tarthatók számon. Szemléltetik azt, milyen fordításokat okoz a múlt „szolgálatba állítása”, bármilyen magasztosnak vélt cél érdekében. Szintén a 20. század turbulens történetével magyarázható, hogy Jovan Radonić 1919-es, a szerb – magyar kapcsolatokat igencsak tendenciózusan tárgyaló munkáját változatlan szöveggel, de szerb nyelven 1939-ben is kiadták (*Radonić (1939)*, 128-144), egy olyan politikai légkörben, amikor a történelmet propagandaeszközként kezelő gondolkodásmód ismét előtérbe került.

³⁰ Egyetlen, de igen jellemző példaként a Bosznia-hercegovinai etnikai háború idején zajló szerb-horvát-bosnyák történeti vitára utalunk, amely jellemző módon nem a szakfolyóiratok hasábjain, hanem az írott és elektronikus médiában folyt. Nagy alapossággal, de a bosnyák fél iránt elfogultan mutatja be e vitát: *Bandžović (2003)*, 67-96.

Még manapság is szerves része a társadalmi közgondolkodás jelentős részének a "régiságra", azaz az idealizált középkori állapotokra való hivatkozás. E gondolkörben szoktak megfogalmazódni olyan „hívószavak”, amelyek jelentős nagyságú társadalmi csoportok mozgósítására alkalmasak.³¹ E „belső fogyasztásra” szánt jelszavak megfejtése

³¹ Dolgozatunkban több helyen is utalunk költeményekre, illetve népies műdalok, helyi nevükön: turbo-folk dalok szövegére. Olyan versekre, amelyek akár az általános iskolai oktatás, akár pedig az elektronikus média révén az észak-balkáni „pop-kultúra” részévé váltak, és tömegek világnézetét befolyásolják. A „nemzeti hívószavak” jelentőségének szemléltetésére két olyan népszerű szerb műdalból idézünk eredetiben és saját fordításban, amelyek 1999-ben, illetve 2008-ban a koszovói problematikát tematizálták:

„**Vidovdan**

1.

*U nebo gledam prolaze vekovi
Sećanja davnih jedini lekovi
(Ref.:) Kud god da krenem tebi se vraćam ponovo
Ko da mi otme iz moje duše Kosovo.*

2.

*Ko večni plamen u našim srcima
Kosovskog boja ostaje istina
(Ref.:) Kud god da krenem tebi se vraćam ponovo
Ko da mi otme iz moje duše Kosovo.
(...)”*

(Gordana Goca Lazarević, 1999)

[http://sr.wikipedia.org/sr/Vidovdan_\(pesma\)](http://sr.wikipedia.org/sr/Vidovdan_(pesma)) (letöltés időpontja 2010. 8. 25.)

Saját nyersfordításban, szükséges magyarázatokkal:

1.

Szt. Vid-nap (: a Rigó-mezői csata, és az ezért adandó bosszú napja :)
*Nézem az eget, múlnak az évszázadok
A régi emlékek egyetlen gyógyszere
(Ref.:) Bárhova indulnék, hozzád térek mindig vissza
Ki rabolná el a lelkemből Koszovót*

2.

*Mint egy örök láng szívükben
Megmarad a Rigó-mezei csata igazsága
(Ref.:) Bárhova indulnék, hozzád térek mindig vissza
Ki rabolná el a lelkemből Koszovót*

„**Oj Kosovo, Kosovo**

1.

*Sa Kosova zora sviće, sviće, sviće novi dan
Gračanica sva u sjaju dočekuje Vidovdan
(Ref.:) Oj Kosovo, Kosovo zemljo moja voljena
Zemljo slavnih vitezova Lazara i Miloša
(...)”*

3.

*Srbadija kliče cela "Ne damo te Kosovo"
To je naše uvek bilo od davnina ostalo
(Ref.:) Oj Kosovo, Kosovo zemljo moja voljena
Zemljo slavnih vitezova Lazara i Miloša”*

(Ivana Žigon, 2008)

megköveteli az adott ország középkori történetére utaló nemzeti narratíva bizonyos szintű ismeretét, és csak egy ilyen ismeretanyag teszi lehetővé a középkor-régészeti elemzések pontos értelmének az átlátását is

Az imagináris „történeti jog” továbbélésének egy további folyamánként továbbélnek a régi, az újkor hajnala óta továbbörökölt ellenségképek is. Az észak-balkáni régióra általánosságban igaz az oszmán-törökök negatív megítélése, de egy-egy balkáni nép történetírói szinte menetrendszerű gyakorisággal osztják ki az "örökös" ellenség szerepét szomszédaikra is. Így – a dolgozatunkban ismertetendő szakirodalmat magyar szemszögből nézve – leginkább talán az tűnhet fel, hogy a szerb történészek, művelődéstörténészek és/vagy régészek körében jelentős hagyománya van a honfoglaló magyarsággal, illetve a középkori Magyarországgal szembeni ellenérzéseknek is.³² A franciául *resentiment*-nak nevezett indulat

---

<http://www.justsomeslyrics.com/1880050/Oj-Kosovo-Kosovo--Lyrics> (letöltés időpontja 2010. 8. 25.)

Saját nyersfordításban, szükséges magyarázatokkal:

Hej Koszovó, Koszovó

1.

A Koszovóról hajnal hasad, hasad, új nap kél,

Gračanica (: az egyik legszebb középkori szerb monostor helye és egyben, 1999 után a közép-koszovói szerb enkláve központja :) *teljes ragyogásban várja a Víd-napot*

(Ref.:) *Hej Koszovó, Koszovó szeretett földem,*

A híres vitézek Lazar és Miloš (: azaz a Rigó-mezei csatát vezető Lázár fejedelem és a Murád szultánt megölő Miloš Obilić :) *földje*

(...)

3.

Az egész szerbség kiáltja „Nem adunk Koszovó”

Ez mindig miénk volt, és a régiségből megmaradt

(Ref.:) *Hej Koszovó, Koszovó szeretett földem,*

A híres vitézek Lazar és Miloš földje

³² Ezen ellenérzéseknek valóságos gyűjteményét adta Popović, D. J. (1957). 48-49. Egy rövid idézet, amely arról tanúskodik, hogy Dušan J. Popović az idők kezdetéig vetíti vissza a dualizmus-kori Magyarország arisztokráciájának viselkedési kódexét „*A magyar arisztokratikus nép. Kevés az olyan társadalom, ahol a magyarhoz hasonló mértékben szabályoztak mindent – azt, hogyan szólíthat meg valaki valakit, hogyan szabad válaszolni a kérdésre, milyen testtartást kell felvenni beszélgetés közben, stb. Míg az árja nyelvekben a t e, illetve az ő n kifejezésére két szó áll rendelkezésre (az angolban egyetlen egy!), a magyarban öt is van, egy a „te”, és négy az „ön” számára („ön, kegyed, maga, magacska – a szerb szövegben magyarul, részben ékezetek nélkül!) Egy esztétánk szerint magyarul kellemesen lehet beszélni, de a magyar szót kellemetlen hallgatni. Mi más módon fejeznénk ki magunkat: ez a parancsok osztogatásának a nyelve, a parancs pedig komoly és nem igazán kellemes dolog, különösen akkor, ha azt kevésbé kultúrált csoportok felemelt hangon osztják ki. A magyarok viselkedéséről tanúskodik a „razmadjariti si” (szó szerint: szétmagyarosodni, értelem szerint: feldühödni magyar módra – T. M.) kifejezés. A Szerémségben e szó a düh egy különleges formájának a jelölésére szolgál, amelyet kiabálás és gesztikuláció kísér. (...) A magyar közmondásokból világlik ki igazán az, milyen szemmel néztek a magyarok a szlávokra. Minden népnek, szinte szabályszerűen van szomszédairól néhány közmondása, sőt néhány, többé-kevésbé rosszálló megjegyzése is. Mégis, nehéz találni még egy olyan népet, amelynek olyan sok közmondása lenne, mint a*

azonban nem elsősorban a térség és a szomszédságában elterülő országok viszonylatában szokott fellángolni. A szomszédok gyűlölete elsősorban magán a Balkán-félszigeten belül érhető tetten, számos nemzeti közösség politikai elitjében. Dolgozatunk e pontján sem kerülhetjük meg az 1990-es évtizedre történő ismételt emlékeztetést. Annak következtében, hogy a szerb, horvát, bosnyák, macedón, albán, stb. humanértelmiségek között felszított, etnikai alapú ellentét egyáltalán nem maradt meg a szaktudósok közötti szócsaták szintjén, hanem a véres etnikai háborúnak a szellemi háttérévé vált. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a térségben számos további – a harmadik fél számára alig ismert – ellenérzés is létezik. Így az egyes szakkiadványokban könnyen bukkanhatunk egy horvát – montenegrói, horvát – bosnyák, szerb – bolgár, román – bolgár, görög – bolgár, görög – macedón, görög – albán, albán – montenegrói, albán – macedón, sőt albán – bolgár ellentét nyomaira is. A térség 20. század végi története miatt az sem tanulság nélkül való, ha felsoroljuk azon nemzetpárokat, ahol a középkori történelem értelmezésében az utóbbi évtizedekben nem volt kirívó szembenállás. Hiszen e sajátos hiánylistán – leszámítva a perifériákon elhelyezkedő horvátok, macedónok vagy románok egymás iránti, semleges viszonyulását – csak két pozitív párosítás szerepelhet: a szerb – román, illetve a szerb – görög viszony. Jól visszatükrözve azon bonyolult viszonyrendszert, amely az 1990-es évek balkáni háborúja során az egyes harcoló felek és a környezetükben levő – törekvéseiket segítő vagy gátló – államok között kialakult.

Visszatérve dolgozatunkhoz: a negatív érzelmi felhangok létezése, illetve aktuálpolitikai következtetések lehetősége önmagában még nem tenné indokolttá áttekintésünk összeállítását. Sokkal fontosabb, és természetesen szintén negatív előjelű szereppel bírt elhatározásunk megvalósításában a parciális látásmódként leírható tényező. A térség államai 1918 vagy 1945 utáni területi kereteik között igyekeznek fellelni saját gyökereiket – azaz az adott entitás és/vagy etnikum középkori előzményeit –, teljesen figyelmen kívül hagyva a középkori etnikai határokat, illetve államjogi kereteket. E látásmódot jellemezte *ad hoc territorialitásként* a szlovák történetírásról értekező Szarka

---

magyaroknak a szlávokról. E közmondások (76) szerint a szlávok nem rendelkeznek egyetlen pozitív tulajdonsággal sem. (...) Az összes közmondás a szlávokat durva, mohó, tudatlan, abnormális emberként mutatja be. E közmondásokból sugárzik a mély megvetés és undor. A szlávok a legnyomorultabb lények, akik az ember nevet viselhetik, tulajdonképpen nem is emberek. (Egy közmondás szerint: „A szláv nem ember” (sic!), egy másik szerint pedig „fél ember”) A szláv akkor válik emberré, ha magyarrá válik.” Talán nem szükséges bővebben bizonygatnunk, hogy a leírtak egy sajátos társadalmi modell görbe tükrét jelentik, egy frusztrált személyiségű ember tollából. Az egységesnek alapított Jugoszlávia felbomlásához vezető “ideológiai háttér” jól szemlélteti az, hogy e munkát 1991-ben, reprintben kiadták.

László.³³ Az *ad hoc territorialitás* fogalmilag pontosan le nem írt, de az érzelmekre ható megfogalmazások szintjén következetes alkalmazása pedig – számos egyéb negatív vonatkozás mellett – egy sajátos csőlátást is eredményezni szokott. Így hívei igen ritkán tudnak a jelenkori határoktól elvonatkoztatni, és az anyagi kultúra adott szegmensét szélesebb kitekintésben elemezni, ami miatt rend szerint rejtve maradnak számukra a nagytérsegekre jellemző összefüggések. Munkánk során – ha az általunk alkalmazott vizsgálati eljárás sikeresnek bizonyul – az *ad hoc territorialitás* alkalmazásából adódó hiányos következtetésekre is igyekszünk rámutatni.

Előszavunk végén néhány nyelvi illetve helyesírási jellegű kérdést is érintenünk kell. Az anyaggyűjtés során határozott előnyt jelentett az, hogy szerbül, illetve horvátul majdnem anyanyelvi szinten beszélünk. Így a szerbiai, horvátországi, bosznia-hercegovinai, illetve montenegrói szakirodalom olvasása semmilyen gondot nem okozhatott, és szintén eredetiben tudtuk olvasni a macedón és bolgár cikkeket is. Számunkra csak az albán szakirodalom átnézése jelentett nyelvi problémát. Ezt részint a rezümék átnézése, részint pedig külső segítség révén igyekeztünk áthidalni.

Dolgozatunkat magyar nyelven írtuk, így számunkra természetes volt az, hogy egy-egy adott helyiség nevének a magyar változatát használjuk, az összes olyan esetben, amikor ilyen fellelhető. Fokozott mértékben vonatkozik ezen alapelv az olyan területekre: a Vajdaságra, vagy Horvátország szlavóniai részeire, ahol a középkorban magyar lakosság (is) élt. Az észak-balkáni térségben gyakran szokás a helyneveket az állami szuverenitás egyik tartozékaként értelmezni. E téves alapállás következtében meglehetősen sok az állami szervek által, mondhatni mesterséges módon adott, és hatalmi eszközökkel terjesztett helynév, amelyet viszont egy-egy etnikai kisebbség és/vagy szomszédos állam csak korlátozott mértékben szokott elfogadni, politikai eredetű kényszer vagy egy sajátos „belátás” jegyében. Az 1918, illetve az 1945 utáni évtizedekben pedig propagandisztikus célzattal is folyt a helynevek „gyártása”.³⁴ A könnyebb tájékozódás és félreértések elkerülése érdekében egy-egy

³³ E fogalommal a szlovák történetírás egyes vonulatait igyekezett jellemezni: Szarka László. Előadásának kivonatát közli: Kovács É. (1993), 337.

³⁴ A tájékozódást segítő, az alábbiakban összegyűjtöttük és táblázatba rendeztük a régészeti szakirodalomban feltűnő, megváltoztatott helyneveket. A könnyebb tájékozódás érdekében néhány az 1990-es években végre hajtott helynév-váltásra is utalunk.

Bosznia–Hercegovina

régi helynév	pártállami név
Junuzovci	Kočićevo
Ploče	Kardeljvo
Korenica	Titova Korenica
Novi Travnik	Pucarevo

Az 1990-es évek etnikai háborúja során végre hajtott, ismertebb névváltások

régi helynév	a győztesek által "gyártott" helynév
Foča	Srbislavci (csak a szerb szakirodalomban)
Duvno	Tomislavgrad (csak a horvát szakirodalomban)

Bulgária

régi helynév	pártállami név
Dobrič	Tolbuhin (1991 után eltörölték)
Ferdinand	Mihajlovgrad (1991 után Montana)
Gorna Džumaja	Blagoevgrad (1991 után is használatban maradt)
Nevrokop	Goce Delčev (1991 után is használatban maradt)
Pirin	Stanke Dimitrov (1991 után eltörölték)
Sv. Vrači	Sandanski (1991 után is használatban maradt)
Šumen	Kolarovgrad (1991 után eltörölték)
Varna	Stalin (1955(?) után eltörölték)

Horvátország

régi, és 1990 után visszaállított helynév	pártállami név
Korenica	Titova Korenica
Sveti Juraj u Trnju (= m. Tüskeszentszentgyörgy)	Juraj u Trnju

A horvát függetlenség kivívása utáni helynév-váltások:

régi, azaz az 1990 előtti helynév	új helynév
Ciganka	Zvonimirovo
Srpske Moravice	Moravice

Kosova/Kosзовó

régi szerb név	1912 utáni, illetve pártállami név
Ferizović (alb.: Ferizaj)	Uroševac
Elez han (alb.: Elez han)	Đeneral Janković
Kosovska Mitrovica (alb.: Mitrovicë)	Titova Mitrovica (1980 és 1990 között)

Macedónia

régi név	1918 illetve 1945 után hivatalossá vált név
Carevo Selo /Sultaniye	Delčevo
Kalkandelen	Tetovo
régi, és 1990 után visszaállított név	pártállami név
Veles	Titov Veles

Montenegró

régi név	pártállami név
Berane	Ivangrad (1991 után is használatban maradt)
Podgorica	Titograd (1991 után eltörölték)

Szerbia

régi helynév	pártállami név
Caribrod	Dimitrovgrad (1990 után is használatban maradt)
Kraljevo	Rankovićevo (csak 1966-ig)
Užice	Titovo Užice (1990-ig)

adott esetben több névformát is feltüntetünk. Eljárásunkkal a müncheni *Südostforschungen* c. folyóirat szerkesztési gyakorlatát követjük, amely engedélyezi, sőt preferálja a több nyelvből származó helynevek párhuzamos használatát.

Dolgozatunkban nemcsak a helyneveket, hanem az egyes cirill betűs dolgozatok címét is átírtuk latin betűkkel. Annak ellenére, hogy a térség államainak a többségében, így Szerbiában, Montenegróban, Macedóniában és Bulgáriában a cirillika számít a hivatalos írásmódnak. Eljárásunk alapja az, hogy az 1990-es rendszerváltás utáni Magyarországon már egyre kevesebb szakember tudja olvasni a cirill betűs írást. Eljárásunk védelmében arra is hivatkozhatunk, hogy az adott térségben nemcsak a szerb (és annak montenegrói néven újabban szerepeltetett változata), hanem a macedón(!) is rendelkezik latin betűs írásmóddal, így csak a bolgár nyelv esetében van szó valódi, azaz a helyi közeg által nem használt translitterációról. Egy további problémát jelentett a bolgár, a macedón és az albán helynevek

Vajdaság

régi név	1918 utáni, illetve 1945 utáni név
Arača/Vranjevo (m.: Aracs)	Vološinovo (csak 1948-ig)
Karlova (m.: Karlova, ill. Beodra)	Novo Miloševo
Bečkerek (m.: Nagybescskerek, ném.: Betschkerek)	az 1920-as évektől Petrovgrad (Sándor király Péter nevű fia alapján), 1945 után: Zrenjanin
Bulkes (m.: Bulkeszi, n.: Bulkes)	Bački Maglič
Čip (m.: Dunacséb, n.: Tship)	Čelarevo
Gornji Tavankut (m.: Tavankút)	Masarikovo (csak 1948-ig)
Kišhedes (m.: Kishegyes)	Mali Idoš
Klarija (m.: Klári, n.: Klary)	Radojevo
Novi Futog (m.: Újfutak)	Stepanovićevo
Oroslamoš (m.: Oroszlámos)	Banatsko Aranđelovo
Sentomaš (Szenttamás)	Srbobran
Sekič (m.: Szekics, Szeghegy, n.: Sekitsch)	Lovćenac
Srpski Miletic (m.: Nemesmilitics)	Svetozar Miletic
Stari Kir (m.: Ókér, ném.: Altker)	Zmajevo
Sveti Mihalj (m.: Végszentmihály)	Lokve
Vrbas (m.: Verbász)	Titov Vrbas (1991 után eltörölték)

(A vajdasági helynévanyag nagymértékű változtatását nyilvánvaló módon a terület többnemzetiségű voltának az elrejtésére, majd fokozatos megszüntetésére irányuló szándék motiválta. E folyamat már 1867 után megindult, de 1918 után teljesedett ki. A Kárpát-medence déli szélén végre hajtott összes névváltás számba vétele kitöltené egy önálló dolgozat kereteit. Egy külön kategóriába tartoznak az olyan, 1918, illetve 1945 után létesített telepese-falvak, amelyek helyén korábban csak puszták, illetve tanyaközpontok voltak. Ide sorolható pl. Aleksa Santić (m.: Sári), Bački Sokolac (m.: Szokolác), Mala Bosna (m.: Kisbosznia), Mala Pijaca (m.: Kispiac), Mali Beograd (m.: Kisbelgrád), Panonija (m.: Pannónia), valamint Karadjordjevo, Njeguševo, Velebit (e három településnek még nem alakult ki magyar neve).

egységes használatánál az ún. hátravetett névelő – latin nevén az *enklitikus artikulus*.³⁵ E nyelvi sajáttság miatt az észak-balkáni térség jelentős hányadában a helynevek két alanyesetű alakkal rendelkeznek. A helynevek névelős, illetve névelő nélküli formában történő szerepeltetése pedig azért nem tekinthető egy-egy adott nyelvi közeg „belügyének”, mert e kettősség „természetesen” a világnyelvekre lefordított szakirodalomba is átkerül. (Rend szerint anélkül, hogy a vonatkozó nyelvi jelenségre az adott helynevekre hivatkozó külföldi kutatók felfigyelnének!) Úgy döntöttünk, hogy a névelő nélküli, azaz az ún. határozatlan alakokat használjuk, egységesen, mindhárom nyelv esetében.³⁶ E megfontolást alkalmazva elhagyjuk a bolgár és a macedón esetében a –ta, illetve –ot, –ät (többes szám: -ta, -te) végződést. Az albán helynevek vonatkozásában választásunk két következménnyel járt. A nőnemű helynevek esetében a két lehetséges szóvég közül azt az alakot részesítjük előnyben, amely az ë-vel jelölt, a magyar zárt e-hez hasonló hanggal zárul, és nem azon alakot, amely –a hangra végződik.³⁷ Tehát, egy alább még említésre kerülő, ismert (sőt mondhatni hírhedt!) hely, Ersekë esetében maradt a szakirodalomban elterjedt, határozatlan alak, az Ersekë, a szintén felbukkanó, határozott névelőt is magában foglaló Erseka helyett. Ugyanezen okból kifolyólag szerepel a hímnemű helynevek esetében a mássalhangzós alak, és nem a névelős, azaz az –a vagy –i hangra végződő névforma. Tehát a hátravetett névelő nélküli Shkodër, a határozott alakú Shkodra, a hátravetett névelő nélküli Durrës, a határozott alakú Durrësi, illetve a hátravetett névelő nélküli Butrint, a határozott alakú Butrinti helyett. E gyakorlattól csak akkor tértünk el, ha egy adott helység határozott formájú – tehát az –a, illetve –i végű alakja – már oly mértékig meghonosodott a magyar nyelvben, hogy a változtatás zavart okozhatna. E kategóriába tartozik az albán főváros határozott névelős névformája a Tirana, valamint a szintén határozott névelős formájában használt Kosova, illetve Prishtina. Pedig, az általunk felállított szabály szigorú betartásával, Tiranë-ként, Kosovë-ként, illetve Prishtinë-ként kellett volna e helyneveket szerepeltetnünk. Eljárásunk azzal magyarázható, hogy mindhárom esetben az –a végű alak már meghonosodott a magyar nyelvű publicisztikában.

Dolgozatunk előszavát néhány technikai jellegű megjegyzéssel szeretnénk zárni. Az észak-balkáni térség középkor-régészetének áttekintését nem a térségben beszélt nyelvek sokasága nehezíti igazán, hanem az egyes publikációk nehezen elérhető volta. Így a mi

³⁵ A balkáni nyelvek e sajátságát a közelmúltban elemezte: *Schütz (2002b)*, 28-32.

³⁶ Választásunk a bolgár és a macedón esetében a már régóta meghonosodott gyakorlatot követi. Az albán esetében egységes gyakorlat még nem létezik. Így a közelmúltban megjelent Albánia-útikönyv a határozott alakok mellett száll sorompóba, a jobb hangzásra hivatkozva (*Dienes T. (2004)*, 188).

³⁷ *Schütz (2002a)*, 11.

dolgozatunk is minden bizonnyal híven visszatükrözi az, hogy a bibliográfiai gyűjtést főként egyes budapesti köz-, illetve szakkönyvtárakban: az Eötvös Collegium könyvtárában, az MTA Régészeti Intézet Könyvtárában, az MTA Központi Könyvtárában, a MNM Központi Régészeti Könyvtárában, az ELTE Régészettudomány Intézet Könyvtárában, és – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – az Országos Széchenyi Könyvtárban végeztük. A budapesti könyvtárak állományának áttekintését egészítettük ki több bécsi, berlini valamint mainzi ösztöndíj valamint egy-egy bulgáriai illetve müncheni tanulmányút keretei közt végrehajtott gyűjtéssel. Rendszerező munkánkat jelentős mértékben segítette az is, hogy még 1987-ben – egy másik dolgozatunk³⁸ anyaggyűjtése kapcsán – több hónapon át végeztünk bibliográfiai gyűjtést a Szerb Matica újvidéki könyvtárában (=Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad). Hátráltatta viszont munkákat, hogy az általunk látogatott intézményekben – nota bene: még az újvidéki könyvtárban is! – az egyes folyóiratok, illetve monográfiásorozatok rend szerint csak kisebb-nagyobb hiányokkal voltak elérhetők. Így elég gyakran kellett több könyvtárat is felkeresnünk ahhoz, hogy fizikai valójukban is megismerhessünk olyan köteteket, amelyekről hivatkozásaik alapján már volt némi ismeretünk. E kereséseknek több esetben kellett azon, fájdalmas megállapítással záródniuk, hogy egy-egy munkát végül is nem tudtunk elérni, mert a keresett kötet az általunk használt összes könyvtárból hiányzott. Így sajnos szerepeltetnünk kell olyan publikációcímeteket, amelyeket személyesen nem vehettünk kézbe. Ilyen esetekben a más közlemény jegyzetéből kimásolt mű oldalszámait a *non vidi* (=nem láttam) rövidítés szerepeltetésével adjuk meg.

Hálás köszönettel tartozunk mindazon kollégáknak, akik munkánkat tanácsaikkal segítették, a készülő kézirat egyes hiányosságaira figyelmünket ráirányították. Első helyen az 1993-ban elhunyt Szekeres László említendő. Ő – még évtizedekkel ezelőtt – nemcsak pályaválasztásunkat segítette, hanem az Észak-Balkán középkor-régészete megismerésében tett első lépéseinket is segítő szándékkal irányította. A vizsgált nagytáj régészeti leleteinek megismerésében nagy segítséget jelentett Ricz Péter is, különösen azáltal, hogy igyekezett figyelmünket ráirányítani az akkor még fiatalnak számító szerb kutatónemzedék egy-egy tagjára. Megkülönböztetett hálával tartozunk Bálint Csanádnak, aki – szintén még a gyűjtőmunka munka elején – az ismeretanyag rendszerezésére sarkallt. Később, az MTA Régészeti Intézete igazgatójaként pedig a kézirat lezárásának kissé hosszúra nyúlt fázisát is zokszó nélkül elfogadta. Hálás köszönettel gondolunk továbbá a néhai Bóna István professzorra, aki a nemcsak egyetemi tanulmányaink során sarkallt a kapcsolattörténeti

---

³⁸ Takács M. (1991a), 514-523.

kutatásokra, hanem, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretei között végzett munka mentoraként az anyaggyűjtés egyes fázisait is nagy érdeklődéssel tanulmányozta, a hibákra, hiányokra rámutatott. Váratlan halála megakadályozta abban, hogy e munkát kész formájában is lássa. Meghatározónak bizonyult továbbá az a néhány találkozás, amelynek során sikerült megismernünk a néhai Bogyay Tamás professzor urat, sajnos csak életének alkonyán. A dolgozat írójának a szemléletét ugyanis igen sokat alakított nemcsak e méltatlanul elfeledett tudós óriási lexikális tudása, hanem az is, ahogyan egységben tudta szemlélni Délkelet-Európát, a Balkán-félszigetre jellemző természetföldrajzi, gazdasági és etnikai széttagoltság ellenére is. Köszönet illeti továbbá Vida Tivadart, aki gondolatban végigkísérte a dolgozat készülését minden fázisát, és gyakran tudta új szempontokat gazdagítani elemzésünket. Végül, de nem utolsó sorban, köszönettel tartozunk még az MTA Régészeti Intézetében 2007-ben megalakult, bizánci műhely tagjainak: Bollók Ádámnak, Csiky Gergelynek, Langó Péternek, Patay Horváth Andrásnak és Türk Attilának, akik fiatalos lendületükkel hozzásegítettek a legújabb szakirodalom gyors megismeréséhez, és a dolgozatba építéséhez.

Munkánk elkészítése lehetetlennek bizonyult volna, ha nem folytatunk eszmecserét nemzetközi szinten is, a térség középkor-régészetének különböző szegmenseit ismerő kollégákkal. Több déli szláv, osztrák, illetve német kollégával is tudtunk folytatni rövidebb-hosszabb beszélgetéseket egyes konkrét kérdésekről. Eszmecseréink nagymértékben járultak hozzá nemcsak az egyes résztémák pontosításához, hanem egy-egy jelen vagy néhai állam régészeti kutatásnak légkörét is ezek alapján volt alkalmunk megismerni, illetve ismételtén átérezni. Felsorolásunkban teljességre nem törekedve, elsősorban a következő kollégáknak tartozunk hálával: †Stefka Angelova, Neven Budak, Falko Daim, Željko Demo, Ljubinka Džidrova, Lidija Fekeža, Krešimir Filipec, Uwe Fiedler, Prof. Dr. Bernhard Hänsel, Mitja Guštin, Vujadin Ivanišević, Nikola Jakšić, Valerij Jotov, Teodora Krumova, Mihailo Milinković, Valerij Pletnjov, †Rašo Rašev, Željko Rapanić, †Hëna Spahiu, Stanislav Stanilov, Nebojša Stanojev, Željko Tomićić. A felsorolt kutatók többségével több alkalommal is tudtunk eszmét cserélni, volt azonban közöttük olyan, akit csak egyetlen, hosszabb beszélgetés erejéig volt alkalmunk megismerni. Külön köszönet illet több olyan bolgár régészt, elsősorban is a Bolgár Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének és Múzeumának munkatársait, személy szerint pedig Metodi Daskalovot és Janko Dimitrovot, akik a bolgár régészetben való tájékozódásunkat segítették.

A dolgozatunkban elkövetett hibák természetesen nem a segítő szándékú kollégáink lelkiismeretét terhelik, hanem saját tájékoztatlanságunk esetleges félreértéseink sajnálatos lenyomatai.

II. Bevezetés

1. Alapfogalmak, az elemzés célja és módszere

„Die Ablösung archäologischer Arbeitsweisen durch historische ist primär eine Frage der Quellenlage, wenn auch das Einsetzen kontinuierlicher schriftlicher Überlieferung noch keinesfalls das Ende der archäologischen Arbeitsmöglichkeiten bedeutet.”

Herbert Jankuhn³⁹

Dolgozatunk célja: rendszerező módon áttekinteni az észak-balkáni térség nyolc államának és egy autonóm területének középkor-régészetét. Elemzésünk elején néhány olyan tényezőt kell szemügyre vennünk, amelyek segíthetik az elemzés menetének a követését. Legelőbb a dolgozatunkban használt egyik alapfogalmakról kell szólnunk, utána a kicsit részletesebben a feldolgozás céljáról, majd pedig az alkalmazott elemzési módokról. A bevezető fejezet második felében a vizsgált térség földrajzi határait és középkori – újkori történetét tekintjük át, a szakirodalomban olvasható számos, egymásnak gyakran ellentmondó állítás közötti könnyebb eligazodás érdekében.

Áttekintésünk írása során a kelet-közép-európai középkor-régészetében meghonosodott fogalmi eszköztárral élünk. Mivel az általunk alkalmazott fogalmak értelmezésében a magyar régészet hagyományait követjük, csak a dolgozatunk címében szereplő középkor-régészet fogalmát igyekszünk az alábbiakban részletesebben taglalni. Annak következtében, hogy dolgozatunkban nem a magyar szakirodalomban szokásos „középkori régészet”, hanem a középkor-régészet alakváltozat szerepel. A „középkori régészet” felfogásunk szerint pontatlan, mert azt a hamis képzetet keltheti, hogy e tudományág esetében maga a régészet származna valamilyen módon a középkorból, nem pedig a középkor elemzése lenne a cél a régészet sajátos eszközeivel.

---

³⁹ Jankuhn (1973), 9.

Megjegyzésünkkel már át is tértünk a tartalmi vonatkozásokra. Azt emelnénk ki első helyen, hogy a középkor-régészet mibenlétéről alkotott felfogásunk megegyezik Günter P. Fehringnek⁴⁰ és Herbert Jankuhn⁴¹ a német középkor-régészet két klasszikusának e tárgyban kifejtett nézeteivel. Mindketten történeti diszciplínaként értelmezték a középkor-régészetet, amely a történeti kutatások más részeitől elsősorban sajátos forrásanyaga, pontosabban a tárgyi leletek sajátos módszerű elemzése miatt tér el. A középkor-régészet ilyen értelmezését erősíti az is, hogy e tudományos diszciplína alapvetően történeti jellegét emelte ki mind Barthel Hrouda, mind pedig Manfred K. H. Eggert is 1978-ban, illetve 2006-ban, a régészettudomány(ok) rendszerezett bemutatását célzó összefoglalásukban.⁴² Annak megfelelően, hogy a német nyelvterület régészeti iskoláinak a jelentős hányada a régészet egészét is történeti tudományként értelmezi.⁴³

Két elemet tartunk irányadónak a fentebb már hivatkozott Herbert Jankuhn érveléséből,⁴⁴ amellyel a középkor-régész történeti jellegét mintegy kifejti. Első helyen azt, hogy a középkor-régészet a korábbi korok kutatásának a szerves folytatása. Így magától értetődően elfogadja és használja mindazokat a lelet- és lelőhely-elemzési eljárásokat és/vagy módokat, amelyek a korábbi korok régészeti kutatásában használatosak. Második helyen pedig azt tartjuk fontosnak kiemelni, hogy – a középkor sajátos forrásadottságai miatt – a középkor-régészet olyan elemzési eljárásokat is alkalmaz, amelyek a korábbi korokban – az adott forráscsoportok hiánya miatt – nem használatosak.

Az elmondottakból következik, hogy a magunk részéről a hagyományos és/vagy kontinentális régészeti iskolák nézetrendszerét tartjuk irányadónak a középkor-régészet meghatározásában. Az angolszász országokban – Colin Renfrew és más iskolateremtő kutatók munkássága⁴⁵ nyomán – meghonosodott „új régészetre” annak következtében nem kívánunk

⁴⁰ A középkor-régészet leginkább használatos kézikönyve első megállapításként rögzíti e tudományág történeti jellegét: *“Die noch junge Archäologie des Mittelalters ist nach Fragestellungen und Arbeitsziel eine historische Wissenschaft.”* (Fehring (1992), 1.).

⁴¹ Jankuhn (1973), 9.

⁴² Számunkra e tekintetben irányadó az alábbi két idézet. Barthel Hrouda: *“Zunächst, die Archäologie ist eine historische Wissenschaft. Dies ist zwar nicht neu, es ist eine Binsenweisheit, in der Regel aber nur den Wissenschaftlern bekannt, hingegen nicht den anderen, die gern und schnell mitreden wollen.”* (Hrouda (1978), 13.). Manfred K. H. Eggert: *“Die Archäologie des Mittelalters wird gemeinhin als eine historische Wissenschaft beschrieben, die sich wie andere historisches Fächer mit der Erforschung einer Epoche der Vergangenheit, eben dem Mittelalter befaßt.”* (Eggert (2006), 171.)

⁴³ Eggert (2006), 190. old 11.1. ábra, 197, stb.

⁴⁴ Jankuhn (1973), 9-19.

⁴⁵ Renfrew – Bahn (1999).

reflektálni, hogy ezen irányzat a középkor-régészettel még marginális szinten is alig számol.⁴⁶ Az új régészetet valló kutatók jelentős hányadának a megközelítésében a régészet feladata az emberi nem kialakulásának és/vagy az első élelemtermelő kultúrák hagyatékának a vizsgálata. Ebből adódóan maguk a Nagy-Britanniában ténykedő, középkort kutató régészek is csak ritkán alkalmazzák az új régészet posztulátumait kutatási módszereik kialakítása során.⁴⁷

A középkor-régészet fogalmához és tartalmához kapcsolódó kérdések már részben át is vezettek az elemzés módszerének kérdéséhez. Dolgozatunk összeállításának megkezdése előtt kellett döntenünk arról, milyen módon tekintjük át a rendelkezésre álló forrásanyagot. A felhasználható eljárások két megoldási lehetőség köré lehetett csoportosítani. Az egyik megközelítési mód az lehetett volna, ha az egyes országok régészeti szakirodalmát olyan súlypontokkal tekintjük át, ahogyan azt az adott ország kutatói maguk feldolgoznák. Azaz, egy ilyen áttekintés írása során, azon témákra kellett volna elsősorban figyelni, amelyek az illető ország kutatásában hangsúlyosan szerepelnek: olyan kérdésekre, amelyeket több szerző is elemzett, sokszor egymással vitázva és/vagy huzamosabb időn át ezekhez visszatérve. Egy másik megközelítésben viszont az egyes államok középkor-régészetét oly módon érdemes áttekinteni, hogy a magához a feldolgozáshoz kidolgozott, egységes szempontrendszernek feleltetjük meg a választott tudományterületet. Mindkét megközelítésnek vannak előnyei és hátrányai. Az első módszer mintegy “belülről” mutatja meg az adott ország régészeti kutatását. Eleget téve egy közkeletű vélekedésnek, amely szerint egy-egy adott kutatási témát igazából csak “belülről” lehet megismerni. Ezzel ellentétben: nyilvánvaló előnyei vannak annak a megközelítésnek is, ha olyan kérdéseket vetünk fel, amelyeket egy „kívülálló” azaz az adott ország középkor-régészetével megismerkedni kívánó, mondhatni idegen kolléga tenne fel. Az országonként összeállított kutatástörténet ugyanis számos bizonyítékkal szolgál arra, hogy az adott térségben a középkor-régészet egy-egy, államokra lebontott zárt rendszer, amely sajátos belső törvényszerűségei szerint működik, a szomszédságában zajló, azonos forrásanyagot feldolgozó kutatásokra csak minimálisan figyelve. Szkeptikus nézőpontból fogalmazva: az észak-balkáni államok középkor-régészete oly módon létezik, hogy az előkerült leletanyag számos vonatkozására alig figyelve keresi a választ néhány, a régészeti kutatáson kívül megfogalmazott kérdésre.

Mivel mindkét elemzési módnak – tehát a kutatástörténet önnön rendszerben történő megismerésének, illetve az előre megfogalmazott kérdésre választ kereső megközelítésnek –

⁴⁶ E tényt emeltük ki egyik negatívumként az új régészet elveit és módszereit összefoglaló elemzés recenzálása során: *Takács M. (2000b)*, 171-182.

is megvannak a kétségen felüli előnyei, mindkettőt igyekeztünk alkalmazni, elemzésünk különböző fázisaiban. Anyaggyűjtésünk során mintegy „belülről”, azaz a saját kérdésfelvetések alapján igyekeztünk megismerni az észak-balkáni államok középkor-régészetét. Elemzésünk írása során viszont már az összehasonlító módszert alkalmaztuk, általunk megfogalmazott kérdésekre keresve választ. Az egymással párhuzamosan létező, de önmagukba zárt, „nemzeti” kutatások gyengéi ugyanis csak oly módon tárhatók fel, ha az észak-balkáni térség középkori anyagi kultúrájának a vizsgálatait egy egységes szempontrendszernek igyekszünk megfeleltetni.

Jelen dolgozatunkat ennél fogva egy olyan összehasonlító elemzést állítunk össze, amelyben két, általunk előre megfogalmazott szempont alapján vizsgálódunk, összehasonlítva – sőt lehetőség szerint konfrontálva – egymással az egyes észak-balkáni államok középkor-régészetét. Az anyaggyűjtési fázissal ellentétben tehát értekezésünkben nem az egyes nemzeti kutatások eredményeire, hanem a középkor-régészet művelésének objektív feltételeire igyekeztünk koncentrálni az elemzett régió vonatkozásában. Oly módon alakítottuk ki a rendszerezési szempontokat, hogy előbb a középkor-régészettel szemben megfogalmazott igényeket tekintjük át, utána az adatok feldolgozásának a különböző módozatait ismertetjük. A két kérdésfelvetést az indokolhatja, hogy rájuk választ csak akkor tudunk adni, ha jól, mondhatni „belülről” ismerjük az egyes „nemzeti” kutatásokat. Olyan információkat igyekeztünk tehát számba venni, amelyeket csupán néhány közlemény elolvasása alapján nem lehet összegyűjteni. Ennek ellenére is, egy-egy észak-balkáni állam középkor-régészetének az értékhierarchiáját hangsúlyosan „kívülről” igyekszünk szemlélni, vagyis az egyes „nemzeti” kutatások önmaga számára kialakított kérdésfelvetési prioritásait csak akkor tekintjük irányadónak, ha azok hozzáilleszthetőek kérdésfelvetéseink egyikéhez.

Értekezésünkben a következő kérdésfelvetésekre keresünk választ:

1. a középkor-régészettel szemben támasztott elvárások, és az ezeknek megfelelő célkitűzések, államok szerinti bontásban.
2. az adatfeldolgozás és adatértelmezés módja, államok szerinti bontásban

Elemzési módszerünk a megértéséhez feltétlenül szükséges szem előtt tartani egy tényt. Két kérdésfeltevésünk által arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az egyes észak-balkáni államok középkor-régészetében kialakított „értelmezési környezetet” és annak hatását

---

⁴⁷ Prof. Dr. Alan Aberg, a Ruralia középkori falukutató régészeti egyesülés néhai elnökének szíves szóbeli közlése.

egy-egy lelet vagy leletegyüttes feldolgozásának a módjára. Anyaggyűjtésünk során ugyanis szilárd következtetéssé formálódott számukra az, hogy igenis létezik egy olyan sajátos közeg a térség államaiban, amely alapjaiban meghatározza a középkori anyagi kultúra maradványainak az értelmezését. Elemzésünk első fejezetében fogjuk felvonultatni azokat az adatokat, amelyek e következtetés levonását szükségessé tették.

A két kérdésfelvetés közül az elsővel szemben merülhetnek fel kritikák. Felfogásunk szerint az alább bemutatandó adatok tükrében nem érdemes vitatni a régészettel szembeni „nemzeti” elvárások létezését az észak-balkáni térségben, különösen a középkor-régészet esetében nem. Az is kritikaként felvethető, hogy az elvárások elemzése miatt dolgozatunk érvelése túlzott mértékben is reflektál a 19-20. század politikatörténetére. Kicsit sarkítva: dolgozatunk legalább annyira szól a térség 19-20. századi történetéről, mint középkori régiségeiről. E lehetséges kritikát vállalnunk kell. Annyi megjegyzéssel, hogy felfogásunk szerint csak és kizárólag a térség 19-20. századi történetének a pontos ismerte teszi lehetővé a középkor-régészet helyi sajátosságainak a megértését. Itt ismét csak arra tudunk utalni, hogy a vizsgált régióban adatok sokaságával igazolható a nagypolitika direkt szintű ráhatása a régészeti kutatásra, nota bene: nemcsak az 1945 és 1990 közötti időszakban. Ennek következtében pedig az adott térség modern-kori történetével is tisztában kell lennie annak, aki az Észak-Balkán középkor-régészetét meg akarja ismerni.

A két kérdésfelvetésre adandó válasz megfogalmazása során nehézséget jelentett a régészeti kutatás diszciplináris tagolódása is. A térség összes államában egy sajátos nemzeti látószög érvényesül a középkori anyagi kultúra kutatásában. Ez konkrét esetekben azt szokta jelenteni, hogy a kérdések többségének az ősforrása nem az adott ország régészeti szakirodalmában, hanem a nemzeti-romantikus történeti narratívájában keresendő. Az is igaz azonban, hogy a nemzeti narratívák kérdésfelvetéseinek az átvétele csak a 9. századi, vagy attól későbbi leletanyag elemzésére érvényes. A korábbi időszak régészete három, önállóságát többé-kevésbé máig megtartó kutatási terület határozza meg, igaz oly módon, hogy az egyes nemzeti régészeti iskolák körében e kutatási ágak is „szétfejlődtek”. A legrégebbi hagyományokkal a keresztény régészet rendelkezik, amely természetesen nem az észak-balkáni térségben alakult ki, hanem a reneszánsz Itáliában. A régészeti kutatás ezen ága már igen hamar, a 18-19. század fordulóján megjelent az általunk vizsgált tájon, annak is a nyugati szegélyén, Dalmáciában. E kutatási hagyomány mintegy mellékhatásaként alakult ki a korai középkori egyházi építészet kutatása, részint szintén itáliai, részint azonban osztrák, német vagy francia alapokon. Az épületkutatástól némiképp eltérő hagyományokra vezethető vissza a népvándorlás-kori sírok feltárása. E diszciplína ugyanis az észak-balkáni tájon sem

tagadhatja le közép-európai – értsd: német-osztrák – eredetét. Egy harmadik kutatási ággként, és jóval később honosodott meg a telepfeltárás. E diszciplína az észak-balkáni tájon 1945 után jelent meg, nyilvánvaló módon a szovjet értelmezésű szláv régészet⁴⁸ helyi meghonosításának eredményeként. A három kutatási terület egy-egy észak-balkáni, „nemzeti” régészeti iskola keretein belül is meg tudta őrizni önállóságát az ezredforduló utáni évekig, e körülmény pedig igencsak megnehezíti egy, a kutatástörténetre alapozott mégis egységes szempontrendszer alkalmazását.

A vázolt előfeltételek és problémák ellenére az is tény, hogy az általunk választott két vizsgálati szempont nemcsak az általunk fontosnak ítélt problémák körét tükrözi vissza, hanem – a megfogalmazásuk hiánya révén – azon kérdéseket is, amelyekre nem keresünk választ. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy más kutató más szempontokat fogalmazna meg, illetve más sorrendet állítana fel tárgyalásuk során. Ennél súlyosabb ellentmondásnak tekintjük azt, hogy az egyes szempontok között átfedések is tapasztalhatók. A több kategóriába is beleillő tények kifejtését oly módon oldottuk meg, hogy ismételt előkerülésük során utalunk korábbi tárgyalásukra. Oly módon azonban, hogy az adott kontextusba illő aspektusait ismételten összefoglaljuk, természetesen törekedve arra, hogy önismétlésre csak a legritkább esetben kerüljön sor.

Témaválasztásunk következtében magától értetődő módon elsősorban a középkor régészete tárgykörében megjelent dolgozatokra koncentrálnunk, de természetesen ki kell tekintenünk számos más kutatási területre is. Első helyen a régészetnek azon ágai említendők, amelyek más korok leleteit vizsgálják. Annak következtében, hogy középkori leletek rend szerint előkerülnek olyan ásatásokon is, amelyeket más korok emlékeinek a megismerése érdekében indítottak. A régészeti leleteket elemző részterületeken túl természetesen figyelniünk kell rokon tudományok azon kutatásaira is, amelyek a térség középkorát más jellegű forrásanyag alapján vizsgálják. Elsősorban természetesen a „legklasszikusabb” történettudományi műfaj, az írott forrásokat elemző, történeti kutatások szakirodalmát igyekeztünk minél részletesebben megismerni, de az egyéb rokon-, és/vagy segédtudományok területén is megpróbáltunk minél nagyobb tájékozottságra szert tenni. Így munkánkban több helyen is utalunk a diplomatika, az egyháztörténet, a numizmatika, a földrajz, a geológia és a néprajz tárgykörébe tartozó, de a térség régészete szempontjából is értékes következtetéseket tartalmazó művekre. Természetesen igyekeztünk számba vettük az álló vagy romba dőlt épületek látható részeinek a vizsgálatát rögzítő, építészettörténeti szakirodalmat is. A régészet,

---

⁴⁸ *Mongajt (1955), 308-343.*

illetve a rokon tudományok eredményeinek áttekintése során nem volt megkerülhető számos olyan tény rögzítése sem, amelyek már átvezettek egy-egy adott ország egyetemi oktatási struktúrájának a taglalásába, különös tekintettel a régészet egyetemi szintű oktatásának sajátosságaira.

A felsorolásból kimaradt a nyelvészet – nem véletlenül. Felfogásunk szerint ugyanis nem lehet feladatunk az, hogy az anyagi kultúrát elemző dolgozatok rendszerező bemutatása helyett egy olyan társtudománynak, az etimologizálásra alapozott kultúrtörténeti eszmefuttatásoknak juttassunk meghatározó szerepet, amelyek eredményei vagy ellenőrizhetetlenek, vagy pedig – bizonyos esetekben – kétes érvényűek tűnnek. Kétségeket ébreszthetnek a nyelvi összehasonlítások rendszeresen előforduló hiányosságai, az egyoldalú, vagyis az elemző saját anyanyelvét eleve piedesztálra emelő megközelítések, valamint a szintén igen gyakran felbukkanó, apriorisztikus kelteзések. Elutasításunkat nem ingathatta meg az sem, hogy a nyelvészeti etimológiák érvrendszere gyakran kap meghatározó szerepet az észak-balkáni térség régészeti dolgozataiban. Véleményünk szerint ugyanis a leletanyag hiányát egyáltalán nem hidalhatja át, egy-egy olyan etimológia, amelynek révén az elemző a saját etnikuma kulturális fölsényét igyekszik – elsősorban „belső fogyasztásra”, tehát saját közege számára – alátámasztani vagy megerősíteni.

A társtudományok taglalásának a végén ki kell emelni egy olyan tényezőt, amelyben nem tehetünk engedményt. A régészeti szakirodalom régészeti érvek alapján történő áttekintésének az elvétől csak kivételes esetekben tudtunk eltekinteni. Olyan ritka esetekben, amikor azt maga a kutatástörténet jobb megértése indokolta a társtudomány szempontrendszerének előtérbe helyezését. Például akkor, ha egy-egy konkrét régészeti lelet értelmezése során az adott kutató mintegy feláldozta a régészeti kontextus vizsgálatát egy-egy történeti vagy nyelvészeti érvelés hangsúlyozása érdekében.

A fentebb felsorolt tudományágak és szakterületek pusztá említése alapján sem lehet kétséges az, hogy dolgozatunk meglehetősen szerteágazó és egymással sokszor csak lazán összefüggő résztémákat kell, hogy egységbe foglaljon. Munkánk célja az egyes résztémákban való tájékozódás megkönnyítésén túl, éppen e kaotikusan szerteágazó ismeretanyagnak egy egységes és jól átlátható rendszerbe szerkesztése. Viszont – mint erre fentebb már utaltunk – munkánkban nem törekszünk részletes vagy annotált bibliográfiák összeállítására adott kutatási témákban. Számos, általunk is ismert publikációra nem hivatkozunk, mondhatni a kontextus hiánya miatt. Továbbá, nem célunk egy-egy ország összes középkori lelőhelyének tételes felsorolása sem, mivel áttekintésünk nem régészeti kataszter. Az alábbiakban nem fognak szerepelni részletes kutatói életrajzok sem, munkánknak ugyanis nem volt célja az

észak-balkáni térség régészeti életrajzi lexikonának az összeállítása. A kutatói életművekre történő reflektálás során viszont természetesen utalunk azon helyekre, ahol e bibliográfiai adatok elérhetők. Végezetül, ara sem törekedhettünk, hogy a vizsgált térség régészeti tárgyú, vagy régészeti cikkeket is közlő periodikájának rendszeres és részletes könyvészetét összeállítsuk. A kiadói tevékenység szétagoltsága miatt ugyanis az Észak-Balkán esetében e feladat még az internet korában is csak egyes országok, és nem az egész régió vonatkozásában teljesíthető.

Az egyes nemzeti kutatástörténetek összehasonlító – sőt egyes esetekben kifejezetten konfrontatív – áttekintése előtt azonban szólnunk kell arról, miért illesztettünk elemzésünk elé egy-egy áttekintést a vizsgált térség földrajzi kiterjedéséről, illetve a feldolgozás időrendi határaitól. E két kérdés részletesebb taglalását az tette indokolttá, hogy a szakirodalom jelentős részében egymástól eltérő, sőt egyes esetekben: egymással ellentétes képzetek kapcsolódnak az Észak-Balkán és a középkor fogalmához. Földrajzi vonatkozásban elsősorban Mendöl Tibor 1948-as, máig sok tekintetben alapvető, de méltatlanul ritkán idézett összefoglalására támaszkodtunk.⁴⁹ Történeti vonatkozásban pedig azon könyvtárnyi mennyiségű összefoglalást igyekeztünk alapul venni, és eredményeiket egymással egyeztetni, amelyek a délkelet-európai térség középkori történetét taglalják. Különböző nézőpontból bár, de igencsak érdeklődnek az észak-balkáni térség iránt nemcsak a bizantinológusok, a vagy a keresztény egyház történetét egyetemes keretek közt átfogni igyekvő tudósok,⁵⁰ hanem az egyes germán, szláv,⁵¹ illetve újlatin népek,⁵² valamint az albánok elődeit, és – végül, de

⁴⁹ *Mendöl (1948)*.

⁵⁰ A Balkán-félsziget esetében a késő római kor az igen részletesen elemzett történeti korszakok közé tartozik. A régió későantik történetének tanulmányozásához a nyugat-európai munkák igen nagy száma áll a kutató rendelkezésére. A szakirodalom mennyisége alapján a 4-6. század historiográfiája nemcsak hogy határozottan elkülönül, hanem szinte ellentétbe is kerül a limes összeomlása utáni évszázadokat tárgyaló munkák nagyságrendekkel kisebb számával. A rendszeresen hivatkozott, nagyszabású monográfiák közül kiemelendő: *Bury (1923)*; *Stein (1928)*; *Lemerle (1954)*, 265-308. *Ostrogorsky (1965)*; *Jones (1973)*; *Koder (1984)*. A dolgozat írójának külön örömeire szolgál, hogy kiemelje a néhai Mócsy András professzor érdemeit a római kori Moesia történetének elemzésében: *Mócsy (1974)*.

⁵¹ A népvándorlás-kori, "barbár" csoportok közül a balkáni térségben minden kétségen felül a szlávokat elemezte a legtöbb kutató, feltehetően annak következtében, hogy a mai balkáni népek többsége e népcsalád körébe tartozik. A történeti összefoglalások közül alapmunkának tekinthető: *Ditten (1978)*, 73-160. Felfogásunk szerint a szlávok eredetére és történetére vonatkozó kutatásokat találóan összefoglalta: *Váczy (1963)*. Kéziratban maradt munkája azonban a tudományos életben jórészt ismeretlen maradt. Az azóta eltelt évtizedek szerteágazó kutatási eredmények áttekintését az könnyíti, hogy a közelmúltban, világnyelven jelent meg két igen jó (bár bizonyos pontokon kétséges megállapításokat is tartalmazó) a déli szlávok népvándorlás-kori történetéről és anyagi kultúrájáról: *Kazanski (1999)*; illetve *Barford (2001)*. A közelmúltban állította össze a szlávok korai történetét taglaló kutatások kritikus, de egy sajátos nézőpontból értelmezett áttekintését egy Amerikába vándorolt román történész és

egyáltalán nem utolsó sorban – az Oszmán–Török Birodalom történetét elemző kutatók is.⁵³ Egyetlen névként a kritikai történetírás egyik megalapítójára a német Leopold Rankéra utalnunk. Ranke nevét azért is külön ki kell emelni e kontextusban, mert a szerb-török kapcsolatokról írott, máig haszonnal forgatható összefoglalása 1890-ben magyarul is megjelent.⁵⁴

---

régész, Florin Curta (*Curta (2001)*). Felfogását érdekesnek, de a valós történeti viszonyokat több ponton félreértőnek, és helytelenül átértelmezőnek tartjuk. Így több ponton egyet értünk Gabriel Fusek recenziójával bár abban is felfedezhető néhány – felfogásunk szerint – további tisztázást igénylő: *Fusek (2004)*, 162-186. Curta művét magyar nyelven értékelte: *Csiky 2006*, 251–264.

⁵² A balkáni romanitás transhumáló részére vonatkozó forrásanyagot a dolgozat szerzője kísérelte meg összefoglalni a közelmúltban: *Takács M. (2004)*, 239-289.

⁵³ A szaktudósok szűk körén túl meglehetősen kevésbé ismert az, hogy az oszmanisztika sem zárkózhat be, „nemzeti”, illetve regionális keretek közé, még a tárgyi hagyaték vonatkozásában sem! Számos nyugat-, illetve közép-európai múzeum is őriz oszmán-török tárgyakat, és feldolgozásukra az alapos, elmélyült kutatómunka jellemző. Ez utóbbi vonatkozásban egyetlen, kiragadott példaként a müncheni Staatliches Museum für Völkerkunde oettingeni gyűjteményére hivatkozunk, annak okán is, mert e tárgyakról egy gazdagon illusztrált katalógus is megjelent: *Schienerl – Stelzig (szerk.) (1988)*. A magyar tudományosságna az Oszmán–Török Birodalom kutatása tekintetében is egy sajátos közvetítő szerep jutott, különösen az utóbbi néhány évtizedben. Az oszmanisztikával foglalkozó történészek közül az 1999-ben elhunyt Szakály Ferenc hagyott hátra monumentális életművet (*Szakály (1975)*; *Szakály (1979a)*; *Szakály (1979b)*; *Szakály (1981)*; *Szakály (1986a)*; *Szakály (1986b)*). E kutatás irányt sikeresen tudta továbbvinni Fodor Pál, Dávid Géza és Pálfi Géza (Lásd pl. *Fodor P. (1988)*, 128-153; *Fodor P. (1996)*, 195-208; *Fodor P. (1998)*, 165-175; *Fodor P. (2000)*, 229-263; valamint *Dávid G. (2002)*, 11-14.). A tárgyi kultúra vonatkozásában kiemelkedő jelentőségűnek bizonyult a Magyar Nemzeti Múzeum egy közelmúltban szervezett, nagyszabású kiállítása az oszmán-török korról, illetve hódoltság korát és anyagi kultúráját tárgyaló, összefoglaló kötet: *Gerelyes – Kovács (szerk.) (2002)*.

⁵⁴ *Ranke (1890)*.

2. Földrajzi keretek

A gay peninsula filled with sprightly people who ate peppered food, drank strong liquors, wore flamboyant clothes, loved and murdered easily and had a splendid talent for starting wars.

C. J. Sulzberger⁵⁵

Der Balkan beginne schon am Rennweg in Wien-Landstrasse.

Klemens Wenzel Lothar von Metternich⁵⁶

„Balkan nije geografski pojam nego stanje duha.”

(=A Balkán nem földrajzi fogalom, hanem lélekállapot)

Robert 63 fedőnevű chatelő a dél-bánáti Pancsováról, 2009-ből⁵⁷

A földrajzi keretek ismertetése során két kérdést kell megvizsgálni részletesebben. Első helyen természetesen az Észak-Balkán földrajzi elhatárolásának a problematikája áll. E kérdés vonatkozásban elég nagy a bizonytalanság – tegyük hozzá azonnal: érzelmi alapokon nyugvó bizonytalanság, amint ezt fejezetünk mottójául választott három idézet is tükrözi. (A három idézet híven visszatükrözi a Balkán meghatározásában, a közvéleményben létező három, egymással nem egyeztethető, mégis közkeletű álláspontot.) Az Észak-Balkán földrajzi meghatározásához hasonló fontossággal bír azonban egy második kérdés is: az észak-balkáni térségbe tartozó államok körének a pontosítása. Ez utóbbi kérdésfelvetést a vizsgált térség egyik, az alábbiakban számos alkalommal említendő alapvonása magyarázza. A vizsgált térség jelenkori államai nemzetállamként határozzák meg önmagukat, így a középkor-régészet

---

⁵⁵ Sulzberger (1969).

⁵⁶ Herm (1993), 320.

⁵⁷ <http://www.elitesecurity.org/t154946-0> (letöltés időpontja 2010. 7. 06.)

vizsgálata során is ez kell, hogy jelentse az összehasonlító elemzés keretét. Függetlenül nemcsak attól, hogy a térség egyetlen mai államának a területi kiterjedése sem azonos a középkori előzmény, vagy ilyennek tekintett entitás határaival. Valamint függetlenül attól is, e modern entitások hogyan illeszkednek a Balkán-félsziget egészének és egyes részeinek a földrajzi lehatárolásához. Az előzőekben megfogalmazott két kérdésnek megfelelően előbb a félsziget egészének a körbehatárolásához kapcsolódó kérdéseket elemezzük, és csak utána foglalkozunk a belső elhatárolás problematikájával, különös tekintettel a félsziget északi és déli része közötti határvonalra, illetve a középkori és a modern elhatárolás közötti különbségek kérdésére.

A vizsgált területi egység első megközelítésben pontosan körülhatárolhatónak tűnik. Fentebb már utaltunk arra, hogy a Balkán-félsziget fogalmát 1808-ban alkotta meg egy német geográfus, Johann August Zeune,⁵⁸ aki a Balkánt Európa egyik nagy déli félszigetként írta le. A félsziget elkülönítése során egy téves, de a 19. század elején általánosan elterjedt felfogásból indult ki, amely szerint e nagytájnak van egy olyan, központi hegylánca, a *Balkán*, amely a Fekete-tengertől egészen az Isztriai-félszigetig nyúlna. A Balkán-félsziget zeunei meghatározását két későbbi felismerés sem tudta megengatni. Sem az, hogy a 19. században végre hajtott bejárások és felmérések azt igazolták, hogy a központi masszívum, a Stara Planina csak a félsziget keleti harmadára terjedt ki, sem pedig az, hogy az oszmán-törökből származó balkán szó is csak egy viszonylag kései időpontban honosodott meg a helyi nyelvekben. E két tényezővel ellentétben viszont az is tény, hogy az August Zeune által kidolgozott meghatározás alapján a félsziget kontúrjai könnyen kirajzolódnak, különösen a nagyobb léptékű térképeken.

A Balkán-félsziget határainak a könnyen kijelölhető voltát nem elsősorban azon körülmény látszik erősíteni, hogy e kérdést Zeune óta számos neves kutató elemezte – így többek között Mendöl Tibor.⁵⁹ Optimizmusunkat sokkal inkább az erősítheti, hogy az egyes munkák szinte teljesen azonosan írják le a vizsgált félsziget határait – legalábbis akkor, amikor, a politikatörténeti vonatkozásoktól eltekintve csupán a földrajzi ismérveket veszik alapul. E tény alátámasztására elegendő felütni néhány régebbi, vagy újabb keletű földrajzi összefoglalást, illetve megtekinteni egyes lexikonok vagy enciklopédiák megfelelő címszavait. Két kiragadott példaként a Révai Nagy Lexikonából, illetve a Britannica Hungaricából, azaz az Encyclopedia Britannica tizenötödik kiadásának magyar fordításából

⁵⁸ Kiss L. (1978), 84. Bolgár nyelven foglalta össze e földrajzi fogalom kialakulását Matanov (2002), 1-8.

⁵⁹ Mendöl (1948).

idézünk. A Révai Nagy Lexikonának 1911-ben kiadott második kötete szerint:⁶⁰ *"A Balkán-félsziget (...) az Európából D. felé kinyúló 3 félsziget közül a K.-i, a Földközi-tengerbe nyúlik. É.- határol a Szávát, Dunát, a DK-i Kárpátokat és az orosz steppék vidékét tekintik. K., D. és NY. felől a tenger vize mossa."* Az 1990-es évek közepén megjelentetett Britannica Hungarica⁶¹ szerint pedig: *"Balkán-félsziget, más nevén a BALKÁN, Európa három nagy déli félszigete közül a legkeletibb fekvésű. Összefoglaló néven az itt levő országokat szokták balkáni államoknak nevezni. (...) A félsziget természetföldrajzi határa északon a Száva és a Duna alsó folyása: keleten a félsziget a Fekete-tengerig tart, délkeleten az Égei-, délen a Földközi-, délnyugaton, a Jón-, nyugaton az Adriai-tenger határolja. A Balkán átmenete az európai szárazföld felé folyamatos, így bizonytalan az északi földrajzi határ megvonása."*

A Britannica Hungarica fentebb idézett utolsó mondata már sejteti a félsziget pontos körbehatárolása során jelentkező problémákat. Az egyik vitás kérdés a Balkán-félsziget bizonytalan északnyugati lezárása. Az tehát, hol húzódik a félsziget határa a Száva folyó felső folyása és az Adriai-tenger közötti régióban. E kérdést még az olyan földrajztudósok⁶² is csak némi bizonytalanság árán tudják megválaszolni, akik egyértelműen a természetföldrajzi adottságokat tartják elsődlegesnek. Mendöl Tibor szerint például a félsziget északnyugati irányban egészen a Száva folyó forrásvidékéig, azaz az Alpok délkeleti széléig tart.⁶³ E határmegvonás részeként pedig Mendöl Tibor is követi azon földrajztudós elődeit, akik az Isztriai-félszigetet is a Balkán-félszigethez sorolták.

Azonos tendenciák tapasztalhatók, azonban az északi és a déli határok kijelölése esetében, bár forrásuk egészen más. Míg ugyanis a Balkán északnyugati határának a pontos kijelölését természetföldrajzi okok nehezítik, a félsziget északi és a déli lehatárolása történeti okok miatt vált kérdésessé. A területi elhatárolás körüli bizonytalanságokat a 20. századi történeti folyamatokat visszatükröző politikai földrajz növeli igazán. Ennek a következménye az, hogy a Balkán-félsziget, és a balkáni térség fogalma – bár a kettőt szinonimaként szokás használni – egyáltalán nem ugyanazt jelenti. Míg ugyanis az első fogalom természetföldrajzi jellegű, a második már a térség politikai földrajzi egységeire alapoz. E nehézség miatt kellett bevonnunk elemzésünkbe egy másik kérdésfeltevést, a balkáni államok körének a meghatározását.

A vizsgálódásra választott nagytáj elemzése során folyamatosan szem előtt kell tartani azt, hogy az állami keretek az adott térségben az európai átlagnál képlékenyebbek. A Balkán-

⁶⁰ N. N. (1911), 500.

⁶¹ B. H., 2. köt., 281.

⁶² Mendöl (1948), 8-9. old.: térkép.

félsziget volt Európa azon nagytája, ahol az ezredforduló előtti és utáni évtizedben is több új állam született. Az államok számának dinamikus alakulása azt sugallja, hogy elsődleges szempontként a természetföldrajzi tényezőket vizsgáljuk, és csak utána vegyük sorra a térség politikai földrajzát. A szigorúan természetföldrajzi értelemben vett, észak-balkáni térségben, 1991 nyaráig még csak három állam: Albánia, Bulgária és Jugoszlávia létezett. Ez utóbbi államszövetség felbomlásának eredményeként viszont területén számos további, sokszor egészen efemer államszerű képződmény alakult, az 1990-es évek középső harmadában. Olyanok, mint pl. a Krajina Szerb Köztársaság, a Boszniai Szerb Köztársaság, vagy egy egészen sajátos, csak napokig létező kisállam: a Cazini Köztársaság. 2008-ra, a koszovói önállóság kikiáltásával nyolcra stabilizálódott az észak-balkáni államok száma. Ezek: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Montenegró, Szerbia. (Szlovéniát, mivel területének többsége az alpi térséghez tartozik, nem tekintjük az Észak-Balkán részének, így jelen elemzésünkben nem is foglalkozunk e területtel.) E nyolc állam középkor-régészete jelenti elemzésünk területi alapját, kiegészülve a térség egyetlen autonóm tartományával, a Vajdasággal. A felsorolásból az is kiderül, hogy Dél-Balkánnak Görögországot és Törökország európai részét tekintjük.

Az általunk összeállított országlista mellett több további olyan állam is található, amelyeket a különböző szakmunkák vagy összefoglalások az észak-balkáni térség részének tartanak. Egy általánosan elterjedt vélekedés szerint az összes olyan államot a Balkánhoz kell sorolni, amelynek területe bármilyen kis részben kiterjed a Balkán-félszigetre. A területi elhatárolás problematikus voltát pedig tovább növeli az is, hogy Nyugat-Európában illetve az Egyesült Államokban a balkáni térséggel majdnem azonos értelmű fogalomként szokás használni a Délkelet-Európa kifejezést. Oly módon azonban, hogy ez utóbbi földrajzi egység fogalmába már rend szerint beletartozónak tekintik Magyarországot, Romániát, sőt még a Moldovai Köztársaságot is.⁶⁴

Az eltérések szemléltetésére a balkáni államok felsorolását idézzük a fentebb már hivatkozott lexikonból, illetve enciklopédiából. Az I. világháborút megelőző állapotokat

---

⁶³ *Mendöl (1948)*, 16.

⁶⁴ E tény alátámasztásaként elegendő a müncheni Súdosteuropa-Institut, illetve az ezen intézet által kiadott *Südost-Forschungen* c. folyóirat által feldolgozott témák jegyzékét számba venni. A német nyelvterületen használt Súdosteuropa fogalmával kapcsolatosan még feltétlenül utalni kell arra, hogy egyes esetekben igencsak kétséges a pontos jelentéstartalma. Egyes szerzők leletfeldolgozásai ugyanis igen nagy mértékű földrajzi tájékozatlanságról tesznek tanúbizonyságot. Egy, a közelmúltban megjelent monográfia oly módon tekinti át a 4-5. századi Délkelet-Európa kiemelkedően gazdag sírjait (*Schmauder (2002)*.), hogy egyetlen olyan leletegyüttest sem elemez, amely a Duna – Száva vonalától délre került volna elő, sőt a csehországi Blučina határában feltárt gazdag sírt is délkelet-európai lelőhelyként tárgyalja.

rögzítő Révai Nagy Lexikona szerint: *A B.(alkán-félsziget)-en a következő országok, illetve államok vannak: Dalmácia, Bosznia és Hercegovina, Szerbia, Románia, Bolgárország Kelet-Ruméliával, Montenegró, Törökország és Görögország.*" Az 1990-es évtized közepső harmadáig lezajlott változásokat rögzítő Britannica Hungarica⁶⁵ szerint pedig: *"Politikai értelemben a Balkán magában foglalja Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Horvátország, Jugoszlávia (Szerbia és Montenegró), Macedónia, Moldova, Románia és Szlovénia területét. A XIX. században ezzel a névvel azokat a területeket jelölték, amelyek a karlócai béke (1699) után megmaradtak az Oszmán Birodalom közvetlen igazgatása alatt; manapság azonban némely olyan, korábban a Habsburg Birodalomhoz tartozó területre is vonatkoztatják, ahol ma önálló államok vannak. Törökország európai része természetföldrajzi ismérvek alapján a Balkán-félszigethez tartozik, politikai értelemben viszont nem, mivel egy nem balkáni állam területét alkotja."*

A két lexikon egymástól eltérő megfogalmazása jól rávilágít a Balkán lehatárolásának a legfontosabb problémájára. Arra, hogy – ellentétben az Ibériai-, illetve Appennini-félszigettel – a Balkán-félsziget esetében nemcsak, hogy az északi lezárást kijelölő hegyláncok hiányoznak, hanem a természetföldrajzi, illetve a politikai határok sem esnek egybe. A természetföldrajzi és a politikai határok különbözőségének az egyértelmű jele, hogy a balkáni térség jelenkori – azaz az I. világháborút lezáró békekötések nyomát megformált – államainak jelentős hányada magába foglal olyan részeket is, amelyek már kívül esnek a földrajztudomány művelői által határvonalnak tekintett Duna-Száva vonalon. (Az ilyen államok kategóriájába tartozik: Horvátország, Szerbia, Románia és Törökország. Csak balkáni területekkel rendelkezik: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Montenegró és Görögország.)

A vázolt helyzetet a balkáni térség politikai földrajzát vizsgáló kutatók két módon igyekeztek feloldani. Az egyik tendencia hívei – mint már fentebb utaltunk rá – a félsziget határait kiterjesztik, és a balkáni térségbe belefoglalják az összes olyan államot, amely a földrajzi értelemben vett Balkán félszigeten is elterül. Azaz, Balkánnak tekintik az ezredvégi balkáni háborúk előtti értelemben vett, un. Nagy-Jugoszláviát, Romániát, Moldovát vagy – egyes esetekben, mint pl. az u. n. *Balkáni Játékok* nevű sporteseményen részt vevő országok meghatározása során – még Törökországot is. A vázolt eljárás talán leginkább az 1991 előtti, un. titói Jugoszlávia esetében tűnhetett indokoltnak, hiszen ezen egykori állam területének a nagyobbik része ténylegesen a Balkán-félsziget területére esett. Ezen felül pedig tény az is,

---

⁶⁵ B. H., 2. köt., 281.

hogy Románia területének egy kis része, Észak-Dobrudzsa ténylegesen átnyúlik az Al-Duna jobb partjára. Ezzel szemben viszont csakis etnikai – tehát a természetföldrajztól némiképp idegen – érvekkel, azaz a román anyanyelvű lakosság túlsúlyával indokolható az, hogy a *Britannica Hungarica* a tárgyalt földrajzi táj keretei közé sorolta még a Moldovai Köztársaságot is. Annak ellenére, hogy ezen állam a Prut és a Dnyeszter között, azaz teljes egészében a kelet-európai steppén terül el. Végezetül, a fentebb vázolt eljárás abszurd volta talán Törökország esetében a leginkább nyilvánvaló. Hiszen ezen ország kikapcsolása által a térség egy meghatározó része: Konstantinápoly / Isztambul és környéke iktatódik ki. Törökország egész területének a bevonása által viszont Ázsia egy markáns része, Kis-Ázsia, azaz az Anatóliai-félsziget válik Délkelet-Európa alkotó elemévé.

A fenti tendencia szöges ellentétéként kimutatható egy másik törekvés is. Így számos munkában érhető tetten egy olyan eljárás, amely egy-egy kisebb-nagyobb területet igyekszik kivonni a Balkán-félsziget fogalomköréből. E törekvés jellemzi az 1991 óta függetlenné vált Szlovénia vagy Horvátország földrajzkutatóit és/vagy történészeit. Szlovénia esetében ezen eljárás teljesen jogosnak tűnik, hiszen e köztársaság csak a néhai jugoszláv államszövetség révén vált a Balkán részévé. Horvátország esetében pedig azért van némi alapja a vázolt törekvésnek, mert az ország északi és nyugati fele, azaz a Dráva és a Száva közén elterülő részek természetföldrajzi értelemben ténylegesen nem tartozhatnak a Balkán-félszigethez.

A feldolgozási határok kijelölése során tehát mind a „kiterjesztő”, mind pedig „szűkítő” szemlélet által kiváltott problémákba kellett ütköznünk. Az északi határ esetében a „kiterjesztő” szemlélet általánosan elterjedt volta okozott gondot, első sorban a vizsgált térség északkeleti, de 1990 előtt az északnyugati szélén is. Nagy általánosságban, azaz a Balkán-félsziget teljes északi határa vonatkozásában mérvadónak tekintettük azon, minden releváns kutató által elfogadott, természetföldrajzi meghatározást, amely szerint a Száva-Duna vonala jelenti a Balkán-félsziget északi lezárását. Így – visszautalva az egyik, fentebb már hivatkozott példára – számunkra (is) teljesen indokolatlannak tűnt a 20. század végi Romániát, sőt Moldovát balkáni államként feltüntetni. Annak ellenére, hogy e két ország többségi, román lakossága és/vagy politikai elitje gyakran tekinti magát a balkáni nagytáj részének, és a két ország Balkánhoz sorolása Nyugat-Európában is általánosan elterjedt. Csak egyetlen romániai tájegység, Észak-Dobrudzsa esetében merülhetnek fel kétségek. Annak következtében, hogy e földrajzi egység ténylegesen az Al-Duna déli partján fekszik, ezért leszögezhető, hogy e terület a legszigorúbb földrajzi kritériumok alapján is a Balkán-félsziget része. Dolgozatunkban ennek ellenére is Észak-Dobrudzsa kihagyása mellett döntöttünk, kutatástörténeti okok miatt. A román kutatásban ui. az észak-dobrudzsai lelőhelyek vizsgálata

oly mértékig "beleolvadt" a Duna északi partján fekvő tájegységek, így elsősorban a Havasalföld kutatásába, hogy e kistáj önálló elemzése nem lehetséges.

Hasonló, bár jóval kisebb gondot jelentett a vizsgált régió déli határainak a kijelölése, azaz a balkáni nagytáj belső határainak a kérdése. E ponton röviden szólnunk kell a Balkán-félsziget belső tagolásáról. A fentebb ismertetett előzmények tükrében senkit sem lephet meg az, hogy a Balkán-félsziget belső tagolásának a kérdésben sincs egység. Az egységesebb szemlélet kialakítása iránti igény nem is a földrajz-, vagy történettudomány részéről fogalmazódott meg, hanem a napi politika szintjén, ahol egy lehatárolás történt, az 1990-es évek délszláv háborúi miatt. Egy aktuálpolitikai szempontot „sikerült” a terület kisebb egységekre történő tagolásának az alapjává tenni. Napjainkban három régióra szokás tagolni a Balkán-félszigetet, ezek a Nyugat-, a Kelet-, illetve a Dél-Balkán. A felosztás feltűnő logikátlansága onnan ered, hogy a régiót az elemzők többsége aktuálpolitikai okok miatt osztja három részre: egy „békés”, egy „háborús”, illetve egy „potenciálisan háborús” övezetre. Oly mértékig magától értetődő, hogy szinte le sem kell írni: egy-egy adott régió 20. század végi – 21. század eleji „békés” jellegére alapozó felosztásának nincs relevanciája a 4-17. századi anyagi kultúra szemszögéből nézve.

Egy másik, legalább a 19. század utolsó harmada óta alkalmazott területi felosztást, a Balkán-félsziget északi és déli részére osztását érdemes alapul venni. A két rész közötti határnak pedig a macedóniai tavak, azaz az Ochridai- / Ohridi-, a két Preszpai- és a Dojráni tó vonalát szokás tartani, vagy – a politikai földrajzból kölcsönzött fogalmakkal – e vonal Görögország, illetve Törökország európai részének északi határvonalaként írható le. Mi is e vonalat tekintjük a feldolgozásunk déli határának. Az 1913-ban meghúzott, és a 20. század folyamán csak kevés és időleges változást megélő görög-albán, görög-macedón, görög-bolgár, török-bolgár határ természetesen nem tekinthető ideális választóvonalnak, hiszen kettévágja Epiroszt, Macedóniát vagy Trákiát. Természetföldrajzi okokon túl azonban gyakorlati tényezők miatt is ezt a vonalat kellett tekintenünk feldolgozásunk déli lehatárolásának. A görögországi, illetve törökországi régészet kutatási, feldolgozási és közlései rendszere ugyanis igen nagymértékben eltér a balkáni szláv államok vagy Albánia gyakorlatától, így egy-egy kisebb régió, pl. Dél-Macedónia, vagy Kelet-Thrákia régészetét csak akkor tudtuk volna a megfelelő mértékig dolgozatunkba beépíteni, ha a görög, sőt a török régészet egészéről is megemlékezünk. Ez pedig nyilvánvalóan szétfeszítette volna a Balkán-félsziget északi részére koncentrált dolgozatunk gondolatmenetét. Eljárásunk Dél-Epirosz, Dél-Macedónia vagy Dél-Tráкия esetében is ugyanazon a mondhatni gyakorlati

megfontolásokon nyugszik, mint amire fentebb már utaltunk, Észak-Dobrudzsa kihagyásának indoklása során.

Az elmondottakat összefoglalva: földrajzi kiindulópontként az tűnt a leginkább célravezetőnek, hogy Mendöl Tibor szigorúan természetföldrajzi megközelítését⁶⁶ kövessük, és a Balkán-félsziget egészének a meghatározásában a természet-, és nem a 20. századi politikai földrajzot tekintjük elsődlegesnek. A Balkán-félszigeten belüli régiók esetében pedig szintén nem támaszkodhattunk az aktuálpolitikai ízű Kelet-, Közép- és Nyugat-Balkán felosztásra. A Balkán-félsziget határait különböző irányokba eltoló elgondolások viszonylagos értékét akkor tudjuk igazán jól átlátni, ha a térséget nem az 1918, vagy 1990 után kialakított, és csak 2008 állandósult államai kiterjedése, hanem a középkori országok határai között vizsgáljuk. Ha ugyanis a vizsgált térség határait a középkor időtárlatából szemléljük, azt kell tapasztalnunk, hogy az újkori, politikatörténeti fejlemények miatt a félszigethez hozzácsatolt, illetve a balkáni térségtől elvitatott területek rend szerint visszakerülnek a természetföldrajzi helyük által kijelölt kategóriák közé.

A fentebb vázolt elhatárolást azonban nem lehetett a gyakorlatban tökéletesen alkalmazni. Egyes peremterületek tárgyalása során „kompromisszumokat” kellett kötni. Annak következtében, hogy a vizsgált térségben a középkor-régészet egy-egy korábbi államjogi keretben alakult ki, ma már azonban más állami keretek között létezik. Olyan államjogi keretei közé kerülve, amelyek nem a térség természetföldrajzán, hanem a nagyhatalmak által az I. világháború utáni években kidolgozott, és csak a 20. század végén módosult határmegvonásokon alapultak. A két elv ütközésének jól példázza a „délszláv térség”, azaz a néhai Jugoszlávia területe. E néhai államszövetség esetében bizonyult a legnehezebb kérdésnek az, hogy konkrétan hol is érdemes meghúzni az elemzés területi határait.

A néhai államszövetség északi-északnyugati részének a besorolása okozott nehézséget, mert Szlovénia, illetve Horvátország északi fele, illetve Szerbia északi harmada – legújabbkori nevén a Vajdaság – a Duna – Száva vonaltól északra terül el. Hiszen, a középkor túlnyomó részében Szlovénia, Horvátország, illetve a Vajdaság területe kultúrtörténeti szempontból sem tartozott a balkáni térséghez. A felsorolt területek közül Szlovénia az egész középkor folyamán az alpi nagytáj sorsában osztozott, Horvátország északi része, azaz a középkori Szlavónia, illetve a Vajdaság pedig a Kárpát-medence legdélebbi tájegységeként

---

⁶⁶ *Mendöl (1948)*, 8-9. old.: térkép.

létezett mind a népvándorlás korában, mind pedig a Magyar Királyság évszázadaiban.⁶⁷ E ténynt annak következtében fontos ismételtén rögzíteni, mert a szerb, és különösen a vajdasági szerb kutatásban jelentős számban kerülnek közlésre olyan tanulmányok, amelyek minderre vagy nem reflektálnak, vagy pedig az 1918 utáni államhatárok valamilyen szintű visszavetítésével próbálkoznak.⁶⁸

A Száva – Duna vonalától északra fekvő területek 1526 előtti, egyértelműen alpi, illetve Kárpát-medencei kötődése ellenére is, magából a középkor-régészeti kutatások fejlődéséből következett az, hogy figyelmünket e két földrajzi tájra is ki kell terjesztenünk. Két tényezőt kell mindenképp figyelembe venni. Első helyen azt, hogy a horvát régészetben, annak 19. századi kezdetei óta, meghatározó volt egy sajátos, „nagyjugoszláv” szemléletmód. Második helyen pedig azt, hogy a Vajdaság területén 1919-től napvilágra került leletek elemzése már túlnyomórészt a szerbiai régészeti kutatás keretei között folyt. Számos olyan elemzés is született, amely – anakronisztikus módon – a két terület egységét eleve létező adottságként feltételezve vizsgálta a Duna-Száva vonaltól északra, illetve délre lelt, középkori

---

⁶⁷ Csak a Szerémség vonatkozásában merülhetnek fel kérdések, hiszen a Duna-Száva köze keleti harmadának a birtoklása ügyében több magyar-bizánci háború is folyt a 11-12. század folyamán, és ezek következményeként Bizánc egy-egy rövidebb időszakra az adott területet el is foglalta – illetve: saját felfogása szerint itt helyreállította a hatalmát. (E háborúk területi vonatkozásait máig ható érvennyel tárgyalta: Györffy (1952-1953), 338-340. Nézeteit a közelmúltban elfogadta: Kristó (1988), 298-304.

⁶⁸ A vajdasági térség középkori állami kereteinek a tudomásul vételét „mellőző” művek közül egyetlen, de jellemző példaként arra a munkára utalunk, amely az adott térség városainak középkori előzményeit oly módon ismerteti, hogy mintegy „megfeledeznek” ezek államjogi hovatartozásáról: Pušić, Lj. (1987), 5-6. A történeti keretek „mellőzésénél” gyakoribb a szerb állam „kiterjesztése” a leendő Vajdaságnak legalább egyes részeire a 13-15. században. A leggyakrabban ismételtetett félreértéseknél maradván: nem változtatott a Kárpát-medence déli harmadának a középkori területi hovatartozásán az, hogy különböző szerb főurak a 13. század végétől a Magyar Királyságban vagy melléktartományaiban birtokokat kaptak, sőt ennek révén az adott terület igazgatásában vezető szerephez is jutottak. E ténynt annak következtében kell kiemelni, mert a leendő Vajdaság középkori területi hovatartozásának a kérdésében a szerb történetírásban egy sajátos kettősség tapasztalható. Így a belgrádi intézményekben munkálkodó, nemzetközi szinten is jegyzett történészek számára a Magyar Királysághoz való tartozás evidenciaértékű (Ćirković (1973), 45-54.). Ezzel szemben viszont a vajdasági szerb történetírásban több kísérlet történt a nemajida állam északi irányú „kiterjesztésére”, mondani sem kell könnyen cáfolható érvek alapján. (Popović, D. J. (1957), 53.). E próbálkozások miatt kell leszögezni néhány ténynt. Nem változtatta meg a térség államjogi keretei az, hogy 1284-ben egy Dragutin István (Stevan Dragutin) nevű szerb főember – miután vesztésként került ki a fivérével Milutin királlyal folytatott trónharcból – a macsói bánság urává vált. Vagy az sem hogy a 15. század közepe után a Brankovics-család három generációjának a tagjai. Ők a szerb despota címet az után is megtartották, hogy Szerbia területéről kiszorultak, és a Zsigmond, illetve Mátyás király által adományozott magyarországi birtokaikra költöztek. E birtokok jövedelmeiből kellett nemcsak megélniük, hanem a régi dicsőségre emlékeztető udvartartásukat is fenntartaniuk – a szerémségi *Kölpény/Kupinovo*, illetve *Szalánkemén/Slankamen* várában. Hogy e két sajátos székhely nem hozott változást a korabeli

tárgyakat. A vázolt okok miatt a Vajdaság területe nem maradhatott ki a balkáni térség középkor-régészetének az áttekintéséből. Oly módon, hogy – szem előtt tartva autonóm tartományi státusát – önálló entitásként kezeljük azt.

3. Az Észak-Balkán középkori története, feldolgozásunk időhatárai

*„Many people seem to have the unspoken opinion that
„What happened in the twelfth, fifteenth or eighteenth
centuries is past – what has it got to do with me?”*

*In reality, though, the contemporary problems
of a group are crucially influenced by their earlier fortunes.”*

Norbert Elias: The Germans⁶⁹

A Balkán-félsziget északi felét nemcsak, sőt talán nem is elsősorban földrajzi környezete, hanem sokkal inkább történelme teszi sajátos egységgé, így a történelmi kereteket mindenképp át kell tekinteni az észak-balkáni térség középkor-régészetét feldolgozó elemzésben. Az eseménytörténet bemutatása mellett szól egy általánosabb jellegű, de a Balkán-félsziget északi részére igen jól vonatkoztatható érv is: a középkor-régészet a régészetnek egy hangsúlyosan történeti nézőpontú ága. Egy további érvként arra is utalni kell, hogy a nagy számban megjelentetett történeti összefoglalások túlnyomó többsége egy-egy mai észak-balkáni ország szempontjából tekinti át az eseményeket. Viszonylag ritkák a nagytáj egészére figyelő, rövid, de pontos áttekintések. Alább egy olyan, a „nemzeti történetírások” szűk keretei közül kilépni igyekvő áttekintést állítottunk össze, amely mintegy bevezeti, és széljegyzetekkel látja el az anyagi kultúra különböző aspektusait bemutató, összehasonlító elemzésünket. E szempont jelenthet újdonságot az eseménytörténet különböző részleteire és aspektusaira nemzeti látószögből reflektáló „átlagáttekintésekhez” képest.

A Balkán-félsziget talán sohasem játszott olyan fontos szerepet a világtörténetben, mint a Római Birodalom kései szakaszában.⁷⁰ E tájról származott az uralkodók többségét adó Theodosius-ház, és az illyricumi provinciákban zajlott az európai kontinens történetét évszázadokra meghatározó, 4-5. századi események jelentős része is. Világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult az, hogy Diocletianus császár (285-305) a birodalom 293-as átszervezése által igyekezett megállítani a 3. század második felére jellemző hanyatlást, ami

⁶⁹ Elias (1996), 4.

⁷⁰ A Balkán-félsziget esetében a késő római kor az igen részletesen, mondhatni leginkább részletesen elemzett történeti korszakok közé tartozik. A régió késő antik történetének tanulmányozásához a nyugat-európai munkák igen nagy száma áll a kutató rendelkezésére: Bury (1923); Stein (1928); Lemerle (1954), 265-308; Ostrogorsky (1965); Jones (1973); Koder (1984).

az uralmi rendszer ismétlődő válságaiban, és az egyre gyakoribbá váló barbár betörésekben csúcsosodott ki. Az uralmi rendszer stabilizálása érdekében sajátos módon decentralizálta a központi hatalmat, azáltal hogy két nagy, és ezeken belül két-két további, azaz összesen négy részegységre bontotta a birodalmat, és az egyes részegységek fővárosát a határ közelébe helyezte. A barbár betörések okozta károkat a határvédelem hatékonyságának a növelésével igyekezett kiküszöbölni. Gyökeresen átszervezte a legiókra alapított határvédelmet, megnövelve a mozgó egységek számát. A hadsereg létszámhiányát pedig a birodalom határain kívülről származó, „barbár” fegyverforgatók számának a növelésével igyekezett ellensúlyozni. A Balkán történetét a következő évszázadokban meghatározta az, hogy az Illyricumnak elnevezett részegységbe Pannonia és a Balkán-félsziget provinciáinak a többsége került, székvárosa a Száva folyó partján fekvő Sirmium⁷¹ lett (ma: Sremska Mitrovica, németül: Mitrowitz, magyarul Mitrovica).

Világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult az is, hogy a dominatusnak, vagy tetrarchiának nevezett új uralmi rendszerben a Balkán-félszigeten húzódott a birodalom keleti és a nyugati felet elválasztó határvonal. A birodalomrészek határát 293-ban Kelet-Trákiában húzták meg, a mai török-bolgár határ közelében. A 4. század végére azonban e határvonal átkerült Dalmácia és Moesia provincia közé, a Drina folyó mellé, a mai bosnyák-szerb határ közelébe. Vagyis az Észak-Balkán nagyobbik része a 4. század folyamán átkerült a nyugatiból a keleti birodalomrészbe. A birodalomrészek közötti határ elsősorban természetesen elválasztott, de – amit szintén érdemes szem előtt tartani – általa lett a Balkán-félsziget északi része a szárazföldi kapocs, amely az egyre jobban kettéváló birodalom két részét egymással össze is kötötte.

A birodalom diocletianusi átszervezése csak ideiglenesen, és inkább a kormányzati síkon bizonyult hatásosnak. Mind az írott források, mind pedig a régészeti leletek azt tanúsítják, hogy a mélyebb szinten zajló átalakulások terén a hanyatlást csak fékezni lehetett. A birodalom más részeihez hasonlóan a balkáni provinciák is esetében tovább folytatódtak a 3. század második felében már tapasztalt negatív tendenciák. A dominatus rendszere által átszervezett kormányzati struktúra természetesen nem tudta orvosolni a gazdasági hanyatlást vagy a – joggal sejthető, de nehezen kimutatható – népességfogyást. A 4. században is folytatódott, sőt erősödött a Balkánon a települési struktúra 3. század második felében megindult átalakulása, fentebb felsoroltak mellett a közbiztonság romlása miatt. *Nota bene*: a közbiztonság nemcsak a „barbár” betörések miatt romlott, hanem a különböző balkáni

⁷¹ Sirmium jelentőségéről lásd: *Popović, Vl. (1993), 15-27.*

provinciák területén egyre-másra feltűnő rablóbandák fosztogatásai és emberrablásai miatt is. A közbiztonság romlása miatt egy olyan átalakulás indult meg a kései császárkorban, amely a vizsgált térséget egészen a java középkorig jellemezni fogja. Már a 4. században adatolható síksági agrártelepülések számának a csökkenése, az agrárnépességnek a jól védhető, hegyvidéki településekbe költözése. A közbiztonság romlásán túl e folyamatot támogatta a nagybirtokok erősödése, a „paraszti” gazdálkodás sorvadása is. Végezetül, szintén a közbiztonság romlása miatt a távolsági kereskedelem is egyre jobban eltolódott a luxusárak közvetítésének irányába, további lökést adva a gazdaság egyes szegmenseiben eluralkodó autarchiának. Vagyis a diocletianusi reformok ellenére is megjelentek, és/vagy tovább erősödtek a 4. századi Balkánon azok a tendenciák, amelyek az 5-6. századi, korai bizánci idők gazdasági életét és települési képét is meg fogják határozni.

Vezető szerepet játszott az észak-balkáni térség a késő római kor vallástörténetében is. A tetrarchiát bevezető Diocletianus császár ugyanis új vallási kultuszok, elsősorban a *Sol Invictus* tiszteletének a terjesztésével is erősíteni akarta a birodalma egységét. Mivel pedig a keresztények szükségszerűen szembekerültek e törekvésével, a Diocletianus-kort az egyháztörténet az utolsó nagy keresztényüldözés korszakaként tartja számon. Témánk szemszögéből külön megemlítendő, hogy Sirmiumban, a 3-4. század fordulóján számos keresztény halt vértanúhalált, és közülük Szt. Demeter (Démétriosz) illetve Szt. Ernye (Iréneosz) ma is jelentős tiszteletnek örvend az egyes ortodox egyházakban.

A kereszténység végül mégis győztesen került ki e konfliktusból, a diocletianusi üldözések hevenysége ellenére is. Világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult az, hogy 313-ban, az új császár Constantinus – vagy a bizánci történelemben megszokott nevén: Nagy Konstantin (306-337) – a mediolaneumi (=milanói) edictumában a kereszténységet üldözött vallásból a Római Birodalom elfogadott vallásainak státusába emelte. Ezen intézkedés szabad vallásgyakorlatot biztosított a keresztényeknek, Constantinus későbbi politikája pedig megalapozta a kereszténység államvallássá válását. A 324-től egyeduralkodóvá váló Constantinus több további olyan intézkedést hozott, amelyek igazi hatása csak az elkövetkező évszázadokban vált nyilvánvalóvá. A kereszténység privilegizált szerepének a biztosításán túl a Balkán középkori történetét talán az határozta meg a leginkább, hogy Constantinus 330-ban megalapította az új fővárost, Konstantinápolyt, a félsziget délkeleti csücskében. Nagy Konstantin utódai az általa kijelölt irányban folytatták a kereszténnyé vált birodalom építését, különösen a két keleti birodalomrészben. 380-ban a birodalom keleti részében uralkodó Nagy Theodosius (379-395) államvallássá nyilvánította a kereszténységet.

E ponton röviden szólni kell az egyházi szervezetről is, mert a 4. században alapított egyházi központok helye is kihatott a Balkán-félsziget középkori történetére. Első helyen arra kell utalni, hogy a kereszténység az üldözések korában főként a városi lakosság körében terjedt, nemcsak az illyricumi tartományokban, hanem a birodalom egészében is. Így természetesnek tekinthető az, hogy a Nagy Konstantin 313-as rendelete által elismert vallássá tett kereszténység a 4. században is a városokban szerzett új híveket, szervezeti kereteit pedig a kései Római Birodalom közigazgatási egységeinek megfelelően alakította ki. Püspöki székhelyet városi rangú településen lehetett alapítani, az egyes püspökségek határait pedig a kései Római Birodalom közigazgatási egységei alapján határozták meg, olyannyira, hogy maga a *diocesis* szó – közismert módon – a birodalmi közigazgatásból került át az egyházi terminológiába. A keresztény térítés jelentős sikereire utalnak az észak-balkáni térség egyes 4. századi püspöki székhelyeinek említése, az írott források igen nagy mértékű hiánya ellenére is.

Az észak-balkáni térség püspökei jelentős szerepet játszottak a 4. századi krisztológiai vitákban, többen közülük az arianizmus híveként. A Kárpát-medence és az Észak-Balkán kapcsolatait elemző kutató számára különös jelentőséggel bír az, hogy az arianizmust védelmező püspökök közt többnek is Dél-Pannóniában volt a székhelye: a már többször említett Sirmium, illetve Mursa (ma: Eszék, Osijek, Horv.) városában. A tetrarchia-kori egyházszervezés másik problémájaként pedig a keleti és nyugati birodalomrész közötti határvonal 4. századi nyugatra tolódását kell kiemelnünk. A határ nyugatra tolódása által ugyanis az egyes püspökségeket összefogó magasabb szervezeti egységek hovatartozása vált problematikusá. Így a thesszaloniki érsekség (=mitropolia) hovatartozásának a kétértelmű volta mintegy előre vetített egy évszázadokkal később, a bolgár kánok megtérése során, a 860-as években kirobbant joghatósági vitát, a római pápa és a konstantinápolyi pátriárka között.⁷²

A fentebb vázolt, hosszú évszázadokra kiható eseménysor mellett rövid távon sokkal közvetlenebb módon befolyásolta a történéseket az a körülmény, hogy a Balkán-félsziget északról a kelet-európai steppe övezetével határos. Azon nagytájjal tehát, ahol a hunok⁷³ 375-ös megjelenése után megindult a nagy népvándorlás, azaz viszonylag rövid idő alatt igen jelentős etnikai eltolódások és/vagy átalakulások zajlottak. A Balkán-félszigetet elérő első hullám nem a hunokhoz, hanem a gótok megjelenéséhez köthető: a keleti gótok 375-ös, Volga

⁷² Részletesen elemzi e vitát, magyar nyelven: *Magyar I. L. (1982)*, 839-879.

⁷³ A hun történet összefoglalásában Bóna István munkáinak eredményeit követtük. Saját évtizedes kutatásait Bóna István egy 1993-ban megjelentetett munkájában (*Bóna (1993)*) foglalta össze.

menti vereségének a hírére az Erdélyben lakó nyugati gótok 376-ban bebocsátást kértek és kaptak a birodalomba. E gótokat az Észak-Balkánon igyekeztek letelepíteni, szövetségesi (foederati) státust ajánlva nekik. Az e státushoz kapcsolódó segély azonban elmaradt – így a betelepülő gótok körében még ugyanezen évben lázadás tört ki. A Balkán-félszigeten garázdálkodó gótok ellen tekintélyes haderő vonult fel, a birodalom keleti felén uralkodó Valens császár vezetése alatt. A birodalmi haderő 378 augusztusában katasztrofális vereséget szenvedett Kelet-Trákiában Hadrianapolisnál, (ma: Jedrene), és csata zűrzavarában maga a császár is meghalt. A vereség oly nagy hatásúnak bizonyult, hogy a késő római kor auctorainak egy része ezen időpontot tekintette a népvándorlás kezdetének. Az észak-balkáni térség lakói különösen sokat szenvedhettek a nyugati-gótoktól, mert azok csak 401-ben vonultak el nyugatra, miután a balkáni provinciákat már kellőképpen kifosztották.

A korabeli balkáni lakosság számára – a háborús körülmények miatt – talán el is sikkadhatott annak a jelentősége, hogy 380-ban Theodosius császár végérvényesen felosztotta a birodalmat. A keleti és a nyugati fél közötti határ a balkáni térség középső és nyugati harmadát elválasztó Drina folyó lett — a 4. század végi állapotoknak megfelelően. Theodosius császár rendelkezése évszázadokra, mondhatni máig meghatározta a térség történetét. A balkáni provinciák egész 5-6. századi történetét meghatározták az Al-Duna északi partjáról indított, „barbár” betörések, illetve az e fenyegetést hárítani igyekvő császári had(ak) tevékenysége.

Az 5. század első fele különösen turbulens időszaknak bizonyult. A hun nagykirályok ugyanis a század elején nyugatabbra helyezték székhelyüket: előbb az Al-Duna északi partja közelébe, majd 425 előtt a Kárpát-medence déli harmadába.⁷⁴ A hun fenyegetés a balkáni provinciákban pánikot váltott ki, amit csak fokoztak a kegyetlenségüket primitív életmódjukra visszavezető „magyarázatok”,⁷⁵ valamint az is, hogy az új, steppei nagyhatalom vezetői a Keletrómai Birodalommal szemben a kezdetektől fogva ellenségesen viselkedtek, és ezen állapot egészen a 440-es évek legvégéig, Attila nagy nyugati hadjáratáig fennmaradt.

Az uralmi struktúra nyugatra tolódásának látványos jeleként 440-441-ben a hunok már nemcsak az Al-Dunánál indítottak támadást a keleti birodalomrész ellen, hanem a Balkán-félsziget kelet-nyugati tengelyét alkotó Morava folyó torkolatában fekvő Margumnál (ma Dubravica, Szer.) is áttörték a limest, elfoglalva a térség védelmének kulcsát jelentő Singidunum és Sirmium, azaz Belgrád (Beograd, Szer.) és Mitrovica (Sremska Mitrovica, Szer.) városát. Feltehetően a hun uralmi struktúra kettősségét jelzi az, hogy Pannonia Secunda

⁷⁴ Bóna (1993), 46-48.

⁷⁵ Szepessy (ford.) (1993); Seyferth (1968-1971)

elfoglalásával párhuzamosan a keleti hun hadsereg az al-dunai Ratiaria (ma: Arčar, Bulgária) erődjét vette be, majd pedig az itt szerzett ostromgépekkel a Balkán-félsziget kulcsfontosságú városainak sorát foglalták el: Naissust, Serdicát, Philippopolist, sőt még Arcadiopolist, azaz Ništ, Szófiát, Plovdivet és Lile Burgasz is. A dunai limes, valamint a mögötte levő erőd- és városrendszer katonai értelemben megszűnt, sőt a keletrómaiaknak csak megalázó feltételekkel sikerült békét kötni a hunokkal. A dunai limes összeomlását jelzi, hogy 447-ben – a Konstantinápolyban pusztító földrengést kihasználva igyekezve – az egyeduralkodóvá vált Attila egészen a birodalom fővárosáig nyomult. Hadjáratát csak Konstantinápoly három hónap alatt újjáépített védművei tudták megállítani. Az ekkor megépült városfalak egészen 1453-ig kulcsszerepet játszottak az egész balkáni régió életében. Azáltal ugyanis, hogy a konstantinápolyi városfalak egészen az ostromtüzéség bevehetetlennek bizonyultak, egészen a 15. század közepéig fenntartották a 13. század elején megtört, és a 14. századtól már egyértelműen hanyatló Bizánci Birodalmat.

Visszatérve a kései antikvitásra: Attila 453-as, hirtelen halála után a hun birodalom pár év alatt összeomlott, a hun uralmi központ visszavonult a kelet-európai steppékre. A hunok bukása után a Balkán-félszigeten egy sajátos “vihár utáni csend” honolt. Miközben a birodalom egészében egy sajátos átalakulás zajlott, amelynek eredményeként a Keletrómaiból Bizánci Birodalom lett. Az 5. század közepe utáni évtizedekben a Balkán-félsziget északi részén nem voltak nagyobb az összecsapások, egyetlen, viszonylag rövid időszak kivételével. A hun belháborúból győztesként kikerült osztrogótok, egy rövid pannóniai tartózkodás után, 471-ben a Keletrómai birodalom területére, a Balkán-félsziget déli felének északi részére, Thesszália területére költöztek. Új lakóhelyükön azonban még két sem évtizedig maradtak, mert 488-ban Zeno keletrómai vagy bizánci császár (474-491) rá tudta venni királyukat, Theoderiket (474-526), hogy Odoaker (476-493) hatalmának a megdöntésére, Itáliába vonuljon. Az Odoakert legyőző Theoderik Itáliában függetlenítette magát, így konstantinápolyi udvar számára e veszélyessé vált ellenfél legyőzése lett a 6. század első felének legfontosabb feladata. Az itáliai háború fejleményeként a Balkán-félszigetnek csak nyugati, illetve északi sávjában folytak hadműveletek, elsősorban a pannóniai Sirmium (ma: Sremska Mitrovica, Szer.), illetve a dalmáciai Salona (ma: Solin, Horv.) birtoklásáért.

Az osztrogótok Itáliába vonulása után a Keletrómaiként vagy Bizánciként meghatározható birodalom balkáni részének egy újabb veszélyforrással kellett szembe néznie: az al-dunai limesen, azaz a folyam Vaskapu és delta közötti szakaszán ismét olyan csoportok bukkantak fel, amelyek a birodalom területét akarták kirabolni vagy sarcolni. A modern

történetírás e csoportok közül elsősorban a szlávokat szokta számon tartani.⁷⁶ Az 5-6. század fordulóján még azonban nem a szlávok, hanem a bolgár-törökök jelentették a birodalom északi széle számára nagyobb veszélyt. A korszakot elemző történészek eltérően vélekednek az első szláv betörés keletezésének a kérdésében. Vannak ugyanis olyan történészek, akik már az 5. század végétől, sőt e század harmadik harmadától számolnak szláv betörésekkel. Megbízható, azaz minden kétségen felül a szláv csoportokra vonatkozó adatok azonban csak 530-as évek elejétől állnak rendelkezésre.

Az illyricumi provinciákat raboló-sarcoló bolgárok és/vagy szlávok a hun veszély elmúltá utáni, igencsak viszonylagos konszolidációt veszélyeztették. Logikusnak tűnt tehát az, ahogyan Justinianus császár (527–565) igen nagy anyagi erőt befektetve igyekezett kiépíteni a határvédelmet, nemcsak az Al-Dunán, hanem a birodalom számos más határszakaszán is. Az Al-Dunán erődök sűrű láncá épült fel illetve újra, a kései antikvitás legmonumentálisabb építészeti vállalkozásaként. Még olyan helyeken is létesültek / újraépültek erődök,⁷⁷ mint pl. a Vaskapuban, ahol a Kárpátokon áttörő Duna sodrása miatt nagyobb csapatok átkelése lehetetlen volt, egy-egy rövid, nyári, aszályos időszak kivételével. A 6. század második felétől meginduló eseménysor azonban azt bizonyította, hogy a gyors ütemben megépített erődök sora nem volt alkalmas az újabb barbár támadások felfogására. A védelem sikeréhez a határvédelmet oly módon kellett volna átalakítani, hogy az valóban megfeleljen a defenzív védelem követelményeinek. Nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a határvonal mögötti területeken a további védelmi vonalak kialakítására, akár a limes erősítésére fordított anyagi erő rovására is. A birodalom belsejében folyó építkezések ugyanis nem érték el az elvárható, azaz a Duna-parti védelmi vonalon tapasztalható mértéket. Annak ellenére sem, hogy számos példája van nemcsak az illyricumi városok 6. század közepi megújításának, hanem annak is, hogy Justinianus korában erősítésekkel látták el a fontosabb balkáni útvonalak melletti stratégiai pontokat, pl. az egyes hegyeken átvezető hágókat.

Az előző eszmefuttatás, bár igen gyakran megjelenik a korszak történeti irodalmában, mégis minden kétségen felül anakronisztikus. A történészek a későbbi események ismeretében ítélik meg a 6. század közepi bizánci határvédelmet. Anélkül, hogy figyelembe vennének egy vitán felül álló tény, a birodalom északi határai mentén, 565 előtt nem egy, a steppei területekről nyugati irányban előretörő, centralizált struktúrájú katonai hatalommal

⁷⁶ A népvándorlás-kori etnikumok közül a balkáni térségben minden kétségen felül a szlávokat elemezte legtöbb kutató. Feltehetően annak következtében, hogy a mai balkáni népek többsége e népcsalád körébe tartozik. *Lemerle (1954), 265-308; Ditten (1978), 73-160.* A „helyi” elemzések közül lásd: *Velkov, V. (1987), 141-169.*

⁷⁷ *Kondić, V. (1974), 39-54; Kondić –Zotović (1978), 57-85.*

kellett, hogy szembe nézzen, hanem az Al-Duna havasalföldi partján megtelepedett, decentralizált uralmi struktúrában élő, kisebb-nagyobb csoportokkal. Olyan szláv nyelvű csoportokkal, amelyek egy sajátos „kisháború” folytatására, azaz a Bizánci Birodalom balkáni provinciáinak a fosztogatására rendezkedtek be. Így magának a birodalomnak vált érdekévé közre működni e csoportok társadalmi hierarchiájának megszervezésében, különböző főnökök segítése által. Annak érdekében, hogy legyen kivel tárgyalni a *modus vivendi* kialakításáról, azaz a fosztogató betörések megszüntetéséről. Egy újabb – és többek által vitatott – elemzés szerint az Al-Duna északi partján a 6. század közepén élő, szláv csoportok társadalmi kohéziója oly alacsony szintű lehetett, hogy magát a szláv etnikai tudatot is a bizánci határvédelem táplálta volna bele e csoportok külső hatásra felnövekvő elitjébe.⁷⁸

A birodalom élete Justinianus 565-ös halála után változott meg alapvetően, részben belső, részben pedig külső okok miatt. A gazdaságilag kimerült birodalomnak a kelet-európai steppéken megjelenő avarokkal kellett szembe néznie. A Justinianust a császári trónon követő unokaöcs, II. Justinus (565-578) rossz helyzetmegítélésének is része lehetett abban, hogy az avarok 567-568-ban gyorsan el tudták foglalni a Kárpát-medencét.⁷⁹ A Bizánci Birodalom északi szomszédságában berendezkedő avarok a hunokhoz hasonló mértékű fenyegetést jelentettek a birodalom számára. A Bizánci Birodalom határát a Duna – Száva vonalán csak két nagyobb és több kisebb erőd védte, így érthető módon a kulcsszerepű Sirmium/Szermion (ma: Sremska Mitrovica, Szer.) és Singidunum/Szingidonon (ma Belgrád/Beograd, Szer.) birtoklása vált az elkövetkező évek eseménytörténetének a legfontosabb kérdésévé. A Balkán-félsziget történetét évszázadokra meghatározta az, hogy Sirmium 582-ben Singidunum pedig 584-ben elesett. A két nagy határerőd eleste után hadjáratok sorában zúdultak a Balkánra az avarok, és az általuk vazallusi státusba kényszerített török, illetve szláv nyelvű csoportok, nota bene: előbb a Kárpát-medence, és csak a 6-7. század fordulója után a Havasalföld irányából. Az egyes észak-balkáni települések elestének pontos időpontja a forráshiány miatt nem ismert. Útmutatóként szolgálhat az, hogy 614-ben foglalták el az avarok az Adria-parti Salonát (ma Solin, Spalato/Split városa mellett, Horv.). Az avarok és szláv szövetségeseik hadi sikereihez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy Mauricius Tiberius császár (582-602) – a helyzetet teljesen félreismerve – a birodalom elit hadseregeit nem volt hajlandó visszavonni a perzsa hadszíntérről. A szaktudományban igen hosszú ideig folyt vita az al-dunai bizánci határvédelem végleges összeomlásának időpontjáról. Az írott források alapján

⁷⁸ Curta (2001).

⁷⁹ Az avarok Kárpát-medencei történetét máig ható érvénnyel Bóna István tekintette át doktori értekezésében: Bóna (1984), 310-342.

arra lehet lehetett következtetni, hogy az al-dunai határszakaszon állomásozó hadsereg 602-es lázadása által hatalomra került Phocas császár (602-610) idejére tehető a határvédelem összeomlása. Tény azonban, hogy az al-dunai erődök feltárása során még rend szerint napvilágra kerülnek Phocas császár pénzei, arra utalva, hogy a limes még Phocas idejében is működött egy darabig.⁸⁰

A dunai bizánci határvédelem összeomlása világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult. A Balkán-félsziget északi részén megszűntek az egységes politikai keretek, és a politikai erőteret majdnem egy évezreden át a kisebb-nagyobb, egymással rend szerint rivalizáló hatalmi központok versengése határozta meg. Egészen a 15. század közepéig, amikor az Oszmán–Török Birodalom ismét egy egységbe tudta foglalni a nagytájat.

A limes felszámolásának jól kitapintható népességtörténeti következményei is lettek, mind az őslakosok mind pedig az újonnan megtelepedő, jórészt szláv nyelven beszélő csoportok számára. Az őslakosokból kialakuló etnikumok történetét az határozta meg, hogy az al-dunai határvonal hátországában, azaz Alsó-Moesia és Dacia Mediterranea tartomány északi részén lakó, többnyire egy vulgáris latin nyelvet beszélő csoportok egészen Macedónia déli részéig futottak, ahol vagy városlakókká váltak, vagy pedig bekapcsolódtak a transzhumáló állattartásba.⁸¹ E transzhumáló gazdálkodási módra, illetve a hozzá kapcsolódó életformára azért is érdemes figyelni, mert számos történész szerint éppen ez a gazdálkodási mód hatott a legnagyobb mértékben nemcsak a román, hanem az albán etnikum kialakulására is.⁸²

A szlávok vonatkozásában pedig a kutatástörténet egy sajátosságára kell első helyen utalni. A történészek jelentős hányada „avar-szláv” hadjáratok soraként szokta számon tartani a Balkán 6. század végi – 7. század eleji előzőnlését. Követve a bizánci auktorokat, akik rendszeresen összemosták a két etnikai csoportot, különösen a 10. századtól. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az egykorú források inkább amellet szólnak, hogy az avarok és a szlávok nem azonos taktikát követtek. Egyfelől ugyanis vitán felüli tény, hogy az avarok nagy hadjárataikon rendszeresen alkalmaztak szláv segédcsapatokat, másfelől azonban az sem kétséges, hogy különböző szláv csoportok számos önálló akciót is indítottak. Annak következtében, hogy ők a 6. század végén már alapvetően új módon léptek fel. Az 550-es

⁸⁰ Az al-dunai erőrendszer összeomlásának a kronológiáját az írott források gondos összevetése alapján pontosította: *Barišić (1956)*, 73-86. Eredményeit az al-dunai erődökben feltárt pénzek alapján megerősítette: *Kovačević, J. (1981)*, 109-124.

⁸¹ E migráció vizsgálata szintén a sokat elemzett és vitatott történeti témák közé tartozik. Az utóbbi időszakban nézetünk szerint a leginkább átfogó képet Gottfried Schramm nyújtotta: *Schramm (1985-1987)*, 223-241, 104-125, 78-94.

évektől ugyanis az al-dunai szlávok egy újabb taktikát kezdtek alkalmazni, előbb csak szórványosan, az 580-as évektől azonban már egyre nagyobb mértékben. Már nem csupán rabló-hadjáratokat folytattak a Balkán különböző részein, hanem – a korábbi szálláshelyeikre való visszavonulás helyett – előbb csak átteleltek, utóbb azonban meg is telepedtek a birodalom területén.⁸³ A tudományos kutatásban hosszú ideje folyik vita a hadvezetés két típusa közötti különbségekről, illetve a szlávok megtelepedésének okairól. A déli, illetve keleti szláv népekből származó történészek érzelmi okokból rend szerint el szokták utasítani annak a lehetőségét, hogy a szlávok balkáni megtelepedésének hátterében azon avar politika állt volna, amely a határvédelem eszközeként a vazallus népekből kialakított védőgyűrűt igyekezett létrehozni.⁸⁴ Véleményünk szerint mégis e lehetőség tűnik a legvalószínűbb megoldásnak.

Az avarok Kárpát-medencei honfoglalásával induló, és Bizánc számára igen nagy területi veszteségekkel járó időszakot Konstantinápoly 626-os ostroma zárta le.⁸⁵ Ezen ostrom során a szláv segédcsapatokkal megerősített avar haderőnek nem sikerült elfoglalni a császárvárost. A sikertelen ostrom hatására az Avar Kaganátusban – joggal feltételezhetően – belháború tört ki, és e feltételezett konfliktus lezárulása után sem újultak meg a Bizánc-ellenes hadjáratok. Az egyelőre még homályos részletek ellenére is pontosan megvonható az 568-ban kezdődő, és Konstantinápoly 626-os ostromában kicsúcsosodó hat évtized mérlege. A Balkán-félszigeten – a szűk tengerparti sávot, és az Égei-, Ión-, illetve Adriai-tenger szigeteit leszámítva – megszűnt a bizánci uralom, és ennek következményeként a városias központokon alapuló civilizáció is. A szaktudósok többsége összekapcsolja a városias települések lehanyaglását azzal, hogy a Balkánt egészen a Peloponnészoszi-félszigetig előzőnlőtték a szlávok. Görögország helynévanyagában is pontos nyomai maradtak az etnikai kép gyökeres átalakulásának,⁸⁶ pontosan jelezve azt, hogy a szláv csoportok vándorlása inkább a tagolt felszínű félsziget alacsonyabb fekvésű völgyeit és az egyes folyók menti síkságait érintette.

---

⁸² Schramm (1985-1987); 223-241, 104-125, 78-94.

⁸³ Birnbaum (1992), 1-19.

⁸⁴ Ditten (1978), 73-160.

⁸⁵ Bóna (1984), 315.

⁸⁶ Görögország szlávok általi megszállása tekintetében máig alapmű: Vasmer (1941). A régészeti leletek viszont e folyamatot sajnos csak igen kis mértékben tükrözik vissza, hiszen eddig még csak egyetlen egy szláv urnatemetőt sikerült tudományos szinten feltárni és feldolgozni, Olimpiában: Vida – Völling (2000).

Az új területi egységekbe, az ún. *szklaviniákba*⁸⁷ tömörülő szlávok jó esetben is csak névleg függtek Konstantinápolytól, sőt az általuk elfoglalt területek termelési struktúráját és települési képét is teljes mértékben megváltoztatták. A szláv csoportok főnökei – az előttük járt germánokkal ellentétben – csak ritkán telepedtek meg a városokban. Az általuk vezetett, jórészt szabad jogállású, valós vagy fiktív vérrokonságon alapuló társadalmi rendszerben élő csoportok tagjai pedig az esetek többségében visszafejlesztettek minden olyan gazdasági tevékenységet, amely nem a gazdasági autarchiát, azaz az agrártermékek önellátó előállítását szolgálta.⁸⁸ Ütőképes katonai erő hiányában a Bizánci Birodalomnak csak egyetlen útja maradt saját befolyásának megőrzésére, illetve ismételt kiépítésére: a szlávok térítése, ami nemcsak a keresztény vallás terjesztését jelentette, hanem az egyes szláv csoportok bekapcsolását a bizánci oikoménébe.⁸⁹ E folyamat, bár Bizánc azt minden bizonnyal hamar szorgalmazni kezdte, kezdetben csak igen csekély eredményeket hozott, mert a kereszténység felvétele egyértelműen hatalmi kérdéssé vált. A Bizánci Birodalom pedig csak a tengerparti városok közvetlen közelében tudta ellenőrzése alá vonni az új, szláv hatalmi képződményeket.

A megtelepedő szlávokkal kialakítandó viszonyrendszer körüli nehézségeket és buktatókat szemlélteti a Bizánci Birodalom második legnagyobb városának, Thesszalonikinek a 7-9. századi története. Mielőtt ugyanis e városban, a 9. század elején, a két etnikum konszolidált együttélésének jeleként, megszületett volna a szlávok két térítője Konstantin – szerzetesi nevén: Cirill – és Metód, a környékben megtelepedő szlávok 586-ban oly sikeres ostromot vezettek, hogy – a helybeliek jámbor emlékezete szerint – városukat csak védőszentjük Szt. Demeter csodás megjelenése tudta megmenteni az elfoglalástól és a

---

⁸⁷ Popović, VI. (1980a).

⁸⁸ Bár meg kell jegyezni azt is, hogy a távolsági kereskedelem még e válságidőszakban sem szűnt meg teljesen! E tényt hangsúlyozza Jadran Ferluga, külön kiemelve a 7. század végén, a Balkán északkeleti szélén berendezkedő Bolgár Kánság szerepét a kereskedelem stabilizálásában: *Ferluga* (1992), 159-181. A kereskedelem fennmaradásában a vízi utaknak lehetett a legnagyobb szerepe. A 7. század eleji összeomlás után is változatlanul használatban maradt mind az Égei-, mind az Ión- mind pedig az Adria-parti vízi út, és számos jel utal a dunai kereskedelem létére is. Nem szabad megfeledkeznünk továbbá a szárazföldi utak használatának a lehetőségéről sem. A Balkán 7-8. századi történetét elemző kutatók sajnos csak igen ritkán szoktak felfigyelni egy régészeti, pontosabban, numizmatikai alapú okfejtésre: Fehér Géza azon, súlyos történeti következtetéseket is hordozó dolgozatára: *Fehér* (1955), 55-59. E munka a hivatkozott térség pénzletei alapján veti fel annak a lehetőségét, hogy az Avar Kaganátus fennállásának egész ideje használatban maradt volna a Balkán legfontosabb szárazföldi útja: a Singidunum – Naissus – Serdica – Konstantinápoly közötti útvonal, a *Via militaris*. Fehér Géza felvetését talán annak következtében is övezi hallgatás, hogy kijelentése sajnos igen kevés konkrétumon nyugszik.

⁸⁹ Živković (2002)

kirablástól.⁹⁰ Kezdetben tehát még a nagy központok közelében megtelepedett szlávok pacifikálása is komoly nehézségekkel járt.

Miután a szlávok megtelepedése folytán az Észak-Balkánon megszűntek az egységes politikai keretek, a nagytáj nyugati és északkeleti szélén is egymástól függetlenül alakult ki egy-egy politikai alakulat a 7-9. században. Az új központok hosszú időn át egymástól függetlenül fejlődtek, és csak az I. bolgár állam 9. századi terjeszkedése során kerülhettek egymással közvetlen, de egyáltalán nem baráti kapcsolatba.

Az Észak-Balkán nyugati szélén a korai horvát állam alakult ki. A horvát történetírás klasszikusai által megfogalmazott koncepció szerint a horvátok ősei egyetlen hullámban vándoroltak (volna) be a Kárpátoktól északkeletre fekvő őshazájukból mai etnikai területükre, a 7. század elején.⁹¹ E koncepció csak látszólag nyújtott végleges megoldást az adott problematikára. Már a 19. század végén megfogalmazott a kérdés, vajon a szerbek, illetve a horvátok ősei a limest az Al-Dunánál átlépő szláv csoportok között keresendőek-e, vagy e két nép elődei egy második szláv hullám részeként, a Kárpát-medencén keresztül juthattak-e későbbi lakóhelyükre, a Nyugat-Balkánra.⁹² Mivel e probléma jórészt a horvát⁹³ – és

⁹⁰ Barišić (1953).

⁹¹ Rački (1857), 235-280; Klaić, V. (1897); Šišić (1916); Šišić (1917); Šišić (1925).

⁹² Az egy vagy két déli szláv bevándorlási hullám elméletének kialakulását máig ható érvennyel áttekintette: Šišić (1925), 215-219. Az újabb munkákat saját nézőpontjának megfelelően, kritikailag értékelte: Margetić (1977), 5-88.

⁹³ A délszláv népek etnogenezisének kutatástörténetének e sajátos, logikai úton nehezen magyarázható jellegzetességét talán leginkább oly módon szemléltethetjük, ha az egyes kutatók mellé nemzeti hovatartozásukat is feltüntetjük. Így a délszláv bevándorlás egyik első kutatója a horvát nemzetiségű Franjo Rački volt: Rački (1857) 235-280; Rački (1875); Rački (1881); 63-140. E tendencia a 19-20. század fordulóján is folytatódott, hiszen a déli szlávok bevándorlásának két jelentős szakértője a szintén horvát nemzetiségű Vjekoslav Klaić és Ferdo Šišić volt: Klaić, V. (1897); Šišić (1914); Šišić (1916); Šišić (1917). A közösnek kikiáltott állam 1918 végi megalakulása után a horvát történetírás azért tudta megtartani elsőbbségét, mert Ferdo Šišić 1918 után közölte legfontosabb összefoglalását (Šišić (1925)). Sőt a horvát kutatás mellé elsőként nem a szerb, hanem a szlovén történetírás "zárkózott fel", Ljudmil Hauptmann, illetve Milko Kos révén: Hauptmann (1924), 515-545; Hauptmann (1925), 86-127; Kos (1933). A két világháború közötti időszakban csak két szerb nemzetiségű kutató Stanoje, Stanojević, illetve Vladimir Ćorović szólt hozzá átfogóbb módon a déli szláv népek bevándorlásához. Ők azonban oly mértékig az aktuális, pánjugoszláv ideológiához, illeszkedő, és rossz értelemben vett népszerű művet igyekeztek alkotni, hogy alapállásuk eleve kizárta az elmélyült, és a királyi Jugoszlávia által sugallt ideológiához nem illeszkedő elméletek komoly megvitatását (Stanojević (1926); Ćorović (1933)). A vázolt tendencia a II. világháború utáni időszakban annyiban módosult, hogy az adott kérdés vizsgálatában egyre jelentősebb szerephez jutott a régészet. Ennek ellenére azonban a déli szlávok bevándorlásáról továbbra is a horvát illetve szlovén történészek tettek közzé újabb forrástanulmányokat. A kijelentés alátámasztásául elegendő, ha Bogo Grafenauer, illetve Nada Klaić munkáira utalunk: Grafenauer egy-egy résztémára koncentrált elemzései: Grafenauer (1950), 23-126; Grafenauer (1952), 1-56; Grafenauer (1956), 143-153; Grafenauer (1964a), 219-227; összefoglalásai: Grafenauer (1964b); Grafenauer (1969); valamint Klaić, N. (1975) 126-140;

logikailag nehezen érthető módon – sokkal kevésbé a szerb etnogenezis vizsgálata során szokott felbukkanni, dolgozatunk horvát fejezeteiben fogunk vele foglalkozni. Itt csak két tényezőt emelnénk ki. Egyrészt azt, ha elfogadjuk, hogy a horvát – és értelemszerűen a vele együtt zajló – szerb vándorlásra a 620-as években és a Kárpát-medencén, azaz az Avar Kaganátus e központi részein át került volna sor, e népmozgás csakis úgy képzelhető el, hogy a két szláv nép ősei az adott időpontban az avarok szoros alárendeltségében éltek. Továbbá, az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbbé vált – nemcsak a horvát,⁹⁴ hanem például az osztrák illetve az amerikai kutatásban⁹⁵ is – azon felfogás, miszerint a két nép ősei csak a 8-9. század fordulóján, a Karoling Birodalom telepítése következtében jutottak volna új, végleges hazájába.

Egy további, szintén a 19. század végén megfogalmazott koncepció szerint a horvátok már a 620-as évek közepén függetleníteni tudták magukat az avar uralomtól, és Bizánc sem tudta uralma alá hajtani őket. Sőt, az Adria keleti partjának bizánci kézen levő városai is defenzívába szorultak, mert e városok lakói kellett, hogy megvédjék magukat a horvátoktól. A 8-9. század fordulóján frank függőségbe került az Adria keleti partvidéke, így a horvátok is a Karoling birodalom alattvalóivá váltak.⁹⁶ Bizánc 812-es aacheni szerződésben ismerte el Nagy Károly birodalmának dalmáciai fennhatóságát. A horvátok – koraközépkori történetük legfontosabb eseményeként – e függőségi viszony következtében a nyugati kereszténységhez csatlakoztak, és nyugati mintára indult meg a horvát államszervezés is.

Az Adriai-tenger partjainak közelében kialakuló horvát hatalmi központokhoz nem kapcsolódva robbant ki Liudevít Száva-melléki vezér (=Ljudevít Posavski) 819-823-as felkelése, amelyet – a frankok végül Borna horvát kenéz (kb. 810-821) segítségével tudtak leverni. A 9. században tehát még bizonyosan nem létezett együttműködés, sőt még szolidaritás sem a szlavóniai és az Adria-parti horvát uralmi központ között. A 9. századi Horvátország Trpimir (845-863) majd pedig Branimir kenéz (879-888/892) idejében érte első fénykorát, haláluk után azonban ismételten kirobbant a dinasztikus belháború. A régebbi

---

Klaić, N. (1984), 253-270; Klaić, N. (1990)) Meg kell jegyeznünk, e két kutató munkássága összjugoszláv szempontok erőteljes figyelembe vételével zajlott, így a horvát és a szlovén szeparatizmusra utaló jeleket munkáikban csak utólag vélték felfedezni sajátos ideológiai beállítottságú kritikusaik. A partikularizmusra utaló jegyek csak az 1970-es évek végétől tűntek fel a horvát kutatásban – lásd pl. Lujo Margetić ez irányú munkásságát, és a 9. századi horvát bevándorlás elméletéről kirobbant vitát: *Margetić (1977), 5-88; Margetić (1985), 227-240.* A régészet szerepének a növekedése pedig talán azzal szemléltethető a leginkább, hogy a szerb kutatásban két régész foglalkozott összefoglalóan a déli szlávok balkáni bevándorlásáról: *Ćorović-Ljubinković (1972b), 81-100; Kovačević, J. (1981), 109-124.*

⁹⁴ *Margetić (1977), 5-88; Margetić (1985), 227-240.*

⁹⁵ *Pritsak (1983), 353-432; Pohl (1985), 293-298.*

horvát történetírás Trpimir szerepét a 852-ben kiadott, első horvát oklevél miatt emelte ki, mert benne a kenéz önmagát *dux Croatorum*ként (=a horvátok vezéréként, a magyar történetírásban elterjedt kifejezéssel: kenézeként), szerepelteti.⁹⁷ Branimir kenéz pedig – mind a régebbi, mind pedig az újabb horvát történetírás szerint⁹⁸ – a Zdeslav kenéz által a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá helyezett, formálódó horvát egyházat mintegy visszavezette a római egyház joghatósága alá. Ezzel véglegesítve a nemcsak a kereszténység nyugati válfájának a felvételét, hanem ez által keresztül tudta vinni – szinten a horvát történetírás vélekedése szerint – az ország függetlenedését is. A 10. századi Horvátország Tomislav idejében vált állammá. Tomislav (kenéz 910-924, király 924-928) – legalábbis a horvát történészek szerint – kiterjesztette uralmát a Dráváig, és sikeresen megakadályozta a honfoglaló magyarok délnyugati irányú előretörését. Bizánc – a sikeres uralkodás elismeréseként – prokonzuli címet adományozott Tomislavnak, és igazgatása alá helyezte az Adria-parti városokat. Tomislav ezután, 924-ben királlyá koronáztatta magát, és ezt az aktust – a Presbiter Diocleias nevű, 12. századi, egyébiránt megbízhatatlan anonim auctor szerint – a Szentszék is elismerte volna. A horvát nemzeti történetírás ezt a 924-es dátumot tekinti a királyság megalapításának. Egyházi szempontból Tomislav a horvát egyház önállóságát igyekezett biztosítani az egyházi szláv nyelvű istentisztelet és a glagolita írásmódban írott szerkönyvek elfogadása által. Egyházi törekvései azonban nem jártak sikerrel, mert 925-ben, az I. spalatói zsinaton a nonai/nini horvát püspökséget a splatoui/spliti érsekség joghatósága alá rendelték. A horvát történetírás által a 19-20. század fordulóján kialakított koncepcióval kapcsolatosan ki kell emelni, hogy a valóban megbízható adatok sajnos nem támasztják alá Tomislav előzőekben vázolt szerepét a királyság megalapításában. A kortárs források alapján ugyanis I. Držislav István (Stjepan Držislav I., 969-995) volt az első horvát uralkodó, akiről bizonyítható: valóban királlyá is koronázták.⁹⁹

Más módon alakultak az uralmi viszonyok a Balkán-félsziget északkeleti szélén, az Al-Duna mentén.¹⁰⁰ E tájon egy másik koraközépkori törzsszövetség, a bolgár-törökök megjelenése vetett véget a bizánci uralom újjászervezésének. Egy olyan etnikai csoport jelent meg az Al-Duna deltájánál, amely a Kuvrat kánnak a 660-as évek elejére tehető halála után

⁹⁶ Az e tárgyban folytatott, korábbi kutatások eredményeit összefoglalóan ismerteti *Ančić (2001)*

⁹⁷ *Šišić (1916)*, 93-94. A *spalatói/spliti* püspökség hivatkozott adománylevelének részletesebb megismerése túlnőne dolgozatunk kereteit, így csak arra utalunk, hogy a Nada Klaić – az újabb történetírás talán legnagyobb alakja szerint – ezen oklevél hamisítvány: *Klaić, N. (1975)*, 236.

⁹⁸ *Šišić (1916)*, 109; *Klaić, N. (1975)*, 251.

⁹⁹ A középkori horvát állam alapításának forráskritikán alapuló koncepcióját Neven Budak és Ivo Goldstein dolgozta ki: *Goldstein (1995a)*; *Budak (sajtó alatt)*.

felbomló uralmi központból, a kelet-európai steppe különböző részeire lokalizált Megalé Bulgáriából, Asparuch kán vezetésével nyugatra vándorolt. A bolgár-törökök előbb, a 670-es években a Duna deltájába lokalizálható Onglosz területén telepedtek meg,¹⁰¹ majd pedig 681-ben az Al-Duna két partján foglaltak hont, és hívtak életre egy új hatalmi központot.¹⁰² Tehetséges kánjaik vezetése alatt a bolgár-törökök a 8. század folyamán az Északkelet-Balkán számos további területére terjesztették ki hatalmukat, mind nyugati mind pedig déli irányban. Ennek részeként pedig több szláv törzsi csoportot is meghódítottak és/vagy szövetségi kötelékekkel kötötték magukhoz.¹⁰³ Egyben megakadályozva azt is, hogy a bizánciak hajtsák egyenként uralmuk alá a Balkán középső és keleti harmadában a területi és szervezeti szempontból is szétszórtnan megtelepedett szláv csoportokat.

Az elkövetkező évszázadok balkáni történetének a fő kérdésévé az vált, ki tudja tartósan és szilárdan a saját uralma alá vonni az Észak-Balkánt, vagy legalábbis annak nagyobb részét: a Római Birodalom örököseként fellépő bizánci császárok, vagy a feltörekvő új nagyhatalom urai a bolgár kánok, illetve cárok. Egészen a 10. század végéig az események menete arra utalt, hogy a bizánci-bolgár szembenállásból a bolgárok kerülnek ki győztesen, és Bizánc teljesen kiszorul a Balkánról. A bolgárok sikere részint a külső és belső problémáival küzdő Bizánc gyengeségével, részint azonban maguknak a bolgár uralkodnak a rátermettségével magyarázható. A 9. századi bolgár kánok különösen kitűntek országgyarapító tehetségükkel. Így Krum kán (796 után - 813) aktív részt vállalt az Avar Kaganátus megdöntésében, és országa területét északnyugati irányban jelentős mértékben kiterjesztette. A 800-as évek elején a Bolgár Kánság minden bizonnyal elfoglalta, és talán meg is szállta a Kárpát-medence néhány déli, délkeleti régióját.

Írott forrásokkal alátámasztható tény a bolgárok megjelenése a 9. századi Kárpát-medence déli részén, Kelet-Erdélytől a Nyugat-Szerémségig húzódó sávban, a Bolgár Kánság Kárpát-medencei jelenléte önmagában is cáfolja a déli Nagy Morávia 9. századi létezésének a lehetőségét.¹⁰⁴ A bolgárok csak oly módon tudhattak – a Karoling-kori írott források, illetve a

¹⁰⁰ A 7-14. századi bolgár történelmet angol nyelven összefoglalta: *Lang (1976)*.

¹⁰¹ Az *Onglos*-kutatás eredményeit áttekintette: *Bálint (1989)*, 126. old., 589. jegyz.

¹⁰² A bolgár történettudományban a bolgár-törökök Balkán-félszigeti történetét a részletesebben elemezte: *Gjuzelev (1986)*, 3-24. Franciául elemezte e kérdéskört: *Székely (1981)*, 7-32.

¹⁰³ A bolgár-törökök és a kelet-balkáni szlávok viszonyát a bolgár tudományosságban a legrészletesebben elemezte: *Angelov, D. (1986)*, 7-15.

¹⁰⁴ A déli Nagy Morávia elméletét megfogalmazta: *Boba (1971)*. Újrafogalmazta: *Bowlus (1995)*; *Eggers (1995)*; *Eggers (2006)*. E munkák alapos kritikája: *Bálint (1996)*, 992-999; *Birnbaum (1997)*, 18-22. Boba Imre elméletének a legújabb kritikája: *Curta (2009)*, 238-247. A kritikákban megfogalmazott érvek miatt nem tudunk egyet érteni Vajda Tamás azon megállapításával, miszerint Morávia fekvésének a kérdésben „a kutatók továbbra is

hagiográfiai irodalom által jegyzett módon – 827-ben a Dráván csónakjaikkal felevezni és a Karoling fegyveres elit tagjait saját embereikkel helyettesíteni,¹⁰⁵ vagy 885-ben a Morva Fejedelemségből menekülő Metód-tanítványokat a belgrádi várban fogadni,¹⁰⁶ ha az adott területet és – ami rendkívül fontos – a hátszágát is uralták. Azaz, nemcsak a Dunának a Dráva-, illetve Száva-torkolat közötti részét tartották szilárdan a kezükben, hanem e vidék és a kelet-balkáni törzsterületük közötti összeköttetést biztosító Morava-mentét is birtokolták, az itt futó balkáni főútvonallal együtt. A Balkán tagolt domborzata miatt ui. a jelzett Duna-szakaszt Bulgária felől csak két módon lehetett és lehet elérni: vagy a Vaskapun keresztül, vagy a Marica a Nišava és a Morava-völgyében vezető úton át.¹⁰⁷ A Kazán-szoros déli széle mentén, a rómaiak által, részben fahidakon kiépített út pedig a korai középkorban nem volt járható.¹⁰⁸ Vagyis, a forrásanyag rendkívül szűkös volta ellenére is joggal állítható, hogy a bolgárok nyugati irány terjeszkedése miatt a Morava-mentére feltételezett, déli Nagy Morávia egészen egyszerűen nem fér el a 9. századi Észak-Balkán politikai térképén.¹⁰⁹

A Balkán-félsziget 9-12. századi történelmét három esemény foglalja keretbe: 864 vagy 865: a kereszténység bulgáriai felvétele; 1018: a Bizánci Birodalom egységének helyreállítása, az I. bolgár állam Sámuel cár által Macedóniában újraélesztett változatának végleges felszámolása által; végezetül 1180: Mánuel császár halála. Mindhárom eseményről érdemes kicsit bővebben is szólni.

A bolgár kán 864-es vagy 865-ös megkeresztelkedése¹¹⁰ jelentőségében igencsak túlmutat egy koraközépkori uralkodó megtérésén. Nem elsősorban amiatt, hogy a

---

megosztottak. Elsősorban a történészek fogadják el a déli lokalizálást, a régészek ellenben kitartanak a hagyományos, északi fekvés mellett” (Vajda (2007), 200.) Az adott kérdés eldöntésének ugyanis nem az egyes forráscsoportok különbözősége a lényege, hanem az, vajon figyelembe vesszük-e a történeti földrajzban rejlő tanulságokat.

¹⁰⁵ Annales Regni Francorum a. a. 826-827: Rau (szerk.) (1968), 142. A forráshely értékelése: Wolfram (1987), 260, ill. 521. old, 32. jegyzet; Bóna (1984), 349.

¹⁰⁶ Bóna (1984), 365.

¹⁰⁷ E vonatkozásban a leginkább hiteles forrásnak az oszmán-török hadak későközépkori, gazdagon adatolt felvonulásai tekinthetők. Ezek törvényszerűségeit összefoglalta: Szakály (1975), 9-13.

¹⁰⁸ A római út régészeti kutatásait röviden bemutatta: Jordović (1982-1983), 365-370. Jordović óvatos módon nem nyilatkozott e tanulmányában arról, a Kazán-szoros legkeskenyebb részén gerendavázra épített út meddig maradhatott fenn. Egy településtörténeti érv szól amellett, hogy az adott út használata legkésőbb a 6-7. század fordulóján, azaz a korai bizánci határerődök megsemmisülése idején megszűnt. A bevándorló szlávok a 8. századtól létesítenek településeket a Vaskapu déli partjainál, rend szerint oly módon, hogy belátnak egy-egy régi, elhagyott erődöt. Településeik topográfiai helye világosan utal arra, hogy a Vaskapu térségét délről, a Balkán belsejéből a Dunába ömlő kisebb-nagyobb patakok medre mentén közelítették meg: Bošković (1984), 16.

¹⁰⁹ Talán e tény átlátásának is köszönhető, hogy a szerb kutatásban összesen csak egy megnyilatkozás jelent meg Boba Imre elméletéről, és az is negatív előjelű volt: Popović, VI. (1974), 265-270.

¹¹⁰ A kereszténység bulgáriai körülményeit igen alaposan elemezte: Magyar I. L. (1982), 839-879.

kereszténység — amely a Balkánon, a 6-7. század fordulója után, a szilárdan bizánci kézen maradt területekre, azaz néhány tengerparti városba és ezek előterébe szorult vissza — ismét uralkodói támogatással terjedhetett a félsziget középső és keleti harmadában. Európa keleti felének későbbi történetére igencsak kihatott az, hogy a kereszttségben Mihály nevet kapott Boris kán (852-889) — némi közjáték után — 869-ben mégsem a nyugati, hanem a keleti rítusú kereszténységet választotta.¹¹¹ Ennek fejében pedig az újonnan szerveződő bolgár egyháznak a konstantinápolyi pátriárka széles körű önállóságot adományozott. Az így megszervezett bolgár egyház a rákövetkező évszázadokban mintaként szolgált Kelet-Európában, ezt az egyházszerkezési modellt másolták a kijevi Ruszban, az ortodox rítusú kereszténység felvételekor.¹¹² Szintén világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult az is, hogy Boris/Mihály befogadta a Metód-tanítványokat, amikor azokat — mesterük 885-ös halála — után a Morva Fejedelemségből elűldözték.

Boris/Mihály lemondása után gyengekezű fia, Vladimír (889-893) rövid uralkodása alatt az új monarchia felbomlásának a veszélye is felmerült, amit Boris/Mihály oly módon hárított el, hogy a kolostorból visszatérve, második fiát, Simeont (893-927) ültette a trónra. Az I. bolgár állam Simeon kán, később cár korában érte el a belső konszolidáció legmagasabb fokát, területi szempontból pedig legnagyobb kiterjedését Simeon már uralkodásának elején több olyan intézkedést tett, amelyek a térség történetét hosszú időre meghatározták. Így 893-ban Metód kedvenc tanítványának, Kelemennek (bolgár névformával: Klimentnek) adományozta az ohridi (a régebbi magyar szakirodalomban megszokott nevén: ochridai) püspökséget, és az új püspöki székhely a nyugat-macedóniai területek sajátos középkori fejlődésének egyik kiindulópontjává vált. Simeon Bizánc-ellenes politikáját is siker koronázta, 913-as és 917-es hadjáratával sikerült kikényszerítenie, hogy 918-ban, Konstantinápolyban császárrá koronázzák.¹¹³ (Bizánci szemszögből ő volt az első „barbár” uralkodó, aki ezt el tudta érni.) A Balkán későbbi történetét az is meghatározta, hogy Simeon cárnak sikerült kivívnia a bolgár egyháznak a konstantinápolyi pátriárkától való teljes függetlenségét, amit 934-ben a pátriárkai cím megszerzése tetézett. Simeon cár egyik további, régészeti szempontból is vizsgálható lépése egy új uralkodói székhely alapítása volt: rezidenciális központját Pliskából Veliki Preslavba tette át. Simeon egyéb vonatkozásokban is az I. bolgár állam legjelentősebb uralkodója volt, talán annak következtében is, hogy fiatal korában túszként hosszabb ideig Konstantinápolyban élt, ahol a bizánci életformával, uralmi

¹¹¹ Boris/Mihály uralkodását máig ható érvennyel elemezte: *Gjuzelev (1969)*.

¹¹² Ezt elismeri még *Rybakov (1982)*, 367. is.

technikákkal közelről is megismerkedhetett.

Simeon cár halála után, I. Péter cár (927-969) idejében az I. bolgár állam lassú hanyatlásnak indult. A hatalmát egyre nagyobb mértékben elvesztő Bulgária a 10. század közepe után egyre alárendeltebb helyzetbe került nemcsak Bizánccal, hanem a délorosz steppe északi határán felemelkedő új nagyhatalommal, a Kijevi Russzal szemben is. A hadjáratok súlypontja egyre inkább Bulgáriába tevődött át. E folyamat tetőpontjaként 971-ben, Ioannész Tzimiszkész bizánci császár (969-976) orosz segítséggel elfoglalta Preslavot és magát II. Boris cárt (969-971) is foglyul ejtette.¹¹⁴ Egy ilyen csapássorozat rend szerint egy-egy koraközépkori állam bukását szokta eredményezni.

Az események azonban az I. bolgár állam esetében más irányt vettek. A 971-ben látszólag térdre kényszerített bolgár állam délnyugati részében felkelés tört ki, a bolgár állam visszaállítása érdekében. A felkelés négy vezetője közül végül Sámuel (különböző délszláv nyelveken: Samuil/Samoil/Samuilo, 997-1014) került ki győztesen, aki az ezredfordulóra már jelentős területeket tartott uralma alatt, és magát cárnak nyilvánította. A jelen dolgozat kereteit túlnőné Sámuel háborúinak részletes ismertetése. Továbbá arra a vitára sem érdemes kitérni, hogy e tiszavirág életű „birodalom” bolgár jellegű volt-e, vagy azt inkább a macedóniai szlávok sajátjának kell-e tekintenünk.¹¹⁵ Annyit azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a korai középkor vonatkozásában egyértelműen anakronisztikus a történeti elemzések egy részében előforduló macedón szó etnikai értelmű használata, sőt, mi több – amint azt az 1955-ben lelt, bitolai felirat ismételtén megerősítette¹¹⁶ – a Sámuel-féle „birodalom” vezető rétege önmagát egyértelműen bolgárnak tartotta.

¹¹³ Simeon császárrá koronázásának körülményeit és szakirodalmát részletesen áttekintette: *Pirivatrić (1997a)*, 32-40.

¹¹⁴ A közelmúltban részletesen elemezte a 971-es év eseményeit: *Pirivatrić (1997a)*, 50-52.

¹¹⁵ A dolgozat témájától távolra vezetne a bolgár és a macedón történetírás közötti vitának még a vázlatos áttekintése is. Annyit azonban a tisztán látás érdekében meg kell jegyezni, hogy Sámuel és fivérei a bolgár állam hatalmi intézményeit élesztették újra Nyugat-Macedóniában, így a korabeli, bizánci források Sámuel uralmát Bulgária újjászervezésének tekintik. (Lásd erről: *Pirivatrić (1997a)*, 133-144.) Sőt, a kívülálló számára aligha tűnik bizonyítottnak az önálló "macedóniai szláv" etnikum létezése a 10-11. század fordulóján. Továbbá nem lehet helyesnek tartani azt sem, hogy Sámuel uralkodásának néhány évtizedébe igyekezzenek etnikumuk középkori történetét "sűríteni" a 20. században már kétségen felül létező macedón nép történészei. Végezetül, ez esetben sem ajánlatos visszavetíteni a korai középkorba a térség 19-20. századi etnikai és politikai térképét. A fenti negatív jegyek jellemzik pl. az alábbi műveket: *Vlahov (1949)*; *Antoljak – Balabanov et alii (1970)*, 9-132; *Antoljak – Panov (1985)*. A macedóniai történetírás értékeléséhez lásd: *Grothusen (1967)*, 42-43; valamint *Herling (1991)*, 399-402. Magyar nyelven jellemzi röviden e történelemszemléletet: *Kertész (1992)*, 6-7.

¹¹⁶ E kardinális fontosságú felirat közlésére jellemző módon nem Macedóniában került sor, hanem a bolgár tudományosság fellegvárában, Szófiában: *Zaimov (1970)*.

Visszatérve az eseménytörténetre: bizánci szemszögből nézve a Balkán-félsziget visszafoglalása zajlott le az első és második évezred fordulóján.¹¹⁷ A 10. század utolsó harmadában indított, hosszú és, ma már minden részletében nem rekonstruálható háborúval a bizánci császároknak sikerült megvalósítaniuk egy évszázadok óta áhított célt: felszámolták a 6-7. századi avar hadjáratok, illetve a szláv és a bolgár-török honfoglalás következményeként elszenvedett területi veszteségeket a félsziget központi és keleti harmadában. Sámuel cár fellépése miatt a bizánci egység helyreállításának utolsó fázisa áttolódott az ezredforduló utáni első két évtizedre. A döntő ütközetre 1014-ben, a Struma/Strymon folyó völgyében, egy nehezen azonosítható, Kleidon nevű helyen került sor,¹¹⁸ a Belasica-hegy oldalában – így a csatát kleidoni, ključi/kluči, belasica, petriči helymegjelöléssel is szokás emlegetni. (A bolgár, illetve a macedón történetírók a csata helyének lokalizálásánál is vitában állnak egymással.) A csata után — Szkylytész krónikája szerint — a győztes bizánciak megvakították Sámuel seregének tizenötezer elfogott harcosát.¹¹⁹ Csak minden századiknak hagyva meg fél szeme világát, hogy társait hazavezethesse. II. Bazileiosz (976-1025) bizánci császár e példátlanul minősíthető tettéért a “Bolgárölő” címet kapta, Sámuel cárral pedig állítólag a megvert serege látványa végzett.

A Sirmium/Szermion (középkori magyar nevén Szerémvár, ma: Mačvanska Mitrovica) bevételével záruló háború sikerének leglátványosabb jele, hogy 1019-ben a bizánciak helyreállították a 7. század elején megszűnt dunai limest, a Fekete-tengertől egészen a Száva torkolatáig, a Száva mentén pedig legalább a Drina folyó vonaláig.¹²⁰ Tagadhatatlan tény, hogy II. Bazileiosz hadjáratai világtörténelmi jelentőségűek volt, hiszen az ekkor kialakult politikai berendezkedés határozta meg a Balkán-félsziget történelmét az elkövetkező másfél évszázadban, egészen a 12-13. század fordulójáig, azaz a Mánuel császár (1143-1180) halálát követő zűrzavarig, amely az 1185-ös bolgár felkelésbe, utána pedig 1204-be, a IV. keresztes hadjáratba torkollott.¹²¹

Az I. és II. évezred fordulóján lezajlott bizánci visszafoglalás történészi megítélésében

¹¹⁷ Részletesen elemzi az eseményeket: bizánci szemszögből: *Ostrogorsky (1965)*, 236-265; a Sámuel által Nyugat-Macedóniában újjáélesztett bolgár állam szemszögéből: *Pirivatrić (1997a)*, 75-132.

¹¹⁸ *Pirivatrić (1997a)*, 121-122.

¹¹⁹ Elemzi e forráshelyet, ill. a rá vonatkozó szakirodalmat: *Pirivatrić (1997a)*, 121-122. old., 56. jegyz.

¹²⁰ A bizánci visszafoglalás északnyugati határát tárgyaló számos munka közül lásd: *Györffy (1952-1953)*, 1. rész, 338-343; ill. *Ostrogorsky (1965)*, IV. térkép.

¹²¹ E korszakot értékeli a szerb történelem szemszögéből: *Ferluga (1988)*, 17-24.

jól kitapintható két, egymással ellentétes álláspont.¹²² A nagy összefoglalások írói általában összbirodalmi szemszögből elemzik az eseményeket. Az I. bolgár államot időleges politikai alakulatként szokták kezelni, így több-kevesebb tisztelettel, sőt bizonyos szimpátiával is viseltetnek II. Bazileiosz tettei iránt. Ezzel szemben viszont a délkelet-európai népek történészei — saját nemzeti nézőpontjuk következtében — Sámuel cár oldalán állnak, és kárhóztatják a bizánciak brutalitását.¹²³ Különösen erős e vonulat a bolgár, szerb, illetve a macedón etnikumú történészek körében, e három történetírás közötti heves szembenállás ellenére is.¹²⁴

A bizánci hadsereg kegyetlenkedéseinek a hangsúlyozása nem alaptalan — a kétségen felül kimutatható nemzeti elfogultság ellenére sem. A kleidoni csatában elfogott harcosok megvakítása egyáltalán tekinthető egyedi esetnek. A Sámuel-ellenes küzdelem első szakaszában, azaz a 10. század legvégén a bizánciak leromboltak majdnem minden katonai szempontból is felhasználható építményt az általuk visszafoglalt területeken, gyakran a templomokat sem kímélve.¹²⁵ A Sámuel, ill. utódai által uralt területek végleges elfoglalása után viszont már inkább az átszervezés került előtérbe.¹²⁶ Ezen intézkedések azonban nem akadályozhatták meg egyes belső területeken az új, nagyjából délszláv nemzetiségű katonai elitek kialakulását. Annak következtében, hogy már a Sámuel-ellenes háborúk során sem lehetett szétzúzni az önjelölt cárt támogató fegyveresek körét. Sőt – mint ezt egy újabb értelmezés igen határozottan kimutatta¹²⁷ – a császári hadak, a kleidoni brutalitások ellenére is, sokszor inkább egy sajátos kiegyezésre törekedtek az ellenfél fegyvereseivel, az után, hogy ezek megadták magukat. Így az újjászerveződő bizánci hatalom kezdettől fogva számolt a korábbi, Sámuel-féle hatalmi struktúrák maradványaival, ezeket mintegy a saját uralmi rendszerébe integrálni igyekezett. E törekvés ismeretében válik érthetővé az, miért nem gátolta a központi hatalom egy-egy feltörekvő, déli szláv anyanyelvű család és/vagy nemzetség felemelkedését, hanem éppen ellenkezőleg: ezek tagjait saját szolgálatába állítani igyekezett. A 11-12. századi felkelések többsége is annak következtében tört ki a Balkán

¹²² *Jireček (1876)*, 193-200. A magyarországi történettudomány 19. század végi érdeklődési irányait jól jellemzi az, hogy e munkát igen hamar kiadták magyar fordításban is: *Jireček (1889)*; *Schlumberger (1896-1905)*; *Zlatarski (1927)*, 704; *Runciman (1930)*, 234-238; *Ostrogorsky (1965)*, 236-265. Az I. bolgár államot tárgyaló régebbi szakirodalmat egybegyűjtötte: *Moravcsik (1958)*, 119-130. Részletesen bemutatja e szakirodalom különböző vonulatait, különös tekintettel a délszláv szerzőkre: *Pirivatrić (1997a)*, 26-29.

¹²³ E történetírások alapállását röviden jellemezte a közelmúltban *Pirivatrić (1997a)*, 28-29.

¹²⁴ Egyetlen kiragadott példaként lásd: *Antoljak – Panov (1985)*, 1. köt., 237-708.

¹²⁵ A Sámuel-ellenes háború e jellegzetességét a közelmúltban hangsúlyosan tárgyalta: *Pirivatrić (1997a)*, 53-56.

¹²⁶ Ennek eredményeit szemlélteti: *Banescu (1946)*.

északi részén, hogy a bizánci császári udvar által támogatott és a hatalom közelébe engedett, helyi elit egy-egy adott része megpróbált lazítani a Konstantinápolyhoz fűződő kapcsolatain.

A bizánci udvar a hűség biztosításának eszközeként az ortodox vallást igyekezett felhasználni, annak egyetemes, birodalom szerte azonos struktúráit megalapítva-újraélesztve. Az egyházi átszervezés részeként változtatták meg a térség egyházi viszonyait is az 1019-es konstantinápolyi zsinaton.¹²⁸ Az ohridi pátriárkát érsekké degradálták, autokepháliája megszűnt. Joghatósága viszont kiterjedt a Balkán-félsziget egész középső harmadára, tehát olyan területekre is, amelyek Sámuel cár uralma alá egyáltalán nem vagy csak nagyon lazán tartoztak. A suffraganeus püspökségek jegyzéke szerencsés módon, több helyen is fennmaradt, és nyugodt szívvel állítható, hogy ez a Balkán 11. századi történetének egyik legfontosabb — bár egyes pontokon elég nehezen értelmezhető — írott forrása.¹²⁹ Tagadhatatlan továbbá, hogy a Bizánci Birodalom az egyházi szervezet átalakításán túl gondot fordított arra is, hogy elmélyítse a keresztény hitet, és a konstantinápolyi értelmezésű ortodoxia iránti odaadást a meghódított délszláv népek, valamint a Birodalom keretei közé visszakerült görögök, illetve a romanizált vagy nem romanizált őslakosság körében. E törekvés részeként alapított kolostorokat a Sámuel cártól visszafoglalt területeken maga a császári udvar, illetve az e területek javadalmaiból részesült nagybirtokosok és egyházi főemberek egy része is.¹³⁰

Bizáncnak tehát a 11. század elejére sikerült helyreállítania uralmát a Balkán-félszigeten. Csak a félsziget nyugati szélén maradtak független, vagy félig függő államok, vagy államszerű hatalmi képződmények: a Horvát Királyság, valamint a Zétai/Diocleiai fejedelemség. A 11. századi horvát királyok közül IV. Krešimir Péter (Krešimir Petar IV., 1058-1074) volt a legjelentősebb. Ő ismét még tudta szerezni Bizáncból a dalmáciai városokat, kiterjesztette uralmát a Narenta/Neretva folyó vidékére, és királyságát tengeri hatalommá igyekezett kiépíteni. IV. Krešimir halála után az ország ismét dinasztikus belharc tört ki. A hatalmat Zvonimir Demeter (=Dmitar Zvonimir, középkori magyar forrásokban

¹²⁷ Pirivatrić (1997a), 127-130.

¹²⁸ E zsinat határozatait "összbirodalmi" szempontból vizsgálja: Ostrogorsky (1965), 262-263.

¹²⁹ Röviden vázolta az értelmezési problémák Magyarországhoz kapcsolódó vonatkozásait: Baán (1995), 1167-1169.

¹³⁰ A monostoralapítások kérdésében a szakirodalomban két, egymással teljesen ellentétes álláspont található. A görög szakemberek pozitív előjellel szoktak róla értekezni. Egyetlen jellegzetes példaként lásd: Chatzidakis (1992), 292-296. A balkáni szláv népek történészei viszont igen gyakran e szerzetesi közösségek „elnemzetlenítő” törekvéseit emelik ki. így pl.: Grujić (1921), 10-11. Érvelésének érvényét azonban igencsak kétségbe vonja az, hogy Macedóniában a 11. században minden valószínűség szerint nem éltek olyan délszlávok, akiknek szerb nemzeti öntudatuk lett volna, és így az "elnemzetlenítés" fogalma is teljesen idegen a tárgyalt kortól.

Zolomér, 1075-1089) ragadta magához. Zvonimir halála (vagy meggyilkolása?) után egy olyan főúri párt kerekedett felül, amely 1089-ben, Zvonimir feleségének Ilonának a bátyját, a magyar I. (Szent) Lászlót (1077-1095) hívta meg a horvát trónra. Szent László 1091-ben egy hadjárat révén jutott a horvát trónhoz, amelyet unokaöccsének, Álmosnak engedett át, őt azonban a horvátok 1093-ban vagy 1096-ban országuk elhagyására kényszerítették. Kálmán király (1095-1116) győzte le az önálló horvát királyságot restaurálni igyekvő Péter királyt (=Svačić Petar, 1093?-1097) a *Gvozđ* (=Kapela) hegységben. A horvát történetírás nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy Horvátországot Kálmán magyar király nem 1097-ben, hanem 1102-es, dalmáciai hadjárata révén tudta csak végérvényesen országához csatolni, amikor is kiegészített helyi hatalom birtokosaival. E kiegészítés okmányoszerű bizonyítéka lenne a *Pacta conventa* (a horvát történetírásban közkeletű rövidítéssel: PC) amelynek hitelességéhez – a nemzeti szellemű horvát történetírók szerint – a gyanú árnyéka sem férhet.

Horvátországnál jóval nagyobb gondot jelent a Diocleiai/Zétai fejedelemség történetének a rekonstrukciója.¹³¹ Diocleia/Duklja, vagy másik nevén Zéta története jórészt csak későbbi, és kétes hitelű források – így a történettudományi elemzésekben Presbiter Diocleias (=szerbül: Pop Dukljanin) nevet elnyerő, lényegében azonban anonim, 12. századi auctor évkönyve alapján – rekonstruálható, igencsak nagy vonalakban. Jószerivel csak néhány, regényes hangzású fejedelemlév: Radoslav, Prosigoj, Vlastimir, Strojimir, Prvoslav stb. tölti ki a 9-10. századi eseménytörténetben mutatkozó űrt. A szomszédai által rend szerint függőségi státusba kényszerített kisállam történetének talán legfontosabb vonása, hogy hatalmi elitje nem a bizánci térítés eredményeként vette fel a keresztény hitet. A szerb állam egyik előzményének tekintett Diocleiaiban vagy Zétában a dél-itáliai bencések terjesztették el a kereszténységet. Így egészen a 12. század közepéig úgy tűnhetett a délszláv népek nyugati ágából nemcsak a horvátok, hanem a szerbek is katolikus néppé fognak válni! E folyamat fordult át önnön ellentétébe a 12. század második felében, a Nemanjida-ház uralomra jutása idején.¹³²

Bizánc I. Komnénosz Mánuel (1143-1180) idején, a 12. század középső harmadában jutott el utolsó fénykorába. Hegemón szerepe a Balkánon is töretlenül érvényesült, nemcsak a formálódó délszláv hatalmi központok, hanem Magyarország ellenében is. A császár 1180-as halála után azonban a politikai helyzet az önnön ellentétébe fordult át. A Bizánci

¹³¹ Történetének, művelődéstörténetének máig legjobb összefoglalása: Kovačević, J. (1967), 278-444. Számos érdekes támpontot tartalmaz egy olyan elemzés, amely arra kereste a választ, hogy „Hol volt Szerbia a 7-12. században: Novaković (1981).

¹³² A Diocleiai vagy Zétai fejedelemség történetét részletesen bemutatta: Kovačević, J. (1967), 347-444.

császárságban trónharcok indultak, amelyek végül is a IV. keresztes hadjárat talán legrészegyen teljesebb eseményébe, Konstantinápoly 1204-es elfoglalásába és kifosztásába torkoltak. Bizánc egy olyan csapást szenvedett, amelyet tulajdonképpen sohasem tudott kiheverni.

A 12. század végén megindult eseménysor a Balkán-félszigeten is a bizánci uralmi rendszer törekeny voltát bizonyította. Új szereplők tűntek fel, és váltak meghatározóvá a 13-14. században. Az események ekkor már egy új erőterben, a formálódó délszláv monarchiák összetett kapcsolatrendszerében zajlottak. A Balkán-félsziget java középkori története is néhány, mondhatni szimbolikus jelentőségűvé vált dátum köré csoportosítható.¹³³ A két időpont: 1204, a keresztesek elfoglalják Konstantinápolyt; 1453: az oszmán-törökök beveszik Konstantinápolyt, és felszámolják a Bizánci Birodalom utolsó maradványait. E két dátum középpontba állítása minden kétségen felül egy sajátos „birodalmi” szemléletet tükröz. Így a 12. század vége és a 15. század közepe közti időszak vonatkozásában az egyes balkáni szláv népek történészei nem is ezeket az eseményeket, hanem saját „nemzeti” monarchiájuk megalakulását / újraalakulását szokták első helyen számon tartani. A „nemzeti” monarchiák sarokdátumai: 1186: Asen és Péter felkelése révén újraalakul a bolgár állam;¹³⁴ 1183-tól Nemanja István szerb nagyzsupán fokozatosan függetleníti uralmi területét, a leendő Szerbiát Bizánctól;¹³⁵ 1180-tól pedig a boszniai Kulin bán hasonló, Bizánc ellenes törekvéseiről is szólnak írott források.¹³⁶

Mivel a történeti folyamatok egymással kölcsönhatásban folytak, így teljes képet csak akkor kaphatunk, ha Bizánc hanyatlását, és a balkáni szláv monarchiák feltűnését / újraalakulását majd bukását együtt szemléljük. A középkori délszláv monarchiák felemelkedését ugyanis az tette lehetővé, hogy Konstantinápoly 1204-es elfoglalása és a Latin császárság megalakítása végletesen meggyöngítette Bizáncot. Így – annak ellenére, hogy végül a Latin császárság 1261-ben megdőlt – a Balkán 13-14. századi politikai viszonyai is segítették a Bizánci Birodalom 1453-as bukását, és az Oszmán–Török Birodalom délkelet-európai előretörését.

Az adott összefüggés egyértelmű volta ellenére is, szokatlan egyöntetűséggel ítéli negatívan az ortodox államvallású, balkáni szláv államok történetírása a IV. keresztes hadjáratot, azt a katolicizmus előretöréseként értékelve. Bár e konfesszionális nézőpont

¹³³ *Fine (1987)*.

¹³⁴ *Mutaščiev (1944); Fine (1983d)*, 399-414.

¹³⁵ *Jireček (1911-1918)*, I. köt., 255-290; *Jireček – Radonić (1978)*, I. köt., 145-201; *Ćirković (1973)*, 50-51.

¹³⁶ *Klaić, V. (1890)*, 64-78; *Ćirković (1964)*, 42-67; *Ćirković (1973)*, 53-54; *Klaić, N. (1989)*, 62-116.

anakronisztikus, mert a 19-20. században, egyházi köntösbe bújtatva vívott nemzeti küzdelmeket vetíti vissza a múltba, az 1204-es év megítélése szempontjából mégis igen kényelmes. E szempont hangsúlyozása által ugyanis meg lehet kerülni ama tényt, hogy – bár Konstantinápoly elfoglalása hosszú távon igen nagy károkat okozott – abból a balkáni szlávok, vagy legalábbis e népek egy része mégis hasznot tudott húzni. Nem kétséges ugyanis, hogy a szerb állam megszületését, vagy a bolgár állam újjászerveződését éppen Bizánc meggyengülése, illetve a Konstantinápoly székhelyű Latin császárságba be nem tagozódó részek önállósuló politikája, szövetségkeresése segítette.

Bár a Latin császárság viszonylag hamar, 1261-re megbukott, a bizánci uralom sem a Balkán-félszigeten, sem pedig Kis-Ázsiában nem tudott helyreállni. A Balkán uralma felett Bizáncnak több feltörekvő, délszláv monarchiával, illetve a határait biztosítani igyekvő Magyarországgal kellett osztóznia, Kis-Ázsiában pedig az oszmán-törökök jelentettek egyre nagyobb veszélyt. Bizánc meggyengülésének azonban nemcsak, sőt talán nem is elsősorban a területveszteség volt a leglátványosabb jele. A helyreállított császárságban ui. egyre érezhetőbbé vált a belső válság. Annak következtében, hogy, a Nikaia uraként Konstantinápolyt el- vagy visszafoglaló Palaiologosz-dinasztia teljesítette ki, azt a – nyugodtan mondhatjuk – öngyilkos politikát, amely egy-egy rövid távú haszon fejében, ill. reményében az itáliai kereskedőállamoknak széleskörű kereskedelmi kedvezményeket juttatott. A kiváltságok birtokában pedig Velence és Génua/Genova minimális szintre tudta züllesztetni a birodalom bevételeit, sőt a politikai döntéseket is aktívan befolyásolta. Bár Bizánc számára végül is a kisázsiai veszély, azaz az oszmán-törökök megerősödése vált végzetessé, dolgozatunk nézőpontja miatt elsősorban a Balkán-félsziget eseménytörténetére kell koncentrálnunk.¹³⁷

A Balkán-félsziget politikai történetét a 13. század második felében és a 14. század első felében leginkább az határozta meg, hogy már nem volt egyetlen olyan hatalom, amely a térségben olyan hegemon uralmat tudott volna kialakítani, mint amilyet a 6. sz. vége előtt, illetve a 11. és 12. században Bizánc, a 9-10. században pedig Bulgária volt. Így a 13. század elejétől az események alakulását egy sajátos „hatalmi sokszögben” zajlottak.¹³⁸ E sajátos „játéktér” részei voltak nemcsak Bizánc, illetve az egyes délszláv monarchiák: azaz Bosznia, Bulgária, Szerbia, vagy egy, a 15. században erőre kapott, mondhatni új kisállam: Albánia, hanem legalább két külső hatalom is. Északról Magyarország, amely elsősorban déli

¹³⁷ Bizánci szemszögből írta le a Balkán 13-14. századi történelmét, az egyes délszláv államok felemelkedését és bukását: *Ostrogorsky (1965)*, 344-490.

határainak védelme érdekében igyekezett melléktartományok láncolatát létrehozni, illetve függőségbe vonni az egyes délszláv monarchiákat.¹³⁹ Délről pedig az Oszmán–Török Birodalom, amely viszont a meglevő uralmi struktúra szétzúzása által igyekezett az egész térséget a maga uralma alá hajtani, egyre nagyobb sikerrel.¹⁴⁰

Az események menetét nagymértékben befolyásolta az, hogy a három délszláv monarchia története igencsak eltérő módon alakult, részben egymással szembeni versengésük miatt is. Így II. bolgár állam már szinte megalakulásának évtizedeiben, azaz még a 13. század elején – Kalojan (1197-1207) illetve II. Asen Iván (1218-1241) cár korában – eljutott fénykorába. Bulgária erejét tükrözi, hogy Kalojan cár 1205-ben Drinápolynál (ma Edirne, Tör.) tönkverte a Latin császárság seregét, sőt magát az uralkodót I. Balduint is el tudta fogni. Utóda II. Asen Iván pedig uralma alá tudta vonni a Morava völgyét, Macedóniát, sőt még a jelenkori Albánia területeinek nagyobb részét.

II. Asen Iván után viszont, a dinasztikus belső harcok által szétszabdalt Bulgária, hosszan hanyatlott, egészen a 14. század végéig. A II. bolgár állam meggyengüléséhez jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy az 1230-as évek közepétől a bolgár-magyar viszony megromlott. IV. Béla magyar király (1235-1270) ugyanis át tudta venni a kezdeményezést a Duna déli partján, és nagy erővel fogott hozzá a határvédelmi célzattal létesített melléktartományok kiépítéséhez. A magyar határvédelmi, melléktartomány-létesítési törekvések sikerét – és ezzel párhuzamosan Bulgária gyengülését – tükrözi az, hogy a 13. század közepe után a bolgár-magyar határ keletre helyeződik, a harc már nem Nándorfehérvárért (ma: Belgrád, Szer.) vagy Barancsért (ma: Braničevo, Szer.), hanem a Vaskapu keleti oldalán fekvő Bodonyért (ma: Vidin, Bulg.) folyt. A 14. század első harmadában Bulgáriára egy újabb ellenfél is rátámadt: a megerősödött, és kelet felé terjeszkedő Szerbia. A kettős szorítás eredményeként Iván Aleksandăr (1331-1371) idejében kettészakadt Bulgária. A nyugati rész uralkodója a cár fia Iván Stracimir (1352-1389) lett, aki hamar magyar befolyás alá került. 1365-ben I. (Nagy) Lajos elfoglalta Bodonyt, és megalapította a Bodonyi Bánságot. 1369-ben már Stracimir Iván magyar hűbéresként került vissza a trónra. Testvére, Ivan Šišman (1351-1393) Veliko Tărnovo-i székhellyel kezdetben I. (Nagy) Lajossal szemben igyekezett érdekeit érvényesíteni, az egyre növekvő török veszély miatt azonban ő is közeledett Magyarországhoz, különösen az 1370-es években.

¹³⁸ Az egyes balkáni szláv államok szemszögéből elemzi a 13-14. századot: *Jireček (1911-1918); Jireček – Radonić (1978); Ćirković (1973), 45-90; Ćirković (szerk.) (1981).*

¹³⁹ *Szakály (1975), 107-108; Cvetkova (1983), 217-232.*

¹⁴⁰ Az oszmán törökök 14-15. századi balkáni terjeszkedését a magyar szakközönség számára a közelmúltban áttekintette: *Kubinyi (1981), 66-107. Szakály (1986a), 11-57.*

A bolgárok törökellenes harcának esélyeit igencsak csökkentette az, hogy az oszmán-törökök már 1371-ben uralmuk alá tudták vonni a Balkán-félsziget szárazföldi főútvonalának, azaz a Drinápoly – Szófia útnak egy jelentős szakaszát. Annak révén, hogy a Marica-parti Černomenben tönkreverték a Kelet-Szerbiát és Nyugat-Bulgáriát uraló két szerb tartományúr seregét. A II. bolgár állam 1393-ban, a Veliko Tárnovo-i székhelyének törökök általi elfoglalása révén bukott el végleg. A török foglalás tényén Zsigmond magyar király (1387-1437) sem tudott változtatni. Az általa 1396-ban, Bulgáriába vezetett lovagseregre Bajazid szultán (1389-1402) Nikápoly (bolgár névformája szerint: Nikopol) vára alatt megsemmisítő vereséget mért.

A középkori Szerbia – korabeli magyar nevén: Rácország¹⁴¹ története – a II. bolgár állammal ellentétben – éppen, hogy a szerény kezdetekből induló, 14. századi felvirágzást példázza.¹⁴² Azaz, a szerb állam esetében annak lehetünk tanúi, hogy az egyetlen vár által uralt tartományra korlátozódó kezdetek után egészen a 14. század közepéig olyan felívelés következett, amelyet nem tudott megtörni az utódlási problémák miatt ciklikusan kitörő dinasztikus belháborúk sora sem. Szerbia középkori előzményének kiterjedése általában kisebb volt eme ország 19-20. századi területénél, és azon jórészt kívül is esik. A Nemanjida uralkodók törzsterületei ugyanis a mai Délnyugat-Szerbián – újkori nevén: Sandžakon – kívül magukban foglalták az újkori Montenegró (helyi nevén: Crna Gora) északi területeit, Délkelet-Hercegovinát, sőt a 20. századi Észak-Albánia egy darabját is.

Más balkáni szláv monarchiákhoz hasonlóan a szerbek számára is I. Komnénosz Mánuel bizánci császár 1180-as halála után nyílt meg az önállósodás útja. Szerbia önállósodását jelentős mértékben segítette III. Béla 1183-as bizánci hadjárata, amelynek során a magyar király Nišig, illetve Szófiáig hatolt. A Ras várában székelő Nemanja István nagyzsupán (1166-1196) is felhasználta a konstantinápolyi császári udvarban zajló trónviszályt arra, hogy bizánci főemberből önálló fejedelemmé váljon, és saját uralkodói dinasztiát alapítson.¹⁴³ Szerbia politikai orientációját máig meghatározza, hogy a zétai száműzetésben született Nemanját eredetileg ugyan katolikus hitben keresztelték meg, de hazatérve rasi várába felvette az ortodox kereszténységet. Fejedelemként így is egy sajátos közvetítőszerepet igyekezett betölteni. Uralkodása különböző részeiben mind a magyar, mind pedig a bizánci udvar irányába fordult, önnön hatalmának kiépítése érdekében Ugyanezen

¹⁴¹ E fogalom kialakulását és jelentésváltozásait elemezte a közelmúltban: *Kalić (1976)*, 53-61.

¹⁴² *Jireček (1911-1918)*; *Jireček – Radonić (1978)*; *Čirković (1992a)* ugyanezen mű olaszul *Čirković (1992b)*. Magyar nyelven Szerbia középkori történetét a közelmúltban összefoglalta: *Rokay – Takács (1994d)*, 638-639.

¹⁴³ *Bartl (2004)*, 476-477.

okból számolta fel vaskézzel a formálódó fejedelemségében meghonosodó bogumil eretnekséget is. 1196-ban, Nemanja István kolostorba vonulása után az újonnan alakult Rasi Fejedelemségben utódlási harc tört ki, amelyből fia István került ki győztesen (nagyzsupán: 1196-1217, király: 1217-1228). Az ortodoxia győzelmét a középkori Szerbiában tovább segítette az, hogy az utódlási harcokban végül elbukott Nemanja István Vukan nevű testvére, aki nyugati kereszténységet pártolta. Viszont a Vukant segítő Imre király e fejlemények következtében, 1202-ben felvette a Szerbia királya címet, amit igény szintjén a magyar uralkodók az egész középkoron át viseltek. A nyugati egyház megerősödését az sem segítette, hogy, a trónharcokat sikeresen megvívó utódot, Istvánt 1217-ben III. Honorius pápai legátusa koronázta meg. Ez ui. csak az új monarchia megerősödését szolgálta, amit a szerb krónikás irodalom azzal honorált az új uralkodónak az „Elsőként koronázott” (=Prvovenčani) előnevet juttatta számára. Az ortodoxia végleges győzelmét Szerbiában Nemanja István Rastko nevű fia, azaz szerzetesi nevén Sava (=Szabbász) biztosította. Oly módon, hogy 1219-ben a szerb ortodox egyházat sikerült érseki rangra emeltetnie, és ez által kiszakította az ohridi/ochridai érseki tartományból. A szentté Sava megkerülhetetlen jelentőséggel bír nemcsak a szerb történelemben, hanem a történeti események tudatát a mai napig fenntartó szerb pravoszláv egyházban is.

A 13. században Szerbia uralkodói két fontos feladatot igyekeztek teljesíteni. Részint Szerbia gazdasági megerősödésére törekedtek, részint pedig harcok sorát vívták az országuk törzsterületével szomszédos vidékek megszerzése érdekében, változatos sikerrel. Ez utóbbi törekvés miatt több háború is ki robbant Magyarország és Szerbia között. Gazdasági téren igencsak előremutató lépésnek bizonyult az, hogy I. Uroš István (1243-1276) engedélyezte a nemesfém-bányászatot, Magyarországról bevándorolt szász bányászok részére, a ragúzai/dubrovnikai kereskedőknek biztosított előjogok révén pedig az ország kereskedelmét is igyekezett fellendíteni. A 13. század vége a szerb állam további megerősödését hozta, különösen III. Uroš István Milutin (1282-1321) idejében. Uralmát előbb délkeleti irányba terjesztette ki Észak-Macedóniára, az 1310-es évek végén pedig a jelenkori értelemben vett Észak-Szerbiát, így Nándorfehérvárt (azaz Belgrádot) is időlegesen országa területéhez kapcsolta. Mindkét hódítás szimbolikus jelentőséggel is bírt. A délkeleti területek bekebelezése révén erősödött a bizánci befolyás, és a királyi udvarban a bizánci szokások átvételét igencsak erősítette Milutin utolsó felesége a bizánci Simonida is. A modern szerb történetírás különös jelentőséget szokott tulajdonítani Milutin északi irányú terjeszkedésének is, hiszen a legújabb-kori szerb főváros, Belgrád ekkor került – még ha ideiglenesen is – első ízben a szerb állam keretei közé.

A középkori szerb állam a 14. század első felében vált a legerősebbé, de ugyanezen időben már a hanyatlás első jelei is megmutatkoztak. A középkori Szerbia fénykorába IV. Uroš István Dušan (1331-1355) idejében jutott el. Ő 1343 és 54 között Bizánc rovására terjeszkedett déli irányban, és elfoglalta Epiroszt, Dél-Macedóniát és Thesszaliát.¹⁴⁴ Majd pedig 1346-ban a szerbek és görögök császárává koronázta magát, és nagyra duzzasztott országában bevezette a bizánci közigazgatást. Mindezen intézkedései nyilvánvalóan egy célt szolgáltak: a Bizánci Birodalom örökébe kívánt lépni. E törekvése azáltal hiúsult meg, hogy halála után országa kettészakadt, és fia V. Uroš István (1355-71) gyengekezű, mondhatni névleges uralma idején Szerbia tartományurasságokra bomlott szét. Az egymással torzsalkodó részfejedelmek pedig a legválságosabb időszakban gyengítették meg Szerbiát, amikor az ország határán megjelentek az oszmán-törökök. A történeti köztudatban igencsak elterjedt azon nézet, miszerint az 1389-es Rigó-mezei csata a középkori szerb állam bukásának időpontja. Az oszmán-török foglalás sajátságai, illetve a törököket keletről fenyegető mongolok miatt azonban Szerbia bukásának a folyamata egészen 1459-ig, a Duna partján álló Szendrő/Smederevo várának az elfoglalásáig elhúzódott.¹⁴⁵ Nem tudta megakadályozni a szerb állam bukását az sem, hogy Hunyadi János révén a Magyar Királyság jelentős eredményeket tudott elérni a török ellenes harcokban, részben személyes okok miatt is. A vezető szerepre törő, és a despotai rangot megszerző Brankovics-család ugyanis a Hunyadi-családdal ellenséges viszonyban álló magyarországi bárói ligával került szoros kapcsolatba, így a Brankovicsok sem Hunyadi 1448-as hadjáratában (az ún. második Rigó-mezei csatában), sem pedig a nándorfehérvári vár, 1456-os sikeres védelmében sem vettek tevékenyen részt.

A középkori szerb állam létezése – politikatörténeti jelentőségén túl – az Észak-Balkán etnikai történetében is jelentős átalakulásokat válthatott ki. Jelentős nyomok utalnak ui. arra, hogy a Nemanjida monarchia fellendülése előtt a délszláv népek keleti, illetve nyugati ága közötti határ nem az újkori sávban (azaz nagyjából a mai szerb-bolgár határ) mentén húzódott, hanem attól nyugatabbra, nagyjából a Drina folyó vonalában.¹⁴⁶ Vagyis, az újkori értelemben vett Szerbia nagy részén a későközépkor előtt még nem a délszláv nyelvek szerbek által használt, nyugati variánsát használták, hanem az újkori bolgárok és macedónok

¹⁴⁴ E foglalások időrendjét elemezte: *Dinić (1956b)*, 1-11.

¹⁴⁵ E korszakot elemzi számos vetületből az alábbi tanulmánykötet: *Ranković – Mitić (szerk.) (1989)*.

¹⁴⁶ Az erre utaló nyelvészeti, nyelvjárási nyomok feltárása a szerb kutatásban tabutéma. Egy sajátos „kompromisszumos” megoldással igyekezett az adatok és a vágyálmok közti szakadékot áthidalni: *Vukanović (1974)*, 303-305. Felfogása szerint az adott területen a középkorban

által beszélt nyelvet! A középkori szerb állam területgyarapodásai révén sikerült e nyelvhatárt, mint száz kilométerrel keletebbre tolni. Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy délszláv nyelvek nyugati variánsait beszélő népesség térnyerésének a folyamata nemcsak, sőt nem is elsősorban a középkori szerb állam fénykorában zajlott. E folyamat kitejesedésére ugyanis már csak az 1389-es Rigó-mezei csata után kerülhetett sor, egyrészt az északi irányba viasszaszoruló szerb állam hatalmi központjainak a Duna mellékére kerülése, másrészt pedig az oszmán-török foglalás, azaz 1459 utáni pasalikbeosztás révén.

A többi balkáni szláv monarchiához hasonlóan a bosnyák államiság¹⁴⁷ kezdetei is Komnénosz Mánuel bizánci császár 1180-as halála után időszakhoz köthetők. Bár természetesen itt is megtalálhatók az előzmények: a 10. században Časlav szerb fejedelem tudta uralma alá vonni a leendő Boszniát, a 11. században pedig előbb Horvát Királyság, majd pedig Bizánc érdekkörébe kerültek e területek. 1180 után Kulin bán sikeresen függetlenítette országát Bizánctól. Bosznia elkövetkező másfél évszázadának a történetét is mintegy előrevetítette az, hogy Kulin bánnak – miután a bizánci főségtől megszabadult – el kellett ismernie urának a magyar uralkodót. Sőt ugyanő 1203-ban esküvel fogadta meg azt, hogy az országában elterjedt eretnkség üldözni fogja. E feladatnak azonban sem ő, sem utódai nem voltak hajlandók eleget tenni. Azaz, Boszniában azon sajátos helyzet állt elő, hogy uralkodói segédlettel lett mintegy államvallássá egy olyan sajátos keresztény tan, amelyet hívei egyszerűen keresztény egyháznak, az országban megforduló pápai legátusok mind a *patharénusoknak*, azaz a *kathar* eretnkség vállfájának tartottak. E sajátos bosnyák egyház – a szakirodalomban elterjedt, de bizonyosan anakronisztikus megnevezés szerint *bogumilizmus* – a helyi történetírás 19. század végi kezdetei óta jelent egy olyan sajátos rejtélyt, amely számos kutatót foglalkoztatott. Pontos mibenlétére alább még többször is vissza kell térnünk.

Mivel a bosnyák hatalmi elit a 13. század első évtizedeiben nem volt hajlandó lemondani eretnekgyanus egyháza támogatásáról, Magyarországról az 1230-as években keresztes háború indul e balkáni kisállam ellen, valljuk be igencsak átmeneti sikerekkel. A katolikus hit terjesztését szolgálta volna az 1238-ban alapított bosnyák püspökség. Ennek székhelyét azonban nem Boszniában, hanem a szlavóniai Diakóváron (ma: Đakovo, Horv.)

“macedószlávok” éltek, akiknek a települési területe a Dunától az Égei-tengerig nyúlt, és magába foglalta a 20. századi értelemben vett Szerbia keleti, illetve Bulgária nyugati sávját.

¹⁴⁷ A középkori Bosznia történetét a szerb tudományosságban a legnagyobb alapossággal és objektivitással Čirković, Sima elemezte: *Čirković (1964)*. Ugyanő egy külön munkában is tárgyalta a középkori Bosznia etnikai viszonyait: *Čirković (1975-76)*, 267-273. E sajátos, nyugat-balkáni “kisállam” történetét magyar nyelven tárgyaló munkák közül máig is az 1918 előtt kiadott művek forgathatók legnagyobb haszonnal: *Mangold (1893)*, 560-571; *Mangold (?) (1911)*, 600-610.

tudták csak kialakítani. A magyar uralkodó főségének elismerése annak következtében tűnhetett elkerülhetetlen lépésnek, mert Boszniát északról, nyugatról és délnyugatról Magyarország egy-egy melléktartománya, illetve társországa Szlavónia, illetve Horvátország vette körbe.

Ezzel szemben a Nemanjida Szerbia fennállásának a 13-14. században nem tudott nyugat felé, Bosznia irányában terjeszkedni. Bosznia magyar függőségén csak az tudott változtatni, hogy Magyarországon a 13. század végén meggyengült a királyi hatalom, sőt 1301-ben, az Árpád-ház kihalása után az országon, két évtizeden át a politikai káosz lett úrrá. A bosnyák önállóságot a horvát tartományurak, a Šubićok veszélyeztették a leginkább, ám II. Kotromanić Istvánnak sikerült e veszélyt kivédenie, azáltal, hogy a magyar királyi trónt megszerző I. Károlyt támogatta. A jó viszony nemcsak a nápolyi Anjou-házból származó Károly uralmának végéig maradt meg, hanem fia, I. (Nagy) Lajos (1342-1382) idejében is, aki a 1353-ban a Kotromanić család egyik sarját, Erzsébetet vette feleségül.

Szerbia hanyatlásával párhuzamosan Bosznia egyre nagyobb szerephez jutott a nyugat-balkáni régióban.¹⁴⁸ Így Tvartkó (=Tvrtko) István (1353-1391) a tartományurak szétszabdalta Szerbiában igyekezett terjeszkedni, és 1377-ben szerb királlyá koronázta magát. A bosnyák-szerb perszonálunió megvalósulásának a gondolata azonban a Tvartkó halála után országa három tartományra szakadása miatt hamvába hullt.

Tvartkó gyengekező utódai helyett az országot egy oligarcha, Hervoja (=Hrvoje) irányította. Az általa befolyásolt II. Tvartkó (1404-1408) uralmát Zsigmond magyar király 1408-ban megdöntötte. A zilált belpolitikai helyzet természetesen az oszmán-török előretörést segítette. Az 1456-os nándorfehérvári csata után rövid időre felcsillant annak a reménye, hogy mind Boszniában, mind pedig Észak-Szerbiában sikerül megállítani a törököt, azáltal, hogy a két ország maradéka Ostojić István Tamás (1443-1461) bosnyák király uralma alatt egyesül. Mátyás király ez irányú törekvéseit azonban keresztbe húzta az, hogy 1458-ban az új királyság központját a szendrői/smederevoi várat a török csellel bevette. 1463-ban az oszmán-törökök a középkori bosnyák államiság utolsó maradványait is felszámolták. A II. Mehmed szultán vezette sereg az ország várait elfoglalta, sőt a Kulcs/Ključ várában elfogott utolsó bosnyák királyt Tomašević Istvánt (1461-1463) le is fejezték. Az országból török tartomány, pasalik lett.

A térség történetével foglalkozó munkákból rendszeresen kimarad, így sem feledkezhetünk meg azonban Albánia területéről. Nem lenne ugyanis teljes a balkáni térség

¹⁴⁸ A középkori Bosznia történetét enciklopédikus rövidséggel összefoglalta: *Fine (1983b)*, 334-341.

képe, ha nem szólnánk Albánia java középkoráról.¹⁴⁹ A történeti összefoglalások egy másik, mondhatni a jobbik része az albán történet tárgyalását a 15. század közepével indítja, ez azonban szintén egy erős egyszerűsítés. Az első albán önállósulási törekvések ugyanis már a I. Komnénosz Mánuel 1180-as halálát követő turbulens évtizedekben kimutathatók. Sőt, a forrásokban feltűnő albán nemzetségfők családi-rokoni kapcsolatai a Nemanjida-ház megalapítójához, Nemanja Istvánhoz fűződtek.¹⁵⁰ Egy újabb jeleként annak, hogy a középkorban nem a legújabb-korra jellemző etnikai kizárólagosság volt a zsinórmérték. A hivatkozott főnökök által uralt észak-albániai területek azonban igen hamar a szerb állam függőségébe kerültek, és a Polatumnak (szerbül: Pilotnak) nevezett vidék egészen a 14. század végéig a szerb állam része maradt. Albán főemberek azonban nemcsak az ország északi hegyvidékén tűnnek fel a 13. század elejétől, hanem a tengerparti sávban is. Itt azonban az epiroszi despoták, a dél-itáliai normannok, illetve az örökükbe lépő, nápolyi Anjouk, a velenceiek, illetve a 13-14. század fordulójától a szerb királyok sikeresen akadályozták függetlenedési törekvéseiket. (A Magyar Királyságra e sajátos politikai konstellációnak csak áttételesen volt hatása. Bár a 13-14. század fordulóját utáni magyar-szerb viszony megromlásában egyes felfogások szerint a nápolyi Anjouk, illetve a Nemanjidák albániai érdekellentéte is közre játszhatott. Ne felejtjük el: Durazzói Károly nevében az albán partvidék talán legfontosabb városának a neve rejlik.) Az albán partvidék a 14. század középső harmadában a szerb Dušan István király majd cár (1331-46, illetve 1346-1355) birodalmába került, de csak rövid időre. Az 1389-es Rigó mezei csata után ugyanis megindult a középkori Szerbia felbomlása, és ez az albán partvidéken is sajátos, önállósulási folyamatokat indított meg. A terjeszkedő oszmán-törökök ugyanis első lépésben csak a stratégiai fontosságú *Via Egnatia* (egyes munkákban Aegnatia, sőt Egnacia, a nyugati délszláv nyelvekben Egnacija) mentén igyekeztek uralmukat megszilárdítani.¹⁵¹ Az epiroszi partvidék albánjai így egy önálló hatalmi struktúrát tudtak létre hozni. Sőt tehetséges vezetőjük, a törökök által Szkander bégnek elnevezett Kasztrióta György (alb.: Gjergj Kastrioti)¹⁵² egészen az 1467-ig, azaz a vezérük haláláig ellen tudtak állni a további oszmán-török hódításnak.

¹⁴⁹ E kis kitérőt annál is könnyebben megtehetjük, mert a középkori albán történelmet máig ható érvénnyel összefoglalta: *Jireček (1916)*, 69-83; valamint *Šufflay (1916)*, 282-287. A közelmúlt szakirodalmában igen hasznos kiindulópontokat tartalmaz: *Ducellier (1981)*, valamint e munka kiegészített, mondhatni aktualizált változata: *Ducellier (1998)*, 17-45.

¹⁵⁰ Részletesen ismerteti ezeket: *Radojčić, Đ. (1955)*, 153-154.

¹⁵¹ *Bartl (2004)*, 476-477.

¹⁵² Életútjának rövid összefoglalása: *Ducellier (1988)*, 1278-1279. oszlop. "Albán szempontból", azaz az eseménytörténetet hősies hangszerelésben mutatja be Kasztrióta György életútját: *Frashëri, K. (1974b)*, 73-102. E történeti személyiség nevének magyar helyesírású átírását azért

Az egyes középkori, észak-balkáni monarchiák áttekintése után – a feldolgozás fentebb vázolt határainak megfelelően – szólnunk kell a Kárpát-medence déli szélének a középkori történetéről is. A horvátországi vagy a szerbiai középkor-régészetet ugyanis csak úgy tudjuk bemutatni, ha a Duna – Száva vonaltól északra levő területekre is figyelünk. Tudván tudva azt, hogy e területek – mai tájfogalmakkal: Horvátország északi része, illetve a Vajdaság – a középkor folyamán nem a balkáni, hanem a kelet-közép-európai régió részei voltak.

Az előzőekben már többször is utaltunk a Kárpát-medence déli részére, többnyire a 4-9. század vonatkozásában, az Észak-Balkánon lejátszódó események pontosabb értelmezése érdekében. Az elszórt utalásokat oly módon lehet közös nevezőre hozni, hogy a kortársak nem tekintették az Észak-Balkánt és a Kárpát-medence déli részét a sokrétű kapcsolatok ellenére sem. E tényt tükrözik mind a népvándorlás első, 4-6. századi eseményeiről szóló leírások, mind pedig az 568-cal induló avar kor eseménytörténete.

A Kárpát-medence szerepe a 4-6. század folyamán dinamikusan változott. Miközben a birodalom területére igyekvő, különböző germán „etnoszok” a Kárpát-medencét az Észak-Balkánnál nyilvánvalóan kevésbé értékes területnek tartották, a hunok éppen a Kárpát-medence déli részén rendezték be feltörekvő birodalmuk központját a 420-as és a 450-es évek között. Az ellenük vívott háborúk során, minden bizonnyal a 441-es hun hadjárat előtti években, az ekkor még Keletrómai birodalomként funkcionáló Bizánc megszállta a jogilag a nyugati birodalomrészhez tartozó Sirmiumot/Szermiont és Pannonia Sirmiensist, azaz a későbbi Szerémséget, a határvédelem szempontjaira hivatkozva. Sőt e foglalását, annak ellenére, hogy azt nemcsak az 5. században, hanem a későbbi időkben is, számos kísérlet ellenére sem tudta tartósan megtartani, hivatkozási alapként a Bizánci Birodalom részének tekintette. E területi eltolódásnak, viszonylag kis kiterjedése ellenére is, igencsak hosszú távú, mondhatni az újkorig kiható következményei lettek, a keleti és a nyugati egyház közötti jogi vitákban.

Fentebb már részletesen kitértünk az 568-as avar honfoglalás észak-balkáni következményeire. Kiemelve azt, hogy az avarok igen nagy hangsúlyt fektettek a balkáni és a Kárpát-medencei nagytáj határán fekvő Sirmium/Szermion (ma Sremska Mitrovica, Szer.) és Singidunum/Szingidonon (ma Belgrád/Beograd) elfoglalására. Baján kagán ugyanis a két

---

alkalmazzuk, mert a magyar történettudományban ezen átírás a hagyományosan elfogadott forma: *Benda (főszerk.) (1983)*, 4. köt., 1206 (névmutató).

város bevételét tekintette Kárpát-medencei honfoglalása betetőzésének, így bevételükre folyamatosan indított hadjáratokat, egészen addig, míg azok 582-ben, illetve 584-ben uralma alá nem kerültek.¹⁵³ Az avarok e városok bevételét annak érdekében erőltették, hogy így részt nyissanak az avar határvédelmen. A határvédelem felszámolása után pedig hadjárataikkal széttúzták a bizánci hatalmat a Balkánon, így segítve a velük szövetséges és/vagy nekik alárendelt szlávok balkáni megtelepedését. Az avar uralom megítélése szempontjából fontos rögzíteni az avar hatalmi képlet, a Kaganátus pontos kiterjedését a Kárpát-medence déli részén. Azonnal előre bocsátva, hogy a határt a középkorban nem egy pontos vonalként, hanem egy keskenyebb-szélesebb övezetként lehet értelmezni. A régészeti leletanyag, és ezen belül is az Avar Kaganátusra jellemző temetők létesítésének területi kiterjedése¹⁵⁴ alapján bizonyosnak tűnik az, hogy az avar hatalmi terület magában foglalta a Kárpát-medence egészét, és a déli elhatárolást jelentő Duna Száva vonal közvetlen közelében is létesültek ilyen temetők. Sőt, amint erre alább az elemző résznél ki is térünk, nagy valószínűséggel állítható, hogy a Kaganátus Singidunum/Szingidonon, azaz a mai Belgrád/Beograd határában a két folyam déli partján hídfőállást is létesített.¹⁵⁵ A Duna és a Száva folyó mentén haladó avar határ azonban csak a Kárpát-medence déli, délkeleti részén rekonstruálható. A Dráva- Száva-köze középső és nyugati részén már nem mutatható ki avar jelenlét. Így az Avar Kaganátus területe – Későbbi tájfogalmakkal élve – csak Szerém és Valkó megyére terjedt ki. Az állításunk alátámasztására szolgáló avar-kori temetők ismertetésére alább fogunk kitérni. Itt csak egyetlen tényezőt emelnénk ki. Az avar-kori temetők időrendi megoszlása szempontjából Kelet-Szlavónia a Kisalföld északi részével hasonlatos. Mindkét helyen a kései avar korban létesített temetők vannak masszív többségben. Azaz, miközben az Avar Kaganátus külkapcsolataiban egy sajátos „befelé fordulás” tapasztalható a 7. század középső harmada után, a temetők egy sajátos kiáramlásról tanúskodnak az uralmi terület szélei irányában. Az Avar Kaganátus belső berendezkedéséről alig tudunk valamit. Annyi tűnik csak bizonyosnak, hogy az avar uralmi rendszerben a központi hatalom folyamatos gyengülése sejthető, és hogy a nagyállattartó nomádként bevándorolt avarok utódai a 8. századra már egy jóval inkább letelepült életformát folytattak.

Az Avar Kaganátus a 8-9. század fordulóján omlott össze, ma már minden részletében ki nem deríthető módon. Az adatok bizonytalan és nehezen értelmezhető volta ellenére is joggal feltételezhető, hogy a Kaganátus megszűnéséhez Krum bolgár kán 804-re keltezett

¹⁵³ Sirmiumhoz lásd: Györffy (1952-1953), 1. rész, 327; Bóna (1984), 313-314, Takács M. (1994b), 460. Singidunumhoz: Takács M. (1994a), 93.

¹⁵⁴ Szentpéteri (szerk.) (2004), 2. köt., 1. térkép.

aváriai hadjárata is hozzájárult. Az avar uralmi rendszer felszámolása igen nagy, és mondhatni szinte szimbolikus szinten is értelmezhető változásokat hozott a Kárpát-medence déli részén. Először fordult elő a vizsgált régió középkori történetében az, hogy egy regionális hatalom délkeletről tör be és foglal területeket. Ugyanakkor pedig szintén először fordult elő az is, hogy egy nyugati hatalom: a Karoling birodalom is részesévé válik a területi konstellációnak. E vonatkozásban külön kiemelandó, hogy Nagy Károly utódai nemcsak a Dunántúlon, hanem Szlavónia nyugati részén is ki tudták építeni uralmi rendszerüket. Ezt jelzi az eseménytörténet szintjén az, hogy a frankok 823-ra felszámolták Ljudevit Szávamelléki főember (az egykorú forrásokban: Liudevitus dux Pannonie inferioris, a horvát történetírásban Ljudevit Posavski) Siscia/Sziszek/Sisak-környéki uralmi körzetét.¹⁵⁶ Ha úgy tetszik, a 9. század eleje volt az az időszak, amikor a Délkelet és a Nyugat a Kárpát-medence déli részén először kapcsolatba került egymással, és a kapcsolat természetesen nem maradt meg békés keretek között.

A területszerzésben – joggal sejthető – a délkeletről jövő félnek lehetett nagyobb sikere, legalábbis kezdetben.¹⁵⁷ A 800-as évek elején a Bolgár Kánság elfoglalta és minden valószínűség szerint meg is szállta a Kárpát-medence néhány déli régióját: Dél Erdélyt, a Szerémséget, és feltehetően a Bácska és a Bánát déli részét is. Sőt a bolgár harcosok Omurtag kán idejében, feltehetően 827-ben már a Dráva folyón is fel tudtak hajózni, hogy a frank hatalom exponensei helyett saját vezetőiket helyezték a helyi lakosság fölé.¹⁵⁸ A bolgárok tartós Kárpát-medencei jelenléte mellett pedig az szól, hogy 882-ben a frankok őket igyekeztek rávenni arra: ne szállítsanak sőt a morváknak.¹⁵⁹ Mind a magyar, mind pedig a bolgár történeti kutatásban igen hosszú hagyománya van azon feltételezésnek, hogy a 9. században a bolgároknak a Kárpát-medence nagyobb részét sikerült elfoglalniuk, északon a zempléni és a nógrádi várig, nyugaton pedig legalább a Duna vonaláig.¹⁶⁰ Ugyanakkor

¹⁵⁵ Kovačević, J. (1973), 49-56.

¹⁵⁶ Klaić, N. (1975), 95-96, 207-212; Goldstein (1991), 2055. oszlop.

¹⁵⁷ Bulgária 9. századi történetét röviden de velősen összefoglalta: Angelov, D. (1982), 917-918. oszlop.

¹⁵⁸ Annales Regni Francorum a. a. 826-827: Rau (szerk.) (1968), 142. A forráshely értékelése: Wolfram (1987), 260, ill. 521. old, 32. jegyzet; Bóna (1984), 349.

¹⁵⁹ Bóna (1984), 371.

¹⁶⁰ E nézet főképp a régebbi magyar kutatásban örvendett nagy népszerűségnek. Megjegyzendő, hogy a bolgár uralom „kiterjesztése” a századfordulón is csak lassan, mintegy lépésről lépésre alakult ki. Így óvatos álláspontot képviselt például Marczali Henrik, aki a morva boglár határt a bácskai ún. római sáncokhoz tette, és csak a Temesközt tartotta biztos bolgár birtoknak: Marczali (1895), 91, valamint Thallóczy Lajos is: Thallóczy (1898), 115. Ez utóbbi kutató csak a Szerémséget, illetve a Bánságot tekintette a 9. században bolgár birtoknak. E nézetet vette át, legalábbis első összefoglaló munkájában: Pauler (1899), 5. A bolgár uralom „kiterjesztésében” igen nagy szerepe lehetett Melich János nyelvészeti elemzésének, amelyben

azonban az is tény, hogy a 885-ben, amikor a Metód-tanítványokat a Morva Fejedelemség területéről elűldözték, a Duna és a Száva összefolyásánál álló Belgrádig kellett menekülniük, hogy egy bolgárok uralta várba eljussanak.¹⁶¹ Ez a 9. századi bolgár uralom jóval kisebb kiterjedésére és/vagy laza és kiépítetlen voltára utal a Kárpát-medence belső részein. Ugyanakkor azonban az is tény, hogy a középkori magyar hagyományban élt a honfoglalás előtti, dunai bolgár uralom emléke, és az emlékezet többnyire a Kárpát-medence déli részének a váraihoz, pl. Szalánkeménhez vagy Nándorfehérvárhoz kötődött. Egyetlen kivételként Alpár említhető. E helynév azonban, amint ezt több 18. századi magyar történetíró és a közelmúltban Makkay János is kiemelte,¹⁶² a Dél-Bácskában is fellelhető: Ókér (Alt-Kir, Stari Kir, majd 1945 után Zmajevo) és Újvidék (Novi Sad, Neusatz) között terül el az Alpár nevű puszta.

A 9-10. század fordulóján zajlott le nemcsak a Kárpát-medence, hanem a vizsgált észak-balkáni térség következő évszázadait meghatározó eseménysor: a magyar honfoglalás.¹⁶³ Keletről egy olyan újabb, hierarchikusan szervezett csoport (népesség?) költözött be a Kárpát-medencébe, amely háromnegyed évszázadon át egy, a steppén megszokott hatalmi formációt épített ki és tartott fenn, utána viszont a kelet-közép-európai térség egyik sikeres, nyugati típusú államalapítását hajtotta végre. Az 1919 utáni szerb és horvát történetírásban megjelent – előbb csak szerényen, később azonban egyre

---

kimutatta, hogy a déli szláv keleti, azaz bolgár ágából levezethető helynevek messze túlterjednek a Marczali Henrik által megjelölt határoknál: *Melich (1925-1929)*, 15-16; 221-224. E nézet épült be a kor leginkább használt történeti, illetve művelődéstörténeti összefoglalásaiba is: *Hóman (1935)* 79-80; *Deér (é. n.)*, 65.

¹⁶¹ *Bóna (1984)*, 365.

¹⁶² *Makkay (1996)*.

¹⁶³ A magyar honfoglalásról, az utóbbi időkben megjelent elemzések és esszék közül saját elemzésünk megírása során Bóna István egy 2000-es, rövid tanulmányokból álló műve hatott a leginkább: *Bóna (2000)*, 25-71. A magyar honfoglalás speciálisan a Kárpát-medence déli részéhez kapcsolódó kérdésekkel (is) hivatott volt foglalkozni „A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Mađara i Vojvodina” című, Újvidéken, 1996-ban tartott szerb-magyar konferencia: *Rokay (szerk. biz. elnök) (1997)*. A szerb előadók közül Sima Ćirković alapos előadást tartott, amelyben első sorban a honfoglaló magyar szállásterület déli határait elemezte, írott források alapján: *Ćirković (1997)*, 27-37. A konferencián elhangzott magyar történész előadások közül csak egy érintette az adott régiót, Tóth Sándor Lászlóé: *Tóth, S. L. (1997)*, 81-94. E tényt még akkor is pozitív végkicsengéssel kell rögzíteni, ha nézetünk szerint Tóth Sándor László szinte csak és kizárólag vitatható érvényű következtetéseket tudott megfogalmazni. Régészeti szempontból a Kárpát-medence déli része sokkal jobban kutatott, első sorban Bálint Csanád kandidátusi értekezése révén (*Bálint (1991)*). A fentebb hivatkozott, 1996-os konferencia egy igen fontos, mondhatni szinte áttörésszerű eredményt hozott, hiszen a tanácskozás keretei között Szekeres László elő ízben foglalta össze szerb nyelven(!) a vajdasági, honfoglalás kori leletanyag legfontosabb ismérveit, egységes egészként, tehát önálló régészeti kultúraként kezelve az adott kor leletanyagát: *Szekeres (1997b)*, 137-148. E

erőteljesebben – egy olyan gondolat, amely a magyar honfoglalás déli határvonalát a Trianonban meghúzott határra, vagy annak közelébe igyekezett tenni.¹⁶⁴ Mivel e gondolat az utóbbi években a német nyelvterület szakirodalmában is megjelent,¹⁶⁵ nagy nyomatékka kell leszögezni téves voltát. A honfoglaló magyarok a Kárpát-medence nagytájainak a többségét igenis szállásterületüké tették. Így – amint erről alább még lesz szó – temetőik megtalálhatók a Bácska és a Bánság összes részén, valamint a Szerémség Duna-melléki sávjában is.¹⁶⁶ Ki kell emelni, hogy a szállásterület így meghúzott határvonala, és csakis e határvonal egyeztethető az írott forrásokkal, nevezetesen Biborbanszületett Konstantin méltán híres művével, a *De Administrando Imperio*val, amely e határvonalat *expressis verbis* le is írta.¹⁶⁷

A Kárpát-medence déli harmada esetében is a régészeti leletek elemzése alapján kaphatunk reális képet a 10. századi belső viszonyokról. A vajdasági és szlavóniai, 10-11. századi leletek feltárásáról és értelmezésükről dolgozatunk alábbi fejezeteiben szólnunk. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a honfoglalás utáni évszázad magyarjainak a gazdálkodása a Kárpát-medence déli harmadában is jóval komplexebb lehetett annál, semmint, hogy nomádként lenne jellemezhető. Még a sírleleteik alapján katonai elitként meghatározható társadalmi réteg is a kisebb-nagyobb folyók melletti árterek vonzáskörében élt.¹⁶⁸ Olyan területeken tehát, amelyekről már a korábbi, 9. századi szállásterület viszonyit feljegyző arab geográfusok is a szántóföldek sokaságát jegyezték fel.

Az I. és a II. évezred fordulóján zajlott le a magyar államalapítás. Az újonnan alakuló királyság első uralkodója I. (Szent) István¹⁶⁹ (997-1038) egy mélyen hívő keresztény ember volt. Így joggal feltételezhető, hogy önnön értékrendjében a magyar egyházalapítás állt az első helyen, a királyság intézményeit pedig végső soron csak annak okán alapította, hogy az egyházi szervezetnek mintegy világi keretet és támogatást nyújtson. A Kárpát-medence déli részének vonatkozásában azt lehet és kell kiemelni, hogy a szerveződő Magyar királyságnak igenis szerves része volt mind a Duna-Tisza-köze déli harmada, mind pedig a Maros, a Tisza és a Duna által körbezárt terület, a Temesköz. Csak a Szerémség esetében szoktak felmerülni kétségek. A Duna – Száva köze keleti harmadát ugyanis a bizantinológusok többsége bolgár,

---

mű teszi igazán használhatóvá a koraközépkori temetők anyagából 1989-ben megjelentetett leletkatasztert is: *Stanojev (1989)*.

¹⁶⁴ A szakirodalom e vonulatát egy megjelenés előtt álló munkánkban elemeztük, több példa felvonultatásával: *Takács M. (sajtó alatt 1)*.

¹⁶⁵ *Schulze-Dörlamm (1991)*, 373-478; *Schulze-Dörlamm (2007)*, 43-62, és különösen az 1-3, 13, 17, 22. ábra.

¹⁶⁶ *Takács M. (sajtó alatt 1)*, 1. térkép.

¹⁶⁷ *Moravcsik (1984)*, 48.

¹⁶⁸ *Takács (sajtó alatt 1)*.

¹⁶⁹ Élelművét elemzi: *Györffy (1983)* *Bogyay (1988)*; *Engel (2001)*; *Kristó (2002)*.

illetve bizánci területként szokta ábrázolni az első ezredforduló előtti és utáni évszázadban. A különböző források sokszor ellentmondó utalásai – joggal feltételezhetően – oly módon oldhatók fel, hogy az egyes tájfogalmakra nem a mai értelmezésükben tekintünk. Így a Szerémség fogalmába – amint ezt nemcsak a 19. század végének magyar kutatói, vagy Györffy György, hanem a történeti-földrajzi kutatások belgrádi meghonosítója, Mihajlo Dinić is utalt¹⁷⁰ – nemcsak a Duna-Száva köze keleti harmadát, a *Sirmia citeriort* kell beleértенünk, hanem a Száva folyótól délre elterülő régiót *Sirmia ulteriort* is, későbbi nevén *Macsót* (szerbül: Mačva) is. A Szerémség ilyen értelmezése ugyanis magyarázatot adhat arra, hogyan kerülhetett egy ilyen nevű régió az 1009-ben alapított pécsi püspökség határai közé,¹⁷¹ és ebből kifolyólag – ha a hivatkozott adatot tovább értelmezzük –, hogyan válhatott e régió a szerveződő Magyar Királyság részévé, miközben maga Szermion vára még bolgár, illetve bizánci uralom alatt állt. A Száva-szigeten fekvő város csak a tőle délre, a folyó partja mentén elterülő területnek lehetett a közigazgatási és ortodox egyházi központja, 1018-ig Sámuel önjelölt macedóniai bolgár cár tiszavirág életű államában, utána pedig a Bizánci Birodalom keretei között. A területi elhatárolás pontosítása érdekében még arra is utalni kell, hogy a pécsi egyházmegye déli határai a későbbi Szerém és Valkó vármegyét foglalták magukban. Ezen adat alapján ugyanis szintén kikövetkeztethető, hogy a szerveződő Magyar Királyság által uralt terület csak a Dráva – Száva köz nyugati harmadára terjedt ki.

Bonyolultabb kérdés a Dráva-Száva-köze középső és nyugati harmadának, későbbi tájfogalommal élve: Szlavóniának a 11. századi hovatartozása. Úgy tűnik, önnön szempontból túlzottan optimisztikus, és ez által egyoldalú mind Györffy György, mind pedig a századfordulón ténykedő Vjekoslav Klaić és az őt követő horvát kutatonemzedékek megközelítése.¹⁷² Azaz, lényegében nem bizonyítható, hogy e terület Szt. László 1091-es hadjárata előtt már magyar kézen lett volna, de az sem, hogy a Dalmáciában székelő horvát királyok hatalma a Dráva – Száva közéig elnyúlt volna. E vidék a 11. század folyamán, Nada Klaić kifejezésével élve „*terra nullius*” azaz senki földje lehetett.¹⁷³

Térjünk vissza a középkori Magyarország déli részéhez. Minden valószínűség szerint 1071/72-ben került magyar kézre első ízben Szermion, a Száva-szigetén álló, stratégiai

¹⁷⁰ Györffy (1952-1953), 1. rész, 338-343; Dinić (1962), 582; Dinić (1978), 270-291 (a "Srednjevekovni Srem" és az "Iz prošlosti Srema" c. tanulmány). Lásd még: Rokay – Takács (1994c), 421-422.

¹⁷¹ Benda (főszerk.) (1983), I. köt., 80.

¹⁷² Györffy (1970), 225-226; e mű német, bővebb változata: Györffy (1971), 295-313. Lásd még: Kristó (1979), 84-86; Goldstein (1995b), 2004-2005. sor.

¹⁷³ Klaić, N. (1978), 233. Szavai szerint: „*Slavonia is going to be therefore till the end of the 11th century terra nullius.*”

fontosságú erősített város – középkori magyar nevén Szerémvár. E foglalás azonban a magyar-bizánci határháborúk dinamikája miatt csak a 12. század végén, Mánuel bizánci császár 1180-as halála után vált végleges érvényűvé. A Bolgárölőnek elnevezett II. Bazileiosz utódai ugyanis több kísérletet is tettek a 11-12. században Magyarország elfoglalására. E törekvések a 12. század középső harmadában jártak legnagyobb sikerrel, egyetlen példaként arra utalunk, hogy 1164-ben, hadai élén Komnénosz Mánuel császár egészen Bács (sz./h.: Bač) váráig jutott.¹⁷⁴ Mánuel császár halálával, majd pedig Konstantinápoly 1204-es elfoglalásával Magyarország számára egészen egyszerűen megszűnt a bizánci fenyegetés, és az országhatár egészen az oszmán-törökök észak-balkáni előretöréséig a macsói bánság déli széléig kitolódott.

A magyar királyok elleni délkeleti nyomás lazulása ellenére sem adták fel a déli határ védelmének további kiépítését, sőt a 13. századtól megjelent egy új elem is, a Duna déli partján elterülő bánságok létesítésének a gyakorlata. IV. Béla király ui. – sógora Rost’islav. macsói bán révén – át tudta venni a kezdeményezést a Duna déli partján, és kiépítette előbb a macsói, majd pedig a barancsi bánságot.¹⁷⁵ A bánságok alapításban nagy segítséget nyújtott számára sógora a halicsi származású Rost’islav. Erős túlzás, sőt tendenciózus félreértés az, hogy az elüldözött halicsi főember a bánságokat a magyar királyi udvarral való szembenállás miatt alapította volna.

Az Árpád-ház kihalását követő trónharcok ugyan megakasztották a bánságok alapításának a folyamatát, sőt e területek egy részéhez Dragutin István,¹⁷⁶ a szerb uralkodóház egyik elüldözött tagja is hozzá tudott jutni. Mivel e területekre Dragutin a magyar királyi udvarral táplált jó kapcsolatai miatt tudott szert tenni, a Szerémségre kiterjedő szerb uralom képzete¹⁷⁷ ez esetben (is) egészen egyszerűen egy történeti fikció. A bánságok kiépítésében tapasztalható hanyatlás csak időlegesnek bizonyult. Az Anjou-házi uralkodók közül I. (Nagy) Lajos folytatta teljes tudatossággal a határvédelmi célzattal létesített melléktartományok kiépítését, a szörényi és a bodoni bánság megalapításával.¹⁷⁸

A magyar történetírás egy sajátos regionális imperializmus megnyilvánulásaként szokta értelmezni a Magyar Királyság észak-balkáni térnyerését a 13-14. században. Az ilyen megnyilatkozások sajnos egyáltalán nem mentesek a kortól idegen, mondhatni modern

¹⁷⁴ Benda (főszerk.) (1983), I. köt., 114.

¹⁷⁵ Rokay – Takács (1994c), 421-422; Rokay – Takács (1994a), 82.

¹⁷⁶ Ćirković (1996), 88-89. oszlop.

¹⁷⁷ Popović, D. J. (1957), 53.

¹⁷⁸ Makkai (1994), 421-422.

ideológiai megfontolásoktól.¹⁷⁹ Az 1945 előtti időkben a középkori magyar királyság balkáni politikáját a történészek egy nem csekély hányada éppen annak okán igyekezett pozitív színben láttatni, mert a magyar fél sikereit egy sajátos, regionális hatalmi szupremácia megnyilvánulásának tartotta, ugyanezen ok miatt a II. világháború utáni évtizedekben a magyar imperializmus kárhoztatása, azaz egy sajátos önostorozó magatartás vált alapvető kiindulóponttá. Pedig e politikát csak akkor érthetjük meg igazán, ha az egyes lépéseket a kor külpolitikai viszonyrendszere, valamint egy alapvető geopolitikai meghatározottság keretei között szemléljük. A középkori Magyar Királyság délkeleti szomszédságában évszázadokon át egy-egy erős birodalom terült el: Bizánc, illetve az ennek romjain berendezkedő Oszmán–Török Birodalom. Két olyan hatalmas szomszéd, amelynek nyíltan vallott célkitűzése Magyarország bekebelezése, illetve – minimális célként – vazallusi státusba juttatása volt. Tehát Szent Istvántól III. Bélaig, illetve Zsigmondtól II. Lajosig Magyarország királyai számára alapvető feladat kellett legyen a délkeleti határvédelem megszervezése és kiépítése. Mivel pedig a Kárpát-medencét délről nem zárja le a Kárpátok összefüggő hegylánca, a Duna–Száva vonalát csak és kizárólag oly módon lehetett sikeresen megvédeni, ha a Magyar Királyság ütközőzónákat szervez, illetve szövetségesi és/vagy függőségi viszonyt alakít ki a Balkán-félsziget nyugati és középső harmadában a 12. század végétől szerveződő, délszláv monarchiákkal.

A Magyar Királyság déli határainak, határvidékeinek mégoly vázlatos, de így is kissé hosszúra nyúlt leírása után szóljunk az adott térség belső viszonyairól, szintén csak röviden és néhány jellegzetes ténytet kiemelve. A középkori Magyarország déli részéről több ok miatt nehéz pontos képet alkotni. Az írott forrásanyag megsemmisülésének aránya a középkori Magyarország e részén volt a legnagyobb, így az eseménytörténet forrásbázisa itt a legszűkebb. Egy további, alább részletesebben kifejtendő gátló tényező, a Kárpát-medence déli részén lakó magyarság azon meggyőződése, amely szülőföldjét egy olyan „kulturális lapálynak” tekinti, ahol nem volt kiemelkedő teljesítmény.¹⁸⁰ E – mondani sem kell téves – meggyőződés miatt éppen azon réteg tudatából esik ki a szülőföld középkora iránti érdeklődés, amely az adott kérdéshez pozitívan akarna viszonyulni.

¹⁷⁹ Az értelmezés két végétét a dualizmus korában Pesty Frigyes, illetve 1945 és 1990 között a magyar marxista történetírás fogalmazta meg. Mindkét fél evidenciaértékű tényként kezelte a középkori Magyarország, délkeleti irányban kifejtett imperialista törekvéseit, „csak” az értékelés előjele homlokegyenest ellentétes. Pesty (1885); Pesty (1875) 361-381, 450-467; valamint Kristó (1979), 84-86.

¹⁸⁰ E nézetrendszer egyik első bírálata Takács M. (1989).

A fentiek előre bocsátása után kell nagy nyomatékkal kiemelni, hogy a *partes inferiores*, azaz az *Alsó Részek* igenis az ország egyik leggazdagabb vidéke volt, elsősorban az anyagiak tekintetében.¹⁸¹ De az sem lehet vitás, hogy a középkori Magyarország déli része egyben jelentős építészeti alkotásokkal is rendelkezett, mind a 11-13. mind pedig a 14-15. század vonatkozásában. A részletekről természetesen ez esetben is alább szólunk. Itt csak két egybehangzó leírásra utalunk. A vizsgált régió gazdagságát emeli ki mind Idriszi, egy spanyolországi mór kereskedő a 12. század közepén, mind pedig Bertrandon de la Brocquière, egy 15. századi francia utazó.¹⁸² A gazdagság alapja természetesen a mezőgazdaság, és ezen belül is az állattenyésztés volt, amit a 15. századtól – sőt feltehetően már egy-két évszázaddal korábban is – jól kiegészített a bortermelés.¹⁸³ A bortermelésben játszott szerepe miatt lehetett a Szerémség a vizsgált régió leggazdagabb része. Bizonyosan jelentős jövedelmeket eredményezett a délkeleti irányban folyó távolsági kereskedelem is

A gazdagságból következik az országos jelentőségű eseményekben való részvétel is, amely talán leginkább a 13-14. század fordulóján, az Árpád-ház kihalását követő trónharcokban csúcsosodott ki. Közismert tény, hogy Károly Róbertet délvidéki, értsd szlavóniai és horvátországi főurak segítették a trónhoz, és ő maga is szinte folyamatosan a Délvidéken tartózkodott uralkodása első, bizonytalan szakaszában, előbb talán a bélakúti/péterváradai ciszterci apátságban,¹⁸⁴ az 1310-as években pedig Temesváron. Ez utóbbi helyszínen pedig első királyi udvarát is be tudta rendezni.

A középkori Magyarország déli részének összetett vallási és etnikai képéről is csak néhány tényezőt emelnénk ki, az oly gyakori félreértések és félremagyarázások legalább részbeni korrigálása miatt. A téveszmék cáfolata érdekében az alábbiakban egy rövid időre a tárgyalás eseménytörténeti fonalát is le kell tennünk. Tényszerűen megállapítható, hogy a középkori Magyarország déli részén nemcsak a nyugati egyház térített a magyar államalapítás korától, hanem jelen voltak a keleti egyház térítőpapjai is. I. (Szent) István ugyanis, azon felül, hogy a nyugati egyházat teljes elkötelezettséggel támogatta, egyházi szervezetének kiépülését a lehető legteljesebb mértékben segítette, nem lépett fel ellenségesen a keleti egyház térítőmunkájával szemben sem. Még akkor sem, amikor ilyen szerzetesek utolsó, Ajtony nevű ellenfelének a székhelyén, Marosvárott, azaz a későbbi Csanádon (Cenad, Rom.)

¹⁸¹ A középkori Magyarország déli részeinek sajtságait a közelmúltban elemezte: *Kristó (2000)*, 9-16, valamint, a kultúrtörténeti vonatkozások kiemelésével: *Kalapis (2006)*. A középkori Magyarország déli részeinek egyházi topográfiáját összefoglalta: *Kosztá (2000)*, 41-80.

¹⁸² Idézi e leírásokat: *Kristó (2000)*, 10-11.

¹⁸³ *Szakály (1979b)*, 12-24

¹⁸⁴ *Takács M. (1989)*.

bukkantak fel. Egészen a 14. század közepéig vannak adatok ortodox monostorokról, és működésüket a pápai kúria elvárásai miatt kellett korlátozni, a szerzetességben tapasztalható negatív folyamatok visszaszorítása érdekében. Egy dolgot itt azonnal le kell szegezni, a sok-sok félremagyarázás miatt. A középkori ortodox monostorok nem voltak „nemzeti” intézmények, nincs adat arra, hogy ezek az írott forrásokban egyébként sem szereplő „ószerbek”, vagy „kontinuus román lakosság” lelki gondozását látták volna el. Sőt éppen ellenkezőleg: a szávaszentdemeteri ortodox kolostorról éppen, hogy azt jegyezték fel a 14. század közepén, hogy szerzetesei között magyar, szláv és görög nemzetiségűek is voltak.¹⁸⁵

Nemzetiségi tekintetben is sokszínű volt a néhai Magyar Királyság déli részének a lakossága. A többséget már az Árpád-kortól két etnikai közösség: a magyarok és a délszlávok tették ki, változatos arányokban lakva be az adott nagytáj különböző részeit.¹⁸⁶ Közöttük pedig számos kisebb, török nyelvű közösség is feltűnik, különösképp a Szerémségben.¹⁸⁷ Egy dolog így is leszögezendő, a fentiekkel azonos okok miatt. Román nyelvű lakosságra a Kárpát-medence déli részein sincsenek korai, 13. század előtti adatok, a szerbek ősei is csak a 14. század végétől tűnnek fel a korabeli Délmagyarországon, a török előli menekülteként költözve északra,¹⁸⁸ a Szlavóniában lakó, katolikus délszlávokat pedig a források nem nevezik horvátoknak. Vagyis – objektíven szemlélve – a középkori etnikai kép egyik 20. századi fél részéről sem használható fel érvként a ‘mi őseink a leginkább őshonosak e tájon’ című sajátos játékban.

A középkori Magyarország déli részének felfelé ívelő fejlődését az egyre fenyegetőbb török veszély árnyékolta be a 14. század végétől. Az 1389-es Rigó-mezei csata után állandósult a fenyegetettség, a szinte éves gyakorisággal ismétlődő kisebb-nagyobb török betörések és portyák miatt. Jellemző, de kevésbé ismert adat, hogy Zsigmond király 1396-os veresége után a török visszacsapott, és elpusztította a Száva-parti Szávaszentdemetert. A 15. század ennél fogva a középkori Magyarország déli részén már nemcsak az egyre jobban kiteljesedő árutermelésről, hanem legalább ennyire az ország védelméről is kellett szólni. Már Zsigmond idejében meg kellett indulnia a végvárvonál kiépítésének. A vállalkozást a kezdetektől fogva kudarcok kísérték: amint ezt például Galambóc (Golubac, Szer.) várának a 15. századi története is jelzi. A Vaskapu déli oldalán álló, és szerb kézen levő várat a török már 1391-ben elfoglalta, de ekkor még sikerült felmenteni. Az 1427-es tatai szerződés értelmében a várat Lazarevics Istvántól Zsigmond királynak kellett volna megkapnia, mégis

¹⁸⁵ E tényt rögzíti VI. Kelemen pápa egy 1334-es levele: *Györffy (1952-1953)*, 2. rész, 96.

¹⁸⁶ *Knieszsa (1938)*, 394-396, 432-433, térképmelléklet.

¹⁸⁷ *Knieszsa (1938)*, 435, 437, 440.

török kézre került, és a megszerzésére indított 1428-as hadjárat kudarcra zárt, magát Zsigmond királyt is majdnem elfogták.

A korabeli Délmagyarország életét meghatározta, hogy a 15. század elejétől, a végvárként megépült, vagy átalakított kisebb-nagyobb erősségek, erősített monostorok egy külső és egy belső láncot alkottak.¹⁸⁹ Oly módon, hogy a Délvidék egy jelentős hányada e két várlánc közé esett. E köztes állapot miatt alakult át alapvető mértékben a Szerémség vagy a Temesköz déli sávjának a lakossága a 15. században: az elhurcolt, illetve északra menekült magyarok helyét a Balkánról beköltöző szerbek foglalták el.¹⁹⁰

A szerb irodalomban ismételten feltűnő félreértések elkerülése végett: az etnikai kép radikális átalakulása nem jelentette egyben az államjogi keretek megváltozását. Így a 15. század közepén a Szerémségben megtelepedő Brankovics-család tagjai a korabeli Magyarországon telepedtek le. Annak ellenére tehát, hogy megtartották szerb despotai címüket, de birtokadományait Zsigmond és Mátyás magyar királytól kapták, és magyarországi nagybirtokosként vettek részt a 15. századi magyar bárói ligák közötti harcokban. Magyarországi birtokaik jövedelmeiből kellett nemcsak megélniük, hanem a régi dicsőségre emlékeztető udvartartásukat is fenntartaniuk – a szerémségi Kölpény (Kupinovo, Szer.) illetve Szalánkemén (Stari Slankamen, Szer.) várában. Hogy e két sajátos székhely nem hozott változást a korabeli Szerém megye közjogi státusában az tanúsítja, hogy ugyanekkor a megyei nyugati szélén Újlak (Ilok, Horv.) várában az Újlaki család tagjai rendeztek be hasonló udvartartást

A 15. században és a 16. század elején törökellenes harcok alapvető jellegzetessége volt, hogy a magyar sikerek csak időleges javulást hozhattak, a helyzet romlását inkább csak elodázní tudták. A győztes csaták, jellemző módon, a Magyarország területein portyázó török seregek szétverését jelentették, ilyen volt pl. Kinizsi Pál és Báthory István 1479-es diadala a kenyérmezei csatában.¹⁹¹ Offenzív hadműveletek Hunyadi János 1456-os halála után már alig folytak, és ezek jelentőségét is a magyar fél rend szerint túlértékelték – ennek jellemző példája Szabács (Šabac, Szer.) várának 1476-os megvívása, pontosabban e sikeres várostrom magyarországi visszhangja. A legnagyobb siker, Hunyadi János 1456-os nándorfehérvári diadala mintegy nyolc évtizeddel meghosszabbította a Magyar királyság független államként való létét. Miközben oszmán-török részről folyamatosan folyt nemcsak a végvárak elleni támadások sora, hanem a védelem anyagi alapját jelentő hátország pusztítása is. Sőt az

---

¹⁸⁸ *Dinić-Knežević (1988), 7-42.*

¹⁸⁹ *Kubinyi (1992), 65-76.*

¹⁹⁰ *Čirković (1982), 314-329; Dinić-Knežević (1988), 7-42.*

események dinamikája a 15. század közepe után felgyorsult. 1463-ban, Bosznia meghódításának lezárulása által az oszmán-törökök a majdnem egész Balkán-félsziget birtokába jutottak. E tényen az sem változtatott, hogy a félsziget peremén több olyan terület is volt, amely vagy egyáltalán nem vagy pedig csak névlegesen tartozott a szultán uralma alá. Így Mátyás király – egy ritka és sikeres offenzív ellenlépésként – 1463-ban Észak-Szerbiában portyázott, és újra tudta szervezni a jajcai bánságot Északnyugat-Boszniában. Sőt, Újlaki Miklós 1471-től felvette a bosnyák királyi címet is, miközben természetesen továbbra is újlaki rezidenciájában lakott.

Ha a 14. század vége és a 16. század eleje közötti török – magyar harcokat közös nevezőre akarjuk hozni, arra kell jutnunk, hogy az eseményeknek minden kétségen felül volt egy, a magyar fél szemszögéből nézve egyértelműen negatív iránya és dinamikája is. Vagyis a magyar történeti tudatban katasztrófaként és határpontként beágyazódó, 1526-os mohácsi csatát számos kisebb vereség előzte meg, amely mintegy előkészítette a sorsdöntőnek kikiáltott nagy csatavesztést. Hiszen magát a csatát megelőzte Nándorfehérvár 1521-es elvesztése, ami által nyitva maradt az ország déli kapuja. A csatavesztés pedig az által válhatott végzetessé, különösen a korabeli ország központi és déli részein lakó, magyar lakosság számára, hogy az 1526 és Buda 1551-es eleste közötti évtizedekben a magyar politikai elit végzetes belháborúba bonyolódott, amelynek során a törökkel mindkét fél valamilyen szinten kiegyezett.¹⁹²

* * * * *

A fentiekben mind a középkori Magyarország, mind pedig vagy az egyes délszláv monarchiák tárgyalása során az oszmán-török terjeszkedés tényébe kellett ütköznünk. A terjeszkedő Oszmán-Török Birodalom miatt ismét egyetlen politikai egységbe került az egész észak-balkáni régió a kései középkorban és a korai újkorban. Mivel az oszmán-török terjeszkedés határozta meg a Balkán történetét a 14. század második felétől a 19. század végéig, mindenképp szólni kell e sajátos uralmi képlet történetéről is.¹⁹³ A 14. század közepe előtt az első vezérükről, Oszmán emírről (1288-1326) elnevezett oszmán-törökök nem tűntek

¹⁹¹ Szakály – Fodor (1998), 339-350.

¹⁹² A Mohács utáni évtizedek történeti eseményeit, az egymással küzdő „pártok” törökhöz való viszonyát a közelmúltban alaposan elemezte: Barta (1983); Barta (1988).

¹⁹³ Áttekintésünkben jórészt Szakály Ferenc nézetrendszerére támaszkodtunk, amelyet csak egy-egy indokolt esetben egészítettünk ki más történészek véleményeivel: Szakály (1975); Szakály (1979a); Szakály (1981); Szakály (1986a), 11-57; Szakály (1986b); Szakály (1986c).

többnek azon iszlám vallású, török etnikumú, nomád állattartással foglalkozó csoportok egyikénél, amelyek a Bizánci Birodalom kisázsiai területére keletről áramoltak be, a Kaukázuson át. Az ellenük folytatott harcnak azonban igen hamar új dimenziót kölcsönzött az, hogy Oszmán, illetve utódai sikeresen kapcsolódtak be a Latin császárság megalakítása által kiváltott bizánci belháborúba, sőt – más török csoportokkal ellentétben – igen hamar érdeklődni kezdtek a Márvány-tengeri térség, sőt e tenger északi partja, azaz a Balkán-félsziget déli része iránt. Így 1320-as, illetve 1330-as években sikerült elfoglalniuk a Konstantinápoly közvetlen közelében, a Márvány-tenger térségében levő Bursát, Nikaiát és Nikomedeiát. A Konstantinápoly körüli gyűrű akkor zárult be, amikor az oszmán-törökök átkeltek az európai partra, és előbb 1354-ben Gallipolit, 1362-ben pedig Drinápolyt (török nevén Edirnet) vették be. A hódítás további irányát is kijelölte az, hogy I. Murád (1359-1389) ez utóbbi várost tette meg szerveződő birodalma fővárosává.

Könyvtárnyi elemzés foglalkozik azon kérdéssel, hogyan tudták az oszmán-törökök egyetlen rövid évszázad leforgása alatt felőrölni nemcsak a meggyengült Bizánci Birodalom maradványait, hanem a Balkán-félsziget összes többi államát is.¹⁹⁴ A történészek többsége Bizánc gyengeségét, az egyes balkáni államok megosztottságát szokta kiemelni, valamint azt, hogy iszlám vallásuk, illetve archaikus uralmi struktúrájuk következtében az oszmán-törökök mozgósítani tudták társadalmuk mondhatni minden tartalékát a hódítás érdekében.¹⁹⁵ Nem szabad megfeledkeznünk továbbá arról sem, hogy az oszmán-törökök európai hódításait megalapozó I. Murád egy félelmetes új haderőnemet is létrehozott: a janicsárokat. E fegyelmezett gyalogoskatonák ui. a török csatarendek derékhadaként meg tudták törni a páncélos lovagok támadását, hiszen fel tudták fogni a mindent elsöprőnek kikiáltott, egyébként azonban rendezetlen hadrendű lovasrohamot.

A felsorolt tényezőkhez talán azt is hozzátehetnénk, hogy a Drinápolyban berendezkedő oszmán-törökök viszonylag hamar kiismerték magukat a Balkánon, különösképpen e tagolt domborzatú nagytáj úthálózatának a jelentőségével kerültek hamar tisztába. Így helyes módon tudták összpontosítani erejüket a stratégiai szempontból fontos utak, hágók, révek, illetve városok meghódítására.

Egy-egy balkáni ország meghódítása rend szerint több lépésben zajlott.¹⁹⁶ Az oszmán-törökök, első lépésként a határvédő várakat és hátországukat támadták folyamatosan, mintegy

¹⁹⁴ E szakirodalomból lásd pl.: *Božić (1973)*, 91-110; *Ćirković (1982)*, 314-329 valamint *Szakály (1986a)*, 11-57; *Szakály (1986c)*, 114-115.

¹⁹⁵ *Szakály (1986c)*, 11.

¹⁹⁶ A magyar szakirodalomban e folyamat törvényszerűségeit legvilágosabban megfogalmazta: *Szakály (1986c)*, 113: „Mivel a török birodalom állig felfegyverzett katonáállam volt,

felőrölve a védelem erejét. Második lépésként került sor a sorsdöntő (vagy legalábbis az oszmán-törökök ellenfelei által ilyennek vélt) összecsapásra: így az 1371-es černomeni, 1389-es Rigó-mezei csatára. Ezek megnyerése után egy sajátos, kettőshatalmi időszak következett, amely az ellenállás bázisát végleg felőrölte. Az összes balkáni országban bukkantak fel ezen időszakban a törökökkel kiegyezni vágyó, nekik behódolni igyekvő, helyi főemberek. Oszmán-török szempontból egy-egy ország elfoglalása a negyedik fázisban zárul le véglegesen. Azon időpontban, amikor az uralkodó székhelyét és fontosabb várait is sikerült elfoglalni, illetve megszállni. Ez – ismételjük meg – Bulgária esetében Veliko Tärnovo 1393-as, Szerbia esetében Szendrő (Smederevo, Szer.) 1439-es, illetve 1458-as, Bizánc esetében pedig a főváros Konstantinápoly 1453-as bevételét jelentette.

Az ország székhelyének elfoglalását megelőző, belháborúkkal tarkított időszakban – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – rend szerint felbukkantak olyan helyi főemberek is, akik rövid távú előnyök fejében lepaktáltak önnön hódítóikkal. Azon hiú reményben, hogy erőiket meg tudják őrizni azon, rövidesen bekövetkező időre, amikor a török foglalás dinamikája megtörik. Ilyen, török vazallussá vált főember volt Bulgáriában Stracimir vidini bán, Szerbiában Lazarevics István és Brankovics György despota, Boszniában II: Tvartkó király, illetve Sandalj vajda, Macedóniában pedig az epikus énekek hősévé méltatlanul avanzsáló Marko királyfi.¹⁹⁷ E sajátos kettőshatalmi időszak a Balkán-félszigetnek csak egyetlen egy vidékén, a modern kori Albánia területén tudta megnövelni az ellenállás erőit. Azáltal ugyanis, hogy Szerbia 1389-ben, a Rigó-mezei csatában végzetesen meggyengült, a Dušan cár által meghódított epiroszi partvidék albánjai egy önálló uralmi központot tudtak létre hozni, tehetséges vezérük Szkander bég vezetésével.¹⁹⁸

Az oszmán-török hódítás tartós voltát nemcsak a katonai sikerek tudták biztosítani, hanem az, hogy a kialakuló birodalom igen gyorsan be tudott rendelkezni az újonnan elfoglalt területeken. Az Észak-Balkán délszláv monarchiái mind olyan sajátos „mintaterületek”, ahol az oszmán-török hódítás és berendezkedés menete mintegy vegytisztán tanulmányozható. A történeti szakirodalomban nemcsak az oszmán-török foglalás módját és dinamikáját kíséri igen nagy érdeklődés, hanem az új hatalom berendezkedésének a hatékonyságát is. A nagyszámú mű, egymásnak részben ellentmondó következtetéseit talán oly módon hozhatjuk közös nevezőre, ha egy kissé paradoxnak tűnő tényt rögzítünk. Bár az oszmán-törökök az általuk meghódított területek gazdasági és társadalmi struktúrájának gyökeres átalakítására

---

amelynek belső stabilitását csak az újabb hódító és területszerző háborúk biztosíthatták, tartósan nem élhetett békében egyetlen nyugati vagy keleti szomszédjával sem.”.

¹⁹⁷ Személyéről, életútjáról monografikus igényű elemzést tett közre: Popović, T. (1988)

törekedtek,¹⁹⁹ és e radikális átalakítás a foglalás idején tömeges mértékű erőszakkal járt, mégis hagytak nyitva „kiskapukat”. Azaz, miközben egy-egy ország hatalmi centrumait elfoglalták, azokat azonnal átalakították a maguk igényeinek megfelelően, megnyitottak olyan átmentési lehetőségeket, is, amelyeket az új hatalmi viszonyokat elfogadó egykori főemberek, társadalmi csoportok, illetve egyházak használhattak.

A bosnyák hatalmi elit muzulmánna válását szokás e folyamat klasszikus példajaként emlegetni az észak-balkáni térségből. Meg kell azonban jegyezni, hogy hasonló „kiegyezésekre” számos más helyen is sor került, így a törökök oldalán igen hamar megjelentek a keresztényekből, így pl. az ortodox szerbekből verbuvált martalóccsapatok. Renegátokra az Észak-Balkánnak szinte minden zugában volt példa – így a magyar történelemben is jelentős szerepet játszó Brankovics család sarjai között is akadt olyan, aki életét Mahmudként fejezte be.²⁰⁰ Az iszlám térítés vonatkozásában azonban arra is utalnunk kell, hogy a „köznép” körében az oszmán törökök kezdetben nem favorizálták a muzulmán hitre való áttérést. Kevésbé közismert, hogy a jórészt transzhumáló pásztorkodással foglalkozó albánság csak a 17. század után vette fel a muzulmán vallást, és a Balkán leginkább iszlamizált etnikumává.

Az oszmán-török társadalmat az iszlám kontextusában szemlélő kutatók vallási vonatkozásban emlékeztetni szoktak a Korán azon előírására, amely a muzulmánoktól türelmet követelt meg a zsidókkal és keresztényekkel szemben. Sőt e tény alapján újabban az Egyesült Államok történetírásában divattá vált egy sajátos oszmán-török toleranciáról értekezni.²⁰¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy e kortól mindenképpen idegen volt a tolerancia, ha e fogalmat olyan módon igyekszünk számon kérni, ahogyan azt a 20. század végi liberális értelmiség használja. Hiszen az oszmán-török társadalomban a más vallások eltűrésének alapja az iszlám hegemon helyzetének elfogadása volt.

Így is azonban elvben megmaradt a keresztény vallás gyakorlásának a lehetősége az egyes balkáni népek azon rétegei számára, amelyek pusztán csak túlélni akarták az új rend

---

¹⁹⁸ Duccellier (1988), 1278-1279. oszlop.

¹⁹⁹ Az oszmán-török foglalás utáni idők gazdasági struktúráját elemzi elmélyülten, elsősorban szerbiai és boszniai példák alapján: Vasić, Milan (1971), 308-311.

²⁰⁰ Erre utal azon, eredetileg az *Ovče polje*-n álló síremlék, amelyet még az I. világháború előtti években beszállították a sarajevói Zemaljski muzej kertjébe. A követ és feliratát elsőként közölte: Asbóth (1888), 231. Revíziós közlése: Bešlagić (1979), 477-489. Bešlagić felfogása szerint a síremléken olvasható Mahmut Branković ténylegesen a magyar történelemben is jelentős szerepet játszó Brankovics család egyik, iszlámra áttért tagját jelöli. A sírkő alatt nyugvó Brankovics-sarj az egyik rokona, a Boszniába egy magyar sereg élén betörő Brankovics Vuk (a szerb szakirodalomban: Vuk Grgurević vagy Vuk Zmaj Ognjeni) elleni csatában esett el, 1480-ban.

bevezetését, és nem igyekeztek hasznot húzni az új hatalmi konstellációból. A kereszténység fennmaradását elsősorban az biztosította, hogy az egyes középkori balkáni államok keresztény egyházai át tudták vészelni az oszmán-török hódítást – az elszenvedett a hatalmas vérveszteség, illetve templomaik nagy részének lerombolása, illetve dzsámivá alakítása ellenére is. Sőt nemcsak, hogy az alsópapság igyekezett a helyén maradni, hanem a hódítás korszakának a lezárultával az egyes életben maradt vezető egyházi férfiak is igyekeztek kiegyezni az új hatalmi elittel. A kompromisszumok megkeresésében a szerb klérus ért el legnagyobb sikereket, amelyek révén a szerb pravoszláv egyház az Oszmán-Török Birodalmon belül széleskörű kiváltságokat élvezett.²⁰² E folyamat legjelentősebb állomásaként az ipeki (szerbül: peći) ortodox szerb pátriárkátus 1566-os helyreállítását emelhetjük ki. Ezen esemény jelentőségét ugyanis nem csökkentheti az, hogy bekövetkeztében igen nagy szerepet játszott a Török Birodalom hanyatlását előrevetítő nepotizmus. A nagyvezíri posztra ugyanis egy olyan janicsár, Szokollu/Sokolović Mehmed emelkedett, aki a devsirme, azaz a gyermekadó áldozataként került Szerbiából Konstantinápolyba. Ő pedig, miután az oszmán-török hatalmi gépezet csúcsára ért, nemcsak szerb származásáról, hanem családjáról sem feledkezett meg. Így a szerb pátriárkátus helyreállítását is részint azért járta ki a szultánnál, hogy fivérét Makarijét ültesse a pátriárkai székbe. E közjáték ellenére a szervezetében megerősödött szerb pravoszláv egyház igen fontos szerepet tudott játszani a szerbség későbbi életében, azáltal, hogy fenntartotta, és az egyes, szentté avatott uralkodók kultusza révén hagiografikus elemekkel is körülbástyázta a középkori szerb állam hagyományát.

A balkáni területek alávetésének egy további eszköze volt az oszmán-török birtokpolitika. A Birodalomba bekebelezett területek szultáni tulajdonná váltak, és az egyéni érdek, azaz a háborúban való részvétel alapján lehetett az egyes birtoktestek haszonélvezetéhez jutni. A személyes odaadásra alapozó, Nyugat-, és Közép Európában egyértelműen a koraközépkorra jellemző, tehát mondhatni primitív hatalmi struktúra azonban csak addig maradt, maradhatott ütőképese, ameddig az oszmán-törökök terjeszkedni tudtak. Amikor a Török Birodalom a 16. század közepén, Magyarország központi részének bekebelezése által eljutott területi kiterjedésének maximumáig, szinte azonnal megindult a hanyatlás. Szimbolikus értékűnek tekinthető az 1566-os év, amikor Szigetvár – egyébiránt török szempontból sikeres! – ostroma idején elhunyt az agg Szolimán/Szulejmán, a Török Birodalom talán legnagyobb, de mindenképpen utolsó nagy hódító szultánja. Szintén jelképes

²⁰¹ Áttekinti ezen irodalmat: *Molnár (2002)*, 34-36.

²⁰² Kiválóan összefoglalta a szerb pravoszláv egyház történetének e fejezetét: *Hadrovics (1947)*.

értelművé vált a csak pár évvel Szigetvár ostroma után, 1571-ben lezajlott, az észak-epiroszi partok előtt a lepantói csata. Ezen ütközet ui. először tanúsította a török félhold fényének halványulását a Földközi-tenger vizein.

Az Oszmán-Török Birodalomban a 16. század végétől meginduló hanyatlás első jele a gazdasági stagnálás volt. Elsőként a balkáni szláv monarchiáktól örökölt nemesfém-kitermelés jutott válságba. Ennek régészeti szempontból is értékelhető jele az ezüstkitermelésre alapozott pénzverésben megmutatkozó pénzrontás. A hanyatlás mértékét az is fokozta, hogy fejletlen társadalmi struktúrája miatt a Porta nem tudott a nyugat-európai államokhoz hasonló szintű hasznot húzni a városokból, illetve a távolsági kereskedelemről sem. A 16. század végétől a Nyugat-Európából a Török Birodalomba érkező követek, térítők, kereskedők egyre inkább a pusztulás jeleit és a mindent behálózó korrupciót tapasztalták, és a beszámolók forrásértékét az sem kérdőjelezheti meg, hogy íróik egyáltalán nem voltak elfogulatlanok.

A Török Birodalom a hanyatlást jó ideig embertartalékai bevetésével igyekezett ellensúlyozni. Sőt maguk a nyugat-európai kortársak is úgy ítélték meg, hogy a korlátlanul vélt emberfelesleg nemcsak a török fenyegetés kelet-közép-európai fenntartásához elégséges, hanem az a Portának egyben tartós stratégiai fölényt is biztosít. Csak utólag derült ki, hogy uralmi struktúrájának megkövesedése által a Török Birodalom véglegesen és végletesen lemaradt azon Nyugat-Európától, amely az Amerika felfedezése után előállt konjunktúra révén mind gazdasági, mind pedig haditechnikai szempontból ugrásszerű fejlődésnek lett részese.

A fordulópontot a 17. század vége jelentette,²⁰³ Bécs 1683-as, sikertelen ostroma feltárta a Török Birodalom gyengeségét. A kezdetben csak igen vonakodva induló ellenhadjárat következményeként a Török Birodalomnak igen komoly területi veszteséget kellett elszenvednie, nem csekély mértékben Szent liga zseniális hadvezérei, Badeni Lajos és Savoyai Jenő révén. Így 1686-ban felszabadult Buda, sőt a 17-18. század fordulójáig e vár egész tartománya, a budai pasalik is elveszett török szempontból. Savoyai Jenő talán legnagyobb győzelmét 1697-ben aratta Zentánál, amikor magát II. Musztafa szultánt is megfutamította. Az 1699-es karlócai békével²⁰⁴ a Porta még megtarthatta a Temesközt, azaz a Bánságot, a 17. század eleji harci cselekmények folytán azonban ezt is elvesztette. Így a péterváradai vár alatt Savoyai Jenő 1716-ban ismét katasztrofális vereséget mért a törökre, és

²⁰³ Az eseményeket áttekintette: *Szakály (1986b)*; német nyelven: *Lindner (1988)*, 35-49. Röviden áttekintette az időrendet német nyelven: *Schienerl (1988)*, 57-58.

ennek következtében a Temesköz is elveszett a Porta számára. A Török Birodalomnak csak arra maradt ereje, hogy a Savoyai Jenő által elfoglalt észak-balkáni területeket, így a stratégiai fontosságú belgrádi várat visszaszerezze (azt is csak 1739-ben). A 17-18. század fordulójának háborúságait lezáró, 1718-as pászareváci/požarevaci béke folytán a Török Birodalom nemcsak a középkori Magyarország területéről mondott le, hanem a Duna-Száva vonal határvonalként való elfogadása által azt is deklarálta: a jövőben a terjeszkedés helyett inkább a defenzív, védekező hadmozdulatokra fog törekedni.

A Balkán-félsziget lakossága számára felekezeti és etnikai hovatartozástól függetlenül igen nagy megpróbáltatásokkal jártak a 17. század végi háborúk. A Szent liga hadai u. i. több alkalommal is betörték a Duna-Száva vonaltól délre eső területekre, sőt az oszmán hadak felvonulása is számos atrocitással járt, különösen az irreguláris egységek megjelenése esetében. A szerbség további története szempontjából pedig meghatározó jelentőségűvé vált az, hogy ezen etnikum vezetői, így maga Csarnojevics II. Arzén (mai szerb helysírással: Arsenije II. Čarnojević) szerb ortodox pátriárka – a II. Lipót osztrák császár által kibocsátott fegyverbe szólító felhívás hírére – 1690-ben felkelésre szólították fel népüket. Az osztrák hadak, a kezdeti sikerek után, hamar komoly veszteségeket szenvedtek, és kiszorultak a Balkánról. Így a felkelt balkáni szerbség a megtorlástól való félelmében – élén egyháza vezetőivel – 1691-ben északra vándorolt, saját felfogása szerint „Ausztriába”, valójában azonban a csak kevéssel előbb visszafoglalt Magyar Királyság területére. Ez nemcsak új települési területükön, hanem elhagyott hazájuk, a Rigó-mező, azaz Koszovó etnikai térképében hozott máig ható változásokat. Nemcsak Koszovó/Kosova területén, hanem az egész észak-balkáni régióban is egy új korszak kezdődött a 17-18. század fordulóján. Az Oszmán-Török Birodalom hódító korszakának elmúlt a Habsburg-birodalom által visszafoglalt Szlavónia, Szerémség, Bácska és Bánság számára jelentett felemelkedési esélyt. A török hódoltságban megmaradt észak-balkáni területek számára egy lassú hanyatlás kora következett, Bosznia-Hercegovinától Bulgáriáig.

* * * * *

Mivel a 17-18. század fordulója utáni korszak tárgyi hagyatéka már kívül esik dolgozatunk látókörén az újkori események részletezésétől akár el is tekinthetnénk. Felfogásunk szerint ennek ellenére is röviden ismertetnünk kell az eseménytörténetet, egészen

---

²⁰⁴ A békekötés körülményeit részletesen ismerteti az osztrák tárgyalófél személyének életútjának bemutatása által: *Volckamer (1988)*, 9-34.

a 21. század elejéig. Annak következtében, hogy a középkori régészeti hagyaték értelmezésébe igencsak belejátszanak egyes 19. vagy 20. századi események, részben az általuk meghatározott határok miatt, részben pedig az általuk kiváltott, jórészt negatív érzelmek által. Lássuk tehát a vizsgált térség újkori történetének néhány fontosabb vonulatát, ismét a térség egészére és a párhuzamosan zajló folyamatokra figyelve.

Gazdasági téren az észak-balkáni agrárnépesség 18. századi életlehetőségeit nagymértékben rontotta az állandósuló válság, illetve az adóterhek növekedése. Sőt e népességet további adóterheknek vetette alá egy újfajta vezető réteg. A dezintegráció egy sajátos jeleként ui. az Oszmán-Török Birodalom európai részén az egyes tartományok főnökei olyan különkormányzatokat alakítottak ki a 18. század második felében, Travnik, Joanina, Vidin, Belgrád stb. központtal, amelyek talán leginkább egy, századokkal korábbi uralmi képlethez, a tartományúri rendszerhez hasonlíthatók.²⁰⁵ Az egyes alávetett népek körében a 19. század elején szárba szökkenő nemzeti felszabadítási mozgalmak révén pedig végleg és végletesen elmélyültek azon gazdasági, társadalmi és etnikai feszültségek, amelyek miatt a kortárs nyugat-európai államférfiak Törökországban már csak Európa „beteg emberét” tudták látni.

Az észak-balkáni régió 19. századi történetét²⁰⁶ az egyes nemzeti mozgalmak kisebb-nagyobb sikerei, másfelől pedig az Oszmán-Török Birodalom területi zsugorodása határozta meg. A sort a szerbek kezdték az 1804 és 1813 közötti felkelésükkel, amely 1815-ben ki is újult. A szerb történeti tudat szerint e két felkelés vezetett el a középkori állam újjászületéséhez. A tényyszerűség kedvéért azonban meg kell állapítani, hogy mindkét felkelés elbukott. A bukásuk utáni időkben kötött kompromisszumok, a szultáni hatalom egyre nagyobb engedményei vezettek több lépésben oda, hogy Szerbia egyre nagyobb belső autonómiát élvezzen. Egészen addig, hogy 1871-ben az utolsó öt szerbiai török vár helyőrségének is el kelljen vonulni az országból. A szerb önállósodás, e folyamat sajátos lefolyása miatt, nem hasonlítható a görög felszabadítási mozgalomhoz. Itt ugyanis az 1821-ben kirobbant felkeléssel sikerült elérni az önálló királyság kikiáltását 1835-ben. Mindkét esetben a független állam csak az adott etnikumúak egy kisebb részét fogta össze, így Görögország 1835-től, Szerbia pedig 1871-től területét igyekezett gyarapítani. Nem figyelve

²⁰⁵ *Gleni (1999)*, 1. köt., 20-21.

²⁰⁶ Könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja az Észak-Balkán 19-20. századi történetének különböző aspektusait. E munkák bibliográfiája szétfeszítené dolgozatunk kereteit. Az alábbiakban csak egyetlen olyan munkára utalunk, amely nézetünk szerint különösen alkalmas e térség szövevényes történetének megismerésére szintetizáló megközelítései és az egyes nemzeti mitológiákkal következetesen szemben álló látásmódja miatt: *Gleni (1999)*, 1. köt., 210-215.

arra a bekebelezendő területeken nemcsak szerbek vagy görögök éltek, sőt elég sok régióban nem alkották a lakosság többségét sem.

Az 1870-es évek második felében gyorsultak fel ismét az események.²⁰⁷ 1875-ben, Hercegovinában felkelés tört ki, amelyet a szultáni hatalom nem tudott azonnal elfojtani. A jórészt szerb nemzetiségű felkelők így a Bosznia-hercegovinai "törökök", azaz délszláv muzulmánok ellen fordulhattak. Egy véres interetnikus háború robbant ki, amely a Balkán keleti felére is áttért, ahol a bolgárok a helyi törökség ellen indítottak szabadságharcot. A Bosznia-hercegovinai és bulgáriai harcok során elkövetett kegyetlenkedések – a róluk szóló sajtóhírek révén – cselekvésre készítették a nyugati nagyhatalmokat és Oroszországot. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege Bosznia-Hercegovinát, Oroszországé pedig a leendő Bulgária területét foglalta el 1877-78-ban.

A Balkán két pontján is folyó háború oly módon zárult, hogy reális veszélyként merült fel egy európai nagyságrendű konfliktus kitörése. Oroszország ugyanis oly módon kötött békét az Oszmán-Török Birodalommal 1877-ben, hogy az új határok meghúzásával az általa életre segített Bulgáriát tette a Balkán legerősebb államává. Bulgáriához részévé tették a Vardar völgyét, azaz szinte az egész újkori értelemben vett Macedóniát, valamint Kelet-Thrakiát, az Égei-tenger egy partszakaszával együtt. Egy orosz – angol háború veszélyének elhárítása érdekében Bismarck német kancellár 1878 nyarán nagyhatalmi konferenciát hívott össze Berlinbe, a balkáni térség problémáinak a megoldására.²⁰⁸ A határok újrajzolásának legnagyobb vesztese Bulgária lett, mert a Berlini Kongresszus határozata értelmében mind Macedónia, mind pedig Kelet-Thrákia visszakerült a Török Birodalom keretei közé, sőt Kelet-Rumélia néven Bulgária déli részén is névlegesen fennmaradt a török fennhatóság. Mivel pedig a Berlini Kongresszus Bosznia-Hercegovinában fenntartotta az osztrák-magyar megszállást, Szerbia is a békekonferencia vesztesének érezhette magát. A bolgár és a szerb politikai elit számára az elkövetkező évtizedek legfontosabb feladatává a Berlini Kongresszus rendelkezéseinek a megváltoztatása állott. A bolgárok számára Macedónia, a szerbek számára pedig – első lépésben – Bosznia-Hercegovina és „Ószerbia”, azaz Macedónia és Koszovó megszerzése vált a mindent felülíró, áhított céllá.

Az észak-balkáni történések a 20. század első évtizedének végén és második évtizedének elején torkollottak egy újabb háborúba.²⁰⁹ Előbb még a törököknek sikerült 1902-be, Nyugat-Macedóniában leverniük, egy jórészt a bolgár hadsereg tisztjei által szervezett,

²⁰⁷ Gleni (1999), 1. köt., 114-145.

²⁰⁸ Gleni (1999), 1. köt., 146-164.

²⁰⁹ Gleni (1999), 1. köt., 210-257.

utóbb azonban a macedón önazonosság egyik sarokkövének nyilvánított felkelést. 1909-ben azonban az Üszkübi Vilajetben lakó albánoknak egy olyan felkelést sikerült kirobbantaniuk, amelyet több év alatt sem sikerült elfojtani, és végül során magát a vilajet székvárosát Üszkübot (ma: Skopje, Mac.) is elfoglalták. Az Oszmán-Török Birodalom balkáni határai mentén, a 19. században kialakult monarchiák számára ez jeladás volt. Montenegró, Szerbia, Bulgária, Románia és Görögország is hadat üzent a törököknek, a macedóniai keresztények megvédésére hivatkozva. E háború egészen az 1990-es évek végéig meghatározta a térség politikai konstellációját, és ez által középkor-régészetét is. Mivel a török hadvezetés az észak-albániai Scutari/Shkodër és a kelet-thrakiai Drinápoly/Jedrene védelmét tartotta legfontosabb feladatának, a dél felé előretörő szerb hadsereg Kumanovónál át tudta törni a török hadsereg védelmi vonalát, és elfoglalta a Vardar folyó felső és középső folyását. Szerb felfogás szerint sikerült felszabadítani „Ószerbiát”, azaz Koszovót és Macedóniát, függetlenül attól, hogy ezt az eseménysort csak a koszovói lakosság mintegy egy harmadát kitevő szerbség élte meg felszabadításként. E területek megtartása vált a szerb politikai elit egyik fő céljává. Akár oly módon, hogy ennek érdekében vállalják a bolgárokkal Macedónia északnyugat-déleket irányú kettéosztásáról kötött szerződés felrúgását, akár pedig, hogy – hosszabb távon – szerbbé asszimilálják a „felszabadított” területeken lelt szláv nyelvű népességet.

A szerb felfogás szerinti „Ószerbiában” azonban csak az 1910-es évek végén indulhatott meg az elszerbesítés programja. 1914 nyarán ugyanis kitört az I. világháború, a szerb nemzeti törekvésétől egyáltalán nem függetlenül.²¹⁰ Nemcsak a balkáni térség, hanem a földkerekség egészének a történetét is meghatározta az, hogy egy Gavriló Princip nevű, szerb nemzetiségű diák 1914. június 28-án, Szarajevóban lelőtte Ferenc Ferdinánd osztrák-magyar trónörökösét és feleségét. Dolgozatunk témájától mesze vezetne a szarajevói merénylet háttéréről szóló szakirodalom mégoly rövid áttekintése is. Csak a végeredményt rögzítjük: 1914. július 28-án a Monarchia hadat üzent Szerbiának, ami egyenes úton elvezetett az I. világháborúhoz. A nagy világégésben az Észak-Balkán kiemelt szerepet játszott, itt zajlott a nagy háború több fontos csatája is. Ha e csatákról lehántjuk a nemzeti mitológiák által utólag rájuk kent mázt, nemcsak azt kell látnunk, hogy rendkívüli mértékű emberveszteséggel jártak, hanem a harcoló felek kegyetlenkedése is szembe ötlő. Jórészt az egyes észak-balkáni nemzetek fiai követtek el olyan háborús bűnöket, amelyek emléke máig felhasználható a szomszédokkal szembeni ellenérzések felszítására.

²¹⁰ Gleni (1999), 1. köt., 258-314.

A világháborúból 1918 végén az entente került ki győztesen.²¹¹ A Balkánon oly módon vívta ki győzelmét, hogy az egyesített francia-görög-szerb haderő át tudta törni a Dél-Macedóniában húzódó, ún. Szaloniki frontot. A győztesként kikerült szövetség felszámolta 1878-as *status quot*. A háború nagy nyertesévé Szerbia vált, amely úgymond be tudta teljesíteni nemzeti programját: uralkodóháza egy, az észak-balkáni térség államainak többségére kiterjedő királyság vezetőjévé vált. A megszerzett és/vagy bekebelezett területek felsorolása helyett álljon itt annyi, hogy a vizsgált térségből csak Bulgária és Albánia maradt ki a közösre álmódott délszláv államból, amely vegyes lakosságú területeiket is magához ragadta. Az új állam, 1918-as kikiáltásakor a Szerb-Horvát-Szlovén (közkeletű rövidítéssel: Sz. H. Sz.) Királyság nevet vette fel.

Az észak-balkáni térségben háromra redukálódott az államok száma az 1918 utáni időszakban. Belső viszonyaikban ezen államok igencsak hasonlítottak egymásra, miközben külpolitikájukra három eltérő irány volt jellemző. Belső viszonyaikat a szakirodalom egy részében monarchofasizmusnak szokás nevezni, e megnevezés azonban az adott esetben nem fedti a valóságot. A két világháború közötti Észak-Balkánon autoriter monarchikus rendszerek alakultak ki. Ezek – konzervatív alapállásuk következtében – igencsak idegenkedtek azoktól a tömegmozgalmaktól, amelyekkel az olasz fasiszták vagy a német náciak oly nagy előszeretettel éltek. Albániában volt talán a legnagyobb a belső stabilitás hiánya, amely egyfelől az ország hegyvidéki részeinek elmaradott voltából, másrészt pedig az 1924-ig elhúzódó szerb megszállás tényéből következett. A politikai helyzetet csak az tudta végleg stabilizálni, hogy az ország első miniszterelnöke, Ahmed Zog/Zogu 1928-ban királlyá nyilvánította magát. A rákövetkező évtizedben Albánia történetét az határozta meg, hogy nem tudott ellenállni a fasiszta Olaszország gyámkodásának, sőt az ország 1939 szeptemberétől olasz megszállás alá került. Bulgáriában a vesztes oldalon végigküzdött világháború, illetve az ebből következő gazdasági nehézségek generálták a bizonytalanságot, a 20-as évek elején baloldali fegyveres felkelés tört ki, és az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság is végigsöpört az országon. A forrongó belpolitikai helyzet hatására a 1934-ben a nyugatbarát(!) Kimon Georgiev kormányfő – III. Boris cár (1918-1943) támogatásával – katonai diktatúrát vezetett be, és betiltotta a pártok működését. Ez egy sajátos megnyugvást hozott a belpolitikai életben. Az Sz. H. Sz. Királyságban már az új állam megalakulása utáni évtizedben tartóssá vált a válság, a közösre álmódott államban szinte minden a szerb érdekek érvényesítését szolgálta. A helyzet 1928 nyarán vált pattanásig feszültté, amikor a kormányzó Szerb Radikális Párt egy

---

²¹¹ Gleni (1999), 2. köt., 8-159.

ifjú, de prominens alakja a parlamenti ülésteremben lőtte le a horvát ellenzék két vezetőjét. A Karađorđević Sándor király oly módon igyekezett a káoszon úrrá lenni, hogy 1929 januárjában királyi diktatúrát vezetett be. Az új névre, Jugoszláviára keresztelt királyságban látszólag stabilizálódtak a közállapotok, annak ellenére is, hogy 1934-ben Sándor királyt a franciaországi Marseille-ben lelőtték.

A külpolitikai téren követett három út közül az elsőt fentebb már említettük. Az olasz gyámság alá került Albánia a fasiszta Olaszország külpolitikai céljainak hű kiszolgálójává vált. Bulgária külpolitikai céljait Macedónia megszerzése, azaz az I. világháborút lezáró békék revíziója iránti igénye határozta meg. Az ország így menthetetlenül a náci Németország érdekövezetébe sodródott. A német igazodás eleinte csak a gazdasági függőséget jelentette, az olasz-görög háború 1940 őszi kirobbanása után azonban Bulgária a látszatsemlegességét sem tudta megőrizni, be kellett lépnie a Hármasszerződésbe. A közösre álmódott délszláv állam Sz. H. Sz. Királyságként fennállásának első éveiben franciabarát politikát folytatott, az 1930-as évek közepétől azonban ezen igazodás egye nehezebben volt fenntartható. A Marseille-ben lelőtt Sándor király (1921-1934) után fia, a kiskorú II. Péter (1934-1941) került a trónra, helyette azonban Pál régensherceg uralkodott. Oly módon, hogy egyre jobban közeledett a náci Németországhoz. Amikor azonban 1941. március 25-én a jugoszláv kormányfő aláírta a tengelyhatalmakhoz való csatlakozást rögzítő egyezményt, Belgrádban egy katonai puccsal megbuktatták a régensherceg uralmát. Hitler bosszúját a puccsista kormány fejének az együttműködési készsége sem tudta megváltoztatni, így a királyi Jugoszlávia napokon belül széthullott a náci Németország 1941. április 6-án megindított támadása következtében.

Az Észak-Balkán a II. világháborúban is kitüntetett háborús helyszínné vált, ami ez esetben is a hadijog tömeges megsértésével járt együtt.²¹² Az I. világháború végén kialakult / megmaradt három állam sorsa igencsak eltérően alakult, a két világháború közötti időkben követett külpolitikai orientációjuknak megfelelően. Albániában megmaradt a formális állami lét, olasz, majd német ellenőrzés alatt. Az ország csekély létszámú politikai elitje híven kiszolgált előbb Olaszország, majd Németország érdekeit – az albán hegyekben megalakult kommunista partizánmozgalom folyamatos ténykedése mellett. Bulgária a II. világháborúban is a rossz oldalra került, még akkor is, ha a náci Németország oldalán csak egy hadjáratban vett részt: a királyi Jugoszlávia 1941-es lerohanásában. Macedónia 1941-es annektálása és Kelet-Thrákia megszállása így csak időleges eredménynek bizonyult. A II. világháború utáni,

²¹² Gleni (1999), 2. köt., 166-227.

Párizs-környéki békék ui. e területeket ismét Jugoszláviának, illetve Görögországnak ítélték oda.

Az I. világháború végén Jugoszláviává összegyűrt országok története alakult a legsajátosabb módon. A királyi Jugoszlávia 1941. áprilisi, német lerohanása után át- és/vagy visszacsatolták a szomszédos országokhoz a széthullott állam egyes határ-menti, és/vagy vegyes etnikumú részeit: a Mura-vidék, a Bácskát Magyarországhoz, Délkelet-Szerbiát és Macedóniát Bulgáriához, Koszovót Albániához, Dalmácia egy részét pedig Olaszországhoz. Horvátországban megalakult az ún. Független Horvát Állam, amely – az ustaša-mozgalom náci igazodása révén — szert tudott tenni és Bosznia-Hercegovinára és a Szerémség területére is, Szerbia és a Bánság pedig német közigazgatás alá került.

Mivel a II. világháború jugoszláviai eseményeiről a történeti irodalomban is igen sok félreértés, illetve félígazság olvasható – jórészt “természetesen” a publicisztika szintjén írott történeti okfejtésekben, illetve visszaemlékezésekben – néhány tényt itt is feltétlenül rögzítenünk kell. Annál is inkább, mert az 1945 utáni, helyi politikai elitnek a humán tudományok iránti, finom szólva tartózkodó magatartását csak e tények ismeretében érthetjük meg. Az úgy nevezett délszláv térségben ugyanis nemcsak két fél, azaz a partizánok és velük szemben álló a náci németek és csatlósai között zajlott háború, hanem a nácik és szövetségeseik ellen 1941-ben két gerillamozgalom is szerveződött: a királpárti csetnikek illetve kommunista partizánok egymással rivalizáló mozgalma, Dragoslav (=Draža) Mihajlović és Josip Broz Tito vezetése alatt. 1941 nyarán a kommunisták tömegméretű felkelést robbantottak ki a német és olasz megszállók ellen, Szerbiában és Montenegróban. Részint annak következtében, hogy irreális illúziókat tápláltak a Szovjetunió gyors, már 1941 végéig bekövetkező győzelmében, részint pedig azért, hogy a meglevő társadalmi rendet rombolva előkészítsék a talajt egy leendő kommunista hatalomátvételhez. 1941 végén a partizántevékenység fő színtere átkerült Bosznia-Hercegovinába, és az idegen megszállás ellen kirobbantott felkelés egy olyan interetnikus, illetve interkonfesszionális háborúba torkollott, ahol az összes harcoló fél (így a Tito-partizánok is!) tömegméretekben követtek el háborús bűnöket. Szintén szokássá vált megfélemlkezni arról is, hogy a kommunista partizánmozgalom, ha lefejtjük az ideológiai mázat tulajdonképpen az alulképzett “rurális közeg” mozgalma volt a „városok” ellen.²¹³ Hiszen a Tito-féle partizánegységek oroszánrészre abból a falusi agrárlakosságból verbuválódott, amelyben jelentős ellenérzések

²¹³ Gleni (1999), 2. köt., 243-249.

éltek az urbánus életformával szemben. (Ezen ellenérzések tragikus hevességét az 1990-es évek boszniai polgárháborúja is alátámasztotta, amikor is a szerb fél tudott visszaélni vele.)

A II. világháború az észak-balkáni térségben is a náci Németország 1944 végi – 1945 eleji összeomlásával ért véget. A kommunista partizánmozgalom nemcsak az újjászületett Jugoszláviában, hanem Albániában is a győzelmet saját sikerként igyekezett feltüntetni, miközben nem volt kétséges, hogy a sikert első sorban a szovjet Vörös Hadsereg délkelet-európai előretörése, sőt egészen konkrétan al-dunai megjelenése tette lehetővé. Az észak-balkáni térség ismét három országból állt, ahol a helyi kommunista pártok ragadták magukhoz a hatalmat a szovjet Vörös Hadsereg kisebb vagy nagyobb, de mindenképp hathatós segítségével. Az 1945 utáni évtizedek történetét így a vizsgált térségben is csak akkor érthetjük meg, ha az eseményeket egy sajátos, „párttörténeti” vetületben szemléljük.²¹⁴

Az albán kommunisták – délkelet-európai összehasonlításban is – rendkívül szigorú diktatúrát vezettek be 1945-ben. 1948-ig elsősorban Jugoszláviára, mint a Szovjetunió legerősebb délkelet-európai szövetségesére támaszkodtak, a szovjet-jugoszláv válság kitörése után viszont Tito helyett Sztálint választották. Az albániai kommunista rendszer egy további jellegzetessége, hogy J. V. Sztálin 1953-as halála után sem következett be "ideológiai olvadás". Sőt az Enver Hoxha irányítása alatt álló ország a sztálinizmus hrucsovi bírálata miatt 1961-ben a Szovjetunióval is szembefordult, és Kínához közeledett. Így a 60-as évek elejétől – Európában egyedülálló módon – az albán kommunisták a bolsevizmus kínai, maoista változatát igyekeztek országuk társadalmára ráerőszakolni. 1977-ben Enver Hoxha Kínával is szakított, és országát az izolacionizmus jegyében igyekezett irányítani, tovább mélyítve a környező országokhoz képest is megdöbbentő mértékű gazdasági válságot.

A kommunista világrend összeomlásának részeként 1991-ben, Albániában megbukott a Hoxha-rendszer. 1992 márciusában lezajlottak az első többpárti választások. Az ország kitárulkozott a világ felé, és nyilvánvalóvá váltak mindazon problémák, amelyet a szinte paranoiával határos bezárkózottság úgy-ahogy el tudott fedni: a gazdaság összeomlásából eredő általános szegénység, az infrastruktúra fejletlensége, az alig működő közigazgatás, a korrupció és a szervezett bűnözés. Sőt a postkommunista Albánia helyzetének zilált voltát nagymértékben növeli az is, hogy az újonnan alakult politikai pártok a különböző törzsi / nemzeti, illetve vallási csoportok rivalizálásnak a színterei lettek. A vázolt okok következtében a központi hatalom 1997-ben összeomlott, amit az ország – a közrend viszonylag gyors helyreállítása ellenére – csak igen nehezen hevert ki.

²¹⁴ Gleni (1999), 2. köt., 227-333.

A bolgár pártállamot egy sajátos igazodási kényszer jellemezte, a megalakulásától a bukásáig. Annak következtében, hogy az 1944 végén hatalomra került bolgár pártvezetés a hatalom megszerzésének idejében a bigottul Sztálin-hívő Georgi Dimitrov irányítása alatt állt, és őt olyan pártvezérek követték 1949-es halála után, akik mind a szovjethűséget tekintették a legfőbb erénynek. Így a bolgár kommunisták azonnal megkezdtek a leszámolást vélt vagy valós ellenfeleikkel. Egyetlen, régészeti és művészettörténeti vonatkozású példa: III. Boris cár egyik tanácsadójának számító, és miniszterelnöki székbe is emelkedő Bogdan Filovot háborús bűnösnek elítélték és 1945 februárjában ki is végezték.²¹⁵ Szinte mondani sem kell, hogy az 1940-es évek végén, illetve az '50-es évek elején, Bulgárián is végigsöpört a sztálinista terrorhullám. E folyamat egyik látványos megnyilvánulása volt az, hogy 1949-ben, Szófiában is folyt kirakatper. Kevésbé közismert azonban, hogy a terrorhullám legnagyobb áldozatai nem a kommunista párt egyes tagjai voltak, hanem az ország parasztsága. A szovjet mintát híven követő bolgár kommunisták ui. – az „osztályellenséggel való leszámolás” utolsó lépéseként – szétzúzták azon magánparaszti gazdálkodást, amely méltán tette világhírű „márkanévvé” a bolgárkertészetet.²¹⁶ Bulgáriában – szintén a szovjethűség jegyében – J. V. Sztálin 1953-as halála után is csak igen mérsékelten következett be az "olvasás". Bulgária történetét évtizedekre meghatározta az, hogy az új emberként, 1954-ben hatalomra került Todor Živkov 1955-1956-ban el tudta sorvasztani a szovjet bolsevik párt XX. kongresszusának hatására meginduló nyitás politikáját, mintegy előrevetítve azon fordulatot, amely a Szovjetunióban csak Nyikita Sz. Hruscsov bukása után következett be. E sztálinista restauráció révén válhatott Bulgária az 1960-as évektől a Brezsnyev-modell mintaállamává, ahol – a keleti blokk más országaival ellenétben – csak alig-alig túrték meg a piacgazdaság egyes elemeinek az újjáéledését, illetve beszüremkedését. A bolgár társadalom számára a stagnálás, pontosabban a lassú lecsúszás évtizedei vártak, ami – maradjunk saját tudományágunknál – többek között a régészeti periodikák külalakjában is megmutatkozott.

1989-ben – más kelet-európai országokkal párhuzamosan – Bulgáriában is megindult az ellenzéki tüntetések sorozata. Három nappal 1989. nov. 12-e, azaz a berlini fal leomlása után pedig Bulgáriában is megindult a kommunizmus bukása – a sebtiben összehívott párttanácskozáson lemondott Todor Živkov. A demokratikus fordulat gyorsaságát azonban két tényező is hátráltatta. Egyrészt, a kommunista pártelit arra törekedett, hogy Živkov bukását a rendszer végzetes megingása helyett pusztán vezetőváltásként mutassa be a

²¹⁵ Bogdan Filov rövid életrajza 1989-ben, a pártállami elvárásoknak megfelelő jelenhetett meg: *Sendov (szerk.) (1989), 57.*

²¹⁶ *Gleni (1999), 2. köt., 254.*

külvilágnak, másrészt pedig az 1989 novemberében hatalomra került reformkommunista elit megnyerte az 1990-es választásokat. Csak 1991-ben jutottak a polgári erők kormányra. Az ezredforduló előtti és utáni évtizedben Bulgária a Živkov-rendszer által hátrahagyott nehézségekkel, így a romokban heverő gazdaság újjáélesztésével igyekezett és igyekszik megküzdeni. E munkában – az észak-balkáni térségben egyedül álló módon – egy ideig még a trónjától 1946-ban, gyermekként megfosztott, és emigrációba kényszerített II. Simeon cár (1943-1946) is részt vett. Ő töltötte be 2001 és 2005 között a miniszterelnöki tisztséget Simeon Sakszburgotski néven. Az elmúlt két évtized alatt csak részben sikerült felszámolni a Živkov-rendszer „hagyatékát”, és Bulgáriára is igencsak negatív hatást gyakorolt a maradék Jugoszlávia ellen, 1992-ben bevezetett ENSZ-olajembargó. A közvetlen gazdasági csődöt ugyan sikerült elkerülni az 1990-es évek második felében, ezt azonban Bulgáriában csak igen mérsékeltten követte gazdasági fellendülés. A gazdasági fellendülést Bulgária 2007-es Európai Unió csatlakozása sem mozdította elő nagyobb mértékben, a 2008-tól induló világválság ellen pedig ezen ország kormányzatai is a közszolgálatok visszametszésével igyekeznek védekezni.

Nehéz feladatra vállalkozik, aki a néhai Jugoszlávia 1945 utáni történetét röviden, és értelmezési mítoszoktól mentesen igyekszik bemutatni.²¹⁷ A történeti szakirodalomban véleményazonosság uralkodik ama tekintetben, hogy a II. világháborúból győztesként kikerülő Tito-partizánok a proletárdiktatúra bevezetésével, és a szerb hegemoniát felváltó sajátos, föderatív berendezkedésével stabilizálni tudták az újraalakuló Jugoszláviát. Ritkábban szokás utalni arra, hogy a partizánok féktelen terrorral tudtak csak berendezkedni 1944 őszén, és hogy a „jugoszláv térség” vegyes lakosságú vidékein a forradalmi terror rend szerint etnikai vérengzésbe csapott át, amely a nem-szláv lakosság: albánok, magyarok, németek, olaszok ellen irányult. A partizánok a kommunista ideológia szulykolása, illetve a szovjet modell gátlástalan, és sokszor a nevetségességig menő másolásával sztálinista mintaállamává igyekeztek varázsolni Jugoszláviát – 1948-ig. Az ekkor kirobbant Tito-Sztálin konfliktus folyományaként a jugoszláv kommunista vezetés szakított nagy tanítómesterével – legalábbis jelszavak szintjén. Bár a Sztálinnal való szakítás után Tito pártirányítás megújítását, demokratizálását is meghirdette, csak látszólagos intézkedéseket hozott, saját hatalma erősítése érdekében. A sztálini modell fennmaradásának a jeleként a pártvezetésben továbbra is folytatódtak a „tisztogatások”, ezeknek idők folyamán Tito legrégibb harcostársainak a java része is áldozatul esett. Egyetlen valódi változást az 1974-es alkotmány bevezetése jelentette,

²¹⁷ Gleni (1999), 2. köt., 227-234, 243-249, 268-292, 322-333.

mivel ez egy sajátos, leginkább talán konföderatívnak minősíthető állammodellt vezetett be a titói Jugoszláviában. Az 1960-as évek második felétől jelentkeztek Jugoszláviában az elhúzódó gazdasági válság első jelei. A valódi reformok helyett szocialista öngazgatás került bevezetésre, szintén 1974-ben. Egy olyan, elméleti gazdálkodási modellt igyekezett a jugoszláv pártvezetés a valóságba átültetni, amely a teljes gazdasági anarchiába, és az egyes kisebb régiók autarchiájának a kiépítésébe taszította az országot. 1980-ban elhalálozott a második Jugoszlávia vezére Tito. Mondhatni éppen időben ahhoz, hogy a pártpropaganda által félrevezetett lakosság ne benne ismerje fel a gazdasági bajok fő okozóját. Hiszen ő – valljuk be őszintén – a folyamatosan mélyülő gazdasági válság ellenére is nagy népszerűségnek örvendett a néhai Jugoszlávia lakosai körében, nemzeti hovatartozástól lényegében függetlenül. Nem utolsó sorban azért, hogy el tudta hitetni: a kommunista ideológia helyi változata a délszláv néplélek kifejeződése, így a szocializmus ún. jugoszláv útja az ország stabilitásának legfőbb, sőt egyetlen letéteményese. Ennek ellenére azonban a kommunista ideológia – a gazdasági válság mélyülésének folyamányaként – az 1980-as évek Jugoszláviájában is egyre nagyobb mértékben veszített vonzerejéből.

A válságra adott válaszként, 1987-ben a szerb kommunisták körében egy új vezető, Slobodan Milošević tűnt fel. Ő szerb nemzeti elemekkel bővítette a kommunista ideológiát, hogy egy sajátos, szerb nemzeti-szocialista modell jegyében megreformálja nemcsak a (kon)föderatív állam szerb tagköztársaságát, hanem az egész államszövetséget is. A szerb hegemonia ismételt erőszakolása azonban nem az egyesítéshez, hanem Jugoszlávia széteséséhez vezetett az 1990-es években. Elsőként Szlovénia és Horvátország nyilvánította ki függetlenségét 1991 júniusában, és már szeptemberben követte őket Macedónia. 1992 márciusában Bosznia-Hercegovina vált ki. 1999-ben a koszovói belháború a NATO-tagállamok beavatkozásához és Koszovó/Kosova *de facto* elszakadásához vezetett. Utolsó lépésként pedig, 2006 júniusában Montenegró is kikiáltotta függetlenségét. Az egyes kiválások – Macedónia és Montenegró kivételével – interetnikus háborúkba torkolltak, ahol a nemzeti alapon szerveződő hadseregek nemcsak egymás ellen harcoltak, hanem legalább ilyen mértékben az ellenérdekelt fél civil lakossága ellen is. A hadijog e háborúk esetében sem érvényesült, a modern hírközlési eszközök pedig tömegében tudósíthattak az egyes felek, de közülük is leginkább a szerb szabadcsapatok által tömegesen elkövetett háborús bűnökről. A vérengzésekben és műemlék-rombolásokban elért szerb „sikerek” ellenére, az egyes háborúkban rend szerint a kiválást szorgalmazó fél fegyveresei győztek. Még a legvéresebb, Bosznia-hercegovinai konfliktus is oly módon zárult 1995 őszén, hogy a szerb félnek jelentős területi veszteségeket kellett elkönyvelnie az 1992-ben kialakult, kezdeti frontvonalakhoz

képest. Az 1990-es évek délszláv konfliktusai több nézőpontból is leírhatók. Egyfelől szemlélve: a néhai Jugoszlávia elemeire esett szét, másfelől viszont az is kimondható, hogy Szerbia – az egyetlen Vajdaság kivételével – elvesztette az összes olyan területet, amellyel országát az 1900-as évek elején államszövetséggé tudta bővíteni.

* * * * *

Áttekintésünkkel végigkövettük az Észak-Balkán történetét, az antikvitás végétől a 21. század elejéig. Az eseménytörténetet oly módon igyekeztünk látni és láttatni, hogy az egyes országokra jellemző sajátságok helyett régió egészet meghatározó tendenciákat igyekeztünk figyelni, különös tekintettel az olyan tényezőkre, amelyek az anyagi kultúrára és annak régészeti kutatására is hatás gyakorolhattak.

A történeti áttekintés után nem kerülhető meg egy rövid eszmefuttatás a dolgozat időhatáraitól. Miért kellett a 4. és a 17. század közé eső korszak régészetét feldolgoznunk. Nem lett volna-e elég, sőt hasznosabb csupán a 7 és a 15. század közötti időszakra figyelni. Korszakhatárok szempontjából bizonyosan helyesebben jártunk volna el, ha a szűkebb időhatárok között maradunk. Tényszerűen igaz ugyanis, hogy az Észak-Balkán esetében is sokkal jobban ráillik a 7. és a 15. század közötti időszakra a középkor megnevezés, mint a 4. és a 17. század közötti időszakra. Ugyanakkor azonban az sem lehet kétséges, hogy mind a történeti folyamatok, mind pedig az anyagi kultúra átalakulása is sokkal jobban érthető akkor, ha ismerjük a 4-6. illetve a 15-17. század esemény-, sőt eszmetörténetét, tárgyi hagyatékát. A nagyobb nyomaték kedvéért ismételjünk itt meg néhány, fentebb már utalt tény.

A 4. és 5. század történetére annak következtében lehet és kell az Észak-Balkán középkor-régészetéről szóló összefoglalásban reflektálni, mert ebben a korszakban történt meg a késő római korból a Bizánci Birodalomba vezető átalakulás. A tetrarchia bevezetésével, 293-ban megtörtént a Római Birodalom kettéosztása, a keleti birodalomban ettől az időponttól egy önállósodási folyamat indult meg. A 313-as mediolaneumi edictummal a kereszténység előbb a birodalom elfogadott vallásává vált, majd pedig 380-tól a birodalom egyetlen vallása lett. Ha ehhez még hozzászámítjuk az új birodalmi főváros, Konstantinápoly 330-as megalapítását, megkapjuk azokat a tényezőket, amelyek az észak-balkáni térség középkori életét igen nagymértékben befolyásoló Bizánci Birodalom fontos jellemzői voltak. Így, Bizánci Birodalom első szakaszának csúcán, a nagy császárnak, I. Justinianusnak (527-565) már csak néhány folyamatot kellett lezárni vagy elindítani ahhoz, hogy birodalom már

valóban Bizáncként működjön a 6. század középső harmadában. E folyamatokat pedig az anyagi kultúra szintjén sem tudnánk átlátni a 4-5. századi előzmények ismerete nélkül.

A feldolgozás kezdőpontjánál jóval nehezebb feladatot jelentett a végpont pontos meghatározása. Be kell vallanunk, hogy hosszú időn át az oszmán-török foglalatást tekintettük feldolgozásunk felső időhatárának. Alapvető időrendi problémákba ütközünk azonban az oszmán-török foglalatás időpontjának pontosítása során: az egyes régiókra érvényes időpontot ugyanis nem lehet kiterjeszteni az észak-balkáni nagytáj egészére. Első európai helyiségként a török szultán 1354-ben foglalta el a Dardanellákban fekvő Gallipoli/Gelibul várát. A Balkán-félsziget északnyugati szélén fekvő Bosznia meghódítására viszont csak százhusz évvel később, 1463-ban került sor.²¹⁸ Mátyás magyar király azonban – amint már utaltunk rá – még ugyanebben az évben visszafoglalta az észak-boszniai erősségek egy részét, és e várak közül Jajca/Jajce egészen 1528-ig magyar kézen maradt.²¹⁹ Azaz, amikor az észak-balkáni térség egyes régióiban a török foglalatás koráról beszélünk, ajánlatos a pontos időpontot is megjelölni, a félreértések elkerülése érdekében.

Az időpontok pontos megjelölése azonban nem szüntethet meg egy másik, még súlyosabb problémát. A bizonytalanságot az okozza, hogy az észak-balkáni, java középkori lelőhelyek többsége nem zárul a török foglalatás pillanatában. Még a súlyos ostromok árán bevett várak esetében is rendszeresen találkozni a pusztulási réteg feletti, hódoltság-kori településnyomokkal. Az ásatási leletekkel csak látszólag állítható szembe az, hogy a török hódoltság kor igen nagy eltolódásokat hozott az összes balkáni ország településtörténetében, népességi viszonyaiban stb. Hiszen ezen átalakulás – mivel az, az ún. "hosszú életű folyamatok" kategóriájába tartozott – csak lassan, egyes esetekben csak évszázadok múltán éreztette hatását. Ennek következtében pedig célszerűnek tűnt a török hódoltság első évszázadait is belefoglalni áttekintésünkbe. Vizsgálódásaink zárópontjaként azért választottuk a 17. század végét, mert Bécs 1683-as ostroma, illetve az 1699-es karlócai béke közötti bő másfél évtized nemcsak a hadtörténeti szempontból tekinthető korszakhatárnak. A Szent Liga hadjáratai ui. azon felül, hogy a történelmi Magyarországon megszüntették az oszmán fennhatóságot, a Balkán-félsziget északi részén is meglehetősen nagy változásokat eredményeztek – elegendő ehelyütt az 1690/91-es nagy szerb vándorlásra, és az azt követő etnikai eltolódásokra utalni. Azaz, az anyagi kultúrában is bekövetkező változások miatt tűnt célszerűnek a 17-18. század fordulóján lejátszódott korszakváltást kijelölni feldolgozásunk

²¹⁸ Benda (főszerk.) (1983), 280.

²¹⁹ A jajcai bánság történetének máig klasszikus érvényű feldolgozása: Thallóczy (1915), horvátul: Thallóczy (1915). E munkákat kivonatolja: Šunjić (1960), 447-448.

felső határának.²²⁰ A nélkül természetesen, hogy állást kívánnánk foglalni azon kérdésben, vajon a 15. század közepe és a 17. század vége közti korszak az észak-balkáni térségben minősíthető-e még középkornak, e fogalom valódi, Nyugat-Európában használatos értelmében.

---

²²⁰ A 17-18. század fordulójának korszakhatár voltát a közelmúltban hangsúlyozta: *Szakály (1986b)*, 123-140.

dc_248_11

III. Komparatív analízis

1. Az elvárások és a rájuk reflektáló célkitűzések

„who controls the present, controls the past.”

George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*²²¹

a.) Bevezető gondolatok és közös jellemzők

Fentebb már szoltunk arról, hogy anyaggyűjtésünk során szilárd következtetéssé formálódott bennünk egy felismerés. Az, hogy az összes észak-balkáni állam középkor-régészetében létezik egy olyan értelmezési közeg, amely kijelölte a középkori anyagi kultúra feltárt maradványainak a helyi kutatás számára lehetséges értékelési módját. Dolgozatunk jelen fejezetében e sajátos közeget igyekszünk bemutatni, forrásanyagunkat a vizsgált térség nyolc államára és egy autonóm tartományára bontva. Anyaggyűjtésünk első fázisában *társadalmi elvárások* névvel illettük a régészeti értelmezés körül kialakított sajátos közeget. Rá kellett azonban jönnünk arra, hogy e megnevezés, ha nem is téves, akkor sem pontos. Az elvárásokat nem egy-egy adott nép egésze fogalmazta vagy fogalmazza meg – a középkor iránti érdeklődés az a Bálkán északi részén is csekély mértékű volt és maradt, különösen, ha leszámítjuk a néhány bulvárízű „slágertémáról”, közszájon forgó félinformációkat. Az elvárásokat a „humánértelmiség”, azaz az e körbe hagyományosan tartozó egyháziak mellett az újkorban egyre nagyobb számban feltűnő tanítók, ügyvédek stb. szokták megfogalmazni. Olyan tollforgatók, akik a középkori történelmet is igyekeztek csatarendbe állítani az össznemzetinek kikiáltott célok elérése érdekében.

Ellenvetésként felhozható, hogy eljárásunkkal túl nagy mértékű tudatosságot és átgondoltságot feltételezünk a vizsgált térség államainak a középkor-régészetében, indokolatlanul. Hiszen a délkelet-európai régió régészeti kutatásaiban – amint erre szintén példák sora utalt – csak elvétve fedezhetők fel a hosszú távú kutatási stratégiák. Megfellebbezhetetlen tény, hogy a vizsgált térség országaiban – amint erre szintén példák

²²¹ <http://www.mega.nu/ampp/1984.html> (A megtekintés időpontja 2010.8.9.)

sokasága utal – a régészeti kutatás rend szerint küzd az anyagi eszközök krónikus hiányával, lett legyen szó a 19-20. század fordulójáról, az 1919 és 1945 közötti évekről, az 1945 és 1990 közötti korszakról, vagy az 1990-es fordulat utáni évekről. Az anyagi eszközök krónikus hiányának a rögzítése által azonban el tudunk jutni a fentebb megfogalmazott kétely elosztatásához is. A forráshiányos helyzetet a vizsgált térség nemzeti keretek között gondolkodó írástudói, majd pedig az alakuló / újraalakuló államok kultúráját alakítani igyekvő politikai vezetők arra használták fel – nota bene: nemcsak 1945 után, hanem a 19. század utolsó harmadától napjainkig – hogy mintegy “megrendelőként” lépjenek fel, és kívülről adjanak “felkérést”, vagy legalábbis szempontokat egyes, általunk fontosnak tartott témák vizsgálatához.

A “megrendelő” és a “felkérés” szó használata az előző mondatban talán kissé félrevezető, hiszen, a kutatandó tematika konkrét formájú meghatározására a legtöbb esetben nincs adat. Alább viszont példák sorával fogjuk igazolni, hogy az egy-egy észak-balkáni államban élő régészek többsége számára oly mértékig maguktól értetődőek voltak bizonyos elvárások, hogy ezeket gyakran tételesen meg sem kellett fogalmazni. Az észak-balkáni államok kulturális közegét két ideológiai szötte át az utóbbi másfél évszázadban: a nacionalizmus és a kommunizmus. Oly módon hogy vitathatatlan a nacionalizmus elsődlegessége, sőt egyes elemeinek átvétele a kommunista ideológiába is. Így az alábbiakban előbb az egyes nemzeti ideológiák által kifejtett hatással, pontosabban e hatások közös tényezőivel foglalkozunk.

A nacionalizmus annak következtében válhatott meghatározó erejűvé, hogy a vizsgált térség államainak a humán kulturális közegét az egyes nemzeti mozgalmak határozták meg rend szerint még a 19. században.²²² Az észak-balkáni térség nemzeti mozgalmában kialakuló, sok részletükben eltérő, alapvonásaikban mégis azonos ideológiák egyes részleteire alább térünk ki. Alább fogunk felvonultatni példákat annak szemléltetésére is, hogy az egyes államok középkor-régészetében a nacionalista – vagy kicsit „lágyabban” fogalmazva: nemzeti nézőpontú – érvek, érvrendszerek megfogalmazásának sok válfaja lehetett: a szomszéd népek múltjának lekicsinylésétől és a kultúrfölény hangoztatásától kezdve, a más anyanyelvűek és/vagy vallásúak elleni irtó hadjáratra ösztökélő sovinizmusig.

Az elvárásokat megteremtő társadalmi réteg, csekély lélekszáma ellenére, elég gyakran tudott kialakítani olyan erős megkötöttséget az egyes észak-balkáni államokban és/vagy nemzeti mozgalmakban, hogy hatására megfordult a régészeti elemzés menete. A

²²² Az észak-balkáni térség 19. századi nemzeti mozgalmait röviden de velősen áttekintette: *Niederhauser (1999)*, 13-21.

feltárt leletek tanulságát kellett a meglevő, axiomatikusnak tartott keretekhez igazítani. Ahelyett, hogy maguk a leletek alapján sikerüljön kialakítani egy értelmezést. E folyamat a formális logika szabályainak nem megfelelő elemzések azon csoportjába sorolható, amikor az adat és a belőle levont következtetés mintegy helyet cserél. Miközben – a *petitio principii*nek nevezett gondolkodási hiba lényegéből következően – az értelmezésre felhasznált, saját közegében axiomatikusnak kikiáltott érv önmagában is oly mértékig gyenge, hogy bizonyításra szorulna.

A kívülálló számára nehezen értelmezhető az, hogyan válhatott a 19. századi, nemzeti mozgalmak nézetrendszere a középkor-régészet meghatározó szereplőjévé az észak-balkáni térségben. A válasz az, hogy az észak-balkáni térség nemzeti ideológiai érvrendszerük egy részét a múlt dicsőségére való hivatkozásból merítették, egy sajátos kölcsönhatás keretei között. Hiszen az sem kétséges, hogy az észak-balkáni térségben rend szerint a nemzeti ideológiát valló írástudók alakították ki a nemzeti múlt kanonizált értelmezését, amelyhez az adott ország régészeti kutatásának is illeszkednie kellett. Kiemelt érdeklődés övezte egy-egy adott közösség írástudóinak a körében az önnön etnogenezis problematikáját, az egyes esetekben csak idézőjelek között „saját”-ként számon tartható állam középkori előzményeinek a kutatását, valamint a monumentális építészet vizsgálatát. Ezek jelentették kiindulópontokat a középkor régészeti kutatásában, az észak balkáni-térségben. A felsorolt kutatási témák nem kell, hogy a meglepetés erejével hassanak. Annak következtében, hogy Nyugat-, vagy Közép-Európában is rend szerint az önnön etnogenezis vizsgálata, az önnön államiság előzményeinek a feltárása, valamint az önnön állam középkori előzményéhez köthető épületállomány lajstromozása és leírása vált a középkor-régészeti kutatások kiindulópontjává. Az észak-balkáni sajátosságot a forrásanyag kis mennyisége és nehezen és/vagy többféle módon értelmezhető volta jelentette, amiből szinte magától értetődően következtek az interpretációs vadhajtasok: a „saját” etnogenezis koraisága iránt igény, a „saját” középkori állam felmagasztalása, valamint egy-egy „saját” épület egyetemes értékének a hangsúlyozása.

Az etnogenezishez kapcsolódó kutatásokkal szemben már a 19. század második felében megfogalmazódott egy olyan elvárás az észak-balkáni térségben, hogy túl kell szárnyalni, a szomszédos, egy-egy adott terület változó birtoklása miatt konkurens történetírás megállapításait. Azaz, ha az adott kérdéskört teljesen lemeztelenítjük: a legfontosabb cél a *'mi őseink voltak itt előbb'*, és/vagy a *'mindig is mi voltunk itt többségben'* tétel alátámasztása. Az észak-balkáni térség etnogenezis kutatásainak sajátos határokat szabott az írott források csekély száma, és változó – jórészt csak filológiai aprómunka árán megállapítható – megbízhatósága. Jellemző adatként arra uralunk, hogy az észak-balkáni népek

honfoglaló/honalapító vezetői közül csak egyetlen személy, *Asparuch* bolgár-török vezér személye tekinthető teljesen biztosan létezőnek.²²³ A többi délszláv nép közül pedig csak a horvátok dicsekedhetnek konkrét, tehát néven nevezett személyekkel: az őseiket az Adriai-tenger partjai mellé vezető, állítólagos öt fivérrel és két nővérrel (nevük: *Klukas*, *Lobelos*, *Kosentzes*, *Muhlo*, *Hrobatos*, illetve *Tuga* és *Buga/Vuga*).²²⁴ Így is azonban, a Bíborbanszületett Konstantin által feljegyzett nevek inkább tűnnek egy mitikus eredethagyomány személynevekben történt megfogalmazásának, semmint valódi, hús-vér embereknek. A többi délszláv nép pedig még ennyi adattal sem rendelkezik hont fogláló elődei vezérének a személyéről, az albán autochtonitás gondolatrendszerében pedig maga a honfoglalást vezető személy iránti érdeklődés is értelmetlen. A spekulációnak e forráshiány sajnos eleve tág teret nyitott, és e helyzet igencsak kedvezett és kedvez az egyes adatmorzsák túlinterpretálásának, a sajátuk minősített közösség indokolatlan felnagyításának.

A java középkor esetében pedig az erősítette a hősies megközelítést, hogy a középkori állam emlékét annak bukása után is fent tudta tartani az összeomlást túlélő egyházi szervezet. A térség kutatói a szerb, illetve bolgár pravoszláv egyház ilyen szerepére szoktak e vonatkozásban emlékeztetni, nem szabad azonban megfeledkeznünk a bosnyák ferencesekről sem, akik Bosznia (nota bene: a bukása előtt katolikussá vált Bosznia) hagyományát őrizték. A nemzeti mozgalmak egy része számára tehát már a születés pillanatában készen állt a középkori államról szóló, heroikus mázzal borított, történeti narratíva. A történeti narratíva 19. századi megalkotó számára java középkor vonatkozásában az kellett, jelentse a kiindulópontot, hogy az észak-balkáni térség szinte összes középkori államában létezett legalább egy olyan uralkodói dinasztia, amely alatt az adott állam megalakult és konszolidálódott. A felvirágzás korát megalapozó dinasztián belül pedig rend szerint volt egy vagy két, különösképpen számon tartandó uralkodó, aki államát felvirágoztatta, és annak határait is ki tudta terjeszteni, mondani sem kell: szomszédai rovására.

A horvátok számára a Trpimiridák (=Trpimirovići) jelentik a nemzeti dinasztiát,²²⁵ legnagyobb uralkodójuk pedig vagy első királyuk Tomislav (kenéz: körülbelül 910-től 925-ig, király 925 és 927 v. 928 között), vagy pedig IV. Krešimir Péter király (1058-1074) volt. Boszniát a Kotromanićok tették politikai entitássá, legendás hírűvé pedig Bosznia első ura Kulin bán (1180-1204), illetve a legnagyobb területi gyarapodást elérő I. Tvrtko (=Tvrtko)

²²³ *Gjuzelev (1986)*, 3-24.

²²⁴ *Klaić, N. (1975)*, 133-140, és különösen 135.

²²⁵ *Steindorff (2004)*, 694-695.

király (1353-1391) vált.²²⁶ Szerbia esetében a Nemanjidák (=Nemanjići) alapították a középkori államot, amely Dušan István (1331-1355) rövid életű uralma alatt érte el virágkorát.²²⁷ Szintén a Nemanjidák államát tekintette a 19-20. századi montenegrói humánértelmiségek többsége önnön állama középkori előzményének. Az utóbbi években-évtizedekben azonban már jól regisztrálható módon folyik egy újfajta történeti önkép felépítése, amelyben nagy szerepet kap a Diocleiai/Zétai fejedelemség, és ennek mitikus fejedelmei: pl. Radoslav, Vlastimir, Vojislav stb.²²⁸ (E mitikus figurák közül csupán azokat válogattuk itt össze, akiknek nevei a 20. századi Szerbiában és Montenegróban népszerű utónévvé váltak.) A három nyugati délszláv államon túl viszont összetettebbé válik az összkép. Így Macedónia és Albánia esetében hiányzik a dinasztia. Itt csak egy-egy sikeres uralkodó – Sámuel (=Samuil) önjelölt cár (976-1018),²²⁹ illetve az Oszmán–Török Birodalommal szemben sikeresen ellenálló Kasztrióta György (1443-1468) – életműve ad(hatott) valós vagy konstruált alapot a középkori gyökerek megleléséhez.²³⁰ A törökök által Szkander bégnek nevezett Kasztrióta Györgyben nemcsak az albániai albánok számára középkori történelmük legnagyobb alakja, hanem – a 18-20. századi albán történelemből következően – a koszovói albánok számára is. Bulgária esetében pedig egy még összetettebb képlettel kell számolni. A középkori önazonosság keresésének ugyanis ez esetben több eredménye is adva volt. Ezek: 1. bolgár-törökök 681-es honfoglalása – Bulgáriában ezt szokás tekinteni az önnön államiság megalapításának; 2. az I. bolgár állam fénykora Nagy Simeon cár (893-927) idejében. 3. A II. bolgár állam fénykora I. Ivan Asen cár (1186-1196) idejében. A felsorolt három, képletesen szólva: súlyponti személy közül a modern Bulgáriában más és más vált központi jelentőségűvé a 19. század vége és a 21. század eleje közötti időszakban, szinte mondani sem kell: az aktuális uralmi struktúra által vallott ideológiának megfelelően.

Ha a fenti adatsorból az általánosítás igényével igyekszünk egyetlen végkövetkeztetést levonni, arra kell utalnunk, hogy a legendás uralkodók uralkodási évei rend szerint a középkor más és más korszakának egy-egy alig néhány évtizednyi terjedelmű időszakát érintik. E tény sajnos tág teret nyit nemcsak az eltérő korszakolásra, és az adott idősíkok megismerésének eltérő mértékére, hanem a szelektív időrendi érvelések alkalmazására, különösen az egyes területek birtoklását és/vagy határmegvonások jogosságát taglaló, áltörténeti vitákban.

²²⁶ *Džaja (2004)*, 124.

²²⁷ *Bartl (2004)*, 476-477.

²²⁸ *Kovačević, J. (1967)*, 278-444.

²²⁹ *Pirivatrić (1997a)*.

²³⁰ "Hösi" hangszerelésben mutatja be Kasztrióta György életútját: *Frashëri, K. (1974b)*, 73-102.

Az épített örökség vonatkozásában pedig itt röviden csak arra szeretnénk itt utalni, hogy a középkori templomok és várak feltárását és állagvédelmét az észak-balkáni államok 19-20. századi, helyi értelmiségi közegei a java középkori állam nagyságának a hangsúlyozása érdekében tartják elsődleges fontosságúnak. Az észak-balkáni térség összes államában kimutatható egy sajátos kisebbségi érzés, amely a középkori építészet esztétikai értékének és világtörténelmi szerepének a túlértékelésével igyekszik elégtételt venni az újkorban elszenvedett, vélt vagy valós sérelmekért.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az önnön középkori gyökerek keresése az észak-balkáni térség esetében szorosan összefügg a vallási hovatartozással is. (A részletekről, illetve az egyes konkrét példákról alább szólnunk részletesen, itt csak az alaptendenciákat emeljük ki.) Középkori előzményekre szokás visszavezetni, mind a horvát katolicizmus, mind pedig a szerb vagy a bolgár ortodoxia mély beágyazottságát az adott nép kulturális közegében. Sajátos szerepet tölt be a vizsgált vonatkozásban a térség harmadik világvallása az iszlám. Bosznia-Hercegovinában már a 19. században történt kísérlet arra, hogy az iszlám meggyökeresedését a középkori állam sajátos – tegyük hozzá javarészt túlinterepreált elemekből utólag konstruált – vallási képével magyarázzák. A térség országai közül Albánia az egyetlen olyan, ahol a vallási hovatartozás nem jelenti az etnikai öntudat egyik alappillérét. E hiány annak a következménye, hogy az albánoknak csak a többsége muzulmán, jelentős lélekszámú albán hívővel rendelkezik mind a katolikus, mind pedig az ortodox egyház.

Az észak-balkáni térség egyetlen államában sem született még olyan munka, amely átfogó módon igyekezne leírni és rendszerezni a középkor-régészet céljait. Csak olyan, az ún. nagyközönségnek írott, rövid összefoglalások, illetve enciklopédia-címszavak olvashatók, amelyek nagy általánosságban értekeznek a régészet céljairól.²³¹ Bár íróik többsége a helyi közegben ismert és elismert szakembernek számít, a célok áttekintésének a pontossága és mélysége csak ritkán üti meg az elvárható mértéket. Sőt e munkák egy jelentős részében, különösen az egykori Jugoszlávia területén megjelentetett dolgozatokban az olvasható, hogy a „valódi” régészet felső határa az antikvitás vége lenne.²³² Vallotta e nézetet még Milutin Garašanin is, annak ellenére, hogy ő maga az 1950-es évek elejéig tett közzé cikkeket a „szláv régészet” tárgykörében.²³³ A célokat a középkor-régészet vonatkozásában deklaratív módon áttekintő, és pontokba foglaló munkák hiánya ellenére is: az észak-balkáni térség összes államában közel azonosak a társadalmi közeg elvárásai e tudományággal szemben.

²³¹ Garašanin – Kovačević (1950); Garašanin, M. – Garašanin, D. (1953); Garašanin, M. (1955a), 170-176; Garašanin, M. (1955b), 176-183; Ivanov, T. (1959), 97-103; Dimitrov D. P. (1966).

²³² Egyetlen, kiragadott példaként lásd: Garašanin, M. – Garašanin, D. (1951).

Azaz, az előző bekezdésekben csak vázlatosan ismertetett tényezők következtében viszont mondhatni magától értetődő a vizsgált térség bármelyik államában tevékenykedő régész számára az, melyek lehetnek helyi viszonylatban a középkor-régészet célkitűzései. A helyi humánértelmisség érdeklődésének megfelelően három súlyponti, és fentebb a történetírás kapcsán már utalt kérdés létezik: 1 az államnemzeti szerepkört betöltő nemzeti közösség etnogenezise; 2. a jelenkori állam előzményének tekintett középkori monarchia kutatása a régészet eszközeivel; 3. az épített hagyaték megőrzéséhez és rekonstrukciójához kapcsolódó régészeti kutatás. A három cél mintegy időrendileg kiegészíti egymást. Míg az első az esetek többségében a koraközépkori sírok és épületmaradványok kibontását jelenti, a második és harmadik inkább java középkori, álló műemlékek vizsgálatát eredményezi.

Mindhárom kutatási cél a kérdésfelvetés módja szempontjából alapvetően történeti jellegű. Még a középkori monumentális építészet is, hiszen a kérdésfelvetések egy jelentős hányada nem művészettörténeti jellegű. Olyan időrendi problémák szoktak az épületkutatásokban hangsúlyos helyen szerepelni, amelyek az írott források alapján nem oldhatók meg. Az észak-balkáni államok középkor-régészetében általánosan elfogadottnak számít az, hogy a régészet elsősorban történeti stúdium. Sőt eléggé általános az a megközelítés, hogy a régészet felső időhatára azon időpont, amikortól a leletek értékelése során történeti következtetések már egyáltalán nem vagy csak korlátozott érvénnyel fogalmazhatók meg. A régészeti eszközökkel megoldandó művészettörténeti vagy néprajzi jellegű kérdésfelvetések pedig már inkább ez utóbbi két tudomány felségterületének számítanak. Lássuk a három kérdésfelvetés néhány, speciálisan régészeti vonatkozásait.

A korai történet vonatkozásában a legfontosabb, jórészt a régészet eszközeivel vizsgálható kérdésfelvetés az etnogenezis menete. A vizsgálatok az őshonosság és/vagy a korai megtelepedés bizonyításának a jegyében folynak. Azon, hallgatólagosan elfogadott szemlélet jegyében, amely szerint az első foglalonak többletjogokkal kell rendelkeznie a többi, később megjelent népcsoporthoz képest. E szemlélet lecsapódásaként több kontinuitáselmélet is született az adott térségben. A térség legrégebb kontinuitáselmélete a déli szlávok illír eredetét valló felfogás volt. Virágkorát a 19. század első felében élte,²³³ és már a 19. század középső harmadában kellő cáfolatban részesült. Végleges érvénnyel sikerült tisztázni, hogy az illírek nem egy összsláv nyelven beszéltek. Így csak a tudománytörténet számára bírhat jelentőséggel az illír-délszláv kontinuitáselméletek számon tartása. Bár, az újabb szakirodalom átlapozása alapján az is felmerülhet, hogy az illír-szláv

²³³ Garašanin, M. (1950), 27-37; Garašanin, M. (1955c), 21-30

²³⁴ Az illír-délszláv kontinuitáselmélet szakirodalmát áttekintette: Mužić (1989), 9-273.

kontinuitáselméletet a tudománytörténetbe utaló felfogás indokolatlanul optimista. Az 1990-es évek délszláv etnikai háborúi, valamint a fegyveres konfliktusokat megelőző ideológiai harc ismét felszínre hozta az illír-horvát, illetve illír-bosnyák kontinuitáselméletet. Az ezt propagáló Ivan Mužić,²³⁵ illetve Enver Imamović²³⁶ „hagyományos”, azaz jórészt 19. századi érvekkel él, tehát egyes római-kori helyneveket etimologizálja az adott kontinuitáselmélet jegyében. E két műnek – a felhozott érvek elégtelen volta miatt – nem sikerült elérnie az ún. illír-kérdés revízióját.

Egy másik, szintén 19. századi elmélet rendelkezik nagyobb elfogadottsággal a délszláv térségben. Az illír-elméletet Horvátországban a 19. század közepén – az illírek szláv nyelvűségének a cáfolata után – egy olyan felfogás váltotta fel, amely szerint, nem az illír szállásterületen, hanem ettől északabbra, a Kárpát-medencében és az Észak-Balkán hozzá kapcsolódó részein keresendő a szlávok őshazája.²³⁷ A hivatkozott elgondolás szerint a kelta foglalás miatt e tájat a szlávoknak ugyan időlegesen el kellett hagyniuk, de már a római korban visszavándoroltak volna, és hagyatékuk a szarmatának meghatározott, Kárpát-medencei leletanyagban lenne keresendő. E kontinuitáselmélet is 19. századi, de csak az 1950-es években öntötte azt végső formába a szlovén nemzetiségű Josip Korošec.²³⁸ Az 1980-as évek végétől a szerb kutatásban tudott újabb híveket szerezni, és a mellettük érvelők kombattáns, a tudományos érveléshez nem illő, aktualizáló kiszólásairól vált hírhedtté.²³⁹

Kilépve a délszláv közegeből: szintén az illírekhez kötődik egy további kontinuitáselmélet is. Első megfogalmazására, sőt első tételes kifejtésére is a német nyelvterületen került sor, a 19. század folyamán. Az illír-albán kontinuitáselmélet az albán nyelv eredetének magyarázatára született, de magában foglalja a helyhez kötött kontinuitás tézisének is. Azt tehát, hogy az albánok ősei legalább a vaskor óta ugyanott élnek, ahol az újkorban. Az illír-albán kontinuitáselmélet esetében a nyelvészeti kiindulópont kétségen felül helytálló, hiszen – a könnyen cáfolható illír-déli szláv kontinuitáselmélettel ellentétben – ténylegesen számos jel utal arra, hogy az albánok ősei valóban az illírek, vagy az illírek is voltak.²⁴⁰ Így az 1945 utáni időkben, Albániában kialakult albán etnogenezis-kutatás nem a téves alapfelvetés miatt siklott ki. Az egyoldalú és téves következtetések hátterében az állt,

²³⁵ Mužić (1989). E mű kitételeit elsőként Neven Budak cáfolta, sajnos csak röviden, egy hetilap-cikkben: Budak (1990), 42-43. Ivan Mužić nézeteinek alapos bírálatát Radoslav Katičić írta meg: Katičić (1991), 243-270.

²³⁶ Imamović (1998b).

²³⁷ Rački (1857), 235-280.

²³⁸ Korošec (1958), 5-12.

²³⁹ Janković, Đ. (1995), 125-146; Janković, Đ. (1995/1996), 77-82; Janković, Đ. (1997a), 1. kötet, 382-393; Janković, Đ. (1997b), 362-375.

hogy a helyi pártvezetés az ideológiai harc részévé tette az illír eredet kérdését, és egy, lényegét tekintve történeti-régészeti elméletből, hitbeli meggyőződést fabrikált.²⁴¹ Merev, és ideológiai elemek sokaságával átítatott nézetrendszerre téve ez által egy olyan elméletet, amely mellett egyébiránt igen sok megfontolandó érv szól.

Kevéssé ismert, bár a történészek szűk körén túl is rendszeresen felbukkannak a makedón-macedón kontinuitáselméletre történő utalások.²⁴² Egy olyan sajátos, 19. századi eredetű, részletesen és alaposan soha ki nem fejtett elgondolásról van szó, amelynek hívei az esetek többségében bizonyos nosztalgiával tekintenek a Kr. előtti 4. században élt makedón uralkodók, közülük is II. Philliposz és Nagy Sándor tetteire, a *'bezzeg a mi őseink milyen hatalmasak voltak...'* típusú érvelések megfogalmazása érdekében. A 20-21. század fordulóján a két amerikai kontinensre szakadt macedónok körében élt legélénkebb e gondolkör, talán a macedóniai emigránsok második és harmadik nemzedékének nagy jóindulattal is csak hiányosnak minősíthető történeti műveltsége miatt is.²⁴³ A macedón-makedón kontinuitás gondolata csak a 19. század végén és a 20. század elején vált egy rövid időre ennél átfogóbb elméletté. Abban az idősíkban tehát, amikor a hagyományosan soknemzetiségű és sokvallású ország éppen csak formálódó humánértelmiségének egy része mintegy védőfalat igyekezett emelni a szomszédos területekről érkező szerb, bolgár és görög nacionalizmus behatolása ellen.²⁴⁴ A szándék nemes volta vitán felüli, ez azonban nem tudja áthidalni a történeti tényanyag teljes hiányát.

Végezetül: a bolgár kommunisták oly módon is igyekeztek rendszerük társadalmi elfogadottságát növelni, hogy az 1945 utáni évtizedekben hangsúlyosan hivatkoztak a bolgár népnek nemcsak a szláv, hanem a trák gyökereire is. (Sokkal erőteljesebben, mint az egyébként bőven adatolható bolgár-török – idegen kifejezéssel: protobolgár/protobulgár²⁴⁵ –

²⁴⁰ Schütz (2002a), 11; Schütz (2002b), 137-147.

²⁴¹ E folyamatot tovább gerjesztette az, hogy az önmagát mindenhatónak kikiáltó pártvezető Enver Hoxha is az illír-albán kontinuitás híve volt, és erről több propagandaízü munkát is írt: *Drini* (1985), 15-21.

²⁴² Kertész (1992), 6-7.

²⁴³ Macedóniai Nagy Sándor és a mai, délszláv nyelvet beszélő macedónok közti kapcsolatra utal, mintegy sajátosan humoros formában az ókori hadvezér nevének macedón fordítása: Aco Makedonski. E név hívószó azok számára, akik a délszláv macedónok és Nagy Sándor közötti „kapcsolatról” szeretnének írni, akár pozitív, akár negatív formában. Mivel ezen irományok – néhány csekély kivétellel – nem a történeti, hanem a tudományos-fantasztikus irodalom keretei közé tartoznak, „eredményeik” ismertetésére sem érdemes kitérni. Az érdeklődő a fenti névnek egy keresőprogramba való beírása által léphet be e sajátos világba.

²⁴⁴ Gleni (1999), 1. köt., 210-215.

²⁴⁵ A nemzetközi szakirodalomban e csoport egyöntetűen a protobolgár nevet viseli. (lásd pl.: Fiedler (1992), 1. köt., VIII, 116, stb.) A magyar szakirodalomban a bolgár-török szakszó honosodott meg – Fehér Géza nyomán. (*Fehér (1931)*, címlap). Dolgozatunkban a Fehér Géza által

kapcsolatokra!) Megjegyzendő azonban, hogy a trák-bolgár kontinuitáselmélet még a bolgár középkor-régészetben belül sem tudott jelentős támogatás kivívni magának. Egy-egy szórványos utaláson – így Krăstju Mijatev egy 1948-as megjegyzésén²⁴⁶ – túl csak a vaskor anyagi kultúrájával foglalkozó bolgár szakemberek körében keltett pozitív visszhangot. Elfogadó magatartásuk hátterében egy nyilvánvaló, bár tudományosan nehezen védhető megfontolás állt. Az adott elmélet segítségével igyekeztek növelni a trák kutatások társadalmi elfogadottságát, és ez által az ilyen korú lelőhelyek feltárására fordítható anyagi forrásokat.

Az észak-balkáni kontinuitáselméletek igazolására már a 19. század közepső harmadában kialakult egy olyan, bizonyosan téves bizonyítási eljárás, amely a vaskori és az újkori használati tárgyak, viseleti tartozékok, vallási hiedelmek és népzene között igyekezett kimutatni közvetlen kapcsolatokat. A vázolt érvelés a vizsgált térségben legelőbb Horvátországban bukkant fel,²⁴⁷ akadtak hívei a szerb tudományosságban,²⁴⁸ legtovább Albániában maradt érvényben. Itt még a 20. század végén is akadt több néprajz-kutató, aki e nézőpontból elemezte a parasztságtól begyűjtött eszközöket, viseleti tárgyakat.²⁴⁹ Az albán humán tudományosságot e szemlélet olyannyira átítatta, hogy Ismail Kadare, a leghíresebb albán író az albán népjogot igyekezett az illírekig visszavezetni.²⁵⁰ Egy olyan műben, amely számos pontján tartalmaz igen jó, mondhatni zseniális meglátásokat, a végkövetkeztetés nyilvánvaló abszurditása ellenére is

A régészeti kutatások másik gyűjtőpontjává a szláv honfoglalás utáni évszázadok feltárása vált. Az észak-balkáni országok egy részében a 7-9. század emlékanyagának a feltárása a közös szláv gyökerek vizsgálatát jelenti, más délszláv országok esetében viszont e korszak az első – tehát ősi, és dicsőséges – állam megalapításához vezető időszak vizsgálataként került az érdeklődés gyűjtőpontjába. Az albán történetírás és régészet jelenti a kivételt. Az albán történelemről szóló művekben a szláv bevándorlás – mondhatni a dolog természetéből következően – negatív előjelű fejleményként szokott szerepelni. E ponton az

---

posztulált terminológiát használjuk, oly módon azonban, hogy kétes esetben mindkét megnevezésre utalunk, a lehetséges félreértések / félreértelmezések elkerülése érdekében.

²⁴⁶ Mijatev, K. (1948), 57-58.

²⁴⁷ Čulić (1966), 173-184. Ezen irányzat egy további, szintén horvát képviselője: Radauš-Ribarić (1988), 13-65. Magyarul foglalta össze e sajátos, kifogásolható módszertanú kutatási ág eredményeit a zágrábi honosságú: Römer (1966), 390-422.

²⁴⁸ A vaskori használati tárgyak, viseletek, népzene és népi jogszokás továbbéléséről szóló szerb szakirodalmat összefoglalta: Vukanović (1974), 178-219.

²⁴⁹ Lásd pl.: Zojzi (1966), 336-337. Gjergji (1969), 145-154; Gjergji (1973), 169-173; E mű francia nyelvű változata Gjergji (1976), 211-224. Andromaqi Gjergji kutatásainak német nyelvű összefoglalása: Gjergji (1998), 179-197.

²⁵⁰ Kadare (2001).

albán a görög történetírással állítható párhuzama, a két történetírás között létező igencsak fagyos viszony ellenére is.

A délszláv népek esetében két megközelítés tapasztalható a korai középkor értelmezésében. A szerb történetírás a „közös gyökerek” hangsúlyozásával elemzi a 7-9. századi szlávokat. E szemlélet a titói Jugoszlávia első felében előnyt, az 1960-as évek közepe után – tehát a „testvériség-egység” jelszava mögötti ideológiai háttér fokozatos elhalványulásának a korában – már hátrányt jelentett. A szerbek esetében is egy időrendi eltolódás hátráltatta az önnön gyökerek korai időikig történő visszavetítését. A 7. századi, balkáni bevándorlást csak a 12-13. század fordulóján követte a „klasszikus érvényű” államalapítás, a Nemanjida-dinasztia uralma alatt álló királyság életre hívása.²⁵¹ A köztes fél évszázadban ugyanis csak olyan kisebb, államszerű képződmények alakultak, amelyek ki is voltak szolgáltatva erősebb szomszédjaiknak, és a kereszténység nyugati illetve keleti rítusa között is lavíroztak.²⁵² Így szerb közegben egy sajátos történeti amnézia lengi körül az I. és II. évezred fordulóját, amelyen csak a legnagyobb szerb történészek és régészek egy-egy összefoglaló művet tudott áthatolni.²⁵³

A horvátok és a bolgárok körében viszont a 7-9. század egy olyan korszak, amely egyenes úton vezet középkori történetük legfényesebb időszakába, így e korszak kutatása is a helyi humánértelmiség hagyományosan nagy érdeklődése mellett folyik. E két ország régészetében az adott időszak így az óhorvát és óbolgár korszak része, annak mintegy nyitányaként szokott szerepelni.

Az észak-balkáni térségben két modellértékű módja fogalmazódott meg a 9. századi államalapítás megismerésére irányuló kutatásoknak, a 19. század végén és a 20. század elején. Az egyik eljárásrend a térség nyugati szélén, az ún. dalmáciai Horvátországban alakult ki. Itt az óhorvát korszak kutatása a 11. század vége előtti temetők, illetve templomromok kibontását jelentette és jelenti. A másik mintaértékű kutatási terület pedig Északkelet-Bulgáriában alakult ki, a szó konkrét, tehát földrajzi vetületében, de átvitt, tehát az egykori hatalmi struktúrát alapul vevő értelemben is. Északkelet-Bulgáriában a régészeti kutatás az I. bolgár állam rezidenciális központjaira koncentrál, és a fő célt Pliska, Veliki Preslav, illetve Madara monumentális építészetének a megismerésben jelöli ki.

²⁵¹ *Jireček (1911-1918); Jireček – Radonić (1978); Ćirković (1992a)* ugyanezen mű olaszul *Ćirković (1992b)*

²⁵² Egyértelműen, a szerb történetírás közegében szokatlan nyíltsággal utal e tényre: *Radojčić, D. (1965)*, 193-195.

²⁵³ *Kovačević, J. (1967)* 347-420.

Az I. és II. évezred fordulója után kezdődő java középkor vonatkozásában az észak-balkáni térség összes, nemzeti keretek között kifejlődött, középkor-régészeti kutatására jól ráillik a Szarka László nyomán²⁵⁴ *ad hoc territorialitásként* leírható szemlélet, az egyetlen bolgár kutatás kivételével. Az *ad hoc territorialitás* egy olyan törekvés, amely az illető állam középkori hagyatékát annak 20. századi területi keretei között igyekszik fellelni. Egy sajátos csőlátást szokott eredményezni: az így gondolkodó kutatók csak államuk 1918 után meghúzott határain belül igyekeznek minél alaposabb megismerni a középkori régiségeket, a határok változásának a ténye, valamint az anyagi kultúra regionális, modern kifejezéssel élve: határokat átívelő elterjedése fel sem szokott merülni. Alkalmazzák e szemléletet, lényegében függetlenül attól, az adott állam a középkorban pontosan milyen földrajzi keretek között létezett. A parciális szemléletmód természetesen az észak-balkáni térségben sem a középkor-régészet berkein belül keletkezett. A vizsgált térségben is az egyes nemzeti történetírások alakították ki e szemléletet, az adott nép újkori határainak minél kerekébbé tétele érdekében, az észak-balkáni térség egyes államaiban ténykedő középkor-régészek pedig a „saját” történeti narratívájuk iránti fogékonyságuk következtében alkalmazták azt. Az is jellemző, ahogyan e szemléletet egyes kutatók „kiterjesztően” értelmezik. Egyetlen, de jellemző példaként a szerb Aleksandar Deroko építészettörténeti összefoglalására²⁵⁵ utalunk. Deroko teljes természetességgel tárgyalja a szerb építészet keretei között Dél-Macedónia és Észak-Görögország 13-14. századi templomainak a jelentős részét. Az Athosz-félszigeti Chilandriu/Hilandar kolostortemplomával bezárólag, amely ugyan a szerb királyok alapítása volt, de még Dušan István uralma idején (1331-1355) sem tartozott a középkori szerb államba.

A műemlékek említése mintegy átvezet a harmadik kutatási területéhez: a java középkori monumentális építészet maradványainak a vizsgálatához. Ilyen célzatú kutatások során vagy hagyományos régészeti ásatások, vagy pedig az álló épületek falszövetének a vizsgálataként, szakszóval élve: falkutatásként szoktak folyni. Mivel e kutatások az adott ország épített örökségének nemcsak a megismerését, hanem a megóvását is céljuknak tekintik, az épített örökség kutatása egy olyan határterület, amelyet a szakemberek egy része már nem a régészet keretei között szokott tárgyalni. Írott formában csak ritkán dokumentálható felfogásuk szerint a falkutatás célkitűzései alapján művészettörténet. és „csak” módszerében régészet.

²⁵⁴ E fogalommal a szlovák történetírás egyes vonulatait igyekezett jellemezni Szarka László. Előadásának kivonatát közli: Kovács É. (1993), 337.

²⁵⁵ Deroko (1985)

Mivel az észak-balkáni térség feltárásaiban viszonylag nagy a megelőző feltárások, vagy a leletmentések részaránya, felvetődhet, hogy az ilyen munkálatok végzése egy további, negyedik társadalmi elvárásként is felfogható (lenne). E megközelítést nem tettük magunkévá. A megelőző feltárások vagy leletmentések kivitelezését elsősorban azért nem tekintjük a középkor-régészettel szembeni önálló társadalmi elvárásnak, mert a régészeti örökség megmentésének a feladatát az adott ország tudományos és/vagy kulturális kormányzata a helyi régészet egészével szemben szokta megfogalmazni. Továbbá az sem kétséges, hogy a leletmentések végzésére is igazán akkor szokott több pénz jutni, ha a fentebb utalt két célnak legalább az egyike valamilyen módon belefoglalható az adott kutatási közeg által fontossként számon tartott kérdések közé. Azaz, a fentebb utalt három prioritás a megelőző feltárások vagy a leletmentések kivitelezése során is érvényesülni szokott, alapvetően meghatározva a munkálatok volumenét.

A fentebb elmondottak alapján nem lehet kétséges az, hogy az észak-balkáni térség esetében az „írástudók”, azaz a humánértelmiség társadalmi közege jelölte ki a középkor-régészet értékpreferenciáit a 19. század végétől a 21. század elejéig, bármennyire kicsiny és gyenge volt is e társadalmi réteg, legalábbis kezdetben. Az észak-balkáni tevékenykedő, középkorkutató régészek a saját etnogenezisük, az önnön középkori államuk, illetve annak műemlékei iránt tanúsított érdeklődésükkel tudnak a leginkább megfelelni a munkájukkal szembeni, ösztársadalmiként megfogalmazott, de hangsúlyosan humánértelmiségi elvárásnak. Akkor tehát, ha – a leletmentési feladatokon felül – három, saját tudományágukhoz képest “kívülről” megfogalmazott probléma egyes részterületeinek az elemzését vállalják magukra. Az etnogenezis, illetve az első állam megalapítása iránti érdeklődést részint az táplálja, hogy a térség összes állama nemzetállamként határozta meg magát. Igaz e kijelentés még a néhai Jugoszlávia esetében is, amely 1945 és 1989 között nemzetállamok föderációjaként létezett. (Oly módon, hogy volt egy tagállama, Bosznia-Hercegovina, ahol nem egy, hanem egyszerre három nemzetnek kellett eljárnia a nemzetállami szerepet.) Az adott nemzeti közösség régmúltjának és/vagy a középkori államának a vizsgálata így gyakran válik azon tereppé, ahol a nemzeti egység szimbolikus szinten demonstrálható. Az épített örökség kutatását pedig egy sajátos – fentebb már utalt – kisebbségi érzés táplálta és táplálja. Egy szinte kényszeresen működő bizonyítási hajlam, amely arra irányul, hogy az adott észak-balkáni állam középkori nagyságát és kultúráját bizonyítsa, a monumentális építészet maradványainak a vizsgálata által.

Az elmondottak, rövidségük ellenére is jól szemléltetik mennyi „gyűanyag” lelhető fel önmagában is a vizsgált térség középkor-régészeti örökségének az értelmezésében. Ennek

ellenére: nem képezheti vita tárgyát az, hogy az egyes nemzeti ideológiák akkor váltak az észak-balkáni térségben (is) igazán veszélyessé, amikor a 20. században ötvöződtek a két nagy totalitárius ideológia egyikével. A két huszadik századi, totalitárius ideológia közül a náciizmus csak perifériálisan tudott hatni az észak-balkáni államok régészetére az 1930-as években a „germán” kérdések iránti preferencia formájában,²⁵⁶ a kommunista eszmerendszer viszont hosszú évtizedeken át befolyásolta az észak-balkáni térség országait,²⁵⁷ így a kommunista ideológia hatásáról kell elsősorban beszélni.

Első gondolatként azt kell rögzíteni, hogy a 2. világháború eseménytörténete, azaz a kommunista partizánmozgalom jugoszláviai és albániai sikerei miatt, az Észak-Balkán jóval nagyobb részein tűnhetett a kommunista ideológia egy „autochton” eszmerendszernek, mint pl. Kelet-Közép-Európában, ahol a kommunisták egyértelműen a szovjet felszabadításnak és/vagy megszállásnak köszönhatték uralomra jutásukat. A kommunista ideológia észak-balkáni elterjedésének egy további, szintén sajátosan balkáni vonása az, hogyan és milyen mértékben tudtak benne érvényre jutni az „autochton” ideológiai tartalmak. E vonatkozásban a két végletet Bulgária és a néhai Jugoszlávia jelentette, egyfelől a szovjet modell bigott szintű másolásával, másrészt pedig „a szocializmus önálló útjának” a kidolgozásával. Albánia e vonatkozásban is egy sajátos átmentet jelentett, mert itt 1961 előtt a szovjet, az 1960-as években a kínai példa másolására törekedtek, az 1970-es évektől viszont a külvilágtól való elzárkózódást tették a „tökéletes társadalom” felépítésének alapjává.

Szóljunk előbb az általános tendenciákról. A marxizmus történeti érvelésén, pontosabban egy sajátos történelmi szemlélet axiomatikus elfogadásán alapul. Mivel a kommunista ideológia egyik alapját képezi, az észak-balkáni kommunisták is mindent megtettek a történelmi materializmus – egy sajátos, deszakralizált, mégis szinte vallási jellegű meggyőződésként vallott történelemfelfogás – elterjesztése és kizárólagossá tétele érdekében. A történelmi materializmus alapja közismert módon egy szakadatlan harc, az osztályharc feltételezése, amelyet a történelem fő mozgatórugójának kell(ene) tekinteni. A szakirodalomban kevésbé ismert ezen ideológiának a manicheizmushoz való hasonlítása, miközben ezt maga a kommunista ideológia sugallja. Annak következtében, hogy az osztályharcot a világosság és a sötétség erőinek a háborújaként ábrázolja, különösen a széles

²⁵⁶ Velkov, I. (1935), 149-158.

²⁵⁷ A társadalom átalakításának egyik felszínes, de a régészeti topográfia szempontjából fontossággal bíró részlete volt a hagyományos településnevek megváltoztatása egyes, kommunista szempontból elfogadható „nemzeti nagyság”, vagy „kommunista mártír” nevéből levezetett helynévre. Dolgozatunk előszavában táblázatokat állítottunk össze az egyes államok helynév-változtatásairól, a topográfiai tájékozódást segítő.

néprétegek meggyőzésére szolgáló, forradalmi dalokban.²⁵⁸ Érdemes felfigyelni: az elnyomottaknak érdemeiktől függetlenül, „osztályhelyzetük” következtében, tehát „szükségszerűen” válhattak, sőt kellett válniuk a világosság megtestesítőjévé. Pozitív szerepük tehát nem lehet pozitív tetteik függvénye. Így az elnyomottak osztályhelyzetük révén megszerzett pozitív szerepüket még akkor sem veszthették el – legalábbis a marxista ideológia propagátorai szerint –, ha a legbarbárabb cselekedetekre, pl. népirtásra, különböző lakossági rétegek koncentrációs táborba zárására, vagy – dolgozatunk témájánál maradva – a középkori kulturális örökség megsemmisítésére vetemedtek is.

Az osztályharcos ideológia – és erre szintén dolgozatunk középkor-régészeti témája miatt kell hangsúlyosan utalni – a régi korok hagyatékának, és ez által a kulturális örökség egy sajátos, mondhatni a szelektív megbecsülését is jelentette.²⁵⁹ A kommunista mozgalmak

²⁵⁸ A manicheista történelemszemlélet illusztrálására álljon egy, ismeretlen szerzőségű, de joggal feltételezhetően Horvátországban szerzett, kommunista induló, amely Nyugat-Európában is népszerűvé vált a Veljko Bulajić által rendezett, 1969-es, „Bitka na Neretvi” (= Neretvai csata) című film révén.

*„Padaj, silo i nepravdo,
narod ti je sudit zvan;
bješte od nas noćne tmine,
svanuo je i naš dan.*

*Pravo naše ugrabljeno
amo natrag dajte nam;
ne date li, ne molimo,
uzet će ga narod sam.”*

<http://www.justsomeslyrics.com/1594596/Padaj-silo-i-nepravdo-Lyrics> (megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

A dolgozat szerzőjének saját, nem irodalmi fordításában
„Bukj el hatalom és igazságtalanság,
A nép hivatott ítékezni feletted,
Meneküljtek tőlünk éjszakai árnyak,
Felvirradt a mi napunk!

Elorzott jogainkat
Azonnal adjátok vissza!
Ha nem adjátok, nem fogunk kérni,
A nép elveszi maga!

²⁵⁹ E ponton nem kerülhetjük meg, hogy ne hivatkozzunk a kommunista mozgalom talán legelterjedtebb himnuszára az Eugène Pottier által szerzett Internacionáléra. E himnusznak ugyanis nemcsak a magyar fordításában található meg az ominózus „*A múltat végképp eltöröljük*” verssor, hanem magában a francia eredetiben is, így az szükségképpen bekerült az egyes észak-balkáni nyelvekre történt fordításokba (is). A francia eredeti szerint: „*Du passé faisons table rase.*”

(http://en.wikipedia.org/wiki/The_Internationale#Original_French_lyrics_and_copyright, (A megtekintés időpontja 2010. 0. 16.) Szó szerinti fordításban a francia eredeti: A múltból

tagjaiban elevenen élt egy ellenérzés a műemlékekkel szemben, részint annak következtében, hogy ezeket – felfogásuk szerint – csak az elnyomott osztály kiszípolozása lévén lehetett felépíteni,²⁶⁰ részint pedig a régi épületek jelentős hányadának egyházi jellege miatt. Többnyelvű és többvallású területek esetében igencsak erősítette a másik fél műemlékeinek a lenézését vallásellenesség, a kommunista mozgalom deklarált internacionalizmusa ellenére is. Alább, több példával is szemléltetjük majd e gondolkodásmód észak-balkáni meglétét, és tragikus következményeit.

A többnyelvű-többvallású területek létezése pedig egy további vadhajrást is involválta a marxi-engelsi ideológiában. A kommunista ideológusok – így pl. a szlovén származású, de hangsúlyosan pányugoszláv elkötelezettségű Edvard Kardelj, de természetesen mások is – rend szerint azonosították az elnyomottakkal saját népüket, vagy az összes délszláv népet. Az elnyomókban pedig az „idegeneket” ismerték fel, azaz az észak-balkáni térség egyes részein szintén otthonra lelő, nem délszláv ajkú népeket, népcsoportokat: németeket, osztrákokat, olaszokat, törököket, magyarokat, stb.²⁶¹ A délszláv nemzeti mozgalmak így egy sajátos, „osztályharcos” színezetet kaptak, az elnyomókkal szembeni küzdelem egyben az

---

csináljunk „tabula rasa”-t. A balkáni nyelvek közül a bolgár és a szerb/horvát fordítás megfelelő verssorát idézzük: „*da srinem starij, gnijij stroj!*” <http://bg.wikipedia.org/wiki/Интернационалът>, (A megtekintés időpontja 2010. 0. 16.), illetve „*Prošlost svu zbrišimo za svagda*”

([http://sh.wikipedia.org/wiki/Internacionala_\(himna\)](http://sh.wikipedia.org/wiki/Internacionala_(himna))), (A megtekintés időpontja 2010. 0. 16.). A két utóbbi verssor szó szerinti fordításban: „Hogy megdöntsük a régi, rothadt rendet”, illetve – talán még kifejezőbb módon – „Hogy örökre eltöröljük az egész múltat”.

²⁶⁰ Jól szemlélteti a kétértelmű hozzáállást a fentebb már idézett, „Padaj silo i nepravdo” c. forradalmi induló harmadik versszaka:

„*Gradove smo vam podigli,
Turne, kule gradili,
od uvijek smo robje* [mai horvát helyesírással: *roblje*] *bili*
i za vas smo radili.”

<http://www.justsomeslyrics.com/1594596/Padaj-silo-i-nepravdo-Lyrics> (megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

A dolgozat szerzőjének saját, nem irodalmi fordításában:

„Várat emeltünk nektek
Tornyokat és bástyákat építettünk
Mindig is a rabszolgáitok voltunk
És nektek dolgoztunk.”

²⁶¹ E tétel alátámasztására Edvard Kardeljnek a nemzeti kérdéstről 1961-ben magyarul is megjelentetett munkájára kell utalnunk: Kardelj, E.: A szlovén nemzeti kérdés fejlődése. Fórum [Újvidék] 1961. Megjegyzendő, hogy bár az adott könyv első változatát Kardelj még 1939-ben, szlovén nyelven megjelentette „Sperans” álnéven, a titói Jugoszláviában mégis e munka 1957-es, átdolgozott, szerb(!) nyelvű változata lett a rendszer egyik kanonizált ideológiai alapvetése, és szlovénul csak mintegy két évtizeddel magyar fordítása után, 1980-ban adták ki újra. Kardelj

„idegenekkel” szembeni harcot is jelenthette. Az elnyomók és az idegenek azonosítása a korai középkor szemléletébe is beszüremkedett. Oly módon, hogy az elnyomottakat a szlávokkal az elnyomókat pedig az egyes germán csoportokkal, és/vagy az avarokkal, magyarokkal lehetett és kellett azonosítani.

Tovább erősítette e szemléletet, hogy Albániában és a néhai Jugoszlávia területén a kommunista hatalomátvétel az 1941 és 44 közötti német megszállás és az ellene vívott partizánháború után következett be, és ez részint egy további németellenességet, részint pedig a régi társadalmi elittel szembeni ellenérzéseket generált. A hatalmat átvevő kommunisták oly módon számoltak le a régi társadalmi elittel, hogy egyes tagjaira a németbarátságot és a fasiszta kollaboráció bélyegét tudták rásütni. A leszámolás mind Albániában, mind Bulgáriában, mind pedig a néhai Jugoszláviában a legbrutálisabb terror formájában történt meg. Egyetlen, fentebb már hivatkozott régészeti vonatkozású példa: Bulgáriában „fasiszta kollaboráció” vádjával 1945 februárjában kivégezték a két világháború háború közti középkor-régészet legnagyobb alakját, az 1940-es évek elején kormányfőként tevékenykedő Bogdan Filovot.²⁶²

A nemzeti tartalmakkal „felerősített” marxizmus ideológiája a néhai Jugoszlávia területén teljesedett ki a titóizmusban. Ennek végső formába öntése 1948 után történt meg, amikor, a Tito és Sztálin közötti szakítás következtében a nemzeti sajtóságokra való utalás általános érvényűvé vált. A nemzeti tartalmak pedig hamar utat találtak, mondhatni visszatértek nemcsak a kommunista ideológusok munkáiba, hanem a középkort elemző régészek tanulmányaiba is. A korai középkor vonatkozásában is az egyes délszláv népek önállóságát kellett ismét hangsúlyozni, a közös szláv gyökerek helyett.

Ismételjünk meg a nagyobb nyomaték kedvéért: mivel a kommunista ideológia az észak-balkáni térségben hamar telítődött nacionalista tartalmakkal, sajátos összefonódások alakultak ki. Kijelentésünk alátámasztása érdekében az 1945 utáni másfél – két évtizedben kiadott régészeti tankönyvekre utalunk.²⁶³ Szerzőik mind teljesítik a kor elvárását, azaz a történelmi materializmus szilárd híveinek mutatkozva oktatják a régészet tudományát. Természetes, sőt magától értetődő adottságnak véve azt, hogy a jövőben előkerülő új leletek a kész és megdönthetetlen marxista tan axiomatikus érvényű tételeit nem megváltoztatni, hanem csak új adatokkal alátámasztani tudják. Amikor azonban e szerzők már konkrét

---

munkásságát heroikus mázzal vonja be: *Filipović, M. (1980)*. Kardelj értékeléséhez lásd még: *Lukan (1974)*, 34-52; valamint *Koprivc (2005)*.

²⁶² *Sendov (szerk.) (1989)*, 57.

²⁶³ Lásd pl.: *Garašanin, M. – Garašanin, D. (1953)*; *Grbić (1953)*; *Ivanov, T. (1959)*, 97-103; *Dimitrov D. P. (1966)*.

formában szólnak a középkor-régészet kutatási témáiról, a régi, azaz a 19-20. század fordulóján megfogalmazott célkitűzésekhez nyúlnak vissza. Azaz a korai történet, a középkori államiság és a monumentális épített örökség vizsgálatát tartják a kutatás elsődleges, sőt az egyetlen lehetséges céljának.

A hivatkozott tankönyvek szerzői nem utalnak értékpreferenciáik okaira, arra tehát, hogyan és miért vették át változtatás nélkül a 19. század utolsó harmadában megfogalmazott kérdésfelvetéseket. A három kutatási téma továbbvitelének a háttérében megbúvó ok így inkább csak sejthető – a körülmények ismeretében tegyük hozzá: joggal vélelmezhető. A témaválasztás változatlanul hagyásának a háttérében az állhat, hogy – az egyetlen elkötelezetten, sőt bigott módon kommunista Viktor Novak²⁶⁴ kivételével – a hivatkozott útmutatók, illetve tankönyvek szerzői csak látszólag voltak a marxizmus hívei. Így számukra az tűnhetett természetesnek, hogy mintegy marxista mezbe öltöztessék az 1945 előtti időkben kialakított, nemzeti alapú értékpreferenciáikat.

Alkalmas kibúvót jelentett, jelenthetett e kutatók számára az is, hogy a mintaképként sulykolt szovjet régészetben is egy sajátos, nacionalista, pontosabban pánszláv fordulat állt be a második világháború utáni években.²⁶⁵ Ekkor vált ugyanis Moszkvában is hivatalosan elfogadottá a „szláv régészet”, abban a formában, ahogyan azt a cseh Lubor Niederle valamint Ivan Borkovský értelmezte.²⁶⁶ Egy olyan tan vált kötelező a szovjet befolyási övezetben, amely szerint a Kelet-Európában (értsd: a Vörös Hadsereg által „felszabadított” országokban), a korai középkorban egy egységes "szláv világ" volt, hiszen a korai középkorban elsősorban szlávok éltek az Ural és az Alpok nyugati széle, illetve a Rajna közötti nagytájon.²⁶⁷ A pánszláv felfogás elfogadása egyben azt is jelentette, hogy e hatalmas a térségben az összes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott.

Alig találni szakirodalmat a délszláv népek kommunista mozgalma és a pánszláv eszmerendszer kapcsolatáról. Ennek ellenére megbízható adatok szólnak amellest, hogy a

²⁶⁴ Erre utal alábbi műveinek a szellemisége: Novak, V. (1948a), 391-394; Novak, V. (1948b), 199-217.

²⁶⁵ A pánszlávizmus történetének máig legjobb magyar nyelvű összefoglalása: Gogolák (1942), 150-167. Magától értetődő adottságként kezeli e gondolatvilágot Mongajt (1955), 308-343.

²⁶⁶ Lubor Niederle munkásságának a megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként” tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be: Antoniewicz (1948), 1-15. Ezzel ellentétben viszont a német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen egy szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle nézeteit: Richthofen (1923-1926), 139-156.

²⁶⁷ E felfogás talán legjobb összefoglalása a Bol'szaja Sovetskaja Ėnciklopedija szlávok-címszava alatt olvasható: Tretjakov – Kozlov (1967), 543-545. Különösképpen instruktív e címszó

néhai Jugoszlávia esetében e folyamat összefüggött az antifasiszta és náciellenes felkeléssel és partizánháborúval. A pánszlávizmust Horvátországban, Szlovéniában és a Vajdaság területén propagálták leginkább a Tito-partizánok, az adott területeken működő szeparatista mozgalmak, illetve – a Vajdaság esetében – az adott térség vegyes nemzetiségi összetétele miatt.²⁶⁸ A pánszláv ideológia szovjet propagálása által vált a szláv népek átinterpretált korai története a középkor-régészet egyik alapkövévé az észak-balkáni térségben, az 1945 utáni időszakban. Oly módon, hogy tételeinek a meghonosítására nemcsak a néhai Jugoszláviában vagy Bulgáriában került sor, hanem erre még az 1948 előtti Albániában is történt kísérlet. Igaz nem önerőből, hanem az albán régészetet „baráti segítségként” megszervezni igyekvő szovjet vagy jugoszláviai szakemberek által.²⁶⁹

Az észak-balkáni térség átpolitizált és átideologizált középkor-régészeti kutatásainak ismeretében is sajátos mellékszövege van annak, hogy a pánszláv ideológia még az albán régészetre is hatást tudott kifejteni – mondhatni kissé abszurd módon. A pánszláv szemléletet, az albán régészetet a II. világháború utáni években megszervező szovjet tanácsadók igyekeztek meghonosítani. Törekvéseik azonban csak felemás és negatív előjelű „sikereket” hoztak. Az albán régészek első nemzedékéből ismereteink szerint nem akadt senki, aki e

---

térképmelléklete, amely szerint e hatalmas térségben csak az Erdélyi-érchegységben nem éltek volna szlávok. (u.ott. 544. számozatlan térkép).

²⁶⁸ Lásd: A. *Sajti* (1987), 244. Alább dolgozatunk e fejezetének vajdasági részében szó szerint is idézzük az állításunk alátámasztó dokumentumokat. E dokumentumok fényében utólagos önigazolásnak tűnik Milovan Đilas azon állítása, hogy a jugoszláv kommunisták csak taktikai okokból fogadták volna el a pánszláv ideológiát: *Đilas* (1989), 151-152. Állításunkat alátámasztandó, egy további, fontos kordokumentumra utalunk, a titói Jugoszlávia himnuszának a szövegére. A Tito-partizánok az 1941-es szerbiai felkelésük idején kezdték énekelni e himnuszt, mintegy megfélemlítve arról, hogy szövegét 1834-ben, a szlovák Samo Tomášik költötte, nyilvánvalóan pánszláv célzattal. A „*Hej Sloveni*” (=Hej szlávok) nyilvánvalóan pánszláv jellegét az is erősítette, hogy ez volt 1905-től a pánszláv szellemiségű Szokol-mozgalom himnusza. (N. N.: Hey Slavs. http://en.wikipedia.org/wiki/Hey,_Slavs (letöltés időpontja: 2010. 8. 25.).

A himnusz szövege szerbül/horvátul

„*Hej Sloveni, jošte živi duh* (: egy másik változatban: *reč:*) *naših dedova*

Dok za narod srce bije njihovih sinova

Živi, živi duh slovenski, živeće vekov'ma

Zalud preti ponor pakla, zalud vatra groma

http://en.wikipedia.org/wiki/Hey,_Slavs (letöltés időpontja: 2010. 8. 25.).

Magyarul, saját, nem irodalmi fordításban

„Hej, szlávok, igencsak él még ősapáink szelleme (: a másik változat szerint: szava :)

Míg a népért fiainak szíve dobog

Él, él a szláv szellem, élni fog századokon át

Hiába fenyeget a pokol mélye, hiába a villám tüze.”

²⁶⁹ *Korošec* (1953a), 234-255. Részben elfogadja az ilyen etnikai azonosítás gondolatát az egyéb vonatkozásokban objektív Irena Rajterič – Sivec is. *Rajterič – Sivec* (1974), 559, 568.

gondolatkör lelkes hívévé vált volna. Viszont, kései utóhatásként, 1961 után, amikor Albánia szakított a Szovjetunióval több albán régész akadt, aki a pánszláv szemléletű régészetet bírálta, azt a pányugoszláv, és ezen belül is a nagyszerb ideológia behatolási eszközének minősítve.²⁷⁰

b.) Egyedi jellemzők

Az előzőekben elmondottak után paradoxonnak tűnhet, ha – a fejezet elején megfogalmazott kérdésünk második részére keresve a választ – a továbbiakban már nem a közös jellemzőkről értekezünk, hanem nagy figyelmet fordítunk az egyes helyi jellegzetességekre is. Az egységesnek mutakozó felszín alatt kimutatható regionális különbségek létezése ugyanis nem önellentmondás, csak a vizsgálat különböző nagyságrendjei által kapható eredmények különbözőségére utal. A helyi jellegzetességek tényével ugyanis akkor kerülhetünk szembe, ha az általánosságban egységesnek mutakozó célkitűzés-rendszert részleteiben is megvizsgáljuk. Ez esetben ugyanis szembesülnünk kell azzal, hogy minden egyes észak-balkáni államban voltak és vannak olyan helyi sajátságok, amelyek révén e tudományág tételeken meg sem fogalmazott öndefiníciója az idők folyamán újabb és újabb elemekkel bővült. Így már a 19. századi Horvátországban, Bulgáriában és Szerbiában is más és más irányt vett a középkor-régészet elé állított társadalmi elvárások rendszere. Annak ellenére is, hogy igen hasonló volt az alap, azaz a kutatások megindítását sürgető társadalmi közeg a 19. század második felében. Mindhárom nemzet formálódó értelmisége országa politikai viszonyainak átalakítását tartotta szükségesnek, vagy a teljes függetlenedés vagy pedig a délszláv egység megteremtése jegyében. Horvátország esetében e harc az Osztrák-Magyar Monarchiától – és ezen belül is elsősorban Magyarországtól – való teljes vagy részleges elszakadás érdekében folyt, Bulgária esetében az Oszmán–Török Birodalom helyi uralmának a felszámolását jelentette az áhított célt, Szerbia esetében pedig a nemzeti mozgalom mindkét célt zászlajára tűzte. A többi észak-balkáni állam: Albánia, Macedónia, Montenegró nemzeti céljai csak egy, vagy többenemzedéknyi idő múlva kerültek megfogalmazásra, így is azonban híven követték a bolgárok esetében már tapasztalt, törökellenes vonulatot. Mind a két délszláv kisállam, mind pedig Albánia és Koszovó

---

²⁷⁰ Lásd pl. *Spahiu (1969)*, 179-188.

esetében a jugoszláv államközösséghez, és ezen belül is a Szerbiához fűződő viszony jelent egy olyan helyi sajátosságot, amelyre más és más választ adott ugyanazon politikai elit több, egymást követő nemzedéke, 1912 előtt, 1944-45-ben, illetve 1991 után.

c.) Albánia

Albán szerző tollából – tudomásunk szerint – még nem született olyan munka, amely a középkor-régészet mibenlétét és feladatait leírná és rendszerezné. A célkitűzések ennek ellenére is nyilvánvalóak, legalábbis az albán nemzetiségű régészek számára. Következnek e célkitűzések az albán nemzeti mozgalom programjából, amely – a térségben szokványos módon – a múlt egyoldalú értelmezésén alapul, és helyi szinten axiomatikus értékűnek tartott kijelentéseket hangoztat követeléseit alátámasztása érdekében.

Az elvárások és a belőlük következő célok kérdését Albánia esetében is érdemes történeti vetületben vizsgálni. Hiszen más és más véleménye volt a kutatási prioritásokról az albán hegyeket 1918 előtt bejáró, és a régiségek gyűjtése iránt fogékony, osztrák, illetve magyar kutatóknak, az albán partvidéken a két világháború között ásató olasz vagy francia régészeknek, az albán régészetet az 1945 utáni években megszervező, szovjet tanácsadóknak, valamint az 1950-es évekre felnövő albán régészeknek, tehát úgymond a helyi kutatásnak.

Mivel a fentebb felsorolt kutatók közül csak az 1945 utániak tekintették a középkor-régészetet önálló kutatási ágának, e korszakkal érdemes kezdeni a célok megfogalmazásának a vizsgálatát. Fentebb már utaltunk arra, hogy az 1945 utáni szovjet régészetben a koraközépkor kutatása szinte egyet jelentett a szlávok kutatásával, így az Albániával 1945 után „foglalkozó” szovjet, illetve jugoszláviai régészek is – jól kitapintható módon – e prioritást igyekeztek meghonosítani.²⁷¹ E következtetés érvényét nem kérdőjelezheti meg az írott formájú utalások hiánya, illetve áttételes volta. A jelen dolgozat írója számára közvetett bizonyítékot a fenti kijelentéshez Josip Korošec azon cikke szolgáltatja, amelyben a szlovén nemzetiségű, de pánjugoszláv szellemiségű szerző Koman-kultúra szláv azonosítását axiomatikus érvényű

²⁷¹ A szovjet régészek ilyen gondolkodását segíthette, hogy az albánok szláv kapcsolatainak a nézete „közszájon forgott”, azt minden valószínűség szerint maga a szovjet diktátor, Joszif Visszarionovics Sztálin is vallotta. Egy ilyen értelmű mondatát közli Milovan Đilas. *“Azt remélem – kacsintott kajánul Sztálin –, hogy az albánok kicsit szlávok is.” (Đilas (1989), 73.)* A memoárirodalom feldolgozására kialakított szabályok szerint nem szabad biztosra vennünk

tényként kezeli.²⁷² A szláv etnikai meghatározás csak negatív visszhangra talált az albán kutatók körében. Tudomásunk szerint egyetlen albán kutató sem fogadta el ezt az értelmezést – bírálatot viszont többen is megfogalmaztak. Elutasító álláspontjukat a nagypolitika eseményei is támogatták, sőt talán ki is váltották. Amire ugyanis az albán régészet publikációs lehetőségei az 1960-as években mintegy szervezett keretben nyertek, országuk kommunista vezetése már nemcsak Jugoszláviával, hanem a Szovjetunióval is szakított. A kínai igazodást pedig nem kellett a „szláv testvériség” nézetével alátámasztani.

Az 1945 után felnövekvő albán régésztársadalom számára két középkor-régészeti téma kutatása volt adott. Saját történeti narratívájukból következően, magától értetődő volt az albán régészek számára az, hogy a középkor régészete számára helyi viszonylatban két feladat létezik. Első helyen az illír-albán kontinuitás tételének a tárgyi anyaggal való illusztrálása, második helyen pedig annak alátámasztása, hogy az ország jelentős építészeti hagyatékkal rendelkezik. Azaz, a középkorral foglalkozó albán régészeknek két olyan elvárásnak kellett megfelelniük, amely az albán írástudók körében, de magán a tudományágon „kívül” fogalmazódott meg.

Az első elvárás fontosságát az is növelte, hogy az 1945 utáni albán társadalomban hegemon szerepet betöltő állampárt is az illír-albán kontinuitás propagátorává vált. Így maga a pártvezér, Enver Hoxha többször is visszatért e témára cikkeiben, beszédeiben!²⁷³ A kommunista Albánia propagandájának sarokpontjává vált az, hogy az albánok a történelem hajnala óta folyamatosan élnek jelenkori települési területükön, többségi lakossággént. Az illír-albán kontinuitáselmélet legitimációs célzatú sulykolása jellemezte az 1991-es rendszerváltás előtti Albániában kiadott régészeti, műemlékvédelmi és/vagy történeti periodikákat, különösen pedig az egyes tanulmányokat összefoglaló, rend szerint francia nyelvű kivonatokat. A vaskor, és ezen belül is az illírek, valamint a népvándorlás-kori Koman-kultúra vált az albán régészetben az etnogenezis-kutatás kikristályosodási pontjává. Meghatározó szerepet játszott e kutatási ág kibontakoztatásában Skendër Anamali,²⁷⁴ és Hëna Spahiu.²⁷⁵ Ők híven teljesítették a pártállami elvárásokat, és tekintélyes számú cikkben valamint egy könyvformátumú összefoglalásban²⁷⁶ is tárgyalták a Koman-kultúrát, az illír-

---

azt, hogy e mondatot Sztálin tényleg kimondta volna. Az idézett kijelentés azonban akkor is jellemző az adott korra, ha nem maga Sztálin volt is a megfogalmazója.

²⁷² Korošec (1953a), 234-255.

²⁷³ Drini (1985), 15-21.

²⁷⁴ Életútjáról lásd az alábbi, anonim internetes cikket: N. N. (Post-war).

²⁷⁵ Életútjának fontos állomása, hogy az 1960-as évek elején a budapesti ELTE-n végezte egyetemi tanulmányait, régészet szakon. (Hëna Spahiu saját közlése a dolgozat szerzőjének 1991-ben).

²⁷⁶ Anamali – Spahiu (1988)

albán kontinuitás folyamatos hangsúlyozásával. Az albán pártállami diktatúra könyörtelen vasszigora miatt arra hiába számítunk, hogy a pártállami Albániában kiadott folyóiratokban „elhajlásra”, azaz a dogmaként vallott illír-albán kontinuitás új szempontú értékelésére leljünk.²⁷⁷

Albánia esetében két „külső” körülmény is erősítette a kontinuitáselmélet egységes, nemzeti álláspontként folytatott terjesztését. Egyfelől az, hogy – az albánok koszovói jelenlétének kétféle megközelítése miatt – "hagyományosan" éles kritikával illette és illeti egymást a szerb és az albán történetírás, régészeti kutatás. Másfelől pedig az albán és a román őstörténészek között is kialakult egy nézetletérés. A kontinuitáselméletet ugyanis mind Albániában mind pedig Romániában oly módon értelmezték, hogy saját etnogenezisük helyszínét népük újkori települési területére tették, ahol az adott lakosság már legalább az őskor vége óta többségi lakosként kellett (volna) élnie. Miközben már a 19. század végi – 20. század eleji nyelvészek felfigyeltek a román és albán nyelv részben közös szókincsére, és az ebből következő intenzív korai kapcsolatokra, sőt talán etnikai szimbiózisra.²⁷⁸ Mivel azonban a két nép újkori települési területe több száz kilométerre esik egymástól a nyelvi kapcsolatok ténye csak úgy magyarázható, ha legalább az egyik nép esetében feladjuk az évezredek át tartó, helyben lakás tételét. Erre pedig egyik fél tudósai sem hajlandóak, inkább a másik nép etnogenezisét igyekeznek átértelmezni.²⁷⁹ A helyzetnek tehát az a lényege, hogy egyik nép történészei sem voltak hajlandók számba venni népük esetleges vándorlásának a lehetőségét. Pedig a nemzetközi kutatás – azaz nemcsak a magyar tudósok, hanem a német nyelvterület romanistái is – már százötven éve számolnak a románok esetében egy sajátos területi diszkontinuitással, egy ún. vándorló román őshazával.²⁸⁰ Sőt, egy hasonló elmélet albán vonatkozásban is megfogalmazódott az 1980-as években.²⁸¹ A két nép régészeinek így egy-egy sajátos Prokrusztész-ágy maradt, amelybe a koraközépkori leletanyagot bele kellett erőszakolni.

A fentebb vázolt elvárások következetes érvényesítése miatt az albán középkor-régészet kutatási spektruma igencsak hiányosra alakult. Az albán tudományos, illetve kulturális kormányzat ugyanis csak azon a témák elemzését támogatta, amelyek vagy a

²⁷⁷ E törekvést tükrözik vissza az alábbi, idegen nyelvű, azaz a külföldnek szánt, reprezentatív összefoglalások az albánok korai történetéről: *Anamali* (1964), 149-164; *Frashëri, K.* (1974a), 31-44; *Kurti* (1976), 309-317; stb.

²⁷⁸ E szavak kulturális hátterét a közelmúltban igen jól összefoglalta, a kérdés szakirodalmát áttekintette: *Schramm* (1985-1987) 223-241, 104-125, 78-94.

²⁷⁹ Az albán etnogenezist tárgyaló román kutatók munkásságát áttekintette: *Schütz* (2002b), 143.

²⁸⁰ A „vándorló őshaza” elméletét végső formába öntötte: *Tamás* (1936), 245-250.

²⁸¹ *Schramm* (1985-1987), 223-241, 104-125, 78-94.

nemzeti múlttal, vagy pedig a műemlékvédelemmel függtek össze. A középkor vonatkozásában az első kategóriába a Koman-kultúra tartozott.²⁸² A másodikba pedig a középkori várak, városok, illetve templomok állagmegóvó munkálatai során végrehajtott feltárások sorolhatók.²⁸³ Sajnos viszont csak minimális mértékű helyi figyelem irányult és irányul mindazon témák irányába, amelyek e két kérdéskörbe nem illeszthetők be. Így alig találni elemzést a középkori agrártelepülésekről, vagy az ún. apró leletekről.

Az albán tudományos, illetve kulturális kormányzat egyetlen egy java középkori téma kutatását szorgalmazta: a legendás hírű 15. századi Szkander bég életének és korának a vizsgálatát.²⁸⁴ A témák kiválasztása egy, az észak-balkáni térségben máshol is ismert alapállásnak megfelelően történt. E felfogás szerint a történelmet nem folyamatként, hanem – képletesen szólva – egy-egy, ködből kiemelkedő hegycsúcsként kell szemlélni. A függetlenedés rövid és ideiglenes időleges korszakai a hegycsúcsok, a nagy birodalmakba való tartozás évszázadait pedig a kutatásra nem méltó köd. E szemlélet természetesen nemcsak, sőt nem is elsősorban a régészetre jellemző, kidolgozása a történettudományhoz kapcsolódik. Albánián kívül pedig Koszovó, Macedónia és Montenegró történetírásában is kimutathatók hasonló tendenciák.

A java középkori építészeti hagyatékhoz kapcsolódó, albániai régészeti-műemléki kutatások szellemi horizontját szinte látteletként jellemzi az, ahogyan a helyi szakemberek a középkori nemzeti történelem által központi szerepre emelt Szkander bég emlékhelyeit kezelték. A lezhë-i dzsámi funkcióváltása tekinthető a nemzeti nagyság hangsúlyozása érdekében végrehajtott műemlék-átalakítások albániai iskolapéldájának.²⁸⁵ Itt oly módon építették ki az 1980-as évek elején Szkander bég mauzóleumát, hogy a pártállami vezetés által szorgalmazott vallásüldözést is megvalósították, egy egyházi épület deszakralizálása által. Az átalakítás nem titkolt célja volt az, hogy a félig-meddig romos állagú dzsámi elveszítse imaház-funkcióját, és egy monumentális síremlékké váljon. A hivatkozott épület így átesett egy harmadik funkcióváltáson: Szkander béget ugyanis eredetileg egy Shën Kolli (azaz Szt.

²⁸² E törekvést tükrözi vissza a Koman-kultúra reprezentatívnak szánt összefoglalása: *Anamali – Spahiu (1988)*.

²⁸³ A műemlékvédelmi feltárások eredményeit német nyelven áttekintette: *Pallas (1968)*, 207-334. oszlop; *Koch (1985)*; *Koch (1989)*.

²⁸⁴ Az albán Szkander bég-kutatás eredményeit áttekinti: *Frashëri, K. (1974b)*, 73-102. A szerb és az albán történetírás közötti "hagyományos" szembenállás folytán e történeti személyiségnek a szerb szakirodalomban számos ponton eltér a megítélése, különösen annak következtében, hogy a legrészletesebb elemzést egy olyan történész írta meg, aki más munkáiban is tanújelét adta a szerbek szomszédságában élő népekkel szembeni elfogultságának: *Radonić (1942)*; Művét önmaga(!) recenzálta: *Radonić (1948)*, 303-305.

²⁸⁵ *Lazimi (1984)*, 57-76.

Miklós) titulusú templomba temették 1467-ben, amelyet dzsámivá alakítottak át a 15. század végén, a sírhely feldúlása után. A mauzóleummá történt átépítés során, 1980-as években nem a rossz állagú dzsámiépület kijavítására, vagy a 15. századi állapot visszaállítására történt kísérlet. A félig romos épület oly módon alakult mauzóleummá, hogy egy hatalmas, számos masszív pillérre támaszkodó sík, betonfödém került föléje. A dzsámi és a minaret térbeli sziluettje eltűnt, helyette egy nagyméretű csarnokra, vagy timpanon nélküli görög templomra emlékeztető, tömörszerű épület jött létre. Szinte mondani sem kell, hogy a hatalmas betonfödém, mondhatni betonmonstrum építése által a középkori épület statikája csak tovább romlott.²⁸⁶ Azaz ez esetben maga a műemlékvédelem szándéka fordult visszájára, a nemzeti nagyság ateista értelmezésének a súlykolása miatt.

Nemcsak Szkander bég személye, hanem az Albán Munkapárt vallásellenes magatartása miatt is kellett sajátos közegben folynia a középkori szakrális épületek kutatásának. Az albán kommunisták ugyanis a hivatalos ideológia szintjére emelték vallásüldözést. Albániában – a kínai igazodás részeként – egy maoista ihletésű "kultúrharc" indult az 1960-as évek közepe után. E kampány 1967-ben érte el a csúcspontját, amikor – egy állítólagos középiskolai kezdeményezésre hivatkozva – Enver Hoxha ateista állammá nyilvánította Albániát, és betiltotta a vallásgyakorlást. Ezen intézkedés jól levezethető a kommunista ideológiából, hiszen már Karl Marx és Friedrich Engels is a vallást a nép ópiumaként igyekezett lejárni. Az "antiklerikális harcon" alapkövetelményén túl azonban az albán pártvezetőknek lehetett egy másik okuk is a vallások üldözésére. Az ideológiai harc hátterében egy – a polgári humanista elvekkel szintén teljesen ellentétes – gondolat állhatott, amely szerint a vallásilag megosztott, azaz kétharmad részt muzulmán egyharmad részt keresztény albánság nemzeti egysége az ateizmus erőszakolásával biztosítható.

Mivel az albán lakosság többsége iszlám vallású volt, e felekezetet sújtotta a legnagyobb terror. A pártállami korifeusok azonban a két keresztény felekezettel szemben is kíméletlen szigorral jártak el. Mindkét keresztény felekezetnek ugyanis a kommunista felfogás szerint voltak további „bűnei”, a „hamis tanok” terjesztésén túl is. A római katolikusok szembeni gyanakvást a délkelet-európai kommunista rendszerekben egy, a Szovjetunióból „importált” Vatikán-ellenesség táplálta. Az egyes pártideológusok – és nyomukban „természetesen” a helyi államvédelmi hatóság, a *Sigurimi* is – a kommunista mozgalmakkal ellenséges kémszervezetként értelmezték a katolikus egyház Rómából

²⁸⁶ E tény nemcsak a korabeli albán szaksajtóban megjelentetett rossz minőségű, és retusált fényképekről állapítható meg. Ezt igazolja egy közelmúltban megjelentetett útikönyv jó minőségű felvétele is: *Dienes T. (2004), 119, 121.*

irányított, centralizált szervezetét.²⁸⁷ Az albániai ortodoxok esetében pedig az erősítette az intoleranciát, hogy Albániában e felekezethez két nemzet fiai is tartoznak. A dél-albániai albánokon túl az albániai görög kisebbség tagjai is. A liturgia nyelve viszont hagyományosan a görög volt. Itt is be lehetett tehát vetni a külföldi kémközpont paranoid ötletét.

Dolgozatunk témája miatt el kell tekintenünk az egyházüldözések változatos formáinak, így papok üldözésének, munkatáborba hurcolásának és halálra hajszolásának az ismertetésétől. A régészeti örökségvédelemre vonatkozó adatokat igyekeztünk összegyűjteni, és az alábbiakban ezeket elemezzük. A vallásüldözés e vonatkozásában is felfedezhető számos közös vonás a keresztény és a muszlim felekezetekkel szembeni eljárásokban. Az „átlageljárás” a dzsámik és templomok lebontása volt.²⁸⁸ E sorsot csak az olyan moszlim imaházak, illetve katolikus vagy ortodox templomok tudták elkerülni, amelyeket műemléki vagy egyéb szempontok miatt megtartásra érdemesnek nyilvánítottak. A rendelkezésünkre álló szakirodalomból nem tudtuk pontosan kideríteni azt, pontosan ki, vagy kik végezték e sajátos „szelekciót”. A megtartásra érdemes épületek esetében rend szerint csak minimális átalakítások történtek, az új funkció, pl. egy-egy ateista múzeum, mozi vagy kultúrház kialakításának jegyében. Az épületek állagromlása inkább a nemtörődömség miatt következett be, pontosabban – legyünk reálisak – folytatódott a korábbi időkhez képest jóval gyorsabb ütemben.

A kommunista világrend összeomlásának részeként Albániában is megindult 1990 decemberében a békés rendszerváltás.²⁸⁹ A folyamat feltartóztatatlannak bizonyult, annak ellenére, hogy a Szocialista Párttá átnevezett Albán Munkapárt vezetői gárdája 1992 márciusáig töretlenül őrizni tudta a régi, pártállami struktúrát. Az ország kitérülte a világ felé, és nyilvánvalóvá váltak mindazon problémák, amelyeket a paranoiával határos bezárkózottság úgy-ahogy el tudott fedni: a gazdaság összeomlásából eredő általános szegénység, az infrastruktúra fejletlensége, az alig működő közigazgatás, a korrupció és a szervezett bűnözés. A felsoroltak együttesen sajnos igencsak kimerítik a negatív értelmű jelzőként használt "balkáni állapotok" fogalmát.

Az 1992-es választások után az 1991-től ellenzékben működő Demokrata Párt jutott hatalomra. A miniszterelnöki székbe egy régész, a dolgozatunk számos későbbi helyén még szereplő Aleksandër Meksi került,²⁹⁰ az oktatási és tudományos minisztérium irányítását

²⁸⁷ Bartosek (2000), 417-422.

²⁸⁸ Több példát sorol fel erre: Dienes T. (2004), 54, 126, stb.

²⁸⁹ Magyarul összefoglalta e két év eseménytörténetét: Réti (2002), 8-10.

²⁹⁰ http://hu.wikipedia.org/wiki/Albánia_állam-és_kormányfői (letöltés időpontja: 2010. 8. 25.)

pedig egy történész, a középkor iránt intenzíven érdeklődő Genc Pollo vette át.²⁹¹ Az ország katasztrofális gazdasági helyzete miatt a régészet csak vajmi kevés előnyt tudott e “hatalomközeli” állapotból kicsiholni. Az intézményi struktúrán belül történtek átalakulások egy centralizált modell bevezetése érdekében.

Az ország közigazgatását megbénította egy örökölt ellentét, amely a két albán néprajzi és nyelvi csoport, a *geg* és a *toszk* közt feszült. Sőt a belpolitikai instabilitást nagymértékben növelte az, hogy az újonnan alakult politikai pártok a nyelvjárási szempontból kettéosztott országban különböző törzsi/nemzeti, illetve vallási csoportok rivalizálásának a színterei lettek. A szocialista párt a déli, toszk, a polgári demokrata pedig az északi országrész *geg* csoport követeléseinek szószólójává vált. Az állami szintre emelkedett korrupció miatt vált lehetővé a piramisjáték elvén alapuló banki tevékenység, amit a központi kormányzat nem akart vagy tudott megakadályozni. A legnagyobb szerencsejáték-cég 1997-es összeomlása egyenes úton vezetett egy éhséglázadáshoz, amelynek részeként heteken át tombolt az anarchia a nagyobb városokban. A lázadás leverését egy felemás konszolidáció évtizede követte, amely a helyi régészet számára is némi túlélési esélyt nyújtott.²⁹²

A rendszerváltás utáni évtized albán régészetében olyan folyamatok indultak meg, amelyek a kutatás prioritásait is átalakították. E folyamat háttérében a pénzhiány állt. Hiába keresnénk egy a kívülálló számára oly nyilvánvalónak tűnő kritikai attitűd felbukkanását, amely a régészet megújulását, az új nézőpontú vizsgálatok elterjedését sürgetné. Ilyen gondolatokat ugyanis tudomásunk szerint Albániában az utóbbi két évtizedben még senki sem fogalmazott meg. Az albániai rendszerváltás utáni középkor-régészet egy sajnálatos jellegzetessége, az új kutatási témák, illetve az új kérdésfelvetések és megközelítések hiánya. Azaz – más korszakok kutatásához hasonlóan – a középkori anyagi kultúra vizsgálata esetében is elmaradt a paradigmaváltás, a nemzetinek kikiáltott, azaz az illír-albán kontinuitás megfellebbezhetetlen axiómaként kezelő látószögnél szélesebb perspektíva alkalmazása.

Az albán régészetben bekövetkezett átalakulás háttérében – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a kutatás gyorsan romló anyagi bázisa állt. Mivel a központi tervutasításokon alapuló gazdasági struktúra a rendszerváltás során összeomlott, a régészeti ásatásokhoz rendelkezésre álló költségvetési eszközök is a minimálisra csökkentek. Az albániai régészet irányításában, 1992-ben hegemon szerephez jutó Régészeti Intézet vezetői nemzetközi együttműködések segítségével igyekeztek pótolni a hiányzó anyagiakat. Mivel pedig a feltárások vezetésére az országba behívott kutatócsoportok között az amerikaiak

²⁹¹ <http://www.europeanforum.net/country/albania> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

²⁹² Az albán politikai helyzetet áttekinti, kritikus megjegyzések sorát megfogalmazva: *Szilvágyi (2000)*

kerültek többségbe, az őskor legkorábbi szakaszai, illetve a római kori városok váltak (ismét) az intenzív kutatás tárgyává. Az általános negatív tendencián némiképp javít az, hogy antik építészet története iránt érdeklődő, külföldi kutatócsoportok jóval több figyelmet fordítanak a késő antik / kora bizánci rétegekre, mint 1945 előtt ténykedő elődeik. Sikertörténetként könyvelhető el például a butrinti lelőhely feltárása.²⁹³ (Erre a nemzetközi projektumokra alább még visszatérünk.) Háttérbe szorult viszont a népvándorlás-kor, és ezen belül is a Koman-kultúra kutatása. E folyamat azzal magyarázható, hogy az észak-balkáni térségben az angolszász nyelvterületről származó régészek hagyományosan megkerülik mindazokat a témákat, amelyek akár a legcsekélyebb „nemzeti” felhanggal is rendelkeznek.

d.) Bosznia-Hercegovina

A Bosznia-hercegovinai régészetben még nem született olyan elemzés, amely a középkor-régészet mibenlétét és sajátos módszertanát átfogó módon tárgyalta volna. Ennek ellenére is fölfedezhető egy olyan célkitűzés, amely közös a 19. század utolsó harmadától folyó régészeti kutatások jelentős hányadában. E szemlélet lényegében véve az anyagi kultúra értelmezésének egy sajátos módjában foglalható össze. A Bosznia-hercegovinai régészek jelentős hányadának a munkásságában már a 19. század végén jól kitapintható azon törekvés, hogy országuk középkori anyagi kultúráját a lehető legszélesebb keretek között fogják át, a kései antikvitástól a török hódoltságig. Annak érdekében, hogy megeljük a bosnyák önazonosság, azaz sajátosan Bosznia-hercegovinai kultúra egyes elemeinek történeti gyökereit.

Ugyanakkor azonban felfedezhető két további törekvés is. Egyes boszniai szerb kutatók Bosznia-Hercegovinát a „szerb országok” körében tárgyalják. Egy egyértelműen téves megközelítés alapján. Mert tény az, hogy 1377-től, néhány éven át közös uralkodó állt Bosznia és Szerbia élén, őt azonban I. Tvartkó (=Tvrtko) Istvánnak hívták (1353-1391), és egy olyan bosnyák király volt, akinek titulátúrájába Szerbia is beletartozott. Mivel a Bosznia-Hercegovinát szerb földként kezelő munkák is a 19. század utolsó harmada és a 21. század eleje közötti időszakban jelennek meg, a Boszniát szerb földnek nyilvánító nézőpontnak is megvan a maga – nézetünk szerint pozitívnak egyáltalán nem tekinthető – kontinuitása. A

²⁹³ *Hodges (2006); Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.), 8.*

szerb nézőpontú munkák sajátossága, hogy mintegy lefordítják gyakorlati szintre az Ilija Garašanin *Načertanije* című, 1844-es politikai röpiratában²⁹⁴ olvasható nagyszerb elvet a szerb országok egyesítésének a szükségességéről. A szerb szempontú elemzés a két világháború közötti időszakban volt a legerősebb, de változatlan formájú újjáéledése is megfigyelhető az 1980-as évek végének a szakirodalmában.

A harmadik megközelítési mód a horvát kapcsolatok kiemelése. Részint oly módon, hogy Horvátország részeként tárgyalják Bosznia, és/vagy Hercegovina különböző részeit a 12. század előtti időkben, részint pedig a középkori bosnyák államban mindvégig jelen levő katolikus egyház jelentőségének a hangsúlyozása által. Szinte mondani sem kell, hogy a horvát és katolikus kapcsolatokat kiemelő nézetrendszer propagálói mind horvátok voltak, és e szemlélet első megnyilvánulásai is visszavezethetők a 19. század végéig.

A Bosznia-hercegovinai középkor-kutatások egy további sajátossága, hogy már a 19. század végén is létezett egy olyan téma, amelyet mindhárom, feltörekvő nemzet írástudói kutatni akartak. E közös érdeklődés nyomán vált a „bogumilizmus”, azaz – pontosabban fogalmazva – a boszniai heterodox egyház a 19. század utolsó harmadától a bosnyák történelem leggyakrabban elemzett témájává.²⁹⁵ Mindhárom, egymással versengő, vallási-etnikai közösség írástudói a „bogumilokban”, azaz a boszniai egyház (a *crkva Bosanska*) híveiben próbálták meg megtalálni önnön középkori őseiket, hogy segítségükkel alá tudják támasztani saját őshonosságuk és ez által „történeti előjogaik” a tételét. Az őskeresés középpontjában azon kérdés került: vajon visszavezetheti-e ezen egyházhoz önnön etnikumát a helyi iszlám, katolikus vagy ortodox közösség. Mindhárom közösség köréből akadt olyan írástudó, aki a feltett kérdésre igennel válaszolt. A muzulmánokat preferáló felfogás szerint a középkori bosnyák egyház dualisztikus, eretnek tanokat vallott, hívei pedig tömegesen léptek volna át az iszlámba a török foglalás után.²⁹⁶ A horvát történészek – a domonkos-rendi irattárak ismerete alapján – szintén a dualista eretnekségre utaló vonásokat igyekeztek kiemelni.²⁹⁷ Valamint azt is, hogy a bosnyák egyház tagjai az önállóság alkonya idején katolizáltak. A helyi és szerbiai szerb írástudók viszont a bosnyák egyház pravoszláv jellege

²⁹⁴ E politikai röpirat tartalmát, hatását röviden de találóan leírta *Niederhauser (1992)*, 12.

²⁹⁵ E könyvtárnyi szakirodalommal rendelkező téma vonatkozásában csak néhány délszláv nemzetiségű szerző olyan munkáira utalnék, amelyek alapos bibliográfiát is tartalmaznak: *Šidak (1975)*; *Džaja (1978)*; *Džaja (1984)*; *Fine (1975)*; *Fine (1983c)*, 341-342. Lásd még az alábbi, gyűjteményes kötetet: *Lape – Benac – Ćirković (1982)*. E kötet egyik adatgazdag tanulmánya: *Alić (1982)*, 153-193.

²⁹⁶ Az emellett szóló érveket máig ható érvénnyel összefoglalta *Solovjev (1956)*.

²⁹⁷ *Šidak (1975)*; *Šanjek (1975)*.

mellett foglaltak állást.²⁹⁸ A három állásfoglalás közül ez utóbbi nyugodott legkevésbé valós források elemzésén.

A „bogumil”-kutatások kezdeti, 1918 előtti szakaszát az is jellemzi, hogy elemzésébe bekapcsolódott egy negyedik fél is. A Bosznia-Hercegovinában berendezkedő az osztrák-magyar hatóságok is erőteljesen felkarolták a „bogumil”-kutatásokat. Az ilyen elemzések támogatása által igyekeztek erősíteni a csak csírájában létező, autochton bosnyák nemzettudatot. Az Osztrák-Magyar Monarchia más részeiről érkező kutatók többsége a horvát fél álláspontját tudta a leginkább megismerni, jórészt annak következtében, hogy a horvát nemzetiségű Franjo Rački, illetve Ćiro (=Cyrill) Truhelka tudta álláspontját tudományos eszközökkel artikulálni. Truhelka – képletesen szólva – mintegy lefordította a régészet nyelvére Rački történeti koncepcióját.²⁹⁹ Az osztrák-magyar hatóságokat vezető Kállay Benjámín is a „bogumilok” dualista eretnekségének a nézetet karolta fel, elfogadása által vélte erősíteni az autochton bosnyák öntudat kialakulását, és ellensúlyozni az egyre nagyobb erőre kapó szerb nacionalizmust.³⁰⁰

Szinte mondani sem kell, hogy a bosnyák egyház dualista megközelítése (is) olyan, axiomatikusnak elkönyvelt igazságokkal operált, amelyek egykorú forrásokkal csak csekély mértékben voltak alátámaszthatók. Így a középkori bosnyák egyház dualista magyarázata igen nehezen tudott és tud megbirkózni azon ellentmondással, hogy a középkorban maguk az egyház hívei sohasem nevezték magukat „bogumiloknak”, hanem csak és kizárólag keresztények. Azaz, maga a „bogumil” *terminus technicus* boszniai alkalmazása is egy sajátos anakronizmus.³⁰¹

A „bogumilizmus” különböző, egymásnak feszülő értelmezéseiből fakadó ellentmondások pontos átlátásához azt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy szerb

²⁹⁸ A szerb ortodox egyház keretei között igyekszik tárgyalni a "bosnyák keresztényeket", mondani sem kell igencsak elfogult módon: *Glušac (1992)*. Nagyszerb ideológiától túlfűtött megfogalmazásai ui. eleve megakadályozzák azt, hogy érvelését tudományos módon értékelni lehessen. Valamivel óvatosabban fogalmaz, de szintén ugyanezen ideológia mentén, és „természetesen” egyáltalán nem politikai felhangok nélkül: Dragoljub Dragojlović. Sőt ő munkásságban egy olyan sajátos – a nagypolitikával sajnos igencsak rímelő – nézetmódosulás figyelhető meg, amely az óvatos, kiegyensúlyozottságra törekvő véleményalkotásból vezet a nemzeti kizárólagosságba. Így első munkáiban Dragojlović még elfogadja még a bogumilizmus bizonyos elemeinek feltételezését (*Dragojlović (1977)*, 129-135.) már valamivel „határozottabban” fogalmaz egy forrás értékelésében (*Dragojlović (1982-83)*, 73-84), a teljesen kizárólagos álláspontig pedig összefoglaló művében jut el (*Dragojlović (1987)*).

²⁹⁹ *Truhelka (1891)*, 368-387; *Truhelka (1895)*, 403-468.

³⁰⁰ *Dán (2000)*, 220-249; *Kržišnik-Bukić, (2003)*, 123-134.

³⁰¹ A „boszniai egyház” problematikáját tárgyaló kutatás részletes ismertetése szétfeszítené dolgozatunk kereteit. Így csak egyetlen, magyar nyelvű, alapos összefoglalásra utalunk: *Molnár (2002)*, 76-79.

történészek munkáiban kimutatható egy elmarasztaló ítélet az osztrák-magyar, sőt ezen belül is a magyar szellemi élet negatív szerepéről. Egy olyan kijelentés ismételtetése által, hogy a „bogumilizmus” dualisztikus értelmezésének kitalálója és első propagátora egy magyar történész volt, Asbóth János.³⁰² Így ki kell emelni, hogy elsőként a horvát nemzetiségű, de a délszláv egységben gondolkodó Franjo Rački propagálta a bosnyák egyház eretnek („patarénus”) voltát, több, 1869-ben, valamint 1882-ben kiadott tanulmányában.³⁰³ Sőt e nézetrendszert vallotta az első boszniai szocialista, a szerb nemzetiségű, és hangsúlyosan szerb öntudatú Vasa Pelagić is, a Bosznia-hercegovinai felkelést tárgyaló, 1880-as munkájában.³⁰⁴ Pelagić esetében az egyetlen, talán esetlegesnek minősíthető, magyarországi kapcsolatot könyvének budapesti kinyomtatása jelentheti. A fenti adatok alapján joggal állítható, hogy a bosnyák egyház dualista értelmezése magából az ekkor kibontakozó délszláv történetírásból indult ki, és hívei között már ekkor is voltak nemcsak horvát, vagy bosnyák, hanem szerb írástudók is, igaz az utóbbiak csak csekély számban.

A bosnyák „bogumil”-kutatások sajátja, hogy az már a 19. század végén hozzájuk kapcsolódott a Bosznia-hercegovinai műemléki hagyaték egy sajátos elemének a gyűjtése és értelmezése. A „bogumil”-elmélet tárgyi nyomainak a kimutatására irányuló, 19. század végi igény két nézőpontból is értékelhető. Meglehetősen egyértelmű negatívuma az, hogy egy előre kidolgozott értelmezés jegyében igyekezett felkutatni és összegyűjteni egy tárgycsoportot. Pozitív tényezőként viszont felhozható, hogy a „bogumil” emlékek iránti érdeklődés minden kétségen felül felpozícionálta a középkori anyagi kultúra vizsgálatát Bosznia-Hercegovinában. E gondolati közegben indult meg a boszniai és hercegovinai tájra olyannyira jellemző java középkori, sírlapként vagy sírláda formájúra faragott sírkövek, az ún. *stećak-sírkövek* gyűjtése, felmérése és feldolgozása.³⁰⁵ Mivel e sírkövekre az alábbiakban többször is vissza fogunk térni, első helyen megnevezésükről érdemes szólni. A bosnyák sírköveket, sajátos formájuk hangsúlyozása érdekében, a nemzetközi szakirodalomban is a délszláv nevükön szokás megnevezni, nevük többes számú alakjával, azaz „*stećci*”-ként. E megnevezés olyannyira meghonosodott, hogy még a helyi irodalomban is csak ritkán találkozni az egyes számú alakkal, a *stećak*-kal. Mi az alábbiakban ennek ellenére is az egyes

³⁰² Asbóth (1887), 23-32. Németül: Asbóth (1888).

³⁰³ Rački (1869); Rački (1882).

³⁰⁴ Pelagić (1880), 32 „Bogumili su se listom oturčili, jer su ih zbog njihove vjere slobodoumne gonili i pravoslavni i katolici.” [=Az összes bogumil eltörökösödött, mert szabadelvű vallásuk miatt a katolikusok és a pravoszlávok is üldözték őket.]

³⁰⁵ A *stećak-sírkövek* könyvtárnyi szakirodalmából itt csak néhány összefoglalásra utalunk: Wenzel (1965); Benac (1974); Bešlagić (1982); Miletić (1982); stb.

számú alakot használjuk. Igazodva azon elvhez, amely egy-egy egyedi tárgy megnevezésénél az egyes számú alak alkalmazását tekinti természetesnek.

A stećak-sírkövek kutatásának a sikeres voltát jelzi, hogy Bosznia-Hercegovinában a 19-20. század fordulójára e sajátos kőfaragványok nemcsak a „bogumilizmusnak”, hanem az egész bosnyák középkornak is mintegy a védjegyévé váltak. Ez fontos eredmény, függetlenül attól, valóban hozzákapcsolhatók-e ezek a sírkövek a bosnyák egyház híveihez.

Az I. világháború lezárása közismert módon felszámolta a korábbi *status quot* az Északnyugat-Balkánon. Bosznia-Hercegovina területe a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált. Az 1918 utáni bosnyák régészetet két, egymással ellentétes tendencia jellemezte. A népvándorlás-kor leleteinek a vizsgálata során a közös délszláv gyökerek hangsúlyozása került előtérbe. A java középkor, tehát a bosnyák állam esetében viszont az egyedi jellemzők kerültek előtérbe. A bosnyák középkor-régészeti kutatás pontos megismeréséhez azonban azt is látni kell, hogy nem voltak azonosak az elvárások az 1919 és 1941, illetve az 1945 és 1991 közötti időszakban. A két világháború közötti évtizedekben vallott – és a régészeti szakfolyóiratokban csak a publikációk egy viszonylag kis részében megnyilvánuló – felfogás szerint a közös új államot a szerb emlékek kutatása által lehetett erősíteni. Így az 1918 előtti időkhöz képest jelentősen megnőtt a szerb kolostorokat, illetve a cirill betűs feliratokat tárgyaló tanulmányok száma. E helyzet fordult visszájára 1941 és 1944 között, amikor viszont a horvát emlékek kutatása kapott hasonló, „külső” támogatást.

Az 1944 végén hatalomra kerülő Tito-partizánok a Bosznia-hercegovinai középkor-régészetben is érvényesítették mozgalmuk jelszavait. A partizánmozgalom kommunista jellegéből következett antiklerikalizmusa, a föderatív berendezkedésből pedig az egyes nemzeti közösségek nemzeti érzésének a háttérbe szorítását célul kitűző testvériség-egység eszméje. A középkor vonatkozásában e két ideológiai elv az egyházi műemlékek vizsgálatának a visszafejlődését eredményezte, különösen az 1945 utáni első években. A Bosznia-Hercegovinában talán legnagyobb heveséggel dúló testvérgyilkos háború megismétlődésétől való aggodalommal volt szokás indokolni az egyházellenes magatartást, amely mindhárom felekezet: tehát az iszlám, a pravoszláv és a katolikus egyház ellen is irányult. Egy további, kötelező igazodási pontot jelentett az is, hogy a hatalomba berendezkedő partizánok számára önnön harcuk jelentette a legfontosabb legitimációs forrást. Így a történetírás is eltolódott a népfelszabadító háború mitologikus elemekkel átitatott történetének a tárgyalásába. A régészet, különösképpen pedig a középkor-régészet ebből vajmi keveset tudott profitálni. Egy sajátos kitörési pontot jelentett viszont a Tito-partizánok

ideológusai által meggyőződéssel vallott pánszláv, 1948 után már csak pánjugoszláv eszmerendszer.

Láttelepszerű pontossággal tükrözi vissza a vázolt tendenciákat a késő antik építészet, a 9-12. századi, soros temetők, illetve a stećak-sírkövek kutatása. Az alábbiakban a stećak-sírkövek kutatásának prioritás-rendszerére térünk ki részletesebben. Az 1950-es évek közepén mintegy újjáéledt az 1878 és 1918 között kidolgozott bogumil-értelmezés, és maradt többségi álláspont egészen az ezredfordulóig. Népszerűségét nem tudták kikezdeni az ellene felhozott, komoly kételyek, vagy Bosznia-Hercegovina politikai státusában bekövetkező, alapvető változások. Sőt nyilvánvaló módon segítette a dualista értelmezés újrafogalmazódását a néhai Jugoszlávia belpolitikai életében az 1960-as években zajló egyik vita, amelynek következtében önálló, államalkotó nemzet státusába kerültek a bosnyák muzulmánok. A néhai Jugoszlávia bármely népéhez tartozó lakosai számára a bosnyák muzulmánok státusbeli előrelépése az által vált vizuálisan is érzékelhetővé, hogy ezektől az időktől kezdve kellett „szerbhórvátul” – azaz a szerbek, horvátok, bosnyákok, montenegróiak által használt, lényegében közös déli szláv nyelven – nagy kezdőbetűvel, tehát népnévként írni a *Musliman* (=muzulmán, jelen esetben bosnyák muzulmán) szót. A középkori bosnyák egyház dualista jellegének a hangsúlyozása oly módon segíthette a bosnyák muzulmánok önállóságának állami elismerését, hogy – egy szintén már a 19. század végén megfogalmazott felfogás szerint – a bosnyák egyház hívei, dualista vallási felfogásuk miatt könnyebben áttérhettek az iszlámra, mint akár a katolikusok akár pedig a pravoszlávok.

A stećak-sírkövek „bogumil” értelmezése volt és az ezredforduló utáni évtizedben is maradt a bosnyák középkor emblematikus jelképe – szinte mondani sem kell tévesen. Az újabb adatok közlése alapján ugyanis világossá vált az, hogy e sajátos sírkőtípus nemcsak Bosznia, illetve Hercegovina területén adathozható, hanem Dalmáciában, Montenegróban, illetve Nyugat-Szerbiában is.³⁰⁶ E tény önmagában is ellentmond az egységesen bogumil szellemi háttérrel feltételező magyarázatnak. A „bogumil”-interpretáció számára egy további, és az előzőhöz hasonlóan szintén áthidalhatatlan nehézséget jelentenek a sírkövek felületét elborító ábrázolások és szimbólumok, így a dualista eretnokség által megvetett kereszt igen gyakori feltűnése.³⁰⁷

³⁰⁶ Lásd: *Fisković (1961)*, 147-155.

³⁰⁷ E tényt tudomásunk szerint elsőként hangsúlyozta: *Ćorović-Ljubinković (1952)*, 223-224. Mivel a hivatkozott kutató gondolatai egy kiállítás ismertetésében jelentek meg, viszonylag ismeretlenek maradtak, még a szakközönség számára is. A síremlékeken levő ábrázolásokhoz lásd még: *Wenzel (1962)*, 102-143; *Wenzel (1965)*.

Az állami önállósulás Bosznia-Hercegovinában, 1992 áprilisában egy véres etnikai háborút indított el, amelynek során mindhárom harcoló fél a középkori múltat, pontosabban ezen évszázadok önnön százíz szerinti értelmezését, is igyekezett felhasználni háborús céljainak elérésére. A megvalósítandó célkitűzések csak a bosnyák, illetve a horvát fél esetében tartalmaztak pozitív elemeket. A bosnyák fél a középkori boszniai állam integratív szerepét hangsúlyozta különböző, adott esetekben igen egyszerű érvrendszerű, jól kitapinthatóan „belső fogyasztásra” írott propagandakiadványaiban,³⁰⁸ a hercegovinai Horvát Védelmi Tanács pedig régészeti szakkönyvek kiadását is támogatta, az adott térség horvát jellegének az alátámasztása érdekében. Így egy olyan könyvét is, amelyben pl. a Livno-környéki, 9-11. századi, óhorvát soros temetők közléses is megtörtént.³⁰⁹ A fentebb utalt példákkal ellentétben: a szerb fél vonatkozásában csak és kizárólag negatív példák gyűjthetők a középkori műemlékek háborús célokra történő „felhasználására”. A szerb – és sajnos részben a horvát fél is – tudatosan törekedett a kulturális örökség rombolására. A műemlékek lerombolása által mintegy az ellenséges (vagy annak kikiáltott) népcsoport történeti gyökereit igyekeztek megszüntetni. Nem véve tudomást arról, hogy a műemlékrombolás is háborús bűn. Az elkövetett bűnök nagysága, azaz a rombolás mértéke azonban más és más volt. Az arányokat pontosan szemlélteti az, hogy a Hágai Törvényszék előtt többségében szerb haduraknak kell megjelenniük, hogy feleljenek tetteikért. A rombolás mértékére álljon itt néhány megdöbbentő, régészeti szempontból is releváns példa.

Az elektronikus sajtó révén bejárták a világot a szarajevói *Zemaljski muzej* (=Országos Múzeum) 1991-1992-es lövetésének és kiégésének a képei. Kevésbé vált ismertté, hogy az épületet lövő szerb tüzérek az sem akadályozta a háborús bűn elkövetésében, hogy a múzeum általuk szétlőtt és felgyújtott levéltára őrizte a bosnyák – szerb kapcsolatok emlékeit, így a középkori szerb királyok okleveleit is.³¹⁰ A szerb haderő azonban nem e múzeum lövetésében, hanem a dzsámirombolásban bizonyult igazán hatékornak.³¹¹ Több száz ilyen épület semmisült meg, többek között az első osztályú műemlék³¹² kategóriájába sorolt Banja Luka-i, illetve fočai dzsámi is.³¹³ (A moszlim imaházakat szakszerűen felrobbantották, majd – a balkáni térségben szokatlan gyorsasággal – megmaradt romjaikat is napokon belül

³⁰⁸ *Imamović (1999).*

³⁰⁹ *Zekan (1994), 55-73.*

³¹⁰ *Imamović (1995a), 50-52.*

³¹¹ *Bandžović (2003), 77.*

³¹² A helyi szakirodalomban: „nulladik osztályú (értsd: még az első osztályúnál is jelentősebb) műemlék („spomenik kulture nultne kategorije”)

³¹³ http://bs.wikipedia.org/wiki/Ferhat-pašina_džamija (megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.); http://bs.wikipedia.org/wiki/Arnaudija_džamija (megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

elhordták.) A török-kori dzsámik lerombolása iránt a világsajtó alig mutatott érdeklődést. Bejárta viszont a világsajtót egy török híd, a Mostar jelképének számító *Stari most* (=Öreghíd) 1993-as szétlövése. E háborús bűnt a hercegovinai horvátokból toborzott félkatonai erő, a HVO követte el, 1993. november 9-én, gyilkos türelemmel, és jóval kisebb precizitással.³¹⁴

A mostari híd története azonban 1995 után szerencsés folytatás vett: e műemléket újjáépítették és díszes külsőségek között 2004. július 22-én fel is avatták. Az újjáépítés során azokat az eredeti köveket építették bele a híd testébe, amelyeket a Neretva folyóból a Magyar Honvédség utászai emeltek ki.³¹⁵ Bár az újjáépítés bizonyosan nem felel meg a nemzetközi műemlékvédelem normáit lefektető velencei chartának, az eredeti formájában újjáépített híd így is a bosnyák állam újjáéledésének egy lehetséges szimbólumává vált.

Miközben tehát az etnikai háború során a szerb és a horvát fél – különböző módon és mértékben – a bosnyák középkori államra, illetve a török-kori bosnyák pasalikra emlékeztető kulturális örökség rombolását (is) feladatának tartotta, a bosnyák fél tudatosan nyúlt vissza a középkori gyökerekhez, a középkori bosnyák királyság jelképeihez. Így 14. századi eredetű az új állam első, 1992 és 1997 között használt jelképe: a kék mezőben fehér harántpólyával, és liliumokkal díszített címer.³¹⁶ Létezése középkori pénzek,³¹⁷ illetve egy régészeti lelet alapján igazolható. Carl Patsch bontotta ki a lilomos címer eredetijét a 1909-1910-ben, a közép-boszniai Arnautovićiban.³¹⁸ Egy olyan sírban kerültek elő a lilomos – harántpólyás címerrel díszített brokátszövet maradványai, amelynek jelentőségét csak hosszú évtizedek múltán sikerült felismerni. A múzeumi raktárban végrehajtott tárgyrevizió, pontosabban az ekkor megtalált brokátdarab³¹⁹ alapján tudta bizonyítani Pavao Anđelić azt 1962-ben, hogy az arnautovići sír minden valószínűség szerint I. Kotromanics Tvartko (= I. Tvrtko Kotromanić) bosnyák király (1377-1391) későbbi rablások által feldúlt földi maradványait rejtette magában.³²⁰ Anđelić rekonstrukciós munkáját Ivan Rengjeo 1943-as pénzkatalógusa segítette. E műben ugyanis közlésre kerültek olyan 14. századi, bosnyák pénzek, amelyeket valóban a

³¹⁴ <http://www.24sata.info/8347> (megtekintés időpontja: 2005. 5. 23., 2010. 8. 25-én nem tudtuk megnyitni.)

³¹⁵ <http://www.epit.hu/egevosz/tagok/hidepito.htm> (megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

³¹⁶ <http://www.internet.ba/hidex/zastave-bih.html> ; <http://fotw.vexillum.com/flags/ba-1992.html#heral> (megtekintés időpontja: 2005. 5. 23., 2010. 8. 25-én nem tudtuk megnyitni.)

³¹⁷ Rengjeo (1943), 237-291.

³¹⁸ Anđelić, P. (1962), 165-168.

³¹⁹ Anđelić, P. (1962), 168-170.

³²⁰ Anđelić, P. (1962), 165-171; Anđelić, P. (1980), 184-190. A templomfeltárások egy újabb revíziója: Zadro (2004), 59-100.

lilimos címer díszített.³²¹ Tvardkó nyilvánvalóan a magyar Anjoukkal, és személy szerint I. (Nagy) Lajossal fenntartott kapcsolatai következtében vette be címerébe az Anjou-lilomot.

Az 1995 végén megkötött daytoni egyezmény révén, Bosznia-Hercegovina területén megszűntek a harci cselekmények. Az országot a frontvonalak mentén két részre osztották, megtartva névleges egységét. Békefenntartó csapatok érkeztek, az etnikai háború kiújulásának megakadályozására. Az etnikai háború szelleme azonban sajnos nem tűnt el, csak átalakult. A háború hívei egy sajátos, verbális háborút, pontosabban sok kis verbális magánháborút folytatnak egymással, az internetes „csevegőszobákban”. A szidalmazás egyik jellegzetes terrénuma a történeti múlt sovén hangvételű felemlegetése lett.

A három egykori harcoló fél közül csak a muzulmánok politikai elitje, és egyes helyi horvát politikusok gondolkodnak integratívan, ők igyekeznek újabb és újabb érveket felhozni Bosznia-Hercegovina létjogosultsága mellett. Vezető szerepet játszott e folyamatban Enver Imamović, aki már 1995-ben, tehát a daytoni békekötés évében megjelentette első összefoglalását.³²² Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a *Press-centar Armije Bosne i Hercegovine* (=Bosznia-hercegovinai Hadsereg Sajtóközpontja) szervezte meg az ország reprezentatív történeti összefoglalásának a kiadását, mind az etnikai háború idején, mind pedig utána. Olyan kötetek jelentek meg, amelyek „összegereblyézik” a bosnyák önállóság mellett szóló összes reális vagy irreális érvet: a bosnyákok illír eredetétől és kontinuum továbbélésétől kezdve, a stećak-sírkövek felemlegetésén át, a 14. századi, állítólagos bosnyák tengeri flottáig. Egy másik, 1999-es összefoglalás pedig kifejezetten a bosnyák hadsereg múltjáról szól. A középkor „heroikus túlzásokba” eső tárgyalása mindkét esetben Enver Imamović műve.³²³ Kétes értékű munkásságának egy jellegzetes vonulata az illír-bosnyák kontinuitás bizonygatása. Egy 19. századi elméletet elevenít fel és foglal össze, megfejtve azt a római feliratokon található hely- és népnévek félreértelmezésével.³²⁴ Sajátságos, de egyáltalán nem érthetetlen módon a bosnyák középkor ilyen bemutatása ellen nem a szerb, hanem a helyi horvát történészek és régészek emeltek szót, jellemző módon többnyire a Horvát Régészeti Társulat, zágrábi kiadású folyóiratában.³²⁵ A 19. század végi történetírás adatkezelését idéző bosnyák megnyilatkozásokra a horvát kutatók ugyanennek a korszaknak a

³²¹ Rengjeo (1943), 237-291.

³²² Imamović (1995b)

³²³ Imamović (1998a), 24-31; Imamović (1999).

³²⁴ Imamović (1998b).

³²⁵ Lovrenović (1999a), 137-142; Lovrenović (1999b), 166-170; Škrego (1999), 164-169; Škrego (2000), 124-129; Škrego (2003a), 164-172; Škrego (2003b), 164-172.

modorában adnak választ. Egy sajátos kultúrfölény biztos talaján állva bírálják „kulturálatlan” bosnyák kollégáikat.

A régészet „felhasználásának” egy új, a balkáni tájon azonban nem egészen ismeretlen formáját dolgozta ki a harmadik évezred elején egy Amerikába kivándorolt bosnyák üzletember, egy bizonyos Samir Osmanagić (angol nyelvű internetes portálokon: Sam Osmanagich). Ténykedéséről akkor is szólni kell, ha a tudományos-fantasztikus irodalom körébe tartozó „elmélete” – egyetlen, alább említendő magyar vonatkozás kivételével – nem a középkori történelem újraértelmezésére irányul. Osmanagić a Visoko határában álló három hegyben, alakjuk miatt egy-egy piramist vélt felismerni,³²⁶ és e természeti képződményeket Európa legrégebbi műemlékeiként igyekszik „promotálni” különösen egy bizonyos társadalmi réteg: a régészeti indíttatású tudományos-fantasztikumok iránt fogékony félműveltek körében. A bosnyák piramiskultusz hátterében jól felfedezhető az önnön etnikum ősiségének a hangsúlyozása iránti igény. Osmanagić szerint a legalább 12 000 éves piramisok révén a bosnyákokat megilleti az Európa legősibb kultúrnépe dicsérő jelző. Jól kitapinthatók ezen felül egy, a Közel-Kelet irányába mutató preferencia jelei – a közép-boszniai „piramisok” előképei Egyiptomban állnak. (Nota bene: ezek keltezése jóval későbbi, mint visokoi „társaiké”!) A harmadik szempont pedig tisztán üzleti. Visoko lakossága számára kifejezetten előnyös a kisvárost előzőnlő „piramis-turisták” hada, hiszen nekik emléktárgyak sokaságát lehet eladni. E „piramis-turistákhoz” kapcsolható a visokoi „piramisok” fentebb utalt magyar vonatkozása is: egy magyar dilettáns „őstörténész” rovásírásos feliratot „fedezett fel” az egyik visokoi „piramis” járataiban.³²⁷

A visokoi „piramisok” történetének letragikomikusabb része az, hogy a helyi régészeti műemlékvédelem csak felemás módon mer e történelemhamisítás ellen fellépni. A piramiselméletnek ugyanis a bosnyák szövetségi kormányban is akadnak támogatói. Így visszhang nélkül maradt egy, a helyi régészek által kiadott tiltakozás, amely a képzettség nélküli Samir Osmanagić által indított „ásatás” illegális voltára hívta (volna) fel a helyi tudományos és/vagy kulturális kormányzat figyelmét. Az oktatási rendszer zilált állapotáról

³²⁶ A „boszniai piramisokról” az interneten gyűjthető a legtöbb adat. <http://www.piramidasunca.ba> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.) Az internetes híradások szerzőire/szerkesztőire egy sajátos „kettős látás” jellemző. Objektivitásukat hangsúlyozva egyenlő félként kezelik a dilettáns „kutatót”, és az alapos ismeretanyag birtokában levő tudósokat. Oly módon azonban, hogy a „hivatásos” tudomány képviselőinek a rovására egy-egy élcet is megengednek maguknak. Kivétel e tendencia alól egy olyan, magyar nyelvű honlap, amely valóban igyekszik rögzíteni az összes fél álláspontját: http://www.sg.hu/cikkek/44440/csoda_vagy_atveres_a_boszniai_piramis (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

³²⁷ Friedrich (é. n.)

pedig szinte láttelek az, ahogyan Osmanagić bosznia-hercegovinai felsőoktatási intézményrendszerben doktorátust szerezni igyekszik. Oly módon, hogy a Szarajevói Egyetem Politikatudományi Karához (=Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu) nyújtott be doktori értekezést 2005-ben, a közép-amerikai maják civilizációjáról.³²⁸ Vagyis a régészeti témák kutatása a felsőoktatási intézményrendszeren belül is mintegy a senki földjére került.

e.) Bulgária

A születőfélben levő bolgár középkor-régészet számára megfogalmazott célkitűzéseket a szintén születőfélben levő szerb és a dolgozatunkban nem elemzett román régészet számára megfogalmazott célkitűzésekhez lehet hasonlítani, de csak a 19. század utolsó harmada előtti idők vonatkozásában. Mindhárom esetben a kutatás kezdeti szakaszát alapvetően meghatározta az, hogy a helyi pravoszláv egyház őrizte meg a „régí dicsőség”, azaz a középkori állam nagyságának mondákkal átszőtt hagyományát. Így is azonban: alapvető eltérések tapasztalhatók a három állam között a középkor-régészet célkitűzéseinek a vonatkozásában, a 19. század utolsó harmadától.

Az 1878-ban újraalapított Bulgáriában ugyanis már az alapítás utáni évben új elemekkel gazdagodott a régészettel szembeni egyházi megfogalmazású elvárások rendszere. A pravoszláv egyházi épületek és régiségek bemutatása, illetve a cirilli-metódi örökség tárgyi hagyatékának a gyűjtése mellett alapvető fontosságúvá vált a két középkori bolgár fényének és jelentőségének a kimutatása a tárgyi hagyaték és az épületromok alapján. A három célkitűzés természetesen más és más kutatási helyszíneket is kellett, hogy jelentsen. Az egyházi régiségek kutatása álló vagy már romba dőlt kolostorokban folyhatott, az ország különböző részein, a cirilli – metódi örökség fenntartásában szerzett bolgár érdemek hagyományát a macedóniai Ochrida/Ohrid városában lehetett volna igazán feltárni, e helyszín azonban csak rövid évekre került bolgár fennhatóság alá. A bolgár cárok udvarának fényét pedig az északkelet-bulgáriai rezidenciáik régészeti kutatása által lehetett a leginkább szemléltetni. különös tekintettel arra, hogy Boris/Mihály kán 885-ben befogadta a Moráviából menekülő Metód-tanítványokat, és néhány év múlva Ochrida/Ohrid városában telepítette le

³²⁸ Osmanagić doktori értekezése az interneten olvasható: <http://www.alternativnahistorija.com/CM.txt> (A megtekintés időpontja 2008.1.04.)

őket, így mintegy megmentve a szláv nyelvű liturgiát és a lejegyzésére kitalált írásrendszert. Ez utóbbi cselekedethez kapcsolódó érzelmi felhangokat akkor tudjuk igazán megérteni, ha figyelembe vesszük: a pravoszláv liturgia és a szláv népek többsége által használt írásmód megmentésében tanúsított bolgár uralkodói magatartás miatt tekintette és tekinti önmagát a bolgár humánértelmiség a Balkán- félsziget legfényesebb múltú, és ennek következtében legcivilizáltabb nemzetének, mondhatni a Balkán civilizátorának. Oly mértékig, hogy e „fáklya-szerepre” még a 20-21. század fordulóján is történnek utalások.³²⁹

A fentebb felsorolt három elvárás mellett (volna) a születőfélben levő bulgáriai régészetnek alátámasztania. Függetlenül attól, hogy az ország 1878-as felszabadulása után az első régészeti kutatások többnyire külföldi, elsősorban cseh történészek sürgetésére és szervezésében indultak meg. A szláv, de közép-európai, tehát nem-ortodox testvérnépek kutatói pedig a helyi egyházi hagyományrendszerhez csak másképp tudtak viszonyulni, mint a pravoszláv egyházi hagyományt gyermekkoruktól magukba szívó, helyi írástudók.

A középkor-régészet fontosságát jól jelzi az, hogy már a bolgár állam újraalapítása utáni évben, 1879-ben megalakult az első régészeti társaság, az Asenida Bulgária fővárosában Veliko Tărnovóban. Alapítója a cseh Konstantin Jireček volt, aki a – miután 1876-ban megírta Bulgária történetét³³⁰ – már a bolgár felszabadítás évében, 1878-ban majd egy évtizednyi időre felcserélte bécsi lakóhelyét előbb Tărnovára, majd Szófiára, a modern ételemben vett kulturális élet bulgáriai megindítása érdekében.³³¹ A társaság már megalakulásának évében ásatást indított az Asenida Bulgária egykori fővárosa nyugati részén, a Trapezica-domb területén.³³²

A Veliko Tărnovo-i együletalapítás arra utal, hogy már a jelenkori Bulgária megalakulása után megfogalmazódott a középkor-régészet feladata: bővíteni a két középkori bolgár állam kutatásához rendelkezésre álló forrásbázist. Olyan kutatások indítása várt elvárt feladattá, amelyek mintegy ki tudják váltani az oszmán-török hódoltság évszázadaiban

³²⁹ Kijelentésünk alátámasztására szolgáljon az alábbi, internetről gyűjthető idézet: „A country often described as lying at the crossroads linking the East and West, Bulgaria functioned as the hub of Slavic Europe during much of the Middle Ages, exerting considerable literary and cultural influence over the Eastern Orthodox Slavic world by means of the Preslav and Ohrid Literary Schools. Bulgaria also gave the world the Cyrillic alphabet, the second most-widely used alphabet in the world, which originated in these two schools in the 10th century A.D.” <http://wiki.morevm.org/index.php/Bulgaria> (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 13.)

³³⁰ Jireček (1876). A 19. század végi magyar kulturális és humán tudományos élet erejét dicséri, hogy e könyvnek már 1889-ben megjelent a magyar fordítása, a bánsági Nagybecskerekén: Jireček (1889).

³³¹ Jireček munkásságára még számos alkalommal fogunk utalni, alább, dolgozatunk további fejezeteiben. Jireček rövid életrajzát közli, különös tekintettel bulgáriai ténykedésére: Sendov (szerk.) (1989), 20.

elpusztult írott forrásokot. A cseh kutatók bulgáriai megjelenése hátterében jól kitapintható a pánszláv indíttatás is. A két bolgár államot is egészen egyértelműen szláv államként tartották számon a 19-20. század fordulójának a történészei. Annak ellenére is, hogy az I. bolgár államot egy bolgár-török eredetű katonai elit hozta létre, amely csak a kereszténység felvétele utáni időkben vette át alattvalói szláv nyelvét.

Az 1879-es, Veliko Tärnovo-i kezdetek arra utaltak, hogy a 14. századi, tehát a II. bolgár állam korszaka válik majd a kutatás legfontosabb igazodási ponttá. A későbbiekben azonban nem a II., hanem az I. bolgár állam került az érdeklődés homlokterébe. A 9-10. századi Bulgárián keresztül még jobban meg lehetett jeleníteni a nemzeti nagyság fogalmát. Az I. bolgár állam ugyanis nemcsak az újkori értelemben vett Bulgáriára terjedt ki, hanem magában foglalta a Balkán félsziget területének legalább a felét, és a 9. században bolgár uralom alatt állt a Havasalföld, illetve a Kárpát-medence egy bizonyos – kisebb vagy nagyobb – része is. (Az I. bolgár állam területi kiterjedésének kérdéseire alább még többször vissza kell térnünk.) Az I. bolgár államnak előkelő helyet biztosított két további körülmény is. Boris/Mihály kán 864-es megtérése mintegy mintát adott egy-egy délkelet-, vagy kelet-európai, barbár hatalmi eliteknek arra, hogyan lehet és kell bizánci kereszténység felvétele által államot alapítani. Csak harmadikként utalunk a fentebb már vázolt gondolatmenetre: a bolgárok biztosították a szláv liturgiai nyelv és írásrendszere továbbélését azáltal, hogy a bolgárok befogadták a Morva Fejedelemségből, 885-ben menekülő Metód-tanítványokat. A pravoszláv liturgia és a glagolita írás „megmentése” ténylegesen világtörténelmi jelentőségűnek bizonyult, különösen annak fényében, hogy az ezredfordulón a Kijevi Rus katonai elitje is a krisztianizáció Cirill és Metód által lefektetett útját választotta.

A születőfélben levő bolgár régészetben belüli prioritásváltást szemléletli két korabeli cseh kutató, a két Škorpil-fivér, Herman és Karel életútja.³³³ Ők ugyanis – Konstantin Jirečekkel ellentétben – már nem a II., hanem az I. bolgár állam székvárosainak a feltárását tartották életük nagy feladatának. Kettejük közül Karelra érdemes nagyobb figyelmet fordítani, mert az általa kezdeményezett pliskai ásatások 1899. október 6.-i megindítása a középkor-régészet helyi születésnapjának is tekinthető.³³⁴ Nem azáltal, hogy Pliskában indult volna meg az első középkori feltárás Bulgáriában, hiszen erre már 1879-ben sor került. Sokkal inkább azért, mert a pliskai lelőhely lett a mérce, amelyhez minden más bolgár lelőhely

³³² *Slavčev (1980)*, 167-168.

³³³ A Škorpil-fivérek tevékenységét a várnai régészeti gyűjtemény alapításának a részeként tárgyalja: *Stojanov (1966)*, 3-7. Karel Škorpil életrajzát ismerteti: *Sendov (szerk.) (1989)*, 86.

³³⁴ A pliskai lelőhely megtalálásának a körülményeit, és az első ásatások megszervezésének részleteit német nyelven ismerteti: *Ziemann (2007)*, 322.

jelentőségét mérni lehetett és kellett.³³⁵ E „rezidenciális optika” pedig mind az I. bolgár állam megalakulását megelőző, mind pedig a bukása utáni évszázadok kutatását háttérbe szorította. Így nemcsak a II. bolgár állam tarnovoi székvárosának a feltárása szorult háttérbe, hanem – hosszú évtizedekre – a bolgár-törökök (=protobolgárok/protobulgárok) balkáni megtelepedése utáni időszak, azaz a 7-8. század is.

A 19. század végi bolgár régészet prioritásait tárgyaló szakirodalomban viszonylag ritkán szerepel, de így is ki kell emelni, hogy a „rezidenciális optikán” kívül létezett egy további kutatási terület is: Macedónia. Az 1912-ig török uralom alatt álló földrajzi tájegységben bolgár régészek vagy történészek helyszíni kutatást „természetesen” csak igen korlátozott mértékben végezhettek. Így is azonban szinte szimbolikus jelentőséggel bírt Macedónia iránti érdeklődésük. Az ország politikai elitje által megfogalmazott területi igényeknek ez mintegy a szellemi síkon történt alátámasztását jelentette. Mivel pedig a bolgár történészek-régészek kutatásainak e szimbolikus síkját a szomszédos észak-balkáni államokban jól értették, a bolgár kutatók már a 19. század végén éles vitákba keveredtek egyes szerb és görög kollégáikkal.

A szembenállást erősítették a 20. század első két évtizedének az eseményei: az 1912-ben és 1913-ban lezajlott I. illetve II. Balkán-háború, valamint az 1914 és 18 között folyt I. világháború. Bulgária történetét – és ez által régészeti kutatását is – hosszú évtizedekre meghatározta az, hogy a három konfliktus közül csak az első esetben tudott a győztes oldalon állni, és ez nem volt elegendő ahhoz, hogy macedóniai területi igényeit megvalósítsa.

A két világháború közötti Bulgáriában megmaradtak a 19. század végén megfogalmazott célok. Így a „rezidenciális optika” továbbélésének a jeleként folytatódtak Pliska, illetve Veliki Preslav feltárásai. Az újdonságot inkább egy harmadik helyszín bevonása jelentette: a kutatás homlokterébe Madara került.³³⁶ Ha az új helyszín bevonásának a kérdést konkrét szinten igyekszünk megválaszolni, akkor első megközelítésben egy vitán felüli tényre kell felfigyelnünk. Középkori ásatások Madarában annak következtében indulhattak meg az 1920-as években, hogy megbízható érvekkel sikerült bizonyítani az itteni sziklafalra faragott monumentális lovasrelief koraközépkori voltát. Nem csupán nemzeti

³³⁵ Egyetlen, de igencsak jellemző adalék: a dunai bolgárok bevándorlását és az első bolgár állam megalapítását nagy tárgyi tudással és részletességgel tárgyaló Daniel Ziemann csak egyetlen egy régészeti lelőhelyet ismertet részletesen, Pliskát: *Ziemann (2007)*, 320-332, 409-411.

³³⁶ A madarai kutatások első fázisáról lásd: *Velkov, I. (1934)*, 88-103.

büszkeségünk okán érdemes itt is rögzíteni: e munkában derekasan kivette részét egy Bulgáriába költözött magyar kutató, Fehér Géza.³³⁷

Ha azonban a bolgár régészetet a célok és elvárások szintjén vizsgáljuk, több további tény is értelmezhetővé válik. A madarai feltárások megindítását a bolgár kutatás egy új prioritása váltotta ki. A századfordulónál jóval hangsúlyosabb szerepet kapott a két világháború közötti időszakban a kereszténység 864/865-ös felvétele előtti, pogány kor vizsgálata. Az új preferencia bolgár etnogenezis török komponensének a hangsúlyozásából következett. A két világháború közötti Bulgáriában egy sajátos – és sajnos politikai felhangoktól nem mentes – szimpátia volt tapasztalható a bolgár-törökök iránt. A két világháború közötti bolgár hatalmi elit annak érdekében hangsúlyozta a bolgár-török gyökereket, hogy ezzel is alátámassza a bolgár nép kiválóságát, és a szomszédoknál nagyobb célok megvalósítására alkalmas voltát.

Az új kutatási súlypont megfogalmazásában Fehér Géza is részt vett. Ő ugyanis csak és kizárólag a kereszténység felvétele előtti idők még el nem szlávosodott bolgárjai iránt érdeklődött.³³⁸ Elsőként Fehér Géza figyelt fel arra, hogy a bolgár-török leletanyagban igen sok a 7-8. századi Kárpát-medence irányába mutató párhuzamosság. Gondolatait Nikola Mavrodinov teljesítette ki, a Budapesten 1943-ban kiadott Nagyszentmiklós-monográfiájában.³³⁹ Mavrodinov Nagyszentmiklós-értelmezése máig nagy népszerűségnek örvend Bulgáriában, a régészetet művelő szakembergárdánál jóval szélesebb körben. Kis túlzással: Bulgáriában nem jelenhet meg olyan képes album az óbolgár kultúráról, amelyben e kincs ne szerepelne. (Egyetlen, de jellegzetes példaként egy ilyen tárgyú, spanyol nyelvű(!) kiadványra hivatkozunk.³⁴⁰) Az óbolgár értelmezést az sem tudta elhomályosítani, hogy a nagyszentmiklói kincs bolgár-török kapcsolatainak a feltételezése nemzetközi szinten mára már egyértelműen cáfolt, sőt túlhaladott elméletnek tekinthető.³⁴¹

A régészet iránt érdeklődő bolgárok körében azonban nemcsak az óbolgár anyagi kultúra iránt volt tapasztalható érdeklődés, hanem a középkori egyházi építészet iránt is. Egy olyan kutatási téma iránt, amely mintegy félúton áll a régészet és a művészettörténet között. Különösen Bulgária esetében, ahol a korai emlékanyagot csak és kizárólag a régészeti

³³⁷ E tényt akkor is rögzíteni kell, ha kronológiai okok miatt nem lehet helytálló Fehér Géza azon kijelentése, miszerint ő maga értelmezte volna elsőként a madarai reliefet Krum kagán hagyatékaként: *Fehér (1931)* 102.

³³⁸ Legnagyobb hatású összefoglalása: *Fehér (1931)*.

³³⁹ *Mavrodinov (1943)*.

³⁴⁰ *Boškov (1964)*, 10-12.

³⁴¹ A kincs óbolgár értelmezését alapjaiban cáfoló érveket a közleműltben összegyűjtötte és rendszerezte: *Bálint (2004)*, 105-134.

ásatásokon kibontott maradványok alapján lehet pontosan megismerni. E kutatási ág presztízsét jelentős mértékben növelte az, hogy első összefoglalója a két világháború közötti Bulgária legjelentősebb régész-művészettörténésze Bogdan Filov volt.³⁴² A hazai szakközönség számára e mű ismételten megerősítette azt, hogy a középkor-régészet “értékhierarchiájának” csúcán a monumentális kőépítészet maradványainak a feltárása áll.

Az egyházi építészet és festészet kutatása révén maradt a két világháború közötti időkben ténykedő, bolgár régészek / művészettörténészek számára egy további, kedvelt kutatási téma a macedóniai egyházi művészet elemzése is. Annál is inkább, mert az ország két világháború közötti politikájának egyik sarokköve volt Macedónia megszerzése, azaz a 2. balkáni háborút lezáró bukaresti békekötés során meghúzott, és az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződés által megerősített határok revíziója. Így Jordan Ivanov egy külön könyvet jelentetett a macedóniai bolgár régiségekről, 1931-ben,³⁴³ N. Mavrodinov pedig igen nagy hangsúlyt fektetett a macedóniai táj műemlékeire, az egyhajós és keresztkupolás templomokat feldolgozó monográfiájában.³⁴⁴

1944 őszén Bulgáriát elfoglalta a szovjet Vörös Hadsereg. Ez az ország régészetében is teljes átalakulást eredményezett. A bolgár régészt számára szimbolikus síkon is lezárult egy korszak, mondhatni brutális egyértelműséggel: kivégezték Bogdan Filovot.³⁴⁵ A bolgár régészeknek új támogatók és védnökök után kellett nézniük. A hatalom új birtokosai felé tett gesztusok bizonyítására elegendő egyetlen, szinte groteszk adatra utalni. Arra, hogy a *Razkopki i proučvanija* c. folyóiratnak a világháború utáni időkben megjelentetett első számát a szerkesztők 1949-ben a bolgár pártvezérnek, Georgi Dimitrovnak, mint a „bolgár régészet védnökének” ajánlották fel. Egy olyan számot ajánlottak a nagyhatalmú pártvezérnek, amely egyébiránt teljes egészében a pliskai rezidenciális központ új feltárásait ismerteti, tehát tematikája szempontjából teljes mértékben a korábbi kutatási elvárásokhoz és célkitűzésekhez igazodik.

A hivatkozott szám tematikájából levont következtetés sajnos csalóka. Az 1945 utáni években teljes erővel folyt a bolgár régészet ideológiai átgyúrása. A szakirodalomban található – sajnos csak néhány elszórt és lakonikus rövidségű – utalás³⁴⁶ alapján e folyamat viszonylag pontosan rekonstruálható. A Szovjetunióból egy-egy régészeti küldöttség érkezett,

³⁴² E mű német nyelvű változata: *Filov (1919a)*; francia nyelvű változata: *Filov (1919b)*. Bolgár nyelvű kiadása: *Filov (1924)*. Újraserkesztett változata: *Filov (1932)*.

³⁴³ *Ivanov J. (1931)*.

³⁴⁴ *Mavrodinov (1931)*.

³⁴⁵ Bogdan Filov rövid életrajza 1989-ben, a pártállami elvárásoknak megfelelő jelenhetett meg: *Sendov (szerk.) (1989)*, 57.

amely szemináriumot tartott a szovjet elemzési eljárások elsajátítása érdekében. Az „ideológiai képzésen” átesett kutatóktól alapszinten azt várták el, hogy munkáikban „alkalmazták” a világmegváltónak hitt, marxi – lenini – sztálini tanokat. Ha másképp nem, legalább a klasszikusok egy-egy gondolatának idézése által. A citatológia évtizedekre átítatta a bolgár régészet egészét, a paleolitikum kutatásától a török korig.

A középkor anyagi kultúrája iránt érdeklődő bolgár kutatókra azonban a marxista frazeológia alkalmazásán túl is vártak feladatok. Más délkelet-európai népek fiaihoz hasonlóan, nekik is el kellett tanulniuk a szovjet régészekről a szláv régészet koncepcióját, a sztálini Szovjetunióban kidolgozott posztulátumoknak megfelelően. Egy olyan felfogást kellett tehát elsajátítani, amely Kelet-Európában egy egységes szláv világgal számol,³⁴⁷ így minden koraközépkori tárgyat, különösképpen pedig a települési leleteket automatikusan szláv hagyatékként értelmez. Az új irány elsajátítását kellett segítenie annak, hogy az újonnan megszervezett Bolgár Régészeti Intézet első kiadványa egy tanulmánykötet volt, amelyben a szovjet értelmezésű szláv régészet vezető személyiségeinek egy-egy munkáját közölték újra, bolgár fordításban. Nem lehetett továbbá kétséges az sem, hogy az átalakított régészeti intézet első önálló kiadványának is a kerámiáról kellett szólnia.³⁴⁸ 1948-ban foglalta össze a helyi szláv kerámiát, azaz a bulgáriai koraközépkori lelőhelyek edénytöredékeit a bolgár régészet egyik vezetőjévé avanzsáló Krăstju Mijatev, az intézet első igazgatója.³⁴⁹ Érvelésének kiindulópontja a szovjet értelmezésű szláv régészet azon, axiomatikus érvényűként kezelt megállapítása, hogy Kelet-Európában az edényművesség szláv kézművesség volt, sőt e kerámia esetében nemcsak a készítők voltak szlávok, hanem a felhasználók is. Mijatev csak egy ponton igyekezett lazítani e szoros kereteken. Felfogása szerint a bolgár koraközépkori edényművességre a népvándorlás-kort megélt, romanizált, illetve trák nyelvűnek megmaradt alaplakosságnak is lehetett hatása.³⁵⁰

A bolgár koraközépkor esetében a rezidenciális központok esetében merülhettek (volna) fel kétségek a szláv értelmezéssel szemben. Annak következtében, hogy a formálódó állam hatalmi elitje minden kétségen felül bolgár-török eredetű volt. A helyi régészet e nehézséget oly módon oldotta meg, hogy hallgatólagosan visszatért az 1918 előtti, pánszláv állásponthoz, és egy igen gyors, már a 9. század elejére befejeződő szláv asszimilációval

³⁴⁶ Így pl.: *Dončeva-Petkova* (1977), 8.

³⁴⁷ *Mongaj* (1955), 308-343; *Tretjakov – Kozlov* (1967), 543-545.

³⁴⁸ *Mijatev, K.* (1948).

³⁴⁹ Életútját ismerteti: *Dončeva-Petkova* (1993c), 7-17.

³⁵⁰ *Mijatev, K.* (1948), 53-58.

számolt. Így az I. bolgár államot is be lehetett illeszteni a szláv államalapítások közé. Ezzel az ideológiai háttérrel magyarázható az, hogyan indulhattak újra a pliskai ásatások 1946-ban.

Az 1945 és 1989 között megjelentetett bolgár régészeti szakirodalomban egy sajátos kettősség tapasztalható a célok konkrét megfogalmazása tekintetében. Viszonylag gyakran találkozni olyan írásokkal, amely az ideológiailag megbízhatónak minősített szakmai közösség számára jelölik ki az új kutatási célokat. A hivatkozott írások olyan, a pártállami rendszer legitimálását célzó, propagandaízű „vezércikkek”, amelyek az *Arheologija* c. folyóiratban egy-egy évforduló vagy pártkongresszus ünneplésére jelentek meg.³⁵¹ Mivel e cikkek célja a bolgár régészet mitikus magasságokba emelt „fejlődésének” az alátámasztása volt, nem a valós kutatási eredmények és problémák körvonalazásának a célzatával íródtak. Egy-egy ritka kivételtől csak Dimităr Angelov tudománytörténeti áttekintése,³⁵² illetve Stamen Mihajlov azon elemzése emelhető ki,³⁵³ amely a régészet és a történeti kutatás viszonyát tárgyalja.

A vezércikkszerű írásokban sulykolt célokkal ellentétben kialakult az írott formában nem rögzített, de így is igencsak valóságos „tilalmi lista”. Olyan témák és korszakok tehát, amelyeket Bulgáriában még említeni sem illett. A tilalmi lista első helyére a gótok, pontosabban a moesiai limest az 5. században őrző germán segédcsoportok kerültek. E germánok kutatása évtizedekre elhalt. A „gót” hagyaték kutatásának elsősorban azért kellett elhalnia, mert a Szovjetunióban is tilos volt emlékeztetni e népcsoport 3-6. századi jelenlétére a délorosz steppén vagy a Krím-félszigeten. Bulgáriában pedig e helyzetet az is súlyosbította, hogy Ivan Velkov 1935-ben a *Germania* c. folyóiratban is közzé tette gót témájú elemzéseit.³⁵⁴

Az egyértelműen tiltott germánokon kívül az 1940-es évek második felében az éppen csak megtúrt kategóriába került a két világháború közötti időkben leginkább preferált kutatási téma: a bolgár-törökök régészete. Annak következtében, hogy a születő pártállam propagandája a bolgár-törökök iránti érdeklődést az „ellenséges” tematikák közé sorolta az

³⁵¹ Lásd pl. *Dimitrov, D. P. (1959)*, 3-8; *Dimitrov, D. P. (1968)*, 1-7; *Dimitrov, D. P. (1970)*, 66-71; stb.

³⁵² *Angelov, D. (1984)*, 1-8.

³⁵³ *Mihajlov (1967)*, 1-5.

³⁵⁴ Megjegyzendő azonban, hogy Ivan Velkovot e *mesalliance* ellenére sem tiltották el a régészettől. Talán azért is, mert a germán emlékek elemzése a tudományos pályafutásának mintegy mellékágát képezte. Velkov folytatni tudta a két világháború közötti időszakban megkezdett kutatásait – „természetesen” a germánok kivételével. Így a tudományos világ őt részint az ókeresztény templomok kutatójaként, részint a trák régészet egyik nagy alakjaként, részint pedig a bulgáriai középkori várak első rendszeres kutatójaként ismeri. 1945 utáni, középkort tárgyaló munkái közül lásd pl. *Velkov, I. (1946)*, 61-70; *Velkov, I. (1950)*, 157-183.

1950-es években. Így majdnem teljesen megszűnt az ezen etnikumot tárgyaló tanulmányok megjelentetése. Az írott formában meg nem fogalmazott tilalom azonban felemás módon érvényesült, csak a kifejezetten bolgár-török jellegű temetők feltárására vonatkozott. A 7-9. századi, soros temetők, illetve a települések feltárását ugyanis a „szláv régészet” részeként volt szokás értelmezni, amint ezt Živka Vážarova munkássága is szemlélteti.³⁵⁵ A tilalom korlátozott érvényesítésének egy további jeleként folytatódhatott az aulok, illetve a belőlük kifejlődő uralkodói rezidenciák feltárása is az 1940-es végén, illetve az 1950-es évek elején. Az I. bolgár állam kialakulásának a folyamatát 1945 után a koraközépkori szláv államalapítások egyik elemeként lehetett és kellett értelmezni, így a rezidenciák maradványainak a kibontása is a „szláv régészet” részévé válhatott.

A dolgozatunk elején vázolt politikatörténeti áttekintésben már utaltunk arra, hogy Bulgáriában, Todor Živkov 1954-es hatalomra kerülésével egy sajátos helyben topogás indult meg. A társadalom egészére jellemző helyben járás sajnos a régészettel szembeni elvárásokra is kihatott. A vezércikkek szintjén hangoztatott szólamokban ugyanazokkal az elvárásokkal találkozni az 1960-as 70-es és 80-as években. Miközben a bulgáriai középkor-régészetben igenis kimutathatók olyan sajátságok, amelyek a térség egészéhez képest egy jóval pozitívabb irányú fejlődés lehetőségét is felvetették.

Bulgária a vizsgált térség egyetlen országa, ahol nem kellett megküzdeni a 10. század utáni, tehát java, illetve kései középkor anyagi kultúrájának a régészeti módszerű vizsgálatáért. Bulgáriában magától értetődőnek számított az, hogy fel kell tárni mind a 11-12., mind a 13-14. századi, mind pedig az oszmán-török foglалás utáni rétegeket. Egy ilyen alapállás pozitív előjeléből csak keveset vesz le az, hogy a helyi kutatás számára adott volt a rangsor. A 13-14. század, tehát a II. bolgár állam kora számított valóban érdekes korszaknak. E korszak vonatkozásában viszont új elvárásként fogalmazódott meg a Veliko Tărnovo-i uralkodói székhely minél teljesebb megismerésére irányuló igény. Aminek következtében a Veliko Tărnovo-i várban oly módon folyhattak a feltárások az 1960-as évektől, hogy már nemcsak az egyes falvonulatokra lehetett és kellett figyelni, hanem a feltöltési rétegeikből előkerülő leletek minden válfajára is.³⁵⁶

A java középkori feltárások egy további pozitív hozadéka az volt, hogy ezek kivitelezése során kiderült: az oszmán-török foglалás 14. század végi, írott források által adathozható időpontja alapján, rend szerint nem lehet éles határt húzni az adott ásatási helyszín

³⁵⁵ Vážarova (1956); Vážarova (1965); Vážarova (1976).

leletanyagában. Így a bolgár régészetben, szintén a régióban elsőként, a török-kor régészete is polgárjogot nyert. Már az 1950-es évek elején, a szófiai belváros rekonstrukciójához kapcsolódó feltárásokon is követelmény volt a késő középkori – újkori leletek regisztrálása és összegyűjtése. Igaz ekkor még csak a „szebb” leleteket csomagolták el.³⁵⁷

Az 1990 utáni rendszerváltás a bolgár középkor-régészetben is több olyan folyamatot indított el, amely átalakította a vizsgált tudományág kutatási céljait. Negatívumként a kutatás anyagi alapjainak az igen erőteljes szűkülése regisztrálható. A célokat tehát az egyre szerényebb pénzügyi forrásokhoz kellett igazítani. Az anyagi alapok megvonásának azonban lett egy pozitív következménye is. Forráshiány miatt az 1990-es években meg kellett szüntetni a rezidenciális központok kiásásának a korábbi gyakorlatát. Az extenzív, tehát sok munkást mozgató, és csak az épületalapok kibontására koncentráló kampányok helyett el kellett terjednie egy precízebb ásatási gyakorlatnak.³⁵⁸ (Az új igazodás jeleként már a rezidenciális központok területén álló veremházakról is olvashatók elemzések.³⁵⁹) Egy további, szintén pozitív folyamatként értelmezendő az is, hogy arányosabbá vált az ország régészeti kutatottsága. A korábbi időszaknál jóval hangsúlyosabb célkitűzésévé vált a korábban alig kutatott területek, így pl. Délnyugat-Bulgária megismerése. Feltehetően szintén az anyagi források szűkülésével magyarázható, hogy a kutatásba újonnan bevont régiókban – a korábbi gyakorlattal ellentétben – nem egy-egy nagy területű ásatás kivitelezése vált az elvárt céllá, hanem a lelőhely-állomány felmérése. Egy további, újonnan megfogalmazott célként regisztrálható a mikroregionális kutatások iránti igény. Tehát olyan komplex vizsgálatok folytatása, ahol egy-egy adott kistáj összes középkori lelőhelyét regisztrálják, és vizsgálják. A korábbi időszakokban ugyanis még a rezidenciális központok: Pliska, Veliki Preslav vagy Madara esetében is csak egy-egy ritka esetben merült fel annak az igénye, hogy a központ környékén található települések és temetők vizsgálata is megtörténjék.

A bolgár régészet célkitűzéseit taglaló fejtegetéseinket egy paradoxon megfogalmazásával kell zárunk. A fentebb vázolt nehézségek ellenére is nyugodt szívvel kimondhatjuk azt, hogy a 20. és a 21. század fordulóján középkor-régészet – észak-balkáni viszonylatban – Bulgáriában rendelkezik a legszélesebb "látóhatárokkal". Azaz, a 4-17. század anyagi kultúrájának szinte minden olyan része reprezentált, amely régészeti leletek

³⁵⁶ E kutatási alapállást tükrözik a Veliko Tărnovo-i monográfia-sorozat egyes kötetei is: *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1973); Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974); Angelov, N. (1980); Popov, A. (1984).*

³⁵⁷ *Stančeva – Šalganova (1989), 125-132.*

³⁵⁸ A "paradigmaváltás" felettébb szükséges voltára utalt, harcias stílusban: *Henning (2000), 6-15.*

³⁵⁹ *Balabanov (1992a), 146-169; Mihajlova (1992), 170-184; Vasilev, R. (2000), 103-107.*

alapján vizsgálható. Negatív vonás csak annyiban fedezhető fel, hogy nem minden kutatás ág azonos mértékben fejlett. Máig kitapinthatóak tehát a 19. század második felében megfogalmazott elvárások. A bolgár középkor-régészet preferált témái: a késő antik vár- és templomromok feltárása, illetve a két középkori bolgár állam anyagi kultúrájának a vizsgálata, különös tekintettel e két állam káni, illetve cári központjaira. Ezzel szemben viszont aránytalanul kevés figyelem irányul a falusias települések elemzésére, és az oszmán-török foglalás után időszak esetében is kizárólag bizonyos témák – pl. a pravoszláv templomok, a várak, a fegyverek, illetve iparművészeti szempontból is jelentős tárgyak kutatása – iránt van szakmai érdeklődés.

f.) Horvátország

A térség országai közül Horvátországban mutathatók legrégibb hagyományai annak, hogy humánértelmiségek elvárásokat jelöljenek ki a még formálódó régészeti kutatás számára. Ilyen törekvések Dalmáciában fogalmazódtak meg először, ahol a reneszánsz kora óta két, egymással alig egyeztethető törekvés élt, sajátos párhuzamos életet. Egyik törekvésként a 17. századi Ragúzában/Dubrovnikban megindult a délszláv népek történetének a kutatása, az ilyen népek nyelvi és kulturális egységének a hangoztatásával.³⁶⁰ Másik törekvésként pedig – szintén az itáliai reneszánsz hatására – a középkor végére Dalmáciában is meghonosodott a görög-római régiségek gyűjtése és/vagy feltárása iránti igény. A görög-római régiségek gyűjtését Dalmáciában nemcsak a humanistákra általában jellemző érdeklődés táplálta, hanem e régió mediterrán jellegének a felismerése is, amely egyenes úton vezetett a délszláv törekvésekkel ellentétes, Dalmáciát egy autonóm entitás, illetve az újjászülető Itália keretei között óhajtó elképzelések irányába. E sajátos erőterbe kapcsolódott be a 19. század elején az Osztrák Császárság, amely mintegy szellemi háttérre keresett az 1797-ben megszerzett, észak-itáliai és dalmáciai birtokainak a megtartásához.³⁶¹ Miközben Napóleon 1809 és 1813 között a délszláv egységet mintegy megelőlegező „Illír Királyság”

³⁶⁰ Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi (1994), 135, 217, stb.

³⁶¹ Hálás köszönettel tartozom Marosi Ernőnek, hogy e szempontra felhívta a figyelmemet.

alapításával kísérletezett.³⁶² A két, egymással ellentétes törekvés egészen a 19. század végéig meghatározta a dalmáciai humánértelmiség gondolkodási módját, és nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az ún. kontinentális Horvátországban, azaz Horvátországban és Szlavóniában történjen meg előbb a régészettel szembeni elvárások tételes megfogalmazása.

A kontinentális Horvátországban a 19. század közepén jelentek meg olyan tanulmányok, amelyek már a 19. század közepén elvárásokat, sőt konkrét feladatokat is kitűztek az ekkor még csak formálódó régészet elé.³⁶³ E művek írója Franjo Rački volt, egy horvát nemzeti elkötelezettségű, de egyben a délszláv egységért lelkesedő lelkületű, katolikus pap. (E tény a horvát katolicizmus „jugoszláv-ellenes” beállítottságának, szerb részről gyakran hangoztatott vádjá miatt érdemes nagy hangsúllyal kiemelni.) A délszlávok korai történetét tárgyalta Rački 1857-es, talán legnagyobb hatású műve.³⁶⁴ Nézetrendszerét érdemes részletesebben is ismertetni. E felfogás egyes elemei ugyanis máig feltűnnek a különböző délszláv kutatók munkáiban. Rački felfogása szerint a Duna-mente volt a szláv őshaza. Innen az ősszlávokat ugyan a kelták elűzték volna, de már a római-korban visszatérhettek, hiszen az Attilához igyekvő, Priszkosz nevű kelet-római követ útja 443-ban szláv falvakon át vezetett, legalábbis Rački szerint. A szlávság erősödését hozta volna magával az, hogy – amint ezt Rački is vallotta – Justinianus császár (527-565) szláv származású lett volna. (Justinianus szláv származásának a tévhitét egy 17. századi horvát történetíró, a Marnavich/Marnavics Tomkó János (=Joannes Tomcus Marnavitius, Ivan Tomko Mrnavić)³⁶⁵ hamisította, és e dogmává felfűvódott tévedést csak Aleksandar A. Vasil’ev, Ferdo Šišić és Karácsony János máig alapvetőnek tekinthető tanulmánya cáfolta a 19. és a 20. század fordulóján.³⁶⁶) A Pannón-síkságot (értsd: a Kárpát-medencét) elfoglaló avarok ugyan több évszázados, idegen elnyomást hoztak volna a helyi szlávokra, de etnikai arcukat nem tudták megváltoztatni, sőt végül maguk is elszlávosodtak. A szláv egységre így a legnagyobb csapást a magyar honfoglalás mérte, az egységes szláv etnikai terület több részre szakítása által.

Rački nem egy gyökeresen új, korábban teljesen ismeretlen, délszláv őstörténeti koncepciót fejtett ki, hanem olyan történeti toposzokat helyezett egy több-kevésbé

³⁶² Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi (1994), 131-132, 187, stb. Az „illír provinciák” történetét egy olyan történész is bemutatta pánjugoszláv nézőpontból, aki az 1992-95 közötti boszniai etnikai háborúban Radovan Karadžić legszűkebb tanácsadói testületének is tagja lett: *Ekmečić* (1973), 217-218.

³⁶³ *Rački* (1857), 235-280; *Rački* (1875).

³⁶⁴ *Rački* (1857), 235-280.

³⁶⁵ Ténykedését magyarul összefoglalta: *Karácsonyi* (1913), 1-11. Lásd még: *Petrovich* (1978), 624-639.

³⁶⁶ *Vasil’ev* (1894), 469-492; *Šišić* (1901). Ez utóbbi művet ismerteti és elemzi magyar nyelven: *Karácsonyi* (1913), 1-11.

konzisztens sorrendbe, amelyek már a 19. század közepén is évszázados régiséggel bírtak. Első propagálói pedig nemcsak egyes horvát literátusok voltak, hanem a szerb nép 18. századi tollforgatói is.³⁶⁷ Rački nézetrendszere általános elfogadottságot vívott ki magának nemcsak a horvát történetírásban, hanem a születőfélben levő horvát régészetben is – a szerb és horvát, tehát „közös” nemzeti-romantikus gyökerei ellenére is.

Az első horvát régészek körében nem a szó hagyományos, tehát a nyugat-európai értelmében vett népvándorlás-kor, tehát az 5-6. század elemzése vált népszerűvé, hanem a 8-11. század kutatása. Oly módon, hogy e korszak vonatkozásában is rendelkezésre állt a Franjo Rački által kidolgozott értelmezési modell. E korszakot Rački egy 1875-ös összefoglalásában tárgyalta.³⁶⁸ E mű már címében is – programadó módon – az önálló Horvát Királyság fénykorát az „évszázados függetlenségi harc” formulájával írta le. Franjo Račkinak igazából e munkája határozta meg a horvát régészetet mind területi, mind pedig időrendi szempontból. Ezen összefoglalás révén vált a 19. század utolsó harmadától a horvát régészeti kutatás tárgyává a horvát „nemzeti” királyság kialakulásának és létezésének a kora, tehát a 8-11. század. Kiterjesztette e kutatási időhatárt a szerveződő horvát régészet a Száva-Dráva közére is. Azon – egyébiránt igencsak kétséges – feltevésből kiindulva, hogy a Dráva jelentette volna a koraközépkori Horvátország északi határát.³⁶⁹

Sem Rački, sem pedig a horvát régészet 19. század végi megalapítói nem voltak hajlandók felfigyelni a horvát történelem egy sajátos, területi diszkontinuitására, a kutatási célok megfogalmazása során. Arra tehát, hogy a 8-11. századi horvát állam súlypontja egészen más földrajzi környezetben volt, mint az újkori Horvátorszáé.³⁷⁰ A régészeti kutatás felső időhatárként pedig adott volt a 11-12. század fordulója. Azon időszak tehát, amikor I. (Szent) László és Kálmán király hadjáratai nyomán Horvátország a Magyar Királyság társországává vált.³⁷¹

Formai szempontból pedig Franjo Rački munkássága egy olyan kutatási programot jelentett, amelynek alapeleme a nemzeti múlt értékeinek a védelme volt. Védni és védekezni

³⁶⁷ Medaković (1985), 63-110.

³⁶⁸ Rački (1875).

³⁶⁹ Fentebb, dolgozatunk történeti áttekintésében már utaltunk e problematikára, így itt csak megismételnénk, hogy Dráva – Száva köze 11. századi hovatarozása vonatkozásában mind a magyar, mind pedig a horvát megközelítés egyoldalú. A magyar kutatók nézeteit összefoglalta: Györffy (1970), 225-226; e mű német, bővebb változata: Györffy (1971), 295-313. Lásd még: Kristó (1979), 84-86.

³⁷⁰ Klaić, N. (1990), 71 –145.

³⁷¹ E folyamatot a magyar és a horvát történetírás „hagyományosan” igen eltérő módon rekonstruálja. A két nemzeti történetírás álláspontját részletesen ismerteti magyar nyelven: Kristó (1979), 84-86.

pedig nemcsak az emlékanyagot pusztító nemtörődömségtől kellett, hanem az „idegen” régészekről és művészettörténészekről is, akik az egyes leletek „más” tehát nem-horvát értelmezésével mintegy a horvát önazonosság történeti gyökereit veszélyeztették.

A dualizmus korában, tehát az 1867 és 1918 közötti időszakban a horvát human tudományos élet a magyar történetírást tartotta a horvát önazonosság fő veszélyforrásának,³⁷² de meglehetősen gyanakvás kísérte a Balkán-félsziget nyugati szélén napvilágra került, koraközépkori leleteket feldolgozó osztrák és német kutatók tevékenységét is. Elutasító módon illet továbbá kezelni a Dalmáciáról érkező olasz művészettörténészek-régészek munkásságát is. Már címében is jelzi a „védekező-elutasító” alapállást Franjo Radić egy 1904-es keltezésű, erősen nemzeti szemléletű munkája.³⁷³ A megjelenés után száz évvel már nem azt érdemes firtatni, vajon Radićnak igaza volt-e, amikor a *‘Metković melletti Vidben előkerült három sisak nem germán, hanem szláv eredetű’* című tanulmányát megírta. E megközelítés helytelen voltát ugyanis kellőképpen szemlélteti az, hogy e három, ún. Baldenheim-típusú sisak szláv értelmezését az 1970-es évektől maga a horvát kutatás több prominens személyisége is elutasította.³⁷⁴ A horvát középkor-régészet célkitűzéseinek a meghatározása szempontjából sokkal fontosabb, ha az etnikai azonosítás mögött meghúzódó szellemi alapállás deklaratív megfogalmazására figyelünk. A „védekező-elutasító” szemlélet jegyében tárta fel és tette közzé az első óhorvát emlékeket még a 19. század utolsó évtizedeiben Frane Bulić, és e szellemiséget vette át a Knin környékén, a 19-20. század fordulóján munkálkodó Lujo Marun is. (A fenti, nemzetellenes vádra visszaulva jegyezzük meg azt, hogy mindketten katolikus papok voltak!)

Az 1890-es években, a bécsi diákként végzett Josip Brunšmid fellépésével megjelent a horvát régészetben a német nyelvterületen olyannyira népszerű tipokronológiai – azaz a leleteket formai osztályozásán és időrendi besorolásán alapuló – módszer. Az osztrák, illetve német minta követése azonban nem volt teljes. A 19. század végi, és a 20. századi horvát régészet ugyanis egy tekintetben határozottan különbözött a mércének tartott német, illetve osztrák előképektől. A horvát régészekben már ekkor is sokkal erősebb a történeti – interpretatív hajlam, mint német kollégáikban. A régészet a horvát kutatók felfogása szerint (is) történeti tudomány, és ennek következtében fokozottan figyelnek a nemzeti történetírás eredményeire. Oly mértékig, hogy egyes esetekben a tipokronológiai elemzések végére illesztett keltezéseket is ezekhez igazítják. Jellemző példák ezen eljárásra mind a szlavóniai,

³⁷² Arató (1983), 58-61.

³⁷³ Radić (1904), 41-42.

³⁷⁴ Vinski (1971a), 379-389; Vinski (1985), 77-94; Uglešić (1989/90), 207-230; Uglešić (2000), 61-69.

avar-kori temetők közléseiből, mind pedig a dalmáciai horvát sírok elemzéseiből gyűjthetők. Szlavónia esetében a keltezéseknek a 9. század első harmadához, azaz a Karoling uralmi rendszer ellen fellázadó Liudevít herceg korához (819-823) kellett közelíteni, Dalmácia esetében pedig a minél korábbi keltezés lett a cél, a koraközépkori Horvátország minél régebbi gyökereinek a kimutatása érdekében. Ha pedig egy külföldi kutató nem volt hajlandó tipokronológiai elemzését a horvát történetírás posztulátumaihoz igazítani, kritikára számíthatott, a „védekező-elutasító” alapállás jegyében.

1918 végén Horvátországban impériumváltás történt. Fölbomlott az Osztrák-Magyar Monarchia, Horvátország a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság egyik alkotó eleme lett. A „védekező-elutasító” alapállás meghatározó jelentőségű maradt az I. világháború utáni korszakok horvát régészetében is. Annak következtében, hogy Horvátország az egységesre álmódott délszláv állam belső önállósággal már egyáltalán nem, vagy – egy másik, kicsit pozitívabb megközelítés szerint – alig rendelkező alkotóeleme lett.

A két világháború közötti időszakot meghatározta az, hogy a „védekező-elutasító” szellemiséggel felvértezve hadakozott olasz és osztrák kollégáival a dalmáciai, koraközépkori emlékanyagot feldolgozó Ljubo Karaman. Fő műve, az 1930-ban megjelentetett *’Iz kolijevke hrvatske prošlosti’* (=A horvát történelem bölcsőjéből)³⁷⁵ c. tanulmánygyűjtemény máig kötelező hivatkozási pont az óhorvát építészetet és ékszerművességet elemző régészek – művészettörténészek számára. Összefoglalása megjelentetésekor Karaman saját közegében már elismert művészettörténésznek számított, elsősorban építészettörténész munkássága révén. Tanulmánygyűjteményének a megírásához a döntő lökést Josef Strzygowski óhorvát tárgyú összefoglalásának³⁷⁶ a megjelentetése jelenthette – még akkor is, ha e mű Karamannál csak és kizárólag negatív viszonyítási pontként szerepel. Karaman részint az ékszerművesség, részint pedig a keresztény templomok kőfaragványainak az ornamentikája alapján igyekezett láttatni a horvát történelem kialakulását. Eljárásával két olyan, a 19. század vége óta művelt kutatási területet foglalt össze, amelyek máig az óhorvát régészet két legfontosabb kutatási terepe maradt. Megjegyzendő, hogy Karaman munkája a délszláv térségben az első olyan mű, amely már magán hordozza a cseh Lubor Niederle hatását. A niederlei hatás azonban Karaman munkájában még inkább áttételes, a ‘Horvát történelem bölcsőjéből’ c. mű szerzője ugyanis azt a dalmáciai leletanyag szűrőjén mintegy átmosva alkalmazta.

A dalmáciai Horvátországgal ellentétben a Száva-Dráva köze vonatkozásában csak egy évtized múlva, az 1940-es évek elején, Mirko Šeper fellépésével honosodtak meg Lubor

³⁷⁵ Karaman (1930).

³⁷⁶ Strzygowski (1929).

Niederle tanai. Šeper niederlei ihletésű kutatási preferenciáit a korai szláv földvárak fellelésének az igénye tükrözi.³⁷⁷ Egyes vonatkozásaiban szintén elfogadva a niederlei tanokat az 1930-as és 40-es évek fordulóján munkába álló Zdenko Vinski is, aki a későbbi évtizedekben meghatározta a zágrábi népvándorlás-kutatást.³⁷⁸ Oly módon azonban, hogy Vinski 1945 előtt még – vélhetően – csak egy sajátos negatív viszonyítási pontként reflektált a szláv kölcsönösséget a koraközépkori leletekben is kimutatni igyekvő törekvésekre. Ezt tanúsítja a bécsi egyetemi éve alatt írott értekezése a szláv nagycsaládi szervezet ázsiai kapcsolatairól,³⁷⁹ valamint egy 1940-es munkája az *antok* és a *fehér horvátok* iráni gyökereiről.³⁸⁰ E két munka tanulsága szerint Zdenko Vinski gondolkodását – a későbbi önmagával ellentétben – ekkor még egy sajátos, a horvátokat a szláv népek „világából” különválasztani igyekvő alapállás határozta meg.

Az 1940-es Vinski-műben érhető tetten a leginkább egy sajátos iranológiai megközelítés. Egy olyan, a 17. század legvégéről eredő, de csak a két világháború közötti időkben felvirágzó, történészi gondolkodásmód lenyomataként, amely a koraközépkori horvát hatalmi elitet a szláv gyökerektől mintegy elválasztva igyekezett értelmezni. A két világháború közötti időkben erősödött fel a korai horvát történelem „szociális dualizmus”-ként történő értelmezése. E folyamat nyilvánvaló módon a nagypolitika függvénye volt, és a közösnek megálmodott délszláv állam nagyszerb és rojalista kisajátításának az elutasítása állott a háttérben.

Azt is feltétlenül ki kell azonban emelni, hogy az elmélet alapjait nem magában Horvátországban fektették le. A horvát fegyveres elit iráni eredeztetését egy lengyelországi származású, de Grácban élő és oktató tudós Ludwig (=Ludvik) Gumplowicz³⁸¹ formázta egységes elméletté még az I. világháború előtti időszakban, és jelentős lökést adott e nézetrendszernek Josef Strzygowski zseniálisnak kikiáltott, bár a maga egészében értelmezhetetlen nézetrendszere az óhorvát építészet keleti (iráni, steppei stb.) gyökereiről.³⁸² Vinski iranisztikai tájékozódásának sajnos igencsak szűk keretet szabott az, hogy a horvát népnév iráni eredetének az elmélete csak évtizedekkel munkájának a megjelenése után, 1983-

³⁷⁷ Šeper ritka anyagközléseinek egyike: *Šeper (1955a)*, 45-58.

³⁷⁸ Zdenko Vinski szerepéről lásd: *Drechsler-Bižić – Simoni et alii (1979-1980)*, IX-XV.

³⁷⁹ *Vinski (1938)*.

³⁸⁰ *Vinski (1938)*; *Vinski (1940)*.

³⁸¹ E nézet kidolgozása L. Gumplowicz munkásságának mindenképp egy mellékáramlata volt, mert fő kutatási területe a szociológia volt. Máig számon tartott összefoglaló munkája: *Gumplowicz (1885)*. A szociológusok jelentős hányada Gumplowiczot tartja a szociológia egyik alapítójának: *Barnes (1948)*, 191-206; *Weiler (2002)* 1-10. és különösen 7-8. old., 7. jegyz.; *Adamek – Radwan-Pragłowski (2006)*, 381-398.

³⁸² *Strzygowski (1927)*; *Strzygowski (1929)*.

ban került kidolgozásra valóban tudományos színvonalon.³⁸³ Így csak tudománytörténeti jelentőséggel bír a nagycsalád eurázsiai párhuzamai alapján etnogenetikai irányban (is) tájékozódni igyekvő Vinski-érvelés.

A vázolt tények nyomán összefoglalóan annyit kell megállapítani, hogy a horvát etnogenezist többágú folyamatként értelmező nézetrendszer a két világháború közötti horvát történetírás egy markáns vonulata volt. Egy további, szintén jellemző vonulatként a horvátok gót eredetét valló elméletre utalunk. A gót eredetelmélet kiolvasható a korai horvát történelmet tárgyaló írott forrásokból, így a 18-19. század fordulója óta ismételt felbukkan horvát historiográfiában. Tényként leszögezhető azonban az is, hogy a gót gyökerek fellelésének az igénye csak a szlovén Jože Rus egy 1931-ben közzé tett munkája nyomán kapott erőre.³⁸⁴ Az adott elmélet pozitív hozadékaként a tudományos érvrendszert alkalmazására törekvő szlovén történész Ljudmil/Ljubo Hauptmann, illetve az általa kidolgozott Karantán-Horvátország koncepciója áll.³⁸⁵

A negatív végpontot pedig az 1941 és 44 közötti, csak nevében független Horvátországot irányító diktátor, Ante Pavelić egy rövid megjegyzése jelentette. Pavelić ugyanis arra is talált módot, hogy az 1941. június 6-i, bemutatkozó látogatása során, magának Adolf Hitlernek bizonygassa a horvátok gót eredetét.³⁸⁶ Szigorúan szakmai szempontból a Pavelić által megfogalmazottakat a forráskritika mellőzése miatt kell tévesnek minősíteni. Az írott források kritikai elemzése ugyanis már a 19. század végén nyilvánvalóvá tette azt, hogy a *Presbiter Diocleias* nevű anonim auktor (a különböző délszláv nyelveken: Pop Dukljanin), illetve *Tamás spalatói főesperes* (horvátul: Toma arcidakon splitski) tévedett, amikor a horvátokat a Balkánon megtelepedett gótokból vezette le. Ha pedig Pavelić közléséhez a politikátörténet oldaláról közelítünk, nem lehet vitás, hogy a horvát „Poglavnik” népe hűségének tanúbizonyságaként, és annak megbecsülését növelendő utalt a gótokra a német „Führerrel” folytatott megbeszélésén. A tárgyalásról felvett jegyzőkönyvben nincs nyoma annak, hogy az adott közlés Hitlerre bármilyen mértékű pozitív hatást tett volna. Jellegzetes, rasszista alapállású válaszában Hitler arra utalt, hogy a szlávok keverék fajok, ellentétben a tiszta fajú germánokkal.

1945 tavaszán Horvátországban összeomlott az ustaša diktatúra. A belháborúból a Josip Broz Tito vezette partizánok kerültek ki győztesen, a szovjet Vörös Hadsereg hathatós

³⁸³ Trubačev (1983), 231-270. Munkáját idézi: Birnbaum (1997).

³⁸⁴ Nézeteiket részletesen ismerteti, a kritikájukat tartalmazó szakirodalmat is megadva: Klaić, N. (1975), 60-65.

³⁸⁵ Hauptmann (1924), 515-545; Hauptmann (1925), 86-127.

³⁸⁶ Ránki (szerk.) (1983), 1. köt., 290.

támogatásával. Radikálisan átalakultak a régészettel szembeni elvárások. A népvándorlás korát kutató régészek és történészek számára is a partizánmozgalom által propagált „testvériség-egység” eszméje lett irányadó. A horvátok korai történetében tehát azokat a tényezőket lehetett és kellett megtalálni, amelyek a horvát és más délszláv népek közötti kapcsolatok tényét alátámasztják. Ilyen körülmények között természetesen szóba sem kerülhetett az, hogy az óhorvát katonai elit és köznép a származás szempontjából eltért volna egymáshoz. A gót elmélet került ösztűz alá. Nyilvánvalóan annak következtében, hogy az új hatalom a fasizmus rémképét kiterjesztette mindarra, ami összefügg a germán népek történelmével. Tartalmazta a gótoktól való elhatárolódást a korszak egyik népszerű indulója az *‘Uz maršala Tita’* (=Tito marsall oldalán). Szerzője Vladimir Nazor egy, helyi szinten már a két világháború közötti időkben ismert és elismert költő volt. Ő a II. világháború idején, hajlott kora, és a horvát humanitáriság általános beállítottsága ellenére is csatlakozott a partizánmozgalomhoz. 1945 után így politikai karrierje is magasra ívelt, ő volt az újjáalakult horvát *Sabor* (=Országgyűlés) első elnöke. A hivatkozott induló nemcsak a gót származás elméletét tagadja, hanem Titót dicsőítve tesz hitet a testvériség-egység eszméje és a szláv kölcsönösség tudata mellett. E tényezőket kellett a régészeknek is megkeresni a feltárt leletekben. Ha valaki nem így tenné, akkor – Vladimir Nazort idézve – ‘rágalmaz és hazudik, öklünket fogja megérezni’.³⁸⁷

A horvát régészetben a gyanakvás légköre uralkodott az 1945 utáni években, mert a horvát, különösképpen pedig a zágrábi humanitáriság java része – a költő Vladimir Nazorral vagy az író Miroslav Krležával ellentétben – a II. világháború folyamán nem csatlakozott a partizánokhoz, sőt a független horvát állam eszméje iránt is több-kevesebb

³⁸⁷ Vladimir Nazor: *Uz Maršala Tita*

(...)

2.

Roda prastaroga svi smo, a Goti mi nismo,

Slavenstva smo drevnoga čest.

Tko drukčije kaže, kleveće i laže,

Našu će osjetit' pest.

www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=1701 (A megtekintés időpontja 2008.02.07.)

Magyarul, saját, nem irodalmi fordításban:

Vladimir Nazor: *Tito marsall oldalán*

(...)

2.

Ősi származásúak vagyunk mindahányan, de gótok mégsem vagyunk,

Az ősi szlávsnak vagyunk részei.

Aki mást mond, rágalmaz és hazudik,

Öklünket fogja megérezni.

szimpátiával viseltetett. (Ami adott helyzetben a királyi Jugoszláviával szembeni ellenérzések kifejezésére szolgált, és nem jelentett azonosulást az Ante Pavelić által propagált szerb- és zsidóellenességgel, a náci eszmék egy sajátos, balkáni leágazásával!) Így a horvát középkor-régészetben, az 1945 utáni első években a műemléki felmérés és az állagmegóvás került előtérbe, különösen az Olaszországtól elcsatolt isztriai területeken, vagy a Quarnerói-öböl szigetein.

A horvát középkor-régészetben az 1940-es és 50-es évek fordulójával kezdődött egy új időszak, amikor a célkitűzéseket is újra lehetett fogalmazni. A célkitűzések újrafogalmazása két szinten is megtörtént: pozitív előjelű állítások soraként, illetve negatív előjelű cáfolatként is. Mindkettőre érdemes külön-külön kitérni.

A pozitív állítások ismertetésének élén azt kell kiemelni, hogy az 1940-ben Zágrábba költözött, de 1945 után Dalmáciába vissza nem térő Ljubo Karaman, valamint a népvándorlás-kori régészet első személyiségévé váló Zdenko Vinski munkássága határozta meg a horvát középkor-régészet kutatási célkitűzéseit. Mindkettőjük nimbuszát az alapozta meg, hogy – a helyi közeg megítélése szerint – sikeresen meg tudták védeni az óhorvát leletanyag horvát értelmezését az ellen megfogalmazott belgrádi támadásokkal szemben.³⁸⁸ (erről alább a célkitűzések negatív előjelű megfogalmazása során szólunk.) Mindketten közzé tettek olyan dolgozatokat is, amelyekben pozitív célkitűzésként is meg tudtak fogalmazni a horvát középkor-régészet feladatait.

Ljubo Karaman 1952-ben tett közzé egy programadónak szánt, de sajnos alig idézett tanulmányt a régészek, művészettörténészek és történészek együttműködésének a szükséges voltáról a kontinentális Horvátország korai középkori hagyatékának a feltárásában.³⁸⁹ Munkája a dalmáciai Horvátország számára 1930-ban megfogalmazott célkitűzések mentén fogalmazza meg a célokat a kontinentális Horvátország vonatkozásában, az építészettörténet jelentőségének többszöri hangsúlyozásával. Fontos megválaszolandó kérdés: miért nem vált Karaman e munkája is folyamatosan idézett alapmunkává? Nézetünk szerint elsősorban annak következtében, hogy egészen az ezredfordulóig maga az épületfeltárás hiányzott a kontinentális Horvátország régészetéből. Egyetlen, de jellemző adat: Karaman e cikkében felhívta a kutatás figyelmét a latori templomra, e helyszínen azonban így is csak az ezredforduló éveiben indult meg a régészeti kutatás, Krešimir Filipec vezetésével.³⁹⁰

³⁸⁸ Karaman (1952), 81-91; Vinski (1954b), 188-199.

³⁸⁹ Karaman (1952b), 57-62.

³⁹⁰ Filipec (1999), 88-93; Filipec (2008).

Karamannál jóval népszerűbbé vált Zdenko Vinski nézetrendszere. Ő 1945 után már nem a horvátok iráni gyökereire, tehát a horvátokat a szerbektől elválasztó jelenségekre, hanem a közös tényezőkre koncentrált. Olyannyira, hogy munkáinak 1980-as – egyébiránt igen alapos és körültekintő – bibliográfiájából is hiányzik a szláv nagycsalád ázsiai gyökereiről írott, 1938-as értekezés.³⁹¹ Az 1940-es évek végén Vinski is – a niederlei preferenciáknak megfelelően – még a földvárak vizsgálata alapján vélte kimutathatónak – az osztatlan egységként kezelt – korai szlávok 6-9. századi jelenlétét Szlavónia és Horvátország területén.³⁹² Az 1950-es évek elejétől Vinski már egyértelműen a sírokban lelt ékszerekre fókuszált. Az ékszművesség tipológiai osztályozása alapján igyekezett következtetéseket levonni egy-egy adott térség etnikai összetételéről. Vinski oly módon vizsgálódott, hogy következetesen a zágrábi *Arheološki muzej* (= Régészeti Múzeum)³⁹³ gyűjtőterületét, azaz Horvátországot tekintette elemzései terepének, ez volt számára a „belföld”. Beleértve e

³⁹¹ *Simoni (1979-1980)*, XI.

³⁹² *Vinski (1949a)*, 223-241; *Vinski – Vinski-Gasparini (1950)*.

³⁹³ A horvát régészet történetét, mint a cseppben a tenger, oly híven kifejezi az, hogyan változott a központi régészeti múzeum neve (Az egyes névváltásokat pontosan regisztrálja: *Mirnik (1996)*, 17.). Zágrábban, az illír mozgalom központjában már 1846-ban megtörténtek egy nemzeti szemléletű múzeumi gyűjtemény kialakításának első lépései. (*Szabo, A. (1996)*, 35.) A múzeum „hivatalos” alapítására azonban csak 1836-ban, a Horvát Országgyűlés (= *Hrvatski Sabor*) határozata révén került sor. (*Szabo, A. (1996)*, 35. A Magyar Nemzeti Múzeum mintájára létre hozott intézményt 1846-ban *Hrvatski Narodni Muzej* (= Horvát Nemzeti Múzeum) 1878-ban *Zemaljski Narodni Muzej* (= Országos Nemzeti Múzeum) névvel látták el. 1893-ban az Országos Nemzeti Múzeumot két részre, a Régészeti, illetve a Természettudományi Osztályra osztották. (Horvát nevük: *Arheološki*, illetve *Prirodoslovni odjel Narodnog Muzeja*.) E felosztás mintegy előrevetítette azokat az átalakításokat, amelyeket a múzeum a 20. század folyamán fog át- és túlélni. Az 1918-as impériumváltás és 1939 között a múzeum három nevet is viselt, mondhatni a név szintjén sem találta helyét az egységesre álmódott délszláv királyságban: *Prethistorijski odjel Hrvatskog Narodnog Muzeja* (= Horvát Nemzeti Múzeum, Őstörténeti Osztály); *Arheološko-historički Odjel Hrvatskog Narodnog Muzeja* (= Horvát Nemzeti Múzeum, Régészeti-történeti Osztály); *Arheološko-historički Narodni Muzej* (= Régészeti-történeti Nemzeti Múzeum); *Prethistorijski Narodni Muzej* (= Őstörténeti Nemzeti Múzeum). Az utóbbi két névváltásra 1939-ben került sor. A horvát régészek nagy részének szóban hangoztatott meggyőződése szerint e két névváltoztatás háttérében a nagyszerb sovinizmus állt. A horvátországi régészeti kutatást elsorvasztani igyekvő, horvát meggyőződés szerint: nagyszerb indíttatású intézkedéssel a néhai Országos Nemzeti Múzeum két részlegét egy-egy önálló intézménnyé alakították. Annak érdekében, hogy így a két új intézménynek még nevéből eltűnjön a „horvát” jelző. Ezt igyekezett „orvosolni” az 1941. április 11. után berendezkedő, ustaša kormányzat. Ők azonban a nemzeti helyett az állami jelzőt erőltették, saját kvázifüggetlen státusuk szemléltetése érdekében: *Hrvatski Državni Arheološki i Historijski Muzej* (= Horvát Állami Régészeti és Történeti Múzeum). Az 1945 áprilisában berendezkedő partizánok pedig ezt, tehát a legutolsó névváltozatot egyszerűsítették le a végletekig és így lett az intézményből előbb *Arheološki muzej u Zagrebu* (= Zágrábi Régészeti Múzeum), majd pedig *Arheološki muzej, Zagreb* (= Régészeti Múzeum, Zágráb). A legutolsó, tehát a „minimalista” névváltozat viszont oly sikeresnek bizonyult, hogy az intézmény még manapság, az 1991-es rendszerváltás után két évtizeddel is e néven működik.

területbe a Szerémséget, sőt egy-egy esetben a Bácskát a Dunántúl délkeleti részét vagy Boszniát és Hercegovinát is. Az *ad hoc territorialitást* alkalmazó kutatók szemléletének egyik fontos sajátága, hogy a „külföldi lelet” kategória alkalmazása során nem hajlandók végiggondolni azt, van-e értelme e kitételnek a vizsgált korszak kontextusában, és ha igen, akkor e területi elhatárolásba mi is tartozhatott bele.

A célkitűzések negatív előjelű meghatározását tartalmazó szakirodalom ismertetésének az elején egy tényt kell kiemelni: a horvát középkor-régészet 1945 utáni történetét meghatározta az, hogy ebben az időszakban sem tűnt el a „védekező-elutasító” alapállás. Egy olyan korszakban maradt fenn, amikor a horvát régészek a titói Jugoszlávia keretei között, a hivatalosan proklamált „testvériség-egység” ideológiája alapján kellett (volna) vizsgálgatni. Elvi szinten a védekező-elutasító alapállás annak következtében nem tűnhetett el, mert a horvát humánértelmiség egy jelentős része túl szűknek érezte Horvátország mozgásterét a titói Jugoszlávián belül. Tegyük hozzá, ezen érzület általános és konkrét szinten is jogos félelmeken alapult. A partizánmozgalom tagjai általános szinten, és a titói Jugoszlávia végnapjaiig idegenkedtek a horvát, és ezen belül is különösképpen a zágrábi értelmiségtől. Így a horvátországi államigazgatásban felülreprezentált volt a szerbek száma, akiknek egy része nem is a horvátországi szerbség köreiből, hanem a néhai Jugoszlávia keleti-délkeleti köztársaságaiból került ki.³⁹⁴ Konkrét szinten pedig annak következtében nem tűnhetett el e szemlélet a horvát régészetből, mert a horvát régészeknek az 1950-es évek elején egy ideológiai jellegű vitában kellett megvédeniük a horvát középkor-régészet háromnegyed évszázados eredményeit.³⁹⁵ A vitapartner az 1950-es évek elején már az ún. „belgrádi iskola” két jeles képviselője volt – híven jelezve azt, hogy a „védekező-elutasító” álláspont éle az elkövetkező évtizedekben elsősorban ki ellen fog irányulni. Az ellentét kirobbanásának az egészen konkrét oka az volt, hogy Ljubo Karaman és Zdenko Vinski az óhorvát leletanyag „elbitorlásaként” értelmezte a belgrádi régészek, pontosabban Milutin Garašanin és Jovan Kovačević részéről megfogalmazott időrendi és értelmezési kételyeket.³⁹⁶

A nemzeti értékeket védő alapállás tehát megmaradt, a vitapartner részbeni megváltozása ellenére is. Az új ellenfelek mellett azonban egyes régi ellenségek is megmaradtak. Így továbbélt a magyar régészettel szemben táplált gyanakvás is. Híven alkalmazta a „védekező-elutasító” alapállást 1971-ben Zdenko Vinski a magyar népvándorlás-kutatással szemben is, amikor Szőke Béla munkásságát bírálva, a szlavóniai, 10-11. századi

³⁹⁴ Gleni (1999), 2. köt., 284-285.

³⁹⁵ Karaman (1952), 81-91; Vinski (1954b), 188-199.

³⁹⁶ Vinski (1954b), 188-199.

temetők horvát értelmezéséért szállt sorompóba.³⁹⁷ A vitának sajátos mellékzöngét kölcsönöz az, hogy ennek ellenkezőjét maga Szőke Béla sem állította, explicit formában legalábbis bizonyosan nem. Sőt, az adott hiányosságra már az 1960-as évek közepén felhívta a figyelmet Szőke Béla művét értő módon kritizáló Dienes István is.³⁹⁸ Több évtized távlatából úgy tűnik. Vinski válaszában elutasító hangnemét az is befolyásolta, hogy Szőke Béla értekezése csak magyar szöveggel jelent meg, amit ő nem tudott elolvasni.

Nem tűnhetett el a „védekező-elutasító” alapállás az 1990-es évek első felében sem, amikor Horvátország az önálló nemzeti létéért viselt háborút. Fennmaradását az is segítette, hogy a testvérnépből ellenséggé vált szerbségen belül igen sok írástudót – közöttük régészeket is! – ragadott magával a nagyszerb ideológia miloševići változata. Így Belgrádban otromba hamisítások jelentek meg Dalmácia 8-11. századi temetőiről. Olyan művek, amelyek a horvátok őshonosságát igyekeztek megkérdőjelezni a koraközépkori Horvát Királyság törzsterületén.³⁹⁹

A horvát régészet „védekező-elutasító” alapállásának a fennmaradása egy olyan jelenség, amelynek magyarázata egy önálló értekezés kereteit is kitöltené. Ennek hiányában csak egy rövid, politikatörténeti indíttatású magyarázatra vállalkozhatunk, amelyben mintegy összefoglaljuk a fentebb elmondottakat. A külső okok nyilvánvalóak: a horvát nemzeti gondolatnak a 19. század közepi születése óta folyamatosan meg kellett küzdenie önnön létéért a szomszédok humánértelmiségi körei által kidolgozott nemzeti gondolatokat jelentős részével. Mivel pedig a középkor-régészet – az észak-balkáni viszonyoknak megfelelően – az önnön nemzeti narratívához kellett érveket szállítania, e folyamatos küzdelem a régészeti kutatásokkal szembeni elvárásokat is a harcias alapállású megfogalmazások irányába tolta. Létezett azonban egy belső hiányosság is. Arra kell utalnunk, hogy egészen az 1990-es évekig Horvátországban nem sikerült egyszerre teljesíteni a függetlenség és a demokratikus államberendezkedés alapkövetelményét, és ez szintén torzította azt a légkört, amelyben a középkor-régészeti kutatásoknak folyniuk kellett.

A 20. századi politikatörténet további taglalása helyett azt érdemes kiemelni, hogy a „védekező-elutasító” alapállás miatt csak részben alakult ki a horvát középkor-régészet célkitűzés-rendszere. Ezért maradtak embrionális állapotban mindazon kutatási témák, ahol a mitikus magasságba emelt, koraközépkori önállóságot nem kellett védelmezni. A java középkori épített örökség pedig teljes egészében a helyi művészettörténet „felségterületévé”

³⁹⁷ Vinski (1970), 45-81.

³⁹⁸ Dienes I. (1964), 134-139.

³⁹⁹ Egyetlen, de eklatáns példaként lásd Janković, Đ. (1995), 127-129.

vált. A tudományterületek ilyen elhatárolásában oroszánrésze volt a horvát építészettörténet három klasszikusának, Tadija Smičiklasnak,⁴⁰⁰ Ljubo Karamannak,⁴⁰¹ illetve Anđela Horvatnak.⁴⁰² Ők a helyi megítélés szerint nem régészek, hanem műemlékvédők és művészettörténészek voltak, egyes kifejezetten régészeti jellegű – értsd az ún. apró leletek tipológiáját taglaló – elemzéseik ellenére is. A helyi megítélés szerint ugyanis e három kutató nem középkor-régészethez sorolandó problémákkal foglalkozott, amikor az ország java középkori épített örökségét felmérte, és a pontos építészeti periodizáció érdekében falkutatásokat is végezett.

1989 tavaszától olyan folyamatok indultak meg a horvát politikai életben – jórészt a Slobodan Milošević által újraélesztett nagyszerb sovinizmus hatására – amelyek 1991 nyarára elvezettek az ország függetlenedéséhez. A középkor tematikája sajátos szerepet játszott a függetlenségi folyamatban: mind a függetlenségi törekvések alátámasztására szolgáló érvrendszer egyik alapelemeként, mind pedig a kommunista uralmi szimbolika felváltására szolgáló régi-új szimbólumrendszer egyik “lelőhelyeként”. A középkorra történő hivatkozás olyannyira a függetlenségi érvelés alapelemévé vált, hogy a horvát Országgyűlés, a *Sabor* által 1991 áprilisában elfogadott új alkotmány is történeti érvekkel támasztotta alá a horvát nép elidegeníthetetlen jogát a független állami léthez.⁴⁰³ Hasonló alapállást tapasztalni az állami szimbólumok terén is. Történelmi gyökerekkel rendelkezik a horvát címer és zászló, a függetlenedett állam két központi szimbóluma is. Mindkét esetben a szocialista Jugoszlávián belüli tagköztársasági létet szimbolizáló ötágú, vörös csillag eltüntetése volt a váltás legfontosabb eleme. A sakktábla-motívummal díszített horvát címert pedig öt további történelmi címerrel is megkoronázták.⁴⁰⁴ Az egyéb állami, illetve pártszimbólumok esetében pedig előtérbe került egy preromán díszítőmotívum, az ún. *'starohrvatski pleter'* (=óhorvát szalagfonat) használata. E szalagfonat látható a függetlenedést levezénylő párt, a Horvát Demokratikus Közösség horvát nyelvű kezdőbetűiből kialakított HDZ – pártlógó betűin, valamint az 1991-ben újjászervezett rendőrség és a hadsereg egyenruhájának egyes elemein, pl. az amerikai mintájú rendőri tányérsapka karimáján, vagy a horvát véderő jelvényét keretező díszként is.

⁴⁰⁰ Életútját összefoglalta: Horvat, A. (1976-1977), 7-29.

⁴⁰¹ Életútját összefoglalta: Flego (é. n.).

⁴⁰² Életútját összefoglalta: Fučić (1985), 421-424.

⁴⁰³ http://www.usud.hr/default.aspx?Show=ustav_republike_hrvatske&m1=13&m2=21&Lang=hr
http://www.jogtar.mtaki.hu/data_show.php?doc_id=20 (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

⁴⁰⁴ Az öt címer a horvát alkotmány 12. cikkelyét kiegészítő törvényi rendelkezés szerint: 1. Horvátország legrégebbi címere, 2. a Raguzai Köztársaság címere, 3. Dalmácia címere, 4.

A középkori történelmet előtérbe állító, politikai diskurzus egyik vadhajításaként került sor az *Oltar Domovine* (=Haza Oltára) nevű emlékhely felépítésére a medvevári/medvedgradi vár déli tornya mellett, Kuzma Kovačić szobrász tervei alapján.⁴⁰⁵ A helyszín kiválasztásában talán az játszott fő szerepet, hogy a várról érkező Nada Klaić felfogása szerint itt volt a 13. század középső harmadában az Árpád-házi ifjabb királyok egyik székhelye.⁴⁰⁶ Az ifjabb királyok pedig Szlavóniából – szintén e feltételezés szerint – önálló hercegséget akartak volna kialakítani. A történelmi interpretáció túlfeszített voltát talán a horvát politikai elit is megérezte, különösen Franjo Tuđman 2000-es halála után. Így az emlékhely jelentősége az ezredforduló után csökkent.

Az ezredforduló utáni évek negatív fejleménye a középkor-régészet, és ezen belül is az etnogenezis kérdésének egy sajátos „népszerűsödése”. Az internet elterjedése révén nemcsak az információáramlás gyorsult fel, hanem sokkal egyszerűbbé vált hozzászólni a világhálón megjelenő szövegekhez, vagy felvetni újabb, az esetek jelentős hányadában abszurd témákat, az őstörténet kategóriájában is. Az internetes fórumokon az ismeretek, a nagy betűs Tudás általános mélyrepülése tapasztalható. A hozzászólók többsége a koraközépkori horvát történelem esetében sem érzi kötelességének a tényanyag előzetes áttanulmányozását egy sarkos vélemény megfogalmazása során. Mindennek természetesen vajmi kevés köze van a tudományhoz, az értekezés igényével megjelenő hozzászólásoktól azonban az ilyen áltudományos megnyilatkozások – képletesen szólva – „elveszik a levegőt”. A 2006-os és 2007-es évtől népszerű chat-témává vált a horvátok iráni eredetének a taglalása egy archaeogenetikai kutatási eredmény⁴⁰⁷ ismételt, és a valóságtól egyre jobban elrugaszkodó értelmezése által.⁴⁰⁸ Dolgozatunknak nem lehet feladata az egymásnak útszéli hangnemben feszülő vélemények részletesebb taglalása. Az egyes elméletek „ideológiai” hátterének a részletes tanulmányozása is egy másik tudomány, a szociológia felségterülete kell, hogy legyen, a megfelelő következtetések kimunkálásával egyetemben.⁴⁰⁹

Isztria címere, 5. Szlavónia címere. <http://www.mvpei.hr/MVP.asp?pcpid=62> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

⁴⁰⁵ Az emlékhely ismertetése: *Frange (1994)*.

⁴⁰⁶ *Klaić, N. (1987)*.

⁴⁰⁷ *Sermino – Passarino – Oefner et alii (2000)*, 1155-1159.

⁴⁰⁸ lásd pl.: http://www.jutarnji.hr/nedjeljni_jutarnji/clanak/art-2007,6,9,podrijetlo_hrvata,77897.jl (A megtekintés időpontja: 2008.2.4.); <http://www.blog.hr/print/id/1623494339/hrvatiharahwaitiaryanznanstvene-cinjenice-o-iranskoaryanskom-podrijetku-hrvata.html> (A megtekintés időpontja: 2008.2.4.), http://www.croatia.ch/tjedan/041204_1.php (A megtekintés időpontja: 2008.2.4.), stb.

⁴⁰⁹ *Sekulić (2004)*, 159-168.

Négy állítást szeretnénk első megközelítésben cáfolni. Egyfelől arra kell utalnunk, hogy a horvát etnogenezis szláv szempontú tárgyalása régebbi a Tito-partizánok 1945-ös, horvátországi berendezkedésénél, így egyértelműen téves azt kommunista csinálmánynak titulálni. Másfelől viszont az sem lehet kétséges, hogy a horvát katonai elit „idegen”, sőt konkrétan: iráni eredetének a felvetése egyáltalán nem tekinthető sem új, sem pedig „eretnek”, tehát: eleve üldözendő hipotézisnek. Továbbá, a kelet-közép-európai térségben oly gyakran felmerülő antiszemita vádaskodás ez esetben sem alkalmas semmi másra, csak negatív érzelmek gerjesztésére. Szófordulataik és sajátos nyelvhasználatuk alapján nyilvánvaló, hogy az iráni-horvát elmélet hívei a horvát nemzeti radikalizmus eszmerendszeréhez szoktak közel állni, és így, szélsőjobb beállítottságuk következtében, ők azok, akik az egységes horvát etnogenezisben gondolkodó ellenfeleiket egy-egy adott esetben zsidónak vagy zsidóbérencnek és/vagy szabadkőművesnek titulálják.⁴¹⁰ Miközben nem lehet kétséges, hogy a horvátság egységes szláv gyökereinek a tételét a 19. század közepén egy katolikus pap, a fentebb már utalt Franjo Rački dolgozta ki. Másfelől pedig az sem kétséges, hogy a horvát katonai elit idegen eredetének a lehetőségét – amint fentebb már utaltunk rá – az egyébiránt sziléziai zsidó családban napvilágot látott Ludwig (=Ludvik) Gumplowicz⁴¹¹ formázta egységes elméletté még az I. világháború előtti időszakban, és az 1940-es évek elején az a Zdenko Vinski is mellette érvelt, aki egyébként apai ágon szintén ilyen ősökkel bírt.⁴¹² Az egységes szláv gyökerek mellett hitet tevők esetében viszont az téves, hogy a horvát katonai elit idegen eredetének az elmélete nemzetközi szinten ismeretlen lenne. Így az Észak-Balkánról az átfogás igényével érkező, és jól kimunkált véleményeket megfogalmazó John v. A. Fine is pozitív hangnemben utalt rá 1983-ban.⁴¹³

Gondolatmenetünket egy pozitív állítás megfogalmazásával szeretnénk zárni. Az ugyanis minden kétségen felül igaz, hogy az utóbbi egy – másfél évtizedben munkálkodó horvát történészek jelentős hányada elfogadja a horvát katonai elit idegen eredetének elméletét. Irányadónak tekinthető Neven Budak óvatos, mégis határozottan pozitív véleménye e kérdésről. Ennek következtében pedig súrlódás tapasztalható a horvát középkorról érkező

⁴¹⁰ Munkánknak nem lehet célja az ilyen megnyilatkozások összegyűjtése, csak egyre utalunk, mintegy jelzésképpen: http://www.ultimatum.20m.com/8_ultimatum8/8_7stu.htm (Megtekintés időpontja: 2011.8.16.)

⁴¹¹ Gumplowicz szerepéről lásd: *Barnes (1948)*, 191-206; *Weiler (2002)*, 1-10. és különösen 7-8. old., 7. jegyz.; *Adamek – Radwan-Pragłowski (2006)*, 381-398.

⁴¹² N. N.: HR-DAZG-1154 Obitelj Vinski. <http://www.daz.hr/vodic/k-vlastelinski-obiteljski-i-osobni-arhivski-fondovi/k2-obiteljski-arhivski-fondovi/387-hr-dazg-1154-obitelj-vinski> (Megtekintés időpontja: 2011.8.16.)

⁴¹³ *Fine (1983a)*, 56–57.

történészek és régészek között, mert a régészek nagy többsége viszont kitart a leletanyag „óhorvát”, tehát az egységes horvát etnikumot láttatni igyekvő értelmezése mellett.⁴¹⁴

g.) Koszovó/Kosova

Koszovó/Kosova az észak-balkáni térség legfiatalabb állama, amelynek önállósodási folyamata dolgozatunk szövegének végső formába öntése idején, 2010-11-ben éppen, hogy lezárult. Koszovó/Kosova földjéért nem csak a szerb, illetve az albán nép politikai és katonai elitje küzd fegyverrel és/vagy a tárgyalóasztalnál, hanem a két nép történetírása is. Egy ilyen magatartás következtében tárgyalja a szerb történetírás szinte kizárólag csak az adott térség 13-15. századi történetét. Hiszen ekkor volt Koszovó a szerb királyság része. Ugyanebből az alapállásból vizsgálják a koszovói albán régészek (is) nagy előszeretettel a vaskort. Annak a bizonyítása érdekében, hogy az őseiknek tekintett illírek már ekkor – és implicite azóta is – ott éltek és élnek a két kérdéses karsztmező területén, mondani sem kell: többségi lakossággént.

Mindkét történeti rekonstrukció esetében sajátosan keverednek a valós tények és a túlínterpretált, sőt téves elemek. Ez utóbbiakból szemezgetünk. Nem igaz, hogy Koszovó a szerb nép bölcsője lenne. Nemanja István nagyzsupán (1168-1196) a rasi vár és terület uraként alapította a szerb államot a mai Sandžak, Kelet-Hercegovina és Észak-Montenegró területén, a 12. század utolsó harmadában. Csak hatodik utóda, II. Uroš István Milutin szerb király (1282-1321) terjesztette ki uralmát Koszovó, azaz középkori magyar nevén: a Rigó-mező földjére 14. század elején. Gazdag ércbányái révén Koszovó lett a 14. századi Szerbia leggazdagabb része. Ezért kellett itt folynia a döntő összecsapásnak a Dušan cár 1355-ös halála után belviszályokba sülyedt Szerbia és a feltörekvő Oszmán–Török Birodalom között. A szerb állam bukását elindító, 1389. június 14.-i, Rigó-mezei csata központi szerepet játszik a szerb történeti tudatban. Ezt szokás tekinteni minden rossz kútfejének, az etnikai arányok végletes megváltozását elindító folyamat kezdetének. Téves azonban az, hogy 1389 előtt Koszovó lakossága homogén szerb népesség lett volna. Nemcsak, hogy a középkori Európában egyetlen ilyen állam nem létezett, hanem konkrét írott adatok szólnak albán nemzetiségű lakosokról Prizren városában, a 14. században, amint erre Sima Ćirković

⁴¹⁴ Ezen értelmezés jegyében íródott pl. az alábbi összefoglalás: *Sokol (2006)*.

adatgyűjtése utalt.⁴¹⁵ Az viszont a rendelkezésre álló írott források alapján megbízhatóan igazolható, hogy a középkor végéig, azaz a 17-18. század fordulójáig a pravoszláv nemzetiségű délszlávok, azaz szerbek és nem albánok alkották Koszovó lakosságának a többségét.

Utóbbi megjegyzésünkkel már a koszovói albán történetírás egy axiomatikus érvényüként kezelt tételét igyekeztünk cáfolni. Mivel a koszovói albánok nemzeti azonosságtudata az albán azonosságtudat szerves része, első megközelítésben feleslegesnek is tűnhet e nemzeti ideológia történeti posztulátumainak ismételt összefoglalása. Tény azonban az is, hogy a koszovói albán nemzettudat néhány helyi sajátsgot is tartalmaz. Oly módon természetesen, hogy az albán nemzeti azonosságtudat egyes kitételeit mintegy az adott régió viszonyaira alkalmazza. Az albán nemzeti azonosságtudat történeti részének ismételt összefoglalása tehát új, a koszovói albánság által különösen fontos adatokat, illetve adatként kezelt feltételezéseket is tartalmaznia kell.

Áttekintésünk kiindulópontként fogadjuk el azt, hogy az albán nyelv legvalószínűbb módon az illírből, vagy jórészt az illírből származtatható, mivel ténylegesen emellett szól a legtöbb érv. Így is azonban aligha érdemes Koszovó esetében 2500 éven át tartó, megszakítatlan, albán települési kontinuitással számolni. Annak ellenére sem, hogy az adott tartományt a vaskorban ténylegesen az illírek lakták, és e földrajzi táj római kori neve, a *Dardania* is kizárólag az albán nyelv alapján értelmezhető – körtefákkal borított tájként. A folyamatos és megszakítatlan egy helyben lakás ellen szól a népvándorlás-kor eseménysora. A 6-7. század fordulóján az avarok és szláv szövetségeseik feltörték az al-dunai határárat, és a szlávok előzőnlötték a félszigetet. A Balkán-félszigeten összeomlott a bizánci közigazgatás, a gazdálkodás rendszere, az ebből kinövő városi civilizáció és a keresztény egyházi szervezet is. A szlávok a karsztmezőkön és a folyóvölgyekben telepedtek meg, és kiszorították eredeti települési területükről az őslakosokat, azaz a birodalom romanizált, grecizált, vagy törzsi nyelvüket megőrző alattvalóit. A gazdagabbak a népvándorlás által nem érintett, tengerparti városokba húzódtak, a szegényebbek pedig a magashegyi övezetekbe, ahol áttértek a transzhumáló állattenyésztésre.

---

⁴¹⁵ *Ćirković (1998a)*, 328-329. Fontos adatgyűjtését ugyanő angol nyelvű értékeléssel is közzé tette: *Ćirković (1998b)*, 195-208. Az albánok szórványos felbukkanása Prizren városában természetesen egyáltalán nem értelmezhető oly módon, mintha ez megkérdőjelezné a középkori szerb állam létét, valamint azt, hogy a 13-14. században ténylegesen kiterjedt a Rigó-mezőre, azaz Koszovóra. Albán nemzetiségű személyek ugyanis szórványosan feltűnnek a dalmáciai városokban, sőt magában Velencében is, szintén függetlenül az adott városok az államjogi hovatartozástól: *Krekić (1998)*, 209-233. Koszovó hovatartozásáról lásd: *Ćirković (1999)*, 21-45.

E folyamatok figyelembe vételével szokás meghatározni az albán őshaza területét is. Az elfogulatlan kutatók az albán etnogenezis koraközépkori színtereként nem Koszovóval, hanem az azt körbeölelő hegyláncok közép magas részeivel számolnak. E tény az albanológia egyik alaptételének számít. Egy széles körben vallott, nyugat-európai megfogalmazású elmélet a mai Észak-Albánia hegyvidéki övezetébe, a Mati folyó felső folyásának mentére teszi az albán nép kialakulási területét.⁴¹⁶ Egy újabb elgondolás szerzője, Gottfried Schramm pedig Kelet-Macedóniában vélte felfedezni e helyszínt.⁴¹⁷ Mindkét terület meglehetősen távol fekszik Koszovó/Kosova földjétől. Az albánság Koszovóba csak a középkor későbbi századaiban, nagyjából a szerb terjeszkedés idején kezdett beköltözni, feltehetően annak következtében is, hogy a Nemanjidák állama a 13. századtól Pilotra, azaz a modern kor értelemben vett Észak-Albániára is kiterjedt. A helyzetet jól jellemzi az, hogy a Nemanjida szerb állam forrásaiban albán nevű egyének állattenyésztőként vagy kézművesként tűnnek fel, főként a vizsgált földrajzi táj déli sávjában. Albánok Koszovóban a lakosság masszív hányadát csak az után kezdték alkotni, hogy – a fentebb már utalt – Csarnojevics II. Arzén pátriárka és hívei a 17. század végén északra menekültek.

Összefoglalva az elhangzottakat: Koszovó/Kosova földje se nem tekinthető a szerbség bölcsőjének, sem pedig egy 2500 éves települési kontinuitással rendelkező albán földnek. A történeti folyamatokat e két kijelentéssel mintegy megfosztjuk attól az érzelmi töltettől, amely által negatív indulatok felkorbácsolására válnak, válhatnak alkalmassá. Etnikai kérdésekben nem a „múltbeli érdemeket” kell figyelembe venni. A mai etnikai arányok kialakulását ilyen módon egy jóval realisabb, azaz a források által jobban igazolható keretben tudjuk szemlélni.

Fentebb elmondottak alapján nem lehet kétséges, hogy a Kosova/Koszovó földjéért harcoló két fél közül a szerb a középkorra, az albán pedig a vaskorra szokta alapozni történeti érvelését. Munkánk a térség középkor-régészetét tekinti át, így alább a szerb fél érvrendszerét taglaljuk első helyen.

Bevezető megjegyzésként azonnal ki szeretnénk emelni, hogy a szerb középkor-régészettel szemben támasztott elvárások közül e helyen csak azokra utalunk, amelyek Koszovó/Kosova területéhez kapcsolódnak. A szerb középkor-régészet egészének vonatkozásában megfogalmazott feladatokat és elvárásokat alább, a jelen fejezet szerb alfejezetében tárgyaljuk.

A szerb középkor-régészet Koszovóval szembeni elvárásait akkor érthetjük meg igazán, ha folyamatosan szem előtt tartjuk: a 19. század közepén megfogalmazott, majd

---

⁴¹⁶ *Stadtmüller (1966).*

⁴¹⁷ *Schramm (1985-1987), 223-241, 104-125, 78-94.*

számos alkalommal újrafogalmazott szerb nemzeti program nem a saját korának földrajzi fogalomtárával él céljai meghatározása során. A középkori Szerbia, az ún. Ószerbia területének a megszerzését tekinti fő célnak. Ennek megfelelően a középkori szerb hagyatékot feltárni és elemezni igyekvő szerb régészek és művészettörténészek is a középkori szerb állam területét a IV. Dušan István (1331-1355) korában kialakított határok szerint értelmezik. Amint fentebb már ismertettünk: ebből a korból, tehát a 19. századból, és nem a középkorból eredeztethető egy olyan nézet, hogy Koszovó földje lenne a szerbség bölcsője vagy szíve.

Alább a szerb fejezetben szólnunk részletesen arról, milyen konkrét tartalmakkal rendelkezett a 19. század végére egységes egésszé váló 'Rigó-mezei mítosz' (*kosovski mit*), és milyen cselekvési programot jelentett a Rigó-mezei csata mitizált értelmezése a szerb nép különböző rétegei számára.⁴¹⁸ Itt a 19-20. század fordulóján folytatott szerb propaganda egy másik aspektusáról kell szólnunk.

Nemcsak a történeti múltról szóló, mitikus történeteknek, hanem a koszovói szerb lakosság elnyomásáról, és a szerb műemlékek megbecstelenítéséről szóló rémtörténeteknek is konkrét cselekvésre, a fegyveres harcra kellett buzdítaniuk. Az ellenséget nem elsősorban az Oszmán-Török Birodalom, hanem a török elnyomás végrehajtójának tekintett, többségi albán lakosság jelentette. Egyetlen, de annál jellemzőbb példaként a szerb költészet egyik klasszikusára Milan Rakićra és *Simonida* c. versére utalunk. A priština-i szerb konzulként szolgáló költő a gračanica-i pravoszláv kolostor leghíresebb freskóját választotta verse témájául. Rakić a Simonida királynét ábrázoló freskó egy részletét: a kikapart szemgödöröket énekelte meg. Versének bevezető gondolata, hogy e gáztett csakis egy állítólagos albán lator követhette el.⁴¹⁹ Az igazság azonban ez esetben is sokkal prózaibb – mint erre a szerb etnográfia több klasszikusa is utalt. A Simonida-freskó, és más hasonló alkotások szemeit minden bizonnyal azon – a dolog természetéből következően pravoszláv – hívek kapargathatták ki, akik az így nyert portól reméltek gyógyulást szembetegségeikre.

⁴¹⁸ Nagy apparátussal, bár egyáltalán nem elfogulatlanul elemzi ezt Anzulović B. (1999).

⁴¹⁹ A vers első versszaka, eredetiben

„Iskopaše ti oči, lepa sliko!
Večeri jedne na kamenoj ploči,
Znajući da ga tad ne vidi niko,
Arbanas ti je nožem izbo oči.”

(http://www.yuope.com/people/nena/Stihovi/Milan_Rakic/Simonida.html) (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

Magyarul:

„Sugárzó szemed vandál kéz kivájta
gyönyörű kép, e hűs kövön, egy este:
hogy bújtatá a szürkület homálya
törét egy albán arcodnak szegezte.”

A 19-20. század fordulóján megfogalmazott célkitűzések éltek tovább nemcsak a két világháború közötti időszakban, hanem az 1945 utáni évtizedekben is. A szerb történetírásnak és/vagy a középkor-régészetnek kellett megteremtenie azt a szellemi közeget, amely Koszovó/Kosova – szerb szemmel nézve – egyre nyomasztóbban ható albán etnikai túlsúlyának az ellensúlyozására volt hivatott. Koszovó/Kosova tartományban – a néhai Jugoszlávia más délkeleti országaihoz hasonlóan – a középkori szerb műemlékek mentése, állagmegóvása kellett, jelentse a régészet fő feladatát.⁴²⁰ E feladatnak kellett kiegészülnie egy-egy szintén a szerb történeti narratíva szempontjából fontos helyszín felásásával,⁴²¹ valamint az egyetlen késő római / korai bizánci városrom területén megindított feltárással.⁴²²

Az 1945 utáni másfél-két évtizedben a várkutatás került előtérbe – a titói Jugoszlávia első felében intenzíven folytatott vallásellenes propagandának megfelelően.⁴²³ Sőt, a titói Jugoszlávia pártvezetése abban is reménykedett, hogy a középkori ezüstművek melletti városok – Brskovo, Novo brdo, Zvečan – kutatása során regisztrált salakhányókról kiderül: még kitermelhető mennyiségben tartalmaznak ezüstércet.⁴²⁴ (Ezen elvárás, a műemlékek szerencséjére, nem volt reális!) A templomok kutatását csak fokozatosan engedélyezte a jugoszláv pártállam vezetése, az 1950-es években még csak egy-egy romtemplomok feltárása folyt,⁴²⁵ működő egyházi intézmények kutatásának a megindítására csak egy évtizednyi késéssel került sor. Az 1960-as évek végére – ’70-es évek elejére látványosan háttérbe szorult, sok esetben meg is szakadt mind a középkori templomok műemléki vizsgálata, mind pedig a várak-városok kutatása Koszovó/Kosova tartományban. Az anyagi nehézségeken túl ennek oka volt az is, hogy a Vaskapu-programban részt vevő szerb régészek már nem tudtak „lejárni” Szerbia déli tartományába. Az 1960-as évek második felére felnövekvő, fiatal albán kutatónemzedék pedig az albániai kutatás prioritásait alkalmazta. Így a koszovói albán autonómia egy sajátos, régészeti vetületeként a vaskor vizsgálata vált meghatározó szerepűvé.⁴²⁶ E kutatómunka részletes ismertetése túlnőne dolgozatunk keretein. Itt csak egy

---

(Dudás Kálmán fordítása) (*Bács* (1977), 272.)

⁴²⁰ Jovanović, V. S. (1988), 17-18.

⁴²¹ Grujić (1925), 239-274.

⁴²² Fidanovski (1998), 264, 266, 276, stb.

⁴²³ Az 1950-es években folytatott munkálatok eredményeit ismerteti: Zdravković – Jovanović (1954-1955a), 251-263; Korać (1954-1955), 265-273; Zdravković – Jovanović (1954-1955b), 275-282; Čerškov (1956-1957), 338-340; Zdravković (1956-1957a), 341-347; Zdravković (1956-1957b) 349-351; Zdravković (1956), 329-345; Zdravković (1959-1960), 333; Čorović-Ljubinković (1958-1959), 329.

⁴²⁴ Zdravković – Jovanović (1954-1955a), 251-263.

⁴²⁵ Zdravković (1955), 187-190.

⁴²⁶ E "mozgalom" utolsó megnyilvánulásai az Arheološki pregled c. folyóirat 1990-ben kiadott 1988-as kötetében fedezhetők fel: Mehmetaj (1990), 96-99; Shukriu (1990), 104-106.

tényezőre érdemes utalni. Arra, hogy a koszovói albán szerzők az 1980-as évek második felében, tehát a néhai jugoszláv szövetségi állam utolsó éveiben egy sajátos nemzeti emancipáció jegyében a ljubljana kiadású *Arheološki pregled* c. folyóiratban sem szerbül adták le cikkeiket, hanem albánul és angolul.⁴²⁷ Eljárásukat pedig – szintén igencsak jellemző módon – a szlovén kollégáik nem próbálták meg oly módon „korrigálni”, hogy albán szövegüket szerb fordításban közöljék.

A nagypolitikai események azonban a koszovói régióban megakasztották az albán autonómia további érvényesülését. 1987-ben megtörtént Slobodan Milošević szerbiai hatalomátvétele, és ennek folyományaként a koszovói autonómiát is eltörölték 1989-ben. A miloševići ideológiában kitüntetett szerepet kapott Koszovó, pontosabban e tartomány középkori és újkori történetének egy sajátosan egyoldalú értelmezése, az ún. szerb igazság (=srpska istina) hangoztatása.⁴²⁸ Ezen etnikai értelmezésű igazság legfontosabb tétele a kisebbségi szerb lakosságot érő albán terror hangsúlyozása. A kívülálló számára a „szerb igazság” nézetrendszere nem a folyamatosan felbukkanó, negatív etnikai sztereotípiák miatt tűnhet idegennek, hanem a megfogalmazások anakronisztikus jellege miatt – amint erre a Nagy-Britanniában élő Misha Gleni igen jól rámutatott.⁴²⁹ Az ilyen gondolatokat hangoztató szerb írástudók: újságírók, papok, történészek, régészek(!), stb. – az 1980-as évek végén mintegy visszatértek az 1910-es évek elejére, az 1912-ben kirobbant, I. Balkán háborút közvetlenül megelőző korba. A vádként megfogalmazott „igazságokat” körbe ölelő anakronisztikus légkör sajnos azt is megakadályozta, hogy a külvilág felfigyeljen arra: a kisebbségi sorban élő szerb lakosságot érő támadások egy részének megvan a valóságalapja. Miközben a tartomány albán lakossága a Jugoszláv Néphadsereg egyre fokozódó terrorja miatt szenvedett. A valós intézkedések megtétele helyett azonban az 1987-től berendezkedő Milošević-rezsim a negatív érzelmek felkorbácsolását tartotta fő céljának. Ennek a gyűlöletnek kellett ugyanis a gyúanyagot szolgáltatnia Jugoszlávia nagyszerb szempontú átalakításához.⁴³⁰

Mivel a „szerb igazság” egyik tétele a koszovói/kosovai szerb műemlékeket ért albán támadásokról szólt, deklarált céllá vált a műemlékek (értsd: szerb műemlékek) fokozott mértékű védelme. A középkor-régészetben ismét abszolút elsőbbséget kapott a java középkori egyházi műemlékek vizsgálata, szinte mondani sem kell: a Belgrádból „lejáró” szakemberek révén. Ismét érvényesült azon felfogás, amely szerint a régészet a java középkori épületek

⁴²⁷ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: *Shukriu* (1990), 104-106.

⁴²⁸ *N. N.* (1998), 267-276.

⁴²⁹ *Gleni* (2001), 2. köt. 327.

vizsgálata esetében nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem egy olyan segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni.

A fenyegetettség légköre állandósult a koszovói régészetben, az 1990-es években. Kiegészülve azzal, hogy a priština-i székhelyű *Muzej Kosova / Muzeu i Kosovës* (=Koszovói/Kosovai Múzeum) önállóságát 1989-ben megszüntették, a belgrádi *Nemzeti Múzeum* (=Narodni Muzej) fiókintézményévé tették. Ezen intézkedés célja nyilvánvaló módon a múzeum köré tömörült, albán szellemiségű munkatársi gárda leépítése, a szerb – vagy enyhébben fogalmazva: a belgrádi – kutatási szempontok érvényesülésének a segítése volt.⁴³¹ E célzat annak következtében válik teljesen egyértelművé, hogy megmaradhatott önálló intézmények a műemlékvédelem tartományi központja a *Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Kosova i Metohije / Entit për mbrojtjen dhe studimin e monumenteve kulturore te Kosovës – Metohisë* (=Kosovo – Metohija Tartományi Műemlékvédelmi Intézete),⁴³² mert ezt a miloševići hatalom helyi képviselői „szerb intézményként” tartották számon.

A miloševići diktatúra évtizedét, az 1997 őszen induló albán gerillamozgalom, valamint a NATO 1999 tavaszán végre hajtott légicsapás-sorozata zárta le. A háborús események jórészt szétzilálták a korábbi intézményrendszert. Nemcsak maguk a légicsapások miatt, hanem például annak következtében is, hogy a Jugoszláv Hadsereg – a Genfi Konvenció rendelkezéseit e ponton is megsértve – a bombázások idején állítólag a Priština-i Múzeum épületében rendezte be főhadiszállását. (Az interneten terjedő, nehezen ellenőrizhető adatok szerint.⁴³³)

A bombázások lezárását jelentő, kumanovói egyezmény következményeként 1999-től egy sajátos hatalmi konstelláció alakult ki. Koszovó/Kosova területe államjogi szempontból Szerbia része maradt, viszont a szerb közigazgatás és erőszakszervezetek „hatókörén” kívül került. Ezt az állapotot váltotta fel a függetlenség kikiáltása 2008 februárjában. Amennyire ezt a szórványos adatokból meg lehet ítélni, a tartomány irányítását átvevő ENSZ-közigazgatás fordít némi figyelmet a muzeológiára, pontosabban a régészeti leletek bemutatására. Ennek jele, hogy az UNMIK-közigazgatás egy vezetője nyitotta meg a 2003-ban újjászervezett *Muzeu i Kosovës / Muzej Kosova / Museum of Kosovo* (=Koszovói Múzeum) egy időszak

⁴³⁰ Gleni (2001), 2. köt. 327-331.

⁴³¹ E tényt még a szerb ellenzéki sajtó is elismeri, az albánokkal szemben táplált ellenérzéseire is: N. N. (2007a)

⁴³² A műemlékvédelmi intézet megalakulását és működésének első időszakát bemutatta: Karakušević (1956), 357-365.

⁴³³ Riedlmayer (2000)

kiállítását – szinte mondai sem kell: a sajtószerelés szempontjainak erőteljes kiemelésével.⁴³⁴ Ezzel szemben viszont a nemzetközi közigazgatás nem fogalmazott meg elvárásokat a régészeti kutatások egészével szemben, így 2008 előtt a középkor-régészet sem rendelkezik új célokkal. A nemzetközi közigazgatás sajnos nem volt hajlandó szembe nézni azon ténnyel sem, hogy az 1999 utáni években felgyorsult a koszovói műemlékállomány pusztítása. Az 1999-es NATO-bombázások idején ilyen háborús bűnöket elsősorban a Jugoszláv Hadsereg egyes egységei követtek el,⁴³⁵ a nemzetközi közigazgatás bevezetése után viszont a szerb templomok estek a nemzeti intolerancia áldozatául.⁴³⁶

Koszovó/Kosova függetlenségének 2008-as kikiáltása semmit sem változtatott, a nemzeti programok alapján megfogalmazott elvárásokon. Helyi viszonylatban a középkor-régészetnek továbbra is a nemzeti történelem axiomatikus érvényűnek tekintett tételeit kell(ene) igazolnia. Csak a megvalósulás lehetőségei váltak még egyértelműbbé. A szerb fél immár államjogi szempontból is birtokon kívülre került, így a saját értelmezése szerinti történeti igazságot már csak és kizárólag a korábbi anyaggyűjtések során kialakított dokumentáció felhasználásával védelmezheti. A koszovói albán régészek számára pedig végleg felszámolódtak azok az akadályok, amelyeket a nemzeti programban megfogalmazott elvárások gyakorlati megvalósítása elé a korábbi időszakokban a szerb közigazgatás különböző szervei gördítettek.

h.) Macedónia

A macedóniai középkori anyagi kultúra kutatása szorosan összefonódott a legnagyobb macedóniai etnikai csoport a Macedóniában lakó szlávok múltjának a kutatásával. Bár e kijelentés igencsak leegyszerűsíti az adott térség bonyolult etnikai viszonyait, az alábbiakban mi is a macedóniai szlávok különböző értelmezéseiből fakadó célkitűzéseket és feladatmegjelöléseket tekintjük át. Azonnal kiemelve azonban azt is, hogy az újkori Macedóniát benépesítő számos további etnikum: görögök, különböző újlatin nyelvű csoportok, stb. csak egynek, a görögöknek a körében alakult ki olyan önálló nemzeti mozgalom, amely önnön

⁴³⁴ Egyetlen, de jellemező példaként lásd: *N. N. (2007b)*.

⁴³⁵ *Riedlmayer (2000)*.

⁴³⁶ Ezeket az adatokat közli: *N. N. (2000)*; <http://www.kosovo.net/map3.jpg> (A megtekintés időpontja 2007.12.14.); <http://www.rastko.org.yu/kosovo/crucified/churches/default.htm> (A megtekintés időpontja 2007.12.14.).

csoportjának múltját legitimációs eszközként kezelte. Igazából azonban az egyetlen kivételként említett görögök helyzete is igencsak sajátos volt. Írástudóik nem macedóniai, hanem összgörög távlatokban gondolkodtak, és az ókori, nem pedig a középkori múltból igyekeztek érveket meríteni országuk 19. századi alapításához, területi gyarapításához.⁴³⁷

A macedóniai szlávok kutatásának történetét több olyan tényező is befolyásolta, amely évszázadokkal megelőzte a valós adatok gyűjtését. Már a középkor végén, a 15. században felbukkant a dalmáciai humanisták körében macedóniai Nagy Sándor szláv származásának a gondolata.⁴³⁸ A legendás hírű uralkodó szláv eredetének a feltételezése a középkorban elterjedt Nagy Sándor-regényekből volt levezethető. Mivel pedig a legendás uralkodó születési helye a tudós humanisták többsége számára csak egy homályos, konkrét tartalommal alig rendelkező tájfogalomként élt, a nagy uralkodó szláv származtatásához könnyű volt hozzákapcsolni a Balkánt az ókorban benépesítő népek, így a macedónok, az illírek és a trákok szláv származtatásának az „elméletét” is. Nagy Sándor szláv kapcsolatait volt hivatott erősíteni egy hamis oklevél is, amely – a középkori diplomatika modorában – hű szolgálataik fejében a szlávoknak adományozta volna a Balkán-félszigetet. Az oklevél szövegét első ízben egy horvát domonkos-rendi szerzetes: Vinko Pribojević (1460?-1532) tette közzé, 1532-ben, Velencében.⁴³⁹ A balkáni szlávok történetét elsőként összefoglaló ragúzai humanista, Mauro Orbini hitelt érdemlő forrásként fogadta el a Nagy Sándor-oklevelet, és olasz fordításban újra is közölte azt. Orbini műve révén vált a hamis oklevél standard hivatkozási alappá, és maradt is az egészen a kritikai történetírás elveinek 19. század végi elterjedéséig.⁴⁴⁰ Szintén Orbininél volt olvasható Justinianus császár (527-565) – fentebb már utalt – szláv származásának által koholt tétele is. Mivel pedig Justinianus szülőhelyét, Justiniana Primát a koraújkor kutatók egy jelentős része Macedóniába lokalizálta, a nagy császár állítólagos szláv eredete is alkalmas volt a Macedóniával szembeni „elvárások” fokozására.

A macedóniai szlávok „ösiségének” a híre tehát már a középkor végén megalapozódott, és egészen a 19. század végéig, sőt még később is fennmaradt, különösen a lelkes dilettánsok körében. E végső soron humanista eredetű hagyomány vezérelte Stjepan (=Stefan) Verkovićot (1821-1893), hogy 1850-ben a dél-macedóniai Serres (török: Serrai, bolg., mac.: Sjar) városába telepedjen meg, és szláv népdalokat gyűjtsön.⁴⁴¹ Verković életútja

⁴³⁷ Athanassopoulos (2008), 16-19.

⁴³⁸ Čatipović (1980), 82-86.

⁴³⁹ Čatipović (1980), 82-86.

⁴⁴⁰ A hamisítás tényét rögzíti: Vasil'ev (1894), 469-492; Šišić (1901). Ez utóbbi művet ismerteti és elemzi magyar nyelven: Karácsonyi (1913), 1-11.

⁴⁴¹ Életútját és áltudományos „felfedezéseit” ismerteti: Čatipović (1980), 96-101.

a 19. századi horvát értelmiség pánszláv „útkeresésének” egy típuspéldája. A boszniai születésű Verković ferences szerzetesnek tanult, de a papi pályát elhagyta, a szláv kölcsönösség feltárása érdekében. Egy rövid zágrábi tartózkodás után Belgrádba költözött, és Ilija Garašanin nagyszerb nézeteinek a hatása alá került. Eközben már „Ószerbiát” (azaz Koszovót és Macedóniát) is járta, és az ottani délszlávok körében nemzeti propagandát végzett. Majd pedig következett macedóniai tartózkodása, és legfontosabb „tudományos” felfedezése a ‘Szláv védák’, azaz a szláv nyelvű Nagy Sándor-balladák összegyűjtése. Az énekeket egy helyi segítője Ivan (=Jovan) Pop Ilijev (=Gologanov) gyűjtötte össze számára, és – amint később bebizonyosodott – a valóban népdalhősként szereplő, Marko királyfi nevének cseréjével alakított Nagy Sándor-énekekké. E csere révén az epikus hagyomány már nem a 14-15. század fordulójáról, hanem a Kr. előtti 4. évszázadról szólt volna. A szlavisztika az 1850-es és 60-as években a macedóniai Nagy Sándor-énekeket áttörésként ünnepelte, és szerzőjüket – az ősidők homályában élő, állítólagos szláv Orpheust – a szintén koholt kelta bárdhoz, Ossziánhoz hasonlította. Csak az 1880-as évekre vált nyilvánvalóvá a hamisítás ténye, több szentpétervári tudós, illetve egy horvát szlavista Vatroslav Jagić kritikája révén. Verković népdalközlő munkássága utóbb teljesen feledésbe merült. Olyannyira, hogy manapság már a néptörténeti folyamatokat elemző kutatók sem figyelnek fel a délszláv egységet propagáló, boszniai horvát literátusra, az általa használt etnikai kategóriákra. Verković feledésbe merüléséhez jelentősen hozzájárulhatott, hogy szerinte a Macedóniát lakó szlávok bolgárok, pontosabban macedóniai bolgárok voltak.

A macedóniai szlávok középkori hagyatékának a tudományos igényű vizsgálata a 19. század végén indult meg, és két alapszakaszra oszlik. Egészen 1945-ig a Macedónia szomszédságában elterülő országok: a Szerbia, illetve az azt 1918 után felváltó Sz. H. Sz. Királyság, majd Jugoszlávia, továbbá Bulgária és Görögország politikai elitje fogalmazta meg az elvárásokat, saját nemzeti céljainak megfelelően. Az egyetlen „saját” elgondolás, a macedóniai lakosság „autochton” származásának a tétele, azaz a macedón-makedón kontinuitás elmélet nem jutott el a kidolgozottság olyan szintjére, hogy kutatási programként fel lehessen használni.

A bolgár nemzeti mozgalom a bolgár és a macedóniai szlávok által beszélt nyelv igen nagy mértékű hasonlóságából indult ki. A macedóniai szlávok nyelvét egy bolgár nyelvjárásnak fogta fel, amelyet az egységes bolgár nyelvhasználatnak megfelelően kell(ene) kijavítani. Ezzel éles ellentétben a szerb nemzeti mozgalom 19. század második felében a macedóniai szlávokat egy olyan sajátos képződmények, képletesen szólva ‘etnikai gyurmának’ tekintette, amelyet átgyúrhat, vagyis a saját nemzeti céljai jegyében

„felvilágosíthat”, és ez által nyelvileg is radikálisan átformálhat. (Miközben a 18. századi szerb utazók még egyértelműen bolgárnak tekintették a Macedóniában lakó szlávokat!⁴⁴²) E folyamat része kellett, legyen a macedóniai szlávok szerb öntudatának a „felébresztése” (értsd: kialakítása), valamint a „rossz” nyelvgyakorlat megváltoztatása, egy „helyes” (azaz szerb) nyelvgyakorlat elterjesztése érdekében. A görög nemzeti mozgalom pedig a macedóniai görögök számát azzal akarta növelni, hogy a térség összes ortodox lakosát egészen egyszerűen görögnek nyilvánította. A görög nemzeti mozgalom számára a görög istentiszteleti nyelv minél szélesebb körű (újra)elterjesztése volt a legfontosabb feladat, a helyi ortodox lakosság elgörögösödését segítő.

A macedóniai szlávok nyelvi-etnikai „felvilágosításán” (értsd: etnikai átformálásán) túl mindhárom nemzeti mozgalom igyekezett műemlékvédőként is fellépni. Annak következtében, hogy a macedón tájon igen sok középkori egyházi műemlék áll. Köztük számos olyan is, amelyet a bolgár, a bizánci vagy a szerb politikai elit egy-egy tagja alapított, a 11. a 12-13, illetve a 14-15. században, amikor Macedónia a szomszédos államok részét képezte.

Az I. világháború után Macedónia régészeti kutatásában a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság központi, azaz: belgrádi kutatóhelyei által megfogalmazott célok érvényesültek. A belgrádi intézményekben uralkodó felfogásnak megfelelően, Macedóniában is a későantik városok feltárása jelentette a régészet felső időhatárát. Olyannyira, hogy – a korai szláv megtelepedés emlékei iránti érdektelenség következményeként – e városok 6. század utáni rétegeit is sikerült „kitermelni”. Csak egyetlen egy későbbi kutatási téma iránt mutatkozott igény. Szervezett keretek között folyt a szerb főemberek által alapított kolostorok felmérése, régiségeik összeírása. Egyértelműen politikai ok, értsd a szerb uralom jogosságának alátámasztása állt a háttérben annak, hogy 1918 után a szerb főemberek által alapított, java középkori egyházi épületek műemléki vizsgálta vált a macedóniai középkor-kutatás kitüntetett céljává.

Az 1945-ös év határáként értékelendő a Macedónia területén művelt középkor-régészettel szemben támasztott elvárások tekintetében is. Az önmagukat macedón kommunistának valló, helyi szláv dialektust beszélő értelmiség tagjai öntötték végleges formába az 1945 utáni években a korábban csak nyomaiban létező a macedón nemzeti gondolatot. Nota bene: oly módon, hogy közben mindannyian megmaradtak hű kommunistának, méghozzá a jugoszláv egységben gondolkodó, hű kommunistának! A

---

⁴⁴² Angelov, B. (1966), 57-59.

macedón kommunisták számára az ilyen irányú munkálkodás saját pártvezetőségük határozatainak a végrehajtását jelentette. A macedón önazonosság megteremtése ugyanis a Jugoszláv Kommunista Párt legfelsőbb vezetése még az 1930-as években elfogadta, s a II. világháború idején is kitartott mellette. A macedón nép önállóságát támogató, jugoszláv kommunista történészek a moszkvai székhelyű *Kommunista Internacionálé* (=Komintern) egy állítólagos, 1933-as, titkos határozatára szoktak hivatkozni, amely elsőként kimondta volna a nép önállóságát. A hivatkozott határozat létét e disszertáció szerzője nem tudta ellenőrizni, az általunk olvasott legkonkrétabb utalás is egy regényes önéletrajzi műben található, levéltári jelzet nélkül.⁴⁴³ Nem találkoztunk továbbá olyan dokumentummal sem, amely pontosan utalna arra, 1945 után a jugoszláv pártvezetés melyik tagja volt felelős az önazonosság történeti háttérének a megteremtéséhez irányt mutatni. Joggal sejthető azonban, hogy ez Edvard Kardelj lehetett. Ő volt e grémium egyetlen olyan tagja, aki bizonyos mértékig tájékozott volt a kommunista értelmezésű „nemzeti kérdés” különböző vonatkozásairól. Sőt, személyesen ő szorgalmazta 1934-ben, a Jugoszláv Kommunista Párt IV. ljubljanai kongresszusán azt, hogy pártján belül ne csak szerbiai illetve horvátországi, hanem egy macedóniai tagpárt is alakuljon, mintegy a macedón önállóság hangsúlyozása érdekében.⁴⁴⁴ Azaz, ha mindenképp a macedón nép életre hívásának a „felelősét” keressük, a névtelen moszkvai Komintern-tisztviselő mellett legalább ekkora súllyal kell, hogy Edvard Kardelj neve is latba essen.

Az önálló macedón nemzet létét történeti érvekkel alátámasztani igyekvő pártvezetők nem abból (reális érvekkel talán még védhető!) helyzetből indultak ki, hogy a macedón nép a délszláv nyelvek keleti variánsát beszélő, tehát bolgár etnikai tömbből a 19. század második felében szakadt (volna) ki, a macedón területek sajátos közigazgatási és népiségi viszonyai következtében. Egy olyan elgondolás vált irányadóvá, amely az önálló, macedón néppel már legalább a szlávok koraközépkori balkáni bevándorlása óta számol.⁴⁴⁵ E szemlélet központi jelentőséget tulajdonít Sámuel (=Samuil) önjelölt cár korának, azaz a 10-11. század fordulójának is. A helyi történészek szerint ugyanis Sámuel nem a 976-ban felszámolt I. bolgár állam újraszervezésére törekedett, hanem az írott forrásokban fel nem lelhető „macedóniai szlávok államát” kreálta volna. A történelem e felfogása nemcsak azért sajátos, mert eseményeket oly módon értelmez át, hogy az új interpretáció semmilyen forrásbázissal nem rendelkezik. Arra sem figyel, hogy a macedón szó etnikai értelmű használata a korai

⁴⁴³ Vlahov (1970), 356–357.

⁴⁴⁴ Koprivc (2005), 18.

⁴⁴⁵ A macedón önazonosság rekonstruált történeti háttérét elsőként Dimitar Vlahov fejtette ki egy

középkor vonatkozásában egyértelműen anakronisztikus. Végezetül: az előzőekhez hasonló mértékben sajátos az is, hogy a középkori macedón történelem ilyen felfogása, a történelmet nem folyamatként értelmezi, hanem kiragad egy-egy rövid időszakot. Ezeket tarja megismerésre méltó csúcsoknak, amelyeknek a feledésre ítélt évszázadok kódéből kell(ene) felmerülniük.

Az elmondottakból logikusan következik, hogy az 1945 utáni Macedóniában a 10-11. század fordulójának néhány évtizednyi időszaka került a történészi és régési közfigyelem középpontjába. Mivel a Sámuel macedón birodalmáról megfogalmazott elmélet határozott bolgárellenes felhangokat hordozott, nem csodálkozhatunk azon, hogy szinte azonnal ádáz vita robbant ki Szófiában, illetve Belgrádban és Skopjében honos történészek és régészek között. Mondhatni önleplező az, ahogyan előbb belgrádi történészek keltek előbb a macedón etnikai önállóság védelmére. Bolgár vonatkozásban pedig azt érdemes kiemelni, hogy ezen országban még az 1945 utáni években – azaz a nagypolitika által hivatalosan propagált testvéri együttműködés rövid korszakában – sem akadt olyan történész, aki az önálló macedón népesség létezését elfogadta volna. A bolgár-jugoszláv vita az 1948 nyarától igencsak heves formát öltött, a Tito – Sztálin konfliktus fellángolásával párhuzamosan. Meg kell jegyeznünk, hogy Skopjében ezekben az években a “bolgárellenes ideológiai harc” fő súlyát néhány (részint nem is macedón nemzetiségű!) történész, illetve történetírói babérokra vágyó politikus, illetve rendszerhű publicista viselte. Egy-egy jellegzetes példaként a régész Boško Babićra,⁴⁴⁶ valamint a történész Stjepan Antoljakra⁴⁴⁷ utalunk. Az 1945 utáni másfél-két évtizedre volt leginkább jellemző a más tagköztársaságból „importált” szakember, de – a teljesség kedvéért ezt is hozzá kell tennünk – e helyzet egészen a jugoszláv állam felbomlásáig, azaz az 1980-as évek végéig fennmaradt.⁴⁴⁸ A helyi “történész-politikus” jellemző példajaként pedig egy „történész-politikus”, Dimitar Vlahov hozható fel.⁴⁴⁹

Dolgozatunk témájától messzire vezetne, ha részletesen ismertetnénk a macedóniai szlávok etnikai önállóságáról folytatott vitát. Így csak annyit emelnénk ki, hogy az utóbbi

---

brossúraízü cikkgyűjteményben: *Vlahov (1949)*.

⁴⁴⁶ Boško Babić életútját, szinte hőskölteménnyé formázva felesége ismertette a legrészletesebben: *Babić-Janeska (1986)*, 9-12.

⁴⁴⁷ Stjepan Antoljak életútját évtizedekre meghatározta, hogy 1941 és 44 között, tehát az ú. n. Független Horvát Állam idején kritikusan viszonyult a partizánmozgalomhoz, sőt a Zágrábi egyetemen tanszékvezetői állást töltött be. Így 1956-tól mintegy belföldi emigrációba vonult előbb Macedóniába, majd Koszovóba költözött és 1969-ig a skopjei, majd pedig a priština egyetemen oktatott. http://hr.wikipedia.org/wiki/Stjepan_Antoljak (A megtekintés időpontja 2010. 8. 03.)

⁴⁴⁸ E tétel fogalmazza újra a köztársaság történetének több, reprezentatívnak szánt összefoglalója: *Taskovski (1969)*; *Antoljak – Balabanov et alii (1970)*; *Antoljak – Panov (1985)*.

évtizedekben fellelt adatok is világosan utaltak e felfogás konstruált voltára. Az 1955-ben előkerült, bitolai felirat – amint erre az előzőekben már utaltunk – újabb adattal erősítette meg azt, hogy Sámuel családja, sőt egészen konkrétan Ivan Vladislav nevű fia, bolgárnak tartotta önmagát.⁴⁵⁰ A szláv anyanyelvű macedóniai közrendűek esetében pedig perdöntő jelentőségűek a nyugat-európai országokban zajló etnogenezis-kutatások. E vizsgálatok egybehangzó eredménye szerint kizárható annak az esélye, hogy egy ilyen társadalmi réteg a 10–11. század fordulóján önálló, és saját elitjétől elkülönülő etnikai tudattal rendelkezzen. Végeredményként megfogalmazható, hogy a középkori történelem macedóniai kutatását az 1945 utáni időkben a Sámuel-elmélet egy olyan ballasztal terhelte meg, amelytől az azóta sem tud szabadulni.

Mivel pedig a kidolgozott etnogenetikai koncepció alátámasztására írott adatok egyáltalán nem álltak rendelkezésre, a régészetre és a műemlékvédelemre várt a feladat, hogy újabb „bizonyítékokat” szolgáltatson. Az új bizonyítékok kiaknázásának a terepévé a Sámuel ohridi/ochridai rezidenciájának a kutatása, illetve a koraközépkori temetők feltárása vált. A macedón régészet tehát, kései, 1945 utáni indulása ellenére is, ugyanabba a helyzetbe került, mint a születőfélben levő horvát vagy a szerb régészet a 19. század közepső, illetve utolsó harmadában. A régészet tudományterületén „kívül” megfogalmazott, és változatlan formában, folyamatosan ismételt történeti koncepciók⁴⁵¹ fenntartásához kellett újabb érveket szállítania. Ezen elvárásnak pedig a macedón régészek oly módon tettek eleget, hogy Ohrid/Ochrida védműveit és templomait a 10–11. század fordulójára igyekeztek keltezni, az ország különböző részein feltárt, 10–12. századi temetőket pedig csak és kizárólag a macedóniai szlávok (=Makedonski(te) Sloveni) hagyatékeként voltak hajlandók értelmezni.⁴⁵² Annak ellenére, hogy e térségben már a középkorban is több etnikum élt, egymással szoros szimbiózisban.

Macedónia 1992-ben önállósult, ennek következtében azonban a régészettel szembeni elvárások rendszere alig módosult. Egyetlen ponton tapasztalható elmozdulás. El lehetett, sőt el kellett hagyni a déli szláv népek sorsközösségét dicsérő, korábban kötelező kitérőket. A korábbiaknál nagyobb – és sajnos részben politikailag motivált – figyelem kezdett irányulni a régészetre, és ezen belül a középkor-régészetre is. Az önálló nemzeti lét szellemi hátterének megteremtéséhez a helyi tudományos és/vagy kulturális kormányzat történeti érveket is igyekezett „bevetni”. Az önállósulás után az új Macedónia esetében is fontos kérdéssé vált az

---

⁴⁴⁹ Fő műve egy, ideológiától átitatott cikkgyűjtemény: *Vlahov (1949)*.

⁴⁵⁰ *Zaimov (1970)*.

⁴⁵¹ *Taskovski (1969); Antoljak – Balabanov et alii (1970); Antoljak – Panov (1985)*.

állami szimbólumok megteremtése. Ezeket Macedónia esetében is egy régészeti leletből sikerült levezetni – egy hasonló folyamatra fentebb már utaltunk, a bosnyák címer régészeti hátterének a taglalása során. Macedónia 1992-es nemzeti zászlajának a motívuma, a 16 elvékonyodó sugárral övezett „macedón napkorong”⁴⁵³ egy sírmellékletből származott. Egy ilyen napmotívum díszíti a verginai II. Philliposz-sír talán legfontosabb leletét, a hamvakat tartalmazó aranyládika, az u. n. *larnax* fedőlapját.⁴⁵⁴ Egy összehasonlító régészeti elemzésnek természetesen csak igen szélsőséges esetben lehet feladata az, hogy egy-egy állam szervei által hozott, vexillológiai tárgyú döntést minősítsen. Így csak annyit jegyeznénk meg, hogy a macedón zászló szimbólumának a kiválasztása igencsak kiélezte az újonnan önállósult állam és déli szomszédja, Görögország "hagyományosan" feszült viszonyát. A görög tiltakozást több tényező is gerjesztette. Azon túl ui., hogy a Macedóniában lakó délszlávok – a 19. század végi humánértelmiség által elterjesztett – önelnevezése, valamint maga az új állam neve is érzékeny téma volt a határ déli oldalán, a szimbólumválasztás alapjául szolgáló ládika tulajdonosa vitán felül igen fontos szerepet játszott az ógörög történelemben. Sőt, mi több: a Philliposz-sír lelőhelye, Vergina is Macedónia görögországi részében fekszik! Azaz, a görögök – saját szemszögükből nézve – több-kevesebb joggal érezhették azt, hogy a napszimbólum felhasználása által északi szomszédjaik a görög történelem egy részét sajátították ki. A vita hevét csak az tudta lecsökkenteni, hogy 1995. október 5-én a macedón parlament a napszimbólum egy másik – az ország 1945 utáni, bolsevik ihletésű címerében látható – stilizálását tette kötelező állami jelképpé.⁴⁵⁵ Azaz, az új változaton a napot már nem 16, elvékonyodó, hanem 8 sugár veszi körbe, és e sugarak nem egy-egy hegyben végződnek, hanem széttartanak.

A vázolt közbizalom ellenére 1992 után a régészet iránti érdeklődés meglehetősen ellentmondásosan – és szerencsére a politikától jóval kevésbé függő módon – alakult a térség legfiatalabb államában. Háttérbe szorulásához nagymértékben hozzájárulhattak az új állam korlátozott anyagi lehetőségei is. A pénzügyi források folyamatos szűkülése ellenére a macedón régészetnek egy olyan önállóságot kell(ene) bizonyítani, amelyet az ország vezető történészei posztulátumként ismételtelen megfogalmaztak. Az ország egyik vezető történésze, Blaže Ristevski 2000-ben tette közzé „A macedón nemzet története” munkáját, amely csak kis

⁴⁵² Egyetlen, kiragadott, de klasszikus érvényű példaként lásd *Aleksova (1966)*.

⁴⁵³ <http://fotw.vexillum.com/flags/mk.html#his> (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

⁴⁵⁴ E kiváló lelet egyik első közlése: *Touchais (1978)*, 710. Magyar nyelven foglalta össze a sír alapinformációit, és a *larnax*-ról színes fényképet is közöl: *Götz (2003)*, 25-26.

⁴⁵⁵ <http://fotw.vexillum.com/flags/mk.html#his> (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

hangsúlyeltolódásokkal ismétli a Dimitar Vlahov által megfogalmazott tételeket.⁴⁵⁶ Az eltolódás az újkor jelentőségének a kiemelésében, és a középkori történelem valamivel elnagyoltabb kezelésében érhető tetten. Csak remélni lehet, hogy az elkövetkező kutatónemzedékek egyre inkább a 19–20. század eseménytörténetére fognak támaszkodni, az önállóság történeti hátterének a bizonyítása során.

Sajnos nem az érzelmek elcsitulása irányába hat egy egyházi vita sem. Az 1990-es évek eleje óta a Szerb Pravoszláv Egyház ismételten próbálkozik a Macedón Pravoszláv Egyház önállóságának a megszüntetésével.⁴⁵⁷ Arra hivatkozva, hogy az önálló macedón egyház egy titói csinálmány az 1960-as évekből. Ezen érvelés az események kronológiája tekintetében helyes ugyan, teljesnek azonban egyáltalán nem mondható. Egyháztörténeti szemszögből nem veszi figyelembe az ochridai/ohridi érsekség középkori létezését. Az ortodoxia modern kori, nemzeti egyházakra alapozó magatartása alapján pedig arra is illene figyelni, hogy a Vardar folyó vidékét nem szerb anyanyelvűek lakják, valamint arra is, hogy 1945 után kialakult egy önálló macedón etnikai tudat. Mivel a vita során mindkét fél hivatkozik történeti és egyháztörténeti érvekre, a két egyház szembenállása is gátolja a középkori történelem és régészet érdelemmentes, objektív kutatását.

Szintén nem a higgadt vizsgálódás lehetőségét erősítik az 1990-es évektől olyan, dilettáns „történészek” és „régészek”, akik az ókori macedónok történetét és nyelvét igyekeznek újraértelmezni, egy macedón kontinuitási tévtan jegyében.⁴⁵⁸ E kontinuitáselméletről fentebb már szoltunk, így itt csak a legújabb fejleményeket foglaljuk össze. A macedón kontinuitáselmélet kidolgozásában és terjesztésében a tengerentúli macedón emigráció játszik vezető szerepet. Az ókori makedónok macedón nemzeti értelmezéseinek az elburjánzásához jelentős mértékben hozzájárult a Nagy Sándor életét regényes eszközökkel bemutató – és a 20–21. század fordulójának mintájára alakító – hollywoodi sikerfilm.

---

⁴⁵⁶ Ristovski (2000).

⁴⁵⁷ E vitáról a külső szemlélő az interneten tájékozódhat a legkönnyebben. A vita 2002-es állását az alábbi cikk foglalja össze: www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/200210/21013-003-pubs-sko.htm

⁴⁵⁸ Az Internet vált e tévtan hirdetésének valódi terepévé. Egyetlen, kiragadott példaként lásd: <http://makedonium.blog.com.mk/node/41352>. (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.) Szintén az interneten jelennek meg e nézetrendszerrel szembeni kritikák is. Általánosságban elmondható, hogy a “chatforumokon” folyó vita gyakran torkollik útszéli sárdobálásba. Igen gyakori továbbá az elemi ismerethiány, valamint a történeti kutatás módszertani alapjainak a negligálása is.

Új lendületet adhat e kontinuitáselméletnek a 2011-es év nyarának egyik eseménye.⁴⁵⁹ Annak okán, hogy a macedón fővárosban, Skopjében egy gigantikus, 22 magasságú, ókori páncélt viselő lovas szobrát állították fel. A szobor hivatalosan ugyan a *Voinot na konj* (=lovas harcos) nevet viseli, de a közbeszédben rend szerint Macedóniai Nagy Sándor-szoborként szerepel. Így szinte magától értetődő, hogy a szobor a görög-macedón viszonyban egy újabb feszültség forrásává vált. Annak ellenére, hogy azt helyi hatóságok jól érzékelhetően a város többségű albán részében, 2006-ban emelt Szkander bég-szobor⁴⁶⁰ ellensúlyozására állították fel. Az Európai Unió polgárként pedig arra is érdemes lenne odafigyelnünk, hogy e szoborállítás – sajtóhírek szerint – részben uniós pénzekből történt.

i.) Montenegró

A célok és elvárások tekintetében Montenegró tekinthető az észak-balkáni térség legsajátosabb országának. Itt ugyanis a szerb középkor-régészetnek a saját nemzeti mozgalmából levezett célkitűzései mintegy átfedték a „helyi” középkor-régészetben megfogalmazható elvárásokat, és e helyzeten Montenegró 2008-as önállósodása sem változtatott. Miközben az újdonsült függetlenség következtében már megalakult egy önálló pravoszláv egyház⁴⁶¹ és egy „szeparatista” beállítottságú tudományos és művészeti akadémia⁴⁶² is. Vagyis, a középkor-régészet mintegy „elmulasztotta” követni a montenegrói történetírás azon részét, amely nem az oszmán-török foglалás utáni időktől, hanem a korai középkortól akart számolni saját, etnikai szempontból is önálló őseivel.

A 1918 és a 2008 között úgy tűnhetett: a montenegrói különállás török kori keltezése – tehát a szerb nemzeti mozgalom által megfogalmazott történeti koncepció – lehet a politikai szempontból is helyes válasz. Az észak-balkáni térség 20. századi története teszi érthetővé azt, miért és hogyan válhattak Montenegróban is elfogadottá a szerb középkor-régészet által megfogalmazott célkitűzések. Az önálló Montenegró az I. világháború végén megszűnt. A

⁴⁵⁹ N. N. (2011b); N. N. (2011c).

⁴⁶⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Skanderbeg_Monument_in_Skopje.JPG (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

⁴⁶¹ Crnogorska Pravoslavna Crkva, honlapja: <http://www.cpc.org.me/> (a megtekintés időpontja 2011.8.11.)

⁴⁶² Dukljanska Akademija Nauka i Umetnosti. Fontosabb adatai a Wikipédián érhetők el: http://en.wikipedia.org/wiki/Doclean_Academy_of_Sciences_and_Arts (a megtekintés időpontja 2011.8.11.)

délszláv egyesítés motorjaként működő szerb politikai elit a montenegróiakat a szerb nép részének tekintette. Így mindent megtett annak érdekében, a hegyi fejedelemségből a 19. század folyamán kialakult, kis királyságnak még az emlékét is eltörölje, vagy legalább nevetségessé tegye. Többek között az utolsó montenegrói király I. Miklós (a magyar szövegekben gyakran I. Nikita) (1840–1921) kövérségére, és az Osztrák-Magyar Monarchia irányába kiépített kapcsolataira hivatkozva. Része lett továbbá a diszkreditálásnak a montenegrói önállóság történeti gyökerei mellett érvelő szerzők dilettánsná nyilvánítása is.⁴⁶³

Az önálló montenegrói etnikum koraközépkori kialakulását valló felfogás ellen ugyanis az 1918 utáni időkben is több kutató igyekezett érveket gyűjteni,⁴⁶⁴ ezen elmélet tetszhalott állapota ellenére is. A montenegrói etnogenezis újkor előtti elemeit előtérbe helyező felfogás egészen az 1990-es évekig a montenegrói „hivatalos” történettudomány berkein kívül maradt, képviselőit rendszeresen vádolták nemcsak dilettantizmussal, hanem szeparatizmussal is.⁴⁶⁵ Az utóbbi vád egészen az 1990-es évek közepéig a kiátkozással volt azonos értékű. Egészen más előjelet kapott azonban az 1990-es évek második fele után, amikor is a montenegrói politikai elit nagyobbik hányada az önállóság hívévé vált.

Mindez azonban a montenegrói középkor-régészetet alig érintette. Annak következtében, hogy középkor-régészeti tárgyú feltárások az országban alig nem folytak, ha pedig igen, a feltárók rend szerint Belgrádból érkeznek az adott munka elvégzésére. A belgrádi intézményekben dolgozó régészek a Szerbiával szomszédos köztársaságok közül Montenegróban tudtak leginkább vezető szerephez jutni, olyannyira, hogy a montenegrói középkor-régészet esetében egy sajátos belgrádi hegemoniáról is beszélhetünk. A régészeti kutatás által követett céloknak így a szerb-montenegrói egységet kellett szolgálniuk. A belgrádi régészek egyeduralma egészen az 1990-es évekig fennmaradt. Aminek következtében Montenegróban a helyi régészek a 2. és 3. évezred fordulóján még a célkitűzések tételes megfogalmazásáig sem jutottak el. A helyi múzeumok szakalkalmazottai – egyetlen várkutatási program kivételével – csak és kizárólag a leletmentési és műemlékvédelmi feladatok teljesítésével foglalkoznak.

E hiány azonban nemcsak – sőt talán nem is elsősorban – a szerb politikai elit Montenegróban viselt, meghatározó szerepével magyarázható. Talán még a montenegrói intézményi és oktatási intézményrendszer fejletlensége sem tekinthető a legfontosabb gátló tényezőnek. A kutatási programok belgrádi megfogalmazásának fő oka magában a szerb nép

⁴⁶³ A montenegrói önállóság történeti gyökerei mellett érvelő szerzők elleni irodalmat összegyűjtötte, és a fő megnyilatkozásokat pozitív felhanggal ismételten közreadta: *Glomazić (1981)*, 78-210.

⁴⁶⁴ Összefoglalóan: *Kulišić (1980)*, 9, 10, 20, stb.

területi szempontból diszkontinuus etnogenezisében keresendő. Abban, hogy a koraközépkorban még jórészt Észak-Montenegróban és Hercegovinában élő szerb nép etnikai súlypontja a későbbiekben északra tolódott el.

Nemcsak az önálló kérdésfelvetések, hanem a kutatási spektrum tekintetében is rendkívül szűk a középkori lelőhelyeket vizsgáló montenegrói régészek mozgástere. Még a 20–21. század fordulóján is általánosan elterjedtnek tekinthető egy szűk látókörű felfogás, amely szerint a „valódi” régészet felső határa a római kor vége, a java középkori feltárások esetében pedig a régészet nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni. Mivel pedig már a 19–20. század fordulóján elterjedt a montenegrói etnikai öntudat kialakulásáról egy olyan, tegyük hozzá racionális érvekkel védhető, felfogás, amely e különállás gyökereit a török foglalás, tehát, a 15. század közepe utáni fejleményekben kereste,⁴⁶⁶ egy olyan kor kutatása kellett volna tehát koncentrálni, amelynek régészeti kutatását a helyi közeg még ma sem tartja szükségesnek.

A vitát kívülállóként áttekinteni igyekvő kutató számára fontos támpont, hogy a „szeparatista” nézeteket valló történészek is csak a szerb királyság kialakulásának koráig, tehát, a 12–13. század fordulójáig vezették vissza a montenegrói etnikai önállóság első jeleinek a megjelenését, és a különállás gyökereit az elszlávosodó vlach hegyi pásztorok nyugat-balkáni jelenlétéből igyekeztek levezetni. E ponton tehát megjelent a montenegrói etnogenezis elméletben egy nem-szláv komponens is. E vonalat erősítették azok a kutatók, akik a középkori szerb – vlach, illetve szerb – albán kapcsolatok intenzitására utaltak a későbbi Montenegro területén.⁴⁶⁷

Ennek ellenére, maguk a montenegrói kutatók sem szokták kiemelni a vlachok és az albánok hatását önnön népük kialakulására. Pedig e ponton egy olyan, nemzetközi hagyományú kutatási ágba ütköznének, amelynek eredményeire mindenképp illene reflektálni. A történeti antropológiát egyetemes keretek között kutató, jórészt angol vagy amerikai szakemberek körében fogalmazódott meg a két világháború közötti időszakban a montenegróiak, mint elszlávosodott albánok értelmezése.⁴⁶⁸ E szakirodalomról teljes joggal állítható, hogy a balkáni népek szakemberei ismerik ugyan, de még véletlenül sem

⁴⁶⁵ Lásd pl.: *Glomazić (1981)*, 78-210.

⁴⁶⁶ *Cvijić (1922)*, 105-106, 389, 396-397, 427, stb.; *Vukanović (1974)*, 228-243; *Erdeljanović (1978)*, 57, 354, 465. Az újabb montenegrói szakirodalom jórészt e munkák kivonatolásának tekinthető. Lásd pl.: *Glomazić (1981)*, 64-76.

⁴⁶⁷ *Kulišić (1980)*, 10, 11, 20, stb.

⁴⁶⁸ *Coon (1939)*.

hivatkoznak rá. Carleton Stevens Coon elméletére alább, összehasonlító elemzésünk értelmező fejezetében még visszatérünk. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy felfogásunk szerint téves az antropológiai jegyeket ennyire direkt módon felhasználni etnogenetikai folyamatok levezetésére.

j.) Szerbia

A szerb középkor-régészet bemutatását a terminológia ismertetésével kezdjük, mert ez esetben a nevezéktan már önmagában is tanulságokat hordoz. A szerb nyelvű szakirodalomban a szokásos szakkifejezés, a 'középkor-régészet' (= 'arheologija srednjeg veka' vagy 'srednjevekovna/srednjovekovna arheologija') mellett több további megnevezés is fel szokott tűnni: 'a szlávok régészete' vagy az ezzel rokon értelmű (de egyáltalán nem azonos!) 'szláv régészet' (= 'arheologija Slovena' vagy 'slovenska arheologija'),⁴⁶⁹ valamint a 'nemzeti régészet' (= 'nacionalna arheologija').⁴⁷⁰ A szlávokat előtérbe helyező megnevezéspár az 1945 utáni években volt használatos a népvándorlás-kor jelölésére, nyilvánvaló módon a szovjet régészet hatására, a nemzeti jelzővel ellátott régészet viszont fogalomként az 1980-as évek végén tűnt fel, és a nemzeti monarchiának tekintett Nemajidakor, tehát a 12–15. század megjelölésére szolgált. Joggal feltételezhetően nem tévedünk, ha e megnevezéseket önmagukban is a célok és elvárások megjelölésére alkalmas eszköznek tekintjük.

Tartalmi szempontból, azaz a célok és elvárások vonatkozásában a szerb középkor-régészetre egy sajátos késés, illetve területi diszkontinuitás jellemző. Alapvető fontosságúnak bizonyult egyfelől az, hogy már jóval a középkor-régészet szerbiai meghonosodása előtt sikerült megfogalmazni, egy nemzeti-romantikus etnogeneziselméletet. Másfelől pedig meghatározó jelentőségűvé vált az is, hogy a különböző régiókban élő szerbek írástudói – az alább ismertetendő, közös nagy célon túl – számos csak regionális szinten, pl. a Vajdaságban, Boszniában, vagy esetleg Dalmáciában érvényesítendő elvárást is meg tudtak fogalmazni. A 19. század folyamán, regionális szinten megfogalmazódó célok többsége a történelmi Magyarország déli részén élő szerbséget érintette, így az alábbiakban ezt taglaljuk.

⁴⁶⁹ Programszerűen használja e megnevezést: Josip Korošec. Lásd pl.: *Korošec (1951)*.

⁴⁷⁰ *Marjanović-Vujović (1983c)*, 83-91.

A középkori múlt iránti érdeklődés első nyomai a szerb írástudók közegeiben már a 18. században is felfedezhetők, az egyes szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyháztörténeti indíttatású művekben.⁴⁷¹ A területi diszkontinuitást pedig az jelzi, hogy e kolostori írástudók túlnyomó többsége nem a középkori szerb állam területén, hanem attól északra, a Kárpát-medencében élt. Az egyes kolostorok történetét bemutatni igyekvő művek közös jellemzője, hogy szerzőik magától értetődő tényként utalnak a magyarországi szerbség autochtonitására, és az axiómaként vallott első foglalói mivoltukból következő jogaikra. A szerbek ősiségét hangsúlyozó elmélet 1848-49-ben szakadt el végleg az egyházi közegetől. Annak következtében, hogy a magyar forradalom ellen fellépő magyarországi szerb politikai elit követeléseit történeti síkon is alátámasztani igyekezett.⁴⁷²

A délszláv népek 19. századi nemzeti ideológiáinak ismeretében nem csodálkozhatunk egy fentebb már említett tényen, hogy a szerb nemzeti-romantikus etnogeneziselmélet egyes, egymáshoz csak lazán kapcsolódó elemeit egy horvát történész, Franjo Rački öntötte egységes, „jugoszláv” keretbe.⁴⁷³ Sőt, a későbbi fejlemények ellenére azon sem szabad megütköznünk, hogy Rački osztatlan elismerésnek örvendett, mind a szerbiai, mind pedig a magyarországi szerb írástudók körében.

A szerb középkor-régészetnek tehát az etnogenezis-vizsgálatok vonatkozásában egy, a 19. század középső harmadában formába öntött, nemzeti-romantikus elmélet egyes tételeit kellett (volna) alátámasztania. Olyan tételeket, mint pl. a déli szlávok római-kori, Kárpát-medencei megjelenése, és többségi lakosságként való létezése a 3–4. századtól a jelen korig. E tételek érvényét csak a szerb régészet legnagyobbjai, pl. Danica Dimitrijević⁴⁷⁴ vagy Jovan Kovačević⁴⁷⁵ tudták és merték tételelesen megkérdőjelezni, Rački után több mint egy évszázaddal, az 1960-as években. (Személyükről, munkásságukról alább szólunk részletesen.) Egyáltalán nem egy véletlen egybeesés eredménye az, hogy a nemzeti-romantikus kutatási célok felülbírálása egy olyan időpontban következett be, amikor a titói külpolitika egy sajátos fordulatának következtében a belgrádi szerb értelmiség körében egy kozmopolita nyitás volt tapasztalható.

A 19. század második felében, Franjo Rački által, Zágrábban konzisztens koncepcióvá összegyúrt nemzeti-romantikus etnogeneziselmélet magában foglalta nemcsak a balkáni

⁴⁷¹ Medaković (1985), 63-110.

⁴⁷² Stojaković (1849).

⁴⁷³ Rački (1857), 235-280.

⁴⁷⁴ Fontosabb publikációi: Dimitrijević, D. (1966), 53-76; Dimitrijević, D. (1969), 85-94; Dimitrijević, D. (1975), 68-96; Dimitrijević, D. (1982b), 40; Dimitrijević, D. (1991), 208-217, stb.

régióban olyannyira fontos ősiség, azaz az ószerbek első foglalként való aposztrofálásának a tételét, hanem – mint, erre már fentebb utaltunk – egy sajátos „védekező-elutasító” alapállást is. Egy olyan alapállást, amely eleve elfogultsággal vádolta mindazokat a szakembereket – közöttük is különösen a „jugoszláv” lelkülettel nem rendelkező idegeneket – akik az adott etnogeneziselmélet bármely része ellen kritikai megjegyzéseket fogalmaztak meg. Horvátországgal ellentétben, ahol a „védekező-elutasító” alapállást igen hamar a régészek is magukévá tették, és harcos cikkekben álltak ki érte, a szerb írástudók közül, a 19. század végén inkább a történészeket ihlette meg a nemzeti-romantikus etnogenezis-elmélet. A teljesség kedvéért azt is meg kell említenünk, nem minden szerb történész tette e nézőpontot magáévá. Így egy szerémségi szerb kutató Ilarion Ruvarac számos vitába bonyolódott a 19–20. század fordulóján.⁴⁷⁶ Ő ugyanis a helyi közegben is érvényesíteni akarta a közép-európai történetírásokban kidolgozott forráskritika szabályait. A helyi, illetve szerbiai periodikákban megjelentetett bíráló megjegyzései nagy ellenállásba ütköztek, mind a magyarországi, mind pedig a szerbiai szerb írástudók körében. Érdemes külön kiemelni: Ilarion Ruvarac egy szerémségi szerb ortodox monostor archimandritája, azaz házfőnöke volt. Példája azt bizonyítja, hogy még ebben, a történeti mítoszgyártásra olyannyira hajlamos közegben is lehetett a forráskritika betartásával történeti kérdéseket elemezni.

A szerb nemzeti gondolat Belgrádban megfogalmazott vonulata számára – a magyarországi szerbség írástudóival ellentétben – nem az ősfoglalói státus bizonygatása jelentett egy mindent felülíró hívó szót. A középkori szerb állam történetének egyes mozzanatait váltak hivatkozási alappá. A szerb nemzeti cselekvési programot 1844-ben összeállító Ilija Garašanin két, egymással nem egyeztethető célt tűzött ki, részint történeti adatokra hivatkozva. Egyszerre követelte délen Dušan cár 14. századi birodalmának a visszaállítását, azaz a török foglalts területi következményeinek a felszámolását. Északon pedig a szerbség által a kései középkorban és a korai újkorban belakott területek, tehát a Balkán nyugati szélének, valamint Kárpát-medence déli harmadának a bekebelezését. Miközben ez utóbbi területeket éppen az által tudta a szerbség betelepíteni, hogy etnikai területe déli részét több hullámban feladta.

Garašanin két módon indokolta a szerb politikai elit számára a területszerzés szükséges voltát. A *Načertanije* északi irányban az etnikai elvet hangsúlyozza. Be kell vallanunk, hogy ez a 19. század közepén egy modern gondolat volt. Még akkor is, ha

⁴⁷⁵ Életútját bemutatja: Popović, VI. (1988), 203-204. Fontosabb összefoglalásai: Kovačević, J. (1967), 278-444; Kovačević, J. (1972b), 63-80; Kovačević, J. (1973), 49-56; Kovačević, J. (1977), stb.

⁴⁷⁶ Munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította: Marinković, B. (1973), 453-509.

Garašanin számára fel sem merült: a Duna – Száva vonaltól északra már a 19. század közepén sem léteztek homogén és összefüggő szerb területek, így az etnikai értelmezésű „szerb igazság” megvalósulása más nemzetek számára a merő igazságtalanságot kellett, hogy jelentse. Déli irányban a *Načertanije* történeti érvekkel operál. A legendás Dušan cár birodalmára hivatkozik, amely Thesszaloniki városáig terült el. E gondolatmenetben semmilyen szerepet nem játszott az, hogy IV. Dušan István szerb uralkodó (1331 és 1346 közt király, 1346 és 1355 között cár) összesen csak 24 évet ült a trónon, és birodalmát is csak uralma végére tudta egybekovácsolni. Hogy az, alapítója halála után azonnal szét is hulljon egyes alkotóelemeire.

A 19–20. század fordulóján a szerb nemzeti gondolat egy további nemzeti mítosszal gyarapodott. A szerb politikai elit területi követeléseit – amint erre fentebb már utaltunk – az 1878-as Berlini Kongresszus nemcsak Bosznia vonatkozásában, hanem déli irányban sem teljesítette. Így a korábbi időkben nem tapasztalt propaganda-hadjárat indult a Rigó-mező (sz.: Kosovo, alb.: Kosova), illetve Macedónia szerb jellegének a bizonyítása, és ez által egy leendő, és remélt országgyarapítás igazolása érdekében. Branimir Anzulović alapos, bár elfogulatlanak nem nevezhető kutatásai kimutatták a 19. század végén egységes egésszé gyúrt „Rigó-mezei mítosz” (= *Kosovski mit*) konstruált voltát.⁴⁷⁷ E tény annál kevésbé meglepő, mert a délkelet-európai nemzeti mitológiák túlnyomó többségükben konstruált, illetve utólag egységesé csiszolt elemekből állnak. Az 1389-es Rigó-mezei csata vált a szerb történelem középpontjává. A 19. század végi, szerb közvélemény számára a nacionalista sajtó a „Rigó-mezei bosszúállók” (= *Kosovski osvjetnici*) szerepét kezdte egyre nagyobb rendszerességgel és következetességgel kiosztani.

A Rigó-mezei mítosz népszerűségét az is növelte, hogy számos mellékszál kapcsolódott hozzá. A szereplők a szerb epikus énekekből léptek elő, nemzeti-romantikus hőssé gyúrva. A legfontosabb pozitív hős a tragikus sorsú szerb uralkodó, Lázár „cár” (valójában fejedelem) volt, a csatavesztést is az ő magasztos döntése, az „égi császárság” (= *carstvo nebesko*) elfogadása hozta magával. E magasztos döntés következtében kellett az egész szerb népnek évszázadokra magára vállalnia a krisztusi szenvedéstörténethez mérhető mártíromságot. A hősiesség jelképévé Miloš Obilić vált, mivel hogy ő volt az, aki a csata alatt a török szultánt sátrában ledöfte. Az önfeláldozás férfi szerepkörét a „Kilenc Jugfi” (= *Devet Jugovića*), azaz a mitikus Jug Bogdán kilenc, a csatában egytől-egyig hősi halált halt fia testesítette meg. A női önfeláldozás jelképévé pedig a „Rigó-mezei lány” (= *Kosovka devojka*)

⁴⁷⁷ Anzulović, B. (1999), 13-17.

nemesedett. Ő a csata után a szerb sebesülteket gondozta, sebeiket kötözte, szomszárát enyhítette. A pozitív hősök mellett a negatív szerepkör is testet öltött: az áruló Vuk Branković személyében. A középkori szerb állam anyagi kultúrájáról szóló elemzéseket olvasva egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a helyi kutatók e tragikus, de magasztos sorsú hősök mitizált élettörténetének ismeretében szólnak a leghétköznapiabb tárgyakról, vagy a legprofánabb célzatú épületekről is.

A szerb politikai osztály számára az 1910-es évek a nemzeti program megvalósítását jelentették. Két lépésben, 1912-ben és 1918-ban sikerült „egyesíteni a szerbséget”. Előbb az ún. Ószerbiára (azaz Koszovóra és Macedóniára) sikerült kiterjeszteni az ország területét. Majd pedig az I. világháború végén – a kezdeti vereségek és összeomlás ellenére – egy olyan országgyarapítást sikerült elérni északnyugati irányban, amely még a legmerészebb várakozásokat is felülmúlta. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918-as kikiáltása nemcsak teljesítette mindazokat a célokat, amelyeket a szerb politikai osztály elé Ilija Garašanin röpirata, a *Načertanije* 1844-ben kitűzött, hanem Szlovénia bekebelezése révén még túl is teljesítette azt. E tény alapvetően megváltoztatta a középkori történet kutatásával, valamint a még csak embrionális állapotban létező középkor-régészettel szembeni elvárásokat is. Már nem egy-egy adott terület megszerzésére formált igényt, hanem annak megtartását kellett történeti-művelődéstörténeti érvekkel alátámasztani. Az új igények egyes részeiről már szölvünk, dolgozatunk Bosznia-hercegovinai, koszovói és macedóniai fejezetében, egy-egy további, sajátosan területi vetületű aspektusra pedig a vajdasági fejezetben térünk ki. Így itt inkább az új igények egészére és rendszerére jellemző aspektusokat gyűjtjük egybe.

Az 1918 decemberében kikiáltott Sz. H. Sz. Királyság védelmét oly módon várta el a szerb politikai osztály a délszláv egység mellett állást foglaló történészekről, hogy magától értetődő tényként kezelte az érvek „rugalmas” alkalmazását. Azt tehát, hogy az új állam határainak a védelmében egymástól eltérő, sőt olykor egymással nem is konvergáló nézeteket lehet, sőt kell hangoztatni a nagyra nőtt ország különböző részein. (A „rugalmas” érvelés iránt hajlandóság a szerb nemzeti programból ered, amint erre fentebb, a *Načertanije* kapcsán már utaltunk.) Azaz, míg északnyugati irányban az elvárás a szlávok őshonosságának és első foglalói mivoltának a hangsúlyozását tekintette történeti-nyelvészeti eszközökkel megvalósítandó célnak, délkeleti irányban a középkori szerb monumentális épületek (templomok, várak) bemutatása vált elsődleges feladattá. A két feladat között határozott rangsor is létezett: a műemlékek lajstromozása és közlése – a róluk megjelenő tanulmányok száma alapján ítélve – nyilvánvaló módon nagyobb fontossággal bírt, mint a szerbség „pannóniai” (azaz Kárpát-medencei) folyamatos jelenlétének a bizonygatása. A megjelentetett

tanulmányok jellege alapján az is nyilvánvaló: a szerb kultúrpolitika formálói e feladat teljesítését nem a még csak embrionális állapotban létező középkor-régészeti kutatásoktól, hanem a szerb történészek, egyháztörténészek és műemlékvédők ténykedésétől várták el. A régészetnek annak következtében nem jutott feladat, hogy a helyi kultúrpolitika a két háború közötti időszakban is minden valószínűség szerint a római kor végét tekintette a „valódi” régészet felső időhatárának. A régészet felső időhatárának ilyen meghatározását sajnos nem tudjuk a két világháború közötti időszakban megjelentetett munkában, nyomtatott formában is dokumentálni. Az azonban így is tény, hogy régészeti feltárás csak elvétve folyt ennél későbbi lelőhelyen, és szigorúan olyan lelőhelyen, amely a szerb történeti narratíva szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír.⁴⁷⁸

Egy további tényező alapján is arra lehet következtetni, hogy a célkitűzések ilyen „leosztása”, a régészet mellőzése az Sz. H. Sz. Királyság kultúrpolitikájából következett. Az egységesre álmódott délszláv királyság két évtizedet alig meghaladó története alatt a muzeológia támogatottsága mindvégig és folyamatosan igen alacsony mértékű volt.⁴⁷⁹ Joggal feltételezhetően a királyi Jugoszlávia kultúrpolitikájának a formálói nemigen számoltak olyan új régészeti leletek előkerülésével, amelye a vázolt cél megvalósításához felhasználható lettek volna. Az eredmények ismeretében joggal állítható: a szerb történetírás, régészet és műemlékvédelem az igényeknek megfelelő módon és szinten teljesített. A korszak történetírásának nagyjai egy-egy összefoglalást, illetve reprezentatív gyűjteményes kötetet tettek közzé az elvárt történeti koncepció hangoztatásával.⁴⁸⁰ Új adatok közlésére viszont csak szórványosan került sor⁴⁸¹ (Ezekről alább, az értelmezéseket taglaló fejezetben szólunk.)

Az 1941-es év áprilisa, a királyi Jugoszlávia katonai veresége és felbomlása elsöpörte az 1918 után kialakított régészeti infrastruktúrát és vele együtt a vázolt kutatási preferenciákat (pontosabban hiányokat) is. A német megszállók által az ország élére állított bábkormány nem igényelte a régészeti kutatást. 1941 és 1944 között a tartományok nélküli értelemben vett Szerbiában csak egyetlen ásatás folyt: a belgrádi várban, a német Wilhelm Unverzagt vezetésével.⁴⁸² Unverzagt a bronzkor iránt érdeklődött, így a középkori régiségek nem játszottak szerepet kérdésfelvetései megfogalmazásában.

⁴⁷⁸ Grujić (1925), 239-274.

⁴⁷⁹ Kumović (2001), 109.

⁴⁸⁰ Stanojević (1926); Ćorović (1933); Radonić (1939), 128-144.

⁴⁸¹ Mano-Zissi (1937a), 265-275; Purković – Mano-Zissi (1941), 15-22.

⁴⁸² Unverzagt (1945), 41-45. Wilhelm Unverzagt szerepét akkor látjuk át helyesen, ha tudjuk, hogy az 1933 és 1945 között ténykedő német régészek között egy sajátos „köztes” helyet foglalt el. Azaz, bár 1938-ban, feltehetően karriervágyból, belépett a náci pártba, az NSDAP-be, de a valódi nácik mégis megbízhatatlannak tartották: Brather (2001), 482-491.

Szerbia területén az antifasiszta gerillaharc és az ezzel összefonódó, véres polgárháború 1944 őszén zárult le, a Vörös Hadsereg kelet-szerbiai megjelenése révén. Megindult a szerb régészet gyors ütemű, kommunista átalakítása. Az új „ideológiai háttér” természetesen nemcsak a szerbiai, hanem az egész titói Jugoszlávia középkor-kutatása számára kellett, jelentsen kötelező kiindulási pontot. Ennek ellenére is a szerbiai fejezetben kellett rá utalni. Annak okán, hogy a szerb szellemi élet központja, Belgrád egyben az egész szövetségi köztársaság fővárosa is volt, ahol az egypártrendszer ideológiáját is szövetségi szinten határozták meg. Az ideológiai szempontú kiindulópontot 1945 után az jelentette, hogy a titói Jugoszlávia legitimációját a partizánmozgalom mitizált történetéből vezette le, a történeti kutatás struktúrája így végezetesen eltolódott a 20. század, és ezen belül is az ún. népfelszabadító háború kutatása felé. A partizánmozgalom prizmáján át szemlélve pedig nemcsak a középkor-régészet, hanem a középkor egészének a vizsgálata is mellékes kutatási területté kellett válnia.

E háttér teszi érthetővé azt, miért nem változhatott meg pozitív irányban a két világháború közötti időkre jellemző koncepcióhiány – egyetlen rövid időszak kivételével. A szakirodalomban máig élő, túlonúl optimista megítélés miatt érdemes tehát ismételt és hangsúlyosan kimondani: nem tudta felszámolni a korábbi időkből örökölt koncepcióhiányt az 1945 és 1948 közötti, rövid időszak hangsúlyosan szovjet igazodása, a jugoszláv pártállam kultúrpolitikai szervei által sulykolt, szovjet értelmezésű „szláv régészet”⁴⁸³ sem. Egy olyan nézetrendszert kellett (volna) a jugoszláviai, és közöttük kitüntetetten a szerb régészeknek elsajátítaniuk, amely szerint Kelet-Európában (értsd: a Vörös Hadsereg által „felszabadított” országokban) a korai középkorban egy egységes szláv világ létezett. Így – a hivatkozott felfogás szerint – egy-egy adott lelőhely szláv etnikai meghatározásához elegendő pontosan datálni az előkerült leleteket, különösen akkor, ha a kifejezetten szláv jellegű lelettípusnak tartott kerámiát is sikerült lelteni.

Az új ismeretek elsajátítása, pontosabban „a szakkáder instruálása és ideológiai felvilágosítása” érdekében 1945-től Belgrádban is szemináriumokat szerveztek. Ezeken a sztálini Szovjetunió vezető történészei és régészei, így N. S. Deržavin, P. N. Tretjakov, A. V. Arcihovskij, B. A. Rybakov vagy B. D. Grekov tartott előadásokat a szláv régészet témaköréből.⁴⁸⁴ Azaz – e ponton visszaulva a bulgáriai vagy az albániai adatokra is – joggal

⁴⁸³ *Mongajt (1955)*, 391-394.

⁴⁸⁴ *Novak, V. (1948a)*, 391-394. A felsorolt szerepek személyek szerepét a II. világháború utáni idők szovjet régészetében elemezte: *Mordovin (2006)*, 140–141.

feltételezhető, hogy az 1945 utáni évek szovjet régészetében létezett egy egységes módszer a délkelet-európai országok régészetének a szovjetizálására.

A szovjet szemináriumok Belgrádban (is) csak mérsékelt sikereket tudtak elérni. Annak következtében, hogy a szerb régészet belgrádi központjaiban tevékenykedő kutatók az új elvárásokat nem azokon a földrajzi tájakon igyekeztek érvényesíteni, ahová a szlávok 6–7. század fordulóján bevándoroltak. A belgrádi régészek ugyanis nem a Bíborbanszületett Konstantin által szerb települési területként megjelölt régiókban, tehát Kelet-Hercegovinában, és Észak-Montenegróban, hanem Belgrád tözsomszédságában, a Duna bal partján fekvő Pancsován (szerbül: Pančevo) indítottak ásatást a szláv településrégészet megalapítása érdekében.⁴⁸⁵

A „szláv településrégészet” művelését Szerbiában alapvetően átalakította az 1948-as év fentebb már utalt nagypolitikai eseménye, a Tito és Sztálin között kirobbant ellentét. A kommunista pártokat tömörítő Tájékoztató Iroda határozata nyomán Jugoszlávia a háború szélére sodródott, és e fenyegetés Sztálin 1953-as haláláig folyamatos maradt. A szovjet invázió fenyegetése miatt a régészeti kutatásra szánt összegek drasztikusan csökkentek, így az emblemikus jelentőségüként kezelt pancsovai ásatás is megszakadt. Pedig 1947–48-ban a feltárás vezetői igen nagy ambíciókkal fogtak neki az adott helyszín feltárásának. Itt akarták megjelölni az első olyan Al-Duna-vidéki települést, amely alátámasztotta volna a niederleipán-szláv koncepciónak „jugoszláv viszonyokra” való alkalmazását. Szinte láttelepszerű, ahogyan a pancsovai ásatás az 1948 után kikerült a helyi régészet szemhatárából, hivatkozni sem illett rá.

1948 után tehát bekövetkezett egy sajátos félfordulat: látványosan átalakult a moszkvai sugallatú „szláv régészet”, a helyi, úgymond délszláv specifikumoknak kellett előtérbe kerülniük. Az új elvárások egy-egy, programadónak szánt tanulmány bevezetéséből hámazhatók ki. Az egyébiránt őskor iránt érdeklődő és szlovén nemzetiségű Josip Korošec mintegy újrafogalmazta Franjo Rački koncepcióját, és az ukrainai szláv őshaza elmélete helyett a Duna-mellékét jelölte meg a szláv népek kialakulási helyeként, a szovjet régészet primátusát csökkentendő. Ez irányú munkássága annak okán említendő dolgozatunk szerb fejezetében, hogy „eredményeit” szerbiai és vajdasági periodikákban jelentette meg.⁴⁸⁶ Vele ellentétben egy másik szintén 19. századi elmélethez, a szerbek római kori bevándorlásának a tételéhez tért vissza és vajdasági születésű, de 1945 után Belgrádban élő történész Rajko L. Veselinović. A közös szláv gyökereket tehát Veselinovićnál az „őszerbek” kimutatásának az

⁴⁸⁵ E feltárás közleménye: *Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948)*, 78-94.

⁴⁸⁶ *Korošec (1958)*, 5-12.

igénye váltotta fel.⁴⁸⁷ A „visszatérés” sajátos, utólag némiképp kaotikusnak minősíthető körülményeit talán az szemlélteti a legjobban, hogy Veselinović egy és ugyanazon lelőhelyet 1952-es tanulmányának címében⁴⁸⁸ még „korai szlávnak”, 1953-as munkájának a címében⁴⁸⁹ viszont már „ószerbnek” minősítette. Mondani sem kell anélkül, hogy bármelyik etnikai azonosítás érvszerű alátámasztására, vagy akár csak a minősítés megváltoztatásának okaira kitért volna.

A korai szerb történet régészeti kutatását nemcsak a nemzeti-romantikus történelemszemlélet lényegében igazolhatatlan axiómái akadályozták, hanem a szerb történelem sajátos területi diszkontinuitása is. Az tehát, hogy a korai középkorban a szerb nép ősei a Nyugat-Balkánnak nem azon a részén éltek, ahol a 19. században Szerbia újraalakult. A szerb etnogenezist olyan régiókban kellett volna kutatni, ahol még az alapvető régészeti infrastruktúra sem épült ki. Olyan észak-hercegovinai, illetve észak-montenegrói helyszíneken, ahová még – a környező régiókban egyébként gyakran ásató – belgrádi illetőségű régészeknek is csak későn, az 1970-es és 80-as években sikerült expedíciókat szervezniük. Jórészt e kutatások „kiváltására” indultak meg a 9–12. századi soros temetők feltárásai. Nota bene: e temetőfeltárások túlnyomó többsége nem a korabeli szerb települési területen, hanem az újkori értelemben vett Észak-Szerbiában folyt!

A területi diszkontinuitáson túl pedig egy további körülmény teszi érthetővé azt, miért övezte Szerbiában – a Duna-melléki temetőfeltárások kivételével – érdektelenség a 9–12. század régészeti kutatását. E helyzet a nyugat-balkáni térség sajátos koraközépkori vallási viszonyainak lehet egy kései következménye. Szerb vonatkozásban ugyanis az első államalapítási kísérletek egy olyan központhoz, Diokliához (szerbül: Duklja) köthetők, amelynek urai nem voltak az ortodoxia elkötelezett hívei. Éppen ellenkezőleg: politikai megfontolásokból inkább a nyugati egyház irányából indított térítési kísérleteket voltak hajlandók elfogadni. Bár a szerb történetírás a diokliai vagy másik nevén zétai államot saját múltjaként tárgyalja, általános az idegenkedés.⁴⁹⁰ Azon ellentét mintegy nyolcszáz éves folyamánként, amely az első szerb nagyzsupán, az ortodoxia elkötelezett hívévé váló Nemanja István (1168–1196), illetve testvére a nyugati és keleti egyház között ingadozó

⁴⁸⁷ Veselinović (1953), 5-52.

⁴⁸⁸ Veselinović (1952), 143.

⁴⁸⁹ Veselinović (1953), 5.

⁴⁹⁰ A „kettős látás”, azaz a 12. század előtti idők mellőzése a szűk szakmai körök számára írott részelemzésekben érhető a leginkább tetten. Csak a szerb történetírás egy-egy nagy alakja, így pl. Đorđe Sp. Radojčić tudott e szemléleten túllépni. Ő is azonban – egy önálló elemzés megírása helyett – az Ilarion Ruvarac történészi munkásságáról írott rövid tanulmányában

Miroslav zsupán között létezett. A szerb krisztianizáció sajátos kétarcúsága következtében válik érthetővé az, miért csak Jovan Kovačević egy 1967-es összefoglalása⁴⁹¹ nyomán figyelt fel a 9–12. század közötti időszak fontosságára nemcsak a szerb régészet, hanem jószerivel még a szerb történetírás is.

Nem képezheti vita tárgyát, hogy az 1960-as évektől nemcsak a szerb történetírás számára jelentett klasszikus érvényű témát, hanem ez a szerb középkor-régészet legfontosabb kutatási terepévé is vált a nemzeti monarchia korának tekintett Nemanjida-kor, tehát a 12. század utolsó harmada és a 15. század közepe közötti időszak. A humán tudományok szerbiai meghonosodásának a menete alapján nem csodálkozhatunk azon, miért éppen a szerb egyházi régiségek lajstromozásából és vizsgálatából nőtt ki a szerb középkor-régészet. Sőt, e háttér ismeretében az sem válhat vita tárgyává, miért maradt az egyházi építészet kutatása a II. világháború utáni évtizedekben is a legfontosabb régészeti célkitűzés – egyetlen rövid időszak, az 1945 és 1955 közötti évtized kivételével. Miközben e tíz év elegendő volt ahhoz is, hogy a világi építészet, és ezen belül is elsősorban a védművek vizsgálata, fontos célkitűzésként erőre kapjon.

A java középkori kutatások egy sajátos külső elvárás miatt nem tudtak kiteljesedni az 1960-as évek eleje és 1980-as évek vége közötti időszakban. Az 1950-es évek végén megindult, és 1965-ben már nagy erővel folyt a vaskapui (=Đerdap) vízi erőmű építése, és az azt megelőző feltárás-sorozat.⁴⁹² Egy olyan volumenű munkálat-sorozatnak kellett a szerb régészetnek megfelelnie, amely miatt – képletesen szólva – a szerb régészetben évtizedekre állandósult a rendkívüli állapot. Különösen annak következtében, hogy az 1965 és '70 között megépült első vízerőmű (*Đerdap I*) leletmentési kampányának befejezése után alig egy évtizeddel később, 1980-ban megindult a második erőmű (*Đerdap II*) építése.

A két leletmentési program jól kitapintható prioritások jegyében folyt. (Nota bene: e prioritások azonosak lettek a Duna északi, azaz román, illetve déli, szerb oldalán. E párhuzamosság részletekbe menő, oknyomozó elemzése mindenképp megérdemelne egy önálló tanulmányt!) A két kiemelt korszak a felső paleolitikum, illetve a római kor lett, különös tekintettel a késő római-kora bizánci erődökre. A két korszak közül a korábbinak a

---

érzett a legnagyobb elhivatottságot a 12. század előtti történések összefoglalására: *Radojčić, Đ. (1956)* 193-195.

⁴⁹¹ *Kovačević, J. (1967)*, 278-444.

⁴⁹² Az ásatássorozat első eredményeit ismertető kiállítási katalógus: *Kondić (főszerk.) (1978)*. A feltárássorozat összefoglaló, a jugoszláv pártállami „politikai korrektségnek” is megfelelő értékelése: *Trifunović, L. (1984)*, 1-8.

kiválasztására a Lepenski Vir-i mezolitikus telep⁴⁹³ feltárása következtében került sor, hiszen az itt lelt sajátos szobrok révén igen nagy nemzetközi figyelem fordult a legkorábbi kultúrák felé. A római kor iránti érdeklődést pedig az elárasztásra kerülő területen álló számos antik rom indokolta.⁴⁹⁴

A vaskapui feltárásokat vezető régészeket dicséri, hogy a későantik – kora bizánci épületalapok szintje feletti rétegeket sem tekintették dokumentálás nélküli elhordásra való, kései „szennyeződésnek”. Így kerülhetett sor számos 9–12. századi településrészlet vagy temető feltárására. E korszak azonban nyilvánvaló módon már nem tartozott a kutatás szervezői által kiemelt jelentőségűnek tekintett korszakok közé. Leértékelődéséhez az is hozzájárult, hogy a szerb régészeti kutatást e korban meghatározó módon befolyásoló nyugati együttműködések mind a neolitikum vagy a római kor feltárására irányultak. A java középkor kutatása pedig még ennél is jobban háttérbe szorult. (Részleteket alább az egyes lelőhelyek feldolgozását tárgyaló fejezetben mutatjuk be.)

Miközben a régészet eredményeit nem ismerő, de a történelem iránt érdeklődő közvéleményben a középkor iránti érdeklődés éppen, hogy növekedett, különösen a nagy példányszámban megjelenő, szórakoztató művekben. Az Aleksandar Ranković 1966-os bukása utáni, „szabadabb” légkörben fellendült a képregények kiadása. E művek között pedig több, kifejezetten középkori tematikájú, nemzeti-romantikus szemléletű alkotás is megjelent, az epikus költészet egy-egy motívumának a feldolgozásával.⁴⁹⁵ Sőt a legnépszerűbb belgrádi, ifjúsági képes hetilapban kiadásra került egy *Dikan* nevű, „ószláv” képregényhőst bemutató sorozat is, 1969-től. A kerettörténet szerint a képregény az Észak-Balkán pontosabban meg nem határozott pontján játszódik, az 5-6. században, a délszláv bevándorlás előestéjén, egy nagy etnikai kavalkád kellős közepén. A fiatal, izmos – mondani sem kell: ószláv „nemzetiségű” – főhős, *Dikan*, oldalán idős nagybátyjával *Vukojéval*, vándorolgat a leendő déli szláv települési területen. Vándorlásai során menetrendszerű gyakorisággal kerül különböző konfliktusokba, s oszt igazságot buzogánya gyakori használatával – az *Asterix* c. képregényben kidolgozott sémák mintájára. Az ügyeletes – és szintén menetrendszerű pontossággal pórul járó – ellenség szerepét az 5-6. századi Délkelet-Európa nem-szláv etnikai közösségei töltik be. Az avarok az oszmán-törökökre hasonlítanak, a gótok pedig rend szerint valamilyen náci jellegű attribútummal (Wehrmacht-mintájú sisak, fekete egyenruha, birodalmi sas, stb.) rendelkeznek. Mindkét azonosítás egyértelműen negatív felhangokat

⁴⁹³ *Srejić (1982-1983)*, 195-196.

⁴⁹⁴ A késő antik-kora bizánci erődök feltárásának eredményeit összefoglalóan ismerteti: *Bošković (szerk.), (1969)*. A munkálatok bibliográfiáját közli *Korać, M. (szerk.) (1982-1983)*, 371-384.

hordoz: a törökök a hagyományos ellenségkép szerves részét képezik, a nációkkal azonosított németek pedig az 1941-45-ös partizánháború ellenségei. Túlzás nélkül állítható, hogy a *Vukan*-képregény sztereotípiái évtizedekre meghatározták a szerb fiatalok gondolkodását a népvándorlás-korról. Ez volt a forrás, ahonnan meg lehetett tudni, kik voltak a „mieink”, és kiket kellett legyőzniük. Sőt azt is, hogy a legyőzött ellenfeleknek kik lettek az utódai. A képregény-figura népszerűsége az 1990-es években is fennmaradt. Amikor az 1990-es évek elején — a nyugati embargó részeként — a Walt Disney-cég a képregény-figuráinak szerbiai közlését is megtiltotta, a Miki egér helyett a *Vukan*-figura lett az egyik népszerű képregény-újság, a *Politikin zabavnik* fejlécének az állandó díszjele.

Az 1980-as évek végétől a szerb régészetben oly mértékig megszorodtak a negatív tendenciák, hogy a középkor-kutatás esetében (is) nyugodt lélekkel beszélhetünk egy sajátos mélyrepülésről. A korszakot Slobodan Milošević politikai ténykedése fémjelzi, a szerb régészetben is. A szerb régészek egy jelentős hányada ugyanis igencsak „nyitottnak” bizonyult az újfajta elvárások, a sovén hangvételű uszítás áltudományos érvekkel történő „alátámasztása” iránt. Pozitívumként arra kell utalnunk, hogy a sovén hangvétel meghonosítása egyáltalán nem a szerb régészet egészére volt jellemző. A korszak számos régésze – optimista felfogás szerint: talán a többsége – ellen tudott állni a szirénhangoknak. Olyannyira, hogy a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által 1986 szeptemberében kibocsátott Memorandum⁴⁹⁶ – a miloševići hatalomátvételt előkészítő legfontosabb „ideológiai alapvetés” – kidolgozásában régész nem vett részt. A szerb történelem uszító átalakítását végző munkacsoportban történészek és művészettörténészek – köztük is elsősorban Vasilije Krestić, Dejan Medaković és Radovan Samardžić – „jeleskedtek”.⁴⁹⁷ Így a Memorandumban még nem a szerbség középkori, hanem új- és legújabb-kori, mitizált üldöztetése szolgált a sovinizmus felszítására. A fordulat 1988 őszén, a miloševići hatalomátvételt nyomatékossítani, és a vajdasági pártvezetést megbuktatni igyekvő, újvidéki „igazság-nagygyűlés” egy-egy sovén hangú felszólalásán következett be. Az egyébiránt újvidéki egyetemi tanárként ténykedő Milica Grković, és a szintén újvidéki illetőségű, újságíróból műemlékvédővé avanszált Milan Paroški megnyilatkozásai kellettek ahhoz, hogy a miloševići ideológia középkori és egyben „pannóniai” (értsd: magyarellenes) uszítással is „telítődjön”.

⁴⁹⁵ Zupan (é.n.)

⁴⁹⁶ Szövege: http://sr.wikisource.org/wiki/Memorandum_SANU (a megtekintés időpontja 2011. 08. 18.)

⁴⁹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Memorandum_of_the_Serbian_Academy_of_Sciences_and_Arts (a megtekintés időpontja 2011. 08. 18.)

A miloševići vörös-barna ideológia előretörésének következtében újraéledt a 19. századi nemzeti-romantikus etnogenezis-koncepció, ismét a szlávokat minden áron megtalálni igyekvő szemlélet került előtérbe. E szemléletváltás a kutatási prioritások radikális átrendeződését eredményezte. Đorđe Janković lett a „szerb gyökek” (újra)felfedezése mellett hitet tevők vezéralakja.⁴⁹⁸ Vezető szerepét az is támogatta, hogy Jovan Kovačević nyugdíjba vonulásától egészen 2009-ig ő volt után a belgrádi egyetemen a középkor-régészeti tanszék vezetője.

A “szerb gyökek” felfedezésének azonban nemcsak, sőt nem is elsősorban a népvándorlás-kor vált a terepévé, hanem sokkal inkább a java középkor, és ezen belül is a koszovói egyházi művészet átértelmezése. A miloševići ideológia központi elemévé a Koszovó iránti aggódás vált. Számos más, pusztító és hazug ideológiához hasonlóan, ennek is megvolt a valós kiindulópontja: a koszovói szerb templomok állagromlása, sőt pusztulása. A műemlékek iránti aggódás azonban igen hamar átcsapott idegengyűlöletbe, amely a szerb állam bölcsőjeként és szíveként felfogott Koszovót „elfoglaló és tönkre tevő” albánok ellen irányult. Jól kitapintható eleme volt a sovén ideológiának a szerb nép erkölcsi tisztaságának, büntelenségének és mártíromságának a hangoztatása, egy – szintén a propagátorok által hangoztatott – genocídiumra hajlamos, földrajzi közegben. (Nota bene: e felfogás hívei szerint a magyarok is természetesen beletartoztak a “genocídiumra hajlamos” szomszédok közé!) Az erkölcsi felsőbbrendűsége pedig az újjáélesztett, és részben átfogalmazott Rigó-mezei mítosz révén lehetett és kellett hivatkozni. Fentebb, a 19. század-végi fejlemények taglalása során, már részletesen szoltunk a Rigó-mezei csata ilyen értelmezéséről. Itt csak az 1987 utáni években legnagyobb népszerűsége jutó elemre utalunk. A miloševići idők ideológusai nagy előszeretettel hangsúlyozták a szerb nép égi voltát. (Szerb nyelven, gyakran ismételt, naggyűléseken skandált jelmondattá vált a *Srbi, narod nebeski*). E nézet szerint szerb nép oly magasságokban áll, hogy az eleve kizárta a bűnnek még a legcsekélyebb árnyékát is. A szerb nép pedig oly módon vált égi néppé, hogy Lázár fejedelem (helyi felfogás szerint cár) a földi királyság helyett az égi birodalmat választotta, 1389-ben, a Rigó-mezei csata előestéjén, a csata sikeréért elmondott imájában.⁴⁹⁹

A teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy még a miloševići, sovinizmussal áthatott időkben is születtek szép eredmények. Ezek azonban mind a nemzeti szempontból „semleges” témákhoz kötődnek. Elsősorban. a későantik városok és erődök kutatásában

⁴⁹⁸ Főbb munkái: Janković, Đ. (1995), 125-146; Janković, Đ. (1995/1996), 77-82; Janković, Đ. (1997a), 382-393; Janković, Đ. (1997b), 362-375.

találhatók olyan új megfigyelések és következtetések, amelyek a helyi közegen túl is érdeklődésre számíthattak.⁵⁰⁰

2001. október 5-én megbukott Slobodan Milošević. A hatalomváltást egy olyan tömegmozgalom váltotta ki, amely majdnem forradalommá vált. A forradalom kibontakozását – tíz év távlatából már pontosan látható módon – maguk a mozgalom vezetői, az egyesült szerb ellenzék tagjai akadályozták meg. Így a diktátor távozása egy sajátos kiegyezés keretei között történt meg. E sajátos kiegyezés kétarcú volta a régészettel szembeni társadalmi elvárásokban is megmutatkozott, az azóta eltelt években. Egyrészt továbbélt a miloševići kor, történelmi (ál)példákra alapozó, sérelmi retorikája. Fennmaradását Szerbia nehéz nemzetközi helyzete segítette, az tehát, hogy az 1999-es, sajátos háború után Koszovó területe az államigazgatás, a belügy, és a pénzügyek és a gyakorlati politikai élet minden egyéb szintjén leszakadt Szerbiától, majd 2008 februárjában önállóságát is kikiáltotta. A sovén felhangokkal fűszerezett kirohanások mellett megmaradt – sőt ha optimisták vagyunk: talán kicsit meg is erősödött – egy higgadt, a történelmi folyamatokat jóval realisabban szemlélő nézetrendszer is. A két ideológiai alapállás küzdelméből a régészet vajmi keveset profitálhat. Az államkassza iszonyú mértékű hiányoktól szenved, így a régészeti ásatások a legszükségesebb leletmentések szintjére szorultak vissza.

A szenzációéhes bulvárlapok számának szaporodása következtében a reális tudományos eredmények megismerése iránti társadalmi igény is a minimálisra csökkent. Egyetlen, de jellemző példaként arra utalunk, hogy a viminaciumi ásatások “társadalmi beágyazottságát” oly módon igyekezett növelni e program vezetője, Miomir Korać 2006 nyarán, hogy a legnagyobb példányszámú bulvárlapnak adott interjút az antik város fontosságáról. Érzelmes hangvételű megnyilatkozásában Korać “túlteljesít”. Nem elégszik meg a bulvárlap által megkívánt bombasztikus megfogalmazásokkal, hanem a szerb néplelek negatív oldalát fedezi fel a viminaciumi ásatásoknak nyújtandó támogatás elmaradásában. Így megnyilatkozása csak felerészben szól magáról a lelőhelyről. A helyi hatalmasságok és a tudományos – kulturális kormányzat negatív hozzáállásából a szerb nép megszűnését vizionálja, egy sajátos katasztrófaszemlélet jegyében.⁵⁰¹ A kívülálló számára e hangvétel

⁴⁹⁹ A Rigó-mezei mítosz 20. század végi aktualizálásának nemzeti szocialista jellegét hangsúlyozza: Anzulović, B. (1999), 149-151.

⁵⁰⁰ Egyetlen, kiragadott példaként lásd Vasić, M. (1994-1995), 41-53.

⁵⁰¹ Subašić – Milinković (2006), 10-13. A cikk főcíme “A Duna a szerb tenger” alcímei: “Ha megjön az eszünk, gazdaggá tesz minket (ti. Viminacium – T. M.)” “100.000 európai turista várja, hogy kikötőt építsünk (ti. Viminacium környékén – T. M.)” “Botrány: A bécsi diákok többet tudnak Viminaciumról, mint a požarevacai kortársaik.” A szerb néplelket ostromozó fejezeteket bevezető alcímek: “A szerb értelmiség még mindig a középkorban [él].” “A negatív

enyhén szólva is szokatlan, a hivatkozott bulvárlapban azonban egyáltalán nem az! Ilyen megnyilatkozásokat (is) elvár régészeitől a jelen kori Szerbia társadalmi közege.

k.) Vajdaság

Vajdaság esetében azt kell első helyen kiemelni, hogy az adott tájegység többnemzetiségű volta nemcsak a nemzetiségi mozgalmak többretű voltát, hanem a történeti önképek, a múltinterpretációk sokaságát is jelentette. Három – a magyar, a szerb és a horvát – múltinterpretáció jutott el az adott térségben olyan szintre, hogy tételeit zárt rendszerként lehessen bemutatni. Meg kell azonban jegyezni, hogy voltak olyan vajdasági német, szlovák, román írástudók, akik önnön anyanemzetük történetírói nézeteit alkalmazták szülőföldjükre, bármennyire is távol esett az anyanemzetük törzsterületétől. A célok megvalósulását – mondhatni a térségben természetes módon – az adott kor kulturális kormányzata támogatta, illetve gátolta. Vitán felüli tehát a politikum szerepe az adott tájegység történeti kutatásában, és ez által középkor-régészetében is, sőt e hatás kifejezetten erős – a több, egymással versengő nemzeti mozgalom miatt.

Az adott tájegység turbulens 20. századi történetéből következik, hogy Vajdaság esetében több töréssel kell számolni a középkor-régészettel szemben támasztott célkitűzések tekintetében – a jelenkori eseménytörténet egyenes következményeként. Mivel 1918 előtt a leendő Vajdaság területének kétharmada Magyarországhoz, egy harmada pedig Horvátországhoz tartozott, az adott korban és területen élt magyarok és horvátok múltértelmezése e két nemzet írástudói által, Budapesten, illetve Zágrábban megfogalmazott történeti koncepciókat fogadta el, és a történeti örökség védelmére hivatott intézményrendszert is ennek megfelelően alakította ki. Bár azt is meg kell jegyezni, hogy – a

---

kreativitás világbajnokai [vagyunk].”Ez utóbbi alcím alatt egy ún. keretes írás olvasható, benne az alábbi mondattal: “*Sokba kerül nekünk a negatív kreativitás, minden létező lebecsülése.*” Egy másik keretes írás szerint: “*Úgy gondolom, hogy mi (t. i.: a szerbek – T. M.) egy autisztikus nép vagyunk, mert múltba révedésünknek van egy khtonikus, síron túli dimenziója. Ha egy szerb vallásos, vagy jár templomba, vagy nem, de temetőbe biztosan jár. Nagyon a halottak közege felé fordulunk, a szerbek e közeget tekintik sajátjuknak. E szemlélet következtében marad túl kevés hely ahhoz, hogy felemeljük a fejünket, és a jövőbe tekintsünk.*” A végkövetkeztetés: “*Ez az a nihilizmus, amely egyenes úton vezet az összeomláshoz. Már a következő ötven évben el is fog tűntetni minket életszemléletünk, amely szerint Szerbiában semmit sem lehet másképp csinálni. Mi régészek jól ismerjük azt, hogy az alkalmazkodásra*

térségben egyedül álló módon – az 1918 előtti Magyarországon a szerb kisebbség is tudott alapítani egy olyan kulturális intézményt, a Szerb Maticát (*Matica Srpska*),⁵⁰² amely a szerb nemzeti mozgalom történeti koncepcióját igyekezett érvényre juttatni, első sorban természetesen saját nemzettársai körében.

Az 1918-as „impériumváltás” ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy 1919 és 1941 között a jugoszlávnak álcázott szerb nemzeti célok váltak meghatározóvá a régészeti kutatás szervezésében és kivitelezésében is. Sőt, azon sem szabad meglepődnünk, hogy ugyanezek a célok váltak irányadóvá 1987, Slobodan Milošević hatalomátvétele után. Miközben az 1945 utáni évtizedekben a középkor-régészet előtt álló célok megfogalmazásában is a titói Jugoszlávia hivatalos ideológiájának, a testvériség-egységnek kellett (volna) érvényre jutnia.

Lássuk az egyes korszakok célkitűzéseit, részleteikben is. A tárgyalt régió különböző nemzeti közösségeinek keretén belül más és más célzattal, indult meg az önnön múlt kutatása a 19. század középső harmadában, és e kutatás már a kezdet kezdetén is egymástól eltérő és rend szerint egymással alig összevethető eredményeket hozott. A töröktől visszafoglalt Bácskában, Bánságban és a Szerémségben a középkor iránti érdeklődést maga a közigazgatás 18. századi újrászervezése gerjesztette. Újra kellett szervezni a török hódoltság évszázadaiban megszűnt vármegyéket, és az egyházi igazgatást is. E feladat teljesítését nehezítette, hogy a Kárpát-medence déli harmadában nemcsak az egyes középkori templomok vagy települések pusztultak el szinte teljesen, hanem az írott források túlnyomó többsége is. Így az 1526 előtti állapotok visszaállítására csak aprólékos történeti kutatómunka árán mutatkozott némi esély. E tényt szemléltetésére utalunk a Bodrog vármegye helyéről(!) folytatott vitára, amelynek során az illető megyét nemcsak a Bácska különböző részein keresték, hanem a Temesköz északi felében is.⁵⁰³ A bácskai, bánsági és a szerémségi térség középkori múltjának feltárása az oklevelek vizsgálata alapján folyt a 19. század utolsó harmada előtt. Csak egyetlen kivétel akad: a Bodrog megye helyének meghatározására kiküldött bizottság 1717. szeptember 15-én Monostorszeg (Bački Monoštor, Szer.) határába is ellátogatott, hogy a helyszínen szemrevételezze Bodrog várának a helyét.⁵⁰⁴ Ez nemcsak a Délvidék / Vajdaság, hanem – ami sokkal fontosabb – a korabeli Magyarország egészének a viszonylatában is a régészeti lelőhely-bejárás egy egyedülállóan korai példája. Jelentőségét nem csökkentheti az, hogy nem

---

képtelen népek nyomtalanul eltűnnek a történelemből, különösen e tájon, amely nem tűri a lehatárolást.”

⁵⁰² A Szerb Matica történetét feldolgozta: *Milisavac (1986)*.

⁵⁰³ *Reiszig (é.n.)*, 133.

⁵⁰⁴ *Reiszig (é. n.)* 149.

tudományos célzattal, hanem egy közigazgatási per keretében került rá sor. Így is tanúsítja ugyanis azt, hogy volt társadalmi igény a történelem és régészet művelésére Magyarország töröktől visszafoglalt tájain, különösen e régió legjobban elpusztult, déli részén.

Mivel pedig dél-alföldi térség középkori egyháztörténete, illetve közigazgatása iránt érdeklődő történészek írott források alapján igyekeztek következtetéseiket levonni, könnyen érthető, miért nem magában a régióban laktak, hanem olyan helyeken, ahol az elengedhetetlenül szükséges levéltár a rendelkezésükre állt, pl. a Bács-kalocsai érsekség székhelyén, *Kalocsán*, valamint két további, püspöki székhelyen *Diakóváron* (horv.: Đakovo), vagy *Zágrábban* (horv.: Zagreb). Az okleveles adatok gyűjtése pedig sajnos nem járt együtt a „terepmunkával”, azaz a régiségek, és a régi településekre utaló nyomok helyszíni gyűjtésével és vizsgálatával. Az így kutató történészek közül Katona István tudott legmaradandóbb értékű életművet alkotni.⁵⁰⁵

A szerbség körében a korábban csak szórványos műgyűjtő tevékenységet az 1848-49-es év eseményei foglalták egységes keretbe. A magyar forradalmi törekvésekkel szembe forduló szerb értelmiség nemcsak fegyveres harcot kezdeményezett, hanem egy sajátos, történeti érvekre hivatkozó propagandát is folytatott. A szerb értelmiségiek alapvető célkitűzése az őshonosság tudatának a terjesztése és erősítése volt a történelmi Magyarország déli részén, és a Katonai Határőrvidéken élő nemzettársaik körében. E törekvés szemléltetésére utalunk Aleksandar Stojaković 1849-ben kiadott könyvére, amelyben a magyar honfoglalás és az 1848 közötti időszakot a folyamatosan helyben lakó szerb nép nemzeti elnyomásának átmeneti időszakaként szerepelt.⁵⁰⁶ Kész tényként kezelve, hogy a szerbség már 896, tehát a magyar honfoglalás előtt is a Kárpát-medence déli részén élt, a honfoglalóktól és utódaiktól kegyetlen elnyomást szenvedett, de „elnemzetleníteni” nem hagyta magát. (Az előző mondatban használt ige a magyar fül számára némiképp idegenül hangozhat. Akarattal használtuk a szerb ‘odnaroditi’ ige szó szerinti fordítását, mintegy a kijelentés hangulatát érzékeltetendő.).

A mai értelemben vett Vajdaság területén csak 1867, azaz az osztrák-magyar kiegyezés után adatolható a régiségek szervezett keretek között folytatott gyűjtésének és feldolgozásának a megindulása. A középkori kutatási témáknak minden kétséget kizáróan volt bizonyos „nemzeti” jellege az 1867 és 1918 közötti időszakban (is) – Mind a Magyarországhoz tartozó Bácskában és Bánságban, mind pedig a Horvátországhoz tartozó Szerémségben. Annak következtében, hogy a korabeli magyar, illetve horvát régészet

⁵⁰⁵ *Katona (1779-1817); Katona (1800).*

⁵⁰⁶ *Stojaković' (1849).*

budapesti, illetve zágrábi intézményei által preferált kutatási témák vizsgálatára került sor a bácskai, a bánsági, illetve a szerémségi tájon.

Magyar vonatkozásban az avar kori, illetve 10–11. századi temetők kutatása örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Bizonyosan téves azonban a szerb régészek által többször is megfogalmazott vád,⁵⁰⁷ e kutatások szlávellenes, szlávokat letagadni igyekvő alaptendenciájáról. Hiszen a 10–11. századi, soros temetőket a korabeli szakmai közvélemény – *nota bene*: Magyarországon is! – szláv hagyatéknak tartotta. Aki tehát ilyen temetőt leletmentett,⁵⁰⁸ saját felfogása szerint szláv régiségeket óvott meg a pusztulástól. Az elmondottak következtében joggal lehetett egy olyan érzése dualizmus-kori Bácskában vagy Bánságban lakó humánértelmiségieknek, hogy a szűkebb pátriájukban folyó népvándorlás-kori feltárások igenis kifejezik a táj összetett etnikai képét.

A Horvátországhoz tartozó Szerémségben csak a 10–11. századi soros temetők kutatása vált népszerűvé, mondani sem kell: a saját nemzeti narratívának megfelelő értelmezéssel. A soros temetők szláv értelmezésének elfogadását az is biztosította, hogy ebben a dualizmus-kori Magyarország régészei sem kételkedtek. Az adott temetőtípus kutatásának az is előkelő helyett biztosított, hogy egy nyugat-szerémségi lelőhely, Bijelo brdo vált az egész temetőtípus – tévesen: régészeti kultúra – névadó lelőhelyévé. A 10–11. századi, soros temetők értelmezésére alább még vissza kell térnünk!)

1918 végén a Kárpát-medence déli harmada közismert módon a Szerb-Horvát-Szlovén királyság részévé lett. A politikai határok megváltozása a középkor-kutatással szembeni igényeket is alapvető módon átalakította. A berendezkedő új állam a 18-19. századi szerb történetírás vélt vagy valós eredményeinek a kiteljesítését várta el az iránta lojális humánértelmiségtől. A két korszak közötti határt mintegy szimbolikus formában jelzi Jovan Radonićnak, 1919-ben, a Párizs-környéki békekonferencia számára, franciául, Párizs – Barcelona – Dublin(!) helymegjelöléssel megjelentetett könyve a szerbek magyarországi történetéről.⁵⁰⁹ E könyvben benne foglaltatnak a továbbfejlesztendő tézisek: a szerbek ősei már az 5. században jelen vannak a leendő Vajdaságban, amelyet azóta is megszakítatlanul és többségi lakossággént lakják. A magyarok 896-os honfoglalásuk óta kegyetlenül elnyomják e szerbeket, asszimilálni mégsem tudták őket. A könyv érvelése kinyilatkoztatásszerű, vitára, kételyekre nem ad módot. Így csak az válthatott valódi kérdéssé, hogyan tudnak e tézisek igazolásának az igényéhez alkalmazkodni az 1918 végén, Magyarországról az Sz. H. Sz.

⁵⁰⁷ Garašanin et alii (1995b), 178.

⁵⁰⁸ Lásd pl. Gubitza (1901), 17; Gubitza (1902), 1-7; Gubitza (1911), 10-25; Gubitza (1916), 56-62; Gubitza (é. n.), 1-27.

Királyság kötelékeibe "átkerült" tudósok, különös tekintettel azokra, akik nem voltak az új államalkotó nemzet tagjai. A vajdasági muzeológiai intézmények története meglehetősen pontos választ ad e kérdésre.

A dualizmus korában kialakult régészeti kutatótevékenység az 1918-as impériumváltás után elhalt a Bácskában, a Bánátban és a Szerémségben, azaz az egységesre álmódott, délszláv királyság Vajdasággá lett régiójában. A két világháború közötti időszakban a szerb történeti narratíva legfontosabb eleme: a későközépkori és/vagy újkori szerb pravoszláv kolostorok műemléki leírása és építészettörténeti vizsgálata került a kutatás homlokterébe. Ezzel szemben viszont majdnem teljesen megszűnt mind a népvándorlás-kori sírleletek, mind pedig a középkori Magyar Királyság emlékanyagának a gyűjtése. Kivételként csak a verseci (Vršac, Szer.) múzeum kínálkozik, ahol az I. világháború előtti időkből örökölt eljárásrend szerint folyt a leletelemzés, egy, az I. világháború előtti időkből "ottrekedt", német (=dunai sváb) nemzetiségű kutató, Felix Milleker személyes odaadása következtében.⁵¹⁰ A népvándorlás-kori régészeti feltárások 1918 utáni megszűnését a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján értekeztek a szlávok, sőt egyes esetekben az ún. ószerbek őshonosságáról.⁵¹¹

Egy szemléletbeli negatívum is hátráltatta a középkor-régészet kibontakozását a két világháború közti időszakban. A vajdasági szerb történészek hagyományosan igen éles időhatárként kezelték az 1690-91-es szerb bevándorlást.⁵¹² Az ettől korábbi eseményeket egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előtörténetként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.⁵¹³ E szemléletből következik, hogy a tájegység koraközépkori anyagi kultúrájának egyetlen korabeli összefoglalásában, a *Vojvodina* című monográfiában, Borislav Jankulov még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott hivatkozni.⁵¹⁴ Jankulov összefoglalásában tetten érhető egy – általában csak félszavakból – félmondatokból kikövetkeztethető – alapállás. Bár maga a mű szerzője jó antikváriusi szemlélettel közelít a leletanyaghoz, és minden egyes leletben

⁵⁰⁹ Radonić (1919).

⁵¹⁰ Milleker személyéről, ténykedéséről lásd: Scherer (1983). A hivatkozott elemzés hiányait kiegészítette: Makkay (1987), 361. Egy további, sajnos csak nehezen elérhető elemzés: Brukner, B. (1997), 11-17.

⁵¹¹ Erdeljanović (1925a), 275-308. Ivić, A. (1929), 4-5; Popović, D. J. (1925), 5-19; Nikolić, D. (1941), I – II., illetve 140-146.

⁵¹² Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívnak szánt monográfiája, amelynek első kötete (Popović, D. J. (szerk.) (1939)), az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

⁵¹³ lásd pl.: Grujić (1939), 330-414; valamint: Kašanin (1939), 441-454.

⁵¹⁴ Jankulov (1939), 81-90.

igyekszik felmutatni azokat az iparművészeti szemszögből nézve értékes jegyeket, amelyek az adott tárgyat egyedivé teszik, munkájában mégis egy sajátos távolságtartás tapasztalható az avar régiségekkel szemben. A távolságtartás okát a *Vojvodina*-monográfia egy másik tanulmányában, a Petar Skok által a helynevek etimológiájáról írott elemzésben találjuk meg.⁵¹⁵ Az avarok itt török nyelvű népként kerülnek bemutatásra. Ez pedig a történeti nyelvészetben járatlan helyi (értsd: szerb) olvasó oly módon fordíthatta le, hogy az avarok az oszmán-törökökkel voltak azonos származásúak. A szerb közegben pedig egy ilyen azonosítás eleve egy negatív értékítéletet jelentett, mert az oszmán-törökök jelentették a „nagy ellenséget” közel öt évszázadon át, a 1389 és 1912 között.

A Jugoszláv Királyságot – közismert módon – a náci Németország hadserege 1941 áprilisában lerohanta. A Versailles-i békeszerződés által életre hívott, de egységessé a királyi diktatúra ellenére sem vált állam néhány nap alatt széthullott alkotó elemeire. A Vajdaság három régiójára más-más sors várt. A Bácska visszakerült Magyarországhoz, a Szerémség Horvátországhoz, a Bánság pedig jogilag Szerbia része maradt, de német protektorátusként. Az így kialakított politikai keretek a régészet, és ezen belül a középkor-régészet esélyeit is alapvetően meghatározták. A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában teremtődtek meg a legkedvezőbb kutatási esélyek, a Bánságban ugyanis csak és kizárólag egy-egy leletmentés folyt,⁵¹⁶ a Szerémség pedig már 1941 nyarán az etnikai háború poklába süllyedt. A kutatás csak a Bácskában folyhatott előre meghatározott célkitűzések szintjén. A célkitűzéseket Banner János fogalmazta meg, a tájegység többnemzetiségű voltát, és e multietnicitás múltbeli gyökereit kiemelve.⁵¹⁷ Banner sajátos, „többnemzetiségű” célkitűzéseire annak okán is érdemes hangsúlyosan utalni, mert ezt az 1945 utáni időkben tendenciózusan letagadták vagy elhallgatták, különösen a kommunista diktatúra első két évtizedében: a bácskai régészeti tevékenységet a „fasiszta megszállás”, illetve „fasiszta kollaboráció” jelzős szerkezetekkel illett leírni.⁵¹⁸ E sommás, dehonesztáló ítélet azonban egyáltalán nem tükrözi vissza az adott, négyéves korszak kutatási célkitűzéseit. Ezzel szemben viszont a Banner János által, 1942-ben írott, a „Régészeti feladatok a Délvidéken” című, sajnos még a magyar szakemberek számára is jórészt ismeretlen cikk manapság is vállalható, sőt vállalandó feladatokat fogalmaz

⁵¹⁵ Skok (1939), 108-127.

⁵¹⁶ Típuspéldaként a *Feketető* (sz.: Crna Bara) – Prkos lelőhely említendő: *Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957), 199-218, és különösen 202. (Az őskori leletek közlése, a 10-11. századi temető rövid említésével!) A temető közlése: Stanojev (1989), 129-130.*

⁵¹⁷ Banner (1942). Reprint: Banner (2004), 150-151.

⁵¹⁸ E nézeteknek mintegy muzeális értékű összefoglalását nyújtja egy 2001-es(!) keltezésű mű: *Kumović (2001), 145-147.*

meg. Ezek: a népvándorlaskor történeti kérdéseinek a tisztázása, a magyar-szláv viszony vizsgálata, illetve a középkori településhálózat rekonstrukciója.⁵¹⁹

Az 1944 őszen bekövetkező, újabb uralomváltás folytán a Vajdaság a titói Jugoszlávia része lett, így régészettel szembeni elvárásoknak is újra kellett fogalmazódniuk. Az igazolandó (ál)történeti érveket maguk a hatalom új birtokosai tették meg, hangsúlyosan pánszláv és pánjugoszláv szellemiségben. Fentebb, a történeti bevezetőben és e fejezet szerbiai alfejezetében már utalt tényeket kell újrafogalmaznunk, néhány új adat beiktatásával. A sztálini Szovjetunióban kialakított szláv régészet posztulátumainak a jugoszláviai, és ezen belül: vajdasági meghonosodását nemcsak a jugoszláv pártállam 1945 és 48 közötti, hangsúlyosan szovjet igazodása segítette, hanem belső okok is. A partizánmozgalom révén tömegmozgalommá vált Jugoszláv Kommunista Párt ugyanis már 1943-ra pánjugoszláv és ez által pánszláv ideológiát vallott (az internacionalizmus folyamatos emlegetése mellett). Olyan ideológiát, amely a vegyes lakosságú területeken minden egyéb szempont fölé helyezte a „nép” (értsd: az elnyomottakkal azonosított délszláv lakosság) védelmét a kizsákmányoló „elnyomókkal, idegenekkel és népi ellenségekkel” (értsd a nem délszláv származásúakkal) szemben. E szemléletet tükrözi az 1994. október 17-ei Tito-parancs, amely a katonai közigazgatás bevezetését rendelte el a Vajdaságban.⁵²⁰ Még határozottabb megfogalmazást nyert a nem-szláv népekkel szemben táplált ellenérzés az Ivan Rukavina tábornok által kiadott, 1944. október 22-én közzé tett *Hirdetményében*, amely szerint *a nemzeti jövő és e területek jugoszláv⁵²¹ jellegének megőrzése teszi szükségessé a nem-délszláv lakosság elleni intézkedések foganatosítását a Vajdaság területén.*⁵²² Magyar nyelven A. Sajti Enikő közölte

⁵¹⁹ Banner (1942). Reprint: Banner (2004), 150-151. Mivel e szöveg mind eredeti változatában, mind pedig reprintben egy-egy nehezen elérhető folyóiratban látott napvilágot, a középkori feladatokat tárgyaló két bekezdését itt újraközzöljük:

„A népvándorlás is átviharzott ezen a területen. Itt előkerülő emlékei még sok történeti kérdés tisztázásához vezethetnek. Talán sikerül tisztázni a régi szlávok és a honfoglalók viszonyát, amelynek megoldása egyik legsürgetőbb régészeti-történelmi kérdésünk, és ott fogja megszólaltatni a leleteket, ahol elhallgatott az oklevelekkel is bizonyítható történelem.

Ez utóbbi kérdés már sajátos nemzeti feladata régészetünknek. Ehhez kapcsolódik a másik, nemzeti szempontból legfontosabb feladat. Az elpusztult középkori magyar falvak és temetőik rendszeres kutatásaira gondolunk, úgy, mint ahogy az a Kecskemét és Gyula környéki, meg a Csanád megyei ásátásoknál történt.”

⁵²⁰ A. Sajti (1987), 244.

⁵²¹ E szó fordításban még a vajdasági magyar – tehát mindkét nyelvet anyanyelvi szinten ismerő – kutatók körében is tapasztalható bizonytalanság. A „jugoszláv” jelzőt azért választottuk a „délszláv” helyett mert az eredeti szövegben a „jugoslovenski” és nem a „južnoslovenski” szó szerepel.

⁵²² A parancs szövegének e részletét először idézte A. Sajti (1987), 244. A szöveg értelmezésére azonban csak Cseres Tibor vállalkozhatott, a rendszerváltás után kiadott könyvében: Cseres (1991) 102.

elsőként azt a cikkrészletet, amely – 1944. október 28-án, tehát hat nappal Rukavina-hirdetmény megjelenése után – e rendelkezés idézett részletét mintegy cselekvési programmá alakította, az új hatalom legfontosabb sajtóorgánumban a *Slobodna Vojvodinában*.⁵²³ Dolgozatunk témája miatt e szövegben nem az etnikai tisztogatást sugalló megfogalmazásra, hanem az első mondatban lefektetett történelmi posztulátumra érdemes figyelni. Itt ugyanis világosan megfogalmazódik egy kedvelt tétel: az hogy az adott, többnemzetiségű térségben csak „elődeink” (értsd a délszláv népek ősei) rendelkeztek, rendelkezhetek civilizatorikus képességekkel. Hiszen ők és csakis ők tették lakhatóvá és termővé a Bácskát, valamint értelemszerűen „Pannóniát” (azaz a Kárpát-medence síkvidéki részeit) – legalábbis a hivatkozott felfogás szerint. Az 1947-ben újjászülető vajdasági középkor-régészetben e gondolat axiomatikus erejűnek számított, egészen az 1960-as évek végéig. A közbeszéd, illetve a politikai publicisztika szintjén pedig e szemlélet nemcsak a Tito-korszak végéig maradt fenn, hanem új erőre kapott a Milošević-korban is.

Az 1945 utáni másfél-két évtizedben a vajdasági régészet tökéletesen illeszkedett a belgrádi elvárásokhoz a terepmunka prioritásainak a megfogalmazásában is. A középkor vonatkozásában két feladat számított elsődleges fontosságúnak. Ezek: a szláv régészeti emlékek kimutatása és elemzése, valamint az épített örökség (értsd: a szerb kolostorok) állagvédelme és kutatása. A műemlékek esetében a fentebb már vázolt, sajátosan szelektív prioritásrendszer érvényesült az 1945 utáni években is. Alapelvként szolgált az 1960-as éveikig az, hogy csak a szerb történelemmel összefüggő, középkori épületmaradványok vizsgálata érdekében indulhatott régészeti kutatás. A szerb műemlékek mentése iránti igényt az is fokozta, hogy a horvát ustašák a II. világháborúban több szerémségi ortodox kolostort is felgyújtottak és leromboltak.

A szláv emlékek kutatása szerves része volt a szerb régészet egészét átítató, szovjet sugallatú, pánszláv igazodásnak. A szláv emlékanyag fellelésének az igénye miatt kellett megindulnia a Bánátban több telepásatásnak is, 1947-ben. A pancsovai⁵²⁴ (sz.: Pančevo) és a tiszahegyesi⁵²⁵ (sz.: Idoš) lelőhelyen belgrádi régészek ástak, a szövetségi fővárosban megfogalmazott, pánszláv jellegű kérdésfelvetések jegyében. 1948 után, a Tito – Sztálin

⁵²³ A. Sajti (1987), 244. „Az idegen elemek tíz és százezrei – akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra (...) arra készülve, hogy ebben a számunkra nehéz helyzetben a kellő pillanatban ismét a hátunkba döfjék a kést. (...) A nép érzi, hogy (...) szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják Bácska jugoszláv jellegét.”

⁵²⁴ Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948), 78-94.

⁵²⁵ Grbić (1950), 113-118; Grbić (1951), 133-138.

konfliktus éveiben a közös alapokon nyugvó szláv régészet csúszott át a Vajdaságban az „őszerb” őshonosság igazolásának az igényébe. Fentebb már utaltunk a vajdasági születésű, de 1945 után már Belgrádban ténykedő Rajko Veselinovićra, aki mintegy újfogalmazta a délszlávokkal azonosított őszerbek római kori bevándorlásának a nemzeti romantikus tételét.⁵²⁶

A kutatási célok halmaza – mint fentebb, a belgrádi fejlemények taglalása során már ismertettük – az 1960-as évek elején alakult át, Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević révén. Ők ugyanis a Kárpát-medence déli szélének a leletanyagát ismét Kárpát-medencei kontextusban tudták és akarták vizsgálni. A szerb nemzetiségű vajdasági kutatók körében – tisztelet a néhány ritka kivételnek, így magának Danica Dimitrijevićnek – csak mérsékelt érdeklődést váltott ki a népvándorlás-, illetve középkori leletek Kárpát-medencei kontextusának az újfelfedezése. A kutatók nagy többsége az adott időszakban az ős-, illetve a római kor kutatása felé fordult. Így a középkori anyagi kultúra nyomainak az előkerülését továbbra is jórészt a véletlen határozta meg. Feltárási leletek esetében pedig a középkori tárgyak többsége vagy leletmentések során, vagy pedig a más korok megismerésére irányuló feltárások mintegy "melléktermékeként" került napvilágra. Nagyobb ívű kutatási témák vizsgálata csak a Bácskában és a Szerémség északkeleti részén folyt. Itt pedig a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig – egy-egy ritka kivételtől eltekintve⁵²⁷ – magyar nemzetiségű régészek: Nagy Sándor, Szekeres László vagy Ricz Péter művelték a középkor-régészetet. Olyan kérdésfelvetésekkel, amelyek jóval jobban visszatükrözték a magyarországi, mint a szerbiai középkor-régészet kutatási prioritásait.

Sajátos visszhangot váltott ki a szerb közvéleményben a dunacsébi (sz.: Čelarevo) későavar-kori temető leletmentése. E lelőhelyről alább szólunk részletesen, itt csak annyit emelnénk ki, hogy a sírok betöltésében kibontott, másodlagosan bekarcolt menorával (azaz hétágú gyertyatartóval) díszített, római kori tetőfedő cserepek töredékei⁵²⁸ a szerb közvélemény szélesebb rétegeiben is visszhangot váltottak ki. Annak következtében, a belgrádi bulvársajtó felkapta a dunacsébi temetők értelmezésének a kérdését. E sajtó pedig – talán kezdetben az ásatók sugalmazása alapján is – a temetőt egyértelműen kiragadta a kései avar korszak problematikájáról, és egy “kazár” értelmezést igyekezett nyújtani. Az új értelmezés pedig akkor öltött végleges formát, amikor Milorad Pavić – az 1980-as évek szerb

⁵²⁶ Eljárásáról már egy korábbi munkánkban szoltunk: *Takács (1991a)*, 508-510.

⁵²⁷ A ritka kivételek: *Stančić (1980)*; 176-177; *Stanojev (1980a)*, 89-119; *Stanojev (1980b)*, 164-165; *Bunardžić (1978-1979)*, 33-67; *Bunardžić (1980)*.

⁵²⁸ *Bunardžić (1980)*, 1 t. 1-3; 2. t. 2, 4. stb.

irodalmának egy jeles képviselője – egy sajátos, szótár formájú regényt írt a kazárokról.⁵²⁹ Ízig-vérig posztmodern alkotásának a részletes ismertetése túlmutat dolgozatunk keretein. Annál is inkább, mert az egyes címszavakban rejlő utalások – mondhatni a dolgok természetéből fakadóan – az 1980-as évek Jugoszláviájára vonatkoznak. A kazárok is metaforikus értelmet nyertek „Pannon tenger aljára süllyedt”, vagy „elveszett” nép tételének többszöri ismétlése mögött nem nehéz a soknemzetiségű Vajdaság Tito-kori propagandaszólámát felfedezni. Egy olyan konglomerátumot vázol a regény, ahol a nemzeti kisebbségek (a kor szóhasználatára szerint: a nemzetiségek) már kikerültek saját korábbi etnikai kötelekeikből, és egy különálló, bár egyre fogyatkozó, kettős identitású etnikai egységet alkotnak.⁵³⁰ Nota bene: a regény írásakor alkotója még a belgrádi szerb értelmiség toleráns, a kor szóhasználatára szerint: liberális rétegéhez tartozott.

A miloševići diktatúra kiépülésével, vagyis a vajdasági felemás autonómia 1988-as megszüntetésével ismét a régi prioritás, azaz az „őszerb” etnikum minél korábbi megjelenésének a hangsúlyozása vált uralkodó érvényűvé. Hirdetésének valódi terepe olyan helyi jelentőségűnek ítélt munkák sora lett, amelyek az esetek többségében nem érik el a tudományos diskurzus folytatásához minimálisan szükséges színvonalat, az érvelés alapjaként szolgálni hivatott források hiánya, illetve félreértelmezése miatt.⁵³¹ A többé-kevésbé tudományos igényű (is) íródott publikációk esetében részben a fentebb már elmondottakat kellene megismételnünk. Így sem mulaszthatjuk el azonban annak a kiemelését, hogy Đorđe Janković vált az őshonossági tan legfontosabb terjesztőjévé.⁵³² E kutató fentebb már szintén utalt belgrádi honossága pedig a vajdasági régészet szoros függését szemléleti, az autonómia 1988-as megszüntetése utáni időkben. Magunk részéről tehát kortünetnek tekinthetjük azt, hogy ismételten felbukkanhatott, a déli szlávok római kori megtelepedésének az elmélete. Hiszen a miloševići ideológia egyik jellegzetessége volt az őshonosságból levezetni a többletjogok iránti igényt. Még azon sem lepődhetünk meg, hogy e tévtan alátámasztásául egyre inkább a régészeti leletanyag, pontosabban e leletek sajátosan téves értelmezése kerül előtérbe. Ezen utat ugyanis már Rajko Veselinović 1953-as tanulmánya is kijelölte.⁵³³ Így nyugodt lélekkel kimondható, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években alig egy helyen sikerült új érvet hozzáadnia a már korábban is közölt téveszmékhez. Annyi újdonság történt

⁵²⁹ Pavić (1987). E regényt irodalmi szempontból értékelte magyar nyelven: Bányai (1985), 1506-1507.

⁵³⁰ Pavić (1987).

⁵³¹ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: Pejin (2003).

⁵³² Janković, Đ. (1995), 125-146; Janković, Đ. (1995/1996), 77-82; Janković, Đ. (1997a), 382-393; Janković, Đ. (1997b), 362-375.

csak, hogy új lelőhelyek kerültek előtérbe: így pl. egy Horgos (sz.: Horgoš) határában kibontott, szarmata telep.⁵³⁴ Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól párszáz méterre már a népvándorlás-kor elején is szláv falu állott. Talán nemcsak e dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

A szerbiai, 2001-es rendszerváltás következtében egy rövid, átmeneti időszakban úgy tűnt, a vajdasági középkor-régészetben is be fog következni az új, kevésbé nemzeti alapú célok kijelölése. A rendszerváltás felemás jellegét jól tükrözi az, hogy a vajdasági régészetben jelenleg mindkét megközelítésnek, azaz mind a szerb nemzeti-romantikus, mind pedig a realista megközelítésnek megvannak a hívei, akik egymás munkásságára általában nem is reflektálnak. Az érdeklődés mikéntjében is megmutatkozik a Vajdaság története és középkori anyagi kultúrája iránti kettős kötődés. Az egyik irányzat markáns jellemzője a tartomány soknemzetiségű és sokvallású voltának a felfedezése iránti igénynek igyekszik hangot adni, a másik viszont a – valós vagy vélt – szerb gyökerek kimutatására koncentrál. Két, reprezentatívnak szánt kiadvány alapján mutatjuk be a két megközelítés közötti különbséget. Pozitív példaként *‘A Vajdaság templomai és kolostorai’* című, szerb, német, angol, sőt magyar(!) nyelven is kiadott áttekintésre utalunk.⁵³⁵ E turisztikai jellegű kiadványban ugyanis nemcsak a szerb pravoszláv egyház templomai találhatók meg, hanem az összes többi, történeti felekezet temploma és imaháza is. Sőt a kiadvány figyelmesebb olvasója arra is felfigyelhet, hogy a régió legrégibb álló temploma egy katolikus templom: 13. századi, bácsi, ferences kolostortemplom. Építése így évszázadokkal megelőzi a legkorábbi szerb ortodox monostorok: a 15. századi Bolgyán (sz.: Bodjani), Vojlovica (sz.: Vojlovica) stb. alapítását. Az objektivitás próbaköve ez esetben is a fruskagórai szerb pravoszláv monostorok bemutatása. A könyv szerzői objektívek, így pontosan rögzítik azt, hogy – bár a néphagyomány több esetben is tudni vél 12–13. századi alapításokról – a legkorábbi írott források szerint is csak 15. századból vagy még a későbbi időkből eredeztethetőek az egyes rendházak.

A hivatkozott kiadvány alapján arra gondolhatnánk, végre nyugvópontra juthatnak évszázados, de felesleges viták. E várakozást teszi semmissé egy másik, szintén rövid összefoglalás a Vajdaság kulturális örökségéről szerb, illetve angol nyelven.⁵³⁶ Ez utóbbi könyvkecske szerzője, Nada Savković egyetlen összetett mondatban tekinti át e tájegység középkorát. E mondat célja, kiemelni a keleti és nyugati hatások keveredését, oly módon

⁵³³ Veselinović (1953), 5-52.

⁵³⁴ Janković, Đ. (1997b), 362, 364, old., 1-3. kép.

⁵³⁵ Perković (szerk.) 2006.

fogalmazva, hogy a Magyar Királyság neve említésre se kerüljön.⁵³⁷ A szerző az épített örökség esetében is egy sajátos nézőpontból érdeklődik a középkor iránt. Művében nem szerepel a bácsi, a péterváradi, a redneki, a titeli vagy a verseci vár, a dombói, aracsi monostor, bácsi ferences kolostor, vagy egyetlen más, 15. századnál korábbi műemlék sem. Helyüket a szerb ortodox kolostorok vették át. Oly módon, hogy a szöveg nem utal túlnyomó többségük török-kori keltezésére. Sőt, megtévesztő módon a legkorábbi szerb kolostorok építési idejeként nem a 15., hanem a 13. századot adja meg. A középkor iránti lelkesedés egy sajátos megnyilvánulásaként viszont Nada Savković nagy részletességgel taglalja az Óbecse (Bečej, Szer.) határában álló, *Fantast* (=Fantaszt) nevű kastélyt.⁵³⁸ Egy olyan épületegyüttest mutat be, amelyet a dúsgazdag földbirtokos, Bogdan Dunderski épített fel 1919 és 23 között, neogót stílusban. A második könyvecske áttekintését negatív végkövetkeztetéssel kell zárnunk, általánosabb szintre emelve megfigyeléseinket. Létezik egy olyan réteg a vajdasági szerbség írástudói között, akik nem a táj valódi középkori története iránt érdeklődnek, hanem a későbbi műemlékekből konstruálnak önmaguk számára egy hangsúlyosan szerb közeget, önnön gyökereik meglelése érdekében.

Csak a jövő döntheti el, hogy a két, fentebb körvonalazott hagyomány közül melyik jut érvényre. Így az is kérdéses jelenleg, vajon a vajdasági középkor-régészetben a valódi problémák megoldása iránti igény kerül-e felül, vagy az államnemzet nemzeti mitológiából származó, axiomatikusnak tartott tételek bizonyításának a kényszere.

1.) A nemzetállami keretekhez nem vagy csak részben kötődő kutatók vagy kutatóműhelyek célkitűzései

Az előző alfejezetekben példákkal szemléltettük azt, hogyan fogalmaztak meg elvárásokat az észak-balkáni térség egyes 19-20. századi, nemzeti ideológiái az önnön múltat feltárni és értelmezni igyekvő írástudóik számára. Létezett azonban egy sor olyan kutató vagy kutatási műhely is, akik, vagy amelyek nem igazodtak az így lefektetett alapelvekhez, hanem

⁵³⁶ Savković (2003)

⁵³⁷ Savković (2003), 5. "as well as two great empires clashed here: the Austrian and the Ottoman, so did two cultures: the East and the West also touched and the traces are still visible in the remains of the buildings from the middle ages. The Orthodox monasteries of Fruška gora (13th – 18th centuries) are still keeping the rear examples of the Medieval art, (...)"

⁵³⁸ Savković (2003), 53-55.

kutatásaikat saját elvárásaik és céljaik által kijelölt keretek között végezték. E kutatók, illetve műhelyek vagy az adott, nemzetinek nyilvánított kutatási közeg periferiáján léteztek, vagy pedig külföldi kutatóműhelyek tagjaként kerültek az adott észak-balkáni országba. Az alábbiakban az e közegben megfogalmazott célokat tekintjük át, oly módon, hogy szükségképpen ismét reflektálunk a térség turbulens, 20. századi történetére.

Az államnemzeti ideológiákhoz nem kötődő kutatók / kutatóműhelyek tevékenységét is azzal kell bevezetni, hogy emlékeztetünk a 20. század elejének mindent meghatározó eseménysorára, az I. világháborúra és az azt lezáró békekötésekre. Ez az eseménysor ugyanis meghatározta az elkövetkező évszázad észak-balkáni régészeti kutatásainak a kereteit is. Az észak-balkáni térség nemzeti ideológiái közül azok bizonyultak sikeresnek, amelyek területi igényeiket érvényesíteni tudták a térség politikai térképének az átrajzolásánál, az I. világháborút lezáró, Párizs környéki béketárgyalásokon. A sikeres, azaz 1918 után területi gyarapodást elkönnyvelő nemzetek ideológiái az elkövetkező időkben olyan zárt rendszerre igyekeztek tenni kikerekített területű országukat, hogy az újonnan meghúzott határok által kijelölt területek jelentsék azt a saját „fennhatósági területet”, ahol a nemzeti múltat feltárni hivatott tudományágak kutatni illetékesek.

Bár az „illetékességi területek” kijelölésére és betartására irányuló törekvést a régió egyes történészei és régészei a kutatás „természetes előfeltételeként” igyekeztek külföldön, ezen belül is a nyugati világban elfogadtatni, az észak-balkáni térség középkor régészete mégsem válhatott zárt rendszerekben létező „nemzeti” kutatások halmazává, sem a két világháború közötti időszakban, sem pedig 1945 után. Létezett ugyanis egy sor olyan kutatóhely és/vagy a történeti kérdések iránt érdeklődő írástudó, aki kérdésfelvetései megfogalmazása során nem volt hajlandó elfogadni az *ad hoc territorialitás* anakronisztikus elvét. Az ilyen kutatóhelyek és/vagy írástudók három csoportba oszthatók. Első helyen az emelendő ki, hogy maguk az *ad hoc territorialitást* vallók sem tartották magukat az általuk hirdetett elvhez. Második helyen az észak-balkáni térség országaiban élő nemzeti kisebbségek írástudóinak a tevékenységére kell utalnunk, harmadik helyen pedig arra, hogy a nemzetközi együttműködésben zajló projektumok kutatási programjai is adott esetben meg tudták kerülni a „saját” örökséget „védelmező” *ad hoc territorialitás* elvét.

Az első eset zárható le legkönnyebben. A szakirodalom részletesebb áttanulmányozása példák sorát szolgáltatja arra, hogy az észak-balkáni térség győztes államainak a kutatói is rendszeresen megkerülték az *ad hoc territorialitás* elvét, amikor önmaguk elemezték „illetékességi területükön” kívül eső emlékanyagot. Hiszen még a világháborút területi nyereséggel lezáró országok középkori örökségének is van olyan része, amely az 1919-es

határokon kívülre esik. Nota bene: ilyen esetekben el tudtak tekinteni a Párizs-környéki kastélyokban meghúzott határok érvényétől még az ezek betartására legérzékenyebb szerb értelmiségiek is. A szerb szakirodalomban így időről-időre elemzések jelennek meg görögországi és/vagy törökországi műemlékekről.⁵³⁹ Egyetlen, de jellemző példaként az Athos-hegyi Chilandriu/Hilandar kolostorára utalunk, amely ugyan területi szempontból sohasem tartozott Szerbiához, de szerb alapítású intézményként így is a szerb középkorkutatás, sőt helyi pravoszláv egyház és a szerb humánértelmiség érdeklődésének állandó és kitüntetett tárgya.⁵⁴⁰ Az e körbe tartozó megnyilatkozásokkal a továbbiakban részletesen nem foglalkozunk, csak regisztráljuk őket az adott állam elemzéseit tárgyaló alfejezetben.

Az „illetékességi területek” lazulását hozhatta továbbá az is, ha az adott országban nemzeti kisebbségek éltek, márpedig ilyenek az észak-balkáni térség minden országban voltak, és – a több-kevesebb nyíltsággal végre hajtott asszimilációs politika ellenére – ma is léteznek. Ennek ellenére: általános elvként leszögezhető, hogy az államnemzeti szerepkört betöltő nemzet írástudói nem szoktak számolni a kisebbségi közösségek múltbeli jelenlétével – tisztelet a néhány ritka kivételnek.⁵⁴¹ Így a nemzeti kisebbségek múltjának elemzése nem is szokott pozitív elvárásként szerepelni egy-egy észak-balkáni ország „nemzeti” kutatásában. A középkori múlt, és a rá utaló emlékek államnemzeti kisajátítása része a fentebb már utalt *ad hoc territorialitás* nézetrendszerének. Él e gyakorlat annak ellenére is, hogy egy-egy észak-balkáni ország „nemzeti” kutatásában olyan középkor-régészek is fel szoktak tűnni, akik a nemzeti kisebbségekhez tartoztak. Így kérdésként kell, felmerüljön, e kutatók számára léteznek-e kisebbségi helyzetükből következő elvárások.

A történeti régészeti szakirodalom kisebbségi nézőpontú átrostálása során érdemes magukat a kisebbségeket is két kategóriába sorolni – praktikus okokból. Az észak-balkáni térség nemzeti kisebbségeinek a többségét olyan közösségek teszik ki, amelyek nemzettársai egy-egy szomszédos államban az államalkotó nemzet szerepkörébe jutottak. Az ilyen kisebbségi közösségek múltjával, középkori régiségeinek a kutatásával kapcsolatos célkitűzéseiben gyakran mutatható fél egy sajátos kettőség. Az államnemzet kulturális kormányzatának különböző szintű exponensei gyakran várnak el, vagy csak sugalmaznak egy, az államnemzeti történeti narratíva irányában tanúsítandó lojalitást, miközben maguk a kisebbségi kutatók, ha tehetik, inkább saját anyanemzetük történeti narratívájához igyekeznek kötődni. Egyetlen példaként a török-kor emlékeit feldolgozó bulgáriai török kutatókra

⁵³⁹ *Deroko (1956b)*, 293-300; Már címében is utal a határon kívüli műemlékekre: *Nenadović (1980)*.

⁵⁴⁰ Ezt tükrözi a tény, hogy még a titói Jugoszlávia idejében is jelent meg reprezentatív kivitelű, képes album e műemlékekről: *Bogdanović – Đurić – Medaković (1978)*.

utalunk, akik északkelet-bulgáriai szülőföldjük oszmán-török emlékei iránt mutattak a bolgár átlagnál nagyobb érdeklődést.⁵⁴² A további néhány, ritka kivétel mind a térség északi széléhez, azaz – az 1918 utáni tájfogalommal élve – a Vajdasághoz kapcsolódik. Az alábbiakban ezeket ismertetjük kicsit részletesebben

A 19. század közepső és utolsó harmadában a néhai Magyarország területén élő szerb értelmiségiek fogalmazták meg nemcsak a saját kisebbségi sorstársaik történeti elemekkel átítatott, polgári nemzettudatát, hanem az ehhez kapcsolódó történeti narratívát is.⁵⁴³ Azaz, a 19. századi Magyarország területén élő szerbség írástudói mintegy megfordították a kisebbségi – anyanemzeti viszonylatban szokásos információáramlást. Ez esetben ugyanis nem az etnikai terület központjából terjedt a nemzettudat alátámasztására hivatott történeti axiómarendszer a kisebbségi sorsú nemzetrész felé. Hanem éppen fordítva: a kisebbségi sorsú nemzetrész járt élen e tudat megfogalmazásában. Dolgozatunk értelmezési fejezetének szerbiai és vajdasági alfejezetében fogjuk megvizsgálni, hogyan tudott e történeti önkép a szerb középkor-régészetre hatni.

A másik példánk is a Vajdaság területéhez kötődik, de egészen más területi-politikai konstellációban. 1948 után – a sztálinizmus gyakorlatával elvben szembe szegülő titói nemzetiségi politika részeként – a partállami ideológia a helyi magyarságnak előbb némi kulturális autonómiára emlékeztető önszerveződést engedélyezett,⁵⁴⁴ majd pedig 1952-ben, ennek eredményeitől megijedve, egy elkülönítési folyamat megindítását szorgalmazta.⁵⁴⁵ A

⁵⁴¹ *Dimitrijević, D. (1969), 85-94.*

⁵⁴² *Emel (1965), 73-79.*

⁵⁴³ A Szerb Matica történetét feldolgozta: *Milisavac (1986).*

⁵⁴⁴ A vajdasági muzeológiai szakirodalomban csak elvétve találni nyomát annak, hogy 1952-ben a pártállami kulturális vezetés engedélyezte azt, hogy a Zentán (szer.: Senta) egy magyar nemzetiségi múzeum alakuljon, de e kezdeményezést még ugyanebben az évben visszavonták (Nagy Sándor, valamint Szekeres László egybehangzó szóbeli közlése az 1980-as évek közepén). A múzeum feladata a magyar nemzeti kisebbséghez köthető néprajzi anyag gyűjtése és bemutatása lett volna, azaz a magyar jellegű, de a középkori tárgyi örökséghez tartozó tárgyakat gyűjtését és elemzését még e tiszavirág-életű kísérlet során sem volt ildomos számba venni. A magyarországi szakmai közvélemény számára jórészt ismeretlen az is, hogy 1952-ben a palicsi (szer.: Palić) fürdőben, a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség Magyar Ünnepi Játékokat szervezett, amelyen – úgy tűnt – bemutatásra kerülhet a helyi magyarság kulturális öröksége. A rendezvény azonban olyannyira a vajdasági magyarság seregszemléje lett, hogy a kultúrszövetséget – „nacionalista kilengés” címén – még ugyanebben az évben a feloszlattal felérő módon átszervezték. (*Dudás (1994), 196 – 197.*) Sőt, a rendezvény alkalmából egy alkalmi gyűjteményes kötetet is sikerült kiadni, benne a történelmi múltat és a néprajzi emlékeket áttekinteni hivatott írással. A népszerűsítés igényével írt összefoglalás (*Herceg (1952), 19 – 36.*) ismeretlensége talán azzal magyarázható, hogy szerzője Herceg János volt, egy olyan, jó szándékú népi író, aki a tájegység tárgyi emlékeit, vagy épített örökségét még alapvonalaiban sem ismerte.

⁵⁴⁵ E folyamatot tudományos alapossággal elemezte: *Hódi (1992).* A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a hivatalos propaganda átalakulása következtében már Bori Imre is feladta

pártállami ideológusok a vajdasági magyarságot önálló entitásként, tehát a magyar etnikum egészétől már jóval 1918 előtt elkülönült etnikai kisebbségként igyekeztek értelmezni, és e tudatot magában a vajdasági magyarságban is el akarták ültetni. A tudatalakítás részeként a vajdasági magyarság elkülönülésének az első nyomait a távoli múltba, legalább a 18. századig kellett visszavetíteni. Az irodalomtudomány – a vajdasági magyarság körében 1945 után legjobban kibontakozó humán tudomány – jutott legtovább az önálló vajdasági magyar tudat vélt történeti gyökereinek a feltárásában, Bori Imre munkássága révén.⁵⁴⁶ A vajdasági magyar irodalomról szóló, többször is újrafogalmazott összefoglalása nem tartalmazott utalást az anyagi kultúrára, mégis egy olyan mű volt, amely a középkor régészetét vajdasági magyarként művelő régészek akár kutatási programként is felfoghattak (volna). Az 1980-as évek végén lezajlott politikai váltás szüntette meg, vagy legalábbis szűkítette be a magyarság egészétől már jóval 1918 előtt elkülönült, vajdasági magyar nemzetiség gondolatának az érvényesülési esélyét. Dolgozatunk értelmezési fejezetének szerbiai és vajdasági alfejezetében fogunk kísérletet tenni arra, hogy kiderítsük: tudott-e a vázolt nézetrendszer a régészeti leletanyag értelmezésére is hatást kifejteni.

A kisebbségek második kategóriájába olyan etnikai és/vagy vallási közösségek tartoznak, amelyek vagy egyáltalán nem rendelkeznek nemzetállammal, vagy pedig e nemzetállam egy távoli régióban terül el. E kategóriába is számos észak-balkáni közösség tartozik: a cigányság (=romák), az örmények, a vlachok, a zsidóság, stb. Tudomásunk szerint csak egyetlen ilyen közösség, a zsidóság körében fogalmazódott meg a saját történeti gyökerek önálló feltárásnak az igénye. Dolgozatunk témájától távol vezetne a judaisztikai kutatások részletes áttekintése, és a dolgozat szerzőjének e ponton azt is be kell vallania, hogy a balkáni zsidóság középkori történetét, anyagi kultúráját tárgyaló szakirodalom egy részét nyelvi korlátok miatt nem tudta áttekinteni. Azt viszont itt feltétlenül érdemes kiemelni, hogy az észak-balkáni térség zsidó jellegű régiségei túlnyomó többségükben újkoriak,⁵⁴⁷ így a kutatásuk módját meghatározó célkitűzések is kívül esnek a jelen dolgozat időhatárain.

---

azt a számára is sugallt gondolatot, hogy a vajdasági magyar kultúrában valamilyen önálló entitást kialakulásának a nyomait keresse., és ő is amellet tette le a voksát (igaz csak 2001-ben, a Milošević-rendszer bukásának az évében), hogy a magyar nyelvi és építészeti kultúra az Alföld déli szélén is ezer éves hagyatékkaal rendelkezik. E törekvését már történeti olvasókönyve címében is tükrözi: 'Ezredéve itt' (Bori 2001).

⁵⁴⁶ Bori (1975). E mű szerb nyelvű, bővített változata: Bori (1976). A szerb változat magyar kiadása: Bori (1982).

⁵⁴⁷ Ezt tükrözik a 1948/49-ben életre hívott, belgrádi *Jevrejski Istorijski Muzej* (=Zsidó Történeti Múzeum) tárlata, amely a helyi zsidóság új, és a legújabb kor történetét tárgyalja, különös tekintettel az 1941 és 45 közötti zsidóüldözésekre. A kiállítás rövidített leírása megtekinthető a múzeum honlapján: <http://www.jim-bg.org/sp.htm>.

Sajátosan alakult a balkáni vlachok múltjának a feltárása is. A balkáni vlachok az újkorban sehol sem jutottak el az államalkotó nemzet státusába, így középkori hagyatékuk feltárása is háttérbe szorult. A vlachokat, pontosabban e nép sajátos, a modern románhoz igencsak hasonlatos nyelvét a német, illetve osztrák nyelvészek „fedezték fel” a 18–19. században, majd pedig egy Bulgáriába vándorolt cseh történész, Konstantin Jireček foglalta össze első ízben történetüket.⁵⁴⁸ Jobb megismerésükhöz jelentős mértékben hozzájárult még Gyóni Mátyás, aki e népesség sajátos életmódjára is hangsúlyosan utalt.⁵⁴⁹ A 19. század utolsó harmadától az egyes délszláv népek történészei vagy néprajzkutatói is számos alkalommal értekeztek róluk, a bolgár, szerb és bosnyák történelemben játszott szerepük miatt.⁵⁵⁰ A felsorolt kutatók: tehát a német, osztrák, cseh, szerb, horvát és bolgár nyelvészek, történészek és/vagy néprajzkutatók kérdésfelvetései tekinthetők a régészettel szemben támasztott feladatok kijelölésének is. Erre azonban a térségben dolgozó régészek – egyetlen kivétellel – mindmáig nem figyeltek fel. (A szabályt erősítő kivétel a boszniai – hercegovinai *stećak*-síremlékek, alább részletesebben ismertetendő vlach értelmezése. Az adott elmélet Bosznia-Hercegovinában született meg, és megalkotói természetesen nem a nem létező vlach értelmiség tagjai voltak.⁵⁵¹) A vázolt érdektelenség feloldásának egyik módja az lenne, ha akadna egy olyan etnikum, amely a balkáni vlachokban saját őseit ismerné fel, és a „régészet frontján szállna harcba értük”. Nem lehet vitás, hogy egy ilyen kombattáns, és ennél fogva elfogult megközelítési mód számítana bevett megoldásnak a délkelet-európai államok régészetében. E ponton nem lehet szó nélkül hagyni, hogy Románia, a térség egyetlen újlatin államnyelvű államának a történetírása és/vagy régészete a dákoromán kontinuitás propagálása miatt a balkáni vlachok mögül képletesen szólva kihátrált,⁵⁵² nem lehet arra számítani, hogy az adott kutatási téma e sajátos kombattáns megközelítés révén a közeljövőben népszerűvé válik, bár már van olyan honlap, amely az aromun történelem propagálását tartja fő feladatának.⁵⁵³ A jelenlegi, igen alacsony szintű érdeklődés tehát csak akkor nőhet meg, ha a

⁵⁴⁸ Jireček (1876); Jireček (1902-1904); Jireček (1911-1918).

⁵⁴⁹ Gyóni (1951), 337-349.

⁵⁵⁰ A balkáni vlachok múltját tárgyaló kutatásokat egy korábbi munkánkban tekintettük át: Takács M. (2004), 239-289.

⁵⁵¹ Wenzel (1962), 102-143.

⁵⁵² Boia (1999), 144-148.

⁵⁵³ Proiect Avdhela. Bibiliotheca Culturii Aromăne. www.proiectavdhela.ro (A megtekintés időpontja 2011.8.19.).

délkelet-európai térség középkor-régészetében egy regionális látásmód háttérbe tudja szorítani a szűk, csak és kizárólag a nemzetállami múltat preferáló kérdésfelvetéseket.⁵⁵⁴

A teljesség kedvéért meg kell említeni azt is, hogy a Balkán középső részén a középkor óta kimutatható egy városlakó, vulgáris latint beszélő, *aromun*nak, *aromán*nak, vagy – a délszláv szomszédaik által – *cincár*nak nevezett népcsoport.⁵⁵⁵ Mivel e népesség jelentős hányada kézművességgel és kereskedelemmel foglalkozott a 18–19. században, esetükben elvárható lenne egy humán értelmiségi réteg kialakulása, amely elvezett volna önálló történeti kutatásokhoz is. Annál inkább, mert az aromunok/arománok igen hamar szert tettek írásbeliségre. Fő központjukban, a mai Délkelet-Albániában fekvő, aromun/aromán nyelven Moscopole (görögül: Moszkhopolisz, szerbül Moskopolje, albánul Voskopojë) városában már 1731-ben(!) megtörtént az első aromun/aromán nyelven (is) írt könyv, egy négynyelvű szótár kinyomtatása.⁵⁵⁶ Östörténeti érdeklődés azonban ennek ellenére sem alakult ki az aromunok/arománok/cincárok körében. Ezt ugyanis teljes mértékben megakadályozott egy tény. Az nevezetesen, hogy az aromunok/arománok/cincárok leggazdagabb rétege északra, a történelmi Magyarország területére költözött a 18–19. század folyamán.⁵⁵⁷ A magyarországi aromunok/arománok/cincárok pedig igen hamar asszimilálódtak a hazai szerbségbe, egy sajátos kettős etnikai öntudat, azaz származásuk ismeretének a megtartásával. Így a szerbségbe olvadt, tehetősebb aromun/aromán/cincár polgárok már a szerb nemzeti törekvéseket, és ez által a magyarországi szerbség östörténeti narratívájának a megfogalmazását támogatták. A 20. században ismereteink szerint egyetlen, nagynevű aromun/aromán/cincár régész élt, a Budapesten 1901-ben született, de kutatóként a belgrádi Nemzeti Múzeumban működő Đorđe Mano-Zissi.⁵⁵⁸ E kutató – ismereteink szerint – egyetlen munkájában sem elemezte az aromun/aromán/cincár régiségeket. Első sorban a késő antik építészet iránt érdeklődött, a „valódi” középkor iránti érdeklődése pedig kimerült a macedóniai és dél-szerbiai, 14 –15. századi ortodox templomok lajstromozásában és

⁵⁵⁴ Amíg e váltás nem következik be, a balkáni vlachok középkori történetéről csak mintegy mellékesen olvashatunk, pl. a transhumance-ot feldolgozó munkákban: *Antonijević (1976)*, 309-322; *Antonijević (1982)*.

⁵⁵⁵ *Popović, D. J. (1937)*.

⁵⁵⁶ *Peyfuss (1989)*.

⁵⁵⁷ A magyarországi aromunok/arománok/cincárok történetéről, néprajzáról lásd: *Filep (1977)*, 433.

⁵⁵⁸ Mano – Zissi személyét, életútját részletesen ismerteti *Nikolin (2010.)* 13-15. Mano-Zissi nevének helyesírása esetében gondot okozhat egy kettősség. A vezetéknev második tagja ugyanis a szerb/horvát publikációkban következetesen egy s-szel, Mano-Zisiként szerepel. A Vuk Karadžić-féle helyesírási szabályzat azon kitételének megfelelően, amely egészen egyszerűen megtiltotta a betűkettőzést, még a mássalhangzók esetében is! Ezzel szemben viszont Mano-Zissi következetesen két s-szel írta le nevét a számára idegen (értsd: nem szerb) nyelvű közleményekben. Dolgozatunkban ez utóbbi formát alkalmazzuk.

leírásában. (Munkásságának eredményeire alább még többször visszatérünk az értelmezési fejezet macedóniai és szerbiai alfejezetében.)

A végére hagytuk, pedig így sem kétséges: a nemzetközi együttműködés, a külföldi kutatók részvétele tudott legnagyobb részt ütni a középkor-régészetet zárt „nemzeti” kutatások halmazaként értelmező szemléleten. Tényként szögezhető le, hogy az észak-balkáni térség régiségei iránt az újkor hajnala – sőt bizonyos vonatkozásokban: a reneszánsz – óta érdeklődnek nemcsak a térségben honos népek írástudói, hanem számos nyugat- és közép-európai nemzet tudósai, valamint, oroszországi, sőt magyarországi utazók is.⁵⁵⁹ Érdeklődésük hosszú nemzedékekkel megelőzte a helyi írástudók felbukkanását, így kérdésfelvetéseik sem tekinthetők a kutatás mellékágának. A tudományos érdeklődés két, egymástól jól elkülönülő szintet jelentett. Egyfelől a 17. század óta léteztek olyan olasz, német, osztrák, cseh, angol orosz, sőt magyar kutatók is, akik saját szervezésben jártak be az Észak-Balkán különböző részeit és egyéni érdeklődésüknek megfelelően foglalkoztak középkori régiségekkel is. Az ő esetekben a kutatás igénye kisebb-nagyobb mértékben egyéni motivációkon alapult. A 19. századi kutatók/utazók közül a pesti születésű, német nemzetiségű Felix Kanitz⁵⁶⁰ a leghíresebb, a századfordulóról pedig a cseh nemzetiségű Škorpil-fivérek⁵⁶¹ érdemlik a legnagyobb elismerést. A két háború közötti időszakban pedig Fehér Géza⁵⁶² vagy a dán Eynar Dyggve⁵⁶³ (szerbhorvát átírással: Ejnar Digve) sorolható e kategóriába. Az egyéni szervezésű kutatásoknak nemcsak, sőt talán nem is elsősorban a helyi kutatási infrastruktúra vetett véget, hanem az 1945 utáni, pártállami időkben bevezetett utazási korlátozások, a külföldiekkel szemben az összes észak-balkáni államban regisztrálható gyanakvás és ellenőrzési kényszer.

Az egyéni szervezésben utazó kutatók szerteágazó érdeklődéséhez képest jóval egységesebb módon jártak el az egy-egy kutatási projektum végrehajtására szerveződő kutatóműhelyek. Ilyen kutatóműhelyekkel 1878, azaz a Berlini Kongresszus utáni időktől érdemes számolni. Európa számos országában foglalmaztak meg kutatási programokat észak-balkáni régészeti problémák vizsgálatára, ezek kivitelezése az anyagi eszközökön túl számos más körülménytől is függött.

⁵⁵⁹ Angelov, B. (1966), 57 – 59; Jireček (1882); Mijatev P. (1976).

⁵⁶⁰ Legfontosabb munkája: Kanitz (1882). Életútját ismerteti: Fehér (1932).

⁵⁶¹ Stojanov (1966), 3-7. Kettejük közül Karel fejtett ki jelentősebb régészeti munkásságot. Az ő életrajzának legfontosabb állomásait közli: Sendov (szerk.) (1989), 86.

⁵⁶² Fehér Géza személyét egészen sajátos módon mutatta be Zolnay László: Zolnay (1986), 524-525.

⁵⁶³ Haugsted (é.n.)

A régió kívül élő tudósok illetve kutatóműhelyek által megfogalmazott kérdésfelvetéseket csak akkor tudjuk pontosan megérteni, ha ezeket is az eseménytörténet vetületében vizsgáljuk. Alapvető jelentőségűnek tekinthetők a középkor-régészetre irányuló, „külföldi” figyelem vetületében is az 1918-19-ben, 1944-45-ben, valamint az 1990-95-ben lezajlott történeti események. A 20. századi eseménytörténet szem előtt tartása annak okán is nagy jelentőséggel bír, mert csak ezek ismeretében tudjuk megítélni, egy-egy adott korban mi számított kutatási szempontból külföldnek, illetve belföldnek. Egy ilyen figyelem Bosznia-Hercegovina, Horvátország és a Vajdaság kutatásának a megítélésében alapvetően fontos.

1918 előtt Nagy Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország, Olaszország, és az Osztrák – Magyar Monarchia fővárosában és egyes egyetemi városaiban tapasztalni érdeklődést az észak-balkáni térség régészeti leletei iránt. A régészeti leletek, lelőhelyek iránti érdeklődés az esetek többségében a görög és a római épített örökség vagy szobrászati emlékek felkutatására és elszállítására irányult.⁵⁶⁴ Más korok iránti érdeklődés csak egyes olasz, orosz, illetve osztrák, cseh, magyar tudósok körében mutatható ki. A középkor régészetét érintő témák vonatkozásában a hat ország esetében a felsorolás sorrendje egy növekvő gyakoriságot tükröz, amelynek alsó részében Nagy-Britanniát és Franciaországot, a felsőben pedig Oroszországot és az Osztrák-Magyar Monarchiát kell elhelyezni. A középkori régészeti leletanyaghoz (is) kapcsolódó, kutatási célkitűzések a dunai monarchia fővárosában, Bécsben, Budapesten illetve a bosnyák fővárosban, Szarajevóban kerültek a legnagyobb számban megfogalmazásra. A bécsi kutatásokat történészek szervezték így a kutatási célkitűzéseket is ők fogalmazták meg. E körbe tartozott a bécsi születési és monarchikus öntudatú Konstantin Jireček,⁵⁶⁵ valamint a Bécsben élő magyar történészek, pl. Thallóczy Lajos.⁵⁶⁶ Budapesten az észak-balkáni kutatások szervezésének a szerepkörét földrajztudósok vették át,⁵⁶⁷ csak Szarajevóban jutottak meghatározó szerephez a régészek: pl. Carl Patsch vagy Ćiro Truhelka.⁵⁶⁸

A balkáni térség megismerése az 1918 előtti időkben nem számított öncélú elfoglaltságnak, felsorolt hat hatalom egyikében sem. Az ismeretek gyűjtése része volt egy olyan törekvésnek, amely az észak-balkáni térséget függő, mondhatni félgymarmati státusba

⁵⁶⁴ Egyetlen, ideillő példaként Sir Arthur Evans alább részletezendő 1878-as dalmáciai utazására, és az innen elszállított római kori szoborfejre utalunk <http://www.metkovic.hr/narona/iskapanja.htm> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.).

⁵⁶⁵ Életútját összefoglalta (1895-ig) *Mangold* (1895), 924.

⁵⁶⁶ *Waktor* (2004).

⁵⁶⁷ Munkálkodásuk eredményeiről az alábbi, gyűjteményes kötet alapján alkothatunk véleményt: *Bartha* (szerk.) (2001).

⁵⁶⁸ *Gostenschnigg* (1999), 226-231.

akarták juttatni. Az adatgyűjtés tehát egy olyan folyamat volt, amelyet a politikai és/vagy katonai stratégiát elemző munkák „békés behatolásként” szoktak jellemezni. Az I. világháború után kialakult területi konstellációban szokásos eljárássá vált a német és osztrák fővárosból szervezett középkor-kutatások negatív előjelű kezelése, és e nézetrendszer magában a német, az osztrák,⁵⁶⁹ illetve magyar⁵⁷⁰ tudományos közéletben is meghonosodott. Miközben nemcsak a német vagy osztrák kutatók jártak el ilyen módon, hanem a franciák, az angolok az oroszok vagy az olaszok is. Kijelentésünket egyetlen, frappáns példával szeretnénk szemléltetni. Az 1878-as Berliini Kongresszus konzulátusok felállítását engedélyezte az egyes európai hatalmaknak az Oszmán-Török Birodalom közigazgatási székhelyein, az egyes vilajetek székvárosában.⁵⁷¹ Az ezekben működő konzulok elsődleges feladata a török közigazgatás megfigyelése és a keresztény lakosok által hangoztatott panaszok jogosságának a véleményezése volt, de e konzulok az élet számos más vonatkozásaival is foglalkoztak, így egy részük régészeti leleteket is gyűjtött. Szinte mondani sem kell, hogy az ilyen gyűjtésben ugyanazt a korrupcióra alapozott eljárást követte pl. a Shkodër városában működő francia vagy osztrák-magyar konzul. (A részleteket az értelmezési fejezet albán alfejezetében közöljük.)

Az észak-balkáni térség régészeti kutatásának külföldi esélyeit befolyásoló nagypolitika jelentőségének egy következő példája az, ahogyan kudarcot vallott Carl Patsch kísérlete, hogy 1922 és '24 között, Albániában régészeti intézetet alapítson, az alapítás munkáját már nem Szarajevóból, hanem Bécsből szervezve.⁵⁷² Patsch nagyszabású tervének megvalósulását az tette lehetetlenné, hogy – az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása miatt – elgondolásához hathatós állami támogatást az újonnan alapított Ausztria kormányzatától már nem tudott szerezni.

A két világháború közötti időszakban a francia, illetve az olasz tudományosság érdeklődött intenzívebben a balkáni térség régiségei iránt, így a kérdésfelvetéseket is e két ország kutatói fogalmazták meg. A francia kutatók többsége a bizánci művészet iránt érdeklődött, és a prágai székhelyű, de hangsúlyosan az 1917 előtti orosz bizantinológia hagyományait folytató *Seminarium Kondakovianum* keretei között kiterjesztették kutatásaikat az észak-balkáni térség mindhárom korabeli országára.⁵⁷³ Eredményeik közül André Grabar

⁵⁶⁹ Gostenschnigg (1999), 221-245.

⁵⁷⁰ Dupcsik (2005), 56-60.

⁵⁷¹ Gleni (1999), 1. köt., 163.

⁵⁷² Gostenschnigg (1999), 245.

⁵⁷³ A Seminarium Kondakovianumról lásd: Beißwenger (2001)

összefoglalásaira kell első helyen utalni.⁵⁷⁴ Ugyanakkor egy francia kutatók részt vettek egy-egy macedóniai helyszín feltárásban, sőt önálló francia expedíció is szerveződött az albán tengerpart egy római kori városának kutatására.⁵⁷⁵ Az olasz régészek ezzel szemben csak az albán partvidékre igyekeztek behatolni, egy-egy római-kori romváros feltárása érdekében.⁵⁷⁶ Mind a francia, mind pedig az olasz expedícióra a parciális érdeklődés jellemző, amely – azon felül, hogy az észak-epiroszi partvidék jelentőségét igyekezett tudatosítani – a feltárt lelőhelyek művészettörténeti szempontból is értékelhető leleteinek a „kimentését” tartotta önnön munkálkodása legfontosabb feladatának.

A második világháború után, az észak-balkáni térség új politikai igazodása következtében a szovjet kutatóhelyek váltak meghatározó jelentőségűvé. Az 1945 utáni években „kívülről” megfogalmazott kutatási célkitűzések a szovjet értelmezésű szláv régészet meghonosításának a segítését célozták.⁵⁷⁷ Nem lehet kétséges, hogy a népvándorlás-kori régészet ilyen értelmezése a „szláv kölcsönösség” érzületét volt hivatott erősíteni a szovjet szupremácia segítése érdekében. A „szovjet kapcsolat” későbbi fennmaradását a nagypolitika segítette vagy gátolta az Észak-Balkán mindhárom korabeli országában. „Sikertörténetként” a hangsúlyosan szovjetbarát Bulgária régészete említendő, ahol e kapcsolat az 1990-es évek elejéig fennmaradt, igaz hangsúlyai módosultak az 1960-as évek után.⁵⁷⁸ A szovjet régészet behatolása a néhai Jugoszláviában szakadt meg a leghamarabb, az 1948-ban kirobbant Tito – Sztálin konfliktus miatt, és – ami legalább ennyire fontos – e kapcsolat nem állt helyre a szovjet-jugoszláv kapcsolatok 1955-ös rendezése után sem. Az albán régészet mintegy köztes helyet foglal el a két nagyobb észak-balkáni társa között. Itt 1961-ig maradhatott fenn a szovjet kapcsolat. Addig, amíg Enver Hoxha nem szakított a „hruscsovi revizionizmussal”.⁵⁷⁹

Gyakran szokás megfedkezni róla, így sem elhanyagolható azonban az, hogy a szovjet régészet mellett a szovjet érdekszférába tartozó egyes kelet-közép-európai országok is igyekeztek Délkelet-Európában nemzetközi régészeti projektumokat megvalósítani. Lengyel és keletnémet régészek jártak élen e folyamatban, ők elsősorban Bulgáriában, az al-dunai limes egyes erődjének a feltárásában vettek tevékenyen részt.⁵⁸⁰ Munkálkodásuk egyik

⁵⁷⁴ *Grabar (1928a); Grabar (1928b).*

⁵⁷⁵ A francia expedíció nehézségeiről a munkálatok vezetője számolt be, egy sajátos formában, a tudományos szakközönségnek írott három levélben: *Rey (1937-1938).*

⁵⁷⁶ *Ugolini (1927); Ugolini (1942).*

⁵⁷⁷ E tény egy belgrádi, meggyőződésesen kommunista történész fogalmazta meg a legvilágosabban, még a Tito – Sztálin szakítás előtt, pozitív előjelű tényként: *Novak, V. (1948a), 391-394.*

⁵⁷⁸ *Makarova – Pletněva (1984), 212-213.*

⁵⁷⁹ *Gleni (1999), 2. köt. 260.*

⁵⁸⁰ *Pres – Čičikova (1963), 59-71; Parnicki-Pudelko – Press et alii (1967), 59-74; Maevski – Parnicki-Pudelko et alii (1974), 176-203.*

pozitívuma, hogy érdeklődésük nem állt meg a római kor végénél, sőt a keletnémet régészek kifejezetten aktívnak bizonyultak egyes bulgáriai, koraközépkori témák vizsgálatában.⁵⁸¹ A keletnémetek esetében tehát nem érvényesült a nemzetközi projektumokra olyannyira jellemző tartózkodás a „nemzeti” problematika iránt. Sajátos kuriózumként említjük meg végezetül azt is, hogy lengyel régészeknek a néhai Jugoszlávia macedóniai tagköztársaságában is sikerült nemzetközi régészeti projektumot kivitelezniük.⁵⁸² Ők is a „szláv korszak” problematikája iránt érdeklődött.

Az 1950-es évek második felétől a német nyelvterület nyugati részén is megélénkült az érdeklődés a balkáni térség iránt. A 20. század folyamán ekkor tapasztalható első ízben egy olyan tudományos érdeklődés, amely mögött nem állt határozott külpolitikai cél, ha úgy tetszik: behatolási szándék. A német és osztrák kutatóhelyek kérdésfelvetései elmélyült ismereteket, és pontosan definiált fogalomrendszer alkalmazását tükrözik. E kutatóhelyek kérdésfelvetéseihez kapcsolódott egy-egy magyarországi régész is. Az utóbbi évtizedekben újrafogalmazódott, német és osztrák érdeklődés egyetlen, sajnálatos hiányossága, hogy a kutatóműhelyek mind-mind a középkori anyagi kultúra egy-egy szűk szegmensének, pl. az albán földön álló, középkori bizánci templomok a megismerésére koncentráltak.⁵⁸³ E témák dolgozatunk egyik alábbi fejezetében kerülnek tételesen felsorolásra, itt csak néhány jellemző példát emelünk ki. A közép-európai kutatóműhelyek prioritásai: a kései antikvitas monumentális építészete, lett legyen szó akár templomokról, akár pedig palotákról, az al-dunai, késő római határerődök, a gótok,⁵⁸⁴ vagy a dunai limes 7. század eleji összeomlása utáni korszak fémművesség kutatása.

Az 1960-as évek közepén megjelentek az észak-balkáni térség régészeti kutatásában az Amerikai Egyesült Államokban honos intézmények. Megjelenésüknek van egy, mondhatni szimbolikus oka: a nagyszabású vaskapui leletmentés-sorozat kivitelezése során sikerült egy olyan epipaleolit lelőhelyet, név szerint Lepeski virt feltárni,⁵⁸⁵ amely jól beleillett az angolszász világban megfogalmazott régészeti kérdésfeltevések élvonalába. Az amerikai régészeti intézmények 1990 előtt elsősorban a néhai Jugoszláviában kezdeményeztek közös projektumokat, 1990 után viszont Albánia, és ezen belül is a Íón-tenger partvidéke vált

⁵⁸¹ Ezt tanúsítja az alábbi három monográfia: *Iatrus – Krivina 1*; *Iatrus – Krivina 2*; *Iatrus – Krivina 3*. Debrešte

⁵⁸² *Babić – Henzel – Rahaut (1976)*, 251-264; *Babić (1978)*, 205-216; *Babić – Henzel – Rahaut (1979)*, 141-149.

⁵⁸³ *Buschhausen – Buschhausen (1976)*.

⁵⁸⁴ *Bierbrauer (1980)*, 131-142; *Bierbrauer (1984)*, 49-97; *Bierbrauer (1994a)*, 51-171; *Bierbrauer (1994b)*, 22-47.

⁵⁸⁵ *Srejskić (1972)*.

érdeklődésük elsődleges terepévé. A dolgozatunk szempontjából releváns kérdésekhez a macedóniai Stobiban zajló amerikai-jugoszláv közös feltárás jutott a legközelebb, de itt sem sikerült áttörni a „nemzeti” történetírás burkát, vagyis e munkálatok során sem vizsgálták a szlávok megtelepedésével kezdődő korai középkort.⁵⁸⁶

Szintén az 1960-as évektől kezdtek megjelenni a brit és a francia intézmények az észak-balkáni térség régészeti projektumaiban. A francia intézmények, és közülük is elsősorban az École Française de Rome⁵⁸⁷ a régió egyes későantik lelőhelyeinek feltárása és elemzése iránt érdeklődött, és a néhai Jugoszlávia területén igyekezett közös feltárási projektumokat megvalósítani: előbb Sirmiumban, majd pedig Caričin gradban.⁵⁸⁸ Más irányba indultak el a britek. Még a térséggel foglalkozó régészek körében is kevésbé ismert, ezért érdemes kiemelni azt, hogy brit régészeti expedíció az 1980-as években már egy bulgáriai lelőhelyen, Nicopolis ad Istrumban is munkálkodott.⁵⁸⁹ Kuriózumként pedig megemlíthetjük, hogy egyetlen alkalommal holland tudományos intézménnyel is sikerült együttműködést kötni, a szerémségi Gomolava-tell területén gyűjtött archaeobotanikai leletek elemzésére.⁵⁹⁰ Nota bene: bár az adott lelőhelyen középkori telepjelenségeket is sikerült kibontani, ezekből azonban nem gyűjtöttek archaeobotanikai anyagot.

A nyugati régészeti intézmények – a németországiak kivételével – óvakodtak minden olyan kérdésfelvetéstől, amely a térség nemzeti történetírásai által lefektetett történeti önképpel bármilyen kapcsolatba lett volna hozható, különösen az 1990 előtti időkben.⁵⁹¹ Felfogásunk szerint e megközelítés egyértelműen téves. Ez által megszűnt annak a lehetősége, hogy új régészeti leletek alapján viták induljanak az észak-balkáni térség 19. századi eredetű, nemzeti történeti narratíváinak önnön közegükben axiomatikus érvényűnek számító, mégis kétséges részeiről.

Az 1990-es évek elején lejártszódó rendszerváltások alaposan átrendezték a nemzetközi együttműködésben zajló régészeti projektumokat az észak-balkáni térségben. Mondhatni a nemzetközi szintű kutatási igény mintegy hozzáigazodott a helyi viszonyokhoz, a kétpólusú, azaz a szovjet – amerikai ellentétre épülő világ átalakulása során. A néhai Jugoszlávia területén kitört etnikai háborúk sora az együttműködések többségét elsöpörte. A

⁵⁸⁶ *Mano-Zissi (1975), 199-211; Mano-Zissi (1979a), 73-80.*

⁵⁸⁷ Honlapja: <http://www.ecole-francaise.it/fr/index.html> (a megtekintés időpontja 2011. 08. 19.)

⁵⁸⁸ Az egyes feltárások eredményeit az alábbi publikációk ismertetik: *Bošković – Duval et alii (1974), 597-656. Duval – Popović (1977); Duval – Popović (szerk.) (1984); Kondić – Spieser – Bavant (szerk.) (1990).*

⁵⁸⁹ *Poulter (1995); www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/past/roman-city.aspx* (A megtekintés időpontja 2010. 08. 22)

⁵⁹⁰ Az együttműködés rövid leírása: *Brukner (1972), 31.*

maradék Jugoszlávia vonatkozásában csak egy-egy francia vagy német projektumot sikerült fenntartani a dél-szerbiai Caričin gradban,⁵⁹² illetve a Vajdaság déli részén, a Titeli-lőszplatón.⁵⁹³ Az amerikai régészeti intézmények – követve az ENSZ-embargót – az 1990-es években mintegy kivonultak a kis Jugoszláviából. Sajátos helyet foglaltak el az 1990-es évek periodikáiban és/vagy internetes portáljain azok az amerikai régészek, pl. a korábban Stobiban ténykedő R. Wiseman,⁵⁹⁴ akik szellemi síkon szembehelyezkednek országuk külpolitikájával, írásaikban elsiratták a titói Jugoszláviát, a „szeparatistákat” okolva az etnikai háborúk kirobbantásáért.

A balkáni rendszerváltások által kiváltott átalakulásokra egyes brit, amerikai illetve olaszországi kutatóhelyek tudtak a legdinamikusabban reagálni. Az angolszász országok régészeti kutatóműhelyei Albániával kötöttek együttműködési szerződéseket. Tekintettel az adott ország régészeti infrastruktúrájának katasztrofális helyzetére olyan előjogokat sikerült kiharcolni, amelyeket a 20-21. század fordulóján európai országokban már nem szokás megadni közös régészeti programoknak. Brit és amerikai kutatóhelyek a Ión-tenger partján fekvő, bizánci városokban kutatnak, és a korábbi időszakhoz képest sokkal jobban figyelnek a középkori rétegekre és leletekre.⁵⁹⁵ Olasz régészeti intézmények Montenegróban kezdtek ásatásokat az ezredfordulón,⁵⁹⁶ szintén mintegy kihasználva ezen ország régészeti infrastruktúrájának kialakulatlan voltát. Az olaszországi régészeti intézmények a középkori Itália egyes városállamainak a szemszögéből releváns kérdésfelvetéseket, így az Adria keleti partjai mentén vezető velencei hajóút egyes állomásait vizsgálják.

---

⁵⁹¹ Egyetlen példaként az alábbi dolgozatra hivatkozunk: *Gomolka-Fuchs (2002)*, 493-514.

⁵⁹² *Bavant – Ivanišević (1997)*, 213-217; *Bavant – Ivanišević (2003)*.

⁵⁹³ *Falkenstein (1998)*, 99-102; *Falkenstein (1999)*, 107-124.

⁵⁹⁴ *Wiseman (1999)*.

⁵⁹⁵ *Hodges (2006)*; *Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.)*, 8.

⁵⁹⁶ *Gelichi – Guštin (szerk.) (2005)*; *Gelichi (szerk.) (2006)*.

2. Adatfeldolgozás, leletértelmezés

Ovdje kome ne porastu zubi,

E, kukala mu mati

Ovdje nikad neće čopor naći,

Ko ne nauči urlati

Goran Bregović: Pljuni i zapjevaj, moja Jugoslavijo!⁵⁹⁷

a.) Bevezető gondolatok

E fejezet élén is emlékeztetnünk kell dolgozatunk egyik fontos alapelveire. Munkánk nem leletkataszter, vagy bibliográfia. Így e fejezetben sem fogunk törekedni az észak-balkáni térség összes középkor-régészeti elemzésének a számba vételére. A vizsgált térség nyolc államának és egy autonóm tartományának a középkor-régészeti elemzéseiben kimutatható és általunk jellemzőnek tartott vonulatokat igyekszünk számba venni, értékelni, és egymással összehasonlítani. Alapállásunk következtében előfordulhat, hogy olyan műveket is említés nélkül hagyunk, amelyek a helyi megítélés szerint jelentős szakmai, sőt intellektuális teljesítménynek tekintendők. Másfelől szemlélve viszont az sem lehet kétséges, hogy igyekszünk felvonultatni minél több, a kívülálló számára talán "aprónak" tűnő tényrt. Annak következtében, hogy a középkor-régészeti kutatások az egyes észak-balkáni államokban is sok apró szála szottak bomlani, és egy átfogó összképet felfogásunk szerint csak úgy lehet nyerni, ha ezekből minél többre igyekszünk reflektálni.

Fentebb az észak-balkáni térség egyes, nemzeti régészeti kutatásai között tapasztalható különbségek sorát kellett rögzítenünk az elvárások megfogalmazásában. A különbségek akkor is szembe ötlenek, ha a régészeti adatfeldolgozás módozatait, az elemzés eljárásait tanulmányozzuk. Az eltérések azonban csak akkor igazán nagyok, ha közelről, tehát az egyes

⁵⁹⁷ <http://lyrics-keeper.com/en/bijelo-dugme/pljuni-i-zapjevaj-moja-jugoslavijo.html> (letöltés időpontja 2010.8.5.)

Saját, nem irodalmi fordításban:

Akinek e tájon nem nő foga,

Sirassa édesanyja!

E tájon sohasem találja meg falkáját az,

Aki nem tanul meg ordítani!

Goran Bregović: Köpj, és énekeld, én Jugoszláviám

szerzőkre és/vagy régiókra koncentrálni vizsgálódunk. Ha ugyanis e kutatásokat nagyobb távlatból szemléljük, meglepő egység mutatkozik. Az összes feldolgozott, észak-balkáni állam, középkor-régészeti kutatása a tipokronológiai, illetve a stratigráfiai módszer alkalmazását tekinti a tudományos kutatás *sine qua non*jának. Deklaratív szinten ez, és csakis ez a valóban tudományos módszer a térség régésze számára. A leletek feldolgozásának a módja tehát – nagyban és egészében – megegyezik a német nyelvterület régészeti iskoláiban alkalmazott módszerekkel és eljárásokkal.

Az észak-balkáni térség középkor-régészetében valóban alkalmazott feldolgozási eljárásokat csak akkor láthatjuk át pontosan, ha tudjuk: a tipokronológiai keretek tisztázását célul kitűző eljárásokat nem önmagukban szokták alkalmazni a térség középkor-régészei. Elegyítik a tipokronológia segítségével nyert eredményeket a történetírás által posztulált időrendi, területi illetve kulturális keretekkel. Képletesen szólva: a középkort elemző régész – miközben a tipokronológiai módszert alkalmazza – fél szemmel a történeti keretekre is figyel. Felfogásunk szerint e módszer – a német régészet által rosszálló megjegyzésként alkalmazott „vegyes érvelés” – nem eleve helytelen. A régészet ugyanis történeti tudomány,⁵⁹⁸ a középkor régészete pedig különösképpen az.⁵⁹⁹ Így a középkor anyagi kultúráját elemző régészeknek érdemes és szükséges figyelniük a történeti kutatások eredményeire.

A komplexitásra való törekvés azonban egy módszertani buktató elkövetése esetében szinte kötelező érvénnyel csúszik földre, ekkor válik az okfejtés valóban vegyes érveléssé. Elkövetését az észak-balkáni államok esetében a társadalmi közeg, és az általa megfogalmazott elvárások teszik gyakorivá. Hiszen – amint ezt fentebb már részletesen kifejtettük – a térség összes országában határozott elvárások fogalmazódtak meg a középkor-régészettel szemben, már az adott tudományág születése idején, az értelmezéseknek ugyanis nemzetépítő célokat kell(ett) szolgálniuk. A társadalmi közeg által közvetített elvárások hatására pedig mintegy megfordulnak az ok – okozati összefüggések: a lelet elemzése helyett a végcélként lebegő történeti problematika válik a keltezés, kultúrtörténeti értelmezés kiinduló pontjává. A történeti keretekre és/vagy a társadalmi közeg elvárásaira figyelő, észak-balkáni régész már eleve, tehát a konkrét vizsgálat elvégzése előtt hozzáigazítja a tipokronológiai és stratigráfiai elemzésének még meg sem született eredményeit az írott adatok nemzeti interpretációjához. Egy ilyen eljárás minden kétségen felül helytelen, ez vezet a rossz ízű vegyes érveléshez.

---

⁵⁹⁸ Hrouda (1978), 13.

⁵⁹⁹ Fehring (1992), 1.

A vázolt helyzet következtében nem az a legfontosabb kérdés az adott régió középkor-régészetében, vajon a leletekből kikövetkeztetett értelmezés megelőzi-e magát a leletanyag feldolgozását, hanem az: milyen mértékben jellemző az adott kutatásra e negatív előjelű folyamat. Az axiomatikusnak tekintett tételek „leletanyagra vonatkoztatása” ugyanis közös az összes észak-balkáni állam középkor-régészetében, alkalmazásának mértéke azonban más és más, egy-egy eltérő kisebb korszak, régió illetve kutató vonatkozásában. Minden egyes feldolgozott állam középkor-régészetében találni példát olyan esetekre is, amikor az értelmezés magából a leletanyagból következett, és olyan esetekre is, amikor egy eleve adott, axiomatikus értékűnek vélt tételhez igazították a feltárt leletekből levonható „tanulságokat”. Alább példák sokaságát fogjuk felhozni mindkét esetre. E példák világosan tanúsítják, hogy csak egy-egy állam középkor-régészetének a keretei között, tehát a „belső erőviszonyok” ismeretében adható értelmes válasz a valódi, illetve az axiomatikusnak vélt posztulátumokon nyugvó értelmezések elkülönítésének a nehéz kérdésére. Egyetlen egy, sajnos negatív előjelű közös sajátság fedezhető fel. Az, hogy az összes vizsgált államban nagyobb megbecsülésnek örvendtek, különösen a régebbi évtizedekben, az olyan régészek, akik eleve hozzáigazították értelmezésüket az axiomatikusnak vélt tételekhez, azoktól a valódi szakemberektől, akik ténylegesen végig vitt a tipokronológiai elemzés eredményeire alapozták interpretációjukat.

Egy adott lelőhely feldolgozásának kezdetén két elérendő cél fogalmazható meg. A feldolgozás első lépéseként, minél hamarabb szükséges elvégezni a leletanyag tisztítását, lajstromozását, konzerválását, valamint az ásatási dokumentáció rendszerezését. E munkafázisnak közvetlenül terepmunka befejezése után meg kell történnie, de az sem hátrány, ha egyes lépései már a feltárások idején folynak. (A feltárást vezető egy vagy több régész e munkafolyamatok egy részét nem személyesen végzi, csak felügyeli, tanácsaival segíti.) A feldolgozómunka második fázisaként kerülhet csak sor a leletanyag, illetve a megfigyelt jelenségek elemzésére. E munka rend szerint magában foglalja az összehasonlító, tipokronológiai vizsgálatot, a kapott eredmények értékelését és értelmezését. Mivel a két fázis közül a régész munkája a másodikhoz kapcsolódik, az alábbiakban nem a restaurálást, a leltározást vagy a dokumentáció elkészítését vesszük górcső alá, hanem az elemzőmunkát.

Az észak-balkáni térség országaiban alig egy-két olyan, kézikönyv-jellegű mű jelent meg az 1950-es illetve '60-as években, amely a dokumentáció végleges formába öntését, illetve a feldolgozás módozatait rögzítette.⁶⁰⁰ Megállapításaik jórészt idejét múltak, elolvasásuk azonban hasznos információkat tartalmaz azon kutató számára, aki a régészeti

⁶⁰⁰ Garašanin, M. – Garašanin, D. (1953), 61-75; Dimitrov, D. P. (1966).

műhelymunka egykori menetét szeretné alaposabban megismerni. E munkák egyértelmű állásfoglalása szerint a tipokronológiai vizsgálat a régészeti leletelemzés követendő módja. Az értelmezésnek azonban – az elemzett forrásművek szerint – illeszkednie kell a történelmi materializmus marxi tanához. Oly módon, hogy az eredményeket be lehessen illeszteni a történelmi önazonosság keretei közé is. Abba a történelmi képbe tehát, amelyet az adott ország értelmisége, jórészt még a 19. században, a saját középkori múltjáról kialakított. Az 1950-es és 60-as években kiadott, módszertani áttekintések írói, még elvétve sem figyeltek fel arra, hogy a felsorolt célok csak részben illeszkednek egymáshoz, sőt bizonyos vonatkozásaik egy-egy adott esetben éppen egymás ellen hatnak.

Mivel a hivatkozott módszertani összefoglalások még azelőtt jelentek meg, hogy Nyugat-Európában és a tengerentúlon a természettudományos módszerű vizsgálatok eredményeire való reflektálás igénye, illetve az ún. új régészet irányzata⁶⁰¹ megjelent volna, az alábbiakban azt is megvizsgáljuk, hogy e modern (azaz nemcsak “újszerű”, hanem “divatos”) elemzési irányzatok milyen mértékben csapódtak le az egyes észak-balkáni államok középkor-régészetében.

* * * * *

A fentebb követett eljárásnak megfelelően ez esetben is röviden szólnunk kell arról, miért nem kezeljük a néhai Jugoszlávia tagköztársaságaiban folytatott régészeti feldolgozó munkát egyetlen egységként. Válaszunk ebben az esetben is igen egyszerű: a néhai Jugoszláviában élt, középkor-kutató régészek között alig akadt olyan, aki valóban összjugoszláv szemmel tudta elemezni a leleteket. Egyetlen ilyen szellemiségű régész életművéről kell kicsit részletesebben szólnunk.

A legteljesebb „pánjugoszláv szellemiségű” kutatói opust egy szlovén régész, Josip Korošec tudott létre hozni. Ő az 1950-es években, mintegy mellékkutatásként, az őskori elemzései kiegészítéseként foglalkozott a koraközépkori leletekkel.⁶⁰² Fő célja a korai szláv leletek kimutatása volt, az általa egyetlen egységként kezelt délszláv térségben. Josip Korošec az avar kori temetők niederlei, avaroszláv szellemű értelmezése alapján vizsgálódott. Koraközépkori munkálkodása gyakorlati szinten nem magán Niederle munkáin, hanem egészen konkrétan Ján Eisner dévényújfalui (szlov.: Devínska Nová Ves) temető-

⁶⁰¹ Renfrew – Bahn (1999).

⁶⁰² Korošec (1951), 134-155; Korošec (1952a); Korošec (1952b); 5-17; Korošec (1954), 7-24; Korošec (1958), 5-12; Korošec (1959a), 75-109; Korošec (1967), 349-355.

feldolgozásán⁶⁰³ alapult, a szlovén kutató innen vette át az elemzés módszerét. Egy lényeges ponton azonban el is tért az eisneri értelmezéstől. Korošec ugyanis abból 19. századi – egyébiránt jórészt Franjo Rački által kidolgozott⁶⁰⁴ – elméletből indult ki programalkotó célzattal írott tanulmányaiban, amely szerint a szláv őshazát a Duna mellékére kell helyezni. Ilyen alapállásból nyilvánította a szláv régészet egyedülállóan fontos hagyatékává a néhai Jugoszlávia területén kibontott koraközépkori kerámiát, amelyet a szintén korongolatlan, ún. dák kerámiából kellene levezetni.⁶⁰⁵ Korošec tézisében nyilvánvaló módon visszatükröződik a kelet-európai térség nagypolitikája, az 1948-ban kirobbant Tito – Sztálin vita. E tény rögzítésével mintegy visszautalunk dolgozatunk előző fejezetére, így is azonban ismételtén rögzíteni kell egy nyilvánvaló egybeesést. Az 1950-es évek elején megkérdőjelezni a szovjet régészet primátusát, határozott kiállást jelentett a titóista álláspont mellett, a szórványos fegyveres provokációk szintjére is eljutó Tito – Sztálin vita idején. Korošec „kiállása” csak csekély visszhangot váltott ki, különösen a néhai Jugoszlávián kívüli régészeti kutatóhelyeken. A szovjet régészet nyilvánvalóan politikai alapú elzárkózódásán túl szerepet játszhatott az is, hogy a hivatkozási alapként felhasznált leletanyag mennyisége túlon túl csekély volt egy ilyen horderejű tézis megfogalmazásához.

Korošec optimizmusa helyett a korszakkal foglalkozó régészek körében egy sajátos pesszimizmus kapott erőre. Így az 1950-es évek elején Zdenko Vinski abból az alapállásból vizsgálódott, hogy létezik-e egyáltalán korai szláv edényművesség a néhai államszövetség területén.⁶⁰⁶ Kérdésfelvetése természetesen nem az adott tárgytypus valós hiányának a megállapítására irányult, hanem a kutatási helyzetkép egy sajátos vetületből történő bemutatását volt hivatott bevezetni. A címválasztás mondhatni egy sajátos válasz volt Milutin Garašanin számára, aki 1950-ben tett közzé cikket, a legkorábbi szláv kultúrák meghatározásáról.⁶⁰⁷ Garašanin megállapításait Vinski oly mértékig tarthatta irrelevánsnak, hogy munkájára nem is hivatkozik, miközben részben ugyanazokra a 7-8. századi leletekre építi következtetéseit. Maga Vinski oly módon válaszolt igennel a dolgozata címében feltett kérdésre, hogy többségében az általa „avaroszlávnak” minősített temetők változatos készítési módú és alakú cserépedényeit tárgyalja. Ezek szláv voltát szintén nem tipológiai elemzésükből vezette le, hanem 6-8. századi keltezésüket tekintette az etnikai azonosításra alkalmas érvnek.

---

⁶⁰³ *Eisner (1952).*

⁶⁰⁴ *Rački (1857), 235-280.*

⁶⁰⁵ *Korošec (1958), 5-12; Korošec (1967), 349-355.*

⁶⁰⁶ *Vinski (1954a), 71-82.*

⁶⁰⁷ *Garašanin, M. (1950), 27-37.*

Sem maga Korošec, sem pedig a nála szkeptikusabb Vinski nem figyelt fel egy, az 1945 és 1948 között elterjedt, módszertani hibára: a „jugoszláv térség” egységes egészként történő kezelésére a korai középkor anyagi kultúrájának a vizsgálata során. Mindketten az Alpok déli szélén, illetve Kárpát-medence déli sávjában, tehát az Avar Kaganátus területén előkerült leletek alapján igyekeztek kimutatni a balkáni szláv hagyatékokat. Egyikük sem figyelt fel arra, hogy kérdésfelvetésük egészen egyszerűen nem lehet releváns, a két földrajzi nagytáj különbözősége miatt. Az alpi nagytáj déli szélének, vagy a Kárpát-medence délnyugati peremének a koraközépkori régészeti leletei alapján, nyilvánvaló módon e két földrajzi nagytáj etnikumaira, pontosabban az egyes etnikai közösségek anyagi kultúrájára lehet következtetni, és nem az innen adott esetekben több száz kilométernyi távolságban elterülő Balkán-félszigeti régiók összetett etnikai viszonyaira. Az Észak-Balkánra betelepülő szlávok anyagi kultúráját a valóban e nagytájhoz tartozó területek vizsgálatával lehetett (volna) előmozdítani. Ilyen irányú kutatások azonban csak Bosznia-Hercegovinában indultak, ahol az 1950-es évek elejétől ténylegesen sor került szlávnak meghatározott edénytöredékek közlésére.⁶⁰⁸

A telepfeltárások helyett azonban a temetőfeltárások értelmezése vált a szláv kutatások fő terepévé a néhai Jugoszlávia régészetében, az 1948-at követő időkben. Nagy hatást váltott ki a horvát és a vajdasági kutatásban Josip Korošec egy terminológiai újítása, ezért erről is szólnunk kell részletesebben. Josip Korošec a *Martinovka-kultúra* terminus alkalmazását igyekezett elterjeszteni a korai avar fémművesség megnevezésére, és szintén ő vezette be – Paul Reinecke nyomán⁶⁰⁹ – a délszláv térségben a *Keszthely-kultúra* (szerb/horvát, illetve szlovén szövegben, korrumpált helyesírással: *Kesteljska-kultura*) terminusát. Ez utóbbi a kései avar fémművesség megnevezésére lett volna hivatott. Mindkét *terminus technicus* használata egyértelmű tévedés volt, mert szűkíti a leletanyag tipológiai spektrumát, és – az utóbbi esetben – relativizálja a leletanyag kulturális meghatározottságát is. Még a szlavóniai, korai avar leletanyag esetében sem csak a čadjavica-i övgarnitúra, ténylegesen *Martinovka-típusú* veretei⁶¹⁰ jelentik a 7. századot, mert ebbe az időhorizontba tartoznak az eszéki avar temető korai fázisának többségében nem Martinovka-típusú leletei is.⁶¹¹ Még nagyobb nehézségekbe ütközünk, ha a korošeci *terminus technicust* a néhai Jugoszlávia más részeire, így a Vajdaságra igyekszünk kiterjeszteni. A vajdasági koraavar övvereteknek ugyanis még csekélyebb hányada sorolható a *Martinovka-típusba*. A

⁶⁰⁸ Čremošnik, I. (1949-1950), 383-395; Anđelić, P. (1959a), 175-178.

⁶⁰⁹ Reinecke (1899), 38-52.

⁶¹⁰ Somogyi (1987), 121-154; Bálint (1989), 88-92; és újabban Balogh (2004), 241-303.

Martinovka-kultúra fogalmánál is kevésbé lehetett sikeres a nyilvánvalóan egyéb okokkal – a szlávok dél-dunántúli, 7-8. századi, kimutatásának az igényével – újraéleszteni kívánt Keszthely-kultúra megnevezés. Keszthely környékén ugyanis egy olyan, sajátos, szigetszerű műveltség létezett, amely a kései avar kor anyagi kultúrájának az egészétől könnyen elkülöníthető.⁶¹² A két megnevezés a benne rejlő bizonytalanságok ellenére is hosszú időn át maradt használatban, a délszláv térségben. Ksenija Vinski-Gasparini még az 1980-as években is jogosnak tartotta e terminológiával illetni a szlavóniai, későavar-kori leleteket.⁶¹³

A terminológia átvétele azt sugallhatná, hogy Josip Korošec „pánjugoszláv” szemlélete széles körben talált követőkre, különösen 1960 előtt. A valóság azonban másképp fest, ha a korošeci értelmezésű szakszavak átvételét nemcsak a citációk száma alapján, hanem a fogalmak mögött megbúvó értelmezés szintjén is vizsgáljuk. Egy ilyen, alaposabb elemzés alapján ugyanis kötelező érvénnyel kell következtetnünk arra, hogy Josip Korošec felfogásának szinte semmilyen hatása nem volt a néhai szövetségi állam régészetére. Egyetlen valóban követőként fellépő kollégája felesége volt, Paola Korošec (az 1940-es években használatos nevén: Paola Korošec-Vračko). A fentebb hivatkozott szakirodalom alapján úgy tűnhet: Josip Korošec niederlei ihletésű nézőpontjának a ljubljanaei egyetemen túl Zágrábban is lehetett némi hatása. Ez azonban minden bizonnyal nem több egy látszathoz. A zágrábi kollégák közül Ksenija Vinski-Gasparininél figyelhető meg leginkább a korošeci terminológia használata.⁶¹⁴ E hölgy azonban közismert módon nem Josip Korošec, hanem férje Zdenko Vinski munkásságát tekintette önnön középkorosi ténykedése szellemi forrásának.

Könnyen belátható, hogy egy „összjugoszláv” leletelemzési szemlélet kialakulására a II. világháború utáni években lett volna igazán nagy esély. Abban az esetben, ha egy ilyen nézetrendszer megfogalmazását nemcsak Josip Korošec, hanem a formálódó belgrádi és zágrábi régészeti iskola tagjai is szívügyüknek tekintik. Belgrádban egy összefoglaló munka megjelentetése⁶¹⁵ által fogalmazódott meg leletértékelési elvek összjugoszláv szintű lefektetése iránti igény, az alapvetésnek szánt munka azonban merev ellenállásba ütközött, Zágrábban. Fentebb már utaltunk arra, hogy heves, és csak részben szakmai szempontokon alapuló vita robbant ki, amelynek nyomán már az 1940-es és 50-es évek fordulóján is a szembenállás, illetve a kommunikáció hiánya jellemezte horvát és a szerb középkor-régészet

⁶¹¹ Vinski (1958), 26. old., 12. t.

⁶¹² Kovrig (1958), 67; Kiss A. (1968), 49-59.

⁶¹³ Vinski-Gasparini (1985), 327-329.

⁶¹⁴ Lásd, pl.: Vinski-Gasparini (1952), 19-28; vagy Vinski-Gasparini (1985), 327-329.

⁶¹⁵ Garašanin – Kovačević (1950); Korošec (1952a).

viszonyát. A Milutin Garašanin és Jovan Kovačević által írott összefoglalásról⁶¹⁶ Ljubo Karaman,⁶¹⁷ és Zdenko Vinski⁶¹⁸ fogalmazott meg kritikát. Negatív véleményükben részben a belgrádi szerzőpáros hiányos anyagismeretét emelték ki, részben pedig azt, hogy a két szerb nemzetiségű szerző vagy nem figyelt eléggé a horvátországi leletekre, vagy pedig e hagyatékot tudatosan értelmezte félre. A vád konkrétan arról szólt, hogy a két szerb szerző a dalmáciai, koraközépkori temetők óhorvát jellegét vitatta volna, a korai keltezések egy részének felülbírálása által. A vita évtizedekre beárnyékolta Vinski és Kovačević viszonyát.⁶¹⁹ Azokban az időkben is, amikor a népvándorlás-kor viszonylatában ők vezették a két legfontosabb kutatóműhelyt, a két egyetemen kialakult, ún. belgrádi, illetve zágrábi iskolát.

Az előző kijelentés valódi súlyát az adja, hogy az 1960-as évekre két elemzési mód alakult ki a néhai Jugoszlávia területén a népvándorlás-kori leletek vizsgálatára: a zágrábi, illetve a belgrádi egyetem régészeti tanszékén kialakuló, ún. zágrábi, illetve belgrádi iskola. Mindkét „iskoláról” alább szólunk részletesen. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a kutatási elveik hasonlóak, hiszen mindkettő a tipokronológiai elemzést, és a kapott eredmények történelmi értelmezését tartotta feladatának. Különbségeiket talán akkor értjük meg a legjobban, ha egyes részeitet vetjük össze egymással. A „zágrábi iskola” tagjai sokkal nagyobb figyelmet szoktak fordítani a tipokronológiai elemzések pontosságára, mint belgrádi képzettségű kollégáik. A „belgrádi iskola” tagjainál ugyanis meglehetősen gyakori az elnagyolt, illetve pontatlan összehasonlítás, különösen Kovačević öreg kori tanítványainál.⁶²⁰ Ezzel szemben viszont Jovan Kovačević jóval több önállóságot igyekezett adni a régészeti kutatásnak. 1988-as haláláig a „belgrádi iskolában” jóval kevésbé számított elvárásnak a nemzeti történetírás axiomatikusnak kikiáltott eredményeire való reflektálás, mint a zágrábi kollégáiknak, adott esetben azonban a zágrábi mértéket is túl lehetett teljesíteni. Ugyanígy a szovjet régészek által posztulált „szláv régészet” tételeitől is a Belgrádban képzett szakemberek tudták magukat könnyebben függetleníteni. Ez pedig akkor is nagy érdem, ha Kovačević halála után tanítványai már nem tudták követni mesterüket a szovjet értelmezésű szláv régészet kritikai szemléletében. A zágrábi és a „belgrádi iskola” összehasonlítását egy olyan végkövetkeztetéssel zárhatjuk, hogy mindkét iskolának vannak erősségei, illetve gyengéi, így tévedés lenne az egyiket a másik fölé helyezni.

⁶¹⁶ Garašanin – Kovačević (1950); Korošec (1952a).

⁶¹⁷ Karaman (1952), 81-91.

⁶¹⁸ Vinski (1954b), 188-199.

⁶¹⁹ Zdenko Vinski a későbbiekben is megőrizte Jovan Kovačević munkásságával szembeni kritikai alapállását. Egyetlen, de jellemző példaként lásd alábbi recenzióját: Vinski (1961), 225-238.

⁶²⁰ Mrkobrad (1980); Petrović, R. (1980).

A két szomszédvárként létező belgrádi, illetve zágrábi „iskola” keretei közé merevedett középkor-régészet megreformálására csak egy kísérlet történt a titói Jugoszlávia idejében, az is kívülről jött. Az 1950-es és 60-as évek fordulóján a történeti antropológiával foglalkozó szakemberek kerültek olyan helyzetbe, hogy a középkor-régészet egészének az átalakítására tegyenek egy olyan javaslatot, amely a korszakot elemző régészek körében élénk reakciókat váltott ki. A vitát az generálta, hogy e kutatási ág két agilis képviselője, a ljubljana-i illetőségű Božo Škerlj,⁶²¹ illetve a zágrábi illetőségű Franjo Ivaniček megpróbálta a régészeti kutatás egészét az antropológia részeként értelmezni. Škerlj egy elméleti cikkben fejtette ki álláspontját,⁶²² Ivaniček pedig e szellemben dolgozta fel a Bijelo brdo-i, valamint a ptuji temető revíziós feltárásain kibontott emberi vázakat.⁶²³ A két cikk közül Škerljé készült programadó célzattal. Szellemi háttérét jól jellemzi az, hogy cikkéhez tartalmas rezümét angol nyelven fűzött hozzá – az 1948 utáni időkben ismét szokásossá volt francia vagy német nyelvű összefoglaló helyett. Az idegen nyelv megválasztása egyáltalán nem volt véletlenszerű: Škerlj az angolszász világban, sőt konkrétan az Egyesült Államokban szokásos diszciplináris felosztást igyekezett meghonosítani a titói Jugoszláviában. Elgondolása kudarcot vallott. Jórészt annak a következtében, hogy a helyi tudományos közvélekedés vagy nem ismerte, vagy pedig nem fogadta el a kurrens amerikai antropológiai iskolák felfogását az antropológia átfogó, a fizikai antropológián túlmutató tudományként történő értelmezéséről. Josip Korošec védte meg a régészet hagyományos – mondhatni kontinentális – értelmezését, mind Ivaniček feldolgozási módszerével, mind pedig Škerlj elméleti kiindulópontú átalakítási kísérletével szemben.⁶²⁴ E ponton pedig nemcsak a zágrábi, hanem a belgrádi régészeti „iskola” támogatását is bírta. Volt tehát egy olyan pont, ahol a két szomszédvár egységet tudott mutatni.

A belgrádi és a zágrábi régészek között kialakult feszültség miatt az 1950-es évek eleje után csak egy-két ponton figyelhető meg egy „összjugoszláv” nézőpont kialakítása iránti igény. Egy-egy ilyen kivételes alkalmat teremtettek például az olyan kiállítások, ahol sikerült átlépni a tagköztársasági – tartományi határokat. Mind a szerbiai, mind a horvátországi, mind pedig a vajdasági népvándorlás-kor kutatást évtizedeken át tudta előre lendíteni az, hogy a zimonyi (sz.: Zemun) múzeum szervezésében sor került 1962-ben egy, a térség leleteit a

⁶²¹ Škerlj keresztnévének kiderítése okozhat némi gondot a szlovéniai antropológia története után érdeklődő kutatónak, hiszen ő konzekvensen csak keresztnévnek a kezdőbetűjét tette közzé cikkeiben. Keresztnévét egy internetes életrajza közli: <http://razor.arnes.si/~mkralj/galerija/vabilo2.html> (A megtekintés időpontja 2007.11.27.)

⁶²² Škerlj (1951), 93-110.

⁶²³ Ivaniček (1949), 111-145; Ivaniček (1951).

teljesség igényével felvonultató kiállítás megszervezésére, és ebből az alkalomból egy katalógus kiadására is sor került.⁶²⁵ Nem mulaszthatjuk el annak rögzítését, hogy e kiállítás megszervezésében a zimonyi múzeumban dolgozó Danica Dimitrijević játszott megkerülhetetlen szerepet.

A szövetségi nézőpontú kiállítások mellett szintén az egység látszatát voltak hivatottak fenntartani a nemzetközi régészeti tanácskozások, az itt tett, „szövetségi szintű” megnyilatkozások. Az első ilyen, valóban rangos nemzetközi tanácskozásra, a 12. bizantinológiai konferenciára 1961-ben került sor, Ochrida/Ohrid városában.⁶²⁶ A második rangos összejövetel pedig az UISPP, azaz a régészeti világszervezet 1971-es, belgrádi, 8. kongresszusa volt. A helyi kutatásra ez utóbbi konferencia leginkább oly módon hatott, hogy egy-egy reprezentatív lelőhely feltáróját rá lehetett venni az összefoglaló értékelés elvégzésére.⁶²⁷ Zdenko Vinski pedig – életében először és utoljára – e kongresszus aktái számára valóban „összjugoszláv” nézőpontból tekintette át az 5-8. századi leletanyagot.⁶²⁸

Végkövetkeztetésként kimondható, hogy Jugoszláviában a régészeti kutatás, és ezen belül is különösképpen a középkor-régészeti már az 1960-as évek óta sem működött egységes rendszerként. Felmerül mégis a kérdés, volt-e olyan, más szinteken is megfogható összekötő kapcsok, amelyek mégis megteremtették az egységes tudományág képét? E kérdésre, a fentebb elmondottak ellenére is, igennel kell válaszolni a néhai Jugoszlávia különböző részein élt régészek igencsak hasonló életútja, mondhatni a közös régészetsors miatt. E ponton kissé el kell távolodnunk az értelmezés kérdéskörétől egy sajátos, mondhatni szociológiai nézőpont irányába, hogy a kutatás e sajátos vetületét bemutassuk. Tesszük ezt annak a reményében, hogy az alábbiakban vázolt adatok magukat az értelmezés különböző módozatait, az egyes gondolatmentek háttérében megbúvó okokat is legalább részben magyarázni tudják.

A titói Jugoszlávia régészeinek kicsiny, de hangadó csoportját alkották azon szakemberek, akik valamilyen módon a II. világháború előtti tudományos élethez, sőt e koraszak hatalmi elitjéhez is kötődtek – nota bene még az 1945 utáni, legnehezebb években is! "Régi káderként" tarthatták számon például a szerbiai régészetben a fentebb már utalt Đorđe Mano-Zissit⁶²⁹ vagy Miodrag Grbićet⁶³⁰ – egyikük a macedóniai Stobiban, másikuk pedig a dél-bánáti Sztarcsovában (sz.: Starčevo) vezetett reprezentatívnak minősített ásatást a

⁶²⁴ *Korošec (1953b)*, 353-360.

⁶²⁵ *Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962)*.

⁶²⁶ A konferencia aktái: *Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) (1963-1964)*

⁶²⁷ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: *Marušić (1971)*, 97.

⁶²⁸ *Vinski (1971a)*, 375-397.

⁶²⁹ Két világháború közötti tevékenységére lásd: *Kondić, V. (1975)*, 3; *Radovanović N. (1975)*, 7.

két világháború közötti időszakban. A két „régí káder” döntő szerepet játszott a szerbiai régészet újjászervezésében, az 1944-45-ös hatalomátvételt követő években. A vajdasági régészetben Wellenreiter Pálnak sikerült magát átmentenie az új időkbe, német csengésű neve, és az 1930-as évek elején szerzett papneveldei képzése ellenére is. Ő az 1945 után szerveződő zombori múzeumban nemcsak annak okán juthatott muzeológusi álláshoz, hogy a papnevelde után a Belgrádi egyetem bölcsészkarán latin-görög tanári és régészoklevelet is szerzett,⁶³¹ hanem – amint ezt a szájhagyomány útján terjedő emlékezet még az 1980-as években is őrizte – kinevezése mögött a bácskai táj egyik híres festőjének, a szintén zombori illetőségű Milan Konjovićnak a személyes kiállása és kijárása állt.

Nem szenvedték el a dehonesztáló „burzsoá származású” kitétel hátrányait azok a fiatal szakemberek sem, akinek a szülei tartoztak a két világháború közötti Jugoszlávia hatalmi elitjéhez. E kategóriába tartozott például Mirjana Ćorović-Ljubinković vagy Jovan Kovačević. Az elsőként említett kutatónőnek az apja, Vladimir Ćorović a királyi Jugoszlávia talán legnagyobb becsben tartott történésze volt, Jovan Kovačević pedig „régí belgrádi értelmiségi család” sarjaként 1920-ban, Párizsban született.⁶³²

Továbbá, elég népes csoportot alkottak azon szakemberek, akik – tanulmányaikat a II. világháború előestéjén elvégezve – 1941 és '44 között nem léptek be a partizánmozgalomba, hanem a megszálló hatóságok, illetve kollaboráns bábállamok által megtűrt, illetve működtetett múzeumokban tevékenykedtek. Sőt ezt a titói Jugoszlávia káderpolitikájának irányítói – a hivatalos propaganda jelszavaival teljesen ellentétes módon – hallgatólagosan el is nézték nekik. A „mérésékelt kollaboráns régészek” csoportba tartozott Szerbiában a belgrádi Nemzeti Múzeumban „meghúzódo” Đorđe Mano-Zissi,⁶³³ valamint a német megszállás alatt álló Bánát különböző múzeumaiban ténykedő Draga és Milutin Garašanin,⁶³⁴ a horvát régészetben Ljubo Karaman⁶³⁵ és Zdenko Vinski,⁶³⁶ vagy a tudományos karrierjét a szarajevói múzeumban elkezdő, 1945 után azonban Szlovéniába hazaköltöző Korošec házaspár is. Egyetlen kivételként a valóban meghurcolt, horvát Mirko Šeper említendő, aki –

⁶³⁰ *Parović-Pešikan (1971)*, első öt, számozatlan lap; *Gačić (szerk.) (2006)*, 15-36.

⁶³¹ Wellenreiter Pál eddig legteljesebb életrajzát közli: *N. N. (2010c)*.

⁶³² Jovan Kovačević életútját ismerteti: *Jovanović, V. S. (2003)*, 9-17. *Kuzman (1988)*, 241. Sajnos nem tudtuk kideríteni, családja mi okból tartózkodott a francia fővárosban.

⁶³³ *Medaković (é.n.)*, 1-2.

⁶³⁴ Ők a II. világháború idején a Bánságban tártak fel egy olyan lelőhelyet Feketető (Sz.: Crna Bara) határában, ahol a két őskori réteg felett egy 10-11. századi temető sírjai terültek el. A lelőhely közlése a temető minimális szintű említésével: *Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957)*, 199-218. A temető közlése: *Stanojev (1989)*, 129-130.

⁶³⁵ *Flego (é. n.)*

⁶³⁶ Életútját ismerteti: *Sivec (1997)*, 371.

a zágrábi régészek körében őrződő szájhagyomány szerint – náci meggyőződésének hangoztatása érdekében, 1941 és 44 között több alkalommal ustaša egyenruhában jelent meg munkahelyén, a zágrábi Régészeti Múzeumban.⁶³⁷ Ennek ellenére azonban őt sem végezték ki, sőt nem is került élete végéig munkatáborba, hanem az 1950-es évek közepétől ismét régészként tudott dolgozni, közleménye is megjelenhetett!⁶³⁸

A felsorolt személyek ellenére azonban az sem lehet vitás, hogy a titói Jugoszlávia régészeinek a többsége *homo novus* volt, azaz jórészt első, vagy – jóval ritkábban – második generációs értelmiségi. Olyan szakemberek voltak ők, akik számára a régészet nemcsak a tudományos pályát, hanem a korábbi társadalmi közegéből való kiemelkedést is jelentette. E karrier klasszikus példajaként Rajko L. Veselinović említhető. Ő középiskolai tanárból avanszált régésszé, illetve történésszé. Az „új káderek” a régészet tudományának alapjait rend szerint nem egyetemi stúdiumok keretében sajátították el, hanem az 1940-es évek második felében szervezett „tanfolyamok” keretében. Szerbia, pontosabban a Vajdaság esetében döntő szerepet játszottak e folyamatban a Nagyikinda (sz.: Kikinda),⁶³⁹ vagy Pancsova (sz.: Pančevo)⁶⁴⁰ határában folytatott ún. tanáztatások révén. A feltárás és a dokumentálás technikáit e földmunkák során Đorđe Mano-Zissi, Miodrag Grbić, illetve Rastko Rašajski igyekezett hallgatóikkal elsajátíttatni. E gyorstalpaló tanfolyamokat nyilvánvaló módon csak a „megbízható kádernek” minősített régészek vezethették, így itt nem kaphatott helyet pl. Wellenreiter Pál, a zombori múzeumban megszerzett állása ellenére sem.

A tudományos karrier kibontakozásához e gyorstalpaló tanfolyamokon kívül (sőt helyettük is!) jelentős lökést adhatott a partizánmúlt, és az ebből következő, rendíthetetlen rendszerhűség. Első helyen Alojz Benacról kell megemlékeznünk,⁶⁴¹ aki jól tudta kamatoztatni politikai befolyását a régészet, sőt egészen konkrétan az őskori régészet fejlesztése érdekében. Miközben életútja más vonatkozásokban nem mondható szokványosnak. Hiszen ő, másoddiplomásként végigjárta a posztgraduális régészképzést a ljubljanei egyetemen, és a szarajevói múzeumban is múzeumörként kezdte munkálkodását,

⁶³⁷ Željko Demo szíves szóbeli közlése 2010 februárjában.

⁶³⁸ Šeper (1955a), 48.

⁶³⁹ Grbić (1950), 114.

⁶⁴⁰ Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948), 78-94.

⁶⁴¹ Benac a II. világháború idején, 1943-ban csatlakozott a kommunista vezetésű partizánmozgalomhoz, és ennek révén tudott politikai befolyásra szert tenni, a mindenható(nak tűnő) pártvezér, Josip Broz Tito közvetlen környezetében is. Alojz Benac életútját ismerteti: Gabrovec (1992), 205-209; Garašanin, M. (1994), 229-230. Benac – ezt mindenképp ki kell emelni – befolyását nem intrikálásra, hanem a szakma, elsősorban is a Bosznia-hercegovinai régészet anyagi alapjainak a megteremtése és fenntartása érdekében tudta felhasználni. (a néhai Szekeres László közlése az 1980-as évek elejéről).

hogy csak 1957-ben jusson el az igazgatói székig. Benachoz csak látszólag hasonló életutat járt be Boško Babić, a macedóniai középkor-régészet erős embere. Ő a macedóniai koraközépkori régészet legfontosabb személyiségévé „építette fel magát” az 1960-as évektől. Babić életútja azért is jellemezheti jól a titói Jugoszlávia szellemi közegét, mert ő szinte véletlenül vált régésszé Macedóniában.⁶⁴² Erre származása semmiképp sem predesztinálta: a „legnagyobb macedón régész” szerb, illetve román családi háttérrel rendelkezett, és egy uszályon született a Száva folyó partján. A muzeológia iránt egyéni életútjának derékba törése folytán kezdett el érdeklődni. A partizánként harcoló Babić a II. világháború végén megsebesült, és politikai pályafutásról rokkantsága miatt le kellett mondania. A macedóniai Prilepbe macedón származású felesége révén került, és csak itt kezdett el érdeklődni a régészet iránt. Benaccal ellentétben sajnos nem végzett rendszeres régészeti tanulmányokat. Szláv régészként egy, a lengyelországi Lublinban, 1980-ban megszerzett doktorátus által tudta magát érvényesíteni.

Csak az 1950-es évek második felében kezdtek feltűnni a néhai Jugoszláviában az olyan szakemberek, akik képesítésüket rendszeres egyetemi tanulmányok keretei között szerezték meg. Az 1950-es évek második fele volt egyben azon időszak is, amikortól a nők és férfiak aránya egyensúlyba került az egykori szövetségi állam régészetében. Egyetlen kutató, Slavenka Ercegović-Pavlović életútjára térünk ki kicsit részletesebben, mert az – az előzőkben utalt két tényen túl – sajátosan visszatükrözi a titói Jugoszlávia politikájának egyik alapelemét, az ún. testvériség-egységet is.⁶⁴³ Slavenka Ercegović, a dalmáciai Šibenik szülötteként a zágrábi egyetemen végezte tanulmányait, és utána a horvát fővárosban került állásba.⁶⁴⁴ Majd pedig – miután egy szerb nemzetiségű férfival kötött házasságot – immár Belgrádban a szerb és egyben a szövetségi fővárosban talált munkát Slavenka Ercegović-Pavlović néven.⁶⁴⁵ Az 1960-as évek második felében írott munkái már a kelet-szerbiai, jórészt a vaskapui mentőásatások során feltárt ékszerek elemzéseit. Így is azonban módot talált arra, hogy egy-egy nagyobb ívűnek szánt elemzésben – mintegy a korszellemmel ellentét

⁶⁴² *Babić-Janeska* (1986), 9-12.

⁶⁴³ Életútját röviden ismerteti *Minić* (1994), 231-232.

⁶⁴⁴ Az e korszakban írott munkái közül lásd *Ercegović (=Ercegović-Pavlović)* (1958), 165 –186; *Ercegović (=Ercegović-Pavlović)* (1960), 243-254; *Ercegović (=Ercegović-Pavlović)* (1961), 225-239.

⁶⁴⁵ Az e korszakban írott munkái közül lásd *Ercegović-Pavlović* (1966), 143-152; *Ercegović-Pavlović* (1967a), 83-89; *Ercegović-Pavlović* (1967b), 91-95; *Ercegović-Pavlović* (1969), 83-95; *Ercegović-Pavlović* (1970), 41-49.

irányban haladva – a 9-11. századi, szerbiai és horvátországi leletek szoros kapcsolataira felhívja a kutatás figyelmét.⁶⁴⁶

Jugoszlávia 1945 utáni történetét ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy az új emberként pályára került régészek többsége kifejezetten rendszerhű kádernek bizonyult. A titói Jugoszlávia propagandájának alaptételét képező "szocialista különút" – kezdetben csak propagandaszólamként sulykolt, utóbb azonban már tömegméretekben vallott – tételén túl talán éppen e szociális tényező magyarázza azt, miért volt viszonylag sok rendszerhű érzelmű szakember a titói Jugoszlávia régészei között.

A titói pártállami rendszer káderpolitikájának sajátosságaként kialakult a jugoszláv régészek egy olyan csoportja is, akik majdhogynem "büntetesként", illetve a börtönbüntetést felváltó megtúrt státus révén kerül(het)tek régészeti pályára. E réteg újratermelődését az biztosította, hogy a titói Jugoszlávia működésének sajátosságai közé tartoztak a ciklikusan ismétlődő "tisztogatások". Ezek során a párt apparátusából és/vagy a szellemi életből azonos koreográfiával eltávolították az ellenségesnek kikiáltott "ideológiai elhajlások" képviselőit. A legnagyobb tisztogatási hullám 1948-ban, a kommunista pártokat tömörítő ún. Tájékoztató Iroda Tito-ellenes határozata után folyt. Ekkor ugyanis Tito brutális módon kiszorította a hatalomból és küldte tömegesen gyűjtőtáborokba pártbeli ellenségeit, a Sztálinhoz hű (vagy legalábbis annak nyilvánított) kádereket. A szerencsésebbek nemcsak a kényszermunka-táborba kerültek el, vagy töltöttek itt "csupán" rövidebb, de így is: hónapokban-években mérhető időt, hanem a vélt bűnökért kiszabott valós büntetés egy részének letöltése után arra is engedélyt kaptak, hogy a kultúra, illetve a tudományos élet különböző területein helyezkedjenek el. A régészek közül e csoportba sorolható a montenegrói nemzetiségű Pavle Mijović, vagy a vajdasági magyar Nagy Sándor.⁶⁴⁷

b.) Albánia

Egy közkeletű vélekedés szerint az albán régészeti leletanyag értelmezése albán kutatási belügy volt és maradt egészen a 21. század elejéig. E vélekedés ugyan első megközelítésben akár még pontosnak is tűnhet, mégsem igaz! Az albán középkor-régészet is egy olyan problematika, amely szélesebb távlatokban elemzendő. Hiszen az albániai

⁶⁴⁶ Ercegović-Pavlović (1976a), 41-45.

⁶⁴⁷ Vékás (1996); Gerold (2001), 158; Kalapis (2002–2003), II. köt, 320-321.

régiségek gyűjtését és értelmezését a leendő Albánia területére elvetődő külföldiek indították meg az 1878 és 1918 közötti időszakban, és szintén csak és kizárólag külföldi kutatók elemezték a helyi régészeti leleteket az 1918 és 1945 közötti időszakban is. Albán szerzők csak az 1945 utáni időszakban kapcsolódtak be e munkába, és ekkor kerültek be az albán pártállam lózungjai, így az izolacionizmusra való hivatkozás is a leletanyag interpretációjába. Jól kitapintható módon az albán pártállam izolacionista politikájából vezethető le az albán leletanyag lebecsülése, távolabbra mutató kapcsolatainak a kétségbe vonása is. Az ilyen értelmezések téves, sőt bizonyos esetekben abszurd voltára alább, egy-egy lelet helyi interpretációjának az ismertetése során fogunk részletesen kitérni. Itt csak egyetlen tényezőt emelnénk ki: a mai Albániához tartozó észak-epiroszi partvidék – Alain Ducellier szavaival élve: Albánia tengerparti homlokzatának⁶⁴⁸ – a meg nem kerülhető szerepét emelnénk ki, mind az Aquileia és Velence, mind pedig Róma városa vagy Génua/Genova irányába folyó, minden kétségen felül összeurópai jelentőségű közlekedésben és kereskedelemben.

A nagyobb nyomaték kedvéért fogalmazzuk meg ismét: Albánia az észak-balkáni térség egyik olyan országa, ahol külföldiek szervezték meg a régészeti kutatást a 19–20. század fordulóján, és ezen állapot fennmaradt a két világháború közötti időszakban. (Hasonló tapasztalható Macedóniában, Montenegróban vagy Koszovóban is.) A régészeti kutatást külföldi diplomata kezdeményezték a leendő Albánia területén. E tény háttérében az Oszmán–Török Birodalom 19. századi válsága állt. Albánia ugyanis közismert módon 1913 előtt török uralom alatt állt. Mivel pedig a leendő albán állam területén a 19. század második felében állandósultak az összeütközések a központi közigazgatás és a helyi lakosság között, és rendszeresen robbantak ki etnikai konfliktusok is, az 1878-as Berliini Kongresszus oly módon rendelkezett, hogy az egyes vilajet-központokban külföldi konzulátusok állítassanak fel a török közigazgatás működésének a megfigyelése, illetve a balkáni térséget lakó számos etnikum közötti súrlódások lehetőségének a csökkentése érdekében.

Az 1878 és 1912 közötti időkben, a leendő Albánia különböző török közigazgatási székhelyein állomásozó, külföldi konzulok nemcsak e két célkitűzésnek igyekeztek megfelelni, hanem ők vitték a főszerepet a régészeti emlékek mentésében is. Három konzulátus vett részt az albániai régészet – és ezen belül is különösen a középkorkutatás – megteremtésében: az Osztrák-Magyar Monarchia durrësi (ol.: Durazzo), illetve monastiri (bolg./mac. Bitola), valamint Franciaország shkodëri (ol.: Scutari) konzulátusa. A durrësi/durazzoi osztrák-magyar konzulnak, Rémi von Kwiatkowskinak köszönhető, hogy

---

⁶⁴⁸ *Ducellier (1981).*

1901-ben összegyűjtötte, és biztonságba, azaz külföldre juttatta a méltán világhírűvé vált vrapri kincset.⁶⁴⁹ Szintén egy külföldi diplomata kezdeményezésére került sor a leendő ország leghíresebb koraközépkori lelőhelyének a feltárására. A shkodëri/scutari francia konzul, Alain Degrand indított ásatást az 1890-es évek végén, a Koman határában álló Dalmacë-i várhegyen, a Koman-kultúra névadó lelőhelyén,⁶⁵⁰ sőt előzetes közlést is írt a feltárt sírokról.

Az örökségvédelmi feladatok felkarolásának további, 19. század végi példái a katolikus egyház intézményeihez, szerzetesi rendházakhoz, illetve az általuk működtetett iskolákhoz kötődnek. (Katolikus szerzetesek észak-albániai jelenléte azzal magyarázható, hogy az albánok geg nemzetiségű része csak az újkorban vette fel az iszlám hitet, akkor is csak részlegesen, számos geg család ugyanis kitartott katolikus vallása mellett.) Az egyes szerzetesrendek által végzett régészeti gyűjtőmunka eredményeként a shkodëri ferences, illetve jezsuita rendházban, valamint a korçei egyházi gimnáziumban is régiségtár létesült, 1880-ban, 1890-ben, illetve 1887-ben.⁶⁵¹ Nincs tudomásunk arról, hogy a leletek feldolgozása is folyt volna e rendházakban és gimnáziumokban.

Az albán szakirodalomban⁶⁵² csak viszonylag ritkán szerepel, akkor viszont általában negatív felhangot kap az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia földrajz-kutatói, művészettörténészei, középkor-történészei és néprajzkutatói kiterjedt albanológiai kutatásokat folytattak.⁶⁵³ Az általánosan elterjedt negatív felhang ellenére is le kell szögezni azt, hogy jórészt éppen a dunai monarchiában honos kutatók által összegyűjtött adatok alapozták meg az albán történetírást, művészettörténetet, vagy néprajzot. A negatív felhang oka nyilvánvaló: az Osztrák-Magyar Monarchia kormányzata a 20. század elején annak érdekében támogatta Albánia földrajzi, történeti, néprajzi és régészeti sajátságainak a feltárását, hogy így könnyítse meg önnön „behatolását” az adott térségbe. Miután pedig e törekvés ellentétben állt a térségben „érdekelt” összes többi nagy-, illetve kishatalom érdekeivel, sőt a monarchia felbomlásával maga az albániai adatgyűjtés is „okafoyottá” vált, a politikai motivációktól

⁶⁴⁹ Werner (1983), 181-201; Werner (1986), 10.

⁶⁵⁰ A temető kutatásának első fázisát összefoglalta: Spahiu (1971) 230. Alább még több alkalommal visszatérünk e kultúra különböző aspektusaira. Itt csak az Észak-Albániában és Dél-Montenegróban honos kultúra megnevezésében uralkodó, kissé kaotikus állapotokra térnénk ki, röviden. A nevezéktan ismertetését az teszi feltétlenül szükségessé, hogy a *Koman* (enklitikus artikulussal ellátott formában: *Komani*), illetve *Kalaja Dalmaces*, *Kalaja Dalmaties*, *Kalasë së Dalmaces* nevek mind egy és ugyanazon lelőhelyet, a *Koman* nevű falu határában álló *Dalmacë-i Várhegyet* jelölik. A félreértések elkerülése érdekében az alábbiakban következetesen a hátravetett névelő nélküli *Koman* formát használjuk.

⁶⁵¹ Adhami (1981b), 189.

⁶⁵² Az Osztrák-Magyar Monarchia albániai „behatolását” elemezte, igen sok statisztikai adat bevonásával: Prela (1966), 77-104.

⁶⁵³ Tevékenységük osztrák, szintén kissé elfogult értékelése: Gostenschnigg (1999), 221-245.

egyáltalán nem mentes kutatás magát az adatgyűjtést is lefitymáló kézlegyintéssel kezdte el illetni. Pedig e feltáró tevékenység hatékonyságához nem fűződhet kétség. Így a 19-20. század fordulóján több expedícióra is sor került: 1910 táján Nopcsa Ferenc,⁶⁵⁴ Theodor Ippen⁶⁵⁵ vagy Georg Veith is járt Albániában. Nopcsa első sorban az őslénytan iránt érdeklődött, de a népeletről, sőt még az albániai táj régészeti örökségéről is rögzített számos – rend szerint romantikus hangvétellű – megfigyelést.⁶⁵⁶ Ippen Shkodër környékén mért fel középkori templomokat. 1911 májusában. Georg Veith pedig Közép-Albániában, Durrës környékén gyűjtött néprajzi és régészeti adatokat. Veith munkája sikeréhez jelentős mértékben hozzájárult az, hogy az expedíció tagja volt a monarchia monastiri (azaz: bitolai) konzulja Bornemissza Gyula (=Julius Freiherr von Bornemissza), aki nemcsak kiváló helyismerettel rendelkezett, hanem albánul is tudott!⁶⁵⁷ Egyik nézőpontból a történelem egy sajátos abszurditása, a másiktól pedig az osztrák-magyar „behatolás” eklatáns példája az, hogy e kutatómunka kiteljesedésére az I. világháború idején került sor, amikor Albánia előbb szerb, majd osztrák-magyar megszállás alá került.⁶⁵⁸ Camillo Praschniker és Arnold Schober⁶⁵⁹ 1916-ban, az osztrák-magyar katonai hatóságok felkérésére járta be Észak-Albániát, és az útjukba került régészeti lelőhelyeket is számba vették.

Albániában a régészeti leletek feldolgozása is jóval régebből datálódik, mint az önálló kutatási hálózat kialakítása. Az első lépést Thallóczy Lajos tette meg a 20. század elején.⁶⁶⁰ Az albán középkor elemzésére két munkája hatott alapvető módon: az 1918-ban kiadott

⁶⁵⁴ Nopcsa Ferenc kalandos életútjáról lásd: *Tasnádi Kubacska (1937)*; *Főzy (2000)*, 7-49; *Csaplár-Degovics (2005)*, 16-19.

⁶⁵⁵ A régi templomok iránt érdeklődő kutató észak-albániai gyűjtőmunkájának eredményeit az alábbi munkák őrzik: *Ippen (1900)*, 518-520; *Ippen (1901-1902)*, 131-142.

⁶⁵⁶ Nopcsa Ferenc nemrégiben összeállított publikációs jegyzéke 191(!) tételből áll, ezek közül 31 került a régészet és néprajz kategóriájába. (*N. N. (Nopcsa-bibliográfia)*) Az itt felsorolt tanulmányok közül négy minősíthető kifejezetten régészeti tárgyúnak: *Nopcsa (1909)*, 82-90; *Nopcsa (1910)*, 31-32. *Nopcsa (1912a)*, 168-253 *Nopcsa (1912b)*. Ezek a monumentális építészet maradványaira, illetve a 20. század elején használt, népi eszközök illír eredetére fókuszálnak. A középkor-régészet szempontjából is értékelhető adatokat tartalmaznak még Nopcsa útirajzai. Útirajzának magyar, mondhatni romantikusabb megfogalmazású változata: *Nopcsa (1911)*; a német, szigorúbb tudományossággal írott, mondhatni letisztult változat: *Nopcsa (1925)*. Nopcsa szemléletét következő sorai jellemzik: “*Mint a legtöbb gyermek, az albán is, noha babonás, természettől jó és vidám (...) adott szavát beváltja és (...) erénye a vendégszeretet*” (*Nopcsa (1911)*, 40-41).

⁶⁵⁷ *Gostenschnigg (1999)*, 231.

⁶⁵⁸ *Gostenschnigg (1999)*, 234-235.

⁶⁵⁹ Expedíciójuk alapadatait közli: *Gostenschnigg (1999)*, 234-235. Munkálkodásuk eredményei már csak az I. világháború utáni évben jelenhetett meg: *Praschniker – Schober (1919)*; *Praschniker – Schober (1922-1923)*, 3-11.

⁶⁶⁰ *Thallóczy (szerk.) 1916*; *Thallóczy – Jireček. – Šufflay (1918)*.

oklevéltár,⁶⁶¹ valamint egy 1916-is keltezésű, kétkötetes tanulmánykötet, az *Illyrisch – albanische Forschungen*.⁶⁶² Ez utóbbi kötet egyes szerzői megemlékeznek a régészeti leletekről, illetve az ország műemléki állományáról is, az Észak-Balkán keretei között interpretálva forrásanyagukat. (E szempont következetes alkalmazását egy később felmerülő körülmény: Albánia Hoxha-kori izolacionizmusa teszi igazán fontossá.)

A két világháború közötti időszakban az 1913-ban megalakult, majd 1919-ben újjáalakult Albánia tengerparti sávjába érkeztek külföldi expedíciók, egy-egy antik város feltárására. Az észak-balkáni, régészeti expedíciós feltárások két klasszikus példáját szolgáltatja a francia,⁶⁶³ illetve olasz régészek⁶⁶⁴ ténykedése, a két világháború közötti időszakban, az apolloniai, illetve butrinti lelőhelyen. A Hoxha-kori albán régészek e két expedíciót kincskeresésként, az albán föld régiségeire irányuló, szervezett rablásként igyekeztek lejártni. E vélemény egyáltalán nem volt objektív, a valóság ennél jóval összetettebb volt. A hivatkozott expedíciók régészei ugyanis nem kincsrablást, hanem rendszeres régészeti feltárásokat folytattak, még akkor is, ha a két expedíció ténykedése során csupán a „szebb”, tehát művészettörténeti / iparművészeti értékkel bíró tárgyakat gyűjtötték, az olasz expedíció pedig a római kori szobrokat Olaszországba szállította. Az 1926-ban indított butrinti expedíció legnagyobb eredményei nem egy-egy szobor kibontásához köthetők, hanem egy olyan ókeresztény bazilika alapfalainak a megteleléséhez, amely az egyetemes művészettörténet kategóriáival is elemezhető.⁶⁶⁵ Az olasz expedíció vezetője, Luigi Ugolini egy sajátos, finoman szólva „hangsúlyeltolós” eljárás keretei között tárta fel a butrinti épületeket. Az olasz kutató Vergiliusra hivatkozva kutatta az ókeresztény kor emlékeit!⁶⁶⁶ Vergilius „bevonását” az tette lehetővé, hogy az Aeneisben szerepel Butrint, „*celsam Buthroti urbem*” formában (III. könyv, 293. sor), ahol az Itália felé hajózó Aeneas is megállt. A vergiliusi hivatkozás a figyelemfelkeltés szempontját minden bizonnyal teljesítette, annak ellenére, hogy az ismeretelméleti szempontból bizonyosan téves. A dél-albániai lelőhelyen ugyanis nem a Kr. előtti 8–7. század maradványainak a feltárása folyt.

Az 1945-ben hatalomra került albán kommunisták szovjet mintára igyekeztek megszervezni országukat, a Szovjetunió intézményrendszerének minél tökéletesebb

⁶⁶¹ Thallóczy albanológiai szerepét röviden méltatta: *Buchberger (1973)*, 217.

⁶⁶² *Thallóczy (szerk.) 1916*.

⁶⁶³ A francia expedíció tevékenységét röviden áttekintette: *Adhami (1981b)*, 190. A francia expedíció nehézségeiről a munkálatok vezetője számolt be, egy sajátos formában, a tudományos szakközönségnek írott levélben: *Rey (1937-1938)*, 301-304.

⁶⁶⁴ Az olasz expedíció eredményeit leírta: *Ugolini (1927)*; *Ugolini (1942)*.

⁶⁶⁵ Ezen épületeket a közelmúltban leírta: *Koch (1985)*, 26-29.

⁶⁶⁶ *Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.)*, 7.

másolásával. Így az albán régészetet is szovjet mintára szervezték meg, mind az intézményrendszer, mind a feltárások gyakorlati szintű kivitelezése, mind pedig a feltárt leletek elemzési módja vonatkozásában. Gyakorlati szinten ez nem jelentett előrelépést a két világháború közötti, olasz-francia korszakhoz képest. Az új nagy példakép, a Szovjetunió régészei is expedíciók keretei között, extenzív, azaz a mennyiségi mutatók teljesítésének a törekvéssel kutatták néhai nagy birodalmuk régészeti hagyatékát, különösen annak fejletlen övezeteiben. Albániában is e rendszer került bevezetésre. Az expedíciós keretek között szerveződő régészeti kutatást Albániában is segítette az olcsó és könnyen mozgósítható munkaerő, pl. a hadsereg, vagy a különböző tömegszervezetek tagjainak munkavállalása, valamint az, hogy a régészetileg képzetlen pártvezetés számára látványos eredményeket, tehát ékszereket és masszív falmaradványokat kellett „produkálni”.

Albániában sem az 1945-1991 közötti korszakban, sem a rendszerváltás óta nem jelent meg olyan mű, amely a középkor vonatkozásában a leletfeldolgozás eljárásait tárgyalta volna. Így csak egyetlen forrás, maguk a publikációk áttekintése alapján sejthetjük azt, hogy a középkori leletanyagot közzé tevő régészek a tipokronológia módszerét igyekeztek alkalmazni a feltárt leletek rendszerezéséhez. Munkásságuknak azonban nemcsak 1991 előtt, hanem a rendszerváltás után is szűk határokat szabott több kedvezőtlen körülmény. A Hoxha-korban a kutatás alapvető visszahúzó ereje volt a humán tudományok ideologikus értelmezése. Ennek következtében alakult ki a valódi elemzést kalodába szorító, citátumoktól és lózungoktól hemzsegő, áltudományos „vizsgálódás”. Egy további visszahúzó erőt pedig az izolacionizmus, és az ebből következő rendkívül hiányos, mondhatni fragmentáris nemzetközi információcsere jelentette.

Az albán közlemények lapozgatása során könnyen támadhat egy olyan érzés, hogy az albán régészek – vagy legalábbis egy jelentős hányaduk – már 1991 előtt is tudta, hogyan kellett volna egy-egy leletegyüttest feldolgozni. Tipológiai, horizontálstratigráfiai vagy egyéb elemzéseiknek azonban szűk határt szabott az, hogy a lelőhely hivatalos értelmezése már a munkálatok megkezdése előtt is adott volt. 1991 után e gyakorlat lazult, viszont az ország régészeti infrastruktúrája jutott az összeomlás szélére. Így a korábban kibontott leletek, illetve az építészeti hagyaték feldolgozása jelentette, jelenthette volna a kutatás tárgyát. Abban az esetben, ha a folyóiratok kiadása nem szünetel mintegy tíz éven át. A 2000 után újrainduló folyóiratokban viszont már találni néhány példát arra, hogy az albán régészek kezdik elsajátítani a Nyugat-Európában szokásos leletfeldolgozási módszereket.⁶⁶⁷

⁶⁶⁷ *Bejko – Aliu – Lela (2004), 237-243.*

Albániában az 5-9. század régészete két kutatási téma elemzését jelenti, néhány csekély kivétellel. E két téma a késő római, illetve kora bizánci települések vizsgálata, különös tekintettel monumentális épületeikre,⁶⁶⁸ valamint a Koman-kultúra elemzése.⁶⁶⁹ A ritka kivételeket pedig egy-egy későantik és/vagy középkori út vonalának régészeti bejárásából adódó leletanyag feldolgozása jelenti.⁶⁷⁰ A két gyakori kutatási téma két, egymással szöges ellenétben álló kutatási közegben szokott folyni. A későantik és/vagy kora bizánci építészeti hagyaték elemzése egy hangsúlyosan nemzetközi kutatási terület, számos regionális leképeződéssel. A késő antik – kora bizánci építészet elemzésének így az albániai középkor-régészet viszonylatában is nemzetközi kutatási témává kellett válnia. A monumentális építészeti emlékek kutatásának a meghonosodása részben az Albánia területén található késő antik – kora bizánci műemlékek minőségével magyarázható: az epiroszi partvidék mentén vezetett a korai középkor egyik igen fontos tengeri útvonala, a Konstantinápoly – Aquileia út, ami természetesen a tengerparti városok gazdagságában is megmutatkozott. Továbbá, az adott kutatási terület fellendülésében annak is volt része, hogy Albánia területén külföldi régészeti expedíciók indították meg az első ilyen ásatásokat a két világháború közötti időszakban.⁶⁷¹ Az építészeti hagyaték elemzésével ellentétben a Koman-kultúra vizsgálata a helyi felfogás szerint egy olyan albán régészeti „belügy”, amelybe – szintén a helyi felfogás szerint – külföldi kutatónak érdemben nem is lenne szabad beleszólnia.

Az eredmények közlése is megfelel e kettősségnek. Az ókeresztény illetve kora bizánci építészethez kapcsolódó régészet albániai műveléséről a helyi kiadású periodikákban megjelentett tanulmányokon túl,⁶⁷² nemzetközi szinten is tájékozódhatunk, e témáról ugyanis nyugat-európai konferenciakötetekben és katalógusokban is találni adatokat. E munkák rend szerint már a rendszerváltás utáni időkben jelentek meg, de Hoxha-kori ásatásokat dolgoznak fel.⁶⁷³ E művek rend szerint a Nyugat-Európában szokásos eljárások alkalmazásáról

⁶⁶⁸ A késő antik és korai bizánci épületek bemutatása az egyik súlypontja egy reprezentatívnak szánt, mégis propagandaízű kiadványnak: *Korkuti (1971)*.

⁶⁶⁹ *Anamali – Spahiu (1988)*.

⁶⁷⁰ *Baçe (1984)*, 59-68; *Ceka – Papajani (1971)*, 43-59; *Ceka (1971)*, 25-36; *Frashëri, T. (1971)*, 185-192.

⁶⁷¹ Ezek eredményeiről lásd: *Rey (1937-1938)*; *Ugolini (1927)*; *Ugolini (1942)*.

⁶⁷² *Anamali – Adhami (1974)*; *Anamali (1981)*, 237-242; *Korkuti (1971)*;

⁶⁷³ *Gega (1993)*, 527-536; *Hoxha, G. (1993)*, 551-567; *Muçaj (1993)*, 569-583; *Hoxha – Lahi (1998)*, 143-151. Egyetlen példát találtunk arra, hogy külföldi szerző albániai periodikában tárgyalja összefoglaló módon a térség 5-6. századi építészeti hagyatékát, sőt e munka, az internet révén, könnyen el is érhető a helyi kutatási infrastruktúrát nem használó kutató számára: *Peters (1999)*.

tanúskodnak. Az alkalmazott eljárások problematikus eleme azok megkétszerezése és/vagy hiányos átvétele.

Az albán régészek egészen az ezredfordulóig fenntartották az I. világháború előtti korban kialakított, és a két világháború közötti időszakban szintén jórészt expedíciós keretek között szerveződő kutatások megközelítéseit. A fő cél a feltárt helyszínek elemzése során a monumentális építészet emlékeinek alaprajzi bemutatása volt. Az ún. apró leletanyag esetében pedig egy iparművészeti szemléletű megközelítés volt érvényben, ami együtt járt a leletek előzetes válogatásával és nagy részük selejtezésével.

Egy konkrét példa: Buthrotosban (mai nevén: Butrintban) 1959-től indultak újra a feltárások.⁶⁷⁴ Hosszú időn ez volt albán viszonylatban a „kirakatásítás”, amelyet még a mindenhatónak hitt pártfőtitkár Enver Hoxha is meglátogatott, 1959-ben, a szovjet pártfőtitkár Nyikita Szergejevics Hruscsov társaságában.⁶⁷⁵ Így is azonban a butrinti régiségek közül csak az épületromokról íródtak publikációk, ezek fotói kerültek be a reprezentatív célzattal kiadott, színes albumokba is. E megközelítés egy bizonyos szempontból jogosnak is tartható. A butrinti bazilika ugyanis az észak-balkáni térség egyik kiemelkedően nagyméretű, koraközépkori temploma lehetett, a közelében álló baptisteriumot pedig 1985-ben Guntram Koch egyenesen a korakeresztény építészet egyik legjelentősebb körtemplomaként jellemezte.⁶⁷⁶ Ha e megítélés kicsit túloz is, az is nyilvánvaló, hogy a butrinti baptisterium nem kvalitása, hanem sokkal inkább Albánia kedvezőtlen 20. századi történelme miatt maradt és marad ismeretlen a szélesebb szakközönség számára.

Butrint helyett a nemzetközi közönség hosszú időn át inkább Dyrrachion (Durazzo/Durrës) városára figyelt. Az után, hogy 1966-ban, egy földcsuszamlás következtében sikerült rábukkanni a város ókori amfiteátrumára.⁶⁷⁷ Az azonos topográfiai helyszínen történt funkcióváltás egy sajátos példaként az amfiteátrum feletti törmelékrétegben a kora bizánci korban egy temető nyílt. Ennek részeként került napvilágra egy kora bizánci kápolna, belsejében az egyetemes művészettörténet szemszögéből sem elhanyagolható, 6. századi mozaikokkal.⁶⁷⁸ A kápolna belsejét borító mozaikok leírása és képei – Albánia esetében szinte egyedülálló módon – igen hamar bekerültek a nemzetközi

⁶⁷⁴ Lako (1981), 93-154; Meksi (1983a), 47-75. A város ókori műemlékeit népszerűsítő formában összefoglalta: Karaiskaj (1985). A város fürdőjének a restaurálását bemutatta: Pani (1981), 102-108.

⁶⁷⁵ Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.), 7. old., 1. 8. kép.

⁶⁷⁶ Koch (1985), 28: „Das Baptisterium von Butrint gehört zu den bedeutendsten Anlagen seiner Gattung, die aus der frühchristlichen Zeit erhalten sind.”

⁶⁷⁷ Az amfiteátrum megtelelésének körülményeit – némi regényes mellékízzel – rögzíti Dienes T. (2004) 52.

szakirodalomba. Oly módon, hogy az első híradás, a franciaországi *Cahiers Archéologiques* c. folyóiratban már 1968-ban megjelent, Nicole Thierry tollából.⁶⁷⁹ Sőt mit több, a durrësi kápolna mozaikjáról összefoglaló értékelést is – a Hoxha-kori Albániában szintén példa nélkül álló módon – egy francia kutatónő Janis Reunis-Jandot jelentette meg 1983-ban, igaz ezt már a helyi, *Iliria* című folyóiratban.⁶⁸⁰

A későantik építészetnél egy ideológiai szempontból sokkal inkább „telített” erőterben kellett folynia a koraközépkori temetők elemzésének. Albán régészek csak az 1945 utáni időszakban jutottak el oda, hogy régészeti leletek alapján vizsgálják népük etnogenezisének. A főbb tételek – amint erre már összehasonlító elemzésünk első fejezetében részletesen kitértünk – eleve adottak voltak. A területi kontinuitás axiomatikus érvényűnek tartott alaptételét az albán nemzeti mozgalom már jóval 1945 előtt megfogalmazta. Csírái fellelhetők már az 1878-ban megalakult *Prizreni liga* memorandumában is.⁶⁸¹ Bár az albánok csak a 11. században bukkannak fel az írott forrásokban az epiroszi partvidék hegyes hátságában, a nemzeti tétel szerint mégis e nép lakik az adott területen legalább a vaskor óta.⁶⁸² E nézetrendszerhez kellett a leletek értelmezését igazítani. Annál is inkább, hogy az Albán Munkapárt vezetője, Enver Hoxha lelkesen vallotta az illír – albán kontinuitás tételét.⁶⁸³ Ezen állásfoglalás miatt a középkor-régészet iránt érdeklődő, külföldi kutatóknak nem szabad meglepődni azon, hogy a rendszerváltás előtti albán régészeti periodikákban nem fog „elhajlással” találkozni, az adott tételhez képest. Egyetlen példa: 1988-ban jelent meg a Koman-kultúráról egy reprezentatívnak szánt összefoglalás S. Anamali és H. Spahiu tollából.⁶⁸⁴ E mű alapvető feladata az etnikai értelmezés posztulálása volt. Így már címében is hangsúlyozza az illír-albán kontinuitáselmélet iránti elkötelezettségét, az által, hogy "arbërok ékszereiként" tárgyalja a Koman-kultúra temetőinek leletanyagát.

Egy árnyaltabb össz kép kialakítása érdekében röviden összefoglaljuk a Koman-kultúra elterjedési területének, tehát a leendő Albánia északi és partvidéki részének történeti képét a 7-9. században. Az Észak-Balkán más részeihez hasonlóan, e régióban is a 6-7. század fordulóján omlott össze a bizánci közigazgatás. A bizánci hatalom csak egyes tengerparti városokat tudott megtartani, nota bene: az észak-epiroszi partok mentén is! A szárazföld

⁶⁷⁸ Anamali – Adhami (1974); Reunis – Jandot (1983), 225-232; Miraj (1991), 129-138.

⁶⁷⁹ Thierry (1968), 227-231.

⁶⁸⁰ Reunis – Jandot (1983), 225-232.

⁶⁸¹ Gleni (1999), 1. köt., 163; Skendi (1967), 84.

⁶⁸² Maradéktaianul közvetítik e történeti képet az idegen nyelvű, azaz a külföldnek szánt, reprezentatív összefoglalások az albánok korai történetéről: Anamali (1964), 149-164; Frashëri, K. (1974a), 31-44; Kurti (1976), 309-317; stb.

⁶⁸³ Enver Hoxha e tárgyú megnyilatkozásainak a bibliográfiáját összeállította: Drini (1985), 15-21.

belsejében, az egyes folyóvölgyekben és karsztmezőkön pedig a bevándorolt szlávok laza hatalmi képleteket, ún. szklavíniákat hoztak létre.⁶⁸⁵ Ezek története az írott források csekély száma miatt nem rekonstruálható pontosan. Annyi azonban a forrásszegénység ellenére is szinte teljesen bizonyos, hogy az Észak-Balkán e részén is több etnikum: a jelen esetben a romanizált és nem romanizált őslakosság, valamint a szlávok párhuzamos létezésével számolhatunk. Alapvető fontossággal bír e megállapítás a Koman-kultúra törzsterületének tekinthető Észak-Albániában, különösen annak fényében, hogy a régészeti leletanyagban jelen levő kereskedelmi tárgyak a gazdasági autarchiánál jóval fejlettebb gazdálkodási szintre utalnak.

A feltóduló kétségeket az albán fél egyáltalán nem (volt) hajlandó tudomásul venni. Azzal érvelve, hogy a Koman-kultúra albán értelmezésének a kritikusai mind a “jugoszláv”, azaz nagyszerb propaganda képviselői. Albán részről nem voltak hajlandók figyelni egy sajátos átalakulásra. Arra, hogy az egykori Jugoszlávia egyes nemzeti régészeti kutatásaiban a romanizált etnikai komponens hangsúlyozása⁶⁸⁶ egyértelműen egy előrelépés, hiszen az 1945 utáni évekre jellemző pánszlávizmus idején szinte természetes volt az, hogy Josip Korošec a Koman-kultúra szláv mivolta mellett törjön lándzsát.⁶⁸⁷ Az sem talált visszhangra Albániában, hogy a Koman-kultúra romanizált értelmezését nemcsak a szerb⁶⁸⁸ vagy a horvát⁶⁸⁹ kutatás vallja. Vannak ugyanis nyugat-európai hívei is azon elméletnek, amely szerint az Albánia északi és Montenegró déli részén elterjedt, 6-8. századi kultúra egy, az Adriai-, illetve az Íón-tenger partján élő, egykori romanizált népesség hagyatéka lehet.⁶⁹⁰ A romanizált népesség szerepét hangsúlyozó elmélet erejét igencsak növeli az, hogy e romanizált népesség, a dalmaták az Adriai-tenger partjain, számos helyen megérték az újkor hajnalát.⁶⁹¹

A szláv etnikai attribúción túl az albán régészek az avar értelmezés ellen is hadakozni szoktak, mondhatni kissé megkésve és időszerűtlenül. Bírálatukkal egy olyan elméletet illettek, amely még az 1930-as évek középső harmadában – tehát évtizedekkel az albán

---

⁶⁸⁴ *Anamali – Spahiu (1988)*

⁶⁸⁵ *Stadtmüller (1978)*, 274.

⁶⁸⁶ *Popović, Vl. (1980a); Popović, Vl. (1980b).*

⁶⁸⁷ *Korošec (1951)*, 134-155.

⁶⁸⁸ *Kovačević, J. (1972b)*, 65, 70. Új összefoglalás a vizsgált térség 4-7. századi leleteiről: *Milinković (2003)*, 245-264.

⁶⁸⁹ *Milošević, A. (1989)* 347-357.

⁶⁹⁰ Egyetlen de jellemző példa: Georg Stadtmüller a Koman-kultúra elterjedési területén belül a 7-8. században nem az „ősalbánokat” hanem romanizált és szláv csoportokat feltételez: *Stadtmüller (1978)*, 274. oszlop.

⁶⁹¹ E könyvtárnyi irodalommal rendelkező kutatási téma esetében is csak néhány fontos összefoglalásra utalnánk: *Bartoli (1906); Jireček (1902-1904); Skok (1950); Šimunović (1986)*, 59-89. Európai távlatokban elemzi e kérdést: *Schramm (1985-1987)*, 223-241, 104-125, 78-94.

régészet születése előtt – élte virágkorát.⁶⁹² Sőt, mi több, az észak- és közép-görögországi, 7-8. századi övtartozékok avar értelmezését már 1940-ben cáfolta Hans Zeiss.⁶⁹³ Így a támadott elmélet 1945 utáni évtizedekben csak egy alkalommal fogalmazódott újra, akkor is áttételes formában, az avarok Adriai-parti jelenlétét egy újabb tényezővel alátámasztandó.⁶⁹⁴ Jovan Kovačević hipotetikus jelleggel megfogalmazott okfejtésének érvényét Hëna Spahiu kérdőjelezte meg, az illír-albán kontinuitás jegyében.⁶⁹⁵ Nem kétséges, hogy az albán kutatónő ellenérvei jogosak, művének alapállása azonban így is hagy némi kívánnivalót. Az avarok irányába mutató kapcsolatok minimalizálása érdekében ui. H. Spahiu nem akart kellő mértékben figyelni arra, hogy mind Észak-Albánia, mind pedig a Kárpát-medence, koraközépkori ékszművességben azonos ízlésvilág létezett. A leletek arra mutatnak tehát, hogy a két terület ékszművessége minden kétségen felül összefüggött egymással – feltehetően a közös bizánci gyökerek által.

A Kárpát-medence irányába mutató kapcsolatok kutatásának az igényét az is minimális szintre csökkentette, hogy – amint már erre fentebb utaltunk – a helyi kulturális kormányzat alig érdeklődött a vrapi kincs iránt. A pártállami kulturális kormányzat negatív hozzáállását pedig a helyi régészeknek nem sikerült áttörniük. A helyzetet jól jellemzi két adat. A reprezentatívnak szánt képes album, a *'Stolli Arbërore'*, azaz az Arbërok ékszerei nem tér ki Vrapra, és kéziratban maradt a kincset összefoglaló igénnyel feldolgozó H. Spahiu doktori értekezése is.⁶⁹⁶

A vrapi kincs iránti érdektelenség több okkal is magyarázható. A kincset még 1901-ben, tehát az albán régészet megszületése előtt külföldre vitték, így az mintegy eleve az albán régészet szemhatárán kívülre került. Továbbá, az érdektelenség mögött joggal sejthetők ideológiai megfontolások. Egy olyan, “osztályharcos” szemlélet, amely ezt a kincsleleteket is a megvetésre méltó “kizsákmányoló osztály” hagyatékának tekinti, amit csak fokozott a fentebb már utalt kicsempészés ténye, még akkor is, ha az illegális leletkivitel áldozata nem maga az albán állam volt, hanem a szintén negatív érzelmekkel illetett Oszmán–Török Birodalom. Harmadrészt pedig közre játszhatott az is, hogy e kincs nem illet bele a helyi etnogenezis-elméletbe. Egy olyan felfogásba, amely az albánok őseinek a népvándorlás-kori fennmaradását izoláltságukkal, a más területekkel fennálló kapcsolataik minimális mértékével igyekszik magyarázni.

⁶⁹² Bulle (1934), 213-240; Davidson (1937) 227-240.

⁶⁹³ Zeiss (1940).

⁶⁹⁴ Kovačević, J. (1966), 53-81.

⁶⁹⁵ Spahiu (1969), 179-188.

⁶⁹⁶ Spahiu (é. n.) – hivatkozik rá: Spahiu (1969), 184. old. 32. jegyz.

A helyi régészet idegenkedése ellenére sem mulaszthatjuk el annak a rögzítését, hogy a durrësi/durazzo-i osztrák-magyar konzulnak, Rémi von Kwiatkowski volt az érdeme a koraközépkori Észak-Balkán legjelentősebb kincsleletének összegyűjtése, és biztonságba, azaz külföldre juttatása.⁶⁹⁷ Tevékenysége nélkül bizonyosan jóval kevesebb maradt volna meg a 4 aranykehelyből, 3 arany- és 1 ezüstcsészéből, 1 ezüstvödörből, 2 aranykorongból, 3 aranycsíkból, 8 aranyrúdból és övtartozékokból álló, vrapi kincsből. Kijelentésünket arra alapozzuk, hogy a nyolc vrapi aranyrúdból végül csak egy került múzeumba, és a négy kehely közül is egy mintegy elvált a kincs többi részétől. Végezetül, Rémi von Kwiatkowski tevékenysége ellenére sem tudni semmit arról a rézbográcsról, amelyben az egész kincs előkerült.

Rémi von Kwiatkowskiak tettét annak fényében ítélni meg helyesen, ha figyelembe vesszük az ún. II. vrapi, másik nevén ersekë-i kincs sorsát. Egy olyan másik, szintén koraközépkori kinsként értékelhető, vélhetőleg albániai eredetű leletegyüttest vonunk be elemzésünkbe, amely iránt az albán kutatás szintén csak minimális mértékben érdeklődik. Az ersekë-i kinsre joggal ráilleszthető a legrejtélyesebb délkelet-európai, népvándorlás-kori leletegyüttes megnevezés, az előkerülésére és őrzési helyére vonatkozó adatok bizonytalansága miatt. Az ersekë-i kinshez kapcsolható első biztos adat az, hogy 1981-ben tűnt fel a nemzetközi műkincspiacon. Ebben az évben bocsátotta azt árverésre a nemzetközi hírű, angol Sotheby, Parke, Bernet & Co. aukciós ház.⁶⁹⁸ Feltehetően már Angliában tapadt hozzá a leletegyütteshez a bizonyosan téves II. vrapi kincs megnevezés. Hiszen – ha az ersekë-i lelőhely valós – e település többtíz kilométernyire távolságban van Vraptól. Az egyetlen biztos pont: 1981-ben a „II. vrapi” vagy „ersekë-i” kincs 2 tálból és 122 arany, illetve ezüst övveretből áll. Az övveretek hitelessége körül már az árverezés idején komoly kétségek fogalmazódtak meg, és ezek az eltelt évtizedek során sem oszlottak el. A különböző kutatók csak abban egyeznek egymással, hogy a két bizánci tál minden bizonnyal eredeti. (E körülményre alább még visszatérünk.) Az 1981-es árverezés során is csak a két tálat sikerült eladni a „II. vrapi” vagy „ersekë-i” kincsből.⁶⁹⁹ Az övveretek visszakerültek rejtélyes tulajdonosukhoz, az ő személye az 1981 óta eltelt években is ismeretlen maradt. Csak szóbeli, és – a közlés természetéből következően – ellenőrizhetetlen adatok szólnak róla, e hírek is igencsak szórványosak. Az őrzési hely bizonytalansága miatt egyelőre nincs mód a tárgyak további vizsgálatára, esetleges természettudományos módszerű hitelesítésére. Pedig a kincssel

⁶⁹⁷ Werner (1983), 181-201; Werner (1986), 10.

⁶⁹⁸ Catalogue 1981.

⁶⁹⁹ Werner (1986), 7.

szemben megfogalmazott kételyek talán oszthatóak lennének – akár pozitív, akár negatív irányban – az eredeti darabok gondos tipológiai újraelemzése, illetve anyaguk összetételének pontos vizsgálata által. Az eredetiség kérdésének az eldöntésében az segíthetne, ha az albán régészek – feladva eddigi érdektelenségüket – egy ersekë-i helyszíni szemlével, esetleg egy rendőri nyomozás megindításával, megpróbálnának utánajárni annak vajon tényleg e település határából származik-e a rejtélyes leletegyüttes.⁷⁰⁰

⁷⁰⁰ Az észak-balkáni térség középkor-régészeti elemzésnek természetesen lehet feladata a helyszíni szemle helyettesítése, egy-két körülményt azonban ennek ellenére sem hagyhatunk kommentár nélkül. Az ún. II. vrapi kincs esetében gyanút kell, hogy ébresszen a kincs piacra kerülésekor sugallt, majdnem száz éven át tartó lappangás, a tárgyak megtalálása és a műkincspiacon való megjelenése között állítólag eltelt hosszú idő. Azon körülmény tehát, hogy az 1981-ben árverezésre felkínált övveretek és tálak állítólag már az 1880-as években előkerültek, de majdnem egy évszázadon át őrizte őket találójuk, egy állítólagos dél-albániai görög család. Dél-Albánia – vagy görög szemmel nézve: Észak-Epirosz – 19. század végi – 20. századi eseménytörténetének az ismeretében nem lehet kétséges az, hogy e lappangás esélyét minimálisnak kell tekintenünk. Több tényező miatt is. A rejtett thezaurálás ellen elsősorban az szól, hogy a vizsgált térségben a 19. század végén a falusi társadalom nem izolált egyedekből, hanem szigorúan hierarchizált belső rendben élő nagycsaládokból állt. (Nota bene: Észak-Epiroszban nemcsak az albánok, hanem a görögök is így éltek!) A helyi társadalom olyan zárt közösségekből állt, ahol szinte mindenható volt a családfők tekintélye. E körülmény, illetve a nagycsaládok egyes ágai által közösen birtokolt ingatlanok (elsősorban földek) miatt a találó aligha tudta volna a találó eltitkolni egy kincs előkerülésének a tényét, a találó saját – minden bizonnyal népes – családján belül. A család egésze pedig szintén nem thezaurálhatta tartósan e leleteket. Hiszen az állítólagos leletegyüttes értékének a megállapítása érdekében az illető család valamelyik tagjának kapcsolatba kellett (volna) lépnie egy közeli város rézművesével vagy ötvösevel. (A félreértések lehetőségének elkerülése végett: a tárgyalt térség jellegzetessége a kisvárosok viszonylag sűrű hálózata, bennük a 19. század végén éppen, hogy élénk kereskedelmi forgalommal.) Párhuzamként a vrapi kincs előkerülésének a története kínálkozik, ahol az egyik találó már az előkerülés évében kapcsolatba került egy durrësi rézművessel. Egyértelműen a titkos thezaurálás ellen szól továbbá a nincstelenség, amely alapvető jellegzetessége volt a dél-albániai (=észak-epiroszi) falusi társadalomnak a 19. század végén, és sajnos az is maradt az egész 20. századon keresztül. Miközben számos olyan közösségi esemény, illetve véletlenszülte helyzet (pl. esküvő, halál, betegség) is létezett, amikor egy-egy családnak anyagi lehetőségeit messze meghaladó módon kellett teljesítenie. Egyetlen, de jellegzetes példaként ismét a vrapi kincsről utalunk. E kincs egyik találója azért akart belőle eladni egy kelyhet már a találás évében Durazzo/Durrës városában egy helyi rézművesnek, mert egyik rokonát orvosi kezelésben kellett részesíteni (Werner (1986), 10.) Ha tehát a kincs ténylegesen Ersekë határában, az 1880-as években került volna napvilágra, minden bizonnyal igen hamar elkezdett volna szóródni és osztódni, és így híre is nagy távolságokra eljutott volna. A vrapi kincs lelőköörülményeinek utólagos, de igen pontos adatokat eredményező, helyszíni rögzítése (Werner (1983), 181-201) pedig azt is jól szemlélteti, minő vehemenciával jártak utána az oszmán-török hatóságok egy-egy ilyen hírnél. Annak következtében, hogy a földből kiásott kincs szultáni tulajdonnak számított. Ha pedig az állítólagos kincs előkerülése az 1880-as években titok is maradhatott volna, a 20. század turbulens eseményei Balkán-háborúk, illetve a két világháború megsemmisítései, valamint az 1945 utáni, rendkívül szigorú kommunista diktatúra intézkedései (pl. a kollektivizálás) is mind-mind a titkos thezaurálás, illetve az Albánia területéről történt nyom nélküli kicsempészés lehetősége ellen szólnak. A politikai viharok hatására álljon itt egyetlen példa. Ha a kincset állítólag megtaláló görög család e hírt a török hatóságoktól évtizedeken át titokban is tudta volna tartani, akkor is nagy valószínűséggel megmutatja azt azoknak a görög

A fentebb utalt, mondhatni kétszeres érdektelenség következtében az albán régészeknek semmilyen részük sem lett az észak-balkáni térség, egy vagy két(?) talán a legérdekesebbnek mondható, népvándorlás-kori leletegyüttesének a vizsgálatában, a közép-európai kutatókra várt e feladat elvégzése. Így a vrapí és az ersekë-i kincshez kapcsolódó elemzések eredményeiről alább a nemzetközi szinten folyó kutatások eredményeit ismertető alfejezetben kell szólnunk.

A történeti összefoglalások a 14-15. századdal szokták indítani az albán középkori történet tárgyalását, ez azonban egy nagymértékű egyszerűsítés. Mert tényszerűen igaz ugyan, hogy Kasztrióta György – amint erre fentebb már utaltunk – a mai Albánia területéről folytatott évtizedes harcot az oszmán törökök ellen a 15. század közepén. De az sem lehet kétséges, hogy a leendő Albánia területe az ezt megelőző évszázadokban is jelentős események színtere volt. Az epiroszi partok mentén vezető vízi út, valamint a Dyrrachion/Durazzo (ma: Durrës) és Thesszaloniki közötti kereskedelmi főút, a Via Egnatia miatt a vizsgált térség a középkor összes szakaszában fontos szereppel bírt. Így a leendő Albánia a 10-11. századi fordulóján a Sámuel-féle macedóniai bolgár uralmi képlet egyik fontos területe volt.⁷⁰¹ Szintén a Via Egnatia miatt vált fontossá az észak-epiroszi partvidék a 13-14. században, amikor e területért az epiroszi despoták, a dél-itáliai normannok, illetve az örökükbe lépő, nápolyi Anjouk, valamint a velenceiek versengtek. Az albán partvidék a 14. század középső harmadában a szerb Dušan István cár birodalmába is bekerült, de csak rövid időre. Csak ezek az események után következett Kasztrióta György ellenállási mozgalma.⁷⁰²

---

tudósoknak, akik az 1918-1920 között görög megszállás alá került, észak-epiroszi tájat alaposan bejárták. Annak a reményében, hogy a középkori templomok leírása, illetve a helyi görögség más emlékanyagának összegyűjtése alátámaszthatja a görög kormány területi követeléseit. (A görög tudósok által összegyűjtött adatbázisra támaszkodott a régió műemlékeit enciklopédikus tömörséggel összefoglaló *Pallas* (1968), 207-334. oszlop.) A fentebb elmondott kételyeket oly módon summázhatjuk, hogy a *Sotheby, Parke, Bernet & Co.* katalógusa (*Catalogue* 1981) által közzé tett előkerülési történet irreális, hiszen az alapszinten negligálja a dél-albániai térség 19-20. századi “kisembereinek” életkörülményeit. Ha a kincs valóban Albániában került elő, egyetlen leletegyüttesként, akkor a találás körülményei nagy valószínűséggel eltérnek a közzé tett, legendás elemekkel is átítatott történettől, vagy az 1880 körüli időpont, vagy az ersekëi helyszín, vagy pedig helyi teaurálás, esetleg mindhárom körülmény tekintetében. A közölt verzió jószerivel csak akkor tekinthető vitaalapnak, ha sikerül bizonyítani: az ersekëi kincs szinte azonnal elkerült a leendő Albánia területéről, és a balkáni térség egy másik országában (Görögországban?), annak is egyik városában lappangott. A kincssel közelebbi kapcsolatba került régészkatóktól hallhatók bizonytalan megfogalmazású, és ellenőrizhetetlen értesülések az évtizedeken át tartó, görögországi lappangásról, és egy ehhez kapcsolódó németországi kitérőről, a II. világháború éveiben. Mindezeket az adatokat azonban csak további ellenőrzés után tekinthetjük hitelesnek.

⁷⁰¹ *Stadtmüller* (1978), 274; *Pirivatrić* (1997a) 98-100, 104-115; *Živković* (2002), 428.

⁷⁰² *Frashëri, K.* (1974b), 73-102.

Azaz, az albán tájak középkori története jóval változatosabb annál, semmint, hogy azt néhány évtizedbe lehessen sűríteni.

A függetlenségi törekvéseket előnyben részesítő beállítottságnak megfelelően viszonylag nagyszámú albán szakmunka tárgyalja az arbër állam kialakulását szemléltető elbasani,⁷⁰³ illetve egyes Mirdit-hegységbeli, így az arbëri,⁷⁰⁴ vagy a ndërfanë-i⁷⁰⁵ feliratot. A kívülálló számára a koraközépkori feliratok elemzése akár albán „kutatási belügynek” tűnhet. Egészen addig, amíg fel nem figyelünk arra, hogy az ország középső részén több olyan epigráfiai emlék is előkerült, amely az I. bolgár állam macedóniai utódállamával kapcsolatos, sőt a két első ilyen már az I. világháború utáni években publikálta két osztrák kutató.⁷⁰⁶ Azaz, az észak-balkáni térségben még az államalakulatok kialakulásának a menetét is csak a kölcsönhatások figyelembe vételével érdemes elemezni.

Albánia java középkori régészete az esetek többségében templomok vagy várak feltárásából áll. A vallásellenességet hivatalos ideológiává emelő Albán Munkapárt „természetesen” nem az egyházi műemlékek feldolgozását preferálta, hanem olyan profán célzatú épületeket, amelyek a helyi történetírás tételei alapján legitimációs szándékkal propagálni lehetett. Ilyen megfontolásokból indították el az albán pártállam kultúrpolitikusai a függetlenségi harca révén legendás hírűvé vált 15. századi vezért, Szkander bég kultuszát. Őt ugyanis az 1960-as évektől követett függetlenségi és elszigetelődési politika emblematisztikus figurájává lehetett tenni. A kutatások – a kérdésfelvetések átpolitizáltsága következtében – a 15. század közepi korszak jelentőségének egyoldalú felnagyítására irányultak.⁷⁰⁷ A heroikus vonulatot erősítette az is, hogy 1967-ben, Albániában jubileumi év volt, Szkander bég halálának ötszázadik évfordulója alkalmából. Az albán régészek elsősorban a 15. századi várak nagyságának a kiemelésével járulhattak hozzá a felfokozott hangulathoz.

Régészeti vonatkozásban az adott évforduló két, pontosabban két alapvető, és még néhány további, járulékos helyszín feltárását tette lehetővé. Központi szerep jutott a Szkander bég rezidenciájaként szolgáló krujë-i vár feltárásának és restaurálásának.⁷⁰⁸ Ezt az erősséget ugyanis – a nemzeti vágyálmok kivetítéseként – a születendő albán államiség fővárosának volt szokás titulálni. E munkálatok egyetlen pozitívumaként az könyvelhető el, hogy nem szakadtak meg 1967-ben. Szakrális műemlék feltárása a Szkander bég-évforduló alkalmából

⁷⁰³ *Buharaja* (1967), 85-106.

⁷⁰⁴ *Shuteriqi* (1967), 131; *Zamputi* (1984), 217-218.

⁷⁰⁵ *Zheku* (1984) 219-245.

⁷⁰⁶ *Praschniker – Schober* (1922-1923), 3-11.

⁷⁰⁷ Az albán Szkander bég-kutatás eredményeit áttekinti: *Frashëri, K.* (1974b), 73-102.

csak egy helyszínen: lezhë-i dzsámi területén indult.⁷⁰⁹ Itt a kutatás célja nemcsak Szkander bég földi maradványainak a megtelelése volt, hanem a szakrális emlék mauzóleummá alakításának – és ez által deszkaralizálásának – az előkészítése. További kutatási helyszínek bevonása pedig egy sajátos, talán régészeti cselnek is nevezhető módszer segítségével vált lehetővé az 1960-as évek végétől: néhány olyan várban is megindulhatott a kutatás, amelyekről az írott források, vagy a néphagyomány(!) alapján feltételezni lehetett: szerepük volt Szkander bég felkelésében.⁷¹⁰

Az „átlagos” középkori ásatásokon kibontott leletek elemzéséről sajnos csak röviden szólhatunk. A feldolgozók a 19. század végén kialakított, a monumentális építészet vizsgálatán alapuló elemzési eljárásokat alkalmazták, nemcsak a Hoxha-korban, hanem még a 20. – 21. század fordulóján is. A lényeg az alaprajz közlése, az esetek többségében egy sajátosan egyszerűsített formában. Oly módon tehát, hogy nem lehet egymástól megkülönböztetni az egyes építési fázisokat vagy az eredeti falszakaszokat és a kiegészítéseket. Az egyes épületkomplexumokról megjelentetett közlemények száma is egyértelműen utal arra, hogy a java középkor vonatkozásában a várkutatás bírt nagyobb presztízzsel.

A részfeldolgozások, az egy-egy műemléket leíró közlemények száma imponáló, különösen albán viszonylatban. Ezek további taglalása helyett itt azt érdemes kiemelni azt, hogy Gjerak Karaiskaj személyében akadt egy olyan albán kutató, aki nemcsak részelemzéseket jelentetett meg, hanem az összefoglalás igényével is tudta tárgyalni az adott kutatási téma eredményeit. Munkáinak egy része topográfiai jellegű: külön-külön tanulmányban vette számba az észak-, illetve délnyugat-albániai várakat.⁷¹¹ Több munkát szentelt továbbá az albániai várak összefoglaló elemzésének is, fő szempontként azt vizsgálva, hol a helye az albán váraknak az európai várépítészetben.⁷¹² Résztanulmányait mintegy összefoglaló művét pedig oly módon adták ki, hogy a kötet – a helyi könyvkiadás alacsony színvonalát jelentősen meghaladva – külalakjában hasonlítson a Nyugat-Európában szokásos kézikönyvekre.⁷¹³ Karaiskaj talán azzal tudta meggyőzni a helyi kultúrpolitikát ezen, Albániában párját ritkító teljesítményre, hogy már munkája címében is az albániai várépítészet ötezer évéről beszélt.

⁷⁰⁸ *Adhami – Koço (1981); Adhami (1971), 87-101; Frashëri, Gj. (1986), 35-46; Frashëri, Gj. (1987), 136 –138.*

⁷⁰⁹ *Prendi (1968), 159 –167; Lazimi (1984), 57-76.*

⁷¹⁰ *Thomo (1967b), 113-139; Thomo (1967b), 103-108.*

⁷¹¹ *Karaiskaj (1989), 48-67.*

⁷¹² *Karaiskaj (1986), 93-111; Karaiskaj (1990), 5-34.*

Fentebb már utaltunk arra, milyen pusztító hatása volt az Albán Munkapárt egyik határozatának, amelyben a hivatalos politika rangjára emelte a vallásüldözést. 1967-ben az Albán Munkapárt – Európában példátlan módon – betiltotta a vallások gyakorlását, és Albániát a világ első ateista országának nyilvánította. A vallásüldözés részeként a pártállam lesújtott mindhárom vallás szervezetére, és épületeire, a templomok deszakralizálása részeként pedig a külföld számára máig ismeretlenül maradt mértékű műemlék-rombolást is „megvalósított”. Az albániai egyházi épületek vagy lebontásra kerültek 1967 után, vagy pedig – jobb esetben – deszakralizálták őket: mozikat, párházakat, illetve „ateista múzeumokat” rendeztek be bennük.⁷¹⁴ Csak egy-egy ritka, kivételes esetben történhetett meg, hogy egy-egy keresztény templom egyházi jellegű múzeummá váljon, így Beratban, ahol az ikonfestészettel foglalkozó, koraújkori Onufri-család alkotásait bemutató múzeum (= *Muzeu Onufri*) került a templomba. Onufri és fiai még az albán pártállam kultúrpolitikáját irányító, bigott módon rezsimhű politikusok számára is elfogadhatóak voltak.⁷¹⁵ Festészetük ugyanis alkalmasnak tűnt a helyi művészet középkor-végi létezésének alátámasztására.⁷¹⁶ A deszakralizálás rend szerint az adott épület radikális átalakításával járt együtt, építészeti kutatások végre hajtása nélkül. Az albán műemlékeket külföldiként megismerni igyekvő kutató e sajátos funkcióváltásról csak áttételesen értesülhet a korszak szakmai periodikáinak tanulmányozása során. Hiszen például a funkcióváltást csak alig egy-két tanulmány tárgyalta teljes részletességében. Rend szerint olyan kötetekben, amelyek hazai, azaz albániai terjesztésre készültek.⁷¹⁷ A külföld így csak egy-egy olyan fénykép alapján sejtheti meg a rombolás mértékét, amelyen tornacsarnokká átépített templom, vagy mozivá alakított dzsámi látható.⁷¹⁸

E komor háttér ismeretében lehet igazán felmérni, milyen elhivatottság és bátorság kellett ahhoz, hogy a vallásellenes terror légkörében is folytathasson a középkori és koraújkori egyházi építészet kutatása, lett légyen szó akár a keresztény templomokról, akár pedig a muszlim dzsámiról, türbékről (=muzulmán síremlékekről) stb. Nem a pártállam funkcionáriusait, hanem a műemlékvédelem néhány elkötelezett hívét dicséri az, hogy korlátozott mértékű állagmegóvó munkálatokat, és hozzájuk kapcsolódó építészettörténeti

⁷¹³ *Karaiskaj (1980b)*.

⁷¹⁴ *Kosta (1986)*, 5-13. A szerző a műemlékvédelem új eredményeit dicséri, az egyházi épületek deszakralizálását funkcióváltásként aposztrofálva, mondani sem kell, pozitív előjellel.

⁷¹⁵ Ezt tükrözi kitüntetett helyük a rezsimhű művészettörténeti összefoglalásban: *Popa (1974)*.

⁷¹⁶ A Hoxha-kori Albánia kultúrpolitikájának e sajátos vonása, az ikonfestészet helyi hagyományainak a hangsúlyozása olyannyira hatásosnak bizonyult, elsősorban természetesen a saját, albán közegben, hogy még a koszovói/kosovai albán művészettörténészek is pozitív előjellel utaltak e nézetre: *Nimani (1987)*.

⁷¹⁷ *Adhami (1981a)*, 18-24.

⁷¹⁸ *Daum (szerk.)*, 87-88. old, számozatlan fénykép.

kutatásokat lehetett indítani egyes, műemléknek nyilvánított, középkori keresztény templomokban: Apolloniában,⁷¹⁹ Danjë-ben⁷²⁰, Mborjeben⁷²¹, a sulovë-i bazilikában⁷²², stb. A helyi műemlékvédők igyekezete ellenére azonban a középkori műemlékek többségének az állaga katasztrofálisnak volt minősíthető a rendszerváltás előestéjén. Hiszen még a külföldi kutatók által talán legtöbbet látogatott templom: az apolloniai bazilika falszövetében is olyan repedések mutatkoztak, amelyek az összedőlés közvetlen veszélyével fenyegettek.⁷²³ Más esetekben a képzés hiánya és a külföldtől való elzártság eredményezett rossz eredményeket. Olyan durva, a műemlék állagát súlyosan romboló beavatkozásokat, amilyenekre nemcsak Európa nyugatabbi részeiben, hanem az Észak-Balkánon sincs példa a 20. század végén.⁷²⁴

A műemlékvédelem e hiányosság ellenére is egy heroikus küzdelem volt, nemcsak a pártállami hatóságok, hanem az infrastruktúra fejletlensége miatt is. Mert annak ellenére, hogy e munkát már az I. világháború előtt megindította néhány osztrák, illetve bosnyák nemzetiségű kutató, még a Hoxha-korban is bőven akadt olyan terület, ahová tudományos expedíciók keretei között lehetett csak eljutni. Csak ilyen, még a Balkán más részein is hosszú évtizedek óta meghaladott körülmények között lehetett feltérképezni olyan speciális helyszíneket, mint amilyenek például a sziklatemplomok vagy remetelakok.⁷²⁵

Az álló keresztény templomokat,⁷²⁶ illetve dzsámikat⁷²⁷ elemző, Hoxha-kori albán közlemények jórészt csak az 1980-as években jelenhettek meg, és jelentős részük az épületek lajstromozását, leírását, és alaprajzi felmérését tekintette céljának. (Az utóbbi adatfelvételi módot sem sajnos mindig!) E munkamenet, azaz a primer adatfelvétel az albán régészet és építészettörténet hiányos fejlettségét tükrözi, a szerzők jelentős része számára ugyanis a periodizáció problémája fel sem merül. Az épületállomány lajstromozásán túl az egyes szerkezetek és épülettípusok vizsgálata jelentett még kutatási témát,⁷²⁸ annál is inkább, mert a Hoxha-kori albán kutatók számára az egy fontos – és szinte mondani sem kell: a pártállami propaganda részéről sugallt – kérdés a helyi építészet egyedisége, az „uniformizált” bizánci

⁷¹⁹ *Meksi (1971b)*, 103-117; *Popa (1971)*, 137-146..

⁷²⁰ *Saraçi (1989)*, 241 – 252.

⁷²¹ *Thomo (1971)*, 151 – 173.

⁷²² *Meksi (1973)*, 189 – 194.

⁷²³ *Gega – Meksi (1989)*, 5.

⁷²⁴ A *kurjani* templomból oly módon került múzeumba egy ikerablak osztópillérének a fejezete, hogy a faragványt durván kivésték a fal szövetéből, majd pedig a „kiváltott” kő helyét betonnal öntötték ki: *Bouras (1978 – 1988)* 279. old. 1-2. kép (a faragvány), 281. old. 3. kép (a faragvány helye, a kettősablak, középrészén az ablakosztó kiváltására betonból kiöntött, nagyjából szögletes alakú „vállkő”)

⁷²⁵ *Popa (1965)*, 69-102.

⁷²⁶ *Meksi (1983b)*, 77-117; *Meksi (1984)*, 103-125.

⁷²⁷ *Dashi – Frashëri (1986)*, 51-76; *Meksi (1987a)*, 164-172

építészetben belüli helyi sajátosságok megtalálásának a problematikája volt, amit a helyi kutatás az alaprajzok összehasonlítása alapján vélt elsősorban megoldhatónak.⁷²⁹ Ugyanezen kérdésfelvetés miatt történt meg a postbizánci építészet egyes elemeinek a feldolgozása is.⁷³⁰

A különbségekre koncentrálnak alapállás ellenére az 1945 és 1990 között publikáló albán szerzők alig figyeltek a középkori kőfaragásra. (Miközben ugyanők a jelentősebbnek elkönyvelt későantik – kora bizánci műemlékek faragványairól rendszeresen leírták!⁷³¹) Pedig a kevés közölt emlék alapján is nyilvánvaló az, hogy Albánia területén a középkorban különböző kulturális hatások keveredtek. Az alapot a bizánci provinciális művészet jelentette, erre azonban mintegy ráakódott a szintén bizánci eredetű észak-, illetve dél-itáliai kőfaragás. Az elemzések ritkasága talán csak egy következmény, az emlékanyagot feldolgozó, korpuszok hiányának a következménye. Sőt, ilyen összefoglalások szükségességét az is növeli, hogy a koraközépkori faragványok a lehető legváratlanabb helyeken, például a durrësi vár falszövegében is felbukkannak.⁷³²

Az albániai keresztény templomok leírásában és rendszerezésében vitathatatlanul Aleksandër Meksi szerzett legnagyobb érdemeket. (A régészeti kutatásban szerzett érdemeit nem kisebbíthetik az 1990-es évek első felében viselt miniszterelnöki tisztsége során elkövetett hibák!) Hiszen Aleksandër Meksi nevéhez fűződik nemcsak a fentebb hivatkozott terepmunkák jelentős hányadának az elvégzése,⁷³³ hanem több elemzés, áttekintés megjelentetése is.⁷³⁴

Végezetül, szólnunk kell két olyan kutatási területről, amely a legsötétebb pártállami időkben is rendelkezett némi nemzetközi kapcsolattal. Két hangsúlyosan nemzetközi „erőtérben” folyó kutatási területről: a bizánci és postbizánci ikonok vagy templomok vizsgálatáról kell szólnunk, annak okán is, mert az egyházi művészet vonatkozásában már az albániai kommunisták 1945-ös hatalomátvétele előtt megtörténtek az első adatfelvételek, így a titkolózásnak bizonyos szinten túl nem volt értelme. A két kutatási terület albán szakemberei eltérő módon viszonyultak a „külföldhöz”. (Az idézőjelet annak érdekében használtuk, hogy az adott szó bizánci kontextusú használatának az abszurditására utaljunk.) A bizánci és postbizánci ikonokat elemző szakemberek igyekeztek nem konfrontálódni a szakma

⁷²⁸ Meksi (1986), 37-50; Meksi (1987b), 57-72.

⁷²⁹ Egyetlen, de jellemző példaként lásd: Meksi (1986), 37-50.

⁷³⁰ Meksi – Thomo (1981), 99-148.

⁷³¹ Lásd pl.: Anamali (1981), 237-242.

⁷³² Zeqo (1985), 68. old., 25. ábra.

⁷³³ Publikációi közül az alábbiakat volt alkalmam személyesen is tanulmányozni: Meksi (1971a), 103-117; Meksi (1973) 19-42.

⁷³⁴ Meksi (1983b), 77-117; Meksi (1983c), 217-223.

nemzetközileg elismert szaktekintélyeivel,⁷³⁵ annak ellenére, hogy csak minimális szinten rendelkeztek nemzetközi kapcsolatokkal.

Velük ellentétben az építészettörténészek harcos hangot vettek fel a tudományos kommunikációban, és – abszurd módon – valamivel nagyobb mértékben tudtak részt venni részt a nemzetközi tudományos életben. Az 1980-as években ugyanis megindult egy egyáltalán nem baráti hangú, de a korábbi időkben még így is elképzelhetetlen eszmecsere az albán és különböző nyugat-európai építészettörténészek között. Aleksandër Meksi alapos, elemző, bár egyáltalán nem baráti hangú recenziót írt Heide és Helmut Buschhausen, illetve P. A. Vokotopoulos egy-egy monográfiájáról.⁷³⁶ Kritikai meglátásainak értékéből sajnos sokat elvesz sajátos – a teljes elzárkózódás korára jellemző – alapállás. A. Meksi ugyanis oly módon kezelte (le) a recenzált szerzőket, mintha azok – az albániai műemlékek szükségképpen rövid, tehát hiányos megismerési lehetősége miatt – nem alkothatnának kompetens véleményt az általuk feldolgozott templomokról. E nézet háttérében kétségtelenül van némi igazság, mert az albániai műemlékek helyszíni szemrevételezése tényleg nem tartozott a szokványos kutatási feladatok közé, Meksi kijelentése azonban így is hamis. A hivatkozott szerzők ugyanis olyan műemlékeket dolgoztak fel, amelyekről már a 20. század elején elkészült egy mértékadó építészeti dokumentáció. Sőt, a Buschhausen-házaspárnak igenis volt módja a helyszínen járni, és saját megfigyeléseket tenni az apolloniai templomról. Bár már 1990-es évekre esik, a történet úgy kerek, ha még egy adatot ide fűzünk. Aleksandër Meksi megsemmisítőnek szánt kritikájára, csak két évtized múlva érkezett válasz. (Időközben ugyanis, 1992 és 1997 között a kritika írója Albánia miniszterelnöke is volt!) P. A. Vokotopoulos 2002-ben azért publikált albán nyelven a *Monumentet* c. folyóiratban (tehát ugyanott, ahol a megsemmisítőnek szánt kritikát kapta!), hogy mintegy távsemináriumot tartson a bizánci ikonról.⁷³⁷ Munkája hangvételével azt jelezve, hogy az albán kutatók a keresztény építészet kérdéseiben nem rendelkeznek kellő szakképzettséggel.

A hivatkozott példánál sikeresebben valósította meg a tájékoztatás alapkövetelményét Guntram Koch, aki 1987-ben albán nyelven is megjelentette a Labova e Kruqit-i templomról szóló elemzését.⁷³⁸ Nikolaosz Moutszopoulos pedig, szintén 1987-ben, albánul⁷³⁹ is megjelentett egy rövid összefoglalást a Kis-Prespa-tó szigetén álló Hagios Achilios titulusú romtemplom feltárásáról. A közlés e módját az indokolta, hogy ez volt a

⁷³⁵ *Dhamo (1974); Dhamo (1989), 229-234.*

⁷³⁶ *Meksi (1982a), 141-168; Meksi (1982b), 169-177.*

⁷³⁷ *Vokotopoulos (2002), 136-155.*

⁷³⁸ *Koch (1987), 27-62.*

⁷³⁹ *Moutsopoulos (1987), 85-93.*

Sámuel nevű macedóniai bolgár önjelölt cár temetkezőhelye, a 10-11. század fordulóján pedig Albánia területének nagyobbik része beletartozott e sajátos uralmi képletbe. (Sámuelről és macedóniai bolgár cárságáról munkánk bolgár, illetve macedón alfejezeteiben szólunk részletesen.)

A középkori épített örökség feltárásait és állagvédelmét ismertető munkák után ismerkedjünk meg az albán néprajzkutatás néhány eredményével. Egy olyan tudományággal, amely helyi viszonylatban mintegy a régészeti elemzések részbeni „kiváltására” szolgált. A néprajzkutatók középkori iránti érdeklődése albán viszonylatban annak következtében tűnhetett jogosnak, mert az albán parasztság anyagi kultúrája számos hagyományos elemet konzervált. Az albán falvakban ugyanis még a 20. században is csak kis részben váltották fel a háziipari készítményeket a nagy sorozatokban, gyárilag készült eszközök – egyes körzetek, illetve települések vonatkozásában természetesen más és más intenzitással. Az archaikusnak minősített eszközök feldolgozásai közül a teljesség igénye nélkül utalunk a faekék,⁷⁴⁰ a bútort,⁷⁴¹ az egyes ruhadarabok,⁷⁴² vagy az ezeken látható ornamentika leírására. Jelentős számban jelentek meg továbbá a népi építészet tárgykörébe tartozó elemzések is.⁷⁴³

Az albán népi építészet problematikája két oknál fogva is számot tarthat azon kutatók érdeklődésére, akik egy-egy konkrét épület megismerésénél átfogóbb módon igyekeznek áttekinteni Délkelet-Európa rurális építészetét. Szinte esettanulmányként kezelendő azon kérdéskör, hogyan alakult át a helyi, albániai keretek közt faluvá az időszakosan lakott pásztorszállás, a *katun*.⁷⁴⁴ Viszonylag széleskörű érdeklődés övezi továbbá az ún. *kullë*-kat, azaz a lakótornyokat.⁷⁴⁵ (A helyi tudományosság a lakótornyok kutatását népi építészet részeként szokta számon tartani!). Néhány lakótorony felújítása is megtörtént. Ezen emlékeket azonban nem építészeti megoldásaik sajátosságai alapján válogatták ki, hanem annak okán, hogy bennük született és/vagy lakott a nemzeti történelem egy-egy nagysága. Ilyen házak restaurálását a koldusszegény albán állam még határain kívül, Koszovó/Kosova

⁷⁴⁰ Shkurti (1983), 101-139.

⁷⁴¹ Riza (1987), 105-117.

⁷⁴² Zojzi (1965), 143-158; Zojzi (1966), 319-337; Zojzi (1976), 225-232.

⁷⁴³ Muka (1971b), 193-198; Muka (1974), 131-161; Muka (1979), 177-218; Muka (1980), 209-312; Andromaqi (1982), 151-190; Prifti (1988), 181-200; Samimi, G. (1971), 173-176; Strazimiri – Thomo (1971), 149-163; Thomo (1970), 127-142; Thomo (1973), 67-103; Thomo (1975), 111-140; Thomo (1988). Németül, összefoglalóan: Thomo (1998), 209-231.

⁷⁴⁴ Pulaha (1975), 75-110.

⁷⁴⁵ Összefoglalóan elemzi e tornyokat: Meksi (1971b), 193-198; Thomo (1974), 121-154; Thomo (1982), 5-37.

tartomány területén is vállalta.⁷⁴⁶ A felújítások fényképei alapján az is nyilvánvaló, hogy a megőrzésre kiválasztott tornyokat túlrestaurálták, azaz olyan részletmegoldások is megjelentek rajtuk, amelyek nem következnek a megmaradt részletekből. Bár a felmért, illetve felújított lakótornyok túlnyomó többsége újkori építésű, részletmegoldásaik archaikus volta miatt a középkort kutató régész érdeklődésére is számot tarthatnak.

Nem kerülhetjük meg azon megjegyzést, hogy az albán lakótornyokra a nemzetközi kutatás figyelmét első ízben egy magyar paleontológus és néprajzkutató, Nopcsa Ferenc hívta fel. Nopcsa felfogása szerint e lakótornyok észak-italiai gyökerekből lennének levezethetők.⁷⁴⁷ Joggal vethető fel azonban az is, hogy az adott épülettípus nem a távoli előképeknek, hanem sokkal inkább a közbiztonság alacsony szintjének lehet a következménye. Ez utóbbi szempontot látszik alátámasztani az, hogy Albániához hasonlóan Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban is ismert e háztípus.⁷⁴⁸ Albániai gyakorisága feltehetően az albánok, különösen a gegek körében a mai napig dívó vérbosszúnak köszönhetette és köszönheti létét.⁷⁴⁹

Térjünk át az 1992-es rendszerváltás utáni Albánia területén folyó középkor-régészeti kutatások taglalására. Albániában a rendszerváltás a régészet vonatkozásában is felszínre hozta a kutatási infrastruktúra katasztrofális hiányait. E hiány mértékének megfelelően a leírásához szükséges adatállomány is igencsak hézagos. Igen nehéz, szinte lehetetlen feladat „kívülről” pontos képet alkotni a rendszerváltás utáni Albánia középkor-régészetéről. Az 1990-es, illetve 2000-es évekből ugyanis nem állnak rendelkezésre – vagy legalábbis az általunk látogatott könyvtárakban nem érhetők el – olyan segédletek, amelyekben a régészeti jellegű terepmunkák listája, rövid ismertetése olvasható lenne. Összefoglalásokból, valamint más célzattal írt elemzésekből kell az adatokat kihámozni. Jól használható adatokat tartalmaznak az ország régészeti hagyatékáról,⁷⁵⁰ középkori,⁷⁵¹ illetve iszlám-kori

⁷⁴⁶ Egyetlen ideillő példaként a Prizreni Liga egyik főemberének Mic Sokolinak a szülőházára utalunk, amelyet 1978-ban albán építészettörténészek vezetésével restauráltak: *Suli* (1978) 25-44; Mic Sokoli személyéről lásd: http://en.wikipedia.org/wiki/Mic_Sokoli (a megtekintés időpontja 2011.8.24.) Szülőházának 1991 utáni sorsához lásd az alábbi internetes fórumot: <http://www.nasergashi.com/trojet-shqiptare-dhe-bukurite-natyrore-f19/kulla-e-mic-sokolit-t3403.htm> (megtekintés időpontja: 2010. 8. 13.)

⁷⁴⁷ *Nopcsa* (1925).

⁷⁴⁸ *Mandić* (1931), 4-6; *Karanović* (1937), 93-103.

⁷⁴⁹ A vérbosszút előíró, és egyben szabályozó népjog, a „kanun” kutatása az albán etnográfia egyik legkedveltebb témája, így egy részletes bibliográfia összeállítása szétfeszítené dolgozatunk kereteit. Csak néhány összefoglaló jellegű munkára utalunk: *Elezi* (1966), 305-318; *Pupovci* (1971), 69-93; *Pupovci* (1972), 103-128; *Dojaka* (1983), 293-299; *Mehmeti* (1980), 333-358; *Hoxha, I.* (1987), 53-74; *Goci* (1987), 75-87. Egy sajátos, téves alapállása ellenére is abszurd módon zseniális elmélet keretei között ismerteti a „kanun” számos szabályát: *Kadare* (2001).

⁷⁵⁰ *Prendi – Jubani* (1998), 69-70.

építészetről⁷⁵² 1990 után megjelentetett, immár az Albán Munkapárt jelszavaitól mentes összefoglalások. A Frano Prendi és Bep Jubani által írott, 1998-as régészeti összefoglalásból az is kiderül, hogy a helyi tudományosság számára a régészet még mindig az antik történelem szinonimája.⁷⁵³ Függetlenül attól, hogy a hivatkozott összefoglalás írói szükségesnek tartották röviden, de egy önálló fejezet keretei között kitérni a középkorra, hogy említésre kerüljenek a korai bizánci szakrális épületek, illetve a nemzeti narratíva szempontjából lényegesnek tartott Koman-kultúra temetőinek a feltárásai.

Tényként könyvelhető el továbbá az is, hogy az intézményi struktúra átalakulása sem kedvezett az 1980-as években már sok ágon folytatott terepmunkáknak. Nagymértékű centralizálás valósult meg az albán régészetben, hegemon helyzetbe a Régészeti Kutatóközpont új néven: *Instituti Arkeologjik, Tirana* (=Tiranai Régészeti Intézet).⁷⁵⁴ Nemcsak az által, hogy az ország öt régészeti múzeumának (a tiranainak, a durrësinek, az apolloniainak, a butrintinak, és a korçe-inak) az ellenőrzésével bízták meg, hanem – ami távlatilag még aktívabb szerepet jelentett – a nemzetközi együttműködésnek is ezen intézmény, és igazgatója, Muzafer Korkuti vált a letéteményesévé. Korkuti karrierje albán viszonylatban nem tekinthető egyedinek, sőt nem is az övé a legfényesebb. Nemzedékének egyes tagjai politikusként igyekeztek érvényesülni a rendszerváltás utáni években. Aleksandër Meksi karrierje – amint erre fentebb már utaltunk – egészen a miniszterelnöki pozícióig és az ebből következő bukásig ívelt az 1997-es válság és összeomlás idején.⁷⁵⁵

Az előző bekezdésben felvázolt, összességében negatív összképnek egyetlen pozitív eleme volt. Az, hogy az albán föld régészeti hagyatéka iránt nemcsak a nemzetközi érdeklődés lett nagyobb, hanem a fogadókészség is megnőtt. Ennek egyik fejleményeként vették fel Butrint városát az UNESCO világörökségi listára.⁷⁵⁶ A lelőhelyek valós állapota azonban alig változott egy-egy ilyen kezdeményezés folytán. Így – egy 2001-es keltezésű ICOMOS-jelentés szerint⁷⁵⁷ – a középkori hagyaték Albániában veszélyeztetett állapotban van. A bizonytalan belpolitikai helyzet miatt ugyanis nem zárható ki az 1991-es, illetve 1997-es zavargások megismétlődésének a lehetősége. Amikor is, a központi hatalom időleges

⁷⁵¹ Koch (1998), 73-93.

⁷⁵² Hoxha – Lahi (1998), 143-151.

⁷⁵³ Prendi – Jubani (1998), 65-70.

⁷⁵⁴ Honlapja a dolgozat írása idején <http://www.academyofsciences.net/institutes/archeology/> (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)

⁷⁵⁵ http://hu.wikipedia.org/wiki/Albánia_állam-és_kormányói (A megtekintés időpontja 2010. 08. 25.)

⁷⁵⁶ Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.), 8.

⁷⁵⁷ <http://whc.unesco.org/en/sessions/25BUR/documents/> (A megtekintés időpontja 2010. 08. 25., ellenőrzés 2010. 9. 6.)

összeomlásának következtében, egyes műemlékek rombolása és múzeumok kifosztása is megtörtént. A dél-albániai Butrint példája szemlélteti a legjobban e veszélyt. 1991-ben a helyi múzeumból egy római-kori faragványt, egy Livia-fejet loptak el, e műalkotás azonban 2001-ben visszakerült tulajdonosához.⁷⁵⁸ A múzeum kifosztása 1997-ben is megismétlődött,⁷⁵⁹ az ekkor elrabolt műkincsek jelenlegi őrzési helye azonban ismeretlen.

E kirívóan negatív példán túl azonban Butrintről pozitív felhanggal is meg kell emlékeznünk. Itt indult 1992 után egy olyan ásatássorozat, amely a jövőben példaként szolgálhat az egész térség számára.⁷⁶⁰ Az antik város feltárására 1992-ben egy brit alapítvány a *Butrint Foundation*⁷⁶¹ alakult, amely hosszabb távra szerveződött, így a brit bizantinológia több szakembere is bekapcsolódott a kutatásba, és a brit fél dolgozta ki a kutatás részletes és pontosan körvonalazott programját is (a Butrint-expedíció munkálkodásáról alább, a nemzetközi kutatásokat taglaló alfejezetben szólunk.)

A rendszerváltás utáni Albániában is alig akad olyan régészeti dolgozat, amely alapján a kutatás során alkalmazott módszerekre következtetni lehetne. Az általunk átlapozott munkák többsége „hiánytalanul” továbbörökíti az 1945 és 1991 között alkalmazott, erősen interpretatív leletelemzési módot. Csak egyetlen egy olyan dolgozatra akadunk, egy 2004-es keltezésű temetőközleményre, ahol a Koman-kultúrába tartozó leletek közlése síronként(!), és kellő alaposítással történt meg.⁷⁶² Oly módon tehát, hogy az olvasónak a közölt dokumentáció alapján önálló következtetések megfogalmazására is módja nyílik.

c.) Bosznia-Hercegovina

A régészeti kutatás során használatos eljárások Bosznia-hercegovinai meghonosításának a menetét az ország sajátos története, a többszöri uralomváltás magyarázza, de minden kétségen felül az 1878 és 1918 közötti évtizedeknek, azaz az osztrák-magyar megszállás, majd annexió időszakának jutott a legfontosabb szerep. Az 1878-as

⁷⁵⁸ <http://www.albanianheritage.net/missingantiquities/success.html> (A megtekintés időpontja 2010. 08. 25.)

⁷⁵⁹ Az 1997-es fosztogatást leíró UNESCO-jelentés: <http://whc.unesco.org/en/sessions/25BUR/documents/> (A megtekintés időpontja 2010. 08. 25., ellenőrzés 2010. 9. 6.).

⁷⁶⁰ E kutatások monografikus igényű elemzése: *Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.)*.

⁷⁶¹ *Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.)*, 8.

⁷⁶² *Bejko – Aliu – Lela (2004)*, 237-243.

hatalomváltás tényéből következik az is, hogy Bosznia-Hercegovina régészetét a 19. század végén osztrák, illetve cseh szakemberek hívták életre, kiemelkedő szerepe volt e folyamatban a főként őskori kultúrák iránt érdeklődő Václav Radimskynak,⁷⁶³ vagy a kifejezetten középkori érdeklődésű Carl Patschnak.⁷⁶⁴ A dunai monarchia más tartományából származó szakemberek honosítottak meg Szarajevóban egy olyan, közép-európai jelegű, formai-tipológiai alapú vizsgálati módot, amely nyomokban egészen a 20-21. század fordulójáig kimutatható. A hosszan továbbélő hatás nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a középkor-régészetben mutatható ki, hanem sokkal inkább az ős-, illetve ókori leletanyag feldolgozásának a módjában.

Az osztrák minta Bosznia-Hercegovina esetében természetesen nem azt jelentette, hogy a császári és királyi főváros fejlett intézményrendszerét igyekeztek volna másolni. Szarajevóban ui. az osztrák örökös tartományok székhelyein kialakított gyakorlathoz hasonlóan hozták létre a "Landesmuseum"-ot, a tartomány természeti és kulturális értékeinek lajstromozása, gyűjtése és bemutatása érdekében. Sőtmitöbb – mivel Bosznia-Hercegovinában a török hódoltság idején a közép-európai értelemben vett levéltár intézménye is ismeretlen volt – a múzeum e feladatkört is ellátta.

Bosznia-Hercegovina 1878 utáni sajátos történeti fejlődése – vagyis a megszállásként számon tartott betagozódás az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági és társadalmi rendszerébe – teszi érthetővé azt, hogy már a 19. század végén is igen széles volt a bosnyák középkor-régészet kutatási spektruma. Alig találni olyan, Bosznia-Hercegovina földjéből előkerült, középkori tárgytypust, illetve leletösszefüggést, amelyre a helyi kutatás egy képviselője már 1918 előtt is valamilyen szinten már ne reflektált volna. E kijelentés mögött természetesen nem az húzódik meg, hogy a kutatás minden ága, azaz az egyes rövidebb korszakok iránt azonos szintű lett volna az érdeklődés. Sajnos ui. még manapság is túlon túl egyértelműen kitapintható az egyes témák rangsora. Három kutatási téma volt népszerűbb, és – tegyük hozzá – maradt is az, egészen a 21. század elejéig. Kronológiai sorrendben e három téma: a kései antikvitás, azaz a 4-6. század épületállománya, különös tekintettel az ókeresztény templomokra; szintén a 4-6. század temetői, különös tekintettel a bennük lelt, germán jellegű ékszerekre; valamint a középkori bosnyák sírkövek. A kevésbé kutatott korszaknak pedig minden kétségen felül a szlávok megtelepedése utáni időszak, a 9. század, illetve a török-kor régészete tekinthető. E három utóbbi korszak közül csak a törökkor iránt mutatkozott érdeklődés 1918 előtt. A 15-19. század iránti érdeklődés kibontakozását az

⁷⁶³ Filip (szerk.) (1966-1969), 2. köt., 1114.

⁷⁶⁴ Filip (szerk.) (1966-1969), 2. köt., 1004.

akadályozta, hogy korszak tárgykultúrájának a feldolgozása néprajzi feladatnak számított, és – tegyük hozzá – jórészt annak számít még manapság is.

A három népszerű téma közül a kései antikvitás vonatkozásában azt érdemes kiemelni, hogy Bosznia-Hercegovina volt az észak-balkáni térség egyik olyan országa, ahol már a 19-20. század fordulóján megtörtént számos késő antik épület alapjainak a kibontása. E feltárások elemzése az építészettörténeti kérdésfelvetések jegyében történt meg. Az osztrák és cseh, illetve a felnövekvő első bosnyák kutatónemzedék híven követte a korabeli közép-európai régészet, konkrétabban: a bécsi régészeti iskola módszertanát. E kutatási alapállás a 20-21. század fordulójáig továbböröklődött.

Szintén a 20. század végéig továbböröklődött az, hogy a java középkori kutatási témák közül a *stećak*-sírkövek bemutatásának és értelmezésének volt a legnagyobb presztízse. A *stećak*-sírkövek iránti érdeklődés e sírkövek bogumil értelmezéséből következett, amelynek – mint munkák előző fejezetében láttuk – a helyi közegben is lettek hívei. Kiemelt szerepeltetésük egy további okaként pedig arra is érdemes utalni, hogy a századfordulóra felnövekvő első helyi tudósok – és közülük is elsősorban Ćiro Truhelka⁷⁶⁵ – fontos célnak tekintette a rajtuk látható ábrák megfejtését.

Az Osztrák-Magyar Monarchiába bekebelezett tartomány kulturális öröksége nemzetközi érdeklődés tárgyává is válhatott, hiszen a fontosabb leletekről rendszeresen megjelentek német nyelvű leírások is. Sőt, a monarchia soknemzetiségű kereteit szemléltetendő, az egyik legfontosabb összefoglalást nemcsak németül, hanem magyarul is kinyomták.⁷⁶⁶ A szarajevói múzeum köré tömörült kutatógárda a tartományi főváros kulturális életének egyik fő erősségévé vált, és e helyét tudományos teljesítményével sikerült kivívnia. A szarajevói múzeum köré csoportosuló kutatók elhivatottságát az is tanúsítja, hogy körükben megalakult egy kutatócsoport a montenegrói és albániai régiségek helyszíni vizsgálatára. A korabeli török-montenegrói határ körzetében, a Scutari/Skadari-tó körzetében munkálkodtak. Kiemelkedő érdemeket szerzett e munkában Carl Patsch, a szarajevói *Zemljaski muzej / Landesmuseum* őre, valamint a saját maga által alapított Balkánkutató Intézet igazgatója.⁷⁶⁷ Felmérték számos középkori templomot és folytatták a Koman-kultúra névadó lelőhelyének A. Degrand általi feltárását.⁷⁶⁸

A *Zemljaski muzej / Landesmuseum* kivívott rangját jól szemlélteti, hogy 1914. június 28-án, az osztrák-magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd is meg akarta azt látogatni szarajevói

⁷⁶⁵ Életútját összefoglalta: Šidak (1952), 103-110.

⁷⁶⁶ Truhelka (1901).

⁷⁶⁷ Ezen intézmény alapvető adatait közli: Gostenschnigg (1999), 226-231.

vizitjének egy későbbi állomásaként,⁷⁶⁹ de útban első úticélja, a városháza felé, őt is, feleségét is, lelőtte egy szerb nacionalista diák, Gavrilo Princip. A 20. századi eseménytörténetet általános szinten szemlélve: Princip lövései alapvető befolyást gyakoroltak nemcsak a bosnyák, hanem az egész észak-balkáni térség régészetére. A szarajevói merénylet nyomán kirobbant világháború ugyanis teljesen átrajzolta a vizsgált régió politikai határait, új játéktereket szabva az egyes nemzeti régészeti kutatásoknak. Kevésbé közismert, hogy Ferenc Ferdinánd szarajevói látogatásának konkrét régészeti következménye is lett. A trónörökösi vizit ugyanis – sajátos módon – még ma is segíti a térség anyagi kultúráját megismerni vágyó kutatót. A látogatás előkészületeként ui. a múzeum kiállításairól egy olyan alapos, és jól illusztrált vezető készült, amelynek szövege a merénylet ellenére is megjelent az intézmény 1914-es évkönyvében⁷⁷⁰.

Az 1918-ban bekövetkezett uralomváltás, azaz Bosznia-Hercegovinának a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba kerülése a régészeti kutatásban is alapvető változásokat hozott. Az I. világháború előtti kutatás osztrák-magyar beállítottságából logikusan következett az 1918 utáni, évtizedeken át tartó törés. Az 1878 és 1918 közötti évtizedekben lefektetett eljárásrend szilárdságát az tanúsítja, hogy a kutatómunka még a két világháború közötti pangás idején sem szakadt meg. A visszaesés két tényező együtthatásából következett. Az 1918 decemberétől berendezkedő új hatalom radikálisan csökkentette a központi régészeti intézmény szerepét betöltő szarajevói múzeum pénzügyi támogatását, valamint súlyos csapást mért a középkor-régészeti kutatás kontinuus vitelére: kordedvezményes nyugdíjba küldték a középkori osztályon vezető szerepet játszó, és egyébiránt elkötelezetten a horvát nemzeti eszmét támogató Ćiro Truhelkát.⁷⁷¹

A pangás a feltáró tevékenység visszaszorulásának a tényével jellemezhető leginkább. A pénzhiány miatt a kutatás súlypontja a terepbejárásokra, illetve a lelőhely-hitelesítésre tevődött át. Dolgozatunk témája miatt külön ki kell emelni, hogy a két világháború közötti időszakban a népvándorlás korát, illetve az érett középkor érintő témák esetében a terepmunka majdnem kizárólag a terepbejárást, illetve az egyes szórványleletek lelőköörülményeinek a rögzítését kellett, hogy jelentse. A pénzhiány miatt gyakorivá vált Bosznia-Hercegovinában egy sajátos, leginkább a rossz infrastruktúrájú, és régészeti szempontból alig feltárt területeken alkalmazott terepmunka-módszer, amelynek során a

⁷⁶⁸ *Ippen* (1907), 16-22; *Traeger* (1900), 43-51.

⁷⁶⁹ Szerkesztőség: (: nekrológ :) Nj. c. i. kr. Visost prijestolonašljednik nadvojvoda Frano Ferdinand i Nj. Visost vojvotkinja Sofija Hohenberg. GZM 26(1914) 1.

⁷⁷⁰ *Patsch* (1914), 141-220; *Truhelka* (1914), 221-252.

⁷⁷¹ *Šidak* (1952), 103.

terepbejárással rögzített lelőhelyeken igen kisméretű, egy munkanapnál nem hosszabb ásatás is folyt.⁷⁷² Az összkép azonban az ásatások vonatkozásában sem teljesen negatív, hiszen például őskori, illetve római-kori lelőhelyeken folytak régészeti feltárások, amelyek során középkori leletek is napvilágra kerültek, és többet közöltek is.

A szoros értelemben használt régészeti kutatáson kívül a szarajevói múzeum munkatársai számos olyan további kutatási feladatot is elvégeztek, amely a középkori anyagi kultúráról összegyűjtött ismeretanyagot gazdagította. Így a múzeum szerb nemzetiségű munkatársai az 1918 utáni időszakban több kísérletet is tettek a Belgrádban olyannyira népszerű emberföldrajz (antropogeográfia) szarajevói meghonosítására.⁷⁷³ Hozzá kell azonban tennünk, hogy a nem szerb nemzetiségű kutatók körében kezdeményezésük nem sok sikerrel járt. (Magáról a módszerről, és megalkotójáról Jovan Cvijićről alább, a szerbiai középkor-régészet tárgyalása során emlékezünk meg.) Továbbá, szintén a szerbiai tudományos intézményekben megfogalmazódott szempontok alapján írt le számos várromot, valamint 15-18. századi, pravoszláv templomot a szerb nemzetiségű Milan Karanović,⁷⁷⁴ Milivoje Radovanović⁷⁷⁵ és Đorđe Stratimirović.⁷⁷⁶ A pravoszláv egyházi művészet vizsgálatában kitapintható szoros nemzeti kötődést részben oldotta az, hogy a horvát nemzetiségű Đoko Mazalić is tett közzé több cikket e tárgykörben.⁷⁷⁷ A felsorolt kutatások jellemzője, hogy az azt végző szakemberek a néprajz, illetve az egyházi művészet irányából és eljárásaival vizsgáltak régészeti vonatkozásokkal (is) rendelkező témákat.

A kérdésfelvetések sokasága ellenére a sírkőkutatás maradt a bosnyák középkor-kutatás legnépszerűbb témája a két világháború közötti időszakban is. Így a szarajevói múzeum évkönyvének szinte minden évfolyamában jelentek meg sírkő-publikációk, számos értékes, kultúrtörténeti jellegű adalékkal.⁷⁷⁸ A folyóirat 1927-es évfolyamában olvashatunk pl. egy olyan, cirill betűs feliratú, 15 század végi, vagy a 16. század eleji sírkőről, amely két,

⁷⁷² Mandić (1924), 84.

⁷⁷³ Filipović, M. S. (1928), 69-78.

⁷⁷⁴ Karanović (1937), 93-103.

⁷⁷⁵ Radovanović, M (1934), 83-89.

⁷⁷⁶ Stratimirović (1925), 85-86. A mű alaphangját jól jellemzi az alábbi mondat (85. old.) „*građevina* (= Crkvina kod Vidoštaka – T.M.) *pripada srpskom dobu.*” Azaz „*az épület* (=a Crkvina kod Vidoštaka nevű lelőhely – T.M.) *a szerb korba tartozik.*” A tanulmányban nem történik utalás arra, a szerző a bosnyák történelem mely korszakát tartja „szerb kornak”. Az épület időrendje alapján az középkori bosnyák állam korszakát kellett, hogy e kornak minősítse. Mondani sem kell, hogy a bosnyák állam ilyen kezelése igencsak egyoldalú.

⁷⁷⁷ Mazalić (1936), 49-72; Mazalić (1938), 95-109.

⁷⁷⁸ Stratimirović (1926), 45-46; Filipović, M. S. (1926), 79-80; Slijepčević (1928), 57-68.; Skarić (1928), 141-144; Karanović (1928), 135-140; Bogunović (1930), 177-182; Lovrić (1937), 31-36.

muzulmán hitre áttért fivér emlékét őrzi.⁷⁷⁹ Mintegy azon vélekedés cáfolataként, amely szerint csak a „bogumilok”, azaz a bosnyák keresztény egyház hívei, illetve a katolikusok tértek volna át a muzulmán hitre. Kapcsolattörténeti jellege miatt pedig azon közleményt emeljük ki, amely Anjou Lajos magyar király apósának síremlékét véli azonosítani.⁷⁸⁰

A Jugoszláv Királyság 1941. áprilisi lerochanása és összeomlása után Bosznia-Hercegovina a náci gyámsággal megalakított Független Horvát Állam része lett, és ez alapvetően meghatározta a régészeti kutatást is. Az ustaša terror miatt már 1941 nyarán felkelések sora tört ki, és ezek rövid néhány hónapon belül véres belháborúvá, belháborúkká alakultak át, csatatérre változtatva Bosznia-Hercegovinát. A szarajevói múzeum munkatársai számára a kutatás lehetősége így székvárosuk, illetve két-három másik nagyváros területére szűkült össze. A múzeum munkatársainak becsületére válik, hogy nem engedtek a „korszellemnek”, és az ún. Független Horvát Állam idejében is ugyanazokat témákat elemezték, mint a királyi Jugoszlávia alatt, azaz a két világháború közötti időszakban. Így továbbra is kedvelt téma maradt nemcsak az egyes várak,⁷⁸¹ vagy sírkövek leírása⁷⁸² (a rajtuk levő cirill betűs feliratok közlésével együtt!⁷⁸³), hanem még egyes pravoszláv templomokról is jelentek meg közlemények.⁷⁸⁴ A Bosznia-hercegovinai középkor-régészetnek volt továbbá egy maradandó új eredménye – a felsorolt negatívum körülmények ellenére is. Sikerült egy új kutatási ágat alapítani. Paola Korošec (=Korošec-Vračko) ui. 1942-ben közölte a Bosanska Gradiška melletti Junuzovciban (újabb, de a közelmúltban már nem alkalmazott nevén: Kočićevoiban), földmunkák során összegyűjtött ékszereket.⁷⁸⁵ A közlésben azon elveket követte, amelyeket még Josip Brunšmid fektetett le a 19-20. század fordulóján, a kelet-szlavóniai Bijelo brdoban feltárt temető közlése során. E választása meghatározó erejűnek bizonyult, hiszen a 10-11. századi, soros temetők kutatása a II. világháború utáni Bosznia-Hercegovinában is a Zágrábban kidolgozott kutatási gyakorlatnak megfelelően folyt.

Az 1944-45-ös, kommunista uralomváltás utáni évtizedeket Bosznia-Hercegovinában is egy olyan kutatási stratégiát alkalmaztak, amely az észak-balkáni régió más országaira jellemző volt. A helyi régészek is a „látványos”, azaz a hatalom új birtokosai számára is érthető eredmények gyors „kivitelezésére” törekedtek. Különösen a háború utáni első

⁷⁷⁹ Skarić (1927), 193-197.

⁷⁸⁰ Stratimirović (1926), 45-46. Érvelése szerint a sírkő feliratán szereplő „ban’ Stefan’... “ Kontromanics Erzsébet magyar királyné apja, I. (Nagy) Lajos király (1342-1382) apósa.

⁷⁸¹ Mazalić (1942a), 31-74; Mazalić (1942b), 101-123; Mazalić (1942c), 193-206.

⁷⁸² Karanović (1941), 69-75; Mazalić (1942a), 75-90; Mazalić (1942c), 193-206; Sergejevski (1941), 95-100.

⁷⁸³ Krajinović (1943), 227-236.

⁷⁸⁴ Mazalić (1941), 27-44; Mazalić (1942d), 241-270.

évtizedben folyt sok helyen feltárás, rohammunkában. A hatalom új birtokosai által szervezett vasútépítések, hadiüzem-építkezések miatt kellett a leletmentéseket végezni. A leletmentések esetében alapkövetelmény volt a munkálatok minimális térbeli kiterjedése. Számos műemlék így áldozatul esett a rohammunkának, romjaik felett folytatott, kis alapterületű mentőásatások ellenére is. A legmegdöbbentőbb példát az arnautovići templomrom szolgáltatja, ahol a vasutat egészen egyszerűen keresztül átvezették a templom alapfalai között.⁷⁸⁶

A szemléletváltást, azaz a régészet nagyobb társadalmi megbecsülését, Bosznia-Hercegovina esetében egy szerencsés személyi egybeesés igencsak segítette. Az 1940-es és 50-es évek fordulójától vezető szerephez a bosnyák humán tudományos életben Alojz Benac, az ország egyik legkiválóbb régésze,⁷⁸⁷ aki – emeljük ki ismét – jól tudta kamatoztatni politikai befolyását a régészet fejlesztése érdekében. (Személyére fentebb már kitértünk.) Mivel pedig Benac szemléletében jelentős szerepet játszott a régészeti topográfia, ismét megerősödhetett a lelőhely-regisztrációs munka. A régészeti topográfia terén elért sikereket talán az szemlélteti a leginkább, hogy az Észak-Balkán viszonylatában Bosznia-Hercegovinából áll a legtöbb adat rendelkezésre egy komplex településtörténeti elemzés elvégzéséhez⁷⁸⁸ – az ország igencsak tagolt domborzata ellenére is. Egy-egy település határára kiterjedő régészeti kataszterek sora készült el.⁷⁸⁹ A topográfiai munkálkodás terén elért eredményeket a Bosznia-Hercegovina régészeti lexikona (Arheološki lexikon Bosne i Hercegovine) c. könyvsorozat egyes kötetei alapján lehet lemérni.⁷⁹⁰

A késő antik – korakeresztény emlékek feltárása a II. világháború utáni évtizedekben is kiemelt fontosságú kutatási témának számított Bosznia-Hercegovinában. A korábbi időkhez képest jelentős hangsúlyeltolódások történtek a vizsgált időszakban. A szakrális építészet helyett az erődök kutatása került előtérbe, különösen az 1945 utáni másfél évtizedben. Az új hatalom ugyanis – mint erre fentebb már utaltunk – az antiklerikális harc jelszavával is igyekezett legitimálni önmagát, különösen a kommunista hatalomátvétel utáni első években. A profán épületek vizsgálata iránti megnövekedett igény következtében folytatódhatott a mogorjeloi palota romjainak a 19-20. század fordulóján megkezdett kibontása, és ásatás folyt több késő antik villa területén is.

⁷⁸⁵ Korošec (1942), 271-280.

⁷⁸⁶ Anđelić, P. (1980), 183-247.

⁷⁸⁷ Alojz Benac életútját ismerteti: Gabrovec (1992), 205-209; Garašanin M. (1994), 229-230.

⁷⁸⁸ ArhLex BiH.

⁷⁸⁹ Lásd pl.: Žeravica – Žeravica (1974), 215-233.

⁷⁹⁰ ArhLex BiH.

Bosznia-Hercegovina sajátos fejlődése folytán csak az 1950-es évek második felében indulhatott újra az 1918 előtti időszak legnépszerűbb kutatási területe: a korai keresztény templomok feltárása.⁷⁹¹ A több évtizednyi hiátus ellenére is megmaradt az osztrák-magyar időkben megfogalmazott kutatási prioritásrendszer, azaz az építészettörténeti kérdések előtérbe helyezése, lett légyen szó, akár Irma Čremošnik, akár Dimitrije Sergejevski, akár pedig Đuro Basler elemzéseiről.⁷⁹² A századfordulós prioritások oly mértékig fennmaradtak, hogy az 1960-as és 1980-as évek között felnőtt tudós nemzedék is az egyes templomok térszerkezeti és/vagy rekonstrukcióját tekintette az ókeresztény régészet legmagasabb szintű elemzési feladatának. A bosnyák építészettörténészek közül csak Đuro Basler igyekezett a templomok értelmezése során új megközelítéseket megfogalmazni, így ő gnosztikus elemeket vélte felfedezni egyes ókeresztény templomokban.⁷⁹³ E tárgyú kutatásai semmilyen visszhangot nem váltottak ki – nem véletlenül. Módszere, az egyes templomfeltárásokon tett megfigyelések túlinterepretálása, és egyetlen interpretációs lánczá formálása ugyanis meglehetősen spekulatív.

A középkori leletelemzések metodikájának a vonatkozásában az emelendő ki első helyen, hogy az 1918 előtti Bosznia-Hercegovinában alig folyt ilyen korú temetőfeltárás – néhány ritka 5-6. századi sír mentésének kivételével. E tény következtében az osztrák, konkrétan bécsi régészeti iskolának alig lehetett hatása a 7-9. századi sírok, vagy a 10-11. századi illetve java középkori temetők feldolgozására – legalábbis konkrét szinten. A hatás azonban így is kimutatható, természetesen csak áttételesen. A népvándorlás-kori sírleletek elemzése oly módon honosodott meg Szarajevóban, hogy átvették a zágrábi intézményekben alkalmazott elemzési eljárásokat. Zágrábban pedig – amint ezt alább, dolgozatunk horvátországi fejezetében bizonyítjuk – a német nyelvterület, sőt egészen konkrétan a bécsi iskola leletfeldolgozási elvei érvényesültek, igaz némiképp módosított formában.

A 7-8. századi, boszniai sírleletek elemzése egyértelműen a „zágrábi iskola” hatásáról tanúskodik. E tényt szemlélteti az is, hogy Bosznia-Hercegovina legismertebb, avar jellegű leletét, a Velika Kladuša-i gúlacsüngös fülbevalót, a „zágrábi iskola” vezéregyénisége, Zdenko Vinski dolgozta fel.⁷⁹⁴ A feldolgozó személye következtében a Velika Kladuša-i fülbevaló inkább nemzetközi szinten vált ismertté, a bosnyák régészek alig szoktak rá

⁷⁹¹ A feltárások újraindulásának egyik első jele 1959-ből: *Sergejevski (1959)*, 93-95..

⁷⁹² E szemléletről tanúskodnak a késő antik építészetet bemutató, összefoglaló elemzések: *Basler (1972)*; *Basler (1984)*; *Basler (1993)*.

⁷⁹³ *Basler (1973a)*, 267-276.

⁷⁹⁴ *Vinski (1956)*, 63-76; *Vinski (1958)*, 27. 11. t. 13.

hivatkozni. Vinski egy, tőle szokásosnak mondható, tipokronológiai keretet alakított ki, az adott lelet, és más további gúlacsüngős fülbevalók értelmezésére.

Szintén a zágrábi látásmód alakította a Karoling-kori kutatásokat.⁷⁹⁵ A német nyelvterület kutatási hagyományaira alapuló „zágrábi iskola” elveit tükrözi az, hogy előbb Irma Čremošnik, majd pedig Nada Miletić is a fegyverekre és az iparművészeti értékkel is bíró szórványleletekre alapozta a 9. századi anyagi kultúra vizsgálatát. Így váltak a korszak vezérleleteivé a Sultanovićiban napvilágra került szíjvégek, csatok, sarkantyúk,⁷⁹⁶ a Mogorjeloban lelt szárnyaslándzsa,⁷⁹⁷ és – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – a Vrbljani na Sani (=Gornji Vrbljani) nevű lelőhelyről, azaz egy jól kutatott, későantik castellum területén lelt, feliratos, Karoling-kori szíjvég. Ez utóbbit is a „zágrábi iskola” legjelentősebb alakja, Zdenko Vinski közölte.⁷⁹⁸ A Vrbljaniban lelt szíjvéget egy olyan tanulmányában írta le, amelyben összefoglalta a 9. századi boszniai leletanyagot, az egyes tárgyakat a dalmáciai horvát leletekkel állítva párhuzamba. Vinski végkövetkeztetése szerint maga a vrbljani szíjég is az óhorvát kultúra részeként értékelendő. A hivatkozott közlemény megírásának a ténye, illetve a szerzője által felhasznált párhuzamok köre is világosan utal az 1945 utáni bosnyák, népvándorlás-kori régészet zágrábi orientációjára.

A temetőknél jóval nehezebb feladatot jelentett a Bosznia-hercegovinai régészet számára a népvándorlás-kori – 7-8. és/vagy 9. századi – telepfeltárások során alkalmazandó eljárások kidolgozása. A településrégészet ugyanis Horvátországban nem egyszerűen fejletlen diszciplína volt az 1990-es évek előtt, hanem ilyen kutatások egészen egyszerűen nem is léteztek. Így az első telepfeltárásokat elemző Irma Čremošnik⁷⁹⁹ a fejlett bosnyák őskorkutatás eljárásrendjére támaszkodott. Oly módon azonban, hogy a Niederle-iskola tevékenységére is reflektálni igyekezett, kérdésfelvetéseiben világosan érzékelhető a cseh régészeti iskola elemzési módja. E törekvése egyáltalán nem volt előzmény nélküli a néhai jugoszláv föderációban, így Irma Čremošnik bizonyos vonatkozásokban Josip Korošec pánjugoszláv szellemiségű elemzéseinek⁸⁰⁰ a folytatását jelenti. A bosnyák kutatónő a néhai Jugoszlávia területét egyetlen egységként szemlélte, és nem tudott mit kezdeni az olyan lelettípusokkal, amelyek az I. világháború után kialakult határokat nem „tisztelték”. Az

⁷⁹⁵ E szemléletet tükrözi a térség 9. századi frank fegyvereinek első modern összefoglalása is: *Atanacković-Salčić (1983)*, 17-28.

⁷⁹⁶ Čremošnik, I. (1951), 311-321.

⁷⁹⁷ Miletić (1979), 145-151.

⁷⁹⁸ Vinski (1977-78), 145-158.

⁷⁹⁹ Čremošnik (1969), 229-232; Čremošnik, I. (1970a), 99-103; Čremošnik, I. (1970b), 45-83; Čremošnik, I. (1971), 221-224; Čremošnik, I. (1972), 59-64; Čremošnik, I. (1979), 139-143.

önmaga által felállított korlátok miatti eredménytelenség egy eklatáns példája a cserépbográcsokról írott cikke, amelyben a jellegzetesen mediterrán típushoz tartozó, hercegovinai töredékek értelmezését bácskai és bánsági formai párhuzamokra alapozta.⁸⁰¹ Irma Čremošnik kutatási tevékenysége alapot teremt egy további összehasonlításhoz is, hiszen ő – amint erre már fentebb is utaltunk – nemcsak 7-9. századi településrészleteket tárt fel, hanem késő antik épületeket is.⁸⁰² Megállapítható, hogy a két eltérő korszak elemzésében eltérő kutatási súlypontokat helyezett előtérbe. A késő antik épületek esetében a kerámia elemzése alárendelt szerepet játszott az építészeti maradványok vizsgálata mögött, a 7-9. századi településrészletek esetében viszont éppen az edénytöredékek jelentették a következtetések alapját.

A Bosznia-hercegovinai, 10-12. századi temetők feldolgozásában is meghatározó jelentőségű maradt a Zdenko Vinski által szervezett „zágrábi iskola”, mind az 1945 és 1992 közötti, tehát „nagyjugoszláv” mind pedig az 1995-ben induló függetlenségi időszakban. A Nada Miletic⁸⁰³ által 1990 előtt alkalmazott elemzési módszer horvátországi eredetét a hivatkozott párhuzamok teszik egyértelművé. Nada Miletic mindig a dalmáciai, horvátországi vagy szlavóniai párhuzamokra utalt az első helyen, és kiemelt hangsúllyal az egyes ékszertípusok vizsgálata során. A fegyvernyugvást meghozó, daytoni szerződés utáni korszakban is a zágrábi eredetű, tipokronológiai eljárás éledt újra. A két korszak közötti kapcsolatot az biztosítja, hogy az 1995 után ténykedő, bosnyák kutatók Nada Miletic munkásságához nyúltak vissza. Az általa feltárt temetők leletanyagát elemzik a tipokronológia új, a nyugat-európai régészeti iskolákban kidolgozott eljárásokkal.⁸⁰⁴

Mivel az északnyugat-boszniai temetők leleteinek egy része közeli rokonságban áll a Kárpát-medencei, 10-11. századi köznépi temetők ékszereivel, nemcsak a bosnyák, hanem a horvát szakemberek is az ún. Bijelo brdo-i kultúrába sorolták és sorolják a közép- és nyugat-boszniai emlékanyagot.⁸⁰⁵ Bálint Csanád elemzései azonban azt igazolták, hogy e felfogás téves.⁸⁰⁶ Nem azonosságról lehet tehát beszélni, hanem sokkal inkább szoros párhuzamosságról. Ennek magyarázata pedig az, hogy az újkori Északnyugat-Bosznia a török

⁸⁰⁰ *Korošec (1951)*, 134-155; *Korošec (1952a)*; *Korošec (1952b)*; 5-17; *Korošec (1954)*, 7-24; *Korošec (1958)*, 5-12; *Korošec (1959a)*, 75-109; stb.

⁸⁰¹ *Čremošnik, I. (1975)*, 277-286.

⁸⁰² *Čremošnik, I. (1974)*, 41-164; *Čremošnik, I. (1987-88)*, 83-128; stb.

⁸⁰³ *Miletic (1963)*, 155-176; *Miletic (1966-1967)*, 81-145; *Miletic (1970b)*, 119-158; *Miletic (1980a)*, 137-181; *Miletic (1984)*, 375-422.

⁸⁰⁴ *Whallon – Fekeža (2000)*, 132-147.

⁸⁰⁵ *Miletic (1989)*, 190.

⁸⁰⁶ *Bálint (1991)*, 182-185.

hódoltság előtt még a középkori Szlavónia délkeleti szeglete volt.⁸⁰⁷ Ennél fogva pedig Szt. László 11. század végi foglalása előtt is szoros kapcsolatban állt Magyarországgal.

Szintén az ún. „zágrábi iskola” által lefektetett elvek szerint folyt a bosnyák java középkori leletek, lelőhelyek feldolgozása, talán e tudományterületet művelő régészek – Ivo Bojanovski, Marko Vego, Pavao Anđelić – horvát nemzetisége miatt is. Azaz, Bosznia-Hercegovinában is – áttételesen közép-európai, tehát osztrák-német hatásra – elsősorban az építészettörténeti vonatkozások kiemelésével folyt a rezidenciák, várak, illetve templomok elemzése.⁸⁰⁸ A kutatók többségének horvát beállítottsága ellenére: a kutatások végcélja az esetek többségében a sajátosan Bosznia-hercegovinai vonások kimutatására irányult. Egyetlen példaként Ivo Bojanovski várelemzésére utalunk, amelyben a tűzfegyverek boszniai elterjedésének a várépítészeti hatásairól esik szó. Kicsit oly módon, mintha megfélekedett volna arról, hogy a 15. századi Bosznia védmű-építészetébe nemcsak az Oszmán-Török-Birodalom, hanem a korabeli Magyarországon alkalmazott várépítészeti megoldások is átkerülhettek. A hivatkozott áttekintés ennek ellenére is nagy haszonnal forgatható, különösen, ha 15. századi Magyarország déli végvárvonalának nyugati szárnyáról igyekszünk adatokat gyűjteni.⁸⁰⁹

Jól kitapinthatók a horvát műemlékvédelem elemzési módszerei még a „legsajátabb” bosnyák kutatási témában, a stećak-síremlékeket feldolgozó szakirodalomban is.⁸¹⁰ E kapcsolatra az egyes emlékek kimerítő részletességű leírását preferáló szemlélet mellett az átfogó elemzések írása iránti csekély hajlandóság utal. A tipológiai vizsgálatot előtérbe helyező megközelítés egy bizonyos nézőpontból pozitív névelővel illetendő, tárgyilagossága és anyagközpontúsága okán, bár nyilvánvaló korlátot jelent az, ha csupán az egyes emlékek részelemzését tartjuk megvalósítandó célnak. Ezzel ellentétben viszont egyértelműen pozitívumként szögezhető le az, hogy a Bosznia-hercegovinai régészetben nem szokta megelőzni az egyes tárgyak, illetve leletösszefüggések a formai-tipológiai vizsgálatát a történettudományi axiómákon alapuló interpretáció. Egyetlen kivétalként Bosznia-Hercegovina legsajátosabb lelettípusára, a stećak-sírkövek „bogumil” értelmezésére kell utalnunk.

A stećak-sírkövekről a régebbi szakirodalom elemzése során elmondottakat két, egymással ellentétes előjelű kijelentésben lehet összefoglalni. Optimista megközelítésben oly módon lehet(ne) nyilatkozni, hogy e kutatási téma – újmagyar szófordulattal élve – valódi

⁸⁰⁷ Alsó-Szlavónia kiterjedéséhez lásd: *Ćirković (1964)*, 64, 162; *Rokay – Takács (1994b)*, 652.

⁸⁰⁸ A felsorolt kutatási területek eredményeit összefoglalta: *Anđelić (1984)*, 435-583.

⁸⁰⁹ *Bojanovski (1978b)*, 71-100.

sikertörténet. A stećak-sírkövek által sikerült már az 1880-as években „lefordítani” az anyagi kultúrára Bosznia igencsak összetett, középkori történetet. Mivel pedig a középkori bosnyák állam történetének az ún. bosnyák egyház volt a központi kérdése, logikus következtetésnek tűnt annak a feltételezése, hogy a – dualista eretnekként értelmezett – “bogumilok” hagyatéka lenne a stećak-sírkő.⁸¹¹ Pessimista megközelítésben viszont arra kellene utalni, hogy az 1880 óta eltelt hosszú évtizedek alatt a bogumil-értelmezést nemhogy igazolni nem sikerült, hanem az adatok számának növekedésével az igazolás lehetősége is egyre csekélyebbé vált, és e megközelítési mód egyre csak erősödik az ezredforduló utáni évtized elemzéseiben is.

A stećak-sírkövek emblematikus jellege és „bogumil” értelmezése Bosznia-Hercegovinában az 1960-as, 70-es és 80-as években új erőre kapott. Megújult népszerűségének politikai hátterére, a bosnyák muzulmánok államalkotó nemzetként történő elismeréséről folytatott vitára fentebb már utaltunk. E fejezet keretei között az értelmezés és a feldolgozás sajátosságairól kell szólnunk. A stećak-sírkövek bogumil értelmezéséről szóló vitát egy 1956-os keltezésű munka indította el.⁸¹² Aleksandar Solovjev – mintegy megelőlegezve a későbbi vita hevét – vehemensen érvelt e síremlékek „bogumil” eredete mellett. Solovjev munkája inkább kritikát, mint elismerést váltott ki a bosnyák tudományos életben, mégis a bogumil tételt fogadta el 1962-ben Oto Bihalji-Merin és Alojz Benac. Ők egy tudománynépszerűsítő, fényképekkel gazdagon illusztrált kötetben mutatták be a stećak-síremlékeket, a feltételezett “bogumil” származásuk folyamatos hangsúlyozásával.⁸¹³ A kérdés elemzésének további alakulását jól szemlélteti az, hogy utóbb maga a fentebb utalt összefoglalás egyik írója, Alojz Benac is óvatosan módosította nézetrendszerét. Benac ugyanis egy másik művészeti albumban, illetve egy 1989-es tanulmányában már jóval óvatosabban fogalmazott,⁸¹⁴ és e síremlékek „bogumil” hátterét csak az egyik magyarázati lehetőségként vetette fel. Az állásfoglalások harmadik fázisaként Nada Miletić is írt összefoglalást a stećak-sírkövekről, inkább elfogadva semmint bírálva „bogumil” értelmezésüket.⁸¹⁵

Sajnálatos tény, hogy az 1960-as és 90-es évek között a stećak-sírkövek kérdésében mintha elvált volna egymástól a gyakorlati szintű kutatás és az összefoglalások írása. Az

---

⁸¹⁰ lásd pl. *Bešlagić (1971)*.

⁸¹¹ A sírkövek értelmezésének első lépéseit részletesen leírja: *Bešlagić (1971)*, 13

⁸¹² *Solovjev (1956)*.

⁸¹³ *Bihalji-Merin – Benac (1962)*.

⁸¹⁴ Benac (1974), 286-287; Benac (1989), 201-208.

⁸¹⁵ *Miletić (1982)*.

összefoglalás igényével nyilatkozó kutatók ugyanis alig vettek tudomást az adott kérdés elemzése érdekében indított feltárások gyakorlati eredményeiről.

Šefik Bešliagić révén sor került több, a stećak-sírkövekkel ellátott temetők feltárására,⁸¹⁶ és e temetők értékelése szintén nem a „bogumil”-elméletet erősítette. A terepmunkák eredményeit ismertető közlemények miatt sok apró szála bomlott kutatás nagy hiányossága, hogy kísérlet sem történt a „krestjan” vallás tárgyi emlékanyagának elméleti szintű lehatárolására. Azaz, a stećak-sírköveket „bogumil” hagyatékként kezelő kutatók kísérletet sem tette arra, hogy a „bogumil” meghatározás kritériumait megfogalmazzák. Így a sírkövek csak és kizárólag azért válhattak a heterodox keresztény felekezet hagyatékává, mert mind maguk a faragványok, mind pedig az adott felekezet képletesen szólva „szokatlan”, „furcsa” vagy „érdekes” jelenség, még az észak-balkáni térség rendkívül változatos anyagi kultúráján belül is.

Az utóbbi évtizedek „bogumil”- és/vagy stećak-kutatásainak egy további jellegzetessége, hogy – az 1918 előtti időkhöz hasonlóan – ismét nemzetközi érdeklődés mutatkozik e két problematika iránt. A nemzetközivé vált érdeklődés természetesen vadhajtasokat is eredményezett. A „bogumilok” fentebb vázolt, ötletszerű azonosítása nem szorítkozott pusztán a sírkövek interpretációjára. Így egy romániai kutató: G. Cantacuzino a „bogumilok” havasalföldi és temesközi megjelenését igyekezett kimutatni, az egyes temetőkben előforduló, felhúzott karokkal eltemetett vázak lajstromozása által.⁸¹⁷ Mivel az ún. orans kéztartás a magyar szakirodalomban is népszerű kutatási téma, e helyütt feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a felhúzott karokkal eltemetett egyének a Havasalföldön, illetve a Bánságban egy-egy olyan középkori temetőben fordulnak elő, ahol a keresztbe tett kezekkel való temetés volt az általános. G. Cantacuzino magyarázat szerint ez arra utalna, hogy az ortodoxok és a „bogumilok” (azaz eretnekek) azonos sírmezőkbe temették volna halottaikat. E nézet felfogásunk szerint azért nehezen elfogadható, sőt mondhatni idegen az adott kortól, mert a vallási toleranciának a 12-14. század szellemi légkörétől teljesen idegen nagyságrendű létezését feltételezi.

A „bogumilok” kutatásának van egy további, szintén negatív sajátossága. Az tehát, a nemzetközi szakirodalomból alig jutottak el helyi, bosnyák szintre a kétkedések és kérdőjelek. A kétkedők táborának élén egy amerikai és egy Nyugatra emigrált, helyi történész John V. A.

⁸¹⁶ Legismertebb monográfiája: *Bešliagić (1964)*. További, általánosítható eredményeket közlő tanulmányai: *Bešliagić (1971)*; *Bešliagić (1982)*.

⁸¹⁷ *Cantacuzino (1975)*, 516-528; *Cantacuzino (1979)*, 359-372. A kartartások és a konfesszionális hovatartozás közötti szoros összefüggést feltételező elméleteket egy másik munkánkban tettük bírálat tárgyává: *Takács M. (2005)*, 85-101.

Fine és Srećko M. Džaja állt.⁸¹⁸ Az 1970-es évek közepe és az 1980-as évek eleje között publikált, kritikai megjegyzéseik e sajátos vallási irányzat pontos mibenlétét, illetve a régészeti eszközökkel kimutatható voltát firtatták. Nézetrendszerük részletes ismertetése szétfeszítené dolgozatunk kereteit. Így csak annyit emelnénk ki, hogy felfogásunk szerint e két kutató munkássága nyomán már egészen egyszerűen nincs értelme fenntartani a "bosnyák egyház" dualista hittételeiről vallott nézetrendszert. Szinte láttelepszerű az, ahogyan az utóbbi évtizedek horvát kutatása el tudott határolódni a korábbi kutatónemzedékek által vehemensen vallott "kathar" és/vagy „patarén” megközelítésektől.⁸¹⁹ Egy további öröndetes pont, hogy Fine és Džaja értelmezése a magyar szakirodalomba is utat talált, egy olyan kutató révén, aki a bosnyák ferencesek történetét elemzi nagy elmélyüléssel.⁸²⁰

Az viszont sajnos nem állítható, hogy a Fine és Džaja által megfogalmazott kritika a bosnyák régészeti szakirodalomba is utat talált volna, legalábbis az 1990-es évek eleje előtt biztosan nem! A véleményalkotásnak – amint erre egyszer már utaltunk – a régészeti szakirodalomban is kellett (volna) visszatérnie az ötletek szintjéről az emlékanyag szintjére. Számunkra az tűnik a legfontosabb kiindulópontnak, hogy stećak-sírkövek és a dualista eretnokség közötti közvetlen összefüggésnek határozottan ellentmondanak a sírkövek felületén gyakran feltűnő keresztábrázolások.⁸²¹ Sőt, szinte mondani sem kell, hogy maguk a sírkövek feliratai sem tartalmazznak olyan kitételeket, amelyek csak egy dualista vallási világkép alapján lennének magyarázhatók.⁸²²

A vázolt ellentmondást Marian Wenzel⁸²³ oly módon igyekezett feloldani már az 1960-as évek elején, hogy a stećak-sírkövek állításának a szokását a nyugat-balkáni vlachokhoz kötötte.⁸²⁴ Bár eljárása azon, ismeretelméleti szempontból egyértelműen téves eljáráshoz közelít, amikor az egyik ismeretlent egy másikkal igyekszünk magyarázni,

⁸¹⁸ Fine (1975); Džaja (1978); Džaja (1984); Fine (1983c), 341-342.

⁸¹⁹ Az átalakulás a szakirodalmat rendszeresen áttekintve ismertető Jaroslav Šidak különböző tanulmányainak a hangvétele alapján követhető (Tanulmányainak összefoglaló közlése: Šidak (1975).) Šidak sajnos éppen akkor, hagyta abba a szakirodalom sajátos recenzálását, amikor Srećko M. Džaja és J. V. A. Fine munkáival kellett volna konfrontálódnia. Az utóbbi huszonöt év szakirodalmi „termését” áttekinti: Čošković, (2003), 31-42, 42-54: bibliográfia.

⁸²⁰ Molnár (2002).

⁸²¹ E tényt tudomásom szerint elsőként hangsúlyozta: Čorović-Ljubinković (1952), 223-224. Mivel a hivatkozott kutató gondolatai egy kiállítás ismertetésében jelentek meg, még a szakemberek körében is ismeretlenek maradtak. A síremlékeken levő ábrázolások bogumil értelmezését harcias stílusban bírálta Wenzel (1962), 110–114.

⁸²² Truhelka (1896), 343-355.

⁸²³ E kutató személyéről, életútjáról lásd: Brook (2002).

⁸²⁴ Wenzel (1962), 102-143. Marian Wenzel érdemeit nem kisebbíti az, hogy a vázolt elgondolás implicit formában már egy korábbi tanulmányban is megjelent: Hrabak (1953), 325-328, és különösen 326.

eredményei mégis megfontolandóak. Hiszen kétségen felüli tény az, hogy a stećak-sírkövek nem a heterodox vallású Bosznia legfontosabb központjainak a környékén fordulnak elő a legsűrűbben, hanem Hercegovinában. Azon a vidéken tehát, ahol a 12–15. századi források a vlachok masszív jelenlétére utalnak.⁸²⁵ A túlfutó egyszerű következtetések megfogalmazását azonban maguk a Marian Wenzel által újraközölt sírkőfeliratok is akadályozzák, nyugati délszláv (azaz az elterjedt terminológia szerint: „szerbhorvát”) nyelvük miatt. A sírkőállítókat tehát akkor is egy elszlávosodott társadalmi csoportként kell kezelnünk, ha minden egyes esetben a vlachokhoz kötjük is a sírköveket, a 14-15. századi, nyomokban még kétnyelvűnek tekinthető, Bosznia-hercegovinai tájon. Továbbá – mint erre maga a cikk is röviden utalt – a középkor végén elterjedő sírkőállítás nem egy sajátos etnikai szokásként kezelendő, hiszen azt korábban maguk a transzhumáló vlach pásztorok⁸²⁶ sem gyakorolták. Az igazsághoz akkor járhatunk közelebb, ha feltételezzük: a stećak-sírkövek állítása azon helyi „nemzeti arisztokrácia” igyekezett megnövekedett hatalmát mintegy vizuálisan megjeleníteni, amely a kelet-boszniai ezüsbányák kitermeléséhez kapcsolódó ragúzai karavánkereskedelem szervezése és védelme révén a 14-15. században gyors ütemben meggazdagodott.

A transzhumáló pásztorok szerepét kiemelő megközelítés melletti érvként arra is lehet utalni, hogy montenegrói,⁸²⁷ dél-dalmáciai,⁸²⁸ helyszíneken is sikerült ilyen sírköveket megfigyelni és dokumentálni. E temetők közül egyről készült alaposabb elemzés, újabb érvet szolgáltatva a Marian Wenzel által kidolgozott értelmezésnek. A montenegrói Pošćenje nevű falu határában feltárt temetőt Šefik Bešlić a fentebb vázolt, vlach értelmezéshez csatlakozva elemezte.⁸²⁹ E sírmezőben ui. – az egyes temetkezések feletti stećak-sírkövek feliratainak a tanulsága szerint – a Drobnjak „törzs” főembereit földelték el. E temető tehát kiválóan alkalmas azon folyamat rekonstrukciójára, hogyan zajlott a középkor végén a transzhumáló pásztorközösségek körében a „törzsi”, tehát egy igencsak archaikus, mondhatni, őskori jellegű társadalmi struktúra erőteljes, nyomaiban egészen a 20. századig kimutatható, újraszerveződése. (A bosznia-hercegovinai kutatástörténettől egyre távolabb vezet, mégis itt jegyezzük meg, hogy a hercegovinai és montenegrói „törzsi” társadalmak őskori eredetének és évezredek óta tartó, kontinuos létezésének a romantikus elméletét manapság már egyetlen komoly történész sem vallja.)

⁸²⁵ Kovačević-Kojić (1963), 121-140; Dinić-Knežević (1979), 317-325.

⁸²⁶ Életmódjukat helyi szinten az alábbi gyűjteményes kötet tanulmányai elemzik nagy alapossággal: Benac (szerk.) (1963).

⁸²⁷ Bešlić (1975), 431-452.

⁸²⁸ Katić (1954), 131-169; Fisković (1961), 147-155.

⁸²⁹ Bešlić (1975), 431-452.

Egy további, szintén némileg a bogumil-elmélet által ihletett kutatási téma volt az 1960-as, 70-es és 80as években a bosznia-hercegovinai, java középkori egyházi építészet elemzése. A fentebb utalt Đuro Basleren⁸³⁰ kívül még további két horvát nemzetiségű kutató: Marko Vego⁸³¹ és Pavao Anđelić⁸³² indított feltárásokat Bosznia területén. A levonható közös tanulság: ezen épületek általában kisméretűek, "rusztikusak", de így is híven követik a nyugat-európai nagy építészeti vonulatokat. Azaz, rendszeresen kimutathatók kőfaragványaikban az egyszerűbb későromán vagy gótikus műformák.⁸³³ A "bogumil" pontosabban "krestjan" hatás tehát ez esetben sem igazolható, és ez jól összevág az írott forrásokkal is. A magyarországi szervezésű domonkos inkvizíció iratai szerint⁸³⁴ ugyanis a bosnyák egyház hívei rend szerint szabad ég alatt tartották szertartásaikat!

A fentebb felsorolt kutatók közül Pavao Anđelić törekedett tudatosan feltárásai elemzésére, és elemzéseinek rendszerezésére.⁸³⁵ Az ország régészete iránt kevésbé érdeklődő régészek elsősorban összefoglalásait tartják számon,⁸³⁶ ő azonban számos résztemáról is értekezett. Így jelentős eredményeket ért el mind az ország középkori közigazgatásának a rekonstrukciójában,⁸³⁷ mind a sphragistika terén,⁸³⁸ mind az ezüstművészet tárgyi emlékeinek a feltárásában,⁸³⁹ mind pedig a magyar-bosnyák kapcsolatok⁸⁴⁰ leírásában is. Az írott forrásokra támaszkodó kapcsolattörténeti tanulmányain túl, nevéhez fűződik a 20. század eleji, arnautovići ásatás revíziója,⁸⁴¹ amelynek alapján kiderült, hogy itt állott az utolsó bosnyák királyok temetkező temploma. (E kutatásra fentebb, az 1992 és 1995 közötti bosnyák címer taglalása során már utaltunk!) Továbbá ő tárta fel a két legfontosabb bosnyák királyi várat⁸⁴² Bobovacot (középkori magyar nevén: Babolcot) és Kraljeva Sutjeskát. A számos szenzációs eredmény közül talán a babolci várkapolna a legjelentősebb: itt ugyanis további bosnyák királyi sírok kerültek elő, sajnos igencsak feldúlt állapotban. Magyar szempontból

⁸³⁰ Basler (1973b), 273-284; Basler (1979), 195-199; Basler (1980), 237-255.

⁸³¹ Vego (1957); Vego (1981); Vego (1982).

⁸³² A templomfeltárás e kutató munkásságának csak a "mellékágát" képezte, így e tárgy körben aránylag kevés írása maradt. Lásd pl.: Anđelić, P. (1962), 165-171.

⁸³³ Lásd pl. Vego (1981), 27, 56. (a *Biskup kod Konjica* ill. a *Razići* nevű lelőhelyen kibontott templomrom kövei); Čremošnik, I. (1953), 350. old. 3. ábra (a *Grahovo – Crkvina*-i templom kövei), és összefoglalóan: Anđelić, P. (1984), 474-482.

⁸³⁴ Šanjek (1975), 135.

⁸³⁵ Személyéről megemlékeznek: Čović (1985-1986), 7-9; Kurtović (2000).

⁸³⁶ Anđelić, P. (1970a), 199-212; Anđelić (1984), 474-482.

⁸³⁷ Anđelić, P. (1982).

⁸³⁸ Anđelić, P. (1970b).

⁸³⁹ Anđelić, P. (1983), 145-152.

⁸⁴⁰ Lásd pl.: Anđelić, P. (1973), 86-92; Anđelić, P. (1972-1973); Anđelić, P. (1975), 167-173.

⁸⁴¹ Anđelić, P. (1962), 165-171. E feltáráshoz lásd még: Perić – Pudarić (1990), 67-71

⁸⁴² Anđelić, P. (1973), 86-92.

nem lehet megkerülni e sírok leletanyagából egy apró darabokra szét tört sírkövet⁸⁴³ faragási stílusa alapján ugyanis annyira közeli rokona a Stibor-sírkőnek, hogy még a mester azonossága is joggal feltételezhető.⁸⁴⁴

A titói Jugoszlávia keretei között létező Bosznia-Hercegovina középkor-régészeti kutatásait oly módon lehetne a legjobban összefoglalni, ha ismét emlékeztetünk egy, korábban már megfogalmazott meglátásukra. Az ország régészeinek a jelentős hányada igyekezett minél szélesebb alapokon elemezni ezen ország középkori tárgyi hagyatékát a sajátosan Bosznia-hercegovinai kulturális arculat múltbeli gyökereinek a kimutatása érdekében. E törekvés akkor is feltétlenül pozitív volt, ha a kutatásnak akadtak is gyengébb, hiányos logikájú értelmezésekkel megtűzdelt részei, különösen az emblematikusnak tekintett stećak-sírköveket „népszerű” stílusban tárgyaló tanulmányokban.

Bosznia-Hercegovina esetében szinte lelhetetlen feladat pontos képet alkotni az 1990-es és 2000-es évtized középkor-régészeti kutatásairól. Az 1992 és 95 között pusztító etnikai háború miatt a kutatásnak az elemi feltételei sem voltak adottak, hosszú éveken át. Egyetlen, de jellemző adalék: a szerb hadsereg egységei célzott tüzéségi tűz alá vették az ostromzár alá vont Szarajevóban a régészeti kutatások vezető kutatóhelyének a szerepét betöltő, központi múzeum, azaz a Zemaljski Muzej épületét is,⁸⁴⁵ és e háborús büntett végre hajtásában az sem akadályozta őket, hogy a múzeum raktáraiban többek között a középkori szerb uralkodók által kiállított okleveleket is őriztek! A háborút lezáró, 1995-ös daytoni egyezmény pedig, jellegzetes politikai alkuként, felemás helyzetek sokaságát hozta létre, és ez máig bénítóan hat a kutatásra. Továbbá, az 1995 utáni időszak esetében nemcsak maga kutatás hiánya miatt ütközni akadályokba. Legalább ekkora nehézséget okoz az információhiány is. Hiányoznak – vagy legalábbis a kelet-közép-európai könyvtárakban – elérhetetlenek azok a segédletek, ahol a munkálatok tételes felsorolása, illetve eredményeik rövid ismertetése olvasható lenne. Így a kutató egyéb forrásokra, pl. egyes tanulmányok utalásaira kell, hogy hagyatkozzon.

Szögezzük le ismét: az 1995 végén megkötött daytoni egyezmény a régészeti kutatómunka elemi feltételeit is megteremtette Bosznia-Hercegovinában. Az utóbbi másfél évtized történései azonban azt bizonyítják, hogy e lehetőség inkább csak elvi szintű maradt. A terepmunkák volumene néhány leletmentésre korlátozódott, sőt a leletmentő tevékenység is

⁸⁴³ Anđelić, P. (1973), 86-92.

⁸⁴⁴ Lővei (1992), 11.

⁸⁴⁵ Sijanović (1992-1995). A sarajevói Zemaljski Muzej lövetésének a története magyar nyelven is olvasható: Imamović (1995), 50-52.

eltérő módon folyt az ország egyes régióiban.⁸⁴⁶ Pedig a daytoni egyezmény a műemlékvédelem területén is szép reményekre jogosított. Hiszen ezen egyezmény 8. kiegészítése (Annex 8.: *Agreement on Commission to Preserve National Monuments*) a műemlékekről, a műemléki szervezet újraalakításáról, és az örökségvédelmi munka újraindításáról rendelkezett.⁸⁴⁷ Az írott vagy interneten elérhető adatok arra utalnak, hogy a bosznia-hercegovinai régészet sajátos, félig létező állapota arra vezethető vissza, hogy a szarajevói Zemaljski Muzej csak részben tudta visszaszerezni korábbi, vezető szerepét. Pedig a szakemberei nemcsak a saját székházuk rendbe tétele és a múzeum állományában keletkezett károk felszámolása érdekében tettek jelentős lépéseket, hanem a régészeti kutatómunka újraindítása érdekében is.

A szarajevói múzeum szakembereinek a munkálkodásához szűk kereteket szab az új állam struktúrája. A fentebb hivatkozott, írott vagy internetes formában csak korlátozott mértékben elérhető adatok arra utalnak, hogy még a leletbejelentő hálózatot sem sikerült maradéktalanul helyreállítani és/vagy újjáalakítani. Főként azért nem, mert a boszniai szerb kváziállam, a *Republika Srpska* hatóságai az általuk uralt területeken a daytoni egyezmény megkötése utáni időkben is akadályozzák a szarajevói szakemberek működését, intézményi szinten is.⁸⁴⁸ A szerb entitás kulturális kormányzata a Banja Luka-i múzeumot igyekszik a kváziállam központi múzeumává fejleszteni, *Muzej Republike Srpske* néven,⁸⁴⁹ az intézmény

⁸⁴⁶ A bosnyák régészet Dayton utáni szervezeti kereteit egy helyi újságírócsoport által összeállított „kritikai felmérés” taglalja, az újságírói szintnél jóval alaposabban kimunkált végkövetkeztetésekkel: http://www.cin.ba/Stories/P2_Culture/?cid=400,2,1 (A megtekintés időpontja 2008.01.04.)

⁸⁴⁷ http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=376 (letöltés időpontja 2008. 5. 20.)

⁸⁴⁸ A daytoni egyezmény hatására a műemlékvédelmi intézetek is az ország közigazgatását jellemző entitásokként alakultak újra. Azaz mind a Bosnyák – Horvát Föderációnak mind pedig a Szerb Köztársaságnak megalakult az önálló műemléki hivatala: *Komisija/Povjerenstvo za Očuvanje Nacionalnih Spomenika* angolul: *Comission to Preserve National Monuments*, (honlapja http://www.cin.ba/Stories/P2_Culture/?cid=400,2,1 (A megtekintés időpontja 2008.01.04.)), illetve *Zavod za zaštitu spomenika kulture, Banja Luka*. (A dolgozat megírásának idején nem találtuk honlapját). Az előbbi intézmény szarajevói, az utóbbi – mint címe is mutatja – Banja Luka-i székhellyel működik. A két hivatal eltérően értelmezi feladatköreit. A föderáció műemléki hivatala az egész ország központi műemlékvédelmi hivatalának tekinti magát, és ennek megfelelően igyekszik szervezni mind önnön munkáját, mind pedig a regionális, azaz kantonális hivatali hálózat kialakítását. A *Banja Luká*ban székelő műemlékvédelmi hivatal viszont a szerb enkláve vonatkozásában a döntési jog teljességét igyekszik magához vonni. A föderáció területén már tíz kantonális kirendeltséget sikerült életre hívnia, a Szerb Köztársaság területén viszont egyet sem. A regionális irodák közül a *Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Sarajevo* (=Szarajevói Kantonális Műemlék- és Természetvédelmi Hivatal) a legaktívabb, e hivatal működéséről internetes honlapja alapján is tájékozódhatunk. (<http://www.spomenici-sa.ba/bos/zavod/zavod.htm> (A megtekintés időpontja 2008.01.04.))

⁸⁴⁹ Az intézmény honlapja: <http://www.muzejrs.com/> (a megtekintés időpontja 2011. 08. 27.)

azonban csak a korábbi gyűjtőterületén, Északnyugat-Boszniában fejt ki muzeológiai tevékenységet. A szarajevói központi múzeum munkájának az akadályozása pedig oda vezetett, hogy Bosznia-Hercegovinában az utóbbi másfél évtizedben csak a közép-boszniai régióban tudott újjáéledni a középkor-régészeti kutatás, e tudományág mintegy másfél évszázados, Bosznia-hercegovinai hagyománya, és nemcsak az adott ország, hanem az észak-balkáni régió szempontjából egyedülállóan gazdag kérdésfelvetései és az ezekre adott válaszok minősége ellenére sem.

A boszniai-hercegovinai régészet 1995 utáni sajátos, csak félig létező állapota egy vonatkozásban talán még pozitívnak is tekinthető. A régészet részéről nem volt, ki reflektáljon Enver Imamović azon felvetésére, amely – mintegy folytatva és átalakítva a 19. századi horvát illírismus hagyományait – a római foglалás előtti időkből, egyes illír törzsek nevének erőszakolt etimologizálása alapján igyekezett az önálló bosnyák etnikum, sőt Bosznia, mint földrajzi entitás történetét egészen a vaskorig visszavezetni.⁸⁵⁰

A számunkra hozzáférhető periodikákban és egyéb írott, illetve internetes forrásokban csak két olyan kutató, a szarajevói Lidija Fekeža-Martinović (korábbi munkáiban: Fekeža) és a Banja Luka-i Goran Simonović nevével találkoztunk, akik középkor-régészeti témákban elemzéseket publikálnak.⁸⁵¹ A Kárpát-medencei leletanyag szempontjából szerencsés körülmény, hogy a jelen állás szerint talán egyetlen szarajevói középkor-régész Lidija Fekeža-Martinović, 10-11., illetve 14-15. századi tehát északi irányban (is) jelentős kapcsolatrendszerrel rendelkező témákkal foglalkozik. Terepmunkáiról is több hír szól az elmúlt években: egy 2008-as ásatási beszámoló,⁸⁵² valamint egy 2011-es újsághír szerint Közép-Boszniában ásatást is tudott indítani egy-egy java középkori temető területén.⁸⁵³ Egy másik hír szerint pedig 2008-ban egy látszólag lehetetlen feladat megoldásába fogott bele: az egyik elhíresült visokoi „piramis” tetején indított ásatást. Sikerült bizonyítania, hogy az adott helyszínen igenis egy java középkori vár állt, a 14-15. századi bosnyák királyság egyik székhelye.⁸⁵⁴ Mondani sem kell, hogy e reális eredmény csak minimális mértékben vált ismertté a médiában, éles ellentétben Samir Osmanagić (=Sam Osmanagich) bombasztikus „felfedezéseivel.”

⁸⁵⁰ Imamović (1998b). Nézeteit a horvát történetírás részéről érte kritika: Lovrenović (1999a), 137-142; Lovrenović (1999b), 166-170; Škrego (1999), 164-169; Škrego (2000), 124-129; Škrego (2003a), 164-172; Škrego(2003b), 21-29.

⁸⁵¹ Lásd pl.: Whallon – Fekeža (1999), 43-59. Whallon – Fekeža (2000), 132-147. Fekeža (2002), 509-528.

⁸⁵² Fekeža (2008)

⁸⁵³ Kavazović (2001).

⁸⁵⁴ N. N. (2008).

d.) **Bulgária**

Bulgáriában a régió átlagánál előbb megindult a középkor-régészet szervezése és/vagy önszerveződése, egy-egy, a középkori történelem kitüntetett helyszíneként számon tartott lelőhely feltárása. Már a bolgár állam 1878-as újraalapítását követő évben, 1879-ben megalakult az első régészeti társaság, az Asenida Bulgária fővárosában Veliko Tărnovóban. A társaság pedig már megalakulásának évében ásatást indított az egykori főváros nyugati részén, a Trapezica-domb területén.⁸⁵⁵ A feltárások eredményeinek elemzésére pedig már a 19. század utolsó harmadában meghonosodott egy kutatási gyakorlat, amelyet az első kutatásokban részt vevő, többségében cseh nemzetiségű történészek és régészek terjesztettek el Bulgáriában. Vagyis, a bolgár középkor-régészetben az elemzések terén is jól kitapintható egy a régió átlagánál korábban meghonosodott kutatási eljárásrend. A valódi kérdés ennek következtében az, vajon meg tudta-e őrizni e szerepet a bolgár középkor-régészet a 20. és 21. század fordulójáig. E kérdésre keressük az alábbiakban a választ, az egyes elemzések számba vétele által.

A pontos válasz megadása érdekében érdemes még egyszer pontosítani a kiindulópontot. Konstantin Jireček munkálkodása⁸⁵⁶ nyomán már készen állt a nemzeti történelem egy írott forrásokon alapuló és a tudományos kritikát is elbíró koncepciója a bolgár állam 1878-as újraalakulása idején. E történeti elemzés adatállományát volt hivatott a régészet bővíteni, a maga sajátos eszközeivel. Kezdetben a II. bolgár állam Veliko Tărnovo-i központjában folytak feltárások, a századforduló után viszont az I. bolgár állam rezidenciáinak a kutatása vált a bolgár középkor-régészet alapvető feladatává. Mindkét esetben kimondható, hogy a középkor iránti affinitást a nemzeti történelmi narratíva kiegészítésének az igénye magyarázza. A nemzeti látószög ellenére az eredmény mintegy túlmutat egyetlen etnikum középkori történetén. Bulgária lett az észak-balkáni térség egyetlen olyan országa, ahol a java középkor vonatkozásában sem kellett bizonygatni a régészet létjogosultságát, sőt azt sem, hogy a régészet középkort elemző ágának léteznek sajátos elemzési módszerei is.

Az elmondottakból logikusan következik, hogy a bolgár középkor-régészetben már 19. század utolsó harmadában meg kellett honosodnia egy sajátos, első sorban a középkori

⁸⁵⁵ A társaság megalakulását, illetve az első *tărnovoi* ásatás jelentőségét taglalta: *Slavčev (1980)*, 167-168.

⁸⁵⁶ *Jireček (1876)*.

épületmaradványok elemzésére alkalmas vizsgálati módnak. A bolgár középkor-régészet fejlődését egy évszázadra meghatározta, hogy e vizsgálati módot nem a 13-14. századi székváros Veliko Tárnovo 1879 óta megindított feltárásain, hanem az I. bolgár állam első székhelyének a feltárásán sikerült meghonosítani. 1899-ben indulhattak meg az ásatások Pliska azonosításának ellenőrzésére, a Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet szervezésében, Fëdor J. Uspenskij és Karel Škorpil vezetésével.⁸⁵⁷ A 23, 3 km² kiterjedésű lelőhely feltárása az első, 1905-ig tartó ásatási kampány során természetesen nem fejeződhetett be. E munkálatok azonban megvetették a későbbi, egészen a harmadik évezred elejéig tartó feltárások alapjait.⁸⁵⁸ A 19–20. század fordulóján megtörtént a pliskai belső vár, illetve a külső védőöv, azaz a 23, 3 km² területet körbefogó, szabálytalan négyszög alaprajzú földsánc által határolt terület alapos régészeti bejárása, az egyes romok helyének a rögzítése, az egyes kőépületek beszámozása. A majdnem szabályos téglalap alaprajzú, kőfallal határolt, 92,5 x 113, 6 m kiterjedésű belső várban kibontásra került több kőépület alapfala, valamint megtörtént az egyes épületmaradványok rendeltetésének azóta is érvényben maradt meghatározása.⁸⁵⁹

Pliska felfedezése – amint erre már fentebb többször is utaltunk – alapvető módon átalakította az ország középkor-régészeti kutatásának prioritásait. Már nem az oszmán-török időkből megmaradt, romladozó állagú épületek, főként templomok megmentése, illetve a II. bolgár állam Veliko Tárnovo-i székhelyének vizsgálata volt a fő cél, hanem az adatszolgáltatás az ország fényes, 9-10. századi történetéről. Pliska vált a mértékadó lelőhellyé, amellyel a bolgár koraközépkor összes többi leletét össze lehetett és kellett hasonlítani. Sőt, a monumentális épületmaradványok kibontásának és értelmezésének a 19. század végi Nyugat- és Közép-Európában alkalmazott módszertana is annak következtében terjedhetett el Bulgáriában, hogy Pliskában ezt alkalmazták az országban dolgozó cseh és orosz régészek. A nyugati elemzőmódszer első sorban az épületalaprajzok tipológiai besorolását, és az ezen alapuló időrend kialakítását jelentette. A pliskai feltárásokat megindító régészek érdeme, hogy nemcsak a monumentális épületek maradványai iránt érdeklődtek, hanem az épületek feletti törmelékrétegből származó apró leletek iránt is. Ezen érdeklődést tanúsítják az első pliskai ásatásokat bemutató publikáció képtábláin szereplő kerámiatöredékek.

⁸⁵⁷ Rašev – Dimitrov (1999), 9; Németül Ziemann (2007), 322.

⁸⁵⁸ Aboba – Pliska.

⁸⁵⁹ Az egyes munkálatok időrendjének, illetve pontos helyének áttekintését segítik az alábbi összefoglalások: Rašev – Dimitrov (1999); Dončeva-Petkova (2000), 9-18. Német nyelven ismerteti a feltárómunka menetét: Ziemann (2007), 322.

A pliskai aul feltárásán túl megindult a 19-20. század fordulóján két további olyan óbolgár lelőhely vizsgálata, ahol a feltárások – különböző intenzitású fázisokban ugyan – de szintén napjainkig folynak. 1905-ben ugyanis Karel Škorpil és Fëdor J. Uspenskij egy másik, szintén igen nagy kiterjedésű rommezőn, Veliki Preslavban is feltárásokat indított. A preslavi lelőhely vizsgálatát az indokolta, hogy a kortárs bolgár források ide lokalizálták a Simeon cár által kiépített, új rezidenciát.⁸⁶⁰ A feltárások során meglelt védművek és palotaromok alapján igen hamar beigazolódott, hogy Veliki Preslav valóban a bolgár cárok második, talán még Pliskánál is reprezentatívabb módon megépített, 10. századi székhelye volt.⁸⁶¹ A harmadik, szintén méltán híres lelőhely, a Pliska szomszédságában található, Madara falu határában.⁸⁶² Itt egy sziklafal emelkedik, amelyet egy monumentális méretű, oroszánt leszuró lovast ábrázoló relief díszít. A bolgár középkor-kutatás számára e relief akkor kezdte elnyerni őt megillető helyét, amikor Karel Škorpil 1905-ben, első ízben tudományos igénnyel közzétette a lovas pontos rajzát. Škorpil nemcsak az ábrázolást, hanem a köré vésett feliratokat is reprodukálta, pontosabban: reprodukálni igyekezett, és a relief 9. századi eredete mellett érvelt.⁸⁶³

A három lelőhely alapvetően átalakította a bolgár régészetet, nemcsak a terepmunka szintjén. Kis túlzással a bolgár középkor-régészet a következő módon írható le. Bulgáriában a vizsgált tudományág annak a folyamata, hogyan vált a rezidenciális megközelítésből, azaz az északkelet-bulgáriai, uralmi központok kőépületeinek a feltárásából, az ország egész területére kiterjedő, komplex, azaz az egykori anyagi kultúra egészét számon tartani igyekvő középkor-régészet. Az átalakulás oly módon zajlott le, hogy a három rezidenciális központ mindvégig meg tudta őrizni primátusát. A pliskai, preslavi és madarai anyaghoz kapcsolódó kutatások áttekintésére törekvő kutatónak a bőség zavarával kell megküzdenie. A három rezidenciális központ vizsgálatainak egyes részei ugyanis szinte önálló kutatási területté fejlődtek. Az önálló véleményalkotást segíti, hogy a rezidenciák kutatásról a közelmúltban több áttekintés is megjelent.⁸⁶⁴ Így is megállapítható azonban, hogy Pliska, Veliki Preslav és Madara sok önálló ágra bomlott kutatását csak azon kutató láthatja át igazán, aki legalább valamilyen szinten érti a bolgár nyelvet.

⁸⁶⁰ Preslav kiépülésének a menetét és körülményeit összefoglalta: *Gjuzelev (2001)*, 278-281.

⁸⁶¹ Preslav szerepét elemezte: *Ovčarov, D. (1980)*.

⁸⁶² Madara kutatástörténetét a közelmúltban áttekintette: *Dujčev (1992)*, 5.

⁸⁶³ *Aboba – Pliska (album)*, 84. tábla.

⁸⁶⁴ *Dončeva-Petkova – Evtimova et alii (1999)*; *Dončeva-Petkova (2000)*, 9-18; *Rašev – Dimitrov (1999)*.

A középkori feltárások 1918 utáni menetét elsősorban az határozta meg, hogy Bulgária az I. világháborúban a vesztes oldalon állt, így az ország a négyéves háború után egy mély gazdasági és társadalmi válságba zuhant. Pozitívként könyvelhető el, hogy ilyen körülmények között is sikerült fenntartani a régészeti feltárómunka kontinuitását. Az is igaz azonban, hogy csak az 1920-as évek közepén indulhatott meg újra a három nagy lelőhely kutatása – a 19–20. század fordulójához képest jól érzékelhető hangsúlyeltolódással.

A bolgár régészet konszolidálódását nagymértékben segítette az, hogy az ország 1918-ban trónra került új uralkodója, III. Boris cár (1918-1943) kitüntetett figyelemmel viseltetett a régészet, és ezen belül is az óbolgár kultúra régészeti kutatása iránt. A fentebb már többször utalt régész-építészettörténész Bogdan Filov⁸⁶⁵ volt az, aki az uralkodó udvar és a régészek szoros kapcsolattartásáról gondoskodott. A bolgár középkor-régészetének a presztízsét igencsak növelte az, hogy 1940 és 43 között Bogdan Filov volt az ország miniszterelnöke. Majd pedig 1943-ban, III. Boris cár halála után, ő lett a kiskorú II. Simeon (1943-1946) mellett működő régénstanács egyik tagja. Filovot e ténykedéséért – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a Vörös Hadsereg bulgáriai bevonulása után halára ítélték és kivégezték. 1945 és 1990 között fasiszta politikusnak kellett őt titulálni, munkái hosszú időn át hiányoztak a bibliográfiákból és a citációkból. A fasiszta jelző azonban Filov esetében nyilvánvaló módon egyoldalú. A bolgár építészettörténet megalapítója egy olyan autoriter rendszer egyik főtisztviselője volt, amely a területi revízió érdekében a rossz oldalra állt, a náci Németországgal lépve szövetségre. Életútja sajátos típuspéldája a balkáni térség olyan régészeinek, akik egy-egy politikai kurzusának aktív szolgálatába álltak, hogy vele együtt bukniok is kelljen.

E kis kitérő után térjünk vissza a két világháború közötti feltárásokból és elemzésekből kihámozható sajátosságokra. Az előzőekben utalt hangsúlyeltolódás Pliskában, a századforduló nagy ásatásainak a helyszínén volt legkevésbé érezhető. Itt a feltárások célja továbbra is a belső vár területén álló kőépületek maradványainak a kibontása és/vagy értelmezése volt.⁸⁶⁶ Szintén csak kisebb volumenű munkálatok folytak a Veliki Preslav-i komplexumban is.⁸⁶⁷ 1924-től indult meg a madarai kultikus központ különböző részeinek a kiásása, Ivan Velkov, Rafail Popov és a Magyarországról Bulgáriába vándorolt Fehér Géza

⁸⁶⁵ Rövid életrajza: *Sendov (szerk.) (1989), 57.* Legfontosabb munkája előbb németül, illetve franciául jelent meg: *Filov (1919a); Filov (1919b)*, majd néhány évvel később bolgár nyelven is: *Filov (1924)*. Újraserkesztett változata: *Filov (1932)*.

⁸⁶⁶ *Rašev – Dimitrov (1999), 10; Fehér (1931), 41-52.*

⁸⁶⁷ Ezen ásatás eredményeit röviden leírta: *Fehér (1931), 53-56.*

vezetésével.⁸⁶⁸ Bár Madarát – a sziklafalat díszítő, monumentális, 23 m magasságú(!) lovasrelief kivételével – a századfordulón még nem sokra méltatták, a két világháború között itt Pliskához és Preslavhoz képest igen nagy felület került kibontásra. A prioritásváltás jelzi a bolgár régészet berkein belül zajló eltolódást a kereszténység felvétele előtti korok, azaz a határozottan bolgár-török jellegű korszak irányába. Fentebb, összehasonlító elemzésünk előző fejezetében már szóltunk e váltás ideológiai mozgatórugóiról. Konkrét szinten az ásatások megindításának hátterében a lovasrelief bolgár-török keltezése állt. Ez indította el a sziklafalhoz csatlakozó felső és alsó plató régészeti feltárását.⁸⁶⁹ A nagy erőkkal, expedíciós körülmények között folytatott épületalap-ásást egészítette ki az 1927-ben és 1934-ben megtalált két madarai kincs.⁸⁷⁰ (Csak a lehetséges félreértések elkerülése érdekében: a két kincs közül az első, a későbbi, a 9. századi, a második a 7. századi.)

A feldolgozások szintjén is bolgár középkor-régészet nagy teljesítményének tekinthető a két világháború közötti időszakban az, hogy a világháborúból a vesztesek oldalán kikerülő országban e téren is sikerült fenntartani a régészeti kutatás kontinuitását, a politikai forrongások, illetve a gazdasági válság ellenére is. Az egyes feltárások közzlései pedig arról is meggyőzhetnek bárkit, hogy 1918 és 1945 közötti években is jórészt fennmaradt a 19-20. század fordulóján elterjedt történeti látásmód, és ennek részeként az épülettípológiai, építészettörténeti kérdéseket előtérbe helyező módszer.

Ugyanakkor azonban hangsúlyeltolódások is tapasztalhatók, mind az egyes rövidebb korszakok jelentőségének a megítélésében, mind pedig a 9-10. századi épületmaradványok értelmezésében. Kezdjük az utóbbival: Bogdan Filov fogalmazta meg leghatározottabb formában azt, hogy a bolgár rezidenciális központok monumentális építészete nem a konstantinápolyi építészet egy „egyszerűsített” változata, sőt azt nem is a Bizánci Birodalomból, hanem Iránból lehet és kell levezetni.⁸⁷¹ Egyik fő érve szerint a *Pliskában* kardinális népszerűségű bazilikális térrendszer a konstantinápolyi építészetben, a 9-10. században már határozottan ódivatúnak számított, a kurrens keresztakupolás rendszer viszont *Pliskában* volt ritka. Elgondolásához a korszak bolgár régészeinek a többsége, sőt Fehér Géza is csatlakozott.⁸⁷² Csak a tudományos karrierjét az 1930-as években kezdő Krästju Mijatev

⁸⁶⁸ E kultuszhely rövid, de találó jellemzése: Stanilov – Petrunova – Aladžova (2007), 112.

⁸⁶⁹ Fehér (1931), 60-62; Fehér (1936).

⁸⁷⁰ Az első kincs első közzlése: Mijatev, K. (1926-1927), 1-26; francia és/vagy magyar nyelven: Fehér (1931), 130-132; valamint Mavrodinov (1943), 138-139. A kincs rövid, de találó jellemzése: Stanilov – Petrunova – Aladžova (2007), 116.

⁸⁷¹ Filov (1919a); Filov (1919b); Filov (1924).

⁸⁷² Protič (1926), 211-235; Fehér (1931), 48-49.

tért vissza a 19-20. század fordulóján vallott, nézethez a bizánci előképek elsődleges voltáról.⁸⁷³

Dolgozatunk kérdésfelvetései miatt nem arra érdemes koncentrálni, hogy a 20. század végén – 21. század elején rendelkezésre álló alaprajzok alapján a bazilikális térszerkezet konstantinápolyi ódivatúságának a tétele nem tartható,⁸⁷⁴ hanem sokkal inkább arra, hogy az iráni tájékozódás a bolgár régészeten belüli hangsúlyváltás, a bizánci előképek háttérbe, és a keleti kapcsolatok előtérbe helyezésének a része volt. E ponton össze kell kapcsolnunk két, fentebb megfogalmazott megállapítást a madarai lelőhely népszerűségéről, illetve az egyes korszakok közötti hangsúlyeltolódásokról. A madarai lelőhely kutatása annak következtében folyhatott nagyobb erővel, mint az 1918 előtt megkezdett pliskai vagy preslavi feltárás, mert előtérbe került a pogány bolgár-törökök kutatása, a kereszténység felvétele utáni korszakhoz képest. A Bizánctól való elfordulás és a Kelet iránti vonzalom jegyében folyhatott nagy erővel a madarai lelőhely vizsgálata, nemcsak lovas relief, hanem a sziklafal aljában feltárt épületmaradványok miatt is.⁸⁷⁵ Itt – Bulgáriában első ízben – a kereszténység felvétele előtti, pogány kultuszhelyek („tűztemplomok”) nyomait lehetett kibontani és interpretálni.

A madarai pogány kultuszhelyek jelentőségét annak okán is ki kell emelni, hogy Bulgáriában – a régió más országaival éles ellentétben – elsőként nem a sírleletek alapján sikerült azonosítani a bevándorló és államot alapító csoport korai, adott esetben 7-8. századi emlékanyagát. Az első bolgár-török sírfeltárások ugyanis csak igen csekély érdeklődést váltottak ki, még a szakemberek körében is. Az 1930-as években folyt két olyan terepmunka is, amelyeket a kor szakközönsége nem sokra méltatott, mégis egy új korszak kutatásainak a részévé váltak. Pliska és Madara határában került sor egy-egy koraközépkori sír, illetve temetőrészlet feltárására.⁸⁷⁶ (Magyar szempontból nem felesleges megemlíteni, hogy a pliskai XXXIII. halmot Fehér Géza és Rafail Popov ásta fel.) A két világháború közötti időszak kutatói nem tudták megoldani sem a pliskai urnák, sem pedig a madarai csontvázas sír értelmezését, sőt Pliska esetében az edényegyüttes sírlelet-voltát sem sikerült felismerni. Csak az 1980-as években sikerült felismerni e két lelőhely jelentőségét, azóta a két temető érvként tűnik fel a bolgár-török leletanyag elkülönítése körül folytatott vitákban.⁸⁷⁷

⁸⁷³ *Mijatev, K. (1935), 136-144.*

⁸⁷⁴ *Takács M. (sajtó alatt 2).*

⁸⁷⁵ *Fehér (1931), 60-62; Fehér (1936).*

⁸⁷⁶ Pliska – XXXII – XXXIV. halom: *Fiedler (1992), 322-324; Madara – III. halom, 5. sír: Mikov (1934), 435-438; Fiedler (1992), 319-322.*

⁸⁷⁷ A vitát összefoglalta: *Fiedler (1992), 111-115.*

Fehér Géza munkássága révén megtörtént az első kísérlet a 7-9. századi bolgár török régiségek összefoglaló értelmezésére is, különös tekintettel e sajátos koraközépkori *ethnos* fémművességére.⁸⁷⁸ A Fehér Géza által 1931-ben bolgár-töröknek azonosított leletek többsége – madarai I., II. kincs, dobrudzsai és havasalföldi hosszanti sáncok, Pliska, Preslav, Madara – esetében az értelmezés alapjaiban megállja a helyét. Az idő próbáját ki nem álló azonosítások sorában pedig a nagyszentmiklósi kincs bolgár-török értelmezése kell, hogy jelentse a legfontosabb példát.

A felsorolt emlékek közül egyértelműen a nagyszentmiklósi kincs került a bolgár kutatás figyelmének a gyűjtőpontjába. E kincs bolgár-török értelmezésének központi alakjaként Nikola Mavrodinovot szokás számon tartani, különösen Közép- és Kelet-Közép-Európában. Talán kiábrándítóan hangzik, de így is ismételtelen ki kell mondani: a nagyszentmiklósi kincs elemzése Nikola Mavrodinov szakmai érdeklődésének mintegy a mellékágához tartozott. Hiszen nemcsak az tény, hogy Mavrodinov az első nagyobb, 1931-es munkáját a bolgár egyházi építészetnek szentelte,⁸⁷⁹ hanem az is, hogy az I. bolgár állam monumentális építésze maradt számára a fő kutatási téma a nagyszentmiklósi kincset tárgyaló munkája megjelenése utáni időkben is.⁸⁸⁰ Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy Nikola Mavrodinov az 1930-as években Nikodim Pavlovič Kondakov 1909-es Macedónia-leírása⁸⁸¹ alapján kezdett el érdeklődni a nagyszentmiklósi kincs iránt. Ugyanakkor azonban joggal feltételezhető az is, hogy Fehér Gézának is lehetett szerepe abban, hogy Mavrodinov figyelme e kincsre irányult. A dátumok minden esetre árulkodóak: Nikola Mavrodinov 1936-ban – tehát közvetlenül a Fehér Géza által írott összefoglalások megjelenése utáni években – írta meg első munkáját az óbolgár „műiparról”.⁸⁸² Mavrodinov e dolgozatában nemcsak a nagyszentmiklósi kincssel foglalkozott, hanem először nyújtott áttekintést a Kárpát-medencei avar kor fémművességéről – a leleteket az avar kori bolgárok iparművészeteként láttatva. Egy további, szintén sokat mondó adat, hogy Nikola Mavrodinov Budapesten jelentette meg,

---

⁸⁷⁸ *Fehér (1931)*

⁸⁷⁹ *Mavrodinov (1931)*.

⁸⁸⁰ Építészettörténeti érdeklődése következtében válhatott Mavrodinov 1945 után a pliskai templomfeltárások egyik vezetőjévé: *Mavrodinov (1948 vagy 49)*, 159-170. Sőt amikor ugyanő 1955-ben egy újabb összefoglaló munkát jelentetett meg, az is a bizánci építészetéről szólt: *Mavrodinov (1955)*. A tudományos karrier egészébe tehát jól beleillik az, hogy Nikola Mavrodinov, az 1943-as, Nagyszentmiklós-monográfia megírása után már csak két, nagy ívűnek szánt összefoglalásában utal e kincsre, röviden: *Mavrodinov (1959)*; *Mavrodinov (1966)*.

⁸⁸¹ *Kondakov (1909)*, 24-29.

⁸⁸² *Mavrodinov (1936)*, 155-273.

1943-ban a nagyszentmiklósi kincsről írott monográfiai szintű – vagy legalábbis: monografikus igényű – feldolgozását.⁸⁸³

A két világháború közötti bolgár régészet egy további – szintén a fentebb vázolt alapállásból következő, és sajátos felhangokat nem nélkülöző – eredménye volt az, hogy ekkor sikerült pontosan körbehatárolni az óbolgár kultúra fogalmát. Oly módon, hogy annak időhatárai Asparuch kán 681-es honfoglalása,⁸⁸⁴ illetve az I. bolgár állam macedóniai utódállamának végleges bukása, azaz 1018 lettek. Azaz, e kultúra fogalma mintegy egységbe foglalja a pogány bolgár-törökök anyagi és szellemi kultúráját, valamint a középkori bolgár történelem legfényesebb korszakát, a 9-10. századi császárságot. A bolgár kutatás az óbolgár kultúrán belüli korszakolás fontosságára a két világháború közötti időkben még nem figyelt fel. Talán annak következtében, hogy az Asparuchkal hont fogláló, pogány bolgár-törökök sírmezői még ismeretlenek voltak. Terminológiai szempontból viszont egyértelműen pozitív fejleménynek tekintendő az, hogy a két világháború közötti bolgár kutatásban állandósult két fogalom, e két, időrendi és/vagy etnikai réteg elkülönítésére. Azóta is számos fordítási bizonytalanságot okozva, hiszen a két fogalom idegen nyelveken csak nehezen adható vissza egymástól eltérő módon. Így a *prabǎlgari(te)* (vagy Veselin Beševlievnél: *pǎrvobǎlgari(te)*⁸⁸⁵) jelenti az Al-Duna vidékén megtelepedett bolgár-törököket, míg a bolgár-törökök elszlávosodása utáni, többé-kevésbé egységesült és keresztény kultúra fogalmát a szintén óbolgár, vagy régi bolgár kultúraként fordítható *starobǎlgarska kultura* összetétel hivatott leírni.

A fentebb csak vázlatosan ismertetett tények nem hagynak kétséget az felől, hogy a két világháború közötti bolgár középkor-régészet érdeklődésének a homlokterében a bolgár-török problematika, és az I. bolgár állam rezidenciáinak a kutatása állt. Csak két további régészeti korszak kutatása jutott el e korszakban arra a szintre, hogy a feltárt jelenségeket és leleteket már értelmezni is lehetett. Az egyik ilyen ág a késő antik kora bizánci monumentális építészet és ezen belül is az egyházi építészet emlékeit elemző kutatási ág volt. E kutatási ág volt Bulgáriában is a „legnyitottabb” a nemzetközi szakközönség irányában. Az eredmények elemzése egy sajátos „nemzetközi erőterben” folyt, nota bene: nemcsak a két világháború közötti időkben, hanem már a 19-20. század fordulója óta. Sajnálatos tényként kell leszögeznünk, hogy e „nemzetközi erőter” nem hozta magával automatikus módon a feltárási és elemzési módszerek finomodását, bár ez máshol, a mediterrán régió központibb fekvésű

⁸⁸³ Mavrodinov (1943).

⁸⁸⁴ Székely (1981), 7-32.

⁸⁸⁵ Beševliev (1981).

országában sem szokott követelményként felmerülni. Így csak annyit rögzíthetünk, hogy a bolgár építészettörténetet mintegy megteremtő Bogdan Filov is élénken érdeklődött a 4 – 6. századi monumentális építészet emlékei iránt, és Krăstju Mijatev személyében egy fiatal kollégája is akadt, aki szintén több elemzést is írt az adott témában.⁸⁸⁶ Mindketten oly módon elemezték a Balkán keleti harmadában fellelhető, kései antik és/vagy korai bizánci épületeket, hogy fél szemmel az I. bolgár állam építészetére is figyeltek, inkább a kapcsolatok hiányát, semmint ezek létezését igyekezve dokumentálni.

Szorosan kapcsolódott a késő antik és/vagy korai bizánci korhoz a két világháború közötti bolgár középkor-régészet másik ága, az 5-6. századi, germán jellegű sírok kutatása. A gót *foederati* népesség kutatása révén honosodott meg egy új, az előzőnél jóval inkább interpretatív szemlélet az 5-6. század vizsgálatában. Ivan Velkov a nyugat-európai párhuzamok tökéletes ismeretében elemezte az észak-bulgáriai leletanyagot, és a német szakirodalom alapján igyekezett felmérni az al-dunai erődökben kibontott, 5. századi germán jellegű leletek jelentőségét.⁸⁸⁷ Túlon túl egyértelmű és optimista etnikai következtetései is a korabeli német szakirodalom ismeretéből és kritika nélküli elfogadásából fakadtak. Ivan Velkov német irányultságát az is jelzi, hogy a Germania c. folyóiratban közölte a két világháború közötti időszakban lelt, legjelentősebb, germán jellegű leletegyüttest, a sadoveci (németes átírással sadowetzi) erőd egyik házának omladékában kibontott lemezfibulákat.⁸⁸⁸

1944 októberében Bulgária területét elfoglalta a Vörös Hadsereg, megindult az ország kommunista államá alakítása. Az új államhatalmi szervek kiépülésével párhuzamosan kezdetét vette a bolgár régészet szovjetizálása, a szovjet értelmezésű szláv régészet elterjesztése által. A bolgár régészet becsületére válik, hogy e kedvezőtlen fejlemények ellenére is nagy erővel tudott újraindulni a 9-10. századi, uralkodói rezidenciák kutatása. A kutatás e helyszínen annak következtében folytatódhatott, hogy az I. bolgár állam történetét – az új elvárásoknak megfelelően – a szláv államalapítások kontextusában lehetett és kellett értelmezni. Sőt a hatalom teljes birtoklására törekvő bolgár kommunisták – az önigazolás nyilvánvaló szándéka által vezérelve – a rezidenciális központok kutatását a 19-20. század fordulóján zajló munkálatokat is meghaladó nagyságúra fejlesztették az 1940-es évek végén. Csak a három rezidenciális központ közötti rangsor alakult át, ismét. A két háború közötti időszakban preferált, hangsúlyosan pogány és bolgár-török Madarának háttérbe kellett szorulnia a keresztény, tehát már szláv idöket idéző Pliskához és Veliki Preslavhoz képest. E

⁸⁸⁶ Fontosabb építészettörténeti elemzései: *Mijatev, K. (1932); Mijatev, K. (1935), 136-144; Mijatev, K. (1940-42), 73-135.*

⁸⁸⁷ *Velkov, I. (1935), 149-158.*

kompromisszum árán indulhatott újra nagy erők bevetésével Pliska és Veliki Preslav kutatása, 1945-ben,⁸⁸⁹ illetve 1946-ban.⁸⁹⁰ Madara viszont kihullott a sorból, e helyszínen egészen 1990-ig csak minimális kutatómunka folyt.⁸⁹¹

A pliskai és a preslavi központ esetében a feltárások volumenét az szemlélteti a leginkább, hogy a kutatások kiterjedtek korábban nem vizsgált területekre is. Pliskában a 32 négyzetkilométert körbezáró, ún. külső vár területe lett az ásatások új helyszíne. Ekkor került sor számos, számmal jelölt templom feltárására, sajnos jórészt az ásatási kampányokra jellemző, gyorsított, tehát „falkövető” eljárással. Egy olyan eljárással tehát, amely a 19-20. század fordulóján még korszerűnek számított, az 1940-es évek végére viszont már egyértelműen elavulttá vált. A kampányszerű ütemben kibontott épületalapok esetében egészen egyszerűen nem került sor az építészeti periodizációt lehetővé tevő, részletesebb, szakszóval: „finomabb” megfigyelések megtételére.⁸⁹² A további kutatásra ösztönzően hatott az, hogy e bazilikák közül hétnek lényegében teljesen azonos volt az alaprajza.⁸⁹³ Veliki Preslav esetében pedig a rezidencia-környéki topográfiai egységekben – Bjal brjag, Čereše(to), Deli-duška, stb. – indult meg a munka.⁸⁹⁴ Preslav esetében az épületfeltárást már az 1950-es években kiegészítette az udvari edényművesség vizsgálta, annak következtében, hogy a kerektemplom, vagy egyes kolostorok körzetében festett kerámiát, illetve épületornamentikát előállító műhelyek maradványai kerültek napvilágra.⁸⁹⁵

Pliska és Veliki Preslav II. világháború utáni kutatásainak első eredményei igen gyorsan, már 1949-ben megjelentek. A kutatás menetét csak áttételesen leíró közleményéből az derül ki, hogy a feltárt leletek feldolgozása továbbra is „hagyományos”, azaz a századforduló óta alkalmazott, épülettípológiai eljárási mód alkalmazásával folyt. Kimerítő részletességgel történt meg az egyes épületalapok, és az iparművészeti értékkel is bíró apró leletek leírása. Kialakult egy rövid, és meglehetősen sematikus eljárás a templomalapok közlésére. Olyan sematikus alaprajzok közzé tételével, amelyek alapján sajnos lehetetlen ellenőrizni a keltezés érveit, vagy megállapítani az épület pontos periodizációját. A feldolgozás során követett lépések pedig arra is rávilágítanak, hogy a “falkövető” módszerrel kivitelezett ásatások során gyűjtött lelethalmaz, a rétegtani megfigyelések hiánya miatt

---

⁸⁸⁸ Velkov, I. (1935), 149-158.

⁸⁸⁹ Mihajlov (1948 vagy 49), 171-173.

⁸⁹⁰ Ivanova (1948 v. 1949a), 149.

⁸⁹¹ Alig néhány kivételes év található. Az 1982 és 85 közötti ásatási kampány Balabanov (1992b), 127-128.

⁸⁹² Mihajlov (1948 vagy 49), 173-190.

⁸⁹³ Mijatev, K. (1963), 393.

⁸⁹⁴ Ivanova (1948 v. 1949b), 149-157.

egészen egyszerűen nem alkalmas bizonyos következtetések megtételére, a leírásokban szereplő leírások és keltezések ellenőrzésére, esetleg finomítására. A 19-20. század fordulóján még elfogadhatónak tekinthető közlési eljárás változatlan alkalmazása már az 1945 utáni évekre is egyértelműen anakronisztikussá vált.

A bolgár régészek jó gyakorlati érzékét, mondhatni túlélőképességét dicséri, hogy munkálkodásukhoz az 1950-es évek elejéig megtalálták a „szovjet tanácsadót” Mihail I. Artamonov személyében. A szovjet tudományosság egy olyan képviselőjét tehát, aki a koraközépkort nem csupán a „keleti szláv szemüvegen”, hanem a Kazár birodalom anyagi kultúráját jelentő szaltovó-majaki kultúra prizmáján át tudta szemlélni.⁸⁹⁶ Artamonov 1954-ben, a 7-9. századi szláv régiségek kutatására szerveződő szovjet – román – bolgár együttműködés révén került közelebbi kapcsolatba a bolgár régészettel,⁸⁹⁷ néhány éven belül azonban már őt is inkább az al-dunai bolgár-török hagyaték foglalkoztatta. Sőt – szintén a bolgár régészek gyakorlati érzékét dicsérendő – a szófiai kutatók mintegy meg tudták örököltetni a dunai bolgár problematika iránti érdeklődést Artamonov utódával, Svetlana A. Pletněvával is.

A bolgár középkor-régészet az 1950-es évek elejére érte el azt a színvonalat, amely egészen az 1990-es évek elejéig meghatározta fejlődését. E színvonalat több, egymással ellentétes tendencia jellemezte. A pliskai és a Veliki Preslav-i rezidenciális központ meg tudta őrizni az imagináris fontossági listán elfoglalt első két helyét. Annak ellenére, hogy az itt alkalmazott feltérési módszertan, elemzési mód és közlési eljárásrend lényegében megmaradt a 19-20. század fordulóján kialakított színvonalon. A pliskai és preslavi kutatások primátusa ellenére az 1950-es évek bolgár középkor-régészetében a kutatási témák széles spektrumát sikerült megfogalmazni. Oly módon, hogy mindegy lefedjék az ország területének rendkívül változatos, 4 – 17. századi történelmét. Annak ellenére sikerült e széles kutatási spektrumot elérni és a későbbi évtizedekben megőrizni, hogy – a helyi publikációkból jól lemérhető módon – a bolgár régészet eszközellátottsága, a feltárt régészeti leletek és/vagy lelőhelyek restaurálására, fényképezésére, rajzoltatására, illetve effektív feldolgozására fordítható anyagi potenciál és eszközpark mértéke nem érte el még a néhai Jugoszlávia szegényebb, délkeleti tagköztársaságainak a színvonalát sem. (Ezt a képzetlen munkaerő bevetésének a mértékével igyekeztek ellensúlyozni, különösen a kiemeltnek minősített ásatási helyszíneken.).

⁸⁹⁵ Akrabova–Žandova (1955), 487-510; Totev, T. (1982c); Totev, T. (1987), 65-80.

⁸⁹⁶ Artamonov a Popina-mongráfia bevezetőjében foglalta össze röviden nézetrendszerét a koraközépkori szlávok és bolgár-törökök anyagi kultúrájáról, példáit az Alduna vidékéről véve: Artamonov (1956), 3-10.

⁸⁹⁷ Röviden közli ezen együttműködés fontosabb adatait Vážarova (1956), 11. old. 1. jegyz.

Végezetül, a bolgár-régészet egyik fontos pozitívuma, hogy a régió átlagához képest jóval több lelőhelyről jelent meg közlemény. E közlemény azonban az esetek többségében oly rövid és hiányos, hogy a megírását megelőző elemzőmunka minőségére is visszahatott, mondani sem kell negatív módon. Az alábbiakban a felsorolt, egymással ellentétes tendenciákra vonatkozó tényanyagot igyekszünk áttekinteni, röviden.

Kezdjük a sort a pliskai és a Veliki Preslav-i kutatások ellentmondásos szerepének a taglalásával. Pozitív elemként a kutatás átgondoltsága iránti igényre kell utalni. A pliskai lelőhely esetében az 1960-as években szilárdult meg egy olyan gyakorlat, hogy a feltárási helyszínek kijelölését egy háromtagú bizottság végzi, élén a szófiai székhelyű Régészeti Intézet És Múzeum igazgatójával. Az ásatási tevékenység irányítására kialakított adminisztratív szervezet a bolgár régészetet meghatározó „rezidenciális optika” talán legtipikusabb megnyilvánulásaként írható le.

A lelőhely-kijelölés adminisztratív szabályozását Pliska esetében az is sürgette, hogy az 1960-as és 80-as évek között ismét nagyarányú feltárások és/vagy revíziós ásatások indultak, a belső vár területén.⁸⁹⁸ A revíziós ásatásokat az sürgette, hogy előbb a hazai, majd pedig nemzetközi kutatásban felmerült: a pliskai kőépületeknek helyben lennének római kori előzményei.⁸⁹⁹ A római-kori keltezés cáfoló érvek összegyűjtésére, Stančo Stančev (=Vaklinov), a korszak talán legképzettebb bolgár régésze vállalkozott.⁹⁰⁰ Szintén az 1960-as és 80-as évek közötti időszakban történt meg számos pliskai temető kibontása és/vagy elemző értékelése is.⁹⁰¹ Kutatásukat az segítette, hogy többségük a belső városfal egyes szakaszai mellett terült el, így a falkutatás nem folyhatott kibontásuk nélkül

A pliskai ásatási helyszíneken folytatott kutatásokhoz hasonló nagyságrendű vizsgálatok jellemezték a Veliki Preslav-i ásatásokat is. Itt is a paloták, illetve a templomok alapfalainak a bontása folyt. A preslavi lelőhely legkiemelkedőbb projektumaként az itt tevékenykedő bolgár kutatók a cári palota ismételt kibontását, és az itt gyűjtött új adatok értékelését, és ezek alapján egy új rekonstrukciós rajz elkészítését tartották.⁹⁰² A másik, szintén kiemelt hangsúllyal kezelt ásatási helyszín a pátriárkai székesegyház maradványainak a vizsgálata volt, és sor került számos további templom kibontására is, mind a rezidenciális

⁸⁹⁸ Rašev – Dimitrov (1999), 13.

⁸⁹⁹ Mihajlov (1964), 13-23.

⁹⁰⁰ Vaklinov (1962), 219-264; Vaklinov (1964), 349-365.

⁹⁰¹ Aladžov (1993), 85-93; Dončeva-Petkova (1984), 181-191; Mihajlov (1963a), 5-46; Mihajlov (1979), 44-59; Vážarova (1979), 69-80; Zahariev (1979), 108-138.

⁹⁰² A revíziós feltárás eredményeit összefoglalta: Ovčarov, D. – Aladžov, Ž – Ovčarov, N. (1991).

központ falain belül, mind pedig a környékbeli monostorokban.⁹⁰³ Megjegyzendő, hogy a Veliki Preslav-i központban a templomok vizsgálata valamivel kevésbé folyt kampányszerűen, tehát rövid határidők kitűzésével és betartatásával, mint pl. Pliskában. Az épületvizsgálatokon túl a preslavi rezidenciális központban is sor került számos temető kibontására.⁹⁰⁴

Mivel rezidenciális központok területén ásató régészeknek olyan eredményeket kellett felmutatniuk, amelyet az ország politikai vezetése is értékelni tudott – ha másért nem, legalább azért, mert a feltárások mérete meghaladta az 1945 előtti munkálatok volumenét – a régészeti kutatás igencsak eltolódott a nagy felületeken, sok segédmunkással folytatott kampányszerű „expedíciók” irányába. Egy olyan feltárási metodika került tehát ismételt alkalmazásra, amely a kőfalak nyomvonalának a követésére koncentrált, a részletek pontos megfigyelése és dokumentálása helyett. A nagy felületek extenzív kutatása, tehát a „falkövető” eljárással végre hajtott bontások egyáltalán nem kedveztek az egyes objektumok aprólékos, rétegtanilag is megbízható feltárásának.⁹⁰⁵ A hiányos megfigyeléseket tudományos szempontból egyáltalán nem helyettesíthette az, hogy a kibontott nagy felületeket meg lehetett mutatni a lelőhelyeket meglátogató pártvezetőknek. A munkálatok méreteivel elégedett pártvezetők viszont egy sajátos biztonságot jelentettek a kutatás további folytatásának tárgyában.

A nagyobb nyomaték kedvéért fogalmazzuk meg újra: jórészt szakmán kívüli, politikai elvárásokból megfogalmazódott okai voltak annak, hogy a két rezidenciális központ kutatásában egészen az 1990-es évekig fent tudott maradni a 19-20. század fordulóján megfogalmazott eljárásrend. Fontos szerepet játszott ebben az, hogy a nagy felületre kiterjedő, segédmunkások hadával végre hajtott feltárásokat alkalmazták a sztálini Szovjetunióban is. A nagy példa másolását Bulgária bigott módon kommunista pártvezetése pedig – joggal sejthetően – nem pusztán kíváncsúnak, hanem egészen egyszerűen magától értetődőnek tartotta. Továbbá, a nagy felületekre kiterjedő, a mennyiségi mutatókra fókuszáló ásatási technikák alkalmazásához rendelkezésre állt az olcsó, és könnyen mozgósítható munkaerő, a hadsereg, illetve a pártállami ifjúsági szervezet tagjainak képében. Harmadsorban pedig az extenzív ásatási eljárások fennmaradását joggal feltételezhetően az is segíthette, hogy 1981-ben az ország kommunista vezetése – nyilvánvaló legitimációs szándékkal – megemlékezett a bolgár államalapítás 1300. évfordulójáról. Az ünnepségsorozat

⁹⁰³ Ezek eredményeit összegzően ismerteti: Čaneva-Dečevska (1980).

⁹⁰⁴ Aladžov (1991), 131-158; Georgiev – Mihajlova (1993), 164-179; Neševa (1979), 47-60.

részeként pedig a pliskai rezidenciális központ maradványait is megtekintette a teljes bolgár pártvezetés, élén Todor Živkovval.

A két rezidenciális központ esetében sajnos évtizedekig fennmaradtak az 1940-es évek végén rögzült leletfeldolgozási és közlési módok is. Így például az egyes templomalapokról rend szerint olyan összefoglaló közlések születtek, amelyekből csak egyes ritka esetekben lehet kideríteni, mely falrészek eredetiek és hol kezdődik a rekonstrukció. Ezzel szemben viszont az építészeti periodizáció, az első építési fázisban megépített, és utólag hozzáépített részek viszonyának a kérdése valójában fel sem merül.⁹⁰⁶ Az utólagos ellenőrzés lehetőségét pedig a feltárt romok túlzott mértékű rekonstrukciója nehezíti, illetve teszi lehetetlenné.

Az 1981-es pártvezetői látogatás idejére készült el a pliskai belső vár körzetének műemlékvédelmi helyreállítása is, az egyes templom-, illetve palotaalaprajzok bemutatásával, valamint a keleti kapu részleges kiegészítésével. A romok konzerválása során követett eljárás a korabeli bolgár műemlékvédelem egyik büszkeségének számított.⁹⁰⁷ A közelmúltban már inkább a kritikus hangok dominálnak, nem elsősorban a romok jelenlegi állaga, hanem sokkal inkább az 1980-as években alkalmazott nagy mennyiségű beton miatt, amely az eredeti alapfalak tanulmányozását az esetek többségében lehetetlenné teszi.

Az elmondottak teszik érthetővé, miért az iparművészeti szempontból is jegyzett lelettárgyak feldolgozása alapján sikerült leginkább elmélyíteni a rezidenciális központok anyagi kultúrájáról szóló ismeretanyagot. Az iparművészeti szempontból is értékelhető pliskai vagy Veliki Preslav-i tárgyak többsége a kereszténység felvétele, tehát 865 utáni időkből származik. Egyértelműen bizánci hatásokat tükröz a pliskai négyrészes, arany enkolpion,⁹⁰⁸ az egyik preslavi temető sírjában kibontott, Sivin-župan csésze,⁹⁰⁹ a preslavi belső vár déli kapujának az omladékrétegében kibontott, lapos aranytál,⁹¹⁰ vagy – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – az egyik Preslav-környéki veremház kemencéjébe rejtett, méltán fejedelmi gazdagságuként jellemezhető, több mint 180 darabból álló preslavi kincs.⁹¹¹ E kincs egy zománcterakásos, bizánci diadém (korona?) részeiből, egy nyakék tartozékaiból, aranygyöngyökből, 5 pár fülbevalóból, egy gemmás gyűrűből, hegyikristály pecsétnyomóból,

⁹⁰⁵ E tényt kiemelt fontosságú tényezőként kezeli Pliska és Preslav értelmezésében: *Henning (2000)*, 6-15.

⁹⁰⁶ Ez sajnos még a bolgár építészetről írott, legkiválóbb összefoglalásokra is jellemző: *Čaneva-Dečevska (1980)*; *Mijatev, K. (1974)*.

⁹⁰⁷ *Krăstev (1988)*, 332-337.

⁹⁰⁸ Első közlése külföldön: *Dončeva-Petkova (1976)*, 59-66; Bulgáriában: *Dončeva – Petkova (1979)*, 74-91.

⁹⁰⁹ Első közlése: *Totev T. (1964)*, 5-15.

⁹¹⁰ Első közlése: *Ivanova (1959)*, 147-148, 15. ábra.

⁹¹¹ *Totev, T. (1982a)*, *Totev, T. (1986)*, 81-107; *Totev, T. (1993)*.

két kanálból és 15 ezüstpénzből állt. Csak a pliskai nagy bazilika mellett kibontott 4. sír aranyöve esetében volt felvethető a steppe irányába mutató kapcsolatok lehetősége – az újabb kutatások azonban itt is a délkelet-, vagy a nyugat-európai eredet lehetőségét erősítik. Az csak címszavakban utalt eredmények ellenére: az iparművészeti szemszögből is értékelhető leletek feldolgozása a pliskai és preslavi kutatásoknak mintegy mellékágát képezte egészen az 1990-es évekig, a fő hangsúly a monumentális építészet kutatásán maradt.

A történelmi körülmények alakulása folytán tehát a rezidenciális központokban a nagy területű feltárások kellett preferálni az 1945 utáni évtizedekben. Így élt tovább a bolgár középkor-régészetben sok segédmunkással zajló, kampányszerű „expedíciók” folytatásának a 19. századból átöröklött gyakorlata. Az ország kulturális kormányzata által legfontosabbnak tartott feltárások tehát nem jelenthettek pozitív példaképet az új ásatási módszerek elterjedése tekintetében. Éppen ellenkezőleg! Egy sajátos paradoxonként Bulgáriában éppen a legnagyobb és legrepresentatívabb ásatások nyújtanak hamis képet az 1970-es és ’80-as években alkalmazott lelőhely-felderítési, illetve ásatásvezetési eljárásokról. Ezen időszakban ugyanis számos bolgár régész már túl tudott lépni a régészeti expedíciók szervezésére koncentráló, extenzív kutatási eljárásokon. Sajnos azonban az ilyen kutatók többsége az őskor iránt érdeklődött. A középkori feltárásokat vezető, és finom bontást alkalmazó régészek pedig a kulturális kormányzat által másodlagos fontosságúnak minősített lelőhelyeken voltak kénytelenek munkálkodni. A reális kutatási helyzetkép megrajzolásához ásatások és leletfeldolgozások tucatjairól kell szólnunk, sajnos csak röviden.

4-6. század esetében a kutatások részleges felívelése tapasztalható. Míg ugyanis a késő római és/vagy kora bizánci monumentális épületmaradványok esetében a feltárások száma és kiterjedése nagyságrendekkel meghaladta az 1945 előtti időket, a leendő Bulgária területére a 4-6. században betelepült germán csoportok hagyatékának a vizsgálata a lehető legminimálisabb szintre fejlődött vissza. A kutatás preferenciák ilyen kijelölése egyértelműen szakmán kívüli okra, a pártállami ideológia befolyására vezethető vissza. A késő antik – kora bizánci monumentális építészet kutatása Bulgária jelentőségének alátámasztását, és ennek révén – mintegy áttételesen – a pártállami rendszer legitimációját volt hivatott szolgálni. Ezzel szemben viszont „fasiszta témának” számított a népvándorlás első szakaszában, a Kelet-Balkánon feltűnő germán csoportok, és közülük is a gótok régészeti hagyatékának a kutatása. Mindkét vonatkozásban a bolgár régészet híven másolta a szovjet példát. Ugyanilyen, tehát a fentebb megjelölt témák szerinti leosztásban pozitív, illetve negatív kutatási preferenciákat

találni a Fekete-tenger mellékének 4-6. századi hagyatékát célzó szovjet kutatásban, különösen az 1950-es években.⁹¹²

A 4-6- századi, monumentális építészet kutatásának bulgáriai fejlettségét tükrözi az, hogy az 1950-es évektől többtucat ilyen helyszínen történt kutatás: részint az al-dunai limesen fekvő erődökben, részint Moesia Secunda, Dacia Mediterranea és Scythia Minor egyes városaiban, részben pedig az 5-6. században egyre nagyobb számban épülő refugiumokban is. A későbbi kutatásokat meghatározták az 1950-es évek elején, a szófiai belvárosban folytatott késő római – korai bizánci kutatások. Az antik Serdica/Serdika⁹¹³ kutatása annak következtében válhatott kiemelt kutatási területté, hogy a feltárások helyszínét, a II. világháború végén lebombázott szófiai belvárost a hatalom új urai szovjetizálni igyekeztek, a moszkvai Lomonoszov Egyetem kicsinyített másának, illetve a szintén szovjet mintájú pártszékház tömbjének megépítése által. (Terveik kialakítása során olyannyira a monumentális épülettömbök kialakításának a büvkörében éltek, hogy a város egyik legfontosabb késő antik műemléknek, a Szt. György-titulusú kápolnának⁹¹⁴ is az egyik épülettömb udvarában jutott csak hely.) Mivel pedig a reprezentatívnak számító, serdicai helyszínen sok segédmunkással, nagy felületen folytak ásatások az ókori épületalapok kibontása céljából, ez az elvárás kellett, hogy érvényesüljön a Živkov-kori Bulgária más részein is, mind a limes-erődök, mind a városok, mind pedig a refugiumok feltárása során. A falmaradványokra koncentrált ásatási eljárások alkalmazását az is segítette, hogy ez volt az ókori monumentális építészet nemzetközi szinten is beváltnak tekintett, a 19. századi kezdetek óta alkalmazott eljárásrendje, amelyet azt élenjárónak tekintett Szovjetunióban is alkalmaztak a krimi romvárosok feltárásánál.⁹¹⁵ A kutatások nemzetközi jellegét pedig az is biztosította, hogy az 1960-as évektől alakultak nemzetközi expedíciók az ilyen helyszínek feltárására. E nemzetközi expedíciókra alább térünk ki részletesen, itt csak annyit emelnénk, hogy a másik fél nemcsak a „szocialista tábor” egy-egy országából – Lengyelországból⁹¹⁶ vagy a Német Demokratikus Köztársaságból⁹¹⁷ – kerülhetett ki, hanem Nyugat-Európából is. Így

⁹¹² *Mongajt* (1955), 179-213.

⁹¹³ A késő antik város legfontosabb jellemzőit összefoglalta: *Kolarova* (1988a), 38. Szófia ókori nevének átírásában két hagyomány rögzült. A kettőség háttérében a görög κ (kappa) betű latin betűs átírásának két formája (c, illetve k) áll.

⁹¹⁴ Leírása: *Vendikov – Petrov* (1964), 77-108.

⁹¹⁵ *Mongajt* (1955), 179-213.

⁹¹⁶ A Stärmén (lengyel publikációkban Styrmen) feltárására szerveződött lengyel expedíció munkálkodásáról lásd: *Parnicki-Pudelko – Press et alii* (1967), 59-74; *Maevski – Parnicki-Pudelko et alii* (1974), 176-203.

⁹¹⁷ A keletnémet expedíció munkálkodását az alábbi monográfiák mutatják be: *Iatrus – Krivina 1*; *Iatrus – Krivina 2*; *Iatrus – Krivina 3*.

Ratiáriában (azaz a mai Arčarban) 1976-tól bolgár-olasz, Nicopolis ad Istrum (azaz a mai Nikjup) területén 1985-től(!) bolgár-brit⁹¹⁸ ásatás indult meg, az 1980-as évek második felében pedig bolgár-nyugatnémet régészeti együttműködés is kialakult.

A 4-6. századi, monumentális építészet bulgáriai emlékének a feldolgozását is több módon értékelhetjük. Egyfelől ugyanis minden kétségen felül álló tény az, hogy a pártállami Bulgáriában irigylésre méltó következetességgel folyt az épületfeltárások feldolgozása és közlése, különösen, ha a vizsgált országot az észak-balkáni térség más országaival hasonlítjuk össze. A feltárt helyszínek többségéről hamar megjelent előzetes közlés, és jelentős részük feldolgozása tanulmányok megírásának a szintjére is eljutott. E tanulmányokból a bolgár kultúrpolitika jóvoltából a helyi régészek önálló köteteket – helyi nevükön *sbornikokat* – tudtak szerkeszteni, címként az egyes feltárási helyszínek nevét adva meg. *Sbornikok* sora jelent meg, képletesen szólva Abritustól⁹¹⁹ Serdicáig.⁹²⁰ A hivatkozott publikációk alapvetően fontosak a Kelet-Balkán késő antik – korai bizánci építészeti hagyatékának a megismeréséhez. Ha pedig az épületkutatáson túlmenően, a térség településtörténetét is igyekszünk megismerni, a belső erődök problematikáját érdemes kicsit részletesebben is körbe járni. E kategóriába sorolható Dioklecianopol (ma: Hisar,⁹²¹), valamint számos további, antik nevén már nem ismert lelőhely: Gabrovo – Gradišteto,⁹²² Panagyurishte – Krasen,⁹²³ Pernik - hálmat Krakra,⁹²⁴ Sivni Tepe,⁹²⁵ Sliven – Hisarlăka⁹²⁶, stb. Ez utóbbi erődök közül már több olyan is akad, amely refugiummá vált, és a környékben élő lakosság számára biztosított időleges menedéket a 6-7. század fordulója utáni, válságos időkben. A településtörténeti sajátosságokra irányuló kérdésfeltevések megoldását nagymértékben segítheti, hogy a lelőhely-*sbornikok* többségében a későbbi korok leleteiről is szólnak tanulmányok

Az előzőekben utalt negatív vonatkozások pedig részint az ásatások „falkövető” eljárásrendjéből következő információvesztésből, részint pedig a *sbornikok* többségének

⁹¹⁸ Az 1985 és 92 közötti feltárások első közleménye: *Poulter (1995)*.

⁹¹⁹ A lelőhely régészet kutatását elemző dolgozatok közül lásd: *Georgieva (1961b)*, 9-36; *Ivanov, T. (1966)* 18-32. A feltárt épületmaradványokat röviden leírta: *Kolarova (1988c)*, 52; valamint összefoglalóan *Ivanov, T. (1980)*.

⁹²⁰ *Gerasimov (szerk.) (1964)*.

⁹²¹ A lelőhely régészeti feltárásait elemző közlemények közül lásd: *Cončev – Madžarov (1965)*, 16-21; *Bojadžiev (1967)*, 101-111; *Madžarov (1967)*, 113-142; *Madžarov (1993)*. A feltárt épületmaradványokat röviden leírta: *Kolarova (1988b)*, 46.

⁹²² *Kojčeva (1978)*, 102.

⁹²³ Kutatástörténetét, fontosabb objektumait angol nyelven ismerteti: *Grigorov (2010)*, 779-806. A lelőhely e munkában Panagyrishte néven szerepel.

⁹²⁴ *Pernik I.*

⁹²⁵ *Antonova (1970)*, 303-305.

⁹²⁶ A város határában levő római-kori, kora bizánci régiségeket közölte: *Bacova-Kostova (1960)*, 47-49; *Bacova-Kostova (1964)*, 52-58; *Štereva (1987)*, 27-35.

közpest sem meghaladó nyomdai kiviteléből adódnak. Tömegméretekben találkozni például olyan fényképekkel e kötetekben, amelyek további elemzésre nem alkalmasak. *Nota bene*: nemcsak a nyomdatechnika alacsony szintje vagy a rossz minőségű papír, hanem a tárgyrestaurálás alacsony szintje miatt is.

A 4-6. századi lelőhelyek 1945 és 1990 közötti kutatásait bemutatni szándékozó, rövid áttekintésünk végén térjünk vissza a germánok hagyatékához. Szögezzük le ismét: alig találni utalást az 1960 és 1989 között megjelentetett bolgár szakirodalomban az ország területére a 4-6. században beköltöző, "barbár", főként germán csoportok lelőhelyeiről. A gótoknak a nevét sem illett emlegetni az 1980-as évek végéig, Ivan Velkovnak is más kutatási terület után kellett néznie a pártállami Bulgáriában. A későantik lelőhelyen napvilágra került germán jellegű tárgyakat pedig etnikai utalások nélkül lehetett elemezni és közölni.⁹²⁷ Nemcsak e közlések pusztá ténye emelhető ki pozitív hangsúllyal, hanem az is, hogy kellő anyagi források e merev hozzáálláson változtatni tudtak, különösen a pártállam alkonyán. Szinte jelképszerű az, hogy a bolgár-nyugatnémet régészeti együttműködés a sadoveci erőd területén indult meg. Ott tehát, ahol még a két világháború közötti időszakban Ivan Velkov egy 5-6. századi, bizánci zsoldban álló, gót „helyőrség” létét sejtette.

A bulgáriai koraközépkor-kutatás egyik érdekesítő, de a bolgárul nem olvasó szélesebb szakközönség által alig számon tartott fejezete az, ahogyan a „szláv régészet” problematikája az 1945 utáni évtizedekben alakult. Fentebb már utaltunk arra, hogy az 1945 utáni években a pliskai és a Veliki Preslav-i rezidenciális központ feltárását sikerült integrálni a „szláv régészet” fogalmába. Krăstju Mijatev érdeméből, aki egyébiránt a bulgáriai szláv kerámiáról is írt egy áttekintést,⁹²⁸ mintegy kijelölve azt is, milyen módon kell kimutatni a szlávokat a bolgár leletanyagban edényművességük felismerése által.

A „szláv régészet” bulgáriai meghonosodásának második lépése az 1950-es években következett be. A szovjet régészek meghatározó jelenlétének köszönhetően 1954-ben szovjet – román – bolgár együttműködés született⁹²⁹ a koraközépkori szlávok hagyatékának a kutatására, a két délkelet-európai ország közötti, „hagyományos” gyanakvás ellenére! A bulgáriai ásatásokat e kutatási programban Živka Vážarova vezette, így rá várt a szovjet értelmezésű „szláv régészet” további eredményeinek a meghonosítása és alkalmazása. Bulgáriában a Popina – Gradište, illetve a Popina – Džedžovi lozja nevű lelőhelyen indult

⁹²⁷ Mihajlov (1961), 37-50; Haralambieva (1984), 45-52.

⁹²⁸ Mijatev, K. (1948), 57-58.

⁹²⁹ Röviden közli ezen együttműködés fontosabb adatait Vážarova (1956), 11. old. 1. jegyz.

ásatás e kutatási program keretei között.⁹³⁰ A szovjet – román – bolgár projektum kivitelezése során a telepfeltárás szovjet eljárásrendjét lehetett és kellett meghonosítani. A szovjet módszerek szerint végrehajtott popinai telepásatások a gyakorlatban az “expedíciós” ásatások szervezését és kivitelezését jelentették. A rezidenciális központokhoz hasonlóan e helyszíneken is nagy számban kerültek alkalmazásra szakképzetlen bontómunkások, a fő cél egy minél nagyobb felület gyors “megtisztítása” volt. A felsorolt hiányosságok miatt a szovjet módszer egyáltalán nem volt alkalmas egy új, precízebb eljárásrend meghonosítására, és e tény sajnos meg is mutatkozott a két lelőhely elemzése során. A finom bontás hiánya végső soron a következtetések milyenségére is ki kellett hatnia, felerősítve egy olyan szemlélet által, amely a kelet-balkáni térségben is eleve szláv etnikumjelzőnek tekintett mindenféle edényművességi terméket. A „szláv régészet” nemcsak a Szovjetunióban, hanem Bulgáriában is sematikus válaszokat eredményezett, apriorisztikus módon megfogalmazott kérdésekre.

A tipológiai elemzés elértéktelenedésére és az apriorisztikus következtetések veszélyére már az 1960-as évek közepén figyelmeztetett két várnai illetőségű bolgár régész: Stamen Mihajlov⁹³¹ és Atanas Milčev.⁹³² Mindketten Živka Vážarova programadónak szánt, 1965-ös, összefoglaló településmonográfiáját bírálták,⁹³³ Bulgáriában szokatlan elmélyültséggel. Mind Stamen Mihajlov mind pedig Atanas Milčev arra a következtetésre jutott, hogy Živka Vážarova, az általa etalonként hivatkozott popinai kerámia alapján nem tudta bizonyítani az általa felállított két, egymástól elkülönített, időrendi horizont létezését. A két recenzens egybehangzó érvelése szerint így a Popina – Džedžovi lozja-i ásatások elemzésén alapuló, etnikai következtetések is apriorisztikusak, azaz egyáltalán nem bizonyos az, hogy a bolgár-török etnikum elszlávósodása a Živka Vážarova által vázolt módon zajlott volna. Sőt az is kétséges hogy az asszimiláció folyamata a kerámiában a Vážarova által vélelmezett, explicit módon visszatükröződik-e. Stamen Mihajlov külön is felhívta a figyelmet arra, hogy a kézzel formált, illetve korongolt kerámia 6-7. illetve 6-8, századi keltezését a könyv adottnak veszi, és nem bizonyítja.

A recenziók kritikai éle arra készítette Živka Vážarovát, hogy – a bolgár régészetben igencsak szokatlan módon – a bírálatokra egy éles hangvételű írásban válaszoljon.⁹³⁴ Az elmélyült analízist hiányoló megjegyzésekre nem tért ki, a kritikai megjegyzések cáfolata helyett ellenfelei szakmai diszkreditálására törekedett. A bolgár koraközépkori telepkutatás

⁹³⁰ *Vážarova (1956)*, 11-65; *Vážarova (1965)*.

⁹³¹ *Milčev (1965)*, 67-70.

⁹³² *Mihajlov (1965)*, 66-67.

⁹³³ *Vážarova (1965)*.

⁹³⁴ *Vážarova (1966)*, 65-69.

menetét évtizedekre meghatározta az, hogy e válasz elérte célját. Živka Vážarova mintegy megvédte magát, településmonográfiája ténylegesen etalonná vált, az elemzési eljárások tekintetében is. E folyamatot segítette az, hogy Vážarova könyvéről 1966-ban megjelent egy harmadik ismertetés is, egy orosz régész: M. I. Artamonov tollából.⁹³⁵ Ő – két bolgár kollégájával ellentétben – a recenzált műről elismerően szólt.

A popinai lelőhely tehát etalonná vált, olyannyira, hogy a lelőhelynév a későbbiekben egy önálló edényművességi kör – közkeletűvé vált nevén típus – megnevezésévé vált. A sajátos popinai típus elkülönítését nagymértékben sietette az, hogy felbukkant nemcsak Živka Vážarova további ásatásain, hanem más bolgár régészek által vezetett, koraközépkori telep- és temetőfeltárásokon is (Brestak,⁹³⁶ Durankulak – Golemija ostrov,⁹³⁷ Topola⁹³⁸ stb.). Vagyis, annyit legalább sikerült megbízhatóan igazolni, hogy a popinai edényművesség egyáltalán nem csupán egyetlen egy lelőhely sajátja. E tényt Živka Vážarova is regisztrálta, és önnön álláspontját erősítő érvként kezelte, így következtetéseit kiterjesztette a 7-9. századi sírokbán kibontott edényekre is.

Csak áttételesen – egy későbbi revízió számára adatokat szolgáltató forrásként – használható a Živka Vážarova által 1976-ban összeállított, és szintén a bolgár-törökök elszlávosodásának a menetét áttekinteni igyekvő, temetőmonográfia is.⁹³⁹ Vážarova e műve is az 1950-es években megfogalmazott állásponton áll, és a bolgár-törökök gyors, lényegében már a kereszténység 9. század végi felvétele előtti időkben lezajlott asszimilációjával számol. A temetőmonográfia teszi nyilvánvalóvá azt is, hogy az 1965-ös, popinai telepmonográfiában⁹⁴⁰ alkalmazott típusbesorolások Vážarova számára alapvetően etnikai kategóriák voltak.

Az ön maga számára véglegesnek tűnő, időrendi és etnogenetikai megoldáshoz Živka Vážarova végül 1986-ban, a garvani település feldolgozása során jutott el.⁹⁴¹ Az edénytöredékeket négy időrendi csoportba osztotta, és e csoportokat etnikumokhoz is igyekezett kötni. Így az első csoportot a Prága – Korčak kultúrával, a másodikat a Luka Rajkovecka típussal, illetve az ún. Duna-menti típussal (= szlovákul/bolgárul: Podunajski tip), azaz a későavar-kori korongolt kerámiával, a harmadikat a szaltovói kultúrával párhuzamosította. A negyedik horizontot pedig – az itt feltűnő gömbölyű fenekű

⁹³⁵ Artamonov (1965), 63-66.

⁹³⁶ Dimitrov, D. Il. (1969), 133-136.

⁹³⁷ Todorova – Botov (1981), 202-205.

⁹³⁸ Bobčeva (1976), 122-130; Bobčeva (1981), 198-201.

⁹³⁹ Vážarova (1976).

⁹⁴⁰ Vážarova (1965).

cserépbográcsok miatt – a 11. századra keltezte, és a besenyőkhöz kötötte. Vážarova tipokronológiai beosztása azóta is mértékadónak számít a bolgár régészetben,⁹⁴² annak ellenére, hogy nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel. Egyrészt, aligha kétséges az, hogy a garvani kézzel formált edények formái szempontból csak minimális mértékben hasonlítanak a prágai típusú kerámia csehországi vagy ukrainai példáihoz. Továbbá, a Živka Vážarova által időrendi horizontként is kezelt három kultúra közül kettő, azaz a Kárpát-medencei későavar és a kelet-európai steppére jellemző szaltovói edénművesség jórészt kronológiailag átfedi egymást. Önálló időrendi horizontként való felfogásuk tehát legalábbis problematikus. Sőt, a harmadik horizontba sorolt, szaltovói jellegű edénművesség 10. század végi lezárása és a besenyők 1030 elé nem tehető, al-dunai feltűnése közt legalább fél évszázados hiátus tátong, viszont e törés a telepek életében nem mutatható ki.

A popinai a garvani és más hasonló telepfeltárások kerámiája által felvetett kérdés lényege a következő módon fogalmazható meg. Hogyan lehetséges az, hogy Bulgáriában egy-egy telepfeltárás leletanyagát nem a közép-, illetve kelet-európai szláv területekre jellemző edénművesség, azaz a prágai típus – másik nevén Prága–Korčak típus – és derivátumai alkotják? Miközben ugyanezen kerámia a Duna északi oldalán, a Havasalföldön több urnatemető hagyatékából is ismert, igaz a 6. és/vagy a 7. századból.⁹⁴³ Sőt, mi több: a popinai és hozzá hasonló edényegyüttesek azon Penkovka-kultúrával rokoníthatók, amely – még a szovjetország régészek, illetve az 1990 utáni orosz régészek egy részének a megítélése szerint is – egy formai-tipológiai szempontból „kevert” jellemzőkkel rendelkező hagyaték.⁹⁴⁴ Vajon ezen eltérésnek etnikai, kronológiai vagy egyéb okai vannak? A kérdés súlyát az is növelte, hogy a popinai típus nemcsak a garvani telepre, sőt még nem is pusztán az adott régióra, Északkelet-Bulgáriára jellemző, hanem hasonló jelenséget Hristo Džambov Plovdiv környéke esetében is leírt.⁹⁴⁵

Igazságtalanságot követnénk el, ha a 7-9. századi, bulgáriai telep- és temetőfeltárásokat csak Živka Vážarova munkássága alapján mutatnánk be. Hiszen több további bolgár kutató is elemzett 7-9. századi sírmezőt. Ők más szempontokat is igyekeztek figyelembe venni, így hangsúlyt fektettek az országba 681-ben beköltöző bolgár-török kimutatására is. A 7-9. századi hagyaték kutatása egy sor ellentétpárként írható le. Gyakorlati

⁹⁴¹ Vážarova (1986).

⁹⁴² E felosztást követi pl.: Dončeva – Petkova (1971), 32-38; Dončeva – Petkova (1977); Dimitrov, D. Il. (1975), 37-57.

⁹⁴³ Barford (2001), 60.

⁹⁴⁴ A Penkovka-kultúra ismérveinek enciklopédikus rövidségű, de tartalmas összefoglalása: Ionița (2003), 553-558.

szinten, mint a nagy felületek minimális szintű kibontására, illetve a kisebb felületek alaposabb átvizsgálására törekvő kutatók közötti ellentét. Elvi, azaz értelmezési szinten, oly módon jellemezhető a két álláspont, mint a szláv, illetve a bolgár-török hagyatékot kimutatására törekvő szemlélet, azaz a szovjet értelmezésű „szláv régészet”, és a két világháború közötti – tehát a pártállami ideológusok számára „fasiszta” – előzményekkel rendelkező „protobolgár régészet” ellentéte. Egyes személyiségek szintjén az adott ellentét oly módon írható le, mint az állami kultúrpolitika által támogatott Živka Vážarova és inkább csak megtűrt, bár nagy szakmai presztízsnak örvendő ellenfeleinek a szembenállása. Végezetül, az egyes kutatók munkahelye alapján a hivatkozott ellentét a szófiai Régészeti Intézet És Múzeum, illetve a szófiai egyetemen és a „vidéki” Bulgária intézményeiben munkálkodó régészek ellentétéként jellemezhető. Az viszont nem igaz, hogy az adott ellentét a telep- és a temetőkutatók eredményei között feszült volna, hiszen mind Vážarova, mind pedig ellenfelei is elemeztek telepeket is és temetőket is.

Kezdjük ezt esetben is a telepfeltárásokkal az adatok bemutatását. A precízebb falufeltárási eljárásokat olyan kutatók igyekeztek meghonosítani, akik a bolgár középkor-régészetben az 1960-as és 70-es években perifériális szerepet játszottak. A saját közegére alig tudott hatást gyakorolni az, hogy a Várnai Múzeumban ténykedő Atanas Milčev, vagy a szófiai egyetem későbbi tanszékvezetője, Stefka Angelova már a hatvanas évek második felében igyekezett meghonosítani a finomabb bontás módszereit. A kettejük által 1968-ban feltárt Nova Černa-i telep nem vált etalonná. Talán azért sem, mert a bolgár régészet szófiai, reprezentatív folyóiratában az *Arheologijában* erről is csak egy nyúlfarknyi jelentés került kinyomtatásra,⁹⁴⁶ a monografikus részletességű jelentés pedig a szófiai egyetem évkönyvében jelent meg, silány minőségű papíron.⁹⁴⁷ Szintén nem tudott nagyobb hatást kifejteni Dimităr Ilič Dimitrov⁹⁴⁸ sem. Ő ugyanis csak Várna-környéki ásatásain, így pl. a brestaki

---

⁹⁴⁵ *Džambov (1960)*, 149-163.

⁹⁴⁶ *Angelova – Milčev (1970)*, 26-37.

⁹⁴⁷ *Milčev – Angelova (1971)*, 1-213.

⁹⁴⁸ A névazonosság miatt kell külön kiemelnünk, hogy a várnai múzeumban tevékenykedő Dimităr Il(ič) Dimitrov természetesen nem azonos azzal a Dimităr P. Dimitrov akadémikussal, aki a szófiai Régészeti Intézet egykori igazgatójaként a későantik – korai népvándorlás-kori régiségekkel foglalkozott. (Ez utóbbi kutató életművét mutatta be: *Milčev (1968)*, 1-8.) Sőt, e két Dimităr Dimitrov nem keverendő össze azon, szintén régész-végzettségű Dimităr J. Dimitrovval, akinek tudományos karrierje az 1990-es években indult. Sőt itt még arról is meg kell emlékezni, hogy Šumenben ténykedik egy további Dimitrov is: Janko Dimitrov, aki az utóbbi két évtizedben több pliskai ásatás vezetése által szerzett hírt magának. (Dimităr Il(ič) Dimitrov munkái közül lásd: *Dimitrov, J. (1970)*, 21-47; *Dimitrov, J. (1971)*, 57-76; *Dimitrov, J. (1972)*, 67-92; *Dimitrov, J. (1975)*, 37-57; *Dimitrov, J. (1976)*, 107-124; *Dimitrov, J. (1978)*, 121-152; *Dimitrov, J. (1995)*, 42-70; *Dimitrov, J. (1998)*, 69-80.)

telepfeltáráson tudta alkalmazni a precízebb bontási eljárásokat.⁹⁴⁹ Amikor ugyanis Dimitrov a pliskai ásatócsapathoz csatlakozott, és a bolgár fejedelmi központban tárt fel egy-egy épületet, már ő sem tudta magát túltenni az extenzív, nagy felületek gyors kibontását előirányzó célkitűzésen.

A bolgár-török temetőket kimutatni igyekvő régészek közül nemzetközi viszonylatban Stančo Vaklinov (=Stančev)⁹⁵⁰ szerezte a legnagyobb hírnevet, méltán. Ő 1948–49-ben tárt fel Novi Pazar⁹⁵¹ határában egy bolgár-török temetőt, mintaszerű gondossággal, mondhatni a közép-európai régészetben megfogalmazott elvárásoknak megfelelően.⁹⁵² Csak a temető 1958-as, monografikus közlése⁹⁵³ oszlatta el az időrendi besorolás és etnikai azonosítás körüli kétségeket, az 1955-ös előzetes közlésben a temető még szarmataként szerepelt.⁹⁵⁴ Fontos – bár Nyugat-Európában alig számon tartott⁹⁵⁵ – szerepet játszott még a bolgár – török temetők kutatásában is a fentebb már utalt Dimităr Ilics Dimitrov. Vezetésével folyt a varnai,⁹⁵⁶ valamint a három devnjai⁹⁵⁷ temető feltárása, 1967 és 1970 között. Ezeket Dimitrov már az 1970-es évek elején közölte, oly módon, hogy az urnasírok esetében sem foglalt állást a szláv etnikum mellett.

A két, egymásnak feszülő álláspont közötti „kitörési pontot” a szófiai és a varnai illetőségű kutatók együttműködése jelentette, vagy legalábbis jelenthette volna. Stefka Angelova, Ljudmila Dončeva-Petkova és Valerij Jotov együtt vezette a topolai temető feltárását 1984 és ’88 között.⁹⁵⁸ Sajnos azonban e sírmező leleteiről egyelőre csak előzetes közlés jelent meg, pedig az itt kibontott edények alapján egy új kronológiai modell is kialakítható lett volna. A Živka Vážarova által lefektetett tipokronológiai keretek, és a belőle

⁹⁴⁹ Dimitrov, D. Il. (1969), 133-136.

⁹⁵⁰ A bolgár régészet e kiválósága felvette második felesége vezetéknévét. Így munkásságát is utóbbi nevén szokás számon tartani. A német szakközönség számára rögzíti e tény: Fiedler (1992), 108. old., 15. j.

⁹⁵¹ E megjegyzésünk talán túlon túl didaktikusnak tűnhet. Mégis fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a balkáni térségben két Novi Pazar nevű helyiség található. Az itt idézet északkelet-bulgáriai városon kívül egy másik azonos nevű település Délnyugat-Szerbiában, az ún. Sandžakban található, a középkori Ras várának a tözsomszédságában. Ez utóbbi, tehát szerbiai Novi Pazar műemléke a dolgozatunk szerb fejezetében taglalt Péter-templom. A két földrajzi hely műemlékeit egybemosta: Chropovský (1989), 55. old, számozatlan illusztráció.

⁹⁵² Vaklinov – Ivanov (1958).

⁹⁵³ Vaklinov – Ivanov (1958)

⁹⁵⁴ Mihajlov (1955), 293-336.

⁹⁵⁵ Egyik ritka kivétel: Fiedler (1992), 1. köt., 111.

⁹⁵⁶ Dimitrov, D. Il (1976), 107-124.

⁹⁵⁷ Dimitrov, D. Il (1970), 21-47; Dimitrov, D. Il (1971), 57-76; Dimitrov, D. Il (1972), 67-92.

⁹⁵⁸ Éves jelentés: Dončeva-Petkova – Angelova (1984), 263; Dončeva-Petkova – Angelova et alii (1985), 185; Dončeva-Petkova – Angelova – Jotov (1986), 262; Angelova – Dončeva-Petkova (1987), 206; előzetes közlés: Dončeva-Petkova – Angelova – Jotov (1989), 187-197.

következő, egyszerűsítő etnogenezis-modell problémáira elsőként Uwe Fiedler világított rá teljes mélységében az 1992-ben megjelentetett monográfiájában, és adott is rá új választ, egy új tipokronológia kidolgozása által.⁹⁵⁹ Sajnálatos tény, hogy a bolgár kutatás még nem tudott eljutni az átfogó kritika megfogalmazásáig, inkább csak egyes részletek vonatkozásában merülnek fel kétségek a Živka Vážarova által kidolgozott modell ellen. Feltehetően a Fiedler-monográfiát övező, eléggé általános elutasítás miatt is mutatkozik késés az időrendi buktatók és a túlegyszerűsítő etnikai azonosítások felismerésében.

Számos más kutatási témához hasonlóan a bolgár-török régészeti hagyaték kérdése sem oldható meg pusztán bulgáriai leletek alapján. Az elemzésben fontos szerepet kell kapnia a Romániához tartozó Észak – Dobrudzsának és a Havasalföldnek is. Annak következtében, hogy a bolgár-törökök uralmi területe magában foglalt az Al-Dunától északra fekvő területeket is. Kedvező körülmény, hogy e tájon 1945 és 1955 közt több bolgár-török jellegű, birituális temető is feltárássra került. A fontosabb lelőhelyek: Istria – Capul Viilor, Izvorul, Sultana stb.⁹⁶⁰

Fentebb, dolgozatunk történeti áttekintésében már utaltunk arra, hogy a Balkán 11-12. századi történetét leginkább meghatározó események az 1010-es években zajlottak le, amikor II. Bazileiosz 1018-ig felszámolta az I. bolgár állam macedóniai utódállamát, és az Al-Duna vonaláig helyreállította a bizánci uralmat az Észak-Balkánon. A bolgár történetírásban e korszak megítélése "hagyományosan" negatív, és a régészeti szakirodalomban is ugyanilyen előjellel szokás a „bizánci reconquista” időszakáról nyilatkozni. A bolgár történetírás vagy régészet nagyjai sem szoktak tudni szabadulni azon megközelítéstől, hogy a 11-12. századot ne az előtte és utána következő, független bolgár monarchiák közötti sajátos „pusztulási rétegnek” tekintsék. Ahelyett, hogy a bizánci visszafoglalás mintegy két évszázadát önmagáért, azaz saját viszonyrendszere alapján vizsgálnák.

Az ásatások többsége – amint erre már az előzőekben utaltunk – várak vagy templomok területén folyt. Azon egyszerű oknál fogva, hogy az adott épületek 11-12. századi rétegei alatt lehetett megtalálni az érdekesítőbbnek tűnő 9-10. századot. A bizánci visszafoglalás utáni időkben ugyanis jórészt a korábbi katonai létesítmények vagy egyházi épületek kijavítása történt meg, a további használat érdekében. Sőt mivel az épületállomány egy nem csekély hányada esetében a használat a II. bolgár állam korára, azaz a 13-14. századra is kiterjedt, a 11-12. század egy sajátos köztes állomás lett a monumentális építészet kutatásában, különösen a templomok esetében. Egy olyan állomás, ahol nem vált szokássá

⁹⁵⁹ Fiedler (1992).

⁹⁶⁰ E temetők kutatásának a történetét összefoglalta: Fiedler (1992), 108-111.

arra odafigyelni, jelentett e változás az építészeti programban az új kegyúr megjelenése. Egy olyan kegyúré, aki már nem a bolgár hatalmi elit partikularitásának, hanem a Bizánci Birodalom egyetemességének a hangsúlyozására törekedhetett talán az általa patronált templom külleme által is.

Az I bolgár állam bukása utáni időszak elemzését az 1990 előtti időkben nemcsak a korszakkal szembeni ellenérzések alakították, hanem egy további, sajátos körülmény is. Nevezetesen az, hogy e korszakot a bolgár régészek már teljes egészében „kutatási belügyként” kezelték. Ilyen alapállásból folyt a 9 –11. századi soros temetők elemzése, amit az is erősített, hogy külföldi kutató csak elvétve foglalkozik az adott lelőhely-típussal. Az egyik ritka kivétel a vállakhoz felhúzott ún. orans kartartás volt, hiszen erről a román, illetve a magyar kutatásban is értekezett egy-egy régész. Mind Gheorghe Catancuzino,⁹⁶¹ mind pedig Szabó János Győző⁹⁶² e kartatást konfesszionális hovatartozás elkülönítésére akarta felhasználni. Cantacuzino a bogumilokat kereste a felhúzott karokkal eltemetettekben, Szabó pedig az ortodox egyház magyarországi jelenlétét igyekezett bizonyítani a bolgár példák felsorolása által. Sajnos egyikük sem figyelt fel arra, hogy a kartartások tekintetében a bulgáriai temetőkben olyan mértékű sokféleség mutatkozik, hogy az eleve kizárja az egy tényezőre koncentráló magyarázat érvényét.⁹⁶³

A birodalomba betagolt Bulgária területén feltűnő kései nomád csoportok vizsgálata vált a 11-12. század régészeti kutatásának egy további sarokpontjává. A kései nomádok közül a besenyők régészete vált bolgár középkor-régészet egy sajátos színfoltjává az 1960-as évektől. Egy olyan népcsoport emlékanyagát különítette el – pontosabban vélte elkülöníthetőnek – a helyi kutatás, amely a 11. század első harmadában telepedett meg az Al-Duna déli partjainál. A bolgár régészek Petre Diaconu romániai elemzései⁹⁶⁴ nyomán tekintik a gömbölyű fenekű cserépbográcsot a besenyő edénytípusnak.⁹⁶⁵ Szintén besenyő hagyatékként szokták kezelni a nagyméretű, kerek kaftánvereteket, vagy a levél alakú csüngőket is.⁹⁶⁶ Kezdjük talán az ékszművességgel. A felsorolt verettípusokat a bolgár kutatók a 10. századi magyar fémművességgel szokták összevetni, nem igazán figyelve a két terület leletanyaga közötti, minimum fél évszázadnyi különbségre. A továbblépés módja a

⁹⁶¹ *Cantacuzino* (1975), 516-528.

⁹⁶² *Szabó* (1978-79), 74-106; *Szabó* (1983), 83-97.

⁹⁶³ Szabó János Győző “kartartás-elméletét” a jelen dolgozat írója részesítette bírálatban: *Takács M.* (2005), 85-101.

⁹⁶⁴ *Diaconu* (1966), 249-263.

⁹⁶⁵ A “bogrács-kérdésben” bolgár régészetet két dolgozat határozta meg: *Dončeva-Petkova* (1971), 32-38.; *Dimitrov, D. Il.* (1975), 37-57.

veretek összevetése során felfogásunk szerint nem a további, közvetlen, vélt vagy valós kapcsolódási pontok feltárására kellene, hogy irányuljon. Sokkal fontosabb feladat lenne a két terület ékszerművességének közös gyökereit feltárni.

Nehezebb feladatnak tűnik a kerámia átértékelése. Ez esetben ugyanis a bolgár kutatásnak érdemes lenne újra vizsgálat alá venni, vajon a gömbölyű fenekű bográcsok ténylegesen csak a 11. századtól adathozhatóak-e. Az adott edénytípus Kárpát-medencei feltűnése több-kevesebb biztonsággal a 10. századra, vagy legalábbis e század második felére tehető.⁹⁶⁷

Térjünk át a 13–14. századi régészeti hagyaték kutatására. E korszak régészeti elkülönítése is az eseménytörténeten alapszik: a java középkorral bolgár foglalkozó régészek az 1185 és 1393 között fennálló, II. bolgár állam, vagy másik nevén az Asenida Bulgária⁹⁶⁸ anyagi kultúráját vizsgálják.

A II. bolgár állam régészeti kutatásainak a középpontjában az Asenida bolgár uralkodói székhely, Veliko Tŕrnovo kutatása maradt az 1945 utáni évtizedekben is. E lelőhely feltárásának fontossága megegyezik az I. bolgár állam két fővárosának a vizsgálatával. Az 1945 után megszervezett ásatási kampányokkal sikerült tisztázni a Veliko Tŕrnovo-i uralkodói palotakomplexum,⁹⁶⁹ több egyházi épület, így a pátriárkai székesegyház valamint több monostor alaprajzát,⁹⁷⁰ továbbá az egész településkomplexum meglehetősen bonyolult topográfiáját, és – végül, de nem utolsó sorban – a védművek pontos kiterjedését is.⁹⁷¹ A leletanyag feldolgozása az egyes jelentősebb épületegyüttesek szerint, vagy az egyes leletcsoportok szerint szétbontva folyt. Az elemzési mód miatt nehézséget jelent(het) az egyes szignifikánsabb leletekhez kapcsolódó stratigráfiai adatok tisztázása, és ez által a kronológiai eredmények visszakövetése. A leletfeldolgozásoknak viszont megvan az a minden kétségen

⁹⁶⁶ A veretek etnikai azonosítására szolgáló érveket a közelmúltban összefoglalta, az odŕrci temető közlése során: *Dončeva – Petkova (2005)*, 161-174, és különösen 171-174.

⁹⁶⁷ Az ilyen időrend mellett szóló tényeket egy közeljövőben megjelenő dolgozatunkban tekintjük át: *Vaday – Takács (sajtó alatt)*.

⁹⁶⁸ *Mutafčiev (1944)*; *Fine (1983d)*, 399-414.

⁹⁶⁹ *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1973)*; *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974)*; *Angelov, N. (1980)*; *Popov, A. (1984)*; *Vălov (1992)*.

⁹⁷⁰ Röviden, mintegy előzetes közlésként ismerteti a legújabb kutatásokat: *Nikolova (1980)*, 145-152; *Slavčev (1980)*, 167-178. Egyes emlékek közlése: *Angelov, N. (1980)*; *Nikolova (1985)*, 24-31; stb.

⁹⁷¹ *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1973)*; *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974)*; *Angelov, N. (1980)*; *Popov, A. (1984)*; *Vălov (1992)*.

felüli előnye, hogy az egyes Veliko Tárnovo-i lelőhelyű tárgytípusokról kimerítő részletességű közlés áll a kutatás rendelkezésére.⁹⁷²

Hiba volna azonban a II. bolgár állam régészetét egyenlőnek tekinteni Veliko Tárnovo-i reprezentatív épületek maradványainak a vizsgálatával. Hiszen a bolgár cárok tárgyi hagyatéka nem korlátozódott legfontosabb székhelyükre, másfelől viszont magában Veliko Tárnovóban is előkerült számos, a cári udvarhoz nem kötődő lelet. Az első kijelentés alátámasztásául arra hivatkozhatunk, hogy a II. bolgár állam korának a legkülönlegesebb sírját nem magában Tárnovóban, sőt még nem is Bulgáriában sikerült feltárni, hanem a mai fogalmak szerinti Délkelet-Szerbia egyik monostorában, Staničenjeben. Itt kerültek napvilágra Iván Aleksandăr bolgár cár (1331-1371) földi maradványai. Mivel a szarkofágban az elhunyt ruházata is jól megőrződött, a 14. századi bolgár uralkodók viselete is elsősorban e lelet alapján rekonstruálható.⁹⁷³ A cári udvarhoz nem, vagy csak részben kapcsolódó Veliko Tárnovo-i leletanyag klasszikus példája pedig a székváros 13-14. századi kerámiája.⁹⁷⁴ A kibontott cserépedények egy jelentős része ugyanis nem az uralkodói rezidencia feltöltési rétegeiben, hanem a település egyházi vagy „polgári” részén került elő.

A 13–14. századi bolgár állam számos további váralja-településén, illetve várában is folyt régészeti kutatás. E két településtípust a II. bolgár állam esetében érdemes együtt vizsgálni, mivel – Nyugat-Európával ellentétben, de a régió más országaival megegyező módon – az Asenidák országában sem honosodott meg a privilegizált város fogalma.⁹⁷⁵ Így a vár-, és a városfunkció egy településkomplexumon belül érvényesült, egymást erősítve vagy gyengítve. Mivel a várak rend szerint igazgatási funkciót is elláttak, és/vagy bennük egyházi hatóságok is székeltek, egy-egy várfeltárás komplex feladatnak szokott bizonyulni.

Bulgáriában is az építészettörténeti kérdések prioritása érvényesült a java középkori várak kutatásában. Így az elemzőmunka javarészt az egyes védművek periodizációjára, és ez által az egyes építési periódusok elkülönítésére irányult.⁹⁷⁶ A térség más országaikhoz képest azonban Bulgáriában jóval nagyobb figyelem irányult a várfalakon belüli lakóépítészet emlékeire is. A várfeltárások fejlettsége miatt alakult ki Bulgáriában azon sajátos helyzet, hogy a köznépi lakóépítészet vizsgálatára szolgáló példatár jórészt az egyes váralja-

⁹⁷² *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1973); Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974); Angelov, N. (1980).*

⁹⁷³ *Ljubinković (1984), 78-79; a sír revíziós közlése, a ruhamaradványok részletes elemzésével: Nitić – Temerinski (2000-2001), 7-26.*

⁹⁷⁴ *Georgieva (1966), 6-13; Georgieva (1974), 7-186.*

⁹⁷⁵ A bolgár városfejlődés sajátosságairól lásd: *Petrov (1980), 7-22.*

⁹⁷⁶ Egyetlen, jellemző példaként a šumeni vár kutatásaira utalunk: *Antonova (1975), 15-29; Antonova (1980), 253-259; Dimova (1980), 261-265; Džambov (1980), 315-322; Antonova (1995), stb.*

települések vizsgálata során gyűjtött adatok halmaza.⁹⁷⁷ Elemzésük kiindulópontja pedig egy hallgatólágosan elfogadott, de nem bizonyított feltételezés. Az, hogy a váralja-települések és a falvak köznépi építészete a 12-14. században jószerivel azonos lehetett. Mivel azonban a váralja-települések lakossága jelentős részben kézművesekből és/vagy kereskedőkből állt, a fenti előfeltételezés jogossága legalábbis kétségesnek tűnhet.

1945 és 1990 között időszakban a II. bolgár állam bukását, azaz Veliko Tărnovo 1391-es elestét volt szokás tekinteni a régészeti kutatás felső határának, ezt azonban gyakorlati szinten számos kutatás során sikerült átlépni. Az 1391-es időpont „rugalmas” kezelését maga a régészeti leletanyag indukálta. Az Asenida Bulgária bukásának a körülményei csak úgy érthetők meg igazán a tárgyi hagyaték alapján, ha a hódító oszmán-törökök anyagi kultúráját is legalábbis alapvonásaiban ismerjük. A leletanyag feldolgozása során ugyanis nem lehetett olyan éles cezúrát találni, mint az eseménytörténetben. E megállapítás bizonyítására a középkori ékszerművesség elemzéseire utalunk. Az egyes ékszertípusok tárgyalása során már az 1950-es évek végén sem lehetett betartani a 14. század végi korszakhatárt.⁹⁷⁸ E helyzet tudatosítását egy szerencsés körülmények között napvilágra került leletegyüttes segítette: 1965-ben publikált vracai kincs. Feldolgozója, Bogdan Nikolov joggal keltezte e leletegyüttest az Asenida Bulgária bukása utáni évekre.⁹⁷⁹ E kincsben ui. nemcsak ezüstékszerek: gömbcsüngős fülbevalók, gerezdes gyöngyök vagy az utolsó cár, Sisman Iván (=Ivan Šišman) (1371-93) által kibocsátott pénzek voltak, hanem Bajazid török szultán (1389-1402) érmei is.

A bolgár régészetnek a régió átlagánál nagyobb mértékű fejlettségének köszönhetően a 15-17. század vonatkozásában is meglehetősen hamar, azaz már az 1960-as évekre elég szélesre nyílt a kutatás spektruma. A hangsúly azonban „természetesen” továbbra is a szép tárgyak gyűjtésén és elemzésén, illetve a nemzeti kultúrtörténet szempontjából fontos kolostorépületek vizsgálatán maradt. A török körüli kutatási témák kezelésében tehát a bolgár régészetben is érvényesült egy sajátos, szelektív szemlélet. Így is azonban, helyi viszonylatban jóval több téma bekerülhetett a vizsgálandó kategóriában, mint például Bulgária nyugati szomszédjánál, a néhai Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban. Két, a nemzeti narratíva szempontjából elsőrendű fontosságú téma, egy iparművészeti vonatkozásai miatt nemzetközi érdeklődésre is számot tartó terület, valamint egy további, jóval

⁹⁷⁷ Dočeva (1988), 115-128.

⁹⁷⁸ Együtt közölte pl. a középkori és újkori ékszerleleteket: Georgieva (1961a), 4-10.

⁹⁷⁹ Nikolov, B. (1965), 14-16.

semlegesebb, de megkerülhetetlen kutatási téma alkotta a török kor régészetét a pártállami Bulgáriában.

Kezdjük ez utóbbi, megkerülhetetlen tényállással: török kori rétegek rendszeresen feltűnnek a bulgáriai feltáráson, korábbi korszakok elérése csak ezek eltávolítása után válik lehetségessé. Pozitív előjellel könyvelendő el, hogy a vár-, illetve városfeltárások során már az 1950-es évektől megfigyelték a felső, tehát török kori rétegeket,⁹⁸⁰ miközben az Észak-Balkán más részein még a java középkori régészeti hagyatékot is csak szelektív módon dokumentálták és csomagolták el. A török kori leletek gyűjtésének eredményeként állt a bolgár régészek rendelkezésére forrásanyag az iparművészeti jellegű kutatásokhoz, különösen az egyes kis-ázsiai, vagy még távolabbi eredetű díszedények esetében. A feltárások gondos kivitelezése tette tehát lehetővé Bulgária bekapcsolódását a török kor régészetének leginkább nemzetközivé vált kutatási területének a művelésébe. A kerámiakutatás ugyanis egy sajátos nemzetközi – pontosabban az egykori Oszmán–Török Birodalom területére fókuszáló, de az angolszász nyelvterületre is kiterjedő – „erőtérben” folyt. A sgraffittomázás dísztalak feldolgozása váltott ki legnagyobb érdeklődést a bolgár kutatók körében is. A szokásos tipológiai-kronológiai elemzésmódnak új távlatokat nyitott az, hogy Aleksandăr Kuzev nemcsak a várnai lelőhelyű sgraffitto tálakat⁹⁸¹ elemezte, hanem egy, szintén várnai lelőhelyű fazekaskemencét is, ahol maguknak a tálaknak a kiégetése folyt.⁹⁸²

A két, nemzeti felhangokkal (is) rendelkező kutatási terület közül a pravoszláv hagyaték vizsgálata örvendett nagyobb népszerűségnek. A hódoltság-kori bolgár pravoszláv kolostorok elemzése 1945 és 1989 között is „bolgár belügynek” számított,⁹⁸³ olyannyira, hogy még a szerb pravoszláv monostorok kutatásával is alig alakult ki kapcsolata. Az egyes bolgár pravoszláv monostorokban kibontott leleteket, falrészleteket az esetek többségében művészettörténészek elemezték és értelmezték, művészettörténeti szempontrendszer szerint. Az elemzés értékrendjét az adott emlék egyházművészeti jelentősége határozta meg, nota bene: még a kommunista diktatúra legkeményebb éveiben is. Az építészettörténeti irányultságú régészet felső határát az jelölte ki, hogy még olyan kolostorokat is régészeti eszközök bevetésével lehetett a legjobban elemezni, amelyek a 17. illetve a 18. században

⁹⁸⁰ Egyetlen, jellemző példaként a szófiai belváros régészeti kutatására utalunk, ahol már az 1950-es években elcsomagolták a 18-19. századi leleteket. Az is igaz azonban, hogy ezek feldolgozására részben csak az 1980-as években került sor. *Stančeva – Šalganova (1989)*, 125-132.

⁹⁸¹ *Kuzev (1974)*, 155-170.

⁹⁸² *Kuzev (1976)*, 131-136; *Kuzev (1984)*, 208-211.

épültek.⁹⁸⁴ Sőt, egyetlen, egyedinek mondható esetben egészen a 19. század végéig sikerült felhozni a régészet „kompetenciájának” felső határát. Annak következtében, hogy a régészeti eszközökkel igyekeztek megelégni az 1873-ban kivégzett szabadságharcos, Vasil Levski szófiai sírját.⁹⁸⁵

A másik, szintén konfesszionális és nemzeti felhangokkal rendelkező kutatási terület az iszlám valláshoz kapcsolódó épületek és a török feliratok kutatása volt. E területen – mondhatni a dolgok természetéből következően – inkább a bulgáriai török kisebbség tagjai jeleskedtek, Emel Abdula nevét érdemes itt külön is kiemelni.⁹⁸⁶ Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a bolgár nemzetiségű építészettörténészek között is akadt olyan, aki e kutatási terület egy-egy vonatkozásáról publikált, Nikolaj Ovčarov⁹⁸⁷ és Petăr Mijatev⁹⁸⁸ példájára kell e vonatkozásban utalni. Azaz – a pártállam által szított törökellenes közhangulat ellenére is – a bolgár régészet az 1960-as években eljutott oda, hogy felismerje: a kifejezetten oszmán-török építészeti emlékek is méltón válhatnak a bolgár középkor-régészeti kutatások tárgyává.

A 15-19. századi, köznépi lakóépítészet kutatásának fejletlensége miatt sajnos nem sok visszhangot váltott ki az, hogy a néprajzi adatgyűjtések során számos, régi török kori lakóház részleteit sikerült megfigyelni, még az egyedi megoldásokat uniformizáló gyári termékek elterjedése előtti állapotukban.⁹⁸⁹ Jól feldolgozottak tekinthetők a török-kori kályhák, főképp G. Bakaržiev francia nyelvű összefoglalása⁹⁹⁰ következtében. E munka nemcsak a bolgár, hanem a magyar régészek számára is tanulságos olvasmány lehet, hiszen az itt látható kályhaszemek hasonmásai nemcsak Bulgária, hanem Magyarország hódoltság-kori települési objektumainak a betöltésében is sorra-rendre fel szoktak tűnni.⁹⁹¹

A hódoltság-kori kályhák említése által már áttételesen utaltunk azon kutatási ágra, amely a néprajzi gyűjtőutak során leírott és/vagy gyűjtött tárgyak egy részének archaikus, azaz igen régi időkből való eredetét igyekszik bizonyítani. Más észak-balkáni országhoz

⁹⁸³ Az alábbi, a bolgár nemzettudat szempontjából is alapvető fontosságú helyeken folyt kutatás: Bačkovó: *Bojadžiev* (1972), 81-103; *Klisarov* (1985), 172-194; Bojana: *Kožuharov* (1963), 28-34; Marica: *Panajotova* (1965), 20-30; Rila: *Džingov* (1990), 1-11.

⁹⁸⁴ Két kiragadott példaként a következő feltárásokra utalunk: *Ignatov* (1965), 4-15; *Panajotova* (1965), 20-30.

⁹⁸⁵ *Todorov* (szerk.) (1988).

⁹⁸⁶ *Emel* (1965), 73-79.

⁹⁸⁷ *Ovčarov, N.* (1987).

⁹⁸⁸ *Mijatev, P.* (1962), 61-66.

⁹⁸⁹ A hagyományos népi lakóépítészetet leíró dolgozatok szisztematikus áttekintése túlnőné munkánk kereteit. Így csak néhány olyan dolgozatra utalunk, amelyekre az egyes múzeumi periodikák átnézése során akadtunk: *Peev* (1950), 219-236; *Stamov* (1981), 81-126.

⁹⁹⁰ *Bakaržiev* (1956), 54-60.

hasonlóan Bulgáriában is nagy népszerűségnek örvend e módszer. Feltehetően annak következtében, hogy az ország a modern kor hajnalára oly módon jutott el 1878-ban, hogy falusias társadalmának eszközkészlete még jórészt az ipari forradalom előtti állapotokat konzerválta. A kiterjedt néprajzi kutatásokból egyetlen példát említünk csak, mintegy utalásként. Egy olyan dolgozatot, amely a szőlőművelés során használt két edényféléseget igyekszik a római korból levezetni, a későbbi elterjedés lehetőségével egyáltalán nem számolva.⁹⁹²

Egy fentebb már utalt negatív tendencia ismertetésével szeretnénk zárni a pártállami Bulgária középkor-régészetének az ismertetését. A bolgár régészetben az 1990-es évek előtti évtizedekben egyértelműen szűkültek a régészeti leletek elemzésének lehetőségei, sok esetben még a tipokronológiai alkalmazása is egy „egyszerűsített” változatban került alkalmazásra. Egy egyértelműen negatív folyamat, a régészeti elemzés felszínessé válása regisztrálható tehát, az 1960-as és 80-as évek közötti időszakban. E folyamat oly mértékig negatív volt, hogy a bolgár középkor-régészet ekkor veszítette el a régióban korábban betöltött, vezető szerepét.

A nagyobb nyomaték kedvéért ismételjük meg: a bolgár középkor-régészet nem közvetlenül 1945 után veszítette el vezető szerepét az észak-balkáni régióban, ahogyan erről az 1990 utáni Bulgáriában vélekedni szokás. A visszafejlődés az 1950-es és 60-as évek fordulóján indult meg. Az elemzések felszínessé válása jelentős mértékben visszavezethető egy helytelen kiadói gyakorlatra: a rövid, mondhatni nyúlfarknyi terjedelmű közlemények megjelentetésének a preferálására. A rövid terjedelmű cikkek megjelentetésének a gyakorlata első sorban természetesen terjedelmi korlátként működött, és a dolgozatok hosszát befolyásolta. Áttételesen azonban a leletfeldolgozás, és a leletértelmezés módja sem maradt mentes e tényező hatásától. Annak következtében, hogy régészeti leletanyag feldolgozásának is szűk határokat szabott az 1950 és 60-as évek fordulójától elterjedt a feltárások összefoglaló jelegű, lakonikus rövidségű közlése. A cikkek rövidsége miatt megszűnt a lehetősége annak, hogy egy-egy elemzés alapos és elmélyült voltát a magában közleményben, az elemzés leírása által ismertetni lehessen. A nyúlfarknyi összefoglalásokat író régészek így rend szerint megelégedtek azzal, hogy ismételgessék a korábbi időrendi besorolásokat, etnikai vagy egyéb interpretációkat, mondhatni a bizonyítás kényszere és/vagy az ellenőrzés igénye nélkül. Sőt, mivel a rövid cikkek írása végső soron kényelmi szempontokat is szolgált, a bolgár régészet e gyakorlattól az 1990-es rendszerváltás után sem tudott egykönnyen megszabadulni.

⁹⁹¹ Egyetlen kiragadott példaként lásd: *Sabján – Végh (2002)*, 273-288.

⁹⁹² *Čukleva (1969)*, 211-231.

Úgy tűnik a negatív folyamat jórészt egyetlen tudatos döntés eredményeként alakult ki. A szófiai *Arheologija* c. folyóirat 1958-as megindításával egy olyan gyakorlat állandósult, amely az igen rövid tanulmányok megjelentetését preferálta, és ez sajnos a régészeti analízis elértéktelenedéséhez vezetett a bulgáriai régészet egészében. A félreértés elkerülése végett: számunkra nem önmagában tűnik rossznak a szófiai *Arheologija* szerkesztői gyakorlata, a rövid cikkek közlése. E gyakorlat az által válhatott valóban negatívvá, hogy e rövid közleményeket a helyi szakmai közeg hajlamos volt a végleges közléssel azonosnak tekinteni, így elmaradtak a feldolgozás további lépései. Az sem lehet kétséges, hogy a melyre ható elemzések elmaradását igencsak segítette a szovjet régészetből átvett gyakorlat, különösen a „szláv régészet” terén. E kutatási területen ugyanis nagy számban találkozni apriorisztikus leletértelmezések átvételével és ellenőrzés nélküli ismételtetésével.

A fentebb elmondottakból következik, hogy a bolgár középkor-régészet egy sajátos válaszút elé került az 1980-as és 90-es évek fordulóján. A hiányosságokat nem felesleges ismételten felsorolni. Annak következtében, hogy a helyi közeg nem az általunk kiemelt negatív tényezőket, hanem az anyagi ellátottság csekély mértékét szokta a problémák forrásának tekinteni. Felfogásunk szerint nem elsősorban a z eszközhiány, hanem a szovjet értelmezésű „szláv régészet” hosszan továbbélő hagyománya, valamint az *Arheologija* c. folyóirat szerkesztési politikája devalválta az elemzőmunka értékét. E két tényező rontotta nagymértékben a bolgár középkor-régészet összképét, miközben az is tény, hogy az észak-balkáni térségben Bulgária volt az az ország, ahol nem kellett folyamatosan bizonygatni létjogosultságát a 11. századi utáni korok vonatkozásában, és e kései korok vonatkozásában is széles kutatási spektrummal rendelkezett. Az sem hallgatható el azonban, hogy az elemzett témák sokasága egy igen nagy mértékű elaprózódást eredményezett, amit tovább erősített a nyúlfarknyi hosszúságú közlemények megjelentetésének a gyakorlata.

Az 1989 ősze és 1991 ősze között lezajlott, bolgár rendszerváltás tehát csak felerősítette és meggyorsította a középkor-régészeti kutatásban felhalmozott problémák kimondása iránti igényt, és ez a megoldáshoz is elvezethetett (volna). A válaszadást két vetületben kell megkísérelni, külön vizsgálva a bolgár középkor-régészetben különleges megbecsültségnek örvendő rezidenciális központok, és külön az „egyéb” lelőhelyek feldolgozásait. Előbb azonban egy általános jellegű hátráltató tényezőről kell szólnunk. Nehéz feladat a rendszerváltás utáni Bulgária középkor-régészetéről átfogó képet rajzolni. Az észak-balkáni térség más országaihoz hasonlóan itt is az információhiány, pontosabban az elérhető információk rendezetlen volta jelenti a legnagyobb akadályt. A különböző, sokszor

másodlagos forrásokból összegyűjthető apró adatok alapján egy sokrétű, és több pontján egymásnak ellent is mondó összkép alakítható ki.

A bolgár középkor-régészetnek is igen nagy problémákkal kellett megküzdenie, első sorban a rendelkezésre álló, már 1991 előtt is igencsak szűkös pénzalapok drasztikus csökkenése miatt. Ez szükségképpen igen nagy szerkezeti átalakulásokat is eredményezett. Az egyes kutatóközpontok személyi állománya drasztikusan csökkent, és ez a feldolgozások számában is megmutatkozott. A problémák ellenére azonban az is látszik, hogy Bulgária a térség egyik olyan országa, ahol az átalakulás a középkor-régészeti kutatásokban egyértelműen pozitív eredményeket is hozott. (A másik sikeres országról, Horvátországról dolgozatunk következő alfejezetében szólunk.)

A szakirodalom felületes áttekintése során kialakulhat egy hamis összkép arról, hogy az 1990 utáni években az ország középkor-régészete gyakorlati szinten a három legfontosabb lelőhely: Pliska, Veliki Preslav és Madara további feltárást jelentette, és e helyszínek kutatása a korábbi évtizedekben meghatározott mederben folyt tovább – legalábbis kezdetben. Mindkét állítás hamis. Az egyre jobban eluralkodó pénzhiány a feltárások helyett a feldolgozások irányába tolta el a kutatómunkát, és az elemzőmunkában az 1990 előtti évtizedekhez képest valamivel kisebb szerepet kapott Pliska és Veliki Preslav, és valamivel nagyobb figyelem irányult a – középkori szemmel nézve – „vidéki Bulgária” lelőhelyein megfigyelt jelenségek értelmezésére. A rezidenciális központok kutatásához kapcsolódó kérdésfelvetések vonatkozásában pedig az állapítható meg, hogy bár a kutatók jelentős hányada igyekezett megőrizni az 1989 előtti, „bevált” megközelítési módokat, de több új kérdésfelvetés is megfogalmazódott, különösen az új értelmezések kidolgozása iránt fogékony kutatók körében.

A pozitív eredmények oldaláról közelítve, a rezidenciális központok kutatását egy mindent felülíró tény rögzítésével kell kezdenünk. A pénzhiány miatt drasztikusan csökkent a terepmunkák volumene, így a pliskai lelőhelyen 1997 és 1999 között feltárások meg is szakadtak.⁹⁹³ Ezzel szemben viszont pozitív új vonásként könyvelhető el az, hogy a korábbi évtizedeknél jóval nagyobb figyelem fordult a már feltárt leletek feldolgozására, illetve az egyes kampányok során kibontott lelőhelyek számba vételére,⁹⁹⁴ és nagyobb hangsúlyt lehetett fektetni a kőépületek előtti időszak vizsgálatára is. Janko Dimitrov és Rašo Rašev a belső várban, az un. palotaközpont (*dvorcoviat centăr*) területén indítottak revíziós feltárást.

⁹⁹³ Rašev – Dimitrov (1999), 14.

⁹⁹⁴ Rašev (főszerk.) (1995), 247-263.

Egy kerek fapalota⁹⁹⁵ nyomait, pontosabban fogalmazva: a második kerek épület alapozásaként szolgáló gerendafészeket sikerült kibontaniuk és dokumentálniuk, a nyugat-európai standardeknek megfelelő szinten. Mivel az első ilyen épületet leíró közlemény 1989-ben, tehát közvetlenül a rendszerváltás előtt jelent meg,⁹⁹⁶ a kerek fapalota példája is azt szemlélteti, hogy a rezidenciális központok, és közülük is elsősorban Pliska kutatásában nem a célkitűzések újrafogalmazása maradt el, hanem e folyamat rögzítése és/vagy megvitatása.

A változatlanság látszatának a fenntartása és tisztázó eszmecserék elmaradása oda vezetett, hogy a bolgár régészet a kívülről jövő impulzusokra sem tudott megfelelően reagálni. A bolgár régészet ezredforduló körüli állapotát igencsak jól jellemezte az az ideges csönd, amellyel a szakma helyi képviselői Joachim Henning kritikai megjegyzéseinek 2000-ben történt megjelentetését⁹⁹⁷ fogadták, különös tekintettel a pliskai lelőhely 1945 utáni feltárásai során elkövetett mulasztásokról szóló megjegyzéseket. A vitacikk kombattáns alapállása minden kétségen felül nem használt az eszmecsere kibontakozásának. Így is azonban sikerült elszalasztani egy olyan alkalmat, amelynek során tisztázni lehetett volna a „mit és hogyan tárjunk fel” kérdését. Sajnos nem tudta oldani a bezárkózás tényét Uwe Fiedler 2006-os, adatgazdag tanulmánya sem. E dolgozat szerzőjét ugyanis már előző összefoglalásának a megjelenése óta is a gyanakvós légkör veszi körbe Bulgáriában.⁹⁹⁸

A Joachim Henning által közzé tett kételyek utáni idők bulgáriai kutatástörténete azonban azt is bizonyítja, hogy egy-egy ilyen, éles kritikára akkor is meg szokott fogalmazódni valamilyen válasz, ha a kritikával érintett fél igyekszik nem kommunikálni a bírálóval megfogalmazójával. A bolgár középkor-régészeket nyilvánvaló módon Henning azon kétely érintette a legerősebben, amely szerint nem a Pliskában alkalmazott, hiányos feltárási és dokumentálási technika következtében nem bizonyítható az, hogy a feltárt többtucat épületalap mindegyike az I. bolgár állam korában, és nem a 971-es visszafoglalás utáni időkben épült volna.⁹⁹⁹ Henning ugyanis a pliskai lelőhelynek a nemzeti narratívába ágyazódását érintette azáltal, hogy az első bolgár rezidenciális központ leletanyagának az újraértékelését sürgette, a 971-es bizánci foglалás utáni idők leletanyagának hangsúlyosabb kimutatása érdekében. E sajátos viszontválaszok egy része még Henning 2000-ben megjelentetett kritikája előtt napvilágot látott. Nem szabad azonban megfedkezünk arról,

⁹⁹⁵ *ArhOtkrRazk* (1999-2000), 123; *ArhOtkrRazk* (2001), 113.

⁹⁹⁶ *Rašev – Dončeva-Petkova* (1989), 291-314.

⁹⁹⁷ *Henning* (2000), 6-15.

⁹⁹⁸ *Fiedler* (2008), 151-234.

⁹⁹⁹ *Henning* (2000), 8.

hogy maga Henning is ásott Pliskában az ezredforduló előtti években, ahol kritikáját előbb szóban fogalmazta meg.

Meglátásunk szerint tehát Henning felvetése annak ellenére is elemzések forrásává vált, hogy az alapos, tehát érveket tételelesen felvonultató bolgár válasz végül is elmaradt. A szakrális épületek maradványainak a vizsgálata és újraelemzése maradt a bolgár kutatás elsődleges célja. Megindult, sőt igen gyorsan el is készült, és 2001-ben, monografikus formában meg is jelent a pliskai pátriárkai székesegyház feltárásainak revíziós elemzése.¹⁰⁰⁰ Végkövetkeztetése szerint a pátriárkai székesegyház az I. bolgár állam korában épült fel, és átépítése is megtörtént a 971-es év előtt. Egy további elemzés pedig a székesegyház alatti, kereszt alaprajzú templomot vizsgálta, szintén részben a székesegyház korai keltezésének alátámasztása érdekében.¹⁰⁰¹

Egy másik elemzéssorozat a pliskai központ területén feltárt hat temetőt célozta meg, a kibontott sírleletek tipokronológiai elemzésétől remélve újabb időrendi érveket. Janko Dimitrov a pliskai külső vár területéről nem kevesebb, mint három, korábban feltárt, 10-11. századi temetőt is publikált,¹⁰⁰² az egyik sírmezőben olyan övveretekkel, csüngőkkel, amelyek a honfoglaló magyar leletanyag rendkívül közeli párhuzamai. Todor Balabanov két olyan temetőt dolgozott fel, amelyek 1977-78-ban a pliskai belső vár északi kapuja, illetve keleti erődfal mellett kerültek napvilágra.¹⁰⁰³ Végül, de nem utolsó sorban Živko Aladžov is közzétett egy hatodik temetőt, amely a 40-es számú templom körül terült el.¹⁰⁰⁴ A temetők leleteiből pedig le lehetett (volna) szűrni egy olyan végkövetkeztetést, amely a központ 971-es, gyors elhagyása ellen szólt (volna).

Számos ponton történt előrelépés a laképületek és egyéb települési objektumok elemzésében is. Összefoglaló közlés jelent meg az 1960-as, '70-es, illetve '80 években feltárt délnyugati palotáról,¹⁰⁰⁵ a nagy víztározóról,¹⁰⁰⁶ a belső vár védműveiről,¹⁰⁰⁷ stb. Todor Balabanov¹⁰⁰⁸ és Tonka Mihajlova¹⁰⁰⁹ pedig részletesen elemezte a pliskai belső vár északi és keleti zárófala mellett, illetve a trónpalotától nyugatra feltárt veremházakat. E kutatási terület egy harmadik fiatal kutatójaként Radosav Vasilev részint önmaga is közölt veremházakat a

¹⁰⁰⁰ Georgiev – Vitljanov (2001).

¹⁰⁰¹ Georgiev, P. (1993b).

¹⁰⁰² Dimitrov, J. (1995), 42-70; Dimitrov, J. (1998), 69-80.

¹⁰⁰³ Balabanov (2000), 93-102.

¹⁰⁰⁴ Aladžov (1993), 85-93.

¹⁰⁰⁵ Vaklinova – Štereva (1995), 81-91.

¹⁰⁰⁶ Vaklinov – Vaklinova (1993), 5-21.

¹⁰⁰⁷ Dončeva-Petkova (1993a), 79-84; Bonev (1993b), 101-108.

¹⁰⁰⁸ Balabanov (1992a), 146-169.

¹⁰⁰⁹ Mihajlova (1992), 170-184.

nagy bazilika térségéből,¹⁰¹⁰ részint azonban – ami talán még ennél is fontosabb – jelentős elméleti rendszerező munkásságot is kifejtett. Így R. Vasilev előbb a pliskai külső vár veremházainak előbb a „tervezési” sajátságait elemezte, azaz beásás alakjából, a tartószerkezet sajátságaiból és a tüzelőberendezés alaprajzi elhelyezéséből következő sajátságokra figyelt,¹⁰¹¹ majd pedig e lakóhely-típus funkcióját és sajátos fejlődését elemezte.¹⁰¹² Konkrét eredményein túl a felsorolt dolgozatok azért is bírnak fontossággal, mert segítenek oldani azon, a bolgár régészetben hallgatólagosan meglevő tételt, miszerint a pliskai központ túlságosan is monumentális ahhoz, hogy a veremházakkal is érdemes lenne foglalatostkodni. A meg nem fogalmazott végkövetkeztetés ez esetben is a pliskai település gyors és teljes elhagyása ellen szólt.

Fentebb hangsúlyosan utaltunk a bolgár-törökök, illetve a kereszténységet megelőző idők megismerésének az 1990 után megnövekedett igényére. Annak magyarázataként, hogyan és miért fogalmazódhattak meg a bolgár régészetben a rendszerváltás utáni években új (vagy régi-új) kérdésfelvetések a rezidenciális központok 865 előtti anyagi kultúrájával kapcsolatosan. A bolgár régészeti kutatásoknak ismét kitüntetett helyszínévé vált a hangsúlyosan pogány Madara, ahol többen is igyekeztek a bolgár ősvalláshoz köthető emlékanyagot gyűjteni és értelmezni.

A madarai pogány templomok alapjainak értelmezésén túl, a sziklafalat borító gigantikus relief vált a régi-új megközelítéseket valló kutatók és dilettánsok másik kedvenc terepévé. A romantikus elképzelések taglalása helyett egy, a lovasrelief értelmezéséről kiobbant vitára érdemes még kicsit részletesebben is kitérnünk. E vitában ugyanis az 1990 utáni korszak kutatásának legjelentősebb személyiségei: Živko Aladžov, Rašo Rašev és Stanislav Stanilov vettek részt.¹⁰¹³ Stanilov joggal mutatott rá arra, hogy sem Aladžovnak sem Raševnek nem sikerült bizonyítania azt, hogy a relief a Tangra nevű török istenség vagy egy ismeretlen hős ábrázolása lenne. Ugyanakkor azonban az is megállapítható, hogy Stanilovnak sem sikerült újabb érveket felhozni a „hagyományos” értelmezés mellett, amely szerint a relief Tervel kán ábrázolása lenne.

A bolgár régészetben ismételten feltűnő pogány és/vagy protobulgár preferencia mellett megfigyelhető egy másik, ezzel ellentétes tendencia: a rezidenciális központok pravoszláv vonatkozásai iránti érdeklődés erősödése is. A rendszerváltás ugyanis megerősítette a kereszténység, és ezen belül is hangsúlyosan az ortodox kereszténység bolgár

¹⁰¹⁰ Vasilev, R. (1995), 27-33.

¹⁰¹¹ Vasilev, R. (1992), 35-39.

¹⁰¹² Vasilev, R. (2000), 103-107.

viszonylatban korai, tehát 9. század végi – 10. századi emlékeinek a megismerése iránti igényt. Mivel pogány jellegű bolgár-török emléktárgyak, és az ortodox kereszténység hagyatéka időrendi szempontból jórészt elkülönül egymástól, sőt a kettő közötti határt Boris/Mihály kán 865-ös megkeresztelése is kijelöli, a bolgár régészek nem szoktak ellentmondást érezni a két igencsak eltérő irányba mutató érdeklődés között. Annak következtében is, mert a „pogány”, illetve „keresztény” emléktárgyak iránti érdeklődés egy bizonyos mértékig topográfiai szempontból is megoszlik a három rezidenciális központ között. Míg ugyanis Pliskában és Madarában pogány és keresztény épületalapok és leletek is fellelhetők, Veliki Preslavban már kifejezetten keresztény régiségekre lehet számítani.

Pliska esetében a székesegyház vizsgálataival fonódtak össze a keresztény jellegű kérdésfelvetések. A székesegyház megépítését megelőző „mártírium” gondolata tűnhet leginkább újszerűnek.¹⁰¹⁴ Mivel a székesegyház feltárása során, a századfordulón, illetve az 1945 utáni években, elmaradtak a régeltani megfigyelések, a székesegyházat megelőző kápolna gondolata időrendi érvek bevetésével sajnos nem vizsgálható. Szintén a bolgár régészet keresztény vonulatát erősítették a Veliki Preslav-i rezidenciális központ újabb kutatásai, az egyes templomromokban és mellettük kibontott leletek értelmezése/újraértelmezése.¹⁰¹⁵ Az 1990-es években Totju Totev vált a preslavi leletfeldolgozások vezéralakjává.¹⁰¹⁶ Totev elemzőmunkája révén váltak jól értékelhetővé a Veliki Preslav – tuzlalákai monostortemplom kerámiaműhelyében kibontott mázas épületelem-darabkák. Neki sikerült ezekből egy kerámia oltárrekesztőt rekonstruálni, egy olyan műtárgyat, amely a 2000-es évek nemzetközi kiállításain a koraközépkori Bulgária egyik „márkajegyévé” vált.¹⁰¹⁷

E műkincsnek is van magyar vonatkozása, hiszen a cserépből megformázott oszlopokat-oszlopfőket palmettás ornamentika díszíti. A magyar kutatásnak még nem sikerült jó magyarázatot találni arra, hogyan lelhető fel a honfoglalás-kori fémművesség ornamentikájának egy ilyen jó párhuzama egy hangsúlyosan keresztény jellegű, bulgáriai cseréptárgyon, annak ellenére sem, hogy a preslavi mázas cserepek növénykéire már Fehér Géza is felfigyelt 1935-ben. A párhuzamosságok kulcsát, a bolgár és magyar fémművesség

¹⁰¹³ A vitapartnerei álláspontját is jól áttekinti Stanilov (1996), 270-279.

¹⁰¹⁴ Georgiev, P. (1993a).

¹⁰¹⁵ Az e tárgyú publikációk közül lásd: Bonev (1993a), 52-67; Bonev (1993c), 56-78; Totev, T. (1999), 38-46.

¹⁰¹⁶ Gazdag szakirodalmi munkásságából lásd: Totev, T. (1964), 5-15.; Totev, T. (1981), 182-186; Totev, T. (1982a); Totev, T. (1982b), 79-87; Totev, T. (1982c); Totev, T. (1986), 81-107; Totev, T. (1987), 65-80; Totev, T. (1993); Totev, T. (1999), 38-46.

¹⁰¹⁷ Pace (szerk.) 2000.

közötti kapcsolatok vizsgálatához hasonlóan, ez esetben is az ornamentika szélesebb horizontú vizsgálatával, a bizánci, pontosabban kelet-mediterrán háttér pontosabb megismeréséből remélhetjük.¹⁰¹⁸ Annál is inkább, mert még a palmettás ornamentikával díszített kerámia esetében sem szűkíthetjük a párhuzamokat egyetlen lelőhelyre, még Északkelet-Bulgária esetében sem. A Duna partján álló skalai lelőhelyen, tehát egy igencsak másodrangú 10. századi központban is napvilágra került olyan csempetöredék, amelynek mázas felületét szintén egy palmetta részlete díszítette.¹⁰¹⁹

Fentebb, a skalai leletekre való utalással már át is tértünk áttekintésünk következő kérdésfelvetésére, a – középkori szemmel nézve – „vidéki Bulgária” régészeti hagyatékát taglaló elemzések ismertetésére és értékelésére. Az alábbiakban kettős nézőpontból szemléljük az 1990 utáni, középkor-régészeti elemzések eredményeit, azaz igyekszünk regisztrálni mind a folyamatosság, mind pedig az új megközelítések jegyeit, immár nemcsak a rezidenciális központok, hanem az egész Bulgária vonatkozásában. Egy leegyszerűsítő megközelítés szerint a bulgáriai középkor-régészet 1990 után is jórészt az 1945-1989 kijelölt úton haladt. Egy részletesebb vizsgálattal azonban egy sor új vagy újjáélesztett vizsgálati nézőpontot lehet regisztrálni, a középkor minden egyes rövidebb időszaka vonatkozásában. Érvényes e magállapítás a vizsgált korszak legelejére a 4-6. század anyagi kultúrájának a kutatására. A kései antikvitas és a korai bizánci kor monumentális építészetének a vizsgálatában csak egyetlen változás regisztrálható: a korábbinál alaposabb közlési mód, nagyobb szakirodalmi apparátus felvonultatására. A valódi változást 4-6. század vonatkozásában esetében az jelentette, ismét elemezhetővé váltak a Római, illetve a Bizánci Birodalom kelet-balkáni területeire beköltöző „barbár” jórészt germán csoportok.¹⁰²⁰ A 7-9. század vonatkozásában is van egy pont, ahol hangsúlyeltolódás regisztrálható: a korábban nacionalista elhajlásnak minősített, bolgár-török vonatkozású kérdések váltak ismét megfogalmazhatóvá. De – a szabadságnak megvan az ára! – a bolgár-törökök iránti érdeklődés újjáéledése révén napvilágot láttak a tudományos-fantasztikus irodalomba sorolandó „okfejtések” is. A 9-10. század kutatása esetében is alig találni korábban nem vizsgált nézőpontokat, viszont a rendszerváltás utáni kor bolgár régészei – a két világháború közötti időszakhoz hasonlóan – ismét teljes mértékben reflektálhatnak a Macedóniában zajló régészeti kutatásokra. Az előzőekben vázolt tendenciákat tapasztalni a 13-14. század esetében is – e korszak kutatását is a pártállami korban megfogalmazott kérdésfelvetések uralják,

¹⁰¹⁸ Ilyen megközelítésben vizsgálja a honfoglalás-kori ornamentika kapcsolatait az utóbbi időben Bollók Ádám: *Bollók (megjelenés előtt)*.

¹⁰¹⁹ *Atanasov (1994-1995)*, 40-248; *Jotov – Atanasov (1998)*, 36, 37. tábla.

kiegészülve egy-két romantikus-nacionalista megközelítéssel. Általánosan fogalmazva: bár az ezredforduló bolgár középkor-régészetet jórészt az 1990 előtti értelmezési modellek továbbvitele jellemzi, ezt azonban kiegészíti néhány, a nemzeti történelmi narratíva szemszögéből nézve fontossággal bíró, de a pártállami időkben nacionalistának minősített kérdésfelvetés. Ugyanakkor azonban az is megállapítható, hogy a bolgár középkor-régészet elemzési módszertanában nem történt paradigmaváltás a rendszerváltás utáni két évtizedben. Vagyis, a 989-91-es demokratikus fordulat utáni Bulgária középkor-régészetének a kutatási eljárásai csak akkor érthetők meg, ha a korábbi évtizedek kutatásait ismerjük.

E tény negatív, de pozitív felhanggal is interpretálható. Úgy tisztességes, ha mindkét megközelítés érvrendszerét ismertetjük, annak a rögzítésével azonban, hogy magunk nem elsősorban a pozitív vagy negatív értékítélet lehetőségét tartjuk rossznak, hanem azt, hogy az eltérő megközelítést vallók között nem indult eszmecsere.

A rendszerváltás előtti és utáni évek középkor-régészete által megfogalmazott kutatási problémák azonossága pozitívan is megközelíthető egy kétségen felüli tény következtében. A bolgár középkor-régészet kérdésfelvetései a 19-20. század fordulójától a kontinentális, tehát a német nyelvterületen kialakult kutatási eljárásrendet követik, kiegészítve néhány sajátos, *nota bene*: nemcsak Bulgáriára, hanem az észak-balkáni régióra jellemző vonással. Mivel a helyi sajátosságok a nemzeti – jelen esetben a bolgár – történetírás által kialakított narratívához kapcsolódnak, a bolgár középkor régészetre is történeti kérdések előtérbe helyezése a jellemző. Bulgáriában pedig annak következtében alakulhatott a régió átlagánál a középkor-régészet helyzete, mert a 19. század végi kezdetek óta nem kellett bizonygatni: a középkor, sőt még az újkor első része is lehet régészeti kutatás tárgya. Pozitív előjelű tényként könyvelhető el az is, hogy az 1945 és 1989 közötti időszakban nem történt radikális váltás a bolgár középkor-régészet kutatási stratégiáiban, a szovjet példa, és ezen belül is a „szláv régészet” sulykolása ellenére is. Sőt, a bolgár középkor-régészet kutatási spektruma már 1989 előtt is meglehetősen széles volt – a Živkov-rendszer tudomány-, illetve kultúrpolitikájának szemellenzős volta ellenére is. Nem kellett újonnan megfogalmazni azon megközelítést, miszerint Bulgáriában a középkor-régészet olyan történeti diszciplína, amely az írott forrásokban nem szereplő, de ásatások révén feltárható adatokkal egészíti ki a középkorra, főként pedig a két középkori bolgár államra vonatkozó ismeretanyagot. E megközelítés jogos voltát nemcsak (sőt talán nem is elsősorban!) a Balkán-félsziget egyes országainak középkor-régészetében tapasztalható nemzeti látószög támasztja alá, hanem a középkori írott

---

¹⁰²⁰ *Daskalov – Dimitrov (2001), 69-74; Daskalov (1998), 77-87; Daskalov (2004), 5-8.*

forrásanyag, illetve a monumentális építészet emlékeinek igen nagy mértékű megsemmisülése a török hódoltság idején.

A rendszerváltás előtti és utáni bolgár középkor-régészet közötti folyamatosság negatív megközelítését azon tényre lehetne alapozni, hogy a bolgár középkor-régészet nem reflektált azon vitákra, amelyek régészeti kutatás céljáról és módszereiről az angolszász országokban, az 1960-as években kitörték, és – többek között – megkérdőjelezték a régészeti leletek nemzeti látószögű értékelését, illetve az egyes tárgyakra alapozó történeti értelmezést, mint eljárást és módszertant. Megjegyzendő azonban, hogy e viták, amelyek az ún. új régészet fogalmának a megalkotásában konkludálódtak¹⁰²¹ magukban az angolszász országokban is elsősorban a paleolitikum, illetve neolitikum kutatására szakosodott kollégák között folytak. Így a bulgáriai visszhang elmaradása azon tény tükrében érthető igazán, ha figyelembe vesszük azt, hogy a nagy-britanniai középkori anyagi kultúrát vizsgáló szakemberek túlnyomó többsége sem nyilatkozott meg e tárgyban.

Az elmondottak illusztrálására egyetlen rövidebb korszak eszmecseréit ismertetjük, kicsit részletesebben. Fentebb, utaltunk arra, hogy a bolgár régészetben strukturális átalakulást hozott az 1990-es években eluralkodott pénzhiány. Fel kellett hagyni a nagy ásatási kampányokkal. Helyettük – felfogásunk szerint öröndetes módon – a feldolgozó munkára (is) nagyobb hangsúly helyeződött. Az Asparuch-féle honfoglalás után következő három évszázad, és az I. bolgár állam korszaka, azaz a 681 és 971 közötti időszak vált a régészeti elemzések fő célpontjává. A kereszténység felvétele előtti korszak vonatkozásában nem a Živka Vážarova által lefektetett – feltételesen akár „szláv-jellegűnek” is nevezhető – prioritások maradtak érvényben, hanem a Veselin Beševliev, Stančo Vaklinov és Dimităr Il. Dimitrov által körvonalazott – feltételesen akár „bolgár-török jellegűnek” nevezhető – kérdésfelvetések váltak meghatározóvá. Előtérbe kerülésüket nagymértékben segítette az, hogy ezeket Stanislav Stanilov és Rašo Rašev, a korszak kutatásának vezéregyénisége fogalmazta újra. Mivel a 7-10. századi leletanyag, és ezen belüli is a fémművesség kutatásában olyan eredmények születtek, amelyekre Bulgária határain kívül is felfigyeltek a szakemberek, e korszak kutatására térünk ki a konkrét eredmények szintjén is.

Negatív oldalról közelítve az új nézőpontokat megfogalmazó dolgozatokhoz, egy fentebb már megfogalmazott tényhez kell visszatérnünk. Bolgár-török vonatkozásban jóval alacsonyabb szintre szorult vissza a szakmai (ön)cenzúra, így több olyan gondolat – gondolat kísérlet is megjelent az egyes leletek értelmezésére, amely 1990 előtt nem tudta volna

---

¹⁰²¹ Renfrew – Bahn (1999).

„áttörni” az egyes folyóiratok szerkesztősége által felállított publikációs „védőfalat”. Az eredmény sajnos igencsak felemásnak bizonyult. A 7-9. századi leletanyaghoz kapcsolódó új értelmezések többsége a pogány, tehát a megkeresztelkedés előtti idők egy-egy tárgyára fókuszál, és hangsúlyosan bolgár-török beállítottságú. Az is könnyen megállapítható, hogy az új értelmezések kedvenc terepe a nagyszentmiklósi kincs egy-egy jelenetének ismételt újraértékelése. A bolgár kutatás e kincs vonatkozásában egyre nagyobb ellentmondásba került több, nemzetközi szinten is régésszel. A bolgár-török értelmezés új érvek nélküli ismételtetése ugyanis egészen egyszerűen ellentétes azzal, az 1990-es években számos kutató által, pontos érvek alapján megfogalmazott kijelentéssel, miszerint a nagyszentmiklósi kincsnek az avar kultúrkörből kellett származnia, nem avar jellegű ornamensei pedig Bizáncból vezethetők le.¹⁰²²

Az előzőekben ismertetett, bolgár szempontból kevésbé sikeres értelmezési vitán túl azonban jelentős előrelépések is történtek a bolgár-török anyagi kultúra vizsgálatában és értelmezésében. Összefoglalóan kimondható, hogy az érdeklődés elsősorban az emlékanyag egyes, hangsúlyosan „steppei”, illetve „pogány” (vagy legalábbis ilyennek vélt) vonatkozásaira koncentrál. 1990 után részelemzések sokasága jelent meg olyan régészeti leletekről, amelyek a bolgár-törökök által gyakorolt gentilis kultuszokhoz bármilyen laza szálakkal kapcsolódnak. E munkák egy része új leleteket dolgoz fel, de gyakoribb a régi leletek újraközlése és/vagy újraértelmezése. Egy-egy jellegzetes példaként Dimităr Ovčarov összefoglaló elemzésére utalunk a pogány szentélyekről.¹⁰²³ E mű a két világháború közötti, madarai ásatások újrainterpretációjának válhat kiindulópontjává. Egy további, szintén a kereszténység előtti korból származó, sajátos emlékanyag az ördöggövek, török nevükön a devtašlar. E kövekre már a korábbi kutatónemzedékek is felfigyeltek, így megemlékezett róluk 1931-es munkájában Fehér Géza is.¹⁰²⁴ Összefoglaló elemzésükre, és óvatosabb értelmezésükre 1992-ben, illetve 1999-ben került sor.¹⁰²⁵

Természetesen nemcsak, sőt nem is elsősorban a „pogány” (vagy ilyennek minősített) épületalapokat és köemlékeket övezte egyre nagyobb érdeklődés az 1990 utáni években, hanem a fémművesség minden olyan elemét is, amely bármilyen módon „pogánynak”, azaz

¹⁰²² *Bálint (2004).*

¹⁰²³ *Ovčarov, D. (1992), 99-108.*

¹⁰²⁴ *Fehér (1931), 117-123.*

¹⁰²⁵ *Rašev (1992a), 5-34; Rašev – Dimitrov (1999), 36-39.*

bolgár-törökre volt értelmezhető.¹⁰²⁶ (A két fogalmat a bolgár régészek egy része szinonimaként használja!) A bolgár régészet a bolgár-török fémművesség vonatkozásában is jórészt a két világháború közötti időkben lefektetett, és az 1970-es és 80-as években életben tartott kérdésfelvetések mentén haladt az ezredforduló évtizedeiben.¹⁰²⁷ Az 1990 és 1995 közötti kutatás beállítottságát jól jellemzi az, hogy Oksana Minaeva a pogányság – kereszténység kettőségébe ágyazva tett közzé reprezentatívnak szánt, angol nyelvű monográfiát a formálódó a bolgár –törökök és az I. bolgár állam fémművességéről.¹⁰²⁸

Bulgáriában 1990 után is megmaradt a bolgár-török anyagi kultúra mondhatni szinte jelképes tárgyának a nagyszentmiklósi kincs. A bolgár kutatás e tárgyat a rendszerváltás utáni évtizedekben is „saját” hagyatékként kezeli, a tudomány periferiáján mozgó lelkes dilettánsok körében pedig újabb és újabb értelmezések jelennek meg.¹⁰²⁹ Annak ellenére, hogy a közép-európai országok népvándorlás-kori régészetében manapság már általánosan elfogadottnak számít e kincs avarokhoz kötése.¹⁰³⁰ A bolgár régészetnek egy harmadik azonosulási pontot is sikerült találnia. Helyi szinten osztatlan elismerés övezi Joachim Werner 1984-es, Malaja Pereščepino-elemzését,¹⁰³¹ mert annak végkonklúziója szerint e kincs Kuvrát bolgár-török kagán sírjaként lenne értelmezhető. A bolgár kutatás ez esetben sem szokott figyelni arra, milyen kritikát váltott ki ezen azonosítása a közép-, illetve kelet-közép-európai országok régészetében.¹⁰³²

Az eredményekhez pozitív oldalról közelítve azt érdemes első helyen kiemelni, hogy már pusztán a megjelent közlemények száma alapján egyértelmű, hogy Bulgáriában a bolgár-törökökhöz köthető, 7-9. századi fémművesség vizsgálata vált az 1990 utáni bolgár koraközépkori régészet súlyponti elemévé. A kutatás egyik vezéregyéniségé a fentebb már utalt Stanislav Stanilov nőtte ki magát. Az 1990-es évek elején írott munkáiban előbb még hangsúlyosan egy-egy résztémát, dolgozott fel.¹⁰³³ Munkásságának egy további markáns vonulata volt az egyes múzeumokban őrzött, ún. régi leletanyag rendszerezése, közlése vagy

¹⁰²⁶ A bolgár-török, és ez által pogány értelmezést erősíthette egy-egy bulgáriai lelőhelyű tárgy avar vagy honfoglaló magyar kapcsolatrendszere: *Stanilov (1992)*, 239-245; *Stanilov (1997)*, 186-232.

¹⁰²⁷ A korábbi időszak szakirodalmát meghatározta: *Beševliev (1973)*, 53-64. Az egyes emlékek közlése közül lásd: *Ovčarov, D. (1984)*, 136-139; *Aladžov (1980a)*, 41-47; *Totev, T. (1981)*, 182-186.

¹⁰²⁸ *Minaeva (1996)*.

¹⁰²⁹ *Dobrev (é. n.)*.

¹⁰³⁰ A kincs avar értelmezése melletti érveket összegyűjtötte: *Bálint (2004)*, 403-607.

¹⁰³¹ *Werner (1984)*.

¹⁰³² Lásd pl.: *Bálint (1984)*, 263 – 269.

¹⁰³³ Így pl. a lovast ábrázoló amuletteket: *Stanilov (1992)*, 239-245; vagy a preslavi kincs és az óbolgár fémművesség közötti kapcsolatokat: *Stanilov (1993b)*, 138-164.

újraközlése.¹⁰³⁴ A különböző részterületeken szerzett tapasztalatait 2006-ban egyesítette egyetlen, monografikus igényű összefoglalásba, a 7-9. századi, óbolgár fémművesség átfogó magyarázatának az igényével.¹⁰³⁵ Rašo Rašev volt a másik kutató, akinek a pályája 1990 után kezdett felfelé ívelni. Ő is előbb a múzeumokban elfekvő, úgynevezett régi anyag különböző részeit dolgozta fel,¹⁰³⁶ illetve egyes résztémákat elemezett egy-egy rövidebb-hosszabb cikkben.¹⁰³⁷ Utána pedig ő is megkísérelte átfogóan értékelni az óbolgár korszak problematikáját 2005-ben, sorra véve az egyes-bolgár török népek leletanyagát – besorolva e népek közé a kései avarokat is.¹⁰³⁸ E munka értékét növeli, hogy a magyar helynevek többsége, a cirill betűs átírás ellenére is pontos, alig néhány szorul javításra¹⁰³⁹

Új irányt szabott a kutatásnak az 1990-es évek újonnan közölt leletanyaga. Stanislav Stanilov és Georgi Atanasov elemzése alapján vált ismertté egy sajátos jelentőségű, ezüst övkészlet, Velinóból.¹⁰⁴⁰ A velinói lelőhelyű darabokat az teszi valóban fontossá, hogy tengelyszimmetrikus növényi ornamentikájuk igencsak hasonlít a Kárpát-medence kései avarkorára olyannyira jellemző öntött bronz övveretek indás motívumaira. Így a velinói darabok hamar felkeltették az avarok anyagi kultúrája iránt érdeklődő szakemberek figyelmét, nem elsősorban Magyarországon, hanem sokkal inkább Németországban.¹⁰⁴¹ Különösen annak következtében, hogy Stanislav Stanilov és Georgi Atanasov közleményének megjelentetése lényegében egybeesett a vrapí és az állítólagos ersekë-i kincslelet eredetiségéről folytatott vita egyik újabb fordulójával. A vrapí, illetve az ersekë-i kincslelet összetételét, előkerülési körülményeit fentebb, munkánk albániai alfejezetében már ismertettük. Az ornamentikájukról kialakult, nemzetközi vitára pedig e fejezet nemzetközi alfejezetében fogunk kitérni. Itt csak egy, a bolgár régészetet érintő tényt emelnénk ki. Azt, hogy a velinói és a velük rokon övtartozékok feldolgozása során jutott el a bolgár középkor-régészet arra a szintre, hogy elemzéseit a délkelet-európai, koraközépkori fémművességről nemzetközi szinten folyó eszmecserebe bekapcsolja.

¹⁰³⁴ Stanilov (1991), 5-70; Stanilov (1993a), 152-163; Stanilov (1993b), 138-164; Stanilov (1995), 110-135; Stanilov (2001), 172-178.

¹⁰³⁵ Stanilov (2006).

¹⁰³⁶ Rašev (1992b), 243-247.

¹⁰³⁷ E vonulat egyik jellemző példája a bolgár régészet egy kedvelt témáját, a két vonás által körbevett ipszilon alakú tamgák(?) vizsgálata: Rašev (1992c), 96-102.

¹⁰³⁸ Rašev (2005), 64-167.

¹⁰³⁹ Rašev (2005), 234-235: Senteš – Lapisto, recte: Szentes – Lapistó, Biharkerestes, recte: Biharkeresztes. Mindkét esetben az s és az sz megkülönböztetése okozott gondot.

¹⁰⁴⁰ Stanilov – Atanasov (1993), 43-53. A leletegyüttes jelentőségét röviden, de találóan ismerteti Stanilov – Petrunova – Aladžov (2007), 110.

¹⁰⁴¹ Fiedler (1996), 248-264.

A nemzetközi kutatásban a velinói leleteknél jóval kisebb érdeklődést váltott ki egy másik szakmai szenzáció. A fémkeresős leletgyűjtés bulgáriai elterjedése következtében kiderült: nemcsak a későavar-kori bronzművességnek, hanem a honfoglaló magyar sírokból ismert övvereteknek is nagyságrendekkel több párhuzama lelhető fel Bulgáriában, mint azt az 1990 előtt hinni lehetett. A kincskeresők által gyűjtött darabok tudományos feldolgozásának a nehéz feladatát Vanja Pavlova és Valentin Pletn'ov vállalta magára. Két tanulmányukban 91, illetve 858(!) koraközépkori szíjvéget, illetve övveretet közöltek.¹⁰⁴² E leletek illegális leletgyűjtés következtében kerültek napvilágra, egy sikeres vásárlás eredményeként pedig a várnai múzeum gyűjteményébe. A két leletközlés a honfoglaló magyarság régészete szempontjából (is) alapvető jelentőséggel bír, hiszen több olyan övveret is közlésre került, amelyek rendkívül közeli párhuzamai a Felső-Tisza-vidék gazdag sírjaiban lelhetők fel. Az északkelet-bulgáriai vereteket ennek ellenére sem érdemes magyarországi importként értelmezni. A szórványként múzeumba került darabok között ui. nemcsak félresikerült öntvények vannak, hanem olyan matricák is,¹⁰⁴³ amelyek segítségével öntőminták készültek. A helyi készítés lehetőségét erősíti több további, sajnos csak kétes értékű adat. Olyan esetekben, ahol a gyűjtőtől érdemi információt lehetett szerezni, az illető nem sírt, hanem egy-egy egykori erődített település betöltési rétegét jelölte meg lelőhelyként. Ezen információ hitelt érdemlő voltát támasztja alá a krivinai,¹⁰⁴⁴ valamint a debrenei¹⁰⁴⁵ erődítmény feltárása, ahol egy egész koraközépkori övgarnitúra is napvilágra került. E két leletegyüttes egyben azt is szemlélteti, hogy mekkora információtöbbletet hozhat az ellenőrzött körülmények között zajló feltárás a kincskeresésre koncentráló gyűjtéshez képest. Az egyes veretek helyzete alapján ui. az adott övkészletet közlő Gudrun Gomolka-Fuchs, illetve Valerij Jotov a rekonstrukcióval is megpróbálkozhatott. Mivel az általuk rekonstruált két öv több ponton is eltér Kárpát-medencei párhuzamaitól (a veretek nagyfokú hasonlósága ellenére is!), félő, hogy a magyar kutatás ezen övrekonstruktóit eleve el fogja utasítani. Pedig e két bulgáriai rekonstrukció, éppen eltérő nézőpontja miatt jelenthet hasznos kiindulópontot egyes, magyar viszonylatban általános elfogadottságnak örvendő elgondolások ismételt átvizsgálásához.

A bolgár régészek az övveretek ornamentikáját sem a magyar kutatásban megrögzült hagyományok szerint elemezték. Valentin Pletn'ov szerint az északkelet-bulgáriai, 10. századi övveretek növényi ornamentikája teljes mértékben a bizánci gyökerekből vezethető le.

¹⁰⁴² Pletn'ov – Pavlova (1992), 158-223; Pletn'ov – Pavlova (1994-1995), 119-239.

¹⁰⁴³ Dončeva-Petkova (1992), 210-213; Pletn'ov (2001), 49-52; Konakliev (2000), 235-238.

¹⁰⁴⁴ Gomolka-Fuchs (2002), 493-514.

¹⁰⁴⁵ Jotov (1993), 123-130.

Állításának alátámasztására V. Pletn'ov a 9-10. századi bizánci kódexek miniatúráiban fellelhető palmetták részletformáit idézi, M. Alison Frantz összefoglaló elemzése alapján.¹⁰⁴⁶

Az övvereteken túl a honfoglaló magyar és a bolgár leletanyag szoros összefüggését tanúsítja egy debrenei szablya is.¹⁰⁴⁷ E szálfégyver tipológiai sajátosságai egyértelmű és szoros párhuzamban állnak a honfoglaló magyar fémművességgel. A formai rokonság ez esetben oly közeli, hogy e szablya dél-dobrudzsai feltűnését egyértelműen a magyar vándorlással magyarázta a lelet feldolgozója, Valerij Jotov. E vélemény igazi súlyát az adja, hogy Valerij Jotovban a koraközépkori fegyverek legkiválóbb bolgár szakértőjét tisztelhetjük, aki 2002-ben éppen e tárgykörben védte meg doktori értekezését. Azaz, miközben az övveretek esetében a magyarországi és bulgáriai leletanyag hasonlósága inkább a közös pontusi (esetleg bizánci?) „gyökerekkel” magyarázható, a szablya esetében egy olyan tárgyról lehet szó, amelyet ténylegesen a honfoglaló magyarok számára termelő fémműves(ek) készített(ek).

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy csak az övveretek, illetve az egyes fegyverek alapján mutatható ki szoros kapcsolat a bolgár és a honfoglaló magyar fémművesség között. Így a fentebb már hivatkozott Stanislav Stanilov hangsúlyosan utal magyarországi párhuzamokra az áttört hajkorongokat tárgyaló munkájában.¹⁰⁴⁸ A kerek kaftánveretek, illetve a levél alakú csüngők párhuzamai is fellelhetők az odarci temető egyes sírjaiban.¹⁰⁴⁹ Kivitelezésük módja és ornamentikájuk azonban nem áll oly közel a honfoglaló magyar leletanyaghoz, mint az övvereteké. Az odarci temető értékelését egy további körülmény, a feltáró által nagy hangsúllyal kezelt besenyő etnikai azonosítás is nehezíti.¹⁰⁵⁰ Egy további, a magyarországi leletanyag értékeléséhez feltétlenül szükséges összefoglalást közölt az ún. oroszán- vagy állatalakos csatokról a fentebb már többször hivatkozott Valentin Pletn'ov.¹⁰⁵¹ Az új leletek bemutatásán túl V. Pletn'ov kutatói alapállása is fontossággal bír. Ő ugyanis e cikkében is ismételten felhívja a kutatás figyelmét a koraközépkori bolgár fémművesség bizánci előképeire. A fentebb elmondottak következtében – akárhogyan is alakul a későbbiekben 10. századi Bulgária és Magyarország fémművességének az összevetése – jóleső érzéssel rögzíthetjük azt, hogy az 1990 utáni két évtized bolgár publikációban több helyen is kitapintható egy pozitív folyamat. Az, hogy Bulgáriában – a „létező szocializmus”

¹⁰⁴⁶ Alison Frantz (1934), 43-76.

¹⁰⁴⁷ Jotov (1992), 141-145.

¹⁰⁴⁸ Stanilov (1993c), 102 – 107. E cikk „hatásfokát” sajnos csökkenti az, hogy szerzője sajnos nem tudott megküzdeni a magyar nevek átírásával. Így nála *Hencida* helynév *Henida*-ként, *Tiszasüly* pedig *Isašjuli*-ként szerepel.

¹⁰⁴⁹ Dončeva – Petkova (2005), 130 – 145, 18 – 22. ábra, 48 – 51. tábla.

¹⁰⁵⁰ Dončeva – Petkova (2005), 171-174. Dončeva-Petkova itt csak megismétli a település besenyő általa vélelmezett etnikai meghatározását: Dončeva-Petkova (1999), 134-144.

rendszerének felszámolása után – a leletfeldolgozás módszertana fokozatosan eltolódik az analízis irányába. Öröndetes tényként szögezhető le az is, hogy az 1990-es évek bolgár régészetében végre helyreállt egy „természetes” értékrend. A koraközépkor esetében is a legnagyobb becsben tartott lelőhelyek elemzése folyik a legprecízebb, más lelőhelyek számára is mintaként felfogható módszertannal.

e.) Horvátország

A horvát középkor-régészet egy sor olyan pozitív, illetve negatív sajátosság halmazaként írható le, amelyek egy jelentős hányada nem konvergál egymással. A pozitív elemek közül első helyen az emelendő ki, hogy az észak-balkáni térségben a horvátországi középkor-régészetben alkalmazott leletfeldolgozási módok hasonlítanak a leginkább a nyugat-európai, pontosabban a német nyelvterületen elemzési elterjedt módszertanhoz, különösen a temetőfeldolgozások esetében. Horvátország régészetében az segítette igen nagy mértékben a német nyelvterületen elterjedt, tipokronológiai módszertan meghonosodását, hogy Bécsben végezte tanulmányait a horvát középkor-kutatásra legnagyobb hatást gyakorló két kutató: a 19-20. század fordulóján tevékenykedő Josip Brunšmid,¹⁰⁵² valamint az 1945 utáni korszakot fémjelző Zdenko Vinski.¹⁰⁵³ A tipokronológiai módszer alkalmazása során Horvátországban kötelező elkészíteni a tárgyak alapos, sokszor kimerítő részletességű leírását, majd pedig szorgos könyvtári munkával össze kell gyűjteni a párhuzamokat – lehetőség szerint az összest. Ugyanakkor azonban az sem kétséges, hogy a nemzeti történeti narratíva elfogadására és alkalmazására irányuló törekvés Horvátországban is apriorisztikus következtetések megtételére csábít(hat)ott, akár egy-egy adott lelet vagy lelőhely korának meghatározásakor, akár pedig az interpretációs keretek kidolgozása során.

A horvát középkor-régészetet jellemző további, sajátos kettősségek is jellemzik, mind a kutatási helyszínek földrajzi megoszlása, mind pedig a kutatás tematikája tekintetében. Azaz, a horvát középkor-régészet, 19. század közepi kezdetei óta két-két egységként: földrajzi szempontból a dalmáciai és az ún. kontinentális Horvátország régészeteként, valamint – a

¹⁰⁵¹ Pletn'ov (1997), 71 – 88.

¹⁰⁵² Brunšmid szerepét a horvát régészetben a közelmúltban elemezte: Rendić – Miočević (1997-1998), 9-12.

¹⁰⁵³ Vinski szerepét a horvát régészetben még életében méltatta Drechsler-Bižić – Simoni et alii (1979-1980), IX – X; Simoni (1979-1980), XI – XV; Jelovina (1987), 9-11. Majd pedig a róla írott nekrológban tette ugyanezt: Sivec (1997), 371.

kutatás tematikája szemszögéből nézve – temető- és épületfeltárások formájában létezik. Horvátország földrajzi fekvése egy megkerülhetetlen adottság, amelyet dolgozatunk írása közben folyamatosan szem előtt kell tartanunk, hogy a tengerparti, illetve szárazföldi helyszíneken folytatott kutatások váltogatott ismertetésével törekedjünk egy teljesebb összkép kialakítására. Ezzel szemben viszont már mindenképp magyaráznunk kell a horvát középkor-régészet kutatási tematikáinak szűk volumenét. A tematikai szűkítés ugyanis magából a középkor-régészeti kutatások horvátországi történetéből, végső soron a kutatás időrendi kereteinek a szintén szűkkeblű meghatározásából következett. A horvát középkor-régészet kutatási tárgyát a 19. század utolsó harmadában fogalmazták meg, szinte mondani sem kell: a nemzeti történeti narratíva jegyében. E narratíva miatt lett a horvát középkor-régészet célja az önálló Horvát Királyság tárgyi hagyatékának a kutatása. Az önálló horvát államiságra fókuszáló kutatási tematika kijelöléséből pedig egyrészt a 11-12. század fordulójára teendő felső időrendi határ adódott, másrészt pedig az is, hogy a Trpimiridák államát szimbolizáló helyszínek, a korabeli felfogás szerint a koraközépkori temetők és templomromok feltárásának kellett válnia a régészeti kutatás tárgyává. E ponton nem mulaszthatjuk el annak a megjegyzését, hogy az önálló horvát államiság korára történt fókuszálás némi magyarellenes élet is hordott magában, hiszen mintegy eleve kizárta a közel 800 éves közös államiság első szakaszának a régészeti eszközökkel folytatott kutatását. Vagyis ismét egy aktuálpolitikai esemény – jelen esetben az 1868-as magyar-horvát kiegyezés – kritikája történt meg egy történeti diszciplínán keresztül.

Tényszerűen megállapítható, hogy e szűkkeblű értelmezés sok tekintetben máig továbböröklődött. Miközben 11. század végénél későbbi épületek régészeti módszerekkel elemezhető maradványainak a vizsgálatát a helyi kutatás inkább tekintette művészettörténeti, mint régészeti témának, lett légyen szó akár templomokról, akár palotákról, akár pedig várakról is. Az építészettörténet ilyen státusát az is erősítette, hogy a dalmáciai középkori templomok már a 19. század második felében felkeltették egyes osztrák és angol építészettörténészek érdeklődését,¹⁰⁵⁴ sőt a bécsi egyetemen, a 19-20. század fordulóján egy sajátos tudományos műhely is kialakult e templomok vizsgálatára,¹⁰⁵⁵ szintén a művészettörténet eszköztárának a bevetésével. A középkor-régészet szűkkeblű értelmezésén talán a telepkutatás meghonosodása tudott volna a legnagyobb mértékben változtatni. Tény azonban, hogy a középkor-régészet ezen ága, az 1940-es évek néhány ígéretesnek tűnő feltárása után, csak az 1990-es években nyert polgárjogot a horvát régészetben.

¹⁰⁵⁴ *Eitelberger von Edelberg (1884); Jackson (1887).*

¹⁰⁵⁵ E műhelymunka egyik eredménye az alábbi mű: *Iveković (1910)*

Lássuk részleteiben is e sajátos kutatástörténetet, külön figyelemmel illetve a leletelemzés módjára vonatkozó adatokat. Az elmondottak következtében nem lehet kétséges, hogy a horvát középkor-régészet eredményeiről igen nehéz, sőt egyenesen lehetetlen egységes képet kialakítani. Egyfelől ugyanis – mondjuk ismét – nem lehet kétséges az, hogy a horvát régészek munkálkodásának sok eleme fejlettebb az észak-balkáni régió más országaiban alkalmazott eljárásoknál. Más oldalról közelítve viszont az is tény, hogy a horvát szakemberek által kivitelezett feltárási és elemzőmunka meglehetősen egyoldalú volt, különösen azt ország szárazföldi részein. Miközben ugyanis a II. világháború utáni időkben a kontinentális Horvátország területén is sikerült integrálni a középkor-régészet kutatási spektrumába a román-kori és a gótikus templomok feltárását, egészen az ezredforduló előtti évtizedig kellett arra várni, hogy feloldódjon a 11. század végi időkorlát, és a falusias települések régészeti kutatása is megindulhasson. Sőt, a feltárási és feldolgozási stratégiák vonatkozásában hosszú időn át kimutatható volt egy további gátló körülmény is, amely tovább árnyalta az amúgy sem egyértelmű összképet. A horvát középkor-régészet által alkalmazott feltárási és stratégiák egy sajátosan negatív jellegzetessége volt és maradt a késés. A modernebb eljárások rend szerint csak az után honosodtak meg a középkor vizsgálatában, hogy magán a horvát régészeten belül már sikeresen alkalmazták őket korábbi régészeti korszakok kutatásában. E tény olyannyira igaz, hogy egészen az 1990-es évekig a horvát középkor-régészetben alig terjedt el a szelvények alkalmazása kutatóárok helyett, és a precízebb, a rétegek megfigyelésére alapozó bontási technika is inkább csak elvi szinten volt ismert. Tegyük hozzá azonnal: e technikára a temetőfeltárások egy jelentős hányadánál csak korlátozott mértékben, a sírgödör belsejének a kibontása során volt szükség.

Pedig a 18-19. század fordulójára tehető kezdetek igencsak előremutatóak voltak. A horvát középkor-régészetnek előkelő helyet biztosít az észak-balkáni régióban a két évszázadot is meghaladó kutatástörténet. Mind Zágrábban, mind pedig Dalmácia nagyobb városaiban a 19. század eleji nemzeti ébredés, az ún. illír mozgalom keltette fel az értelmiség érdeklődését a nemzeti múlt gyakorlati szintű kutatása iránt. Ekkor indult meg a régiségek szervezett gyűjtése. A 19. század eleje előtt ugyanis csak egyes egyháziak, papok és szerzetesek foglalkoztak régiségekkel, eredményeikkel leginkább egymás számára megfogalmazva. Érdeklődésük homlokterében pedig a görög-római régiségek álltak, különösen Dalmáciában.¹⁰⁵⁶ Kivételt e tendencia alól jószerivel csak egyes boszniai horvát ferencesek jelentettek, pl. a hamisításairól elhíresült Marnavich/Marnavics Tomkó János,

---

¹⁰⁵⁶ Bulić (1925), 18

(horvátul: Ivan Tomko Mrnavić) akinek hírhedt oklevél-hamisításairól fentebb már is szoltunk.¹⁰⁵⁷ A boszniai ferencesek ugyanis teljes tudatossággal gyűjtötték nemcsak saját hazájuk, hanem az összes környező ország középkori régiségeit is, különös tekintettel a katolikus egyházhoz köthető darabokra.¹⁰⁵⁸ Ha pedig a régiségek iránt érdeklődő horvát egyháziak el is jutottak megfigyeléseik írásos rögzítéséhez, műveiket nem otthon jelentették meg. Munkáik vagy Pesten, vagy Bécsben, vagy Velencében láttak napvilágot, latin, német, illetve olasz nyelven.¹⁰⁵⁹ Sőt, jórészt a 18. század végéig tartó, helyi érdektelenséggel magyarázható az is, hogy az első horvát régész Katanchich Péter (horvátul: Matija Petar Katančić) nem Zágrábban, hanem a pesti egyetemen vezetett régészeti kurzusokat, 1795 és 1800 között.¹⁰⁶⁰

A régészeti intézményrendszer horvátországi kialakulása kapcsán csak egyetlen dátumra utalnánk: 1846-ban indult meg Zágrábban, a későbbiekben sok néven szereplő központi régészeti múzeum, alapításakor azonban még a *Hrvatski Narodni Muzej* (=Horvát Nemzeti Múzeum¹⁰⁶¹) névvel illetett intézmény szervezése.¹⁰⁶² Az intézmény fennállásának első fél évszázadában a régészeti leletek, jórészt római-kori tárgyak adományozása biztosította a gyarapodást.¹⁰⁶³ A középkor-régészet helyi születése így nem is a fenti dátumhoz köthető. A térség több további államához hasonlóan a horvát középkor-régészet is rendelkezik egy másik mondhatni szimbolikus kezdőévvvel. Ez 1871 volt, amikor egymással párhuzamosan napvilágra került egy dalmáciai, kardinális jelentőségű epigráfiai emlék, valamint egy szlavóniai, 10–11. századi temető első néhány sírja. Közép-Dalmáciában a Gornji Muć nevű falu templomában, a felújítási munkálatok során került kiásásra egy oltárrekesztő kőlap, rajta Branimir kenéz (879-888/892) votív feliratával, amely őt *dux Croatorum* címmel szerepelteti.¹⁰⁶⁴ Az első ásatás pedig az ún. kontinentális Horvátországban folyt, Šime Ljubić vezetésével. Az 1871-es terepmunka helyszíne a Veliki Bukovec nevű szlavóniai falu belterülete volt, a Draskovits (=Drašković) - kastély kertje.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁵⁷ Ténykedését magyarul összefoglalta: *Karácsonyi* (1913), 1-11.

¹⁰⁵⁸ A bosnyák ferencesek koraújkori, régészeti jellegű tárgyakra is kiterjedő régiséggyűjtését egy zágrábi, 1988-as kiállítás dolgozta fel, mindmáig fel nem múltott részletességgel. Katalógusa: *N. N. (szerk.) (kiáll. kat.)* (1988).

¹⁰⁵⁹ Munkásságukat enciklopédikus rövideggel áttekinti: *Šeper* (1955b), 171.

¹⁰⁶⁰ *Vinski* (1966b), 582-583.

¹⁰⁶¹ *Mirnik* (1996), 17.

¹⁰⁶² *Szabo, A.* (1996), 35.

¹⁰⁶³ Az 1868 és 1875 közötti gyarapodási jegyzéket közli: *Luetić* (2001), 217-264.

¹⁰⁶⁴ A Branimir-felirat jelentőségét méltatja: *Jelovina* (1992), 11. Jó minőségű fényképe: *Petricioli* (1986), 115. old., 60. kép.

¹⁰⁶⁵ *Ljubić* (1871), 193; *Tomičić* (1991), 95.

A két lelet szimbolikus értékű, abban az értelemben is, hogy a kutatás fontosabb vonulatait mintegy egy évszázadra, sőt máig ható érvénnyel meghatározta. A horvát régészet – amint erre fentebb már utaltunk – hagyományosan két részből áll: a dalmáciai és az ún. kontinentális kutatásból. Dalmáciában a terepmunkák célja mind a monumentális építészet maradványainak, mind pedig a korai középkori temetkezések a feltárása, a kontinentális Horvátországban viszont a temetőfeltárás volt és maradt egészen 1990-ig a középkor-régészet egyetlen ága.

Dalmáciában a trpimirida Horvát Királyságra utaló feliratos emlékek gyűjtése vált a fő feladattá. Mivel pedig a votív feliratokat – amint ezt a Gornji Muć-i kőfaragvány¹⁰⁶⁶ bizonyította – rend szerint a templombelsőt egykor két részre osztó oltárrekesztőkre vésték fel, a templomfeltárás vált a nemzeti régészet elsőrendű feladatává. A templomok körüli sírmezők kutatása a 19-20. század fordulóján még egyértelműen másodrangú szerepet játszott az epigráfiai emlékek mögött, annak ellenére is, hogy e korszakban sikerült feltárni több, kardinális fontosságú óhorvát sírt. Az epigráfia iránti érdeklődést a napvilágra került feliratok egy részének egyértelműen horvát kontextusán túl az is biztosította, hogy a dalmáciai horvát régészet egyik alapítója, Frane Bulić klasszika archeológiai képzettséggel rendelkezett, és élénken érdeklődött a latin epigráfia iránt. Bulić személye nemcsak vitathatatlan műveltsége és szervezőkészsége miatt érdemel figyelmet, hanem annak következtében, hogy kutatásaiban mintegy integrálni tudta a dalmáciai humánértelmisség horvát, illetve autonomista része által egymással szembe állított klasszika archaeológiai és óhorvát régiségek iránti érdeklődést.¹⁰⁶⁷

A két egykori horvát királyi központ: Knin és Solin környezetében folyt fontosabb feltárások többsége az 1918 előtti időszakban. A terepmunkák kivitelezése és az új eredmények közzélése jórészt két személynek, a fentebb már utalt Frane Bulićnak és Lujo Marunnak volt köszönhető. Bulić személyéről még annyi jegyzendő meg, hogy felszentelt papként és a spalatoj/spliti gimnázium tanáraként végezte régészeti ásatásait. Marun pedig egy antikváriusi szemlélettel megáldott ferences szerzetes volt, aki leletgyűjtéseit és ásatásait az önmaga által alapított knini múzeum gyarapítására használta fel. Sőt ugyanő folyóiratot is alapított leletei közzétételére, némiképp fellengzős *Starohrvatska prosvjeta* (=Óhorvát művelődés) címmel. A régészeti adatközlés egy olyan helyi orgánumát teremtette meg, amely máig fennmaradt, igaz kétszeri újraalapítás árán.

¹⁰⁶⁶ A Branimir-felirat jelentőségét méltatja: Jelovina (1992), 11. Jó minőségű fényképe: Petricoli (1986), 115. old., 60. kép.

¹⁰⁶⁷ Bulić munkásságának a legújabb összefoglalásában e klasszika archeológiai vonulat oly erős, hogy méltatása mellett egészen egyszerűen még a pusztá említés szintjén is elmaradt a laudált személy érdemeinek a taglalása az óhorvát régiségek kutatásában: Cambi (1986), 25-55.

Az 1918 előtti Dalmáciában általában akkor került egy-egy új lelőhely a hivatkozott kutatók látóterébe, ha az általuk a régészetnek megnyert helyi gazdálkodók egy-egy koraközépkori kőfaragványt bevitték a knini múzeumba, vagy a spalatói/spliti gimnáziumba. Egy-egy jellegzetes példaként a már utalt Gornji Muć-i Branimir-felirat,¹⁰⁶⁸ két további, szintén Branimir fejedelemhez köthető felirat a Benkovac melletti Šopotból,¹⁰⁶⁹ illetve a nini Sv. Mihovil-titulusú templomból,¹⁰⁷⁰ a Knin melletti Uzdolje határában, a Sv. Luka titulusú templom romjai közt lelt Mutimir-felirat,¹⁰⁷¹ amelyen az uralkodót *Muncimir princeps* néven említik, a solini Ilona királyné-felirat,¹⁰⁷² valamint – végül, de nem utolsó sorban – a Solin egy másik, Rižinice nevű dűlőjéből származó oltárkesztő-részlet¹⁰⁷³ említhető, egyik hosszoldalán a *pro duce Trepim[ero]* felirat-töredékkal. A kutatás menete is jellegzetes, különösen az utóbbi kőfaragvány esetében. Frane Bulić a Trpimir-felirat megismerése nyomán indított ásatást az adott helyszínen 1895-ben, és tárt itt fel egy 9. századra keltezett templomot. A dalmáciai régészeti kutatás első, 1918 előtti szakaszára igencsak jellemző volt az, hogy a terepmunka az első régészeti műhelyek, azaz a spalatói/spliti és a knini múzeum közelében elterülő területeken folyt.

Az első múzeumoktól, sőt a nagyobb városoktól távol eső területeken a leletek előkerülése és gyűjtése még évtizedekig múzeumi felügyelet nélkül folyt. Egyetlen, jellemző, sőt kicsit anekdotaszerű adalékként a Metković nevű Neretva-parti falu határában elterülő Naron kutatásának a kezdeteire utalunk.¹⁰⁷⁴ A lelőhely, mai nevén Metković – Vid egyébiránt a hercegovinai-dalmáciai határvonal közvetlen közelében fekszik, ami – mondhatni a régióban természetesnek tekinthető módon – igencsak nehezítette kutatásait. 1878-ban látogatta meg Naron romvárosát egy angol régész Sir Arthur Evans, a knossosi palota későbbi feltárója.¹⁰⁷⁵ A lelőhelyen Evans két faragványt, két római kori női büsztöt szerzett, keménykalapjáért cserélve el őket! A két fej Evans nagy-britanniai magángyűjteményébe került. Így azokat – gyűjteménye más darabjaival együtt – az oxfordi Ashmolean Museumnak adományozta Evans özvegye, fíjre 1941-es halála után.

¹⁰⁶⁸ Klaić, N. (1975), 249. old., felső számozatlan ábra. A Branimir-felirat jelentőségét méltatja: Jelovina (1992), 11. Jó minőségű fényképe: Petricoli (1986), 115. old., 60. kép.

¹⁰⁶⁹ Klaić, N. (1975), 249. old., középső, számozatlan ábra.

¹⁰⁷⁰ Klaić, N. (1975), 249. old., alsó, számozatlan ábra.

¹⁰⁷¹ Klaić, N. (1975), 261. old., alsó, számozatlan ábra.

¹⁰⁷² Klaić, N. (1975), 320. old.

¹⁰⁷³ Klaić, N. (1975), 228. old., alsó, számozatlan ábra.

¹⁰⁷⁴ <http://www.metkovic.hr/narona/iskapanja.htm> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

¹⁰⁷⁵ Adatok sorát közli Sir Arthur Evans Észak-Balkán iránti érdeklődéséről Makkay (1997), 1339-1354.

A két naronai büszt sorsát több nézőpontból is szemlélhetjük. Oly módon is, hogy e folyamat a kulturális örökség elidegenítésének egy klasszikus példája, a 19. század utolsó harmadából. De oly módon is, hogy a két faragvány így legalább megmaradt az utókor számára. Ez utóbbi szempont jogosságát a 20-21. század fordulójának az eseménysora is igazolni látszik. 2005-ben az egyik fej visszakerült Metkoviába, az újonnan kialakított kőtárba, az oxfordi múzeum tartós letéteként. Visszakerülését a spalato/spliti Emilio Marin ténykedése segítette, az 1990 utáni években. Ő ugyanis kiderítette, hogy a naronai lelőhely későbbi feltárásai során előkerült a szobor törzse, így a darabokból másfél évezred után helyre lehetett állítani az egykori faragványt.¹⁰⁷⁶

A terepmunka kivitelezése az ún. kontinentális Horvátország területén került előbb szervezett keretek közé, a zágrábi egyetem és a központi régészeti múzeumban is tevékenykedő Šime Ljubić, majd Josip Brunšmid által. A szlavóniai és szerémségi, 10–11. századi, soros temetők közül a Bijelo brdo-i tett szert legnagyobb hírnévre. E temető nem a feltárások korai megindulásának, vagy a megfigyelések minőségének köszönhetette ismertségét. Amikor ugyanis Karlo (Egyes írásokban: Karl) Nuber és Josip Purić 1895-ben nekifogott annak, hogy kibontsa a hivatkozott falu belterületén megbolygatott sírokat, már más szlavóniai lelőhelyekről – nemcsak Veliki Bukovecről, hanem pl. Kloštar Podravskiból is – ismertek voltak 10–11. századi sírok.¹⁰⁷⁷ Sőt Nuber és Purić sírbontó technikája is jelentősen elmaradt a kor színvonala mögött.¹⁰⁷⁸ A Bijelo brdo-i lelőhely annak következtében vált megkerülhetetlen hivatkozási ponttá, hogy Josip Brunšmid e temető alapján vélte elkülöníthetőnek a honfoglalás során magyar fennhatóság alá került szlávok hagyatékát, és ezért a soros temetőket *Bijelo brdo-i kultúrának* nevezte el.¹⁰⁷⁹ Így vált a korszak kutatásának egyik alapfogalmává egy kicsiny, Eszék-környéki, a szláv nyelveket nem beszélő kutatók számára gyakorlatilag kimondhatatlan falu neve. E hírnévhez azonban az is kellett, hogy a 10–11. századi, soros temetők ilyen megnevezését, és a név által sugallt szláv tartalmat

¹⁰⁷⁶ <http://www.metkovic.hr/narona/iskapanja.htm> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)

¹⁰⁷⁷ Fleischer (1886), 21.

¹⁰⁷⁸ Áttételes formában utal erre, a dokumentáció hiányosságait említve: Tomićić (1991), 97.

¹⁰⁷⁹ Brunšmid (1903-1904), 83-86. A *Bijelo brdo-i kultúra* tartalmáról lásd Bálint (1991), 159-193. E helyen kell megjegyeznünk, hogy az egyes délszláv szakirodalmakban elég nagy – és az e nyelveket nem beszélő szakemberek számára nehezen követhető – változatosság uralkodik az adott lelőhely-név első tagjának vonatkozásában, hiszen az adott név feltűnik *Bijelo*, *Bjelo* vagy *Belo* formában is. Annak következtében, hogy a „fehér” melléknév semleges nemű alakja az irodalmi horvátban *bijelo*-ként, a szerbben *belo*-ként hangzik. Sőt, a nyugat-szerémségi, valamint kelet-szlavóniai horvátok egy olyan nyelvjárást beszélnek, amely az adott szót *bjelo*-ként (tehát a közbeiktatott „j” hang nélkül) ejti. Az egységesítés érdekében mi következetesen az irodalmi horvát alakot, azaz a „bijelo”-t használjuk.

Hampel József is elfogadja.¹⁰⁸⁰ A 19. század végén kivitelezett temetőásatások szervezési képlete is évtizedekre meghatározta a kontinentális Horvátország népvándorlás-kori régészetét. A temetőfeltárásokat hagyományosan egy vagy két fő vezette, az észak-balkáni térség keleti felére olyannyira jellemző teammunka gyakorlata a horvát régészetben – a nagyobb volumenű dalmáciai épületfeltárások kivételével – nem honosodott meg.

Fentebb már utaltunk arra, hogyan lett a nemzeti történeti narratívának megfelelően középkor-régészet felső határa Horvátországban a 11-12. század fordulója. Az ilyen időrendi kereteknek került kialakításra egy olyan „felosztás”, amely szerint az önálló Horvát Királyság megszűnése után épült templomok, paloták és várak a művészettörténeti szempontokra figyelő műemlékvédelem hatáskörébe tartoznak. Ezt az elvet Tadija Smičiklas, (magyar nyelvű publikációkban: Smičiklas Tádé) a horvát műemlékvédelmi hivatal első elnöke fektette le, 1910-ben.¹⁰⁸¹ Oly módon gondolkodott tehát, hogy a régészet és a műemlékvédelem „illetőségi területe” mintegy időrendileg kettéoszlik, és a két tudományág közötti határvonal a 11–12. század fordulóján húzható meg. Vélekedését átvette ifjú tanítványa, Gjuro (1920 előtti munkáiban: Đuro) Szabo,¹⁰⁸² aki e felosztást következetesen alkalmazta a két világháború közötti időszakban, mind a horvátországi és szlavóniai várakról, mind pedig a falusi templomokról írott összefoglalásában.¹⁰⁸³ Az 1945 előtti műemlékvédelem vonatkozásában még arra is utalni kell, hogy a köznépi építészet történeti korú emlékeinek a kutatása nemigen keltette fel a kontinentális Horvátországban ténykedő építésztörténészek érdeklődését. Annak következtében, hogy az ilyen épületek között alig

¹⁰⁸⁰ Hampel József egy, a nagyközönségnek szánt összefoglalásában fejtette ki leginkább határozott módon a szláv etnikai azonosítás “kiterjesztett” kritériumait: *Hampel (é. n.)*, 119-120. A tudományos szakközönség számára írt elemzéseiben Hampel ennél sokkal visszafogottabb volt. Így például az *Alterthümer*-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a koraközépkori Kárpát-medencében, az etnikai csoportok sokasága miatt nem szabad a hullámvonalköteget a szláv etnikai azonosítás egyértelmű kritériumának tekinteni: *Hampel (1905)*, I. köt., 143.

¹⁰⁸¹ A horvát műemlékvédelmi hivatal 1918 előtti ténykedéséről lásd: *Horvat, A. (1976-1977)*, 7-29.

¹⁰⁸² *Szabo, Gj. (1911)*, 40-60. Gjuro Szabo életútjáról lásd: *Grković (2010)*. Đuro (1920-tól Gjuro) Szabo nevének a helyesírásához érdemes néhány megjegyzést fűzni. Keresztnevének Gjuro formája a horvát helyesírás szempontjából már az I. világháború után is archaikus volt. 1918 utáni használata talán azzal függhetett össze, hogy használója a régi horvát helyesírás, tehát áttételesen a horvát különállás mellett igyekezett így is elkötelezettségét szemléltetni. A vezetéknevről: a magyar szakirodalomban, és itt is első sorban a vártörténeti szakirodalomban előfordul, hogy “javítják” Gjuro Szabo – tegyük hozzá azonnal: a magyar helyesírás szerint helytelen formájú – vezetéknevét Szabóra. Ez téves! Szabo horvát ember volt, aki – munkáinak tanulsága szerint – magyarul feltehetően alig, vagy egyáltalán nem tudott. Így a munkáiban több alkalommal is hivatkozott a nagybörzsönyi templomra, nevét azonban egyszer sem tudta helyesen leírni. El kell tehát fogadnunk, hogy ő, a horvát helyesírás általa használt változatának a szemszögéből nézve, helyesen írta le saját nevét, akkor is, ha az o-ról az ékezet a magyar helyesírás szemszögéből fájdalmasan hiányzik.

¹⁰⁸³ *Szabo, Gj. (1920); Szabo, Gj. (1929)*.

volt középkori, valamint művészettörténeti szempontból is értékelhető részlet is alig akadt rajtuk – legalábbis a századforduló horvát felfogása szerint.

A falusias települések régészeti kutatása ellen pedig nemcsak e helyszínek különlegesnek semmiképp sem nevezhető jellege hatott, hanem egy további körülmény is. Horvátországban a középkori településtopográfia kutatása – magyarországi hatásra – a történeti kutatások részeként honosodott meg. A magyar hatás igazolására elegendő arra utalni, hogy Csánki Dezső történeti topográfiáját¹⁰⁸⁴ használta alpműként az adott kutatási területet Horvátországban meghonosító Josip Bösendorfer¹⁰⁸⁵ és Julije Kempf¹⁰⁸⁶. E tény az egyes művek megjelenésének időpontja önmagában is bizonyítja: Bösendorfer és Kempf 1910-ben, Csánki pedig 1892-ben adta ki történeti földrajzának második, a középkori Magyarország déli megyéit bemutató kötetét. Sőt, bár erre a horvát kutatás csak ritkán utal, a két horvát szerző Csánki adatait vette át, egészítgette ki és bírálta felül a Nyugat-Szerémség és Kelet-Szlavónia középkori történeti földrajzát rekonstruálni igyekvő munkájukban. Bösendorfer és Kempf is csak egy-egy elszórt, fél mondatnál szinte sohasem hosszabb utalást tett arról, hogy az adott faluhely topográfiai helyének a meghatározását a helyszín ismerete és egyes esetekben feltehetően a bejárása alapján is tette meg. A régészeti topográfiai módszer alkalmazása tehát egy említésre is alig érdemes körülményként szerepel e történeti topográfusok munkáikban. Tegyük hozzá azonnal Bösendorfer és Kempf ebben is mesterüket követték: már Csánki munkáiban is olvashatók hasonló utalások, számos elenyészett középkori falu helyének a megjelölésénél. Az egykori települések azonosításánál Csánki nagy biztonsággal hivatkozott dűlőnevekre, sőt egyes, sajnos csak ritka esetekben még régészeti jellegű megfigyeléseket is rögzít. Dolgozatunk tematikája miatt külön kiemelő, hogy a Dráva- Száva-közén fekvő megyékben is így járt el.¹⁰⁸⁷ A régészeti topográfiának tehát a Nyugat-Szerémségben és Szlavónia keleti részén egy évszázadnál is hosszabb hagyománya van, még akkor is, ha ezt a tény a régészek mai nemzedéke már nem szokta számon tartani.

A két világháború közötti évtizedek horvát régészetében alig folyt a leletgyűjtés, és az értelmezés keretei is beszűkültek. Következett ez a muzeológia általános stagnálásából, a rendelkezésre álló anyagi javak rendkívül alacsony mértékéből.¹⁰⁸⁸ Amikor pedig a két világháború közötti időszakban a zágrábi régészeti múzeum szakemberei meg is látogattak

¹⁰⁸⁴ Csánki (1890-1913).

¹⁰⁸⁵ Bösendorfer (1910).

¹⁰⁸⁶ Kempf (1910).

¹⁰⁸⁷ Csánki (1892), 2. kötet 228-450.

¹⁰⁸⁸ Elismeri e tény a jugoszláv állameszme iránt igencsak elfogult (de egyben a szerb hegemoniát is természetesnek tekintő): Kumović (2001), 109.

egy-egy adott helyszínt a szórványként napvilágra került leletek hitelesítése érdekében, átfogó munkálatok akkor sem indulhattak. Mint cseppben a tenger, tükrözi a leletfelderítés körüli problémákat a čadavica leletek előkerülésének a története.¹⁰⁸⁹ A szlavóniai népvándorlás-kor talán legérdekesebb leletegyüttesét vízszabályozási munkák során ásták ki, 1929-ben. A helyszínre kiszálló Viktor Hoffillernek csak arra nyílt alkalm, hogy a munkásoktól feljegyezze a lelőkörülményeket, és a két(?) csontvázas sírt megbolygató munkásoktól a még meglevő leleteket felvásárolja.¹⁰⁹⁰ (A sírok száma a későbbiekben is kérdéses maradt, a kutatás a leletegyüttest egyetlen férfisír mellékleteként szokta értelmezni.) A leletek a biztonságot jelentő zágrábi *Arheološki muzej* gyűjteményébe kerültek,¹⁰⁹¹ a lelőhely további kutatása viszont elmaradt. Sőt a hitelesítés azóta is várat magára! A hitelesítő ásatás elmaradása nem magyarázható csupán a turbulens történeti körülményekkel, e tény pontos tükrö a horvát népvándorlás-kor kutatói által felállított értékpreferenciáknak.

Hasonlót tapasztalni a két világháború közötti Dalmáciában is. E földrajzi kötegben is hiányzott a véletlenszerűen napvilágra kerülő leletek hitelesítésére fordítható anyagi keret. Ennek következtében nem lehetett megvizsgálni például a 8. századi ékszerművesség szempontjából kardinális jelentőségű leletegyüttest tartalmazó trilji sír környezetét, amikor annak leletei – némi huzavona árán – mégis múzeumba kerültek.¹⁰⁹²

Az anyagi háttér beszűkülését szemlélteti néhány nagy ásatás 1919 és 1941 közötti kényszerű leállása is. Az adott időszakban az Sz. H. Sz. Királyság majd Jugoszlávia kulturális kormányzatai csak a műemlékvédelemhez kapcsolódó munkák jelentőségét voltak hajlandók átlátni. Különösen akkor, ha akadt neves külföldi professzor, aki beszállt egy-egy ásatás vezetésébe. Elévülhetetlen érdemeket szerzett például a dán Ejnar Dyggve,¹⁰⁹³ nemcsak elemzései¹⁰⁹⁴ révén, hanem annak okán is, hogy tevékeny részt vállalt két középkori ásatás szervezésében és lebonyolításában is. Ejnar Dyggve és Niko Abramić vezetésével sikerült feltárni 1927–28-ban a Nin/Nona városában álló, Szűz Mária-titulusú (=Sv. Marija)

¹⁰⁸⁹ A leletegyüttes két alapközlése: *Fettich (1941-1942)*, 55-61; *Fettich (1951)*, 16.

¹⁰⁹⁰ A lelőkörülményekről lásd: *Fettich (1941-1942)*, 55-61; *Fettich (1951)*, 16.

¹⁰⁹¹ Az őrzési helyre annak következtében kellett hangsúlyosan utalni, hogy azt *Fettich (1951)*, 16 pontatlanul adta meg. A leletegyüttes nem a zágrábi Tudományos Akadémia (Pontosabban: a zágrábi székhelyű Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia) múzeuma őrizte, hanem az adott időben még az akadémia székházából ki nem költözött, és azóta egy további névváltáson átesett *Arheološki muzej* őrzi, amint ezt maga *Fettich (1941-1942)*, 55 is pontosan rögzítette.

¹⁰⁹² *Karaman (1921)*, 243-263; *Jelovina (1986b)*, 63. A trilji sír leleteiről egy kisméretű, de mégis jól használható fotót közöl: *Vinski (1986a)*, 125. old., 73. kép.

¹⁰⁹³ Életútját ismerteti: *Haugsted (é.n.)*.

¹⁰⁹⁴ Közleményei az alábbi gyűjteményes kötetben olvashatók: *Dyggve (1989)*.

templomot.¹⁰⁹⁵ Majd pedig Dyggve Spalato/Split mellett ásatott, az antik Salona városának a romjai között. Megjegyezendő, hogy e földmunkákat nem a közönsnek kikiáltott délszláv állam kulturális kormányszata pénzelte, hanem egy amatőr történelemkutató egyesület a *Bihać* (= *Bihać - Hrvatsko Društvo za Istraživanje Domaće Povijesti*). Horvát vonatkozásban ez volt az egyetlen olyan szervezet, amely a két világháború közötti időszakban célzottan végzett koraközépkori temetőfeltárásokat.¹⁰⁹⁶ A Bihać szervezésében sikerült feltárni az 1930-as években több további, óhorvát temetőt is. Közülük Mravinci vált a legjelentősebbé. Annak következtében, hogy e lelőhelyet tekintette Ljubo Karaman etalonnak, amikor 1940-ben az óhorvát temetők emlékanyagát összefoglalta.¹⁰⁹⁷

Bár Dalmáciában a középkor-régészeti feltárások száma 1918 és 1941 a minimálisra csökkent, mégis éppen ebben az időszakban, egészen pontosan 1930-ban jelent meg Ljubo Karaman fentebb már utalt, programalkotó, azaz a kőfaragványok és a temetők elemzésének a módszertanát hosszú évtizedekre lefektető munkája, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* (= A horvát történelem bölcsőjéből) címmel.¹⁰⁹⁸ A Ljubo Karaman által lefektetett eljárásrend szerint az egyes tárgyak a részletekbe menő tipológiai leírását és az összes helyi párhuzam felsorolását kellett első helyen megtenni a temetők elemzése során. A hivatkozott műben azonban nemcsak a temetők, hanem a templomok és a kőfaragványok vizsgálatának a mikéntje is megtalálható. A monumentális építészetet elemző Ljubo Karaman egészen tudatosan elhatárolódott saját kora olasz művészettörténetétől. Munkájában – kimondatlanul is – az osztrák műemlékvédelem legnagyobb alakját, Richard Eitelberger von Edelberget¹⁰⁹⁹ igyekezett követni és meghaladni. Sőt, mondhatni teljesen antimodernista módon, a számára kortárs bécsi kutatót, Josef Strzygowski is mintegy az eitelbergeri szemlélet alkalmazásával bírálta. Tegyük hozzá jogosan: az óhorvát építészetéről értekező Strzygowski¹¹⁰⁰ oly mértékig csapongó gondolatmeneteket tett közzé az 1920-as évek végén, hogy eljárása még a jó meglátásait is hiteltelenítette. Eitelberger érvrendszerének elsajátítását Karaman számára az is kézenfekvővé tette, hogy bécsi művészettörténész még a 19. század vége előtt bejárta Dalmáciát, és személyes vizsgálódásai alapján készítette el a dalmát egyházi műemlékek első összefoglalását.

¹⁰⁹⁵ A lelőhely kutatástörténetét összeállította: *Belošević (1980)*, 17. old. 26. j.

¹⁰⁹⁶ *Belošević (1980)*, 16.

¹⁰⁹⁷ *Karaman (1940)*, 11-100.

¹⁰⁹⁸ *Karaman (1930)*.

¹⁰⁹⁹ *Eitelberger von Edelberg (1884)*

¹¹⁰⁰ *Strzygowski (1929)*.

A horvátországi régészeti ásatások elégtelen szintű pénzelése, és ez által a kutatás elszorvasztása egyáltalán nem tekinthető egy véletlenszerű jelenségnek. Hátterében – mint cseppben a tenger – a nagyszerb nacionalizmus sejlik fel, amely tudatosan visszafejleszteni igyekezett mindent, ami a horvát önállóságra utalt, a két világháború közötti korszakban (is). Az 1919 és 1941 közötti korszak belgrádi irányításának a horvát „különút” iránt teljesen érzéketlen, központosító kultúrpolitikája igencsak hozzájárult ahhoz, hogy a horvát humán értelmiség egy jelentős hányadában elégedetlenség és csalódottság alakuljon ki a közösnek kikiáltott délszláv állammal szemben. Egy olyan ellenszenv, amely végül is pozitív fejleményként kezelte a királyi Jugoszlávia 1941-es megtámadását, és gyors felbomlását.

Az 1941 - 45 közötti időszakban sem kerülhetett sor Horvátországban kiterjedtebb feltárásokra, új módszerek bevezetésére. A náci mintaállamként megszervezett, Független Horvát Államban, az ustaša terror által kiváltott belháború miatt nem lehetett nekifogni a kutatás adatállományát mintegy megteremtő leletbejelentő hálózat kiépítésének, és a leletmentő feltárásoknak is el kellett maradniuk. A náci terror által kiváltott belháború miatt régészeti leletbegyűjtésnek még azt elemi feltételei sem léteztek. Egyetlen konkrét terepmunkára találtunk adatokat: Mirko Šeper bejárta a Nyugat-Szerémség és/vagy Szlavónia egyes kistájakait, korai szláv földvárak fellelése érdekében.¹¹⁰¹

A belháború során egyik harcoló fél sem volt tekintettel a kulturális örökségre. A rossz példával a horvát náci mozgalom tagjai, az ustašák igencsak elől jártak. Azáltal, hogy már 1941 nyarán megkezdték a szerb pravoszláv kolostorok tudatos kifosztását és rombolását, különösen nagyra nőtt országuk legkeletebbi részén, a Szerémségben.¹¹⁰² A háború későbbi éveiben azonban nemcsak az ustašák, hanem a Jugoszláv Kommunista Párt által szervezett partizánmozgalom tagjai is jelentős mértékben kivették a részüket az egyházi épületek és egyéb műkincsek pusztításában.¹¹⁰³ Míg azonban az ustašák célpontjai mindvégig a szerb templomok és kolostorok maradtak, a Tito-partizánok konfesszionális különbség nélkül pusztították mind az egyházi épületeket, mind pedig az osztályellenségnek kikiáltott nagybirtokosok kastélyait.

A kontinentális Horvátországban, az 1945 utáni időszakban több ponton is történt előrelépés a régészeti adatgyűjtés módszereiben, a középkor-régészetet övező gyanakvás légkörének ellenére is. Az 1940-es évek második felében kísérlet történt a településrégészet meghonosítására, a földvárkutatás meghonosítása révén. Zdenko Vinski Ludbreg falu

¹¹⁰¹ Šeper (1955a), 45-58.

¹¹⁰² A fruskagórai ortodox kolostorok 1940-44 közötti rombolását részletesen, de érzelmektől egyáltalán nem mentesen leírta: Davidov (1992), 25-53.

határában, terepbejárással igyekezett meglesni a korai, azaz 7–9. századi szláv földvárakat, a niederle kutatási elveknek megfelelően.¹¹⁰⁴ 1949-ben pedig, egy útépités alkalmával, Zdenko Vinski, oldalán feleségével Ksenija Vinski Gasparinivel, egy másik helyszínen, a Szlavonbród (Slavonski brod) melletti Mrsunjski lugban is kibontott egy kisvárat.¹¹⁰⁵ A korai várak kutatása azonban az 1950-es évek közepéig így is elhalt, jórészt az összegyűjtött forrásanyag, értsd: kerámia tipológiájának kidolgozatlansága, és az ebből következő keltezési nehézségek miatt. 1954 már maga Vinski is sírleletek alapján igyekezett meghatározni a korai szláv kerámiát¹¹⁰⁶

A temetők, pontosabban a temetőekben kibontott ékszerek tipokronológiai elemzése került ismét előtérbe. E ponton sikerült újabb forrásanyagot bevonni a kutatásba. Az 1945 utáni években történt meg Horvátországban a vidéki múzeumhálózat kiépítése. Azaz, megtörtént egy olyan hálózat kialakítása, amely helyi szinten, mondhatni primer módon regisztrálta a lelőhelyeket, és – lehetőség szerint – a szórványleletek összegyűjtését is végezte, valamint – egy-egy adott esetben – leletmentést is folytatott. Az agilisabb helyi múzeumok pedig a korábbi ismert temetők állapotfelmérését, illetve leletmentését is megindították. A legismertebb példák a századfordulón megindított Bijelo brdo-i lelőhely további feltárása,¹¹⁰⁷ valamint a Vukovár (horv.: Vukovar) – Lijeva bara-i¹¹⁰⁸ sírmező kibontása. E két esetben a helyi, azaz az eszéki, illetve a vukovári múzeum szakemberei zágrábi segítséggel, az *Arheološki muzej* (=Régészeti Múzeum) kötött együttműködés által oldották meg a terepmunka kivitelezését. A megállapodás folyományaként a zágrábi intézmény szakemberei: Slavenka Ercegović, illetve Zdenko Vinski vezethette a feltárásokat.

¹¹⁰³ Elsőként utal erre egy fruskagórai ortodox kolostor vonatkozásában *Davidov* (1992), 49.

¹¹⁰⁴ *Vinski* (1949a), 223-241. A Sv. Petar Ludbreški nevű várhelyről lásd még: *Simoni* (1983), 75, 78.

¹¹⁰⁵ *Vinski – Vinski-Gasparini* (1950).

¹¹⁰⁶ *Vinski* (1954a), 71-82.

¹¹⁰⁷ *Ercegović (=Ercegović-Pavlović)* (1958), 165-186. Az egyes munkálatok időrendjét tisztázta: *Tomičić* (1991), 95-148.

¹¹⁰⁸ *Vinski* (1955a), 231-255; *Vinski* (1959), 99-109. E ponton magáról a település nevérol is szólnunk kell. Az átlagosnál is nagyobb bizonytalanság mutatkozik az adott helyiség magyar nevének használata során. Kiindulópontként leszögezendő, hogy a középkori Valkó vármegye székhelyének Valkóvár volt a magyar neve (*Csánki* (1890-1913), 2. köt., 277, 289). E név azonban, feltehetően már a török hódoltság kezdeti időszakában elenyészett. A 16. század utolsó harmadában a települést már Vukovár néven tartják számon az itt átutazó, jórészt német nemzetiségű, császári követek. A magyar helynév 18. század eleji újjáéledését megakadályozta az, hogy Szerém vármegyét a Határörvidékhez sorolták, majd pedig a civil rész Horvátország, és ezen belül is Szlavónia részévé vált, és ezt az állapotot az 1868-as magyar – horvát kiegyezés is szentesítette. Így Valkó megye székhelye a 19. század-végi magyar helynévtárak szerint is *Vukovár*, azaz a horvát/szerb névforma, magyar ékezőssel. (*Jekelfalussy* (1895), 2. köt., 1887). Az alábbiakban mi is e névformát használjuk, azon esetek kivételével, amikor a középkori Valkó megye székhelyét a történeti események kapcsán említjük.

A kelet-szlavóniai térségben azonban az együttműködés hiányára is akad példa. A legismertebb példát a Bijelo Brdo második, avar kori temetőjének a feltárása szolgáltatja. E munkát ugyanis egy antropológus, Franjo Ivaniček vezette, a régészeti helyett az antropológiai kontextus előtérbe helyezésével.¹¹⁰⁹ A régészeti kutatás szempontrendszerét ez esetben (is) Zdenko Vinski „védte meg”, a temető régészeti jellegű, (újra)feldolgozása által.¹¹¹⁰ A központi és perifériális intézmények közötti hiányos együttműködésére egy további példát Bošnjaci nevű, Száva-parti falu határában, 1940-ben megbolygatott, 10-11. századi temető szolgáltatja. A lelőhelyet előbb 1958-ban a zágrábi Arheološki muzej munkatársai hitelesítették, és mentették a leginkább veszélyeztetett sírokat.¹¹¹¹ Majd pedig e munkát még ugyanebben az évben a županjai *Muzejska zbirka* (=Múzeumi gyűjtemény) munkatársai folytatták, anélkül, hogy erről a zágrábi kollégáikat értesítették volna, és külön közleményt jelentettek meg „saját” kutatási eredményeikről.¹¹¹² Rövid távon tehát – úgymond – a županjai régészek győzelmet arattak zágrábi kollégáik felett. Hosszabb távon viszont el kellett tűrniük, a vezető horvát régészek kritikai megjegyzéseit. A hatásköri vita szomorú eredményt hozott, ha a legfontosabb tényt nézzük: a temető egészének egységes szempontú elemzése a későbbiekben is elmaradt!

Az egyre jobban szaporodó sírmellékeltek alapján a horvát régészet az 1950-es években eljutott oda, hogy a kontinentális Horvátország régészeti leleteit már nemcsak illusztrációs anyagként lehessen beilleszteni egy-egy kötetbe, a horvát történetírás nagyjai által a 19. század második felében kialakított történeti koncepció szemléltetésére, hanem e forrásanyagot önálló következtetések levonására is fel lehessen használni. Gondosan ügyelve az írott forrásokból kiolvasható „nagy dátumok” jelentőségére. Ennek következtében igyekezett több horvát kutató is a szlavóniai, avar kori temetők felső időhatárát felfelé, a 9. század közepe felé vinni. Annak érdekében, hogy – amint erre fentebb már utaltunk – időrendjük magába foglalja a 820-as éveket, tehát Liudevít (=Ljudevít) sisciai főember frankellenes lázadásának a korát. Egy ilyen egybeesés révén vélték beilleszthetőnek a szlavóniai „avaroszláv” temetők leletanyagát a horvát nemzeti történet keretei közé. A vázolt alapállás következtében nemcsak ténylegesen 9. századi, brestovaci,¹¹¹³ vagy a Zágráb/Zagreb

¹¹⁰⁹ Ivaniček (1949), 111-145; Ivaniček (1951).

¹¹¹⁰ Vinski (1949b), 225-238; Vinski (1951), 304-311.

¹¹¹¹ Ercegović (=Ercegović-Pavlović) (1961), 225-239.

¹¹¹² Čečuk – Dorn (1967), 395-416.

¹¹¹³ Mavrodinov (1943), 78-79, 42-43. ábra; Noll (1974) 90; Kovačević, J. (1977), 138-139; Mrkobrad (1980), 90. old., 586. jegyz.; Takács – Fancsalszky (2002c), 70.

– krugci¹¹¹⁴ sír vált a 9. század egy-egy vezérleletévé, hanem például a Brodski Drenovac-i¹¹¹⁵ temető is. Egy olyan sírmező, amely jellegzetesen későavar-kori, tehát a más országok kutatása által egyértelműen 8. századra keltezett, lelettipusokat tartalmazott. A Brodski Drenovac-i temető kései keltezését az avaroszláv interpretáció is segítette. Annak következtében, hogy a földolgozók mintegy ”időt akartak adni” a temető lakosságának az elszlávosodáshoz. A kései avar temetők avaroszláv értelmezése ellen Szlavónia vonatkozásában csak az ezredfordulón jelent meg a legkomolyabb ellenvetés: a Vinkovci belterületén feltárt, és 9. századra keltezett, tíz(!) szórt hamvas, illetve urnasír.¹¹¹⁶ E temetkezések ugyanis önmagukban is megkérdőjelezik a Lubor Niederle által kidolgozott és Zdenko Vinski által is teljesen elfogadott tételt, amely szerint a Balkánon megtelepedett szlávok igen hamar felhagytak volna a halotthamvasztással.

A kései avar-kori, vagy avarokor-végi sírleletek keltezésének 9. századi irányultságát az is erősítette az ún. kontinentális Horvátország esetében, hogy a térségben majdnem teljesen hiányoztak a 7. századi leletek, kivételként hosszú időn át csak a sisciai (magy.: Sziszek, horv.: Sisak), čadjavica, illetve egyes eszéki (horv. Osijek) szórványleletekre lehetett hivatkozni.¹¹¹⁷ A „sötét” 7-8. század oly mértékig hiányzott a horvát régészetben, hogy Zdenko Vinski még 1954-ben is kérdésként tudta felvetni, van-e egyáltalán ószláv kerámia Horvátországban.¹¹¹⁸ Bár az önmaga által feltett kérdésre végső soron pozitív választ adott, a cikkben bemutatott kerámia – néhány edény, így egy bakari és két stenjevaci fazék kivételével¹¹¹⁹ – nem alkalmas állítása alátámasztására. Hiszen a cikkben közölt edények javarészt olyan, későavar-kori sírokból származó darabok, amelyek sem formai okok alapján, sem pedig készítési technikájuk miatt nem felelnek meg a prágai típusú kerámiának, abban a formában, ahogyan e típust Ivan Borkovský leírta.¹¹²⁰

A hivatkozott Vinski-tanulmány sajátja az, hogy miközben szerzője számos tipológiailag nem rokonítható edényt is a prágai típusba vélt sorolhatónak, nem figyelt fel a dolgozatának talán legfontosabb adatára. Cikkében ugyanis közli a stenjevaci római-kori

¹¹¹⁴ Vinski (1960), 52-53; Takács M. (2002g), 424.

¹¹¹⁵ Vinski-Gasparini – Ercegović (1958), 129-165. A lelőhely alapadatainak rövid összefoglalása: Takács M. (2002a), 71.

¹¹¹⁶ Sekelj-Ivančan – Tkalčec (2006), 141-212.

¹¹¹⁷ Vinski (1986a), 25. old., valamint 19, 20, 22. ábra.

¹¹¹⁸ Vinski (1954a), 71-82.

¹¹¹⁹ Vinski (1954a), 72. A. ábra, 73. A. ábra, 76. I. ábra, 77. J, K. ábra.

¹¹²⁰ A prágai típusú fazekak tipológiai jellemzőit készítőtechnológiai alapon igyekezett elkülöníteni: Fusek (1994), 19-35, 103-106. Csak a teljesség kedvéért: a prágai típusba tartozó edények kézzel formáltak, alakjuk magas, legnagyobb kihasasodásuk az edényttest felső harmadán található, peremrészük rövid, szájperemük függőleges állású, vagy alig kihajló.

temető 1903-as feltárása során lelt, kézzel formált, magas, vállas edényeket.¹¹²¹ Oly módon azonban, hogy nem meri kijelenteni, ezek a valóban prágai típusba sorolható edények esetleg urnasírként, a szlavóniai térség első két koraközépkori, szláv urnasírként is értelmezhetők. Teszi ezt annak ellenére, hogy a hivatkozott cikkben a stenjevaci ún. ujjas fibula fotóját is szerepelteti.¹¹²² Zdenko Vinski – utólag alig értelmezhető módon – nem akart felfigyelni arra, hogy a korszak szláv régészetének a vezérletét teszi közzé. Pedig az adott fibulatípust 1950-ben, tehát a Vinski-tanulmány megjelenése előtt alig négy évvel elemezte Joachim Werner, egy olyan tanulmányban, amely – jó eséllyel állítható – a szláv régészet legtöbbet idézett elemzésévé vált,¹¹²³ a benne közzé tett direkt etnikai azonosítást ért bírálatok¹¹²⁴ ellenére is. Vinski számára talán az adott tárgytypus Werner-szerinti értelmezéséből következő „össz-szláv” jellege tűnhetett zavarónak. Ne felejtsük el: Zdenko Vinski az 1950-es évek elején, tehát a Tito – Sztálin konfliktus idején írta meg munkáját, amikor a „jugoszláv különutat” minden eszközzel ki kellett mutatni.

Vinski „van-e korai szláv kerámia” kérdése, sőt az egész 7-8. század a horvát régészetnek a későbbiekben is neuralgikus pontja maradt, egészen az ezredforduló előtti évekig. Maga Vinski sem tért vissza többé a kerámia kérdésére, utóbb már csak és kizárólag egy-egy fémtárgy elemzése kapcsán tért ki a 7-8. század tárgyi hagyatékára.¹¹²⁵ A prágai típus kimutatásának a problematikája az 1990-es években oldódott meg. Ekkor sikerült ugyanis Vinkovciban ilyen edényeket feltárni.¹¹²⁶ Ugyanakkor éppen az 1980-as és 90-es évek fordulóján végre hajtott kutatások által az is bebizonyosodott, hogy nem érdemes minden egyes 6-8. századi, kézzel formált edényben eleve szláv hagyatékot keresni. Ante Milošević elemzése világított rá arra, hogy kézzel formált kerámia kimutatható Dalmácia későantik sírjaiban, tehát e tárgytypus kimutatható a 6-7. század fordulójára tehető szláv bevándorlás előtti időszakban.¹¹²⁷

Az 1950-es évek más szempontból is kardinális jelentőségűnek bizonyultak a kontinentális Horvátország középkor-régészetének a fejlődésében. Nem tudunk pontos nyomára akadni annak, pontosan mikortól kezdték el „zágrábi iskolának” nevezni a horvát régészek a leletfeldolgozás fentebb vázolt, tipokronológiai, de történeti interpretációt is szem

¹¹²¹ Vinski (1954a), 76. I. ábra, 77. J, K. ábra.

¹¹²² Vinski (1954a), 79. L. ábra.

¹¹²³ Werner (1950), 150-172. Érvelését később meg is ismételte, néhány új adat bevonásával: Werner (1960), 114-120; Werner (1971), 243-254. Az utóbbi tanulmány orosz fordítása: Werner (1972), 102-115.

¹¹²⁴ Így a közelmúltban: Menke (1990), 190.

¹¹²⁵ Vinski (1952), 29-52; Vinski (1956), 63-95; Vinski (1955b), 31-43; Vinski (1958), 13-67.

¹¹²⁶ Bekić (2006), 213, alsó. számozatlan fotó, 6. tábla 1, 10. tábla 8.

előtt tartó, Josip Brunšmid, majd pedig Zdenko Vinski munkásságában kiteljesedő módszertanát. Annyi bizonyos, hogy az 1950-es években már van nyoma e megnevezés használatának. Könnyen elképzelhető, hogy e megnevezés háttérében a horvát régészet talán legfontosabb alapvonása – a dolgozatunk előző fejezetében részletesen taglalt – védekező-elutasító alapállás keresendő. E megközelítést alkalmazva arra gondolhatunk, hogy a horvát régészek a szerb régészettel, az ott 1945 után meghonosodó „belgrádi iskola” fogalmával szemben igyekezhettek ellenpólust találni, a „zágrábi iskola” fogalmának a bevezetése által. Különösen azután, hogy lezajlott a kutatás „összjugoszláv” légkörét évtizedekre megrontó vita, amelyben horvát oldalról Ljubo Karaman és Zdenko Vinski,¹¹²⁸ szerb oldalról pedig Jovan Kovačević és Milutin Garašanin vett részt.

A koraközépkor vonatkozásában a „zágrábi iskola” fogalma lényegében Zdenko Vinski kutatási eljárásainak és értelmezési rendszerének az elfogadását jelentette és jelenti. Vinski leletelemzési és publikációs gyakorlata konkrét kivitelében, sőt külalakjában is alapvető módon meghatározta a horvát középkor-régészetet. A kutatásra leginkább az hatott, hogy Vinski csak nagyritkán tett közzé összefoglaló elemzést. Hosszabb tanulmányokat írt egy-egy részkezdésről, az adott tárgytypus(ok) tipológiai elemzésének részletes, mondhatni kimerítő részletességű ismertetésével. A szakmai hierarchia lépcsőfokain emelkedő Vinski az 1960-as évektől egyre jobban törekedett arra, hogy saját közege számára irányt mutató módon fogalmazzon. Tette ezt nemcsak számos alkalommal újraírott/újradírt összefoglalásában,¹¹²⁹ hanem a gót régiségekről,¹¹³⁰ a 6-7. századi leletekről,¹¹³¹ a Karoling-kori leletekről,¹¹³² az ún. postkaroling kardokról¹¹³³ vagy a Bijelo brdo-i kultúra etnikai értelmezéséről¹¹³⁴ írott munkájában, illetve a szláv régészet egy-egy új összefoglalását bíráló recenziójában is.¹¹³⁵ Ez utóbbi írásműnél maradván: az 1986-ban megjelent recenzió azt tanúsítja, hogy Vinskiben több évtized után is változatlan hevességgel munkált a szerb, illetve a magyar régészekkel szembeni gyanakvás. Annak ellenére, hogy az első esetben még 1954-

---

¹¹²⁷ Milošević, A. (1990), 327-369.

¹¹²⁸ Karaman (1952), 81-91; Vinski (1954b), 188-199.

¹¹²⁹ Vinski (1969); Vinski (1971a), 375-397; Vinski (1971b), 47-73; Vinski (1971c), 57-66; Vinski (1974), 150-175.

¹¹³⁰ Vinski (1978), 33-47.

¹¹³¹ Vinski (1958), 13-67.

¹¹³² Vinski (1966a), 70-88; Vinski (1977-1978), 145-205; stb.

¹¹³³ Vinski (1983), 7-52.

¹¹³⁴ Vinski (1970), 45-81.

¹¹³⁵ Vinski (1986b), 195-235.

ben,¹¹³⁶ a másodikban pedig 1970-ben megjelent¹¹³⁷ a saját közegében megsemmisítő erejüként elkönnyvelt, és évtizedek múltán is mértékadónak tartott vitacikk.

Sajátos, hogy az 1960-as és 90-es évek közötti, horvát középkor-régészetében Ksenija Vinski-Gasparini tudta megütni a férjétől Zdenko Vinskitől talán legjobban elkülönülő, önálló hangot. Ő sem azonban minden dolgozatában tudott a Vinski által uralt értelmezési mezőnyből kiszakadni, csak nagy néha, pl. az egyes középkori ékszereken tapasztalható antik jellegű sajátságok kimutatása során.¹¹³⁸ Ksenija Vinski-Gasparini számára ez esetben talán őskoros műveltsége jelenthetett egy eltérő kiindulópontot. A bronzkor kutatójaként ugyanis jól ismerte azokat a dolgozatokat, amelyek a vaskori tárgyak egyes jellegzetességeit keresik nemcsak a középkori, hanem az újkori néprajzi anyagban is.

A magyar kutatók számára még a kontinentális Horvátország középkor-régészeténél is kevésbé ismert a Dalmácia területén kibontott, középkori emléanyag elemzése. Annak ellenére, hogy e terület leletei is ezer szállal kötődnek a Kárpát-medencéhez. Fentebb már szóltunk arról, hogy 1930-ban jelent meg Ljubo Karaman összefoglalása,¹¹³⁹ amely nemcsak az addigi feltárások eredményeit tekintette át, hanem mintegy kutatási programot is adott a dalmáciai középkor-régészek számára. Sőt, Ljubo Karaman összefoglalásának a programadó hatása az 1945 utáni évtizedekben bontakozott ki igazán, hiszen az „*Iz kolijevke...*” kérdésfelvetései határozták meg a dalmáciai óhorvát régészetet a titói Jugoszlávia évtizedeiben. Karaman meghatározó szerepét a dalmáciai kutatásban az sem csökkentette, hogy ő maga 1941-ben Zágrábba költözött, így 1945 után már konkrét szinten csak ritkán tudott részt venni a feltárásokban.

Karaman munkája miatt a kontinentális Horvátországgal alig egyeztethető kutatási stratégia jellemezte a dalmáciai kora középkor régészeti eszközökkel folytatott vizsgálatát. Dalmáciában ugyanis a korai középkor régészete a templomok és a temetők régészetét jelentette, a templomkutatás jól kitapintható prioritásával. Továbbá: Dalmáciában egy élénk, mondhatni korábban soha nem látott feltárástevékenység indult meg az 1945 utáni évtizedekben, és a feltárásokat nem egy, hanem három központ szervezte. Így a feltárások is Spalato/Split, Zára/Zadar és Knin környékére koncentráálódtak. E három régió nemcsak a fő múzeumi központok elhelyezkedésének felelt meg, hanem az írott források által közvetített ismeretanyagnak is. A koraközépkori horvát királyok ugyanis vagy Kninben, és/vagy

---

¹¹³⁶ Vinski (1945b), 188-199.

¹¹³⁷ Vinski (1970), 45-81;

¹¹³⁸ Vinski-Gasparini (1954), 119-127.

¹¹³⁹ Karaman (1930).

Spalato/Split környékén, a Solini-mezőn (=Solinsko polje) rendezték be székhelyüket.¹¹⁴⁰ Zára/Zadar és környéke pedig nem elsősorban annak következtében válhatott kitüntetett helyszínné, hogy e város volt a bizánci uralom alatt álló Dalmácia provincia székhelye, hanem egy másik kisváros Nona/Nin miatt. Ez ugyanis a 9. század eleje óta a Horvát Királyságnak szintén egy fontos központja volt, olyannyira, hogy itt székelt a Horvát Királyság területe felett joghatóságot gyakorló püspök.¹¹⁴¹ A három régióban tízes nagyságrendben folytak feltárások az 1945 utáni időkben. A lelőhelyek sokaságát talán az tükrözi vissza a legjobban, hogy a három város környékén már találni három, sőt négytagú lelőhelyneveket is. Az egyes munkálatok helyszínének tételes felsorolása szétfeszítené dolgozatunk kereteit.

Az óhorvát ásatások két típushelyszíne – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a templomrom, illetve a temető. Az óhorvát régészet egy további jellegzetessége, hogy a két gyakori lelőhely-típus igen könnyen egybe is olvadhatott, hiszen a kereszténység megszilárdulása után, a 9 – 11. században a temetők jórészt a templomok közvetlen közelségébe kerültek. A temetők jelentős hányada véletlen, azaz mezőgazdasági munkálatok, útépitések folytán vált ismertté. Az ásatások ilyen esetekben leletmentésekből nőttek ki. A templomok viszont rend szerint topográfiai bejárások révén váltak ismertté. A kőben gazdag dalmát tájon ugyanis nem olyan mértékig volt szokás széthordani a romos kőépületek maradványait, mint más, kőben szegény vidékeken. A dalmáciai horvát kutatók vagy az írott források, vagy pedig a múzeumba került leletek: ékszerek, kőfaragványok, illetve feliratok alapján rangsorolták a feltárandó helyszíneket. A megoldandó problémák sorában sajnos igencsak háttérbe szorult a településkutatás, pedig a megoldandó kérdések sora függ, vagy függhet össze ilyen jellegű lelőhelyek vizsgálatával.

A temetők és/vagy templommaradványok feldolgozását a Ljubo Karaman által lefektetett elvek szerint végezte el az 1945 után felnövő, új régésznemzedék: Janko Belošević, Stipe Gunjača, Dušan (1990 utáni években: Duje) Jelovina,¹¹⁴² Radomir Jurić,¹¹⁴³ stb. Elemzések sorát jelentették meg az egyes temetőkről és templomokról, a leletanyag részletes leírásával, tipokronológiai elemzésével.¹¹⁴⁴ E kutatások révén vált az óhorvát régészet egy, önnön forrásanyaga alapján önmaga számára következtetéseket kidolgozó, mondhatni zárt tudományos diszciplínává. Egy olyan kutatási területté, amely a kibontott templomalapok,

¹¹⁴⁰ Gunjača (1960), 18; Katić (1993), 108 – 117, 139 – 163, 283 – 292

¹¹⁴¹ Budak (sajtó alatt).

¹¹⁴² Fontosabb munkái: Jelovina (1963), 101-118; Jelovina (1976a); Jelovina (1976b); Jelovina (1982), 35-66; Jelovina (1986a); Jelovina (1986b); (1989), 121-241; (1990), 7-63.

¹¹⁴³ Jurić (1981), 51-200; Jurić (2001), 465-466.

illetve sírmellékletek tipológiai osztályozására figyel, és a felmerülő kérdéseket is első sorban a „saját” leletanyag párhuzamként történő bevonásával igyekszik megoldani. Az értelmezési tartomány határait, a templomalapok esetében az egyes épületek kis méretei és változatos alaprajzi rendszere jelöli ki. A sírmellékletek esetében pedig irányadó kellett, legyen az, hogy miközben a női ékszerek esetében inkább Bizánc, a férfiak fegyverei esetében viszont egyértelműen a Karoling birodalom irányában érdemes tájékozódni.

A dalmáciai horvát leletanyag esetében is az időrend kimunkálása maradt az egyik legfontosabb megoldandó kérdés. A történeti koncepció ez esetben is megadta az értelmezési tartomány határait. A leleteket a 7. század eleji, horvát honfoglalás és az önálló Horvátország 11. század végi megszűnése közötti időintervallumba kellett beilleszteni. Egyetlen, de jellemző példa: már a címében is a 7-9. századra utal Janko Belošević 1980-as összefoglalása, miközben a könyv szinte csak és kizárólag 9. századi leleteket tárgyal.¹¹⁴⁵ A cím és tartalom közötti eltérés világosan utal arra, hogy az alsó időhatár vonatkozásában problémák mutatkoznak. Maguk a horvát kutatók is tudják, hogy a Belošević-monográfiában szereplő temetők leletei közül egyetlen tárgy sem keltezhető megbízható módon a 7. századra, és problematikus a 8. századnak meghatározott tárgyak kronológiája is.

A dalmáciai óhorvát emléktárgyak a közlés tekintetében is egy sajátos, azaz saját hagyományokkal rendelkező terület. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az összefoglaló közlések tekintetében mutatkozik párhuzamosság a kontinentális Horvátország népvándorlás-kutatásával. Az óhorvát leletanyagot közzé tevő kutatók is rend szerint hosszú tanulmányokban közlik kutatási eredményeiket. Az 1945 utáni évtizedekben összesen csak két(!) valódi monográfia jelent meg a dalmáciai óhorvát leletekről, mindkettő horvátul.¹¹⁴⁶ Angol nyelven csak egy olyan összefoglalás került kinyomtatásra,¹¹⁴⁷ amely egyben elemzés is, leletkatalógus is, sőt, tudománynépszerűsítő szempontokra is figyelni igyekszik. A monográfiák helyett Dalmáciában is rend szerint olyan közlemények kerültek kiadásra, ahol egy-egy temető és/vagy templom feltárásának a leírása, a leletanyag katalógusszerű közlése volt a végcél. A leletek és falmaradványok részletes (sokszor kimerítő részletességű!) leírását követi a párhuzamok taglalása. Az építészeti maradványok közlése során a dalmáciai horvát

¹¹⁴⁴ Az óhorvát temetőket elemző művek bibliográfiáját összeállította, 2000-ig: Milošević – Rapanić – Tomičić (2001), 96-116.

¹¹⁴⁵ Belošević (1980).

¹¹⁴⁶ Jelovina (1976a); Belošević (1980).

¹¹⁴⁷ Jelovina (1976b). A könyv horvát nyelvű változata csak tíz évvel később jelent meg: Jelovina (1986b).

régészek a helyi művészettörténészek által kialakított publikálási módszertant alkalmazták és alkalmazzák.

Fentebb oly módon ismertettük a 8-9., illetve 10-11. századi templomok és temetők elemzéséről megjelent szakirodalmat, mintha a középkor-régészet e két ága a régészet egésze lenne. Tettük ezt a horvát kutatásban kialakult hagyománynak megfelelően, mert a helyi közeg ténylegesen egyenlőségjelet tett a templomok és sírok feltárása és a középkor-régészet fogalma közé, több mint egy évszázadon át. Csak az 1990-es évektől kezdett átalakulni e helyzet

Horvátország 1991-ben kikiáltotta függetlenségét, de egészen 1995-ig háborút kellett vívnia ahhoz, hogy szuverenitása az ország egész területén érvényesülni tudjon. E háború kapcsán gyakran szokás utalni a tömeges számban elkövetett háborús bűnökre, és e büntetőjogi tényállást gyakran szokás a hadifoglyok és a civilek ellen elkövetett bűntényekre redukálni. Nem e szenvedések lekicsinylése, hanem dolgozatunk témája miatt kell kiemelni azt, hogy létezett a háborús bűnök egy további válfaja: a műemlékrombolás is.¹¹⁴⁸ Ilyen típusú háborús bűnöket főként a krajainai szerb csapatok követték el: embertelenségük nyomait katolikus templomok és múzeumok viselik. Barbár tetteik nem a véletlen vagy az önkontroll nélkül áradó düh megnyilvánulásai voltak. Annak érdekében cselekedtek, hogy eltöröljék a Trpimirida Horvátország, és egyben a horvát etnikummal azonosított katolikus egyház tárgyi emlékeit a 15. század óta általuk lakott Dalmát-felvidéken, Nyugat-Szerémségben és Szlavóniában. Kis túlzással, de az igazságot nem hamisítva kimondható, hogy a katolikus lakosság tömeges deportálása mellett a műemlékrombolás volt a legnagyobb teljesítmény, amelyet az ún. Krajainai Szerb Köztársaság rövid idejű fennállása idején fel tudott mutatni.

A kontinentális Horvátország régészetét a hosszú kifutású folyamatok jellemezték az 1991 – 1995 közötti függetlenségi háború alatti években, és az utána következő időszakban is. Hosszú idő át fennmaradt a tipokronológiai szemlélet egyeduralma a kontinentális Horvátország régészetében az 1990-es években, tehát Zdenko Vinski nyugállományba vonulása, majd 1996 végén bekövetkezett halála után is. Annak következtében, hogy a horvát középkor-régészetben az egyik leghűségesebb Vinski-tanítvány, Željko Tomičić jutott vezető szerephez.¹¹⁴⁹ Tomičić oly módon igyekezett továbbfejleszteni a „zágrábi iskola” elemzési eljárásrendjét, hogy időrendi következtetéseit Jochen Giesler fejtegetéseire alapozta, aki az ún. Bijelo brdo-i kultúrát a 970-es évektől „indította”. A 10-11. századi temetők elemzésének

¹¹⁴⁸ Pavić – Batorović et alii (1997); *Ukrainčik – Uršić* (1999), 7-55; *Ukrainčik* (1991), 5-8.

¹¹⁴⁹ A Tomičić által használt elemzési eljárás szemléltetésére az alábbi tanulmányát idézzük: *Tomičić* (1990), 85-105.

egy másik vonulatát Željko Demo alakította ki, az ezredforduló előtti évtizedben. Ő egyetlen lelőhelyet, a Zdenko Vinski által még évtizedekkel ezelőtt feltárt, és előzetes közlésben ismertetett Vukovár – Lijeva bara-i temetőt dolgozta fel a horvát középkor-régészetben eddig ismeretlen alapossággal.¹¹⁵⁰ E munka – az egyes tárgyak elemzéséhez kapcsolódó pozitív eredményeken túl – újabb adalékot szolgáltatott Željko Demo kutatói arcéléhez, amelynek alapvető jellegzetességei a széles körű tájékozottság és megalapozott véleményalkotás.

A változást – az ún. Bijelo Brdo-i elemzésére alapozott, szemhatárában leszűkített régészet egyeduralmának a hanyatlását – egy lassan beérő folyamat indította el. A horvát régészetben az 1995 utáni években tört ki az infrastrukturális nagyberuházások kora, amit leginkább a Zágráb – Split – Dubrovnik autópálya megépítése fémjelez. (E közlekedési főútvonal megépítését a zágrábi kormány, érthető stratégiai okok miatt a térség átlagánál sokkal jobban szorgalmazta, így a munkálatokat gyors ütemben kellett kivitelezni.) Talán a gyorsaság miatt a horvát régészeknek egy kompromisszumot kellett kötniük leletmentéseik kivitelezéséhez. Helyi viszonylatban nem volt lehetőség egy-egy elhordásra ítélt lelőhely teljes felületének a megmentésére, a feltárások csak egy-egy előre megválasztott, behatárolt helyszínen folyhattak. Az eredmények azonban így is önmagukért beszélnek.¹¹⁵¹ A horvát régészet egy olyan új adatbázishoz jutott, különösen a telepfeltárások vonatkozásában, amelynek alapos elemzése és értékelése a jövő feladata lesz.

Átérve a dalmáciai régióra, másik nevén a tengerparti Horvátország középkor-régészeti célkitűzéseire: e régióban a kutatás nem folyhatott az 1991 előtti időkben kijelölt mederben. A 20. század végének eseménytörténete sürgette az új feladatok kijelölését. 1995 után ugyanis a korábbiaknál is nagyobb hangsúlyt kellett fektetni a műemlékvédelmi munkákra. Az 1991 és 1995 közötti etnikai háború idején az óhorvát műemlékek jelentős hányada az ún. Szerb Krajina területére került, és ott többé-kevésbé szisztematikus pusztításnak volt kitéve.¹¹⁵² Templomok tucatjain kellett mentőmunkát végezni, és a horvát régészek e munkák kapcsán jelentős feltárásokat is el tudtak végezni, amint ezt a Sv. Spas na Vrelu Cetine (másik nevén Sv. Spas vrh Rici) nevű lelőhelyen álló, 9. századi templom és temetője is szemlélteti.¹¹⁵³

A horvát középkor-régészet utóbbi két évtizedének talán a legfontosabb jellegzetessége a korábbiaknál szélesebb körű kérdésfelvetések sorának a megjelenése, egy

¹¹⁵⁰ Demo (2009).

¹¹⁵¹ Bekić (2006); Guštin (szerk.) (2008).

¹¹⁵² Ukrainčik – Uršić (1999), 7-55; Ukrainčik (1991), 5-8.

¹¹⁵³ Petrinc (1996), 7 – 138; Jakšić (1996), 139 – 172

korábban nem alkalmazott szélességű időrendi spektrumban. Így az alábbiakban csak azokra a kutatási témákra térünk ki, amelyek felfogásunk szerint valóban új eredményeket hoztak.

Első helyen a telepkutatás feltűnését szeretnénk kiemelni. Fentebb már utaltunk e kutatás ág korábbi hiányára, ami az 1991 előtti horvát középkor-régészetet igencsak egyoldalúvá tette. E tény miatt különösen öröndetes, hogy az első telepfeltárást is magában foglaló kutatási program megindítására már 1989-ben sor került. Jutott erő tehát még a függetlenségi háború előestéjén is új kutatási projektum indítására, egy olyan Zára/Zadar-környéki helyszínen, amely a frontvonalhoz is közel esett. A Zára/Zadar melletti Galovacon a helyi egyetem indította meg egy komplex lelőhely feltárását, Janko Belošević vezetésével. A tanácsadás keretei között folyó munkálatok egyik újdonsága volt az, hogy a korábbi időkben figyelemre alig méltatott település is feltárási helyszínné lett. Egy olyan rétegsort eredményezve, amelyben mind a későantik, mind pedig az óhorvát korszak emlékanyaga tanulmányozhatóvá vált. A galovaci, metodikai szempontból is rendkívüli jelentőséggel bíró ásatás pontos megismerését sajnos akadályozza egy körülmény. A jelentések – két kivétellel¹¹⁵⁴ – a zadari egyetem külföldön csak néhány ritka könyvtárban elérhető évkönyvében jelentek meg.¹¹⁵⁵

A kontinentális Horvátország esetében egy jelképes falat kellett áttörniük a horvát régészet azon fiatal tagjainak, akik az 1990-es években 10–13. századi falufeltárásokba fogtak. Munkásságukkal így is meg tudták fordítani a horvát régészet hagyományos fejlődési irányvonalát, ma már a kontinentális Horvátország határozottan előnnyel bír Dalmáciával szemben a javaközépkor régészeti kutatása terén. A zágrábi kutatók fiatal nemzedékébe tartozó Tajana Sekelj–Ivančan alapos átgondoltsággal fogott neki a telepkutatásnak. Első lépésként egy katalógusszerű munkában összegyűjtötte a kontinentális Horvátország középkori településeire vonatkozó adatokat.¹¹⁵⁶ Egy másik munkájában pedig e települések területén gyűjtött, illetve feltárt kerámiát tette közzé.¹¹⁵⁷ A horvátországi falurégszet helyzetét pontosan jellemzi az, hogy ez utóbbi kötetben „elfért” a kontinentális Horvátországban az ezredforduló előtt lelt, összes, 9-13. századi, tipológiai szempontból értékelhető edénytöredéke. Második lépésként, szondázó jelleggel, több nyugat-szlavóniai helyszínen kutatott,¹¹⁵⁸ majd pedig Torčec határában indított ásatást, pontosan körvonalazott

¹¹⁵⁴ Belošević (1991) 63 – 68; Belošević (1997b), 301 – 350.

¹¹⁵⁵ Belošević (1992) 79 – 91; Belošević (1993a) 121 – 142; Belošević (1993b) 177 – 214; Belošević (1997a), 149-204.

¹¹⁵⁶ Sekelj–Ivančan (1995).

¹¹⁵⁷ Sekelj–Ivančan (2001).

¹¹⁵⁸ Sekelj–Ivančan (1998 – 1999), 185 – 197; Sekelj–Ivančan (2000), 67 – 88.

program alapján.¹¹⁵⁹ A torčeci feltárás jelentősége manapság még nem mérhető fel pontosan, de bizonyosan nagy. Tajana Sekelj-Ivančan és munkatársnője és Tatjana Tkalčec munkálkodása által a kontinentális Horvátország régészete is át tudta lépni a korai és a javaközépkor határát. Egy olyan kutatási témában, amelynek nem lehet köze a művészettörténethez. Igaz oly módon történt meg a kutatási határok kiszélesítése, hogy maguk a torčeci feltárások vezetői még koraközépkorinak minősítették a saját maguk által is 10 – 13. századra keltezett telepjelenségeket.

A horvát középkor-régészet egy másik problémája az volt az 1990 előtti időkben, hogy az időhatárok teljes kitöltése helyett a kutatás a 8-11. századra koncentrált. Az alsó határ átlépése csak az ezredforduló után történt meg. Az által, hogy Kelet-Szlavóniában, Vinkovci belterületén sikerült kibontani egy 7. századi, hamvasztásos szláv temetőt.¹¹⁶⁰ A feltárás, konkrét eredményein túl, újabb adalékot hozott amellett is, hogy a Kárpát-medence déli sávjába költöző szlávok nem hagytak fel azonnal a halotthamvasztás szokásával. Talán azon idő sincs messze, amikor a horvát kutatás e hamvasztásos temető fényében felismeri: a szlavóniai „avaroszláv” temetők 1958-ban kidolgozott etnikai értelmezése egyoldalú.

Az ezredforduló utáni évek másik újdonsága a korai középkori erődített települések feltárása, pl. az északnyugat-horvátországi, Loborban. E helyszínen egy későantik refugium, illetve a felette elterülő, 9-11. századi erődített templom kibontása folyt, Krešimir Filipec irányításával.¹¹⁶¹ Maga a helyszín is, illetve a templomrom betöltési rétegeiben lelt kőfaragványok ornamentikája is egy sor olyan kérdést vet fel, amelyek a Kárpát-medence 9. századi emlékanyaga értelmezése szempontjából is relevánsnak tűnnek. E kérdések azonban csak akkor válhatnak majd elemezhetővé, ha a magyar szakközönség is felfigyel a lobori lelőhelyre.

Talán jelképesnek is tekinthető, hogy a 11 – 12. század fordulójára tett kutatási felső határ átlépésére vonatkozó, 1990-előtti példák túlnyomó többsége dalmáciai. A kontinentális Horvátország sajnos e vonatkozásban (is) lemaradt a tengerparti régió mögött, legalábbis a függetlenedés előtti évtizedig. A kontinentális Horvátország régészetében ugyanis egészen az 1990-es évekig továbbélt egy olyan felfogás, hogy a 12. századtól már csak épületkutatásnak kell és lehet folynia, a művészettörténet keretei között. Egyetlen, de jellemző adalék – még a

¹¹⁵⁹ *Sekelj-Ivančan – Tkalčec – Šiljeg (2003)*, 113 – 130.

¹¹⁶⁰ *Sekelj-Ivančan – Tkalčec (2006)*, 141-212.

¹¹⁶¹ *Filipec (1999)*, 88-93; *Filipec (2008)*.

régészeti ásatások során lelt, gótikus kőfaragványok feldolgozása is teljes egészében művészettörténeti „felségterületnek” számított.¹¹⁶²

Az elmondottak alapján lehet felmérni, milyen jelentőségű lépésre került sor a horvát állam keleti szélén, a szerémségi Újlakon (horv.: Ilok). Itt, az ezredfordulón maga Željko Tomičić, a zágrábi Régészeti Intézet igazgatója kezdett feltárásokba a 18. századi, barokk palota, 15 – 16. századi előzményeinek a megismerése érdekében.¹¹⁶³ E feltárás által a horvát középkor-régészet „hatóköre” kiterjedt a 16. század elejéig, az oszmán-török foglалás koráig.

Nem tapasztalható a fentiekben leírtakhoz hasonló mozgás a dalmáciai horvát régészet „fontosabbik” ágában, a monumentális építészet vizsgálatában. Az óhorvát (értsd: pre- proto, illetve korai román) templomok vizsgálatában csak hangsúlyeltolódások tapasztalhatók: így az elmúlt két évtizedben a 9. századi, dalmáciai építészet Karoling kapcsolatai kerültek előtérbe.¹¹⁶⁴ (Sajátos, hogy az iparművészeti jelentőséggel bíró régészeti leletek feldolgozása során már 1958-ben is előtérbe kerültek a Karoling kapcsolatok – Stara Vrljika-i füstölőt elemző Ksenija Vinski-Gasparini tollán.¹¹⁶⁵) A Karoling kapcsolatok hangsúlyozásán túl azonban a helyi tudóstársadalom még ma is érvényesnek tekinti az óhorvát építészet Ljubo Karaman által kidolgozott értékelését, például a kőfaragványokon rendszeresen feltűnő szalagornamentika óhorvát jellegének a hangsúlyozását. Ezt fogalmazta újra Vladimir Goss (a horvát nyelvű publikációkban Gvozdanović) is,¹¹⁶⁶ valamint Tomislav Marasović is,¹¹⁶⁷ mindketten több alkalommal.

A kutatási spektrum kitágulása ellenére is tényszerűen igaz, hogy a 9-11. századi, dalmácia óhorvát temetők elemzése maradt a horvát középkor-régészeti kutatás súlypontja. Sőt az is tény, hogy e kutatási területen az utóbbi évtizedben jelentős elmozdulások tapasztalhatók. Az ezredforduló után több összefoglalás is megjelent az óhorvát leletanyagról. Vladimir Sokol a kontinentális és a dalmáciai Horvátország 8-11. századi temetőinek egybevonat kezelésével igyekezett összefoglaló értékelést adni,¹¹⁶⁸ lényegében Zdenko Vinski megállapításait ismételve újra. Egy fiatal kutató, Maja Petrinc viszont egy olyan áttekintést jelentetett meg 2009-ben,¹¹⁶⁹ amelyben szakított Vinski nézetrendszerével. Egy új értelmezési közeget sikerült kialakítania, amelyben a horvát etnogenezis egy régi, de hosszú

¹¹⁶² Horvat, Z. (1992).

¹¹⁶³ Tomičić (2003), 131 – 150.

¹¹⁶⁴ Jurković (1996), 325-338.

¹¹⁶⁵ Vinski-Gasparini (1958), 129-159.

¹¹⁶⁶ Goss (=Gvozdanović) (1977), 133-148; Goss (=Gvozdanović) (1987).

¹¹⁶⁷ Marasović (1978); Marasović (1994); Marasović (1999).

¹¹⁶⁸ Sokol (2006)

¹¹⁶⁹ Petrinc (2009).

időn át mellőzött elmélete, a többszöri bevándorlás feltételezése kapott megkerülhetetlen szerepet. E nézetrendszerrel alább, a dalmáciai kutatások ismertetése kapcsán szólnunk. Itt arra kell kitérnünk, hogy mindez Zdenko Vinski teljesítményének a megítélésére is kihatott: a horvát régészet legújabb, 2009-es, összefoglaló ismertetésében munkásságát nem elemzi külön tanulmány.¹¹⁷⁰ Miközben a horvát régészet nagyjai között Lujo Marun és Ljubo Karaman mellett az a Lovre Katić és Stjepan Gunjača kerül említésre, akiknek munkásságát csak egy-egy szűkebb szakterület és/vagy régió, mint pl. Knin vagy Spalato/Split környéke kapcsán szokás emlegetni.¹¹⁷¹ Zdenko Vinski e hiánya e kötetből azonban összefügghet más, pl. személyi ellentétekkel is. Munkásságát ugyanis igen nagyra értékeli pl. Željko Demo, aki mintegy megörökölte kutatóhelyét a zágrábi múzeumban.¹¹⁷²

A horvát etnogenezisről szóló viták értelmét azonban csak akkor tudjuk helyes fényben látni, ha nem elsősorban a kontinentális Horvátország, hanem Dalmácia leletanyagára figyelünk. Dalmácia esetében a pénzzel keltezett leletegyüttesek elemzése hozhatná közelebb a megoldást az etnogenetikai kérdések esetében. Első ránézésre van is elegendő forrásanyag egy ilyen elemzéshez, hiszen több mint fél tucat pénzzel keltezett síregyüttes vagy kincslelet áll az ezredforduló utáni években a kérdés iránt érdeklődő kutató rendelkezésére. A pénzzel keltezett leletegyüttesek időbeli megoszlása azonban nagyon kedvezőtlen. Összesen csak két leletegyüttes, a Neretva folyó torkolatában fekvő, Vidből származó, u. n. naronai kincs¹¹⁷³ és a Knin – golubići¹¹⁷⁴ sír leletanyaga keltezett pénzekkel a bizánci civilizáció összeomlását hozó 6-7. század fordulójáig. E két ékszeregyüttes pedig, bármennyire is megbízható a kronológiája, csak arra alkalmas, hogy a kiindulópontból nyújtson tájékoztatást. Arról nevezetesen, mi minden szűnt meg a 6-7. század fordulóján. A 8-9. század esetében viszont nem kevesebb, mint öt olyan leletegyüttes lelhető fel a dalmáciai Horvátország területén, amelyet V. Konstantin-aranypénzt, egy-egy 753-as, syracusai verésű solidus keltez.¹¹⁷⁵

E solidusok keltezése a horvát régészetben nagy vitákat váltott ki, és a polémia még ma sem tekinthető lezártnak. A horvát régészet hagyományosan, azaz a 19-20. század fordulójától e solidusokkal szűk időhatárokon belül, azaz még a kibocsátó császár, V. Konstantin (741-775) idejére keltezi az őket tartalmazó sírokat. Így vált az öt sír, és közülük is különösen a Biskupija – Crkvina-i 10. sír a 8. századi lelethorizont lekülönítésének alapjává.

¹¹⁷⁰ Balen – Čečuk (2009), 5-6 (tartalomjegyzék).

¹¹⁷¹ Zekan (2009), 235-270.

¹¹⁷² Željko Demo szíves szóbeli közlése 2011 februárjában, amiért hálás köszönettel tartozom.

¹¹⁷³ Piteša (2009), 46-49.

¹¹⁷⁴ Vinski (1986a), 93. old., 29. kép; Petrinec (2001a), 283. old., 270. old. (tábla).

¹¹⁷⁵ Milošević, A. (2001), 55.

Az V. Konstantin-solidusok „szűk” keltezésén alapuló időrend 1954-től vált a horvát régészek számára megfellebbezhetetlen, mondhatni kőbe vésett igazságára, amikor erre építette érvelését a horvát régészetben megfellebbezhetetlen tekintélynek számító Zdenko Vinski, a Jovan Kovačević elleni vitáikban.¹¹⁷⁶

Olyan ékszer típusok váltak a crkvina-i solidus szűk időhatárok közötti keltezése által a 8. század közepi horizont törzsanyagává, amelyeket más kelet-közép-európai országokban inkább a 9. századra szokás tenni. Az így kialakult időrendi problémára egy müncheni professzor, a délkelet-európai leletanyagot jól ismerő Joachim Werner mutatott rá.¹¹⁷⁷ A Biskupija – Crkvina-i¹¹⁷⁸ a Nin – ždrijaci¹¹⁷⁹ pénzes sír korai keltezésének elfogadása esetén nem a Karoling birodalom belsejéből, hanem a dalmáciai Horvát Királyságban kellene származtatni egy sor, frank jellegű leletet, így például a kutatás által emblemátikus jelentőségüként kezelt kétélű kardokat, vagy a díszsarkantyúkat is. A trilji sír 8. századi datálásának elfogadása¹¹⁸⁰ esetén pedig olyan női ékszereket kellene egy évszázaddal korábbra keltezni, amelyek törzsanyagát alkotják az ún. nagymorva-kori, tehát jellegzetesen 9. századinak tartott, bizantinizáló ékszerhorizontnak. E horizontba tartoznak pl. a nagy hangsúllyal és több alkalommal 9. századiként leírt Staré Město – Na valách-i,¹¹⁸¹ és az általuk keltezett Zalavár - várszigeti¹¹⁸² szőlőfürtesüngős fülbevalók! A horvát régészet e sajátos időrendi „hurokra” hosszú időn át nem tudott higgadt módon reagálni. Csak az utóbbi másfél évtizedben jelentek meg egyes horvát régészek részéről olyan tanulmányok,¹¹⁸³ amelyek jelentős időrendi eltéréssel számolnak az V. Konstantin-solidusok verése és földbe kerülésének időpontja között.

Az 1990-es években viszont nemzetközi szinten vett a kutatás egy egészen sajátos fordulatot. A bécsi egyetemen oktató Erik Szameit munkássága révén a német nyelvterület kutatásában egy olyan nézet terjedt el, amely a Karoling törzsterületek leletanyagát keltezi korábbra.¹¹⁸⁴ Az új közép-európai kronológia tehát mintegy felülbírálni igyekszik Joachim Wernernek az austrasiai temetők időrendje alapján, még a két világháború közötti időkben

¹¹⁷⁶ Vinski (1954b), 194. Elfogadja e keltezési rendszert: Belošević (1980), 130-132.

¹¹⁷⁷ Werner (1978-1979), 227-237.

¹¹⁷⁸ Petrinc (2001b), 451-456.

¹¹⁷⁹ Jurić (2001), 465-466.

¹¹⁸⁰ A hivatkozott sírban ugyanis nem kevesebb, mint három pár granulációval díszített, szőlőfürtesüngős fülbevaló is napvilágra került: Vinski (1986a), 125. old., 73. kép.

¹¹⁸¹ Hrubý (1965), 40. tábla 1.

¹¹⁸² Cs. Sós (1963), 57-58.

¹¹⁸³ Jakšić (1997), 41-54.

¹¹⁸⁴ Szameit (1991), 73-79; Szameit (1996), 320-325.

kialakított, és egészen az 1980-as évekig szilárdnak tekintett kronológiai rendszerét.¹¹⁸⁵ Mindeközben pedig – amint erre az előzőekben utaltunk – a horvát kutatás elfogadta az V. Konstantin-érmek szoros keltező értékének a megkérdőjelezését. Jó lenne, ha a német nyelvterület régészei jobban figyelnének a horvát régészek eredményeire. Így Nikola Jakšić egy 1997-es, angol nyelvű összefoglalására,¹¹⁸⁶ vagy az óhorvát emlékanyag, 2001-es, reprezentatív összefoglalásának katalógusára. Az ezt összeállító Ante Milošević ugyanis a 9. század első felére keltezte az öt Konstantin-pénzes sírt, és a velük egy horizontba sorolt más leletegyütteseket.¹¹⁸⁷ Vagyis a Biskupija – Crkvina-i 10-es, a Nin – Ždrijac-i 828-as, illetve a trilji sír továbbra is igazodási pont maradt időrendi szempontból, de már nem a 8., hanem a 9. századi lelethorizont meghatározására szolgál

Még nehezebb feladatot a helyes értelmezés megeléke. A horvát régészeti kutatás annak okán is ragaszkodott hosszú évtizedeken át az V. Konstantin-solidusok „szűk” keltezéséhez, mert ez következett a horvát történetírás által a 19. század közepe óta építgetett történeti koncepcióból. Az új időrend elfogadása után pedig akkor jár el helyesen, ha vagy e történeti koncepció egyes elemeit hagyja figyelmen kívül, vagy pedig integrálja azokat a történeti elemzéseket, amelyek Franjo Rački elgondolásait igyekeztek meghaladni.

A 7. századi leletek teljes, és a 8. századi leletek részleges hiányát oly módon is fel lehetett volna oldani, ha a helyi kutatás épít legalább az egyikre a két újabb keltezésű, történeti koncepció közül. Azaz vagy elfogadja a többszöri délszláv bevándorlás elméletét, vagy pedig a kereszténység horvátországi terjedésének lassú, elhúzódó folyamatát. Az első koncepciót Lujo Margetić élesztette újjá 1977-ben,¹¹⁸⁸ kezdetben igencsak csekély sikerrel,¹¹⁸⁹ annak ellenére, hogy azt 1984-ben elfogadta a horvát történetírás akkori legtekintélyesebb alakja, Nada Klaić is.¹¹⁹⁰ E két kutató saját kortársai ugyanis mind az ellen nyilatkoztak, hogy a horvátok őseinek különböző részei a 7., valamint a 9. században is bevándoroltak leendő hazájukba, előbb a köznép és csak két évszázaddal később a fegyveres elit. Mivel azonban mind Lujo Margetić, mind Nada Klaić, mind pedig vitapartnereik is az ezredforduló táján eltávoztak az élők sorából, az általuk megkezdett vita fonalát a fiatalabb

¹¹⁸⁵ A Meroving-kori régiségek keltezésének „alappillére”: Werner (1935).

¹¹⁸⁶ Jakšić (1997), 41-54.

¹¹⁸⁷ Milošević, A. (2001), 59. Megfogalmazása szerint: „Már megfigyelték, hogy az adott érmek (t. i. az V. Konstantin-solidusok – T. M.) nem relevánsak a síregyüttesek keltezése szempontjából (pontosabban csak a terminus post quemet határozzák meg), így a keltezést a sírokban lelt mellékletek elemzésére kell alapozni.”

¹¹⁸⁸ Margetić (1977), 5-88.

¹¹⁸⁹ Az elmélet fogadtatásának első fázisáról egy korábbi munkánkban már beszámoltunk: Takács M. (1991a), 508-509.

¹¹⁹⁰ Klaić, N. (1984), 253-270.

történészemzedék tagjai vették fel. Körükben pedig a több részben történt bevándorlás elméletének akadt több híve. Kardinális jelentőségű volt a vita ilyen alakulása szempontjából az, hogy nem szólt ellene két befolyásos horvát történész. Sőt, igen óvatosan bár, de mégis pozitívan nyilatkozott e lehetőségről a zágrábi egyetemen történészgenerációkat oktató Ivo Goldstein,¹¹⁹¹ valamint a horvát történésztársadalom legnagyobb befolyású alakjává felnövő Neven Budak.¹¹⁹² (Annak ellenére, hogy maga Budak még az 1980-as évek végén inkább e nézet ellen lépett fel, igaz véleményét már akkor is igen óvatos formában megfogalmazva.) Így manapság már az a sajátos – és fentebb már utalt – helyzet alakult ki, hogy az egyszeri bevándorlás elméletét a Zdenko Vinski által lefektetett elvek alapján elemző régészek (pl. Janko Belošević, Vladimir Sokol, Krešimir Filipec, stb.) védik igazán vehemenssen. Bár az is tény, hogy a régészek egy része, mondhatni a „dalmát frakció” (Ante Milošević, Nikola Jakšić, Maja Petrinec, stb.) is a több hullámban folyó bevándorlás híve.¹¹⁹³

A kronológiaiak álcázott etnogenetikai vita során még csak az egyik, a több bevándorlási hullám mellett érvelő fél figyelt fel arra, hogy a horvát főemberek keresztény voltáról is csak a 9. századtól szólnak történeti, illetve régészeti adatok.¹¹⁹⁴ A korábbi időszak lelethiánya a hamvasztásos rítus hosszabb továbbélésének a feltételezésével lett volna a legkönnyebben magyarázható. E gondolatmenetet azonban az óhorvát anyagi kultúrát elemző régészek közül 1990 előtt senki sem tudta magáévá tenni. Elfogadták a Niederle-iskola tételét arról, hogy a halotthamvasztás a formálódó szláv népek körében igen gyorsan, még jóval a kereszténység felvétele előtt eltűnt.¹¹⁹⁵ A dalmáciai horvát régészek olyan módon igyekeztek továbbfejleszteni a Niederle-iskola tételét, hogy még a nyugati szlávoknál is gyorsabb akultúráldást feltételeztek, és így a hamvasztásos sírok keltezésénél eleve csupán a 7. századdal számoltak. A hamvasztás gyors eltűnéséről vallott meggyőződésüktől az sem tántorította el az óhorvát anyagi kultúra kutatóit, hogy 1967-ben, Kašić (=Kašići) falu határában, a Maklinovo brdo – vinograd S. Drnče nevű lelőhelyen sikerült feltárni az első horvátországi urnatemetőt.¹¹⁹⁶ A kronológia újragondolását hosszú időn át az sem váltotta ki, hogy a hamvakat tartalmazó fazekak tipológiai jellemzői nem a 7., hanem a 8., sőt egyes

¹¹⁹¹ Goldstein (1995a), 262, 264, 266.

¹¹⁹² Budak (sajtó alatt).

¹¹⁹³ Jakšić (1997), 41-54; Petrinec (2009).

¹¹⁹⁴ Klaić, N. (1984), 253-270.

¹¹⁹⁵ Belošević (1980), 67-69.

¹¹⁹⁶ Belošević (1980), 73-86.

esetekben a 9. századra utaltak. Erre a kronológiai „hurokra” is csak Nikola Jakšić majd Maja Petrinc figyelt fel az ezredforduló után.¹¹⁹⁷

A fentiekben teljes részletességgel ismertettük az óhorvát emléanyag kezdőpontjáról folyó vitát. E vitában ugyanis, mint a cseppben a tenger, megmutatkoznak a horvát népvándorlás-kor kutatásban alkalmazott keltezési és interpretációs módszerek. Valamint az is, hogyan lehetett és kellett a történeti keretekhez való igazodás (látszólagos vagy valódi?) kényszere miatt egy-egy meghatározott időszakra szűkíteni az eredetileg szélesebb időhorizontra mutató leleteket – leletegyütteseket.

A horvátországi középkor-régészetben alkalmazott kutatási módszertan ismertetésének a végén fel kell vetnünk még egy kérdést. Vajon felfigyeltek-e a horvát régészek az angolszász országokban megfogalmazott „új régészet” elvi és gyakorlati útmutatásaira.¹¹⁹⁸ A megjelentetett dolgozatok arról tanúskodnak, hogy Horvátország esetében csak az őskor-kutatás egyes szakaszaiban figyelhető meg „új régészet” egyes posztulátumainak az alkalmazása. A középkort kutató horvát régészek nem érezték szükségét e módszertan meghonosításának, lett légyen szó akár a szlavóniai, akár a dalmáciai temetőket, akár pedig koraközépkori templomokat feltáró szakemberekről. A horvát régészek a 21. század legelején is híven követik a Josip Brunšmid, Zdenko Vinski, illetve Ljubo Karaman által kimunkált módszertant, azaz a történeti posztulátumokra is reflektáló tipokronológiai elemzést alkalmazzák.

f.) Kosova/Koszovó

Fentebb már többször utaltunk arra, hogy Kosova/Koszovó régészeti hagyatékának az értelmezéséért két nemzeti mozgalom: a szerb és az albán is küzdött és küzd. Egészen a 20. és a 21. század fordulójáig úgy tűnt e harcban a szerb fél tud nagyobb sikereket elérni. Annak következtében, hogy 1912-ben, az I. balkáni háború idején Szerbia tudta érvényesíteni területi követeléseit, és területi nyereségét egészen 1999-ig meg tudta tartani, az 1940-44 közötti időszak kivételével. Így a szerb középkor-régészet a terület megtartásához kovácsolt érveket, és ennek érdekében alkalmazták a Koszovó/Kosova területén a Belgrádban kialakított elemzési módokat.

¹¹⁹⁷ Jakšić (1997), 41-54. Petrinc (2009)

¹¹⁹⁸ Renfrew – Bahn (1999).

A török hódoltság 1912-es felszámolása tehát megteremtette a régészeti kutatások lehetőségét, e lehetőséggel azonban hosszú időn át csak az egyes belgrádi intézmények és skopjei leányintézményeik által meghatározott módon lehetett élni. Kosova/Koszovó az észak-balkáni térségben a típuspéldája annak, milyen hosszú utóélete lehet az általunk expedíciós keretek között folyó feltárásoknak. E feltárási mód volt jellemző a két világháború közötti időszakra, sőt az 1945 utáni két évtizedre is. Koszovó/Kosova tartományában az 1960-as évekig kizárólag a belgrádi intézmények kutatói „jártak le” ásní. Olyan kutatók tehát, akik számára a „belgrádi iskola” által alkalmazott feldolgozási eljárások alkalmazása magától értetődő volt.

Bár Koszovó volt az 1918-ban megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság legfejletlenebb része, mégis e területhez köthető az egységesre álmódott délszláv állam első középkori feltárása. 1924-ben indított ásatást Radoslav Grujić,¹¹⁹⁹ az 1921-ben alapított délszerbiai egyházművészeti múzeum (*Crkveni Muzej Južne Srbije*) vezetője, Koszovó/Kosova tartomány délnyugati sarkában, Prizren/Prizreni városának határában, a Szt. Arkangyalok (=Sv. *Arhandeli*) titulusú templom helyén.¹²⁰⁰ A szerbiai viszonylatban egyedülállóan korai templomfeltárássá azért került éppen itt sor, mert a feltáró a legendás személyiséggé vált Dušan István szerb király majd cár (1331-46, illetve 1346-1355) földi maradványait igyekezett meglelni – tegyük azonnal hozzá: sikertelenül.

A két világháború közötti időszakban több további koszovói pravoszláv templom helyén is indult, amatőrök, jórészt helyi ortodox papok, szerzetesek által irányított földmunka. Ezek azonban – amint ezt még a szerb régészet irányában elfogult V. S. Jovanović is megállapítja¹²⁰¹ – inkább tekinthetők rablóásatásnak, mint régészeti feltárássnak. Szinte mondani sem kell, hogy tudományos értékűnek minősíthető feldolgozás e munkálatokról még elvétve sem készült. Ezzel szembe viszont az álló pravoszláv templomok vizsgálata már a tudományos vizsgálatok eljárásrendjének a betartásával folyt, így e munkálatok során sikerült rögzíteni olyan adatokat, amelyek régészeti jelentőséggel bírnak. Belgrádból „lejáró” építészettörténetesek mérték fel Koszovó/Kosova álló műemlékeit, elsősorban a középkori templomokat. Az építészettörténeti vizsgálatok sorából kiemelkedik a banjskai monostorban,¹²⁰² illetve a prizreni Bogorodica Ljeviška-templomban¹²⁰³ végrehajtott épületkutatás.

¹¹⁹⁹ Grujić életútjához lásd *Radojčić, S. (1969)*, VI – VIII. valamint: Ćirković, Sima: Grujić, Radoslav. In: *Enciklopedija Jugoslavije* [2. kiadás] 4. köt., Zagreb 1986, 623.

¹²⁰⁰ *Grujić (1925)*, 239-274.

¹²⁰¹ *Jovanović, V. S. (1988)*, 17-18.

¹²⁰² E munkálatok menetét leírta *Jovanović, V. S. (1988)*, 18.

Sokkal nagyobb perspektíva rejlett a két világháború között meginduló régészeti topográfiában, különösképp az egyes római kori romvárosok bejárásában.¹²⁰⁴ Meghatározó szerepet vállalt egyes koszovói római kori lelőhelyek, így az újkori Lipjan (alb.: Lipjan) határában elterülő Ulpiana bejárásában a szarajevói illetőségű, de az ottani korkedvezményes nyugdíjazása után a szkopjei múzeumban ténykedő Ćiro Truhelka.¹²⁰⁵ Rajta kívül még jól használható úti beszámolókat készített – szintén Ulpiana római-kori városáról – a középkori emlékek iránt érdeklődő Đurđe Bošković¹²⁰⁶ is.

A II. világháború után csak az 1950-es évek elején indult meg újra a régészeti terepmunka a koszovói tartományban. A régészeti munka az első időkben egyetlen helyszínré, a Novo brdo-i várra és suburbiumára korlátozódott,¹²⁰⁷ majd pedig az ulpianai/ulpijanai romváros feltárása is újraindult.¹²⁰⁸ Az 1950-es évek közepétől – a vallásellenes propaganda enyhülésével – a középkori templomok váltak feltárási helyszínné, itt a régészet az állagvédelmi munkálatokhoz kapcsolódott. Minimális kiterjedés feltárások folytak, az építészek által kijelölt helyeken.¹²⁰⁹ A II. világháború utáni időszakra jellemező vallásellenes légkör miatt nem a templomok, hanem a várak és/vagy a váralja-települések feltárása kellett, váljon kiemelt feladattá. Az 1950-es években került sor több középkori vár és környezete feltárására, egy olyan kutatási program keretében, amely a középkori szerb állam területén álló várak vizsgálatát irányozta elő, a szűkebb (tehát tartományok nélküli értelemben vett) Szerbia, Montenegró és Koszovó/Kosova területén. Két észak-koszovói, várban és suburbiumban: Trepčaban (alb: Trepçë) és Zvečanban (alb.: Zveçani) csak kisebb méretű munkálatok folytak,¹²¹⁰ a Rigó-mezei medence keleti szélén fekvő Novo Brdoban¹²¹¹ (alb.: Novobërda) viszont olyan volumenű ásatások indultak az 1950-es évek elején, amelyek

¹²⁰³ Az eredmények összefoglaló közlése: *Nenadović (1956a)*, 205-226.

¹²⁰⁴ *Fidanovski (1998)*, 264.

¹²⁰⁵ *Šidak (1952)*, 1952.

¹²⁰⁶ *Fidanovski (1998)*, 264.

¹²⁰⁷ *Zdravković – Jovanović (1954-1955a)*, 251-263; *Korać (1954-1955)*, 265-273; *Zdravković – Jovanović (1954-1955b)*, 275-282; *Čerškov (1956-1957)*, 338-340; *Zdravković (1956-1957a)*, 341-347; *Zdravković (1956-1957b)* 349-351; *Zdravković (1956)*, 329-345; *Zdravković (1959-1960)*, 333; *Ćorović-Ljubinković (1958-1959)*, 329; *Ćorović-Ljubinković – Ljubinković (1962)*, 264-269; *Ćorović-Ljubinković (1967)*, 261-270; *Ćorović-Ljubinković (1969)*, 228-229. *Ćorović-Ljubinković (1972c)*, 123-143; *Dimitrijević, S. (1967)*, 271-308; *Zdravković (1975)*.

¹²⁰⁸ *Fidanovski (1998)*, 266-268

¹²⁰⁹ *Jovanović, V. S. (1988)*, 18.

¹²¹⁰ *Zdravković (1959)* 173-184. Összefoglaló értékelés: *Zdravković (1975)*, 45-46.

¹²¹¹ A város történetét összefoglalta: *Dinić (1954-1955)*, 247-249.

párvukát ritkították az egész néhai jugoszláv államszövetség területén.¹²¹² A Novo brdo-i munkálatokat kezdetben Ivan Zdravković vezette, illetve koordinálta, az 1960-as évektől pedig e szerepet Mirjana Ćorović-Ljubinković vette át. Mivel ekkor már feltárásokra nem volt pénz, koordinátori szerepe a különböző feldolgozások összehangolásában, pontosabban egy ilyen munka elvégzésére irányuló kísérletben merült ki. A koszovói, szerbiai és montenegrói várfeltárásokra általánosságban jellemző volt egy – dolgozatunk szerbiai fejezetében részletesen is elemzendő – "fontossági sorrend". Kitüntetett szerepet a védművek kaptak, és csak utánuk következtek a vár alatti suburbium épületei. Csak a legnagyobb volumenű feltáráson, Novo Brdoban sikerült feltárni a város funkciójú település egyes templomait,¹²¹³ sőt a lakóházak egy részét is.¹²¹⁴

A szerb régészet Tito-kori történetének egyik sajátossága, hogy a koszovói várfeltárásokra csak az 1960-as évek közepéig – a centralizált Jugoszlávia modelljének a bukásáig – álltak rendelkezésre nagyobb pénzüsszegek. A várfeltárásoknak 1966-ban hirtelen szakadt vége. Oly gyorsasággal, hogy egyes ásatásokat (pl. a Novo Brdoit) be sem sikerült fejezni. E sietség azonban nem csupán, (sőt talán nem is elsősorban!) a centralisztikus állammodell bukásával, hanem azzal (is) magyarázható, hogy szerb középkor-kutatás, sőt az egész régészeti kutatás súlypontja a Vaskapu térségébe és/vagy a fővárosba, Belgrádba és közvetlen környékére tevődött át. (A vaskapui leletmentő kampányok eredményeiről alább, e fejezet szerb alfejezetében szólunk.)

Tévednénk azonban, ha azt állítanánk, hogy Koszovó területén csak a vár-, illetve templomfeltárások jelentették volna a középkor-régészetet az 1960-es évek közepe előtt. Az 1954-es évtől ui. megindult az Ulpiana/Ulpiana¹²¹⁵ nevű antik város romjainak a feltárása,¹²¹⁶ az újonnan felállt koszovói/kosovai tartományi múzeum illetve a belgrádi Nemzeti Múzeum

¹²¹² Zdravković – Jovanović (1954-1955a), 251-263; Korać (1954-1955), 265-273; Zdravković – Jovanović (1954-1955b), 275-282; Čerškov (1956-1957), 338-340; Zdravković (1956-1957a), 341-347; Zdravković (1956-1957b) 349-351; Zdravković (1956), 329-345; Zdravković (1959-1960), 333; Zdravković – Simić (1956), 246-270; Ćorović-Ljubinković (1958-1959), 329; Ćorović-Ljubinković – Ljubinković (1962), 264-269; Ćorović-Ljubinković (1967), 261-270; Ćorović-Ljubinković (1969), 228-229. Ćorović-Ljubinković (1972c), 123-143; Dimitrijević, S. (1967), 271-308; Zdravković (1975).

¹²¹³ Zdravković (1956-1957b), 349-351; Čerškov (1956-1957), 338-340.

¹²¹⁴ Zdravković – Simić (1956), 246-270.

¹²¹⁵ Az egyes délszláv, és ezen belül is a szerbiai, montenegrói és boszniai eredetű közlemények tanulmányozásánál zavart okozhat, különösen az adott nyelvet nem beszélő/olvasó kutató számára, hogy – a Vuk Karadžić-féle helyesírási elveknek megfelelően – a szerb és montenegrói kutatók jelentős hányada a latin 'ia' betűkapcsolatot 'ija'-val írja át. De mindig akadnak olyanok is, akik az eredeti, latinos formához ragaszkodnak. Amint az Ulpiana/Upijana névpár is mutatja, a két átírási mód ugyanarra lelőhelyre szokott vonatkozni.

¹²¹⁶ A lelőhelyet a közelmúltban leírta Cermanović-Kuzmanović (1997b), 1069-1071.

közös szervezésében. Ulpiana megismerésének lehetőségét igencsak segítette egy körülmény. Az, hogy területének nagyobb hányada sem a középkorban, sem pedig a későbbi évszázadokban nem került beépítésre. Így az antik város nevének átalakított formáját viselő Lipljan/Lipjan¹²¹⁷ falu is csak a rommező közelében fekszik. Ezen előny azonban részben hátrányt is jelentett. Annak következtében, hogy Ulpiana helyét a 19. század második fele óta az újkori Lipljan/Lipjan belterületén, vagy a szomszédos, Gračanica/Gračanicë nevű falu különböző részein keresték. Az 1954-től 1960-ig folyó, ulpianai ásatások során elsődleges cél a 3-4. századi épületek, illetve sírok feltárása volt. Az 50-es évek ásatásain sikerült kibontani a város északi temetőjét, valamint megfigyelni a városfalak fekvésén, és ezen belül néhány fontosabb, szakrális vagy profán épület alaprajzát.¹²¹⁸ A város északi temetőjében napvilágra került egy kiemelkedő gazdaságú, 6. századi női sír is.¹²¹⁹ Egy olyan leletegyüttes, amely ráirányíthatta volna a feltárók figyelmét a település Justinianus-kori rétegeinek a vizsgálatára.

A belgrádi intézményekben megfogalmazott középkor-régészeti prioritások az 1960-as évek második fele és az 1970-es évek közepe között is fennmaradtak, amikor már akadt helyi, tehát koszovói/kosovai születésű, és albán nemzetiségű, szakképzett régész. E régészek ugyanis nem a középkort kutatták. A szerb régészek pedig továbbra is a saját nemzeti történetírásuk által lefektetett történeti keretek alapján elemezték a tartomány középkori régiségeit, vagyis ugyanazokat az elemzési módszereket alkalmazták Szerbia néhai déli tartományában, mint a szűkebb értelemben vett tagköztársaság területén is. Eljárásuk a 13-14. század vonatkozásában tekinthető indokoltnak, amikor Koszovó/Kosova valóban a középkori Szerbia részét képezte. (Szerbia középkori történetét alább, dolgozatunk szerbiai alfejezetében foglaljuk össze.)

Az elemzési keretek egységes voltát – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a régészek etnikai megoszlása is segítette. Koszovó/Kosova földjén ugyanis a helyi intézményrendszer kialakulása után is csak és kizárólag szerb nemzetiségű régészek érdeklődtek a középkor iránt, és ők természetesnek vették a „belgrádi iskola” elveinek alkalmazását.¹²²⁰ Ezzel szemben viszont a helyi, albán nemzetiségű kutatók egészen egyszerűen megkerülték a középkort – olyan vaskori lelőhelyeken igyekeztek ásni, ahol a

¹²¹⁷ A helynév albán alakját az alábbi dokumentumok alapján közöljük: 217.160.190.96/RAISE/Kosovo/Material/RP_Lipjan.pdf (A megtekintés időpontja 2007. 11. 4.)

¹²¹⁸ A kutatási eredményeket összefoglalta, az előzetes jelentések bibliográfiáját összeállította: *Fidanovski (1998)*, 266-268.

¹²¹⁹ Első közlése: *Kovačević, J. (1964)*, 187-192. Az ulpianai, 6. századi germán sír leletanyagát, szakirodalmát áttekinti *Milinković (2003)*, 143-178.

középkort nem lehetett regisztrálni. A két kutatási "belügy" közti semleges területet képletesen szólva a két korszak közötti félúton, a római korban sikerült megelégni. A római kor esetében is voltak természetesen olyan kérdésfelvetések – pl. a romanizáció mértéke, a nem romanizált illír lakosság fennmaradása a birodalom bukása utáni időszakban, stb. – amelyek a nemzeti látókörű, etnogenezis-kutatás szempontjából is fontossággal bírtak. A java középkor vonatkozásában csak a numizmatika maradt többé-kevésbé mentes a belgrádi, sajnos sok tekintetben egyoldalú kérdésfelvetésektől.¹²²¹

A fentebb vázolt várkutatási, illetve római-kori kutatási tervvel ellentétben a "Koszovó a korai középkorban" c. projektum nem az 1950-es években indult meg, hanem csak 1975-ben, és a feltárás helyett a lelőhely-felderítést tűzték ki legfontosabb célként. E munka során – Aleksandar Bačkalov állítása szerint – bejárták a tartomány mintegy egy harmadát, de ennek ellenére csak igen kevés konkrét eredményt sikerült felmutatni.¹²²² A bejárt középkori lelőhelyek többségén ui. csak java-, illetve későközépkori anyagot, tehát valamiképp a középkori szerb államhoz, vagy az azt túlélő szerb ortodox egyházhoz gyűjtöttek, éles ellentétben a program címével!

Így a fentebb idézett programtól függetlenül, sőt azt megelőzően, részint leletmentésként, részint pedig más korok vizsgálata érdekében indított ásatások során került sor a koszovói koraközépkori temetők többségének a feltárására. Kosovo/Kosova területén Klina (alb.: Kllinë) falu külterületén sikerült első ízben kibontani egy 10-11. századi sírmezőt.¹²²³ Az e körbe tartozó, további lelőhelyeken is soros temető részlete került napvilágra, az egyetlen Dobovac (alb.: Dubofc) – Čečan¹²²⁴ kivételével, ahol egy refugium jellegű telep területén sikerült ásni.¹²²⁵ Mellékleteik alapján a 10-11. századi temetőkben eltemetettek a korabeli társadalmi piramis alsó felében foglalhattak helyet. A mellékletek az adott közösségek asszonyai által viselt fülbevalók, karperecek a korabeli bizánci provinciális ékszerművesség sorozatban gyártott darabjai. A különlegesebbnek tekinthető rítuselem is csak néhanapján mutatható ki: ilyennek lehet elkönyvelni a đonaji (alb.: Djonaj) kőpakolásos

¹²²⁰ Pontosan tükrözi e tényt a tájegység 1998-ban, tehát a szerb uralom legvégén megjelentetett összefoglalása: *Bačkalov (1998)*, 715.

¹²²¹ Egyetlen, jellemző adalékként arra utalunk, hogy a koszovói régészeti hagyaték "belgrádi szempontú", 1998-as kiállításának katalógusában a numizmatikai fejezetet egy albán szakember, Fatmir Peja írhatta (*Peja (1998)*, 360-371.) a két nép közötti, iszonyú méreteket öltő bizalmatlanság ellenére is.

¹²²² *Bačkalov (1998)*, 381.

¹²²³ E lelőhely kutatástörténetét összefoglalta: *Bačkalov (1998)*, 715.

¹²²⁴ A helynév albán alakját az alábbi dokumentum alapján közöljük: http://www.osce.org/documents/mik/2005/02/1102_en.pdf (A dokumentum megtekintésének időpontja 2010. 8. 25.)

sírokat. A Koszovóban tevékenykedő szerb kutatók a felsorolt sírmezőkben eltemetettek etnikumát további vizsgálatok nélkül is szlávnak határozták meg – ez azonban, részletesebb bizonyítás híján nem több egy kutatási hipotézisnél.

A felsorolt lelőhelyek alapján nem lehet kétséges, hogy Koszovóban a középkor-régészet jószerivel temetőfeltárás – annak megfelelően, ahogyan Szerbiában is e korban a sírmezők feltárása számít "valódi" értelemben vett régészetnek, a kőépületek vizsgálata viszont a műemlékvédelem hatáskörébe tartozik. Még egyértelműbbé válik a temetők túlsúlya, ha figyelembe vesszünk, néhány sajátos lelőhelyet is. Így azt, hogy egyes őskori halomsírokon is létesültek a 10. században temetők.¹²²⁶ A metohijai mező délkeleti sarkán fekvő Prizren/Prizreni közelében pedig egy olyan középkori temető is napvilágra került Vrbnica/Vërmicë határában, ahol a későantik bazilika körüli temető nyitották meg újra a 10. században.¹²²⁷ A felsorolt lelőhelyek feltárásában a középkor-kutató Aleksandar Bačkalovon és Vojislav S. Jovanovićon kívül egyes őskor iránt érdeklődő régészek szereztek nagy érdemeket, így N. Đurić, E. Shukriu, N. Tasić, J. Todorović, Lj. Vuksanović.

A sírokban kibontott, viszonylag gazdag ékszerleletek ismertségét az akadályozta, hogy a felsorolt sírmezők többségéről csak 1998-ban jelentek meg az alapvető adatok. Pozitív kivételként a Maticane (alb.: Matiqan) – bregi temetőre hivatkozhatunk. E lelőhely ui. V. S. Jovanović és Lj. Vuksanović közlése révén már a feltárás évében, 1973-ban bekerült a nemzetközi szakirodalomba,¹²²⁸ 1981-ben pedig a legfontosabb síregyüttesekről jelent meg egy katalógusszerű közlés.¹²²⁹ Szinte kuriózumként említhető az is, hogy az egyetlen koszovói, régészeti módszerekkel vizsgált koraközépkori telep ékszerleletei is közlésre kerültek.¹²³⁰

A koszovói régészet történetében határkőnek tekinthető az 1974-es év, amikor is a tartomány széleskörű autonómiát nyert, és ennek nyomán a tartomány központi régészeti intézménye, a priština/prishtina székhelyű, koszovói/kosovai múzeum albán jellegű, tehát a belgrádi direktívákat nem követő intézménnyé vált. Az albán etnogeneziszről folytatott viták ismeretében nem lehet kétséges, miért támogatták a koszovói, immár albán többségű helyi hatóságok inkább a vaskor-kutatást a jugoszláviai albán autonómia fénykorában, az 1974 és 1988 között. Ezen időszakban tehát a koszovói tudományos közéletben is uralkodóvá vált

¹²²⁵ A koszovói/kosovai, 10-11. századi lelőhelyek összefoglaló ismertetése: *Bačkalov (1998)*, 382.

¹²²⁶ E lelőhelyek összefoglaló ismertetése: *Bačkalov (1998)*, 382.

¹²²⁷ Bačkalov, A.: Vrbnica kod Prizrena – nekropola X-XIII veka. In: *Jevtović (főszerk.) (1982)*, 56-57.

¹²²⁸ Jovanović – Vuksanović (1973), 370-380.

¹²²⁹ Jovanović – Vuksanović (1981).

¹²³⁰ Jovanović V. S. (1976), 123-145.

azon álláspont, miszerint a vaskor kutatása albán, a középkoré viszont szerb belügy. Ami – a lehető legenyhébb kifejezéssel élve is – az egykori valóság erős leegyszerűsítése. A felosztásnak megfelelően a felnövő koszovói albán régészszakoskodók tagjai olyan vaskori lelőhelyeket tártak fel, ahol a középkor a legkedvezőbb esetben sem volt több, néhány kései bolygatásnál.¹²³¹ A középkori temetők feltárását pedig jórészt olyan, egyébiránt szerb nemzetiségű kutatók végezték, akik Belgrádból "jártak le" ázni Koszovóba.

Fentebb már arra is utaltunk, hogy a két kutatási „belügy” közt volt egy „semleges” terület is: a két korszak közötti félúton elhelyezkedő római kor. Az 1960-ban berekesztett ulpianai/ulpijanai feltárássorozat az 1980-as években indult újra.¹²³² A város területén feltárt épületek segítségével, újabb adalékokkal sikerült gazdagítani a Balkán központi részének 4-6. századi építészetről összegyűjtött ismeretanyagot.

A felsorolt kutatási programokon túl jelentős építészettörténeti vizsgálatok is folytak az 1945 utáni évtizedekben, különösen az után, ahogyan az 1950-es évek közepétől a "klerikális reakció elleni harc" is lanyhult valamelyest, sőt e munkálatok az 1970-es évek közepe után sem szakadtak meg. A priština-i székhelyű, Tartományi Műemlékvédelmi Intézet (*Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Kosova i Metohije / Entit për mbrojtjen dhe studimin e monumenteve kulturore te Kosovë – Metohis*) ugyanis egy „szerb” intézmény maradt az 1974-1988 közti autonomista időszakban is, nemcsak munkatársainak nemzeti hovatartozása miatt, hanem legalább ennyire annak okán is, hogy ezen intézmény gondozta a középkori szerb egyházi emlékeket. A műemlékvédelmi intézet által szervezett munkálatok közül kettő volt nagyobb kiterjedésű: a prizreni Bogorodica Ljeviška titulusú templom,¹²³³ illetve a lipjlani Vavedenje Bogorodice¹²³⁴ titulusú templom kutatása és felújítása. Az egyházi épületeken folytatott kutatások elég jól feldolgozottak, különösen, ha a feldolgozás mértékét a koszovói/kosovai kutatások átlagához hasonlítjuk. Összefoglalóan ismerteti a pravoszláv templomok műemléki vizsgálatához kapcsolódó kutatásokat e kutatási területet Vojislav S. Jovanović.¹²³⁵ Szép eredményeket könyvelhet el az egyes pravoszláv monostorok kegytárgyainak a feldolgozása is. Különleges helyet foglal el a templomok műemléki feltárását, állagleírását célzó kutatási területen belül a metohijai mező legjelentősebb egyházi

¹²³¹ E "mozgalom" utolsó megnyilvánulásai: *Mehmetaj* (1990), 96-99; *Shukriu* (1990), 104-106.

¹²³² *Fidanovski* (1998), 276. Az e feltárások során kibontott leletek közül a fibulák feldolgozása történt meg: *Petković, S.* (2003-2004), 241-253.

¹²³³ *Nenadović* (1956a), 205-226.

¹²³⁴ *Zdravković* (1955), 187-190.

¹²³⁵ *Jovanović V. S.* (1988) 45, 48

épületegyüttesének, a Visoki Dečani nevű monostornak a kincstára, benne többek között egy közép-európai eredetű, gótikus gyertyatartóval.¹²³⁶

A fentiekben vázolt, felemás fejlettségű és „társbérlet-jellegű” kutatást redukálta szinte nullára az Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvétele. A priština múzeum önállósága megszűnt,¹²³⁷ a leletbejelentésekre centralizált módon kellett volna reagálni. Terepmunka a középkor vonatkozásában csak egyetlen sajátos területen, a szerb templomok környezetében folyt, az állagmegóvó munkálatok részeként. A miloševići kor ideológiai vitáinak megkerülhetetlen hivatkozási pontja volt a koszovói szerb műemlékek: templomok és kolostorok felemlegetése. A műemlékek pusztulásának folyamatos, érzelmi hangvételű felemlegetése – mint fentebb már utaltunk rá – csak minimális mértékben lendítette fel az épületek kutatását és/vagy állagvédelmét. Úgy tűnik a belgrádi intézmények dolgozói az 1990-es években már nemigen mertek „lejárni” Koszovóba – e kijelentést azonban igen nehéz írott adatokkal alátámasztani. Csak a végeredmény biztos: mivel a belgrádi műemlékvédők az 1990-es években a régebbi terepmunkák alapján folytatták az egyes középkori templomok feldolgozását, a műemléki feltárások elemzési módja sem újulhatott meg módszertani szempontból.

Kosova/Koszovó esetében három mű alapján tehetünk kísérletet egy középkori tárgyú, régészeti – műemléki lelőhely-kataszter összeállítására. Ezek Vojislav S. Jovanović régészeti,¹²³⁸ Milan Ivanović műemléki¹²³⁹ topográfiaja, valamint a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián 1998-ban megrendezett, Koszovó-kiállítás katalógusa.¹²⁴⁰ Mindhárom mű alapján egyértelmű a következtetés: az 1990-es években a minimálisra csökkent a régészeti terepmunka, még a sovén propaganda által legtöbbször emlegetett szerb monostorokban is. A néhány kivitelezett terepmunka esetében pedig továbbra is érvényesült azon felfogás, amely szerint a régészet a java középkori épületek vizsgálatánál nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem egy olyan segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni

Az 1997-es évben indult albán felkelés 1999-re szabályos háborúba torkollott, ahol mindkét fél követett el háborús bűnöket, a középkori épített örökség ellen is. Az 1999 tavaszán bekövetkező NATO-bombázások előtt a gaztettek elkövetésében inkább a szerb

¹²³⁶ Timotijević (1986), 215-227.

¹²³⁷ E tényt még a szerb ellenzéki sajtó is elismeri, igaz csak áttételesen az 1999 utáni állapotok ismertetése során: N. N. (2007a).

¹²³⁸ Jovanović, V. S. (1988), 17 – 64.

¹²³⁹ Ivanović (1997), 20 – 29.

különleges rendőri alakulatok „jeleskedtek”, az 1999 júniusában bekövetkező uralomváltás után viszont a NATO-egységek után bevonuló albán felkelők kezdtek el rombolni a pravoszláv egyházi épületeket, köztük nemcsak a miloševići időkben, nyilvánvalóan a szerb hatalom jelenlétét vizuálisan is megjelentető templomokat, hanem a középkori szerb állam idején felépült templomokat és kolostorokat. A műemlékrombolás kezdetben teljesen háborítatlanul folyt, a NATO-erők más, „fontosabb” területeken igyekeztek helytállni.¹²⁴¹ A helyzet súlyosságát jelzi, hogy a NATO-egységek csak részlegesen igyekeztek védekezni az örökségrombolás ellen. Oly módon, hogy a szerb jellegű épített örökség 9, leginkább veszélyeztetettnek nyilvánított helyszínét – így az ipeki/peći patriarchátus épületkomplexumát, a gračanicai vagy Visoki Dečani-i kolostort saját védőőrizetük alá vonták, és ezt az őrizetet csak 2010-ben kezdték el felszámolni.

Az 1999-es év eseményei után a *de facto* önállósult Koszovóban a régészeti kutatás is újjászerveződött. Az ENSZ-protektorátus alá került, majd pedig függetlenségét kikiáltó új állam régészei oly módon végzik elemzéseiket, hogy eredményeikkel alátámasszák a koszovói albán őshonosság elméletét. (Valljuk be őszintén: a célok és elvárások taglalásánál már ismertetett előzmények tudatában más nem is lenne más várható!) Az új államban is a bronzkori és vaskori kultúrák kerülnek előtérbe, mert a Kr. előtti első évezredből származó sírleletek lennének hivatottak a közvetlen etnikai kapcsolatok bizonyítására, amint ezt pl. Shafi Gashi a vlashnyai halomsírból származó, későbronzkori bögre, és a 20. századi népi edényművesség azonos készítési technológiájára hivatkozva, 2007-ben, az *Archaeology* c. színes szaklap újságírója számára megtette.¹²⁴²

Egy 2008-as keltezésű internetes dokumentum szerint az EBESZ (angol rövidítéssel: OSCE) is igyekszik bekapcsolódni az örökségvédelem szervezésébe és menedzselésébe.¹²⁴³ Az észak-balkáni államokban kialakult szokásoknak megfelelően a nemzeti szempontból „semleges” az EBESZ terepen, azaz a római kor monumentális építészetének a megtalálási önnön szerepét. A konkrét feltárómunka az ulpianai romváros területén indult meg, 2008 nyarán, Mentor Zeka az EBESZ prištinaí/prishtinaí szervezetének egyik tagja (=member of the OSCE Mission in Kosovo's municipal team covering Prishtina) vezetésével.¹²⁴⁴ Első

¹²⁴⁰ A katalógus korai bizánci, illetve középkori részét írta, a lelőhelyek jellemzésével: *Fidanovski* (1998), 256-349; *Bačkalov* (1998), 373-391.

¹²⁴¹ *N. N.* (2010a).

¹²⁴² Az újságíró e közlést saját tartózkodó véleményének hangsúlyos rögzítésével adta tovább: *Kampschror* (2007).

¹²⁴³ *N. N.* (2007b).

¹²⁴⁴ *Sopa – Gaon* (2008).

lépésként az előző évtized háborús cselekményei miatt bekövetkezett rombolásokat igyekeztek regisztrálni.

A tartomány középkor-régészetét a 21. században nemcsak az alapok fentebb vázolt hiánya, vagy a műemléki állomány különböző részei ellen az elmúlt másfél évtizedben elkövetett háborús bűnök fogják meghatározni. A felsoroltakon túl az is bizonyosan szerepet fog játszani, hogy 1998-ban, tehát a NATO beavatkozása előtti évben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia egy nagyszabású kiállítást szervezett Koszovó/Kosova régészetéről.¹²⁴⁵ Azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a „jobb” leleteket a tartományból kimentsék. Ne felejtsük el: az adott időpontban a priština múzeum a belgrádi Narodni Muzej leányintézménye volt, így tulajdonjogi szempontból nem jelentett elidegenítést a leletek Belgrádba hozatala. A jogi szempontból kölesön vett leletek visszaszármaztatásának az időpontja egyelőre teljesen bizonytalan,¹²⁴⁶ és ez bizonyosan hátráltatni fogja a helyi kutatás újraindulását. Csak egyetlen egy lelet egy újkőkori idol, az ún. trónoló istenasszony került visszaszolgáltatásra, Harry Steiner a korabeli koszovói különmegbízott 2002-es, belgrádi látogatása idején.

A régészeti leletanyag feldolgozása tehát az általános politikai mozgásokkal ellentétes irányban halad. Amíg ugyanis e leletek Belgrádban vannak, a belgrádi Nemzeti Múzeumnak meghatározó szerepet kell játszania a független országgá válni igyekvő tartomány régészeti hagyatékának a feldolgozásában.

g.) Macedónia

Macedónia középkor-régészet a leletelemzés és -értelmezés tekintetében is egy sajátos, köztes helyet foglal el a 20-21. század fordulóján. A macedóniai régészet ugyanis tagja azon észak-balkáni országok halmazának, ahol a régészeti lelőhelyek és leletek feltérképezését, mentését és elemzése hosszú évtizedeken át a szomszéd népek írástudói végezték. Másfelől közelítve viszont az sem lehet vitás, hogy Macedónia régészeti infrastruktúrája, a kedvezőtlen kezdetek után, a régióban középszintűnek minősíthető nagyságúra fejlődött, és felette áll nemcsak Koszovó/Kosova, hanem Montenegró kutatás infrastruktúrájának is.

¹²⁴⁵ Bačkalov (1998), 373-391, 659-728.

¹²⁴⁶ E leletek sorsáról az írott és elektronikus sajtó alapján alkotható pontosabb kép. Lásd pl.: www.danas.org/article/2005/10/02/3ab70934-c71b-4f2f-8f41-2a599801b325.html

A helyi szakirodalom általában 1912-t, tehát az I. Balkán-háború végét szokta feltüntetni a macedóniai régészeti kutatások kezdőpontjának. A valóság azonban ennél árnyaltabb. Mintegy fél évszázaddal korábban kell megkezdeni az események folyamának a felgöngyölítését. Az 1878-as Berlini Kongresszuson meghatározott területi konstellációval szembeni elégedetlenség, az egyes nemzeti programok felemás megvalósulása ösztökölte arra az észak-balkáni régió történészeit – mind Bulgáriában, mind pedig Szerbiában – hogy expedíciós keretek között tárják fel az oszmán-török uralom alatt maradt Macedónia régiségeit, saját nemzeti mozgalmuk követeléseit alátámasztandó. Mindkét nép fiaira jellemző volt a parciális megközelítés. Csak azokra az emlékekre figyeltek, amelyek a macedón táj bolgár vagy szerb hovatarozását voltak hívva alátámasztani. A 19-20. század fordulóján megjelentetett, bolgár és szerb írásokban hiába keresnénk objektív megnyilatkozásokat. Az interpretáció mindkét részről igencsak elfogult. Az útirajzokba és műemléklajstromokba foglalt adatok viszont forrásértékűek. A régészet a bolgár fél tudósításaiból profitálhat többe, annak következtében, hogy a bolgár jelenlétre utaló emlékek szélesebb idősíkban szóródnak Macedóniában. A bolgár Jordan Ivanov nevét külön is ki kell emelnünk, mert ő volt az, aki már nemcsak az álló emlékekre, hanem a középkori romokra is hangsúlyosan figyelt. Így ő írta le elsőként Sámuel cár tiszavirág életű „birodalmának”, 11. század eleji emlékeit a két Prespa-tó partjainál.¹²⁴⁷ A szerb írástudók jószerivel csak a 14. századra, Dušan István cár (1331-1355) és utódainak néhány évtizedben mérhető korára, az ekkor megépült kolostorokra hivatkozhattak.

A csak röviden hivatkozott szakirodalom alapján is nyilvánvaló, hogy Macedóniában sem volt önzetlen a szomszéd népek fiai által végzett feltáró- és elemzőmunka. Az egész észak-balkáni térséghez hasonlóan Macedóniában is az adott ország bekebelezésének – saját felfogás szerint: „felszabadításának” – az előkészítése a szellem eszközével, sőt fegyverével. Macedónia esetében e célzat oly mértékig nyilvánvaló volt, hogy a 19. század közepétől Macedónia területét rendszeresen szerb illetve bolgár földként jelölték meg, szomszéd országok régészei – történészei – műemlékvédői, természetesen pártállásuk függvényében. A macedóniai középkor-régészet e vonatkozásban a koszovói/kosovai, albániai, és bizonyos fokig a montenegrói régészettel állítható párhuzamba. Az is közös a felsorolt országokkal, hogy a szomszéd népek kutatói a feltárómunkát, néhány a régió kívüli országból származó kutatóval karöltve végezték. E távoli országok fiait csak részben vezette a tudományos érdeklődés az Észak-Balkán e részébe. Más részüket ugyanis egyes, egész Kelet-Európát

¹²⁴⁷ Jordan Ivanov ez irányú munkásságát ismerteti: *Georgiev, P.(1992), 289-299.*

behálózó szellemi mozgalmak irányították Macedóniába, mint pl. a pánszlávizmus, némelyeket pedig szakmán kívüli okok vezényelték e tájra őket. Az első kategóriába Gabriel Millet tartozik. Áldozatos munkálkodása révén már a 20. század elején sikerült felismerni a macedóniai egyházi építészet, illetve festészet meg nem kerülhető jelentőségét a bizánci művészet egészének a rendszerében.¹²⁴⁸ A második kategóriába N’ikodim Pavlovič Kondakov,¹²⁴⁹ sorolható. Macedónia annak okán válhatott a pánszláv gondolatkört valló kutatók számára érdekessé, hogy Ohridban/Ochridában telepítette le 886-ban Boris/Mihály bolgár uralkodó Szt. Kelement, aki itt iskolát alapított a szláv liturgikus nyelv és a cirill betűs írás terjesztésére.¹²⁵⁰ A harmadik kategória képviselője Hans Dragendorff. Az esetében a „vezényel” ige fentebbi használatát az indokolta, hogy ő Németország I. világháborús balkáni hadseregének tagjaként érkezett Macedóniába, a műemlékek felügyeletének és mentésének parancsával! A római-kori régiségek elemzésével foglalkozó kutatók közül is csak kevesen szoktak felfigyelni arra, hogy a macedóniai Stobi ásatásait azon régész indította meg 1917-ben,¹²⁵¹ akinek szakma a római kor egyik emblematis leletének, a *terra sigillata* nevű edényféléseknak a máig használatos tipológiai osztályozását köszönheti.

Az elmondottak természetesen nem azt jelenti, hogy Macedóniában a helyi literátusok ne próbálkoztak volna egy saját öntudat kialakításával. Fentebb a kutatási célok áttekintése során már utaltunk arra, milyen nagy szerepe volt a történelem sajátos értelmezésének a formálódó macedón öntudatra, amely a bolgár, a szerb és a görög nemzeti mozgalom erőterében formálódott meg, kezdetben igencsak egyszerűsítő jelszavakat hangoztatva. A macedón öntudatnak kezdetben egy sajátos, regionális, a macedón tájat lakó, változatos etnikumok – azaz a helyi délszlávok, aromunok/arománok, a vlachok és görögök – fölött átívelő összetartozás-érzést kellett (volna) jelentenie. Így a konkurens etnikai öntudatokkal szemben nem is a mitizált koraközépkori múltból, hanem az ókorból keresett azonosulási pontokat. A macedón öntudat korai hívei a 19. század végén még az ókori nagyságra, macedóniai Nagy Sándorra, és az ő makedón harcosaira hivatkoztak, a törökellenes felkelések kiáltványaiban,¹²⁵² joggal sejthetően: a résztvevők bátorítása érdekében. Ugyanakkor már a nemzettudat-formálás e korai szakaszában is megjelent az ókori macedónok elszlávosodásának a tétele, és ez egy világos elmozdulás volt a regionális helyett egy etnikai – értsd egy szláv – „nemzettudatot” célul kitűző azonosulás irányába. (A nemzettudat szót

¹²⁴⁸ Millet (1916).

¹²⁴⁹ E tárgykörbe tartozó munkája: Kondakov (1909).

¹²⁵⁰ Dujčev (1983), 2146-2147. sor.

¹²⁵¹ Dragendorff (1919), 155-166.

¹²⁵² Gleni (1999), 1. köt., 213.

annak érdekében tettük idézőjelbe, mert macedón öntudatot vallók még igen távolt álltak a 19. század végén a koherens nemzettudat ideológiai alapjainak a végleges formába öntésétől.)

A két világháború közötti időszakban is fennmaradt a „külső” érdeklődés Macedónia régészeti – műemléki öröksége iránt, sőt ezen időszakban is kizárólag Macedónián kívül határozták meg a kutatandó problémák körét: Belgrádban, illetve Szófiában. A kutatás oly módon folyt, hogy az egyes belgrádi és szófiai kutatók jószereivel tudomást sem akartak venni egymás munkásságáról. Azon esetek kivételével, amikor a leghevesebb kritika hangján szóltak le egymás elemzéseit.

A bolgár kutatók esetében munkálkodásukat igencsak nehezítette, hogy „birtokon kívülre” kerültek, így az egyes lelőhelyek, épületek vagy leletek helyszíni szemléje is számukra nehézségekbe ütközött. Ennek ellenére, a területi revízió szükségességét hangsúlyozó, két világháború közötti Bulgáriában több összefoglalást sikerült kiadni Macedónia régiségeiről, mint például Belgrádban és Skopjében. A már 1912 előtt is ténykedő Jordan Ivanov egy külön könyvet szentelt a macedóniai bolgár régiségeknek,¹²⁵³ N. Mavrodinov pedig igen nagy hangsúlyt fektetett e tájra is, az egyhajós és keresztkupolás templomokat feldolgozó, 1931-ben kiadott monográfiájában.¹²⁵⁴

Más folyamatok zajlottak a „birtokon belülre” került Szerbiában, ahol fő célként immár Macedónia megtartása szerepelt, egyelőre csak a toll eszközével. A szerb jelenlét axiomatikus érvényűként kezelt tézisének érdekében az egységesre álmódott délszláv állam tudósai tettek közzé vitacikkeket, egyes esetekben a bizantinológia és a szlavisztika elismert nagysága ellenében is, mondhatni a birtokon belüliség biztonságával és a reménytelenség elszántságával.¹²⁵⁵ Álláspontjuknak ugyanis igen sok vitatható pontja volt, az egyes tudományágak között különböző mértékben leosztva. Míg ugyanis az egyházi épületek között ténylegesen kimutatható egy – egyébiránt senki által sem vitatott – 13-14. századi, egyes szerb uralkodók és főemberek által épített emlékkör, a szlavisztikán belül egészen egyszerűen abszurd felvetésnek számít a macedóniai szlávok által beszélt nyelvet szerbnek, vagy egy nem-bolgár jellegű, tehát a szerbhez közel álló dialektusnak minősíteni.

A macedóniai középkori régészetet az teszi hasonlatossá a két világháború közötti idők koszovói és montenegrói kutatásához, hogy a területet 1912-ben megszerző, és 1918-ban visszafoglaló Szerbia e tájon sem törekedett önálló kutatási infrastruktúra kialakítására. A Dél-Szerbia részének tekintett Macedóniában csak egy egyházi múzeum (*Crkveni Muzej*

¹²⁵³ Ivanov, J. (1931).

¹²⁵⁴ Mavrodinov (1931).

¹²⁵⁵ Erdeljanović (1925b), 275-285; Anastasijević (1928), 1-12.

Južne Srbije) alapítása történt meg, 1921-ben. Pontosan visszatükrözi a szerb kutatás prioritásait az, hogy a skopjei múzeumot Radoslav Grujić, egy agilis szerb ortodox pópa és a belgrádi *Bogoslovija* (= Hittudományi Főiskola) tanára alapította, majd évekig igazgatta.¹²⁵⁶ Ő – tegyük hozzá: Macedóniában is – a terület szerb jellegének a bizonyítását tekintette fő céljának.

Az új intézmény ellenére is: továbbra is jórészt a Belgrádból „lejáró” kutatók végeztek felméréseket, és/vagy kisebb-nagyobb ásatásokat, kiegészítve a szarajevói múzeum néhány munkatársával. Az általános pénzhiány miatt – a korabeli Bosznia-Hercegovinához hasonlóan – Macedóniában is általánosan alkalmazták a terepbejárást és a földmunkát sajátosan vegyítő, egy-két napos kiszállásokat. A pénzhiány egy olyan gátló körülmény volt, amely a két világháború közötti Jugoszlávia egész területén – egy-egy, igen ritka kivételtől eltekintve – az összes régészeti terepmunkát a lehető legkisebb méretűre redukálta.¹²⁵⁷

Macedónia régészeti kutatása a két világháború közötti időszakban stagnált. Számot tevő ásatás ugyanis csak egyetlen egy helyszínen folyt, a Staro Gradsko nevű újkori falu határában álló Stobiban. A Đorđe Mano-Zissi által vezetett expedíció kutatási prioritásait jól jellemzi az, hogy a kibontott leletanyagból kizárólag az épületalaprajzokat, a faragott köveket, valamint az ékszereket dolgozták fel.¹²⁵⁸ A közlemények utalásaiból pedig az is pontosan kikövetkeztethető, hogy az adott lelőhely feltárásának felső időhatára a 6-7. század fordulója, azaz a szláv honfoglalás időszaka volt. A kőépületek feletti pusztulási rétegben nem történtek régészeti megfigyelések. Annak ellenére sem, hogy e rétegek objektumai és leletei minden kétségen felül szolgáltathattak volna a délszláv népek etnogenezise szempontjából releváns adatokat

A 6. század vége utáni apró leleteket, és a kőfalak feletti rétegeket “eltüntető” ásatási technológiával ellentétben – mintegy pozitív ellenpéldaként – arra is utalni kell, hogy a Stobiban ásató régészek egy része, így maga az ásatásvezető, Đorđe Mano-Zissi, valamint egyes munkatársai is, alaposan bejárták az ásatási helyszín szűkebb és tágabb környezetét, a középkori egyházi építészet és freskófestészet megismerése érdekében. Látogatásainak kedvenc helyszíne Ochrida/Ohrid, illetve Prilep városa volt. Az útjai során gyűjtött ismereteit igen hamar meg is jelentette, természetesen belgrádi szakfolyóiratok hasábjain.¹²⁵⁹ A

¹²⁵⁶ Grujić életútjához lásd *Radojčić, S. (1969)*, VI – VIII.

¹²⁵⁷ A pénzügyi eszközök nagymértékű hiányának a tényét még a jugoszláv állameszme iránt elkötelezett Mladenko Kumović is elismeri: *Kumović (2001)*, 109.

¹²⁵⁸ Világosan elárulja e tendenciát a feltárások bibliográfiája: *Aleksova (1982-1983)* 60-62. old; 1-76. jegyz.

¹²⁵⁹ *Mano-Zissi (1931a)*, 114-123; *Mano-Zissi (1931b)*, 135-137; *Mano-Zissi (1937b)*, 27-33.

beszámolók kötelezően ismétlődő eleme volt a szerb vonatkozások kiemelése, különösen olyan esetekben, ahol a szerb uralom időszakából egy-egy freskó vagy építési felirat is fennmaradt.

Természetesen felbukkantak Macedónia tájain más szerb építészettörténészek is. Az építészettörténeti expedíciók egyik kötelező igazodási pontjává a Prilep melletti Markov manastir vált, e monostorról önálló kiadvány is megjelent.¹²⁶⁰ Nyilvánvalóan annak következtében, hogy e monostor alapítója a szerb epikus költészetben méltatlanul nagy hírnévre szert tevő, egyébiránt élete nagyobb részét oszmán-török vazallusként végigélő Marko királyfi (sz.: Kraljević Marko) volt. A szerb kutatók nem figyeltek fel arra, hogy e balladai hős a bolgár népköltészetben is ismert, Krali Marko néven. Így – más szemszögből nézve – monostora egyáltalán nem tekinthető a szerb jelenlét kizárólagos tanúbizonyságának. Mano-Zissi munkatársi körén kívül eső szerb kutatók is a szerb történelemhez kapcsolódó adatok feltárása érdekében jelentettek meg közlemények az egyes macedóniai templomokban levő középkori feliratokról, különös tekintettel a szerb uralkodók által a 14-15. században elhelyezett emlékekre.¹²⁶¹

A macedóniai építészeti örökség és freskófestészet ilyen, szelektív értelmezése nem tudott kihatni a nemzetközi kutatásra. Fentebb már utaltunk arra, hogy a két világháború közötti Macedóniában megfordult több, nyugat-európai, illetve orosz bizantinológus, a bizánci művészet értő elemzője. Értékkítéletüket nem tudta elhomályosítani a szerb művészettörténészek által alkalmazott, partikuláris szemlélet. Ők ugyanis rend szerint az eggyel korábbi korszak, a 11-12. század, tehát a bizánci visszafoglalás évszázadainak a hagyatéka iránt érdeklődtek.

Macedónia közismert módon Bulgária keretei közé került az 1941-es, áprilisi háború során, a királyi Jugoszlávia felbomlása után. Elszórt adatok alapján következtethetünk arra, hogy az 1941-1944 közötti időszakban is folyt Macedóniában régészeti feltárómunka, igaz csak nagyon szerény mértékben. A munkálatok részint Krăstju Mijatev nevéhez kötődnek, aki a muzeológiai munka fellendítése érdekében települt át Szófiából Skopjébe. A bolgár időkben is Ohrid/Ochrida városa állt a középkor iránt érdeklődő régészek és művészettörténészek figyelmének központjában. 1943-ban Dimče Koco ásatott az Imaret-dzsámi (=Imaret-džamija) területén. Ásatását annak okán indította, hogy ellenőrizzen egy helyi egyházi hagyományt, miszerint a dzsámi előtt az adott helyszínen Szt. Pantelejmon temploma állt volna, benne Ochridai Szt. Kelemen (= Sv. Kliment Ohridski) sírjával. Szent Kelemen

¹²⁶⁰ Tatić (1925).

¹²⁶¹ Elezović (1936); Vasiljević (1936), 286.

tevékenysége révén válhatott Ochrida/Ohrid az egyházi szláv nyelvű liturgia és írásbeliség első bátyjává, és játszott felbecsülhetetlen szerepet a szláv nyelvű liturgia és az egyházi szláv írásbeliség megőrzésében.¹²⁶² 1943-ban Koco fel is tárt az Imaret-dzsámiban egy koraközépkori sírt, amelyben a szent első földi nyughelyét ismerte fel. Az azonosítás a sírhely maradványainak az átlagost meghaladó nagysága alapján történt. A szent földi maradványai nem segíthették az azonosítást, mert a hamvakat már a török hódoltság elején átszállították a városka egy másik templomába, a Thetokos Perivloptos (=Bogorodica Perivleptos) titulusú monostorba.

A macedóniai régészet csak az 1960-as évekre jutott el a középkor anyagi kultúrája vonatkozásában az önálló leletértelmezések megfogalmazásának a szintjére, és ezt – a késő római, kora bizánci, monumentális építészet elemzésének a kivételével – az axiomatikusnak tekintett történeti kép átvételével „oldotta meg”. A macedóniai középkor-régészetnek egy sajátos erőterben kellett mozognia – tegyük hozzá ezen időszakban is. A II. világháború után felnövő – helyi és a néhai Jugoszlávia más részeiből „importált” – történésznemzedék számára már teljesen nyilvánvaló volt Nagy Sándorra történő hivatkozások abszurd, és a helyi lakosság szerb gyökereire való utalás tarthatatlan volta. Így egy másik korszak, a korai középkor került előtérbe. A 10-11. század fordulóján élt Sámuel (Macedóniában elterjedt kiejtéssel: Samoil) önjelölt cár (970 körül – 1014), és az ő állítólagos macedóniai szláv állama (macedónul: *Država na Makedonskite Sloveni*) vált a legfontosabb igazodási ponttá. Fentebb már több alkalommal is utaltunk arra, hogy Sámuel uralmi képletének e felfogása anakronisztikus, sőt egészen egyszerűen ellentmond annak, amit a középkori barbár államok megszervezésének mikéntjéről tudunk.¹²⁶³ Így itt csak egy-két tényt rögzítünk, ismételten és a nagyobb nyomaték kedvéért.

A Sámuel 1014-ben legyőző II. Bazileiosz a kleidoni csatában tanúsított, példátlan brutalitása miatt a bizánci történetíróktól a „Bolgarektomosz” (=Bolgárölő) címet kapta. A fentebb már többször ismertetett bolgár-macedón vita fényében egyáltalán nem mellékes

¹²⁶² Dujčev (1983), 2146-2147. sor.

¹²⁶³ A dolgozat témájától távolra vezetne a Sámuel-féle birodalom etnikai jellegéről a bolgár, a macedón és a szerb(!) történetírás közötti vita mégoly vázlatos áttekintése. A főbb vonulatokra már egyébként is fentebb utaltunk. Annyit azonban a tisztán látás érdekében meg kell jegyezni, hogy manapság már a mérsékeltebb szerb történészek is elfogadják: Sámuel és fivérei a bolgár állam hatalmi intézményeit élesztették újra Nyugat-Macedóniában, így az egykorú, bizánci források Sámuel uralmát Bulgária újjászervezésének tekintették: *Pirivatrić (1997a)*, 133-144. Sőt az sem vitás, hogy egyetlen fajsúlyos nyugat-európai történész sem fogadta el a Sámuel-féle uralmi képlet macedón értelmezését. A macedóniai történetírás kritikai értékeléséhez lásd: *Grothusen (1967)*, 42-43; valamint *Herling (1991)*, 399-402.

körülmény, hogy II. Bazileiosznak nem „Macedónölő” lett a mellékneve. A macedón szó alkalmazása egy szláv közösségre a 10-11. század fordulóján egészen egyszerűen anakronisztikus. A kívülálló számára egészen egyszerűen nem tűnik bizonyíthatónak egy önálló "macedóniai szláv" etnikum létezése a 10-11. század fordulóján. Az adott korban ugyanis a fegyverforgató elitek körül kristályosodtak ki a különböző etnikai, vagy ilyennek tűnő csoportok. Sámuel családja pedig egészen egyszerűen bolgárként definiálta önmagát.¹²⁶⁴

Jellemző az, ahogyan a macedóniai középkor-régészet egészen egyszerűen évtizedeken át figyelmen kívül hagyott és hagy egy fontos leletet. 1965-ben a macedóniai Bitolában került napvilágra egy kardinális jelentőségű feliratos kő, de azt jellemző módon Szófiában közölték.¹²⁶⁵ A sajátos „csúszás” annak a következménye, hogy a feliraton Sámuel önjelölt cár egyik fia, Ivan Vladislav állít emléket egy bitolai templom építésének, önmagát bolgár eredetűnek nevezve. *Sapienti sat!* A bitolai felirat helyett a macedón régészek az ochridai/ohridi, prilepi és szkopjei vár feltárására koncentrálták erejüket, itt remélve megtalálni Sámuel korának nyomait. A kutatás Ohridban folyt legnagyobb erővel, ahol nemcsak a helyi vár, hanem a középkori templomok szinte mindegyikében is történt kísérlet a 10. század végi – 11. század eleji építkezés kimutatására, szinte mondani sem kell: igen kétséges eredményekkel. A régészeti módszertan szempontjából e ponton arra kell felhívni a figyelmet, hogy Sámuel önjelölt cár kora, azaz a 970 és 1018 közötti 47 év régészeti szempontból megfoghatatlanul rövid időszakot kell, jelentsen. Az eleve bizonytalan időrend miatt pedig csak egy túlfönt optimista interpretáció alapján lehet „meglelni” az óhajtott korszakot.

Az 1960-as és 70-es évekbeli macedóniai régészet sajátos fejlettségét jelzi az is, mennyire nem tudtak bekapcsolódni a helyi szakemberek a Mikri Prespa-tavon álló Hagiosz Achiliosz-bazilika feltárásaiba. Annak ellenére, hogy e helyszínen 1965-ben Sámuel önjelölt cár földi maradványait tárta fel Nikolaosz Moutszopoulosz. Az együttműködéshez – úgy tűnik – a görög fél is hiányzott! Sokat mondó ténynek tűnik az, hogy Moutszopoulosz nemcsak görögül, vagy franciául, hanem két szomszédos balkáni nép nyelvén: albánul és bolgárul is megjelentette feltárásai legfontosabb eredményeit.¹²⁶⁶ Macedón nyelvű közleményét viszont hiába keressük. Így a feltárás eredményei bolgár szűrőn keresztül tudtak csak eljutni

---

Magyar nyelven jellemzi röviden e történelemszemléletet, sajnos csak röviden: *Kertész (1992)*, 6 – 7.

¹²⁶⁴ Zaimov (1970).

¹²⁶⁵ Zaimov (1970)

¹²⁶⁶ Moutsopoulos (1974), 114-126; Moutsopoulos (1987), 85 – 93; Moutsopoulos (1989); Moutsopoulos (2007).

Macedóniába. Helyi szinten a legnagyobb érdeklődést Sámuel cár koponyájának Jordan Jordanov szófiai kutató által megformált arcreekonstrukciója¹²⁶⁷ váltotta ki. E vizsgálatok alapján készült el Sámuel cár „szkopjei portréja”.¹²⁶⁸ Részletei, pl. a cár nagyméretű, kicsit horgas orra, pontosan visszatükrözik azt a tényt, hogy megfestésének alapjául szolgáló arcreekonstrukció a bolgár fővárosban, azaz az ellenségesnek titulált „szomszédvárban” készült el.

Fentebb, a célkitűzések és elvárások taglalása során már utaltunk arra, hogy a Sámuel-féle macedóniai szláv állam koncepcióját Belgrádban fogalmazták meg még az 1930-as években, az 1945 után hatalomra került, jugoszláv beállítottságú kommunisták. E tény fényében nem csodálkozhatunk azon, hogy a régészeti leletelemzés Macedóniában meghonosodott módszertana is belgrádi importból származott. Az 1945 előtti és utáni évtizedekben a belgrádi intézmények által alkalmazott módszertan meghonosodását is a Szerbiából Macedóniába „lejáró” régészek segítették. Nemcsak 10-11. század fordulóját elemezték Macedóniában a „belgrádi iskola” módszertanának megfelelően, hanem a középkor-régészet összes többi ágát is. Annak megfelelően, hogy már a két világháború közötti időszakban is belgrádi kutatók „jártak le” Macedóniába feltárni, és az ekkor gyűjtött adatok egy része csak 1945 után került feldolgozásra, lásd pl. a macedóniai ókeresztény templomalaprajzokról,¹²⁶⁹ a 4-6. századi épületplasztikáról,¹²⁷⁰ vagy a kora bizánci padlómozaikokról¹²⁷¹ megjelentetett belgrádi feldolgozásokat.

A „belgrádi iskola” leletelemző módszereinek a megismerését a késő antik / korai bizánci korszak esetében Stobi feltárása segítette a leginkább, nota bene: nemcsak a két világháború közötti időszakban, hanem az 1945 utáni évtizedekben is. A 10-12. századi, soros temetők vonatkozásában a Demir Kapija-i ásatás töltött be hasonló szerepet. Irányadó jellegét azt is erősített, hogy a munka közös vezetéssel, azaz Nevenka Petrović és Blaga Aleksova irányítása alatt folyt 1959-ben.¹²⁷² A kérdésfelvetések azonosságát pedig a hivatkozott esetben az is segítette, hogy a macedón félként részt vevő Blaga Aleksova is belgrádi diákként szerezte meg régészsképesítését.

¹²⁶⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Samuil_of_bulgaria_reconstruction.jpg (a megtekintés időpontja 2011. 08.28.)

¹²⁶⁸ E virtuális portrénak két változata is fellelhető az interneten, 2011 nyarán: <http://www.flickr.com/photos/22607362@N00/297418049/>, <http://www.makedonskosonce.com/broewis/2002/sonce416/Tekst30.htm> (mindkét esetben a megtekintés időpontja 2011. 08. 27.)

¹²⁶⁹ *Spremo Petrović (1969)*, 115-124; *Spremo Petrović (1971)*.

¹²⁷⁰ *Nikolajević-Stojković (1957)*.

¹²⁷¹ *Cvetković-Tomašević (1978)*.

¹²⁷² *Petrović N. (1961)*, 217-227; *Aleksova (1966)*.

Viszont a két kutató a temetőről már külön-külön jelentetett meg előzetes közlést, a monografikus értékelést pedig végül a macedón kutatónő végezte el.¹²⁷³ Így – ha eltekintünk a személyes vonatkozásoktól – e kutatás alakulása mindenképpen a macedón fél önállósodása felé mutat. Blaga Aleksova későbbi szakmai karrierje is általánosítható tanulságokat hordoz. Hiszen ő az 1970-es években a Skopjei Egyetem Bölcsészkarának a Régészeti Tanszékére került, ahol a középkor-régészetet oktatta. Elemzéseiben csak fokozatosan tudott önállósulni. A végpont azonban így sem lehetett kétséges, amit egyetlen, de jellemző példával kívánunk szemléltetni. A titói Jugoszlávia egyik legjelentősebb nemzetközi régészeti együttműködéseként számon tartott késő antik városfeltárás, a macedóniai Stobiban oly módon zárult, hogy a lelőhelyről az Egyesült Államokban monográfia jelent meg 1983-ban. E kötetet pedig Blaga Aleksova és James Wiseman szerkesztette, belgrádi szerkesztőtárs nélkül!¹²⁷⁴ (E helyzethez bizonyosan hozzájárult, hogy a projektum belgrádi szervezője, az 1901-es születésű Đorđe Mano-Zissi, bár csak 1995-ben hunyt el, az 1980-as években már nem foglalkozott régészettel.)

Aleksovával ellentétes életpálya is található a titói Jugoszlávia macedón tagköztársaságának a régészetében. Nemzetközi szinten is számon tartott kutató Ivan Mikulčić, akinek áldozatos munkássága révén ma már pontos információk gyűjthetők Macedónia 5-6. századi településeiről, különös tekintettel a hegyvidéki refúgiumokra.¹²⁷⁵ A horvát nemzetiségű Mikulčić macedóniai szakmai karrierje – bármilyen szép eredményeket is hozott – egyben a helyi tudományos infrastruktúra gyengeségét is jelzi, egészen az 1980-as évekig.

Blaga Aleksova és/vagy Ivan Mikulčić életpályájának mérsékelt intenzitású számon tartása helyett helyi szinten Boško Babić szerepét szokás kiemelni. Meglátásunk szerint e nézőpont egyoldalú. Hiszen az csak korlátozott mértékben segítette a macedón kutatók emancipálódását az, hogy Boško Babić az 1960-as évek közepe után mintegy átvette a macedóniai középkor-régészet irányítását.¹²⁷⁶ Olyannyira, hogy – a titói Jugoszláviában egyedülálló módon – a Macedónia déli szélén fekvő, és egyéb szempontok szerint is vidéki kisvárosnak számító Prilep számára egy szláv régészeti intézet (*Institut za staroslovenska kultura, Prilep*) alapítását sikerült kijárnia a pártállami hatalmi struktúrában.¹²⁷⁷ E pozitív eredmény mellett sajnos nem feledkezhetünk meg arról, hogy Babić szemhatárát

¹²⁷³ Aleksova (1966).

¹²⁷⁴ Aleksova – Wiseman (szerk.) (1983).

¹²⁷⁵ Mikulčić (1999); Mikulčić (2002)

¹²⁷⁶ Életútját ismerteti: Babić-Janeska (1986), 9-12.

¹²⁷⁷ Risteski (1999).

meghatározta egy negatív körülmény. Az a tény ugyanis, hogy – miután nem részesült rendszeres régészeti képzésben – a leletfeldolgozás módszertana számára ismeretlen maradt, sőt az ilyen munka iránt nem is érzett kellő mértékű affinitást. Néhány évtized távlatából már nem kétséges, hogy a „szláv régészet” saját korában ünnevelt macedón szakembere kevés olyan feltárást tudott kivitelezni és/vagy elemzést tudott megírni, amely kiállták volna az idők próbáját. Babić prílepi feltárásai sajnos csak igen kis mértékben hoztak értékelhető eredményeket: vagy a sziklás altalaj miatt haladta meg a feltáró képességeit a középkori objektumok kibontása, vagy pedig ezek alapjait – az adott körülmények miatt – nem ásták be kellő mélységben. Babić önmaga által legfontosabbnak ítélt tanulmányáról, a sütőtál keleti szláv eredetéről írott munkát pedig manapság már inkább a benne foglalt anyaggyűjtés miatt érdemes kézbe venni.¹²⁷⁸ A sütőtál Babić által javasolt etnikai értelmezésével¹²⁷⁹ szemben pedig az utóbbi időben egyre több kétség is megfogalmazódik. Az adott tárgytypust a sütőharanggal együtt érdemes vizsgálni, figyelve a lepénykenyér sütésének az őskor óta, a Mediterráneumban meglevő hagyományára.¹²⁸⁰ A macedóniai középkor-kutatás jelenleg azon hiány leküzdésével foglalkozik, amelyet az emblematiszta figurává vált Boško Babić nyugalományaiba vonulása, illetve 1998-as halála hagyott maga után.¹²⁸¹ Távozásával egy korszak is lezárult a macedón régészetben. Azon korszak, amelyet talán leginkább a macedón régészet jugoszláv korszakaként jellemezhetünk.

A középkor-régészet Macedóniában sajnos az 1992-es önállósodás után is még igen távol áll attól, hogy minden kisebb korszak olyan kérdéskörét elemezze, amelyhez adott a leletanyag. A kutatási témák spektruma jellegzetesen szórt, minden egyes rövidebb időszakból más és más részegység örvend nagyobb népszerűségnek. Így a kései antikvitas vonatkozásában egyértelműen a városok feltárása vonzza a legtöbb kutatót. Megmaradtak a régi prioritások a koraközépkor vonatkozásában is. A helyi közeg az 1992-es fordulat utáni években is macedón történelem fénypontjaként értékeli Sámuel (=Samuil) önjelölt cár 10 század végi – 11. század eleji birodalmát. Továbbra is kitüntetett figyelem fordul(na) e

¹²⁷⁸ Babić (1986).

¹²⁷⁹ Babić (1972), 101 – 113.

¹²⁸⁰ Römer (1966), 390-422.

¹²⁸¹ Babić utolsó munkája: 1997-ben jelent meg a n'izny novgorodi szláv régészeti konferencia aktáiban: (Babić (1997), 7-20.). Az életút ismeretében meglehetősen furcsa, de talán nem teljesen váratlan az, hogy a cikk szerzője korábbi, pánjugoszláv megközelítés helyett a miloševići eszmék híveként lép fel. *En bloc* elutasítja az albán és a magyar régészek elemzéseit, őket mintegy eleve elfogultaknak, és az igazság felismerésére képteleneknek nyilvánítva. E cikkel kapcsolatosan viszont végső soron pozitív fejlemény annak szerb nyelve. Így ugyanis talán a nyelvi korlátok is akadályozhatják széles körű olvasottságát, és azt, hogy e

korszak anyagi kultúrája felé. Annak ellenére, hogy – amint erre már utaltunk – Sámuel uralmának néhány évtizede régészetileg szinte megfoghatatlanul rövid. Így a tágabban értelmezett korszak, azaz a 10-12. század temetőinek a feltárása számít népszerű kutatási ágnak. Hagyományosan nagy érdeklődésre számot tartó téma továbbá az egyházi építéset, különös tekintettel az Ohridi-tó környékének gazdag emlékanyagára. Az ohridi templomok értékelésében is érvényesül a Sámuel cár korát preferáló szemlélet, ami a keltezések egy részét indokolatlanul korai dátumok felvetésének az irányába tolja el. Végezetül, a szólnunk kell a java középkori kutatásokról. A fiatalabb nemzedék munkássága révén az utóbbi években is születtek szép eredmények, a temető-,¹²⁸² a vár-¹²⁸³ és a kolostorfeltárások¹²⁸⁴ elemzésében. Sőt, a java középkori várak leletei az észak-balkáni átlagnál valamivel jobban feldolgozottak. Mindazon kérdésfelvetések viszont, amelyek a felsorolt témákon kívül esnek, Macedóniában teljesen feldolgozatlanok.

Az 1990-es években fellépő régésznemzedékre várt és vár tehát az, hogy a „belgrádi iskola” módszertanát egy önálló leletfeldolgozó stratégiával felváltsa. A fentebb felsorolt példák világosan utalnak arra, hogy a macedóniai középkor-régészet már elindult az emancipálódás útján, azaz már nem alkalmazza maradéktalanul a „belgrádi iskola” által lefektetett leletfeldolgozó elveket, de még nem sikerült konzisztens, minden részletre kiterjedő, önálló módszertant kialakítania. Az átnézett közlemények alapján úgy tűnik, a fiatal régésznemzedék elődeinél következetesebben igyekszik érvényesíteni a tipokronológiai elemzés szabályait. Oly módon azonban, hogy a macedón népi önazonosság koraközépkorból származtatott tételét is fenntartani igyekeznek. Miközben egy új igazodás halvány jelei is mutatkoznak. 1992-ben történt meg az, ami a titói Jugoszlávia keretei között elképzelhetetlen lett volna. Egy macedóniai folyóiratban értekezett a bolgár-törökökről a bolgár történettudomány Nesztora, Veselin Beševliev, e bolgár-törököket egy macedóniai tájegységben, a Bregalnica-vidéken vizsgálva.¹²⁸⁵ Mivel e tanulmány lett Beševliev termékeny alkotótevékenységének utolsó műve, mind az elemzés helyszínének a megválasztása, mind pedig az elemzett téma, szellemi végrendeletnek is tekinthető.

---

cikk, szélesebb körben is rontani tudja egy tudományos eredményekkel is rendelkező életút presztízsét.

¹²⁸² Lásd pl.: *Beldedovski* (1990), 190-192; *Kepeska – Kepeski* (1986), 129-130; *Maneva* (1986), 139-140; *Maneva – Ananiev* (1990), 208-209; *Mandić* (1986), 180-181; *Mandić* (1989), 231-243; *Simoska* (1989), 138.

¹²⁸³ Összefoglalóan ismerteti e munkálatokat: *Mikulčić* (1982); *Tomoski* (1984-1985), 33-45.

¹²⁸⁴ Lásd pl.: *Lilčić* (1984-1985), 185-195; *Ananiev* (1989), 185-186; *Ivanovski* (1990), 201-202; *Lazarevska* (1987), 143-144; *Trajkovski* (1986), 176.

¹²⁸⁵ *Beševliev* (1992), 85-95.

A kutatás mikéntjét tárgyaló fejezet végén a Kárpát-medence irányába mutató kapcsolatokról is szólnunk kell. A Vardar völgye és a középkori Magyarország anyagi kultúrája közötti kapcsolódási pontok nagyjából még feltáratlanok. Az egyik, továbbfejtésre alkalmas résztema a Macedónia területén szóróvilágban napvilágra kerülő, avar, illetve honfoglaló magyar jellegű lószerszám-tartozékok, illetve övveretek problematikája.¹²⁸⁶ Csábító lenne a 10. századi lószerszámok esetében történeti magyarázatra törekedni, és az adott leletegyütteseket vagy a Kuber által a 7. század végén az Avar Kaganátus területéről Macedóniába vezetett *Sermesianoijal*¹²⁸⁷ vagy pedig a 10. század után feltűnő *vardarióta türkökkel* összekötni. Különösen annak következtében, hogy a vardarióta türköket a szakemberek egy része a délre vándorolt "Csaba magyarjai"-val szokták kapcsolatba hozni.¹²⁸⁸ A történeti interpretációk nagy részéhez hasonlóan, ez esetben is igencsak ajánlatos az óvatos, megfontolt megközelítés. A Vardar-völgyi leletek Kárpát-medencei kapcsolatait kiaknázni akaró nézetek megfogalmazása során nem lenne jó megfélekezni arról, hogy hasonló leletegyüttesek az Észak-Balkán más részein is vannak. Olyan földrajzi környezetben, ahol egészen egyszerűen hiányoznak a források egy hasonló történeti interpretációhoz. Egyetlen példaként a kelet-szerbiai Gamzigrad lelőhelyére utalunk, ahol, a későantik romok betöltési rétegében szintén napvilágra került 10-11. századi kengyel, oldalpálcás zabló, egy szablya, valamint egy szablya-keresztvas.¹²⁸⁹ Egy további érdekes, szintén még ki nem aknázott párhuzamosítási lehetőséget a 10-12. századi építészet nyújthat. E vonatkozásban mindenképpen utalnunk kell Csányi Károlyra, aki még az I. világháború idején felfigyelt, és előképként utalt az általa még üszkübinek nevezett skopjei múzeumban őrzött oltárrekesztő-töredékre.¹²⁹⁰ Csányi Károly párhuzamosítása akkor is jelentős, ha munkássága egy sajátos különutat jelentett a 11. századi, magyarországi kőornamentika vizsgálatában. Csak remélhetjük, hogy a jövőben a kőornamentika iránt érdeklődő kutatók a jelenleginél jobban figyelnek majd Macedóniára.

h.) Montenegró

¹²⁸⁶ Janakievski (1980), 101-110. Tény továbbá az is, hogy a macedón kutatás avar jellegűnek szokott leírni olyan tárgyakat, amelyeket az utóbbi évtizedek avar kutatása már bizánci importként, vagy bizánci jellegű tárgyként kezel: Mikulčić – Nikuljska (1979), 67. old. 2. kép (Vodno – Markovi kuli: fülvédő egy állítólagos "pontusi típusú" sisakról); Mikulčić – Bilbija (1987), 213. old. 7. kép (Vodno – Markovi kuli: áttört csattest.)

¹²⁸⁷ Szádeczky-Kardoss (1992), 219-220.

¹²⁸⁸ Kapitánffy (1994), 713.

¹²⁸⁹ Živić (2003), 153-154.

Montenegró régészeti kutatásának élén egy királyi rendelkezés áll.¹²⁹¹ A magyar történetírás által Nikitának nevezett I. Miklós (Nikola) (1840-1921) montenegrói király 1890-ben rendelte el az újkori Podgorica határában elterülő Doclea/Dokleja későantik romvárosának a régészeti kutatását. Az 1892-ben megindított docleai feltárások,¹²⁹² szinte mondani sem kell, régészeti expedíciók keretei között folytak, a helyi infrastruktúra teljes hiányának következtében. Nemcsak a lelőhely kiválasztása bizonyult szimbolikus jelentőségűnek, hanem az is, hogy e feladattal a miniállam uralkodója külföldi, az Osztrák-Magyar Monarchiából, illetve Nagy Britanniából származó szakembereket bízott meg. A hazai szakkáder hiánya, és az ebből következő régészeti expedíciók ugyanis veres fonálként kísérik végig a montenegrói régészet történetét. Montenegróban szinte csak és kizárólag más országok, és/vagy szövetségi tagköztársaságok intézményei szerveztek kutatásokat, általában kampányszerűen, egy-egy lelőhely jobb megismerése érdekében. A „saját” szakkádert is vagy szerb nemzetiségű régészek jelentették, vagy olyan montenegróiak, akik belgrádi stúdiumaik elvégzése után a szövetségi fővárosban telepedtek le, és onnan „jártak haza” egy-egy ásatás vezetésére. Egy további, kedvezőtlen fejlemény, hogy a montenegrói terepmunkák esetében is tetten érhető a belgrádi régészeti iskola felfogása arról, hogy az antikvitas alkonya lenne a „valódi” régészet felső határa. E szemlélet következményeként Montenegróban is aránytalanul csekély figyelem fordul a 6-7. század utáni korokra.

A szakkáder hiánya, és a régészet felső határának igencsak szűkkeblű meghatározása miatt Montenegró esetében csak akkor tekinthetjük létező tudománynak a középkor-régészetet, ha – a Herceg Noviban ténykedő, egyetlen Ilija Pušić kivételével¹²⁹³ – az ilyen munkát végző, belgrádi illetőségű szakemberek kutatásait vesszük számba. Belgrádi szervezésben és kivitelezésben folyt ugyanis egyes későantik városok, koraközépkori monostortemplomok, illetve java középkori várak és városok vizsgálata.

A későantik lelőhelyek közül a fentebb már utalt Doclea felé fordult leggyakrabban a szakemberek figyelme.¹²⁹⁴ A feltárók e lelőhelyen – dolgozatunk szempontjából sajnálatos módon – inkább a római kor korábbi évszázadai iránt érdeklődtek. Más montenegrói helyszínek esetében is folyt ásatás, szintén belgrádi szervezésben. A montenegrói

¹²⁹⁰ E fontos párhuzam közlésére azonban csak 1953-ban került sor: *Csányi (1951)* 9. t. 2.

¹²⁹¹ http://montenegrina.net/pages/pages_e/archaeology/piero_sticotti_doclea.htm (A megtekintés időpontja 2007.10.19.)

¹²⁹² Első eredményeik közlése: *Sticotti (1913)*.

¹²⁹³ *Pušić, I. (1980)*, 72-73.

népvándorlás-kori kutatások egy sajátos, negatív vonása, hogy ásatások kivitelezésére vagy a keskeny tengerparti sávban, vagy pedig a Scutari/Shkodrai/Skadari-tó környékén szokott sor kerülni. Olyan síkvidéki tájakon tehát, amelyek a hegyes-völgyes Montenegró egészét nem reprezentálhatják. A vázolt helyzet következtében maradt régészeti szempontból *terra incognita*. Montenegró hegyvidéki, azaz a központi, illetve északi része, az 1945 utáni időszakban is. Csak egy-egy olyan munkából értesülhetünk a montenegrói középkori épített örökségről, amely álló épületek és/vagy falszakaszok felmérése alapján mutatja be a szakrális vagy profán emlékanyagot. Az ilyen elemzés mintegy iskolapéldáját nyújtja a montenegrói várak feldolgozása Pavle Mijović és Milan Kovačević tollából.¹²⁹⁵

Egyetlen, de igen fontos kivételként az észak-montenegrói Komini (=Komini kod Pljevlja) falu határában levő Municipium S-re utalhatunk.¹²⁹⁶ Kominiban is – a montenegrói térség kutatási helyzetének megfelelően – belgrádi szakemberek, név szerint Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović és Dragoslav Srejić ásatott 1967 és 1975 között.¹²⁹⁷ Tőlük származik a lelőhely, első ránézésre rejtélyesnek tűnő Municipium/Municipium S... neve is. A Municipium S..., annak kifejezésére szolgált, hogy a település teljes római kori neve még nem rekonstruálható. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy e megnevezés nem volt egyedi a néhai Jugoszlávia régészetében. Így e montenegrói lelőhely könnyen összetéveszthető egy másik, szintén római kori településsel: Municipium/Municipium DD...-vel. A kettőt azonban ajánlatos hangsúlyosan külön kezelni, a közöttük levő több száz kilométeres távolság miatt is. A Montenegró északi részén, Pljevlja város környékén elterülő Municipium S-szel ellentétben ugyanis a Municipium DD... Koszovó északi szélén található, Kosovska Mitrovicától északra.

Municipium S... esetében a feltárt temető¹²⁹⁸ egyes leletei jelenthetik az elemzés kiindulópontját. Bár a leletek túlnyomó többsége jól beilleszthető a Római Birodalom anyagi kultúrája által körvonalazható kontextusba – mégis kimutatható a II. temető szélén egy olyan rész, amely külön elemzést igényel. Annak következtében, hogy itt két lovassír is napvilágra került. Az egyikben egy ló és két kutya, a másikban pedig egy ló, egy vadkan és öt kutya vázát lehetett kibontani. A kutatást vezető régész e két sírt előbb avarnak minősítette, majd

¹²⁹⁴ A lelőhely kutatásának történetét összefoglalta: Cermanović–Kuzmanović – Velimirović–Žižić – Srejić (1975), 7.

¹²⁹⁵ Mijović – Kovačević (1975).

¹²⁹⁶ Csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg: a montenegrói Komini természetesen nem azonos az észak-albániai Komannal, a Koman-kultúra névadó lelőhelyével!

¹²⁹⁷ Cermanović–Kuzmanović – Srejić – Marković (1972).

¹²⁹⁸ Cermanović–Kuzmanović – Srejić – Marković (1972). E sírmezőket a közelmúltban röviden, de találóan jellemezte: Cermanović–Kuzmanović – Srejić (1997), 685-686.

pedig – tekintettel a kibontott mellékletek 4. századi keltezésére, és szintén elég nagy merészséggel – egy foederati-csoport helyi megtelepedésével, sőt egészen konkrétan az elhunytak szarmata származásával magyarázta.¹²⁹⁹

Az első koraközépkori temető feltárása a Scutari/Shkodrai/Skadari-tó partjai körzetében folyt, a Virpazar nevű falu határában elterülő, Mijelevi külterületen. (A szerb nyelvű publikációkban a helynév kettőssége a lehető összes változatban fel szokott tűnni, a leggyakoribb a Mijelevi kod Virpazara (=Virpazar melletti Mijelevi) forma.) E soros, csontvázas temető – mind leletanyaga, mind pedig a temetés rítusa alapján – beletartozik a szomszédos Észak-Albániában meghatározott Koman-kultúrába.¹³⁰⁰

A belgrádi intézményeket alátámasztó példák után ki kell emelni azt is, hogy a tengerparti régészeti kutatását nemcsak a Belgrádból "lejáró" régészek szervezték, hanem a Herceg Noviban működő helytörténeti múzeum egyik munkatársa, Ilija Pušić is. Kutatásai kibontakozását egyértelműen hátráltatta az, hogy múzeuma saját folyóiratában tette közzé a korlátozott mértékű terepmunkáinak eredményeit.¹³⁰¹ Egy olyan, „Boka” című periodikában, amely még a néhai Jugoszláviában tevékenykedő kutatók számára is jórészt ismeretlen volt. Így a Kamenoban 1972-ben feltárt, 7-8. századi csontvázas sírok leleteit még a montenegrói, vagy a szerb szakirodalomban sem szokás idézni. Olyannyira, hogy Kamenot még Dušan Mrkobrad 1980-as középkor-régészeti szakirodalom-jegyzéke sem tartja számon.¹³⁰² Pedig e temető igencsak nagy fontossággal bír, hiszen – Mijelevihez hasonlóan – arra utal: a Koman-kultúra elterjedésének északi határa egyáltalán nem köthető a mai Albánia északi határához. Azaz Mijelevi és Kamenovo mintegy területi kapcsolatot teremt az észak-albániai és dalmáciai, 7-8. századi, csontvázas temetők között.¹³⁰³

Nem elsősorban Kamenovo, hanem számos más ásatás bizonyítja, hogy a Scutari/Shkodrai/Skadari-tó partjai mellett a montenegrói régészeti kutatás másik kiemelt helyszínévé a Cattarói-öböl (=Boka Kotorska) térsége vált. Feltehetően a körzet könnyű elérhetősége, illetve a hegyvidéki tájak múzeumi hálózatának a szervezetlensége következtében válhatott kiemelt helyszínné az Adriai-tenger egyetlen fjordszerű öble. A kutatások elsődleges célja az őskori, illetve római kori lelőhelyek kibontása volt. A feltárást

¹²⁹⁹ Cermanović-Kuzmanović (1968), 107; Srejšović (1977), 83-87; Cermanović-Kuzmanović (1980), 48; Cermanović-Kuzmanović – Srejšović (1997), 686.

¹³⁰⁰ E kultúrát röviden leírta az albán etnogenezis szemszögéből: Hrala (1966), 620-621; a szerb-montenegrói értelmezést összefoglalta: Pušić, I. (1980), 72-73.

¹³⁰¹ Pušić, I. (1972), 61-68.

¹³⁰² Mrkobrad (1980), 162 (A listán egy Kamenovo szerepel. E hangalakjában hasonló hangzású helynév azonban egy szerbiai helyiségre utal.)

¹³⁰³ Összefoglalóan elemezte a Koman-kultúra egyes elemeinek dalmáciai feltűnését: Milošević, A.

vezető belgrádi régészek azonban – a korábbi időkkel ellentétben – a középkori rétegek leleteit nem ítélték kidobásra. Sor került továbbá egy-egy középkori épületnyom felmérése is. Az érdeklődés homlokterébe természetesen a templomok kerültek, de egy-egy kivételes esetben lakóházak felmérésére is sor kerülhetett.¹³⁰⁴

Egy 1980-as keltezésű összefoglalás szerint mindösszesen két koraközépkori temetőben, és négy koraközépkori templom romjai közt folyt terepmunka.¹³⁰⁵ A helyzet csak statisztikai értelemben javult az 1980-as években, hiszen hat újabb lelőhely megnyitásával a feltárások száma megduplázódott! Az ásatások a Cattarói-öböl fölé emelkedő hegyek lejtőin egykor álló, refugium-jellegű településeken indultak meg. Itt került sor 1977-78-ban a montenegrói térség első, középkori házfeltárására a Bara Grahovska nevű falu belterületén.¹³⁰⁶

A kutatás ennyire visszamaradott állapota racionális érvekkel nehezen magyarázható, hiszen – a szerb etnogenezis egyik sajátágaként – az önmagukat szerbnek valló szláv csoportok a korai középkorban nem a mai Szerbia, hanem Kelet-Hercegovina és Montenegró területén telepedtek meg, és így e területekhez köthető az első uralmi körzetek kialakítása, és/vagy államalapítási kísérlet is. Mivel Diocleia/Duklja, vagy másik nevén Zéta története jórészt csak későbbi, és kétes hitelű források – így a Presbiter Diocleias (=szerbül: Pop Dukljanin) 12. századi évkönyve alapján – rekonstruálható, igen nagy szükség lenne a tárgyi hagyatéokra e sajátos, koraközépkori államalakult jobb megismeréséhez. Sőt, az új adatok iránti igényt Diokleia/Zéta történetiének egy sajátossága is erősíti. Az ország keresztény térítését nemcsak Konstantinápolyban szorgalmazták, hanem a dél-itáliai bencések is igyekeztek e munkába bekapcsolódni. E ténnyel magyarázható a Cattarói/Kotori-öböl mentén alapított, ma már csak romjaikban létező, koraközépkori, bencés monostorok sora.¹³⁰⁷

A koraközépkori bencés monostorok kutatása a Tivat városka közelében levő, prevlakai Szt. Mihály arkangyal titulusú templom (=Prevla - Sv. Arhandeo Mihajlo)¹³⁰⁸ kutatásával indult 1956-ban, Jovan Kovačević vezetésével.¹³⁰⁹ E feltárás volt egyben az első,

---

(1989) 347-357.

¹³⁰⁴ Egyetlen példaként lásd: *Parović – Pešikan* (1980), 56. old., 14. kép.

¹³⁰⁵ *Pušić, I.* (1980), 72-74.

¹³⁰⁶ *Parović – Pešikan* (1980), 56.

¹³⁰⁷ *Korać, V.* (1978), 39-47; *Korać, V.* (1981), 230-248; *Korać, V.* (1987), 21-32; stb.

¹³⁰⁸ *Korać* (1959), 388-389. Rövid leírás, alaprajzi közlés nélkül *Korać* (1959), 388-389; *Korać* (1981), 237.

¹³⁰⁹ A montenegrói prevlakai lelőhely értelemszerűen nem azonos a szlavóniai Privlakával, ahol avar kori temető került napvilágra. A prevlakai templomfeltárás első ismertetése: *Korać* (1959), 388-389. A munka menetét és körülményeit a szemtanú hitelességével ismerteti: *Bukumirović*

valódi, azaz a kortársak által is középkori tárgyúnak tekintett, középkor-régészeti ásatás Montenegróban! Sőt, a Cattarói/Kotori-öbölben az 1960-as évektől öt további helyszínen is folyt templomásatás, szintén Jovan Kovačević, Pavle Mijović, Đurđe Bošković Vojislav Korać vagy Milka Čanak-Medić vezetésével.¹³¹⁰ E 9-11. századi templommaradványok építészettörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírnak, mert alaprajzi rendszerükben és építészeti ornamentikájukban keverednek a valódi bizánci, és a dél-itáliai, szintén bizánci eredetű, de már némiképp át is alakult térszerkezetek, díszítőmotívumok. A feltárt helyszínek közül a privlakai és a martinovići romtemplom, valamint a kotori belváros templomkutatásainak a feldolgozása készült el oly mértékben, hogy önálló közlemény szülessen róluk.¹³¹¹ A többről Đurđe Janković összefoglalása alapján értesülhetünk.¹³¹² A Cattarói-öböl térségében folytatott építészettörténeti feltárásokban – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – részt vevő öt kutató mindegyike belgrádi intézmény munkatársa volt, viszont legalább kettejük montenegrói származásúként dolgozott a szövetségi fővárosban. Csak minimális mértékben segítette elő a régészeti kutatásokat a Montenegró déli részén, 1971-ben kipattant földrengés – csak a Cattarói-öböl egyes településein, így magában Kotorban vagy Herceg Noviban folyt feltárás az építészeti helyreállítás keretei között.¹³¹³

A helyi, montenegrói szakemberek terepmunkája 1990 után is minimális mértékű maradt. Egyetlen, de jellemző adat: Svač romvárosában egy belgrádi illetőségű régésznő, Emina Zečević indított ásatásokat, és a munkálatok első eredményeit is „természetesen” a Szerb Régészeti Társulat folyóiratában, a Glasnikban jelentette meg.¹³¹⁴ A montenegrói politika függetlenségi törekvéseinek az eredményeként pedig a 2000-es években olasz régészek jelentek meg az országban. Ők szintén a montenegrói tengerpart egyes helyszínei így Bar óvárosa iránt érdeklődnek, szelvényeiket is e helyszíneken nyitották meg.¹³¹⁵ A régészeti kutatással rokonítható terepmunkát helyi szervezésben csak a cetinjei székhelyű műemlékvédelmi intézet munkatársai végeztek, későközépkori templomokon, igen korlátozott kiterjedésben.

(2003). A feltárt templomrom rövid leírása és értékelése, az alaprajz közlése nélkül Korać (1959), 388-389; Korać (1981), 237.

¹³¹⁰ Eredményeiket áttekinti: Janković, Đ. (2007),

¹³¹¹ Korać, V. (1959), 388-389; Mijović (1965), 27-48; Korać, V. (1978), 39-47; Korać, V. (1997), 163-177.

¹³¹² Janković, Đ. (2007).

¹³¹³ Egyetlen, kiragadott példaként lásd: Pravić (1986), 187.

¹³¹⁴ Zečević (1989), 112-117.

¹³¹⁵ Gelichi – Guštin (szerk.) (2005); Gelichi (szerk.) (2006)

A montenegrói régészet előtt tehát az ezredforduló utáni években is egy égetően fontos feladat elvégzése áll. Ki kellene lépni egy sajátos, talán leginkább kváziembrionálisnak nevezhető állapotból. Meg kellene teremteni a régészet, és ezen belül is a középkor-régészet önálló, Belgrádtól független infrastruktúráját a leletbejelentő hálózattól a képzésen át,¹³¹⁶ a feldolgozás szervezeti kereteinek a megteremtéséig. Amíg e lépések nem történnek meg, a montenegrói középkor-régészetet a nem lehet működő kutatási területnek tekinteni.

Könnyen elképzelhető, hogy az e folyamatot beindító, döntő impulzus nem Belgrádból, vagy Szerbia egy másik régészeti központjából, hanem egy harmadik országból fog érkezni. Például Olaszországból, amelynek régészei az ezredforduló után jelentős érdeklődést mutatnak az Adriai-tenger partjai mentén álló, középkori romvárosok iránt.¹³¹⁷

A montenegrói etnogenezisről helyi szinten értekező kutatók régészet iránti csekély érdeklődése annak következtében is furcsán hathat, hogy már a két világháború közötti korszak végén, nemzetközi szinten feltűnt egy olyan elmélet, amelynek igazolása vagy cáfolata a középkori antropológiai anyag kiértékelésén kell, hogy alapuljon, pontosabban kellene alapulnia. Az alább ismertetendő elmélet miatt égető szükség lenne tehát olyan temetőfeltárásokra, amelyekből jól elemezhető emberi vázak sora állna a további kutatás rendelkezésére, első sorban a megalapozott cáfolat kidolgozásának a lehetősége miatt. Ilyen feltárások azonban még az ezredforduló utáni évtizedben sem indultak meg.

Egy angol antropológus Carleton Stevens Coon fogalmazta egységes elméletté 1939-ben a dinári típusjegyekre alapozó montenegrói etnogenezis tanát.¹³¹⁸ A dinári típusjegyek (kifejezetten magas termet, közepesen széles, rövid vagy túl rövid fej, széles homlok, markáns orr, keskeny arc) masszív montenegrói meglétével magyarázható, hogy az antropológia tudományát egyetemes szinten művelő szakemberek már a 20. század elején, azaz jóval az észak-balkáni tudományos infrastruktúra kialakulása előtt felfigyeltek Balkán-félszigetre. A felsorolt típusjegyek markáns jelenléte miatt számolt a történeti antropológia az őskori populációk nagymértékű továbbélésével már a két világháború közötti időszakban. Coon elmélete is e nézetrendszerből ered. Felfogása szerint a montenegróiak elszlávosodott albánok lennének. Érvelése az albán etnogenezis illír értelmezésén alapult, és azon a meggyőződésen, hogy a dinári rasszjegyeket az őskorban csak és kizárólag az illírek hordozták volna.

¹³¹⁶ Montenegró az észak-balkáni térség egyetlen olyan országa, ahol még az ezredforduló utáni években sem folyt egyetemi szintű régészsképzés. Az ország központi egyetemének a szerepét betöltő, podgoricai székhelyű egyetemen (*Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet*) az intézmény honlapja szerint a 2010/11-es tanévben a bölcsészkaron ilyen képzés nem folyt: <http://www.ucg.ac.me/cg/filozofski.htm> (letöltés időpontja 2011. 08. 19.)

¹³¹⁷ Gelichi – Guštin (szerk.) (2005); Gelichi (szerk.) (2006).

Coon elgondolása a történeti antropológia mai állása szerint inkább tudománytörténeti jelentőséggel bír. Az utóbbi évtizedekben csak a tudománynépszerűsítő irodalomban bukkan fel, pl. Kiszely Istvánnál.¹³¹⁹ Fentebb már leírtuk, de itt ismét ki kell emelnünk azt, hogy felfogásunk szerint téves az antropológiai jegyeket ennyire direkt módon felhasználni etnogenetikai folyamatok értelmezésére.

i.) Szerbia

Szerbiában jóval szerényebbek voltak a középkor-régészet kezdetei a 19. század végén, mint Boszniában, Bulgáriában, vagy Horvátországban. A helyi kutatások kibontakozását leginkább az akadályozta, hogy a középkor anyagi kultúrája iránt érdeklődő írástudók vagy az 1878-as szerb államhatártól délre elterülő területeken álló, középkori szerb műemlékeket elemezték, vagy pedig a „panóniai térségben” (azaz a korabeli Magyarország területén) lakó szerbség őshonosságát igyekezett igazolni.¹³²⁰ Így csak akkor került sor középkori leletek feltárására a 19-20. század fordulóján, ha a leletmentés elvégzése elodázhatatlan feladat volt, vagy pedig, ha a más korú lelőhelyek feltárása során a középkori réteg mintegy fizikai akadályt képezett az „érdekesebb” korok megismerésének a folyamatában. Az első esetre a brestoviki késő antik sírkamra 1895-ös feltárása a jó példa,¹³²¹ a másodikra pedig a vinčai középkori monostor alapjainak és temetőjének a kibontása. Ez utóbbi helyszínre annak okán is emlékeztetni kell, mert az „őszerbiai” kolostorok leírásának és ismertetésének a bűvkörében, a korabeli Belgrádban élő kutatók körében alig keltett feltűnést az, hogy a vinčai neolit tell feltárását 1911–1912-ben elindító Miloje Vasić egy java középkori kolostor alapjait és temetőjét is kibontotta az adott lelőhelyen.¹³²² Sőt az sem, hogy az épületalapok melletti sírok közlése során Miloje Vasić volt az első régész, aki az ószerbokről, illetve az ószerb kultúráról értekezett.

¹³¹⁸ Coon (1939) XII/13. fejezet „Albania and the Dinaric Race”.

¹³¹⁹ Kiszely (1979), 314: „Nyelvi szempontból (t. i. a montenegróiak T. M.) a szerbekhez sorolhatók, de etnikailag nem kétséges, hogy szlavizált albánok.”

¹³²⁰ E tényre még olyan szerzők is utalnak, akik elfogultan pozitív módon közelítenek a középkor-régészet szerbiai történetéhez: Popović, M. (1989), 142-144.

¹³²¹ A sírkamra újabb szakirodalmából lásd: Milošević, G. (1993), 181-183. A sírkamrát egy enciklopédia-címszó keretei között a közelmúltban röviden leírta, szakirodalmát összeállította: Srejić (1997a), 145-146.

¹³²² E feltárások történetét összefoglalta Ćorović-Ljubinković (1984), 29; Marjanović-Vujović (1984b), 87-88; franciául: Marjanović-Vujović (1979), 2-3. számozatlan old.

Meg kell emlékeznünk a kutatás harmadik ágáról is: a késő antik – korai bizánci épületek régészeti feltárásáról. E kutatási ág annak ellenére kell, itt szerepeljen, hogy azt a korabeli szakmai közvélemény egyértelműen a római kori régészet részének tekintette. E tárgykörbe tartozott a fentebb már hivatkozott brestoviki sírkamra. A Duna-melléki helyszín nem tipikus. Megállapítható, hogy a 19-20. század fordulóján, Szerbiában az 1878-as országgyarapítás során bekebelezett, dél-szerbiai régiókban folytak első sorban késő antik – korai bizánci épületfeltárások. Egyetlen, akár szimbolikusnak is tekinthető dátum: 1912-ben folyt első ízben ásatás a délkelet-szerbiai Lebane határában fekvő Caričin grad területén.¹³²³ Szinte szimbolikus jelentéstartalommal bír az, hogy a feltárómunka e helyszínen már egy év múlva, 1913-ban megszakadt a II. Balkán-háború kitörése miatt, és csak 1936-ban tudott újraindulni

Az 1912-es és 1918-as országgyarapítás nem hozta meg a középkor-régészet fellendülését Szerbiában. Általánosságban kimondható, hogy a két világháború közötti szerb régészetben a római kor utánra keltezhető leleteket jószerivel csak illusztrációs anyagként lehetett megjelentetni. E sajátos helyzet miatt pedig a középkort kutató szerb régészek egy jelentős hányada még az önálló kérdések megfogalmazásához sem jutott el a 6. század utáni korszakok vonatkozásában.

A két világháború közötti időkben az esetek többségében csak két, a korábbi időszakból „megörökölt”, és a középkor-régészet szempontjából határterületnek minősíthető kutatási területen folytak vizsgálatok, régészeti eszközökkel.¹³²⁴ E két kutatási terület: a későantik – kora bizánci monumentális építészet, illetve a java középkori ortodox egyházi művészet. A két kutatási téma közül a kor szakemberei egyértelműen csak az elsőt tekintették a régészeti kutatás tárgyának, sőt két világháború közötti felfogás szerint éppen a késő római – kora bizánci monumentális építészet maradványainak a vizsgálata jelentette a „valódi” régészet „illetékességének” a felső határát. E szemlélet jegyében folyt a fentebb már számos alkalommal utalt Đorđe Mano-Zissi munkássága, akiben a két háború közötti időszak legtöbbet ásató szerb régészét tisztelhetjük. Ő, a belgrádi Nemzeti Múzeum szakembereként „járt le” ásní Délkelet-Szerbiába vagy Macedóniába, későantik városok, vagy rezidenciák kutatására. A fentebb már részletesen ismertetett, hiányos régészeti infrastruktúrával magyarázható, hogy a belgrádi Nemzeti Múzeum szervezett feltárásokat a két világháború

¹³²³ *Ivanišević (2003)*, 9.

¹³²⁴ Röviden ismerteti a szerbiai középkor-régészet két világháború közötti történetét: *Ćorović-Ljubinković (1984)*, 27-30.

közötti időszakban a Niš melletti Mediana/Medijana nevű lelőhelyen,¹³²⁵ a Lebane határában elterülő Caričin gradban,¹³²⁶ továbbá kéz macedóniai helyszínen: a Staro Gradsko külterületén levő Stobiban, illetve a Bitola közigazgatási területéhez tartozó Heraclea Lyncestis / Herakleia Linkestis nevű lelőhelyen. A feltárások menetét meghatározta, hogy a kőépületek alapjainak a körbebontását tekintették a kutatás céljának, az 5-6. század utáni rétegek vizsgálatára már nem került sor. A középkori rétegeket egészen egyszerűen „kitermelték”, még a legnagyobb volumenű, stobii ásatás során is. A két háború között folytatott antik városásatások munkaszervezési szempontból (is) mintát jelentettek, egészen a 20. század végéig. A felsorolt lelőhelyek kibontásánál állandósult az a gyakorlat, hogy a nagy kiterjedésű ásatásokat a szerb régészek is sok képzetlen segédmunkás bevonásával kiviteleztek.

A Stobiban zajló ásatás egyéb vonatkozásokban is tanulságos. Az itt munkálkodó szerb régészek, és közülük is első helyen Đorđe Mano-Zissi az adott lelőhely feltárásán túl a macedóniai régió egyetlen egy középkori témája iránt érdeklődött. Nagy szorgalommal írta le a macedóniai, középkori ortodox templomokat, a bennük levő (vélt vagy valós) szerb hatások minél erősebb kidomborítása érdekében. Ez irányú munkássága csak mérsékelt elismerésben részesült, különösen nemzetközi szinten. Hiszen a két világháború közötti időszakban a macedóniai templomokat több emigráns orosz, illetve nyugat-európai, vezető bizantinológus is meglátogatta. Olyan művészettörténészek, akik pontosan felmérték az itteni építészet és freskófestészet egyetemes jelentőségét, és tisztán látásukat nem tudta megingatni a szerb művészettörténészek által bolgárellenes éllel gerjesztett, kicsinyes vita.¹³²⁷

Egyetlen ritka esetről tudunk, amikor szerb régészek ásatást is indítottak egy java középkori lelőhely jobb megismerése érdekében. A koszovói alfejezetben már utaltunk arra, hogy Radoslav M. Grujić a Prizren/Prizreni melletti Szent Arkangyalok-templom (=Sv.

¹³²⁵ Petrović, P. (1976), 62-63.

¹³²⁶ Ivanišević (2003), 10.

¹³²⁷ Jellemzőnek tartjuk Viktor N. Lazarev alábbi, magyarul is olvasható sorait: *Konstantinápoly mellett, amely vezérszerepet játszott és kétségtelenül hangadó volt, a középkorban számos művészeti centrum is létezett* (t. i. a Bizánci Birodalom területén – T. M.), *amelyek saját – és olykor nagyon régi – hagyományaikra támaszkodtak. Különleges helyet foglaltak el a nemzeti iskolák, amelyek lassanként függetlenítették magukat a bizánci hatásoktól és rend szerint önálló fejlődés útjára léptek. Csakhogy ez a folyamat ellentmondásokkal volt terhes és minden országban másképp zajlott le. A Bizánchoz való közeledés időszakai váltakoztak a Bizánctól való elidegenedés időszakaival, grekofil irányzatok harcoltak a helyi irányzatokkal, (...). Ezért a bennünket érdeklő művészeti jelenséget csak akkor ítéltjük meg helyesen, ha előzőleg tanulmányoztuk azokat a reális körülményeket, amelyek között kifejlődött. Különleges aktualitást nyer ez a tétel, ha Makedónia művészetére alkalmazzuk, amely körül még ma is heves viták dúlnak, s e vitában az álláspontokat szűk nacionalista szempontok határozzák meg, amelyeknek semmi közük a tudományhoz.” Lazarev (1963-1964), 105; Magyarul: Lazarev (1979), 87.*

Arhandeli) romjai között indított ásatást, az 1920-as években.¹³²⁸ A munkálatok az adott helyszínnel a szerb történeti narratívában betöltött szerepével magyarázható. E templomban temették el a középkori szerb állam legnagyobb uralkodóját, Dušan István cárt (1331-1355).

Egy másik esetben pedig mintegy kényszerből került sor régészeti-műemléki feltárássra. 1934-36-ban került megépítésre Belgrád közelében, az Avala nevű hegy egyik csúcsán a délszláv egység szimbolizálására szolgáló, „Ismeretlen hős emlékműve/sírja” (=’Spomenik neznanom junaku’ vagy ’Grob neznanog junaka’) nevű szoboregyüttes, és ez sajnos egyet jelentett az emlékmű helyéül kiszemelt zsarnói (sz.: Žrnov/Žrnovo) vár romjainak elbontásával. Egy olyan védmű tűnt így el, amely a 15. századi Magyarország déli határvédelmét ellátó Nándorfehérvári bánság egyik kulcsfontosságú erőssége volt.¹³²⁹ Egy ilyen, műemléki szempontból elfogadhatatlan tettet semmiképp sem magyarázható az emlékmű – szimbolikus, de így is végső soron relatív – jelentéstartalmával és/vagy jelentőségével, vagy az alkotó, Ivan Meštrović szobrászi zsenialitásával. Sajnos továbbá az is csak csekély vigaszt nyújt, hogy a vár romjait Đurđe Bošković mérnöki pontossággal felmérte, és a várfalak bontásánál is jelen volt.¹³³⁰ Arra nem találtunk a szakirodalomban adatot, hogy a bontás közben történtek-e építészettörténeti jellegű megfigyelések, illetve összegyűjtötték-e a feltöltési rétegekből bizonyosan napvilágra került leleteket. Az utalások hiánya nagy valószínűséggel utal a megfigyelések és a leletbegyűjtés elmaradására.

A két világháború közötti Szerbiában megjelentetett, középkori tárgyú régészeti publikációk egyértelműen utalnak arra, hogy a helyi közegben más tudományterületekről kölcsönzött módszertannal volt szokás feldolgozni a középkori leleteket. A koraközépkori leleteket az őskori, illetve a római kori régiségek elemzésére használatos módszerekkel vizsgálták. A java középkori egyházi építészet esetében pedig a művészettörténet, és ezen belül is a bizánci építészettörténet elemzési eljárásai jelentették a követendő mintát. Mindkettőre lássunk egy-egy példát.

Csak két olyan közlemény jelent meg a két világháború közötti Belgrádban, amely újabb népvándorlás kori leletek előkerüléséről tudósít.¹³³¹ E dolgozatok is – jellemző módon – a Száva vonalától északra elterülő Szerémségben, tehát a Vajdaság területén gyűjtött leleteket tárgyalnak. (E közleményeket annak okán tárgyaljuk a jelen fejezetben, hogy – a vajdasági lelőhely ellenére – az elemzés helyszíne Belgrád volt.) A két elemzés tehát egy olyan vidék leletanyagát dolgozza fel, ahol már az I. világháború előtti időkben kialakult a régészeti

¹³²⁸ Grujić (1925), 239-274.

¹³²⁹ Kiss (1899) 389-440.

¹³³⁰ Bošković (1940), 70-91.

leletek beszolgáltatásnak a gyakorlata. A vojakai téglagyár agyagbányájában gyűjtött, avar-kori övtartozékok, ékszerek és cserépedények a niederlei tanok teljes elfogadása jegyében kerültek közlésre 1937-ben, illetve 1941-ben.¹³³² A közlemény írói, Đorđe Mano-Zissi és Miodrag Purković oly módon érveltek, hogy a nomád avarok letelepedett életmódra képtelenek voltak. Így csak a szláv alattvalóik képezhették az ékszereiket és egyéb anyagi javaikat létre hozó „termelő elemet”.¹³³³ Az avaroknak pedig az a szerep jutott, hogy – török nyelvű népként – a szerb történeti tudatban minden rossz kútfejenek, és örökös bűnösnek tartott oszmán-törökök előképévé legyenek.

A középkori szerb kegytárgyak, illetve templomok vizsgálatát – amint erre már az előzőekben utaltunk – a két világháború közötti korszak szerb régésze nem tartotta „valódi” régészeti feladatnak. Még akkor sem, ha az állagmegóvás részeként falkutatásra is sor került. Művészettörténészként tette közzé műveit a belgrádi Nemzeti Múzeum igazgatói tisztségét viselő Vladislav R. Petković, a szerb egyházi építészet és festészet kiemelkedő kutatója.¹³³⁴ Petković és munkatársai az alaprajzi felmérést és a freskómásolást tartották a szerb középkori művészet kutatásában alkalmazandó két alapvető módszernek.

A középkori anyagi kultúra egyéb kérdései iránti érdektelenség azzal is magyarázható, hogy az 1945 előtti időkben a kutatási űrt betöltötte egy másik tudományág, az emberföldrajz, latin eredetű nevén az antropogeográfia, az európai szinten is jegyzett Jovan Cvijić¹³³⁵ tevékenysége következtében. Meg kell jegyezni: ezen állapot nemcsak a két világháború közötti időszakban, állt fenn, hanem az 1950-es években újjáéledt. Így még az ezredfordulón is jelentek meg olyan munkák, amelyek Jovan Cvijić módszertanával igyekeztek megoldani középkor-régészeti kérdéseket.

Nem kerülhetjük meg tehát a hivatkozott tudományág posztulátumainak kicsit részletesebb ismertetését. Az emberföldrajz francia eredetű tudományág,¹³³⁶ 20. század eleji szerbiai meghonosodása egyértelműen a szerb kulturális élet francia igazodásával magyarázható. Az antropogeográfia módszertanát helyi viszonylatban a már említett Jovan Cvijić, e tudományág szerbiai meghonosítója dolgozta ki. Cvijić jelentős mértékben átértelmezte nemcsak az adatgyűjtés módszertanát, hanem a felvett adatok keltezési módját és

¹³³¹ *Mano-Zissi (1937a)*, 265-275; *Purković – Mano-Zissi (1941)*, 15-22.

¹³³² *Niederle (1923-1926)*; *Niederle (1931)*.

¹³³³ *Mano-Zissi (1937a)*, 265-275; *Purković – Mano-Zissi (1941)*, 15-22.

¹³³⁴ *Petković, V. R. (1924)*; *Petković – Kašanin (1927)*; *Petković, V. R. (1934)*; *Petković – Bošković (1941)*.

¹³³⁵ Munkásságának gazdag szakirodalmi terméséből az alábbi két összefoglalás hatott a leginkább e tudományág meghonosodására: *Cvijić (1905)*; *Cvijić (1922)*.

¹³³⁶ *Mendöl (1935)*, 61–69.

értelmezési tartományát is. Az antropogeográfia cvijići értelmezését talán leginkább az határozta meg, hogy a szerb kutató – bár magát földrajztudósként definiálta – munkássága során mégis elsősorban az etnikai kérdések, a szerbség újkori etnikai területnek a kialakulása iránt érdeklődött. Így részint saját maga, részint pedig tanítványai kérdőíves felméréseket készítettek Szerbia számos kistáján, hangsúlyos szempontként kezelve az egyes települések múltját, a délszláv lakosságon belül tapasztalható etnikai mozgásokat.¹³³⁷ Az értelmezés kiindulópontját pedig az képezte, hogy Jovan Cvijić igen nagy szimpátiával viseltetett a szerbség hercegovinai ága, illetve a szerbekkel azonos etnikumúaknak tekintett montenegróiak iránt. Bennük látva a szerbség „kemény magját”, az idegen uralom elviselésére képtelen, „hősies” közeget, amely végül a török igát is lerázta. Így munkásságában hangsúlyos szempontként szerepeltette az ún. dinári népesség (szerbül: Dinarac/Dinarci) északi irányú terjeszkedését, főként az újkori Szerbia „szívében”, a Morava folyó menti területeken. Az antropogeográfiai tanulmányok adatbázisként pedig Jovan Cvijić – az adott kistáj földrajzi leírásán, illetve az egyes oklevéltárakban fellelhető, általában igencsak szórványos írott utalásokon túl, sőt ezek helyett is – teljes mértékben a terepen gyűjtött szájhagyományra támaszkodott. A szájhagyományból a történeti adatokra koncentrált, ezeket használta elsődleges forrásként, az adott közösség betelepülési idejének a meghatározására. E hagyományokat abszolút érvényű, hiteles, sőt felül nem bírálható forrásként kezelte, a történeti folyamatok és az etnikai mozgások rekonstruálása során. Híven követve a szerb történetírás romantikus iskoláját, amely a népi emlékezet által őrzött adatokat axiomatikus érvényű tényanyagként kezelte.

Egy további jellegzetessége e kutatásoknak, hogy a vegyes etnikumú területeken a nem-szláv csoportok jó esetben is csak a pusztá említés szintjén szerepelnek. Pedig még a szűkebb értelemben vett Szerbia, tehát a Duna-Száva vonaltól délre fekvő országrész is etnikailag vegyes terület, nota bene: nemcsak 1918-ig, hanem – egyes vonatkozásaiban – a mai napig. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük nemcsak a déli sávban élő albánokat, a kelet-szerbiai vlachokat, vagy a – 19. század folyamán jórészt kiirtott / elüldözött – délszláv anyanyelvű muzulmánokat, hanem az ország minden részén fellelhető cigányságot is.

Fentebb már többször is utaltunk arra, hogy 1941 áprilisában a Jugoszláv Királyság összeomlott és felbomlott, a náci Németország által végrehajtott támadás következtében. Szerbiában 1941 és 1944 között tulajdonképpen megszűnt a régészet – a tudomány és kultúra számos más területéhez hasonlóan. A német megszállók által az ország élére állított

¹³³⁷ Áttekinti e kutatásokat: *Erdeljanović (1927)*, XV-XXXIV. old.; *Lutovac (1982)*, 25-30.

bábkormány nem igényelte a régészeti kutatást. Csak a belgrádi Nemzeti Múzeum maradhatott meg önálló intézményként, a német hatóságok tüntető módon még ezen intézmény 1930-as évekbeli nevét, a Pál Régensherceg Múzeumát is meghagyták, mintegy utólag is méltányolva a régensherceg Németország irányába végrehajtott nyitását. 1941 és 1944 között a tartományok nélküli értelemben vett Szerbiában csak egyetlen ásatás folyt: a belgrádi várban, a német Wilhelm Unverzagt vezetésével.¹³³⁸ Unverzagt az őskor kései szakaszai iránt érdeklődött, kérdésfelvetései és kutatási módszerei természetesen nem a szerb, hanem a német régészet közegeiből származtak, a középkori régiségek pedig nem keltették fel érdeklődését. Unverzagttal ellentétben a szerbek iránti jóindulatáról tett több alkalommal is tanúbizonyságot a német hatóság egy másik prominense: Johann Albrecht von Reibwitz, aki, őrnagyi rangban műemlékvédelmi feladatokat látott el a megszállt Szerbia fővárosában felállított német katonai közigazgatásban (= *Militärverwaltung Serbien*). Dejan Medaković anekdotikus modorban előadott visszaemlékezése szerint von Reibwitz hathatós közreműködésének volt köszönhető az, hogy a II. világháború idején sikerült Belgrádba vinni, és ez által az enyészettől megmenteni, az egyes szerb uralkodók testereklyéjét, a kirabolt és feldúlt szerémségi szerb monostorokból.¹³³⁹

Az 1945-ös évnek nemcsak a forradalmi terrorral berendezkedő, kommunista hatóságok átalakítási láza miatt kellett hoznia egy sor újítást a szerb régészetben, hanem annak következtében is, mert a – fentebb már utalt, sztálinista másolási kényszer miatt – a szerb régészetben is meg kellett honosítani a szovjet régészetben kialakított feltárási és feldolgozási módszereket. A másolási kényszer – amint erre már szintén kitértünk – konkrét formájában a sztálini Szovjetunióban kidolgozott szláv régészet elsajátítását kellett, hogy jelentse. Fentebb már szóltunk arról is, hogyan kellett – a szovjet érdekszférába került más országok régészeihez hasonlóan – a szerb „szakkádereknek” is elsajátítaniuk az új, szovjet módszereket. Az ideológiai átképzésen átesett szerb régészek két ásatást indítottak a Bánátban: egy-egy pancsovai (sz.: Pančevo)¹³⁴⁰ és tiszahegyesi (sz.: Iđoš),¹³⁴¹ szláv település nyomainak a megglelése érdekében. E feltárásokra fentebb is utaltunk már, felemás eredményeiket pedig alább, a vajdasági alfejezetben fogjuk ismertetni. Itt csak annyit

¹³³⁸ *Unverzagt (1945)*, 41-45. Wilhelm Unverzagt szerepét akkor látjuk át helyesen, ha tudjuk, hogy az 1933 és 1945 között ténykedő német régészek között egy sajátos „köztes” helyet foglalt el. Azaz, bár 1938-ban, feltehetően karriervágyból, belépett a náci pártba, az NSDAP-be, de a valódi nácik mégis megbízhatatlannak tartották: *Brather (2001)*, 482-491.

¹³³⁹ *Medaković (1993)*, 5. A név azonosításánál nehézséget okozhat, hogy Medaković – a szerb helyesírásnak megfelelően – fonetikusán átírja e német tiszt nevét: Rajšvic-re

¹³⁴⁰ *Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948)*, 78-94.

¹³⁴¹ *Grbić (1950)*, 113-118; *Grbić (1951)*, 133-138.

emelnénk ki, hogy a munkálatok egy sajátos extenzív szemlélet jegyében folytak. Azaz, a megfigyelések minősége helyett egyes mennyiségi mutatók, így pl. a kibontott edénytöredékek száma állt a teljesítés középpontjában. Több mint fél évszázad távlatából már nagy biztonsággal megállapítható: sem a munkálatok kiterjedése, sem a feltárások kivitelezésének a minősége, sem pedig a munkálatokat ismertető közlemények nem voltak alkalmasak arra, hogy programadó szerepet töltsenek be az elkövetkező évek telepkutatásában. E hiányok teszik könnyen érthetővé azt, miért maradtak el a pancsovai és a tiszahelyesi lelőhelyre való hivatkozások az 1950-es évek közepe után. Sőt a pancsovai ásatás 1990-es években megjelentetett két revíziós közlése nemcsak a kivitelezés során elkövetett hibákra világított rá, hanem az egész lelőhellyel szemben támasztott elvárások irreális mértékére is.¹³⁴²

A temetők esetében is megtörtént a szláv szempontok előtérbe helyezése az 1945 utáni években. A 10-12. századi, soros temetők vonatkozásában Mirjana Ćorović–Ljubinković fogalmazta meg a vizsgálendő és vizsgálható kérdések körét, mondani sem kell, a szláv kölcsönösség jegyében.¹³⁴³ Az alap ez esetben is a tipológiai elemzés volt, az egyes ékszer típusokat pedig szláv hagyatéknek lehetett és kellett titulálni. Az etnikum-meghatározás axiomatikus érvénnyel történt, a szláv azonosítást alátámasztani hivatott érvek felsorolása, sőt magának az etnikai azonosítás kérdésének a felvetése nélkül. A temetőfeltárásokat értelmező régészek Szerbiában is egységes szláv etnikai térben gondolkodtak, függetlenül attól, hogy nemcsak a 20. századi értelmű Vajdaság, hanem a szűkebb értelemben vett Szerbia területe esetében is számos középkori adat szól más etnikai csoportokról, sőt a Vajdaság területe esetében éppen a szlávokra vonatkozó adatok tekinthetők ritkaságnak.

A szovjet típusú, “szláv régészet” – a terjesztésébe fektetett nagy energia ellenére – igen hamar eltűnt a szerb régészetből. Az után, hogy a Tito és Sztálin közti 1948-as konfliktus miatt megszűnt a szovjet példa másolásának a kényszere. Újra kellett fogalmazni a középkor-régészeti feladatkörét és elemzési módszertanát. A váltás elemzése során fokozott mértéken kell ügyelni arra, hogy az egyes dolgozatok megírása és megjelentetése között évek telhettek el. Így a határkőnek tekintett, 1948-as dátum után is jelenhettek meg korábbi szellemiséget hordozó dolgozatok, pl. Mirjana Ćorović–Ljubinković fentebb utalt, programadó tanulmánya 1951-ben is hagyta el a sajtót.¹³⁴⁴

¹³⁴² Stanojev (1996), 123-126; Milošević, G. (1997), 59-60.

¹³⁴³ Ćorović-Ljubinković (1951a), 21-56.

¹³⁴⁴ Ćorović-Ljubinković (1951a), 21-56.

A szovjet értelmezésű szláv régészet háttérbe szorulását a szerb régészek – írott megnyilatkozások híján is joggal sejthetően – megkönnyebbülésként élhették meg. Az 1945 és 48 között sulykolt elvek eltűnésének csak egy negatív következménye volt: leállt a falusias jellegű települések feltárása. Egyetlen, alább még utalandó vajdasági kivétellel: az ószerb értelmezés ballasztjával megnehezített mozsori (Mošorin, Szer.) közlés¹³⁴⁵ azonban éppen túlinterpretált volta miatt nem válhatott egy új kutatási ág „vezérlelőhelyévé”. Így egészen az 1960-as évek közepéig, a vaskapui leletmentések megindulásáig szünetelt Szerbiában a középkori falvak régészeti kutatása.

A telepekkel ellentétben, a 10-12. századi a sírleletek kutatásában nem tapasztalható hasonló visszalépés, csak a pánszláv szellemiséget váltotta fel a délszláv népek kulturális egységének a hangoztatása. E szellemiséget hordozza magában a Milutin Garašanin és Jovan Kovačević által 1950-ben megjelentetett összefoglalás a délszláv népviseletek múltjáról.¹³⁴⁶ E feldolgozás sajátos lezárását jelenti az 1945 utáni évek kutatási prioritásainak, annak következtében, hogy még jócskán magán viseli a mindent egybe mosó szemlélet jegyeit – így jórészt jogosnak tekinthető a róla megjelentetett zágrábi kritika, még akkor is, ha hatvan év távlatából már nehezen érthető Ljubo Karaman és Zdenko Vinski egy-egy indulatos megfogalmazása.¹³⁴⁷ Garašanin és Kovačević feldolgozásának ugyanis megvannak a minden kétségen felüli hiányosságai. A két szerző csak a szerbiai múzeumokban őrzött leletanyagot ismerte, annak is csak egy viszonylag kis részét használták fel valójában elemzéseikhez, a néhai jugoszláv föderáció egyéb területeiről származó leletekről pedig gyakran fogalmaztak meg sommás ítéleteket. Sőt még a valóban elemzett leletegyüttesek esetében is tetten érhető egy „vegyes módszer”: egy-egy adott lelet ismertetése során rendszeresen keveredik egymással a leírás és az értelmezés.

Az 1950-es évek első felében folytatott, szerbiai régészeti kutatások áttekintése során állandóan szem előtt kell tartanunk azt, hogy a korabeli Jugoszláviában – a Tito-Sztálin konfliktus miatt – állandósult a háborús fenyegetettség légköre. Ennek következtében a nemzeti jövedelem nagy részét is a hadseregfejlesztés szívta el, a humán tudományokra, így köztük a régészetre is, alig maradt anyagi erőforrás. Alig néhány ásatás folyhatott, jószerivel csak leletmentésre maradt némi pénz, egészen az 1960-as évek elejéig. A pénzhiány alapvetően meghatározta az elemzés módját is, hiszen a feldolgozási feladatok egy részének elvégzésére szintén nem jutott forrás. Csak a kiadványok külalakját lehetett a nyugati

¹³⁴⁵ Veselinović (1953), 5-52.

¹³⁴⁶ Garašanin – Kovačević (1950); Garašanin, M. (1955a), 170-176.

¹³⁴⁷ Karaman (1952), 81-91; Vinski (1954b), 188-199.

standardekhez közelíteni. Talán nem tévedünk, ha e tény mögött is a rendszerpropagandából levezethető meggondolásokat sejtünk.

Az 1948 utáni években a szerb régészet a terepmunkák szintjén is visszatért két olyan kutatási témához, amely már 1918 előtt, illetve 1918 és 1941 között is ismert volt. Újra a régészeti kutatások homlokterébe kerülhettek az 1945 és 1948 között háttérbe szorított kutatási területek. Nemcsak a késő római – kora bizánci kor megismerését célzó feltárások indultak újra, hanem a java középkori épített hagyaték régészeti vizsgálata is. E két kutatási téma határozta meg a későbbi évtizedekben is a szerb régészetet. Kitüntetett voltak ugyanis megmaradt az 1960-as évek közepe után, amikor megindult a titói Jugoszlávia köztársaságokra történő szétagolódása. Az első kutatási téma rangját az biztosította, hogy a szerb régészetben vezető pozícióba jutott kutatók továbbörökítették a két világháború közötti felfogást a „valódi” régészet felső határáról, amelyet csak „indokolt” – értsd: a szerb kultúrtörténet szempontjából fontossággal bíró témák és helyszínek – esetében lehetett átlépni.

A késő római – kora bizánci kor vizsgálatában, Szerbiában, 1948 után is meghatározó maradt a monumentális építészet elemzésének az elsőbbsége, ami egy-egy adott esetben kiegészült az iparművészeti jelentőségű tárgyak elemzésével. 1948-tól újra lehetett indítani a későantik – kora bizánci ásatásokat: Az 1941 előtti állapotokhoz hasonlóan, Đorđe Mano-Zissi lett a későantik – kora bizánci kutatások vezéregyénisége az 1948 utáni években is. Szimbolikus értékű a Caričin grad-i terepmunkák 1948-as újraindítása.¹³⁴⁸ Az első évadban még a középkor-kutatóként számon tartott Aleksandar Deroko, illetve Svetozar Radojčić volt a munkák vezetője, utána azonban Mano-Zissi vette át az irányítást. Gamzigrad 1953-tól újrainduló feltárásában¹³⁴⁹ is ugyanő játszotta a vezető szerepet. Az 1950-es évek elején fellendült ókeresztény-kutatások legfényesebb eredménye azonban nem a felsorolt, régebből ismert ásatási helyszínek további kutatása, hanem a niši nyomornegyed, az ún. Jagodin Mala területén meglelt, ókeresztény sírkamra freskóinak a megmentése volt.¹³⁵⁰

A fentebb csak vázlatosan ismertetett kutatási területek pontosan utalnak arra, hogy a 4-6. század régészetében továbbra is az antik világ válságának az anyagi kultúrában való lecsapódására volt szokás figyelni. Sokkal inkább, mint a népvándorlás-kor első szakaszában felbukkanó „barbár” népek hagyatékára. Sajnos nem tudott szemléletváltást előidézni Jovan Kovačević egy 1960-as keltezésű munkája, amelyben a korai népvándorlás-kori, tehát 4-7.

¹³⁴⁸ *Ivanišević (2003)*, 10.

¹³⁴⁹ *Srejskić (1993a)*, 31.

¹³⁵⁰ *Srejskić (1993b)*, 289.

századi sírok leleteit igyekezett kiadni, illetve újrakiadni valamint kritikailag értékelni.¹³⁵¹ Talán akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha kimondjuk: Jovan Kovačević számára az anyagfelvétel módja, és ezen belül is különösképpen az illusztrációk silány minősége egészen egyszerűen lehetetlenné tette a pontosabb következtetések megfogalmazását.

Ennek ellenére azonban több jelentős feldolgozás is született a germán törzsek és/vagy etnikai csoportok vándorlásához köthető régészeti hagyatékról. A „barbár” szemszögű kutatások alappublikációként mindmáig az 1962-es *'Seoba Naroda'* (=Népek vándorlása) c. katalógus kell, hogy szolgáljon.¹³⁵² E gyűjteményes munkában Szerbia jórészt északi tartománya, Vajdaság révén szerepel. (Az adatállomány e részéről alább, a vajdasági fejezetben szólunk.) A valóban észak-szerbiai, azaz a Duna déli partja mentén fekvő területek, az ún. szerb Duna-mente szórványos leletanyagát Jovan Kovačević dolgozta fel.¹³⁵³ Annak következtében, hogy az adott leletanyagot ő – amint erre az előzőekben már utaltunk – egyszer már közölte, 1960-ban, egy ma már alig számon tartott publikációban.¹³⁵⁴

A 10-12. századi temetők további kutatását alapvető módon meghatározta az, hogy Mirjana Ćorović-Ljubinković az 1948 utáni évtizedekben nemcsak kutatási témájához maradt hű, hanem az 1945 utáni években kialakított szemléletéhez is. Az 1950-es évektől ő meghatározó szerepű kutatóvá vált a 10-12. századi soros temetők elemzésében. Az általa képviselt kutatási elvek évtizedeken át meghatározták a szerbiai, 10-12. századi temetők elemzését. Mirjana Ćorović-Ljubinković ilyen szerepkörét nem a részletes tipológiai elemzést tartalmazó dolgozatai alapozták meg. Hiszen első, mondhatni programadó cikkét is egy napilapban tette közzé, igaz egy olyan számában, amely a szerb történelem egyik kulcsfontosságú napján, március 27-én látott napvilágot.¹³⁵⁵ Vezető szerepét az tette nyilvánvalóvá, hogy az 1950-es évek első felében – mintegy a napilap-cikket továbbfejlesztve – több valódi összefoglalást is megjelentetett, a szerbiai leletek alapján szemléltetve a "délszláv térség" egészét, pánszláv szellemiségtől áthatva.¹³⁵⁶ A későbbi munkáiban e szellemiséghez képest egy sajátos elmozdulás tapasztalható, így joggal állítható, hogy Mirjana Ćorović-Ljubinković esetében volt egy sajátos „fejlődés” a 10-11. századi temetők

¹³⁵¹ Kovačević, J. (1960).

¹³⁵² Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962)

¹³⁵³ Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962), 117, 118, 120, 121.

¹³⁵⁴ Kovačević, J. (1960).

¹³⁵⁵ Ćorović-Ljubinković (1949)

¹³⁵⁶ Gazdag munkásságának e tekintetben legjellegzetesebb művei: Ćorović-Ljubinković (1949); Ćorović-Ljubinković (1951a), 21-56; Ćorović-Ljubinković (1951b), 16-24; Ćorović-Ljubinković (1959), 111-119; Ćorović-Ljubinković (1970b), 112-117.

elemzésében.¹³⁵⁷ A közös szláv gyökerek inkább az 1950-es évek közepéig szerepelnek, későbbi munkásságát már egy sajátos pánjugoszláv (értsd: sovén módon pánszerb) szellemiség hatotta át. E szellemiség fenntartása lévén vált Mirjana Ćorović–Ljubinković összekötő kapoccsá az 1950-es és 60-as évek kutatása között. Dolgozatai nagy megbecsülésnek örvendtek, különösen a szerb régészek következő nemzedékében. Mirjana Ćorović-Ljubinković művei által vált népszerűvé a „pánjugoszláv” felfogás az 1960-as években induló szerb régészek (pontosabban a temetőfeltárások iránt érdeklődő régésznők) körében.

Az 1948-as politikai irányváltás után ismét a kutatás kitüntetett feladatává vált a java középkori épített hagyaték vizsgálata is. Fentebb már utaltunk arra, hogy e kutatási terület esetében az „antiklerikális harc” jegyében jelölték ki a feltárássra érdemes helyszíneket. Míg azonban a nagyobb volumenű munkálatok egy-egy vár területén folytak, a régészeti elemzést az egyházi épületek iránti preferencia jellemezte. Az 1950-es években kiadott, monografikus igényű munkák világosan utalnak az egyházművészeti vizsgálatok túlsúlyára. Így az újonnan alakult SZTA Régészeti Intézetének az első három monográfiája mind egyházművészeti tematikájú.¹³⁵⁸ Olyan elemzések kerültek tehát nyomdába az intézet fejléce alatt, amelyek a régészethez csak áttételesen kapcsolódnak. A „valódi” régészetet csak egyetlen mű képviseli, a Régészeti intézet „időszakosnak” minősített sorozatában megjelentetett ásatástechnikai kézikönyv, Miodrag Grbić tollából.¹³⁵⁹

Az 1948 után megindult vár- és templomfeltárások topográfiai jellegzetessége, hogy a szerb régészek által vezetett munkálatok többsége nem magában Szerbiában folyt, hanem Koszovó, Macedónia, Montenegró vagy – egy-egy ritka esetben Hercegovina – területén. Egy-egy jellegzetes példaként a Novo brdo-i,¹³⁶⁰ brskovo-i¹³⁶¹ várfeltárássra, illetve a prevlakai¹³⁶² templomfeltárássra utalunk. Az 1950-es évek „ideológiai viszonyaiból” következően a várfeltárásokra jutott nagyobb anyagi erő, és e programot Đurđe Bošković

¹³⁵⁷ Ćorović-Ljubinković (1959), 111-119; Ćorović-Ljubinković (1966), 83-99; Ćorović-Ljubinković (1970b), 112-117; Ćorović-Ljubinković (1970c), 454-463; Ćorović-Ljubinković (1972a), 81-100; Ćorović-Ljubinković (1972b), 109-123.

¹³⁵⁸ Mirković (1950); Mirković – Zdravković (1952); Radojčić (1955a).

¹³⁵⁹ Grbić (1953).

¹³⁶⁰ Zdravković – Jovanović (1954-1955a), 251-263; Korać, V. (1954-1955), 265-273; Zdravković – Jovanović (1954-1955b), 275-282; Zdravković (1956-1957a), 341-347; Zdravković (1956), 329-345; Zdravković (1959-1960), 333; Ćorović-Ljubinković (1958-1959), 329; Ćorović-Ljubinković – Ljubinković (1962), 264-269; Ćorović-Ljubinković (1967), 261-270; Ćorović-Ljubinković (1969), 228-229. Ćorović-Ljubinković (1972c), 123-143; Dimitrijević, S. (1967), 271-308; Zdravković (1975).

¹³⁶¹ Vulović (1952), 75-85.

¹³⁶² Korać, V. (1959), 388-389. Rövid leírás, az alaprajz közzélése nélkül

koordinálta. A Szerbián kívüli munkálatok eredményeiről dolgozatunk megfelelő fejezeteiben emlékezünk meg. Itt csak néhány közös jellemzőt emelnénk ki. Első helyen azt, hogy a helyi régészeti infrastruktúra kiépítetlensége miatt e feltárások mind expedíciós keretek között folytak, mintegy konzerválva a két világháború közötti időszak késő római városfeltárásainak az eljárásrendjét. Továbbá, a várkutatásra egy sajátos "fontossági sorrend" volt jellemző, nemcsak a földmunkák, hanem a feldolgozások során is. Még a nagy volumenű Novo Brdo-i feltárások esetében is a védművek vizsgálata kapott kitüntetett szerepet, és csak utánuk következtek a vár alatti suburbium szakrális és profán épületei.¹³⁶³ Ennek ellenére is azonban sikerült feltárni a romváros „székesegyházát” (azaz nagytemplomát),¹³⁶⁴ és több további kisebb, katolikus templomát,¹³⁶⁵ így az írott források által emlegetett szász bányászok sajátos, talán közép-európai alaprajzi rendszerrel rendelkező egyházát is.¹³⁶⁶ Végezetül: sajátosan alakultak a feldolgozás és a közlés keretei is. A feltáró régészekről csupán a kutatási eredmények konkrét ismertetését várták el, az összegzés feladatát egy építészettörténészre, Aleksandar Derokora bízta. Ő oly módon jelentetett meg összefoglalásokat a középkori Szerbia várépítészetéről, hogy az új feltárási eredményekről csak részben, egy-egy összesítő alaprajzi felmérés erejéig tájékozódott.¹³⁶⁷

A szerb államhoz köthető középkori várak nagyobb volumenű kutatása mintegy aktualizálta az értelmezési keretek tisztázását. A java középkori régiségek interpretációs keretének a meghatározása során a szerb kutatás teljes mértékben támaszkodott az I. világháború előtti időkre, azaz Konstantin Jireček és az öt helyi igényeknek megfelelően

¹³⁶³ Zdravković – Jovanović (1954-1955a), 251-263; Zdravković – Jovanović (1954-1955b), 275-283; Zdravković – Simić (1956), 246-270; Zdravković (1956), 329-345; Zdravković (1956-1957), 349; Čerškov (1956-1957), 338-340.

¹³⁶⁴ Zdravković (1956-1957b), 349-351. E templom elemzésében zavart okozhat – különösen a szerb nyelvet nem használó olvasó számára – azon körülmény, hogy a helyi közeg a „katedrál” (azaz székesegyház) szót „nagy méretű templom” értelemben használja. Függetlenül attól, az adott épület egyházi szempontból valóban székesegyház, tehát püspöki, vagy érseki templom volt-e. A félreértések / félremagyarázások lehetőségének elkerülése érdekében: Novo brdoban sohasem volt katolikus püspöki székhely, a 14-15. századi katolikus templomok a raguzai püspök joghatósága alá tartoztak.

¹³⁶⁵ Zdravković (1956-1957b), 349-351; Čorović-Ljubinković (1958-1959), 323-332. Čorović-Ljubinković – Ljubinković (1962) 264-269; Čorović-Ljubinković (1969), 228-229.

¹³⁶⁶ Čerškov (1956-1957), 338-340. Az esetleges felső-magyarországi előképek problematikájának magunk egy, a helyi kutatásban visszhang nélkül maradt dolgozatot szenteltünk: Takács M. (1991b), 31-60. Az általunk felvetett kérdés elemzését igencsak nehezíti az, hogy a feltárását végző régészek nem képviselnek egységes álláspontot ama tekintetben, pontosan melyik feltárt templomrom is köthető a szászokhoz: Čorović-Ljubinković – Ljubinković (1962) 268; Čorović-Ljubinković (1969), 228-229; Nedeljković (1982), 83-84.

¹³⁶⁷ Deroko (1950); Deroko (1953), 35-66; Deroko (1956a), 79-105; Deroko (1964)

„alkalmazó” Jovan Radonić történetírói munkásságára.¹³⁶⁸ E ponton nem kerülhető meg annak a kiemelése, hogy a 13-15. század vonatkozásában igencsak hasonlatos módon történt meg a szerb és a bolgár középkor-régészet értelmezési kereteinek a kijelölése. Csak a két értelmezés kidolgozásának az időpontja tér el egymástól: Bulgáriában e folyamat az 1870-es évek végén, Szerbiában pedig az 1950-es évek elején zajlott. Olyannyira nagy az egyezés, hogy még az alapul vett történetíró Konstantin Jireček személye is azonos. Jireček vitán felüli szerepe következtében tűnhet sajátosnak az, hogy a szerb középkor-régészek egy része az 1980-as években „nemzeti régészet” megnevezéssel kezdte illetni a Nemanjida állam korát.¹³⁶⁹ A divatossá vált „nemzeti” jelző ez esetben arra is utalt, hogy használói alapvető szinten nem ismerték fel (vagy esetleg félreértették?) a középkori szerb állam balkáni beágyazottságát.

Az előzőekben felsorolt változatos, és egymáshoz csak lazán kapcsolódó elemekből kellett Jovan Kovačevićnak a középkor-régészet egységes, az egyetemi oktatás céljaira is alkalmas, kutatási koncepcióját kialakítania. Az után, hogy 1955-ben a belgrádi egyetemen átvette az újonnan meghirdetett „*Szláv régészet*” című tantárgy oktatását. Ténykedésének végeredménye egyetlen közlésben is összefoglalható: az 1960-as évek közepétől Jovan Kovačević már „*A középkor régészete*” címmel oktatta az adott tárgyat. Nem kérdőjelezzük meg e kutató nagyságát akkor, ha rögzítjük, hogy az előadott tárgy pontos tartalmát Jovan Kovačevićnek csak az 1960-as évekre sikerült végleges formában meghatároznia. Sikerét nemcsak az jelzi, hogy az általa oktatott tárgyból szintén még az 1960-as években önálló tanszék lett, „Középkor-régészet” néven, hanem az is, hogy az itt oktatott módszertan „belgrádi iskola” néven vált ismertté, elsősorban a titói Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban. Kovačević a tipokronológiai módszer használatára alapozta a „belgrádi iskola” elemzési eljárásrendjét, oly módon, hogy az esetek többségében egyszerűen átvette a szomszéd országokban már kidolgozott típusbeosztásokat, időrendi elemzéseket.

Jovan Kovačević érdemeit az sem kisebbíti, ha leszögezzük azt, hogy a „belgrádi iskola” elemzési elveinek a kidolgozása során egészen egyszerűen figyelmen kívül hagyta a középkor-régészet egyes kutatási területeit. Annak érdekében, hogy a népvándorlás-kor

¹³⁶⁸ Konstantin Jireček szerb történeti összefoglalásának (*Jireček (1911-1918)*) szerb fordítása oly módon készült el, hogy a csak nagyjából kész kézirat szövegébe Jovan Radonić több helyen is „belejavított”, mondani sem kell a szerb nemzeti-romantikus történetírás prekonceptióinak érvényre juttatása érdekében. A szakirodalom átrostálása során tehát nagyon oda kell figyelni a Jirečeket szerb nyelven idéző történészeknél, hiszen az állásfoglalások egy része tulajdonképpen Jovan Radonić nézetrendszerét tükröz(het)i. A kétségek elkerülése végett e munkára mindkét szerző neve alatt hivatkozunk: *Jireček – Radonić (1978)*.

¹³⁶⁹ *Marjanović-Vujović (1983c)*, 83-91.

vonatkozásában tudjon egy átfogó, és a leletanyagra jól vonatkoztatható kutatási koncepciót életre hívni. Kovačević nem a szerb középkor-régészet két hagyományosan művelt ágára a késő antik – kora bizánci épületkutatásra, illetve a kolostorvizsgálatra alapította koncepcióját, hanem két másik, korábban nem vagy csak alig használt forrásra. Az első a szerb őskor-kutatás volt, innen első sorban a temetőelemzés módszertanát kölcsönözte. E kutatási terület eredményeit Jovan Kovačević a Milutin Garašaninhoz fűződő barátsága révén ismerhette meg. A másik forrásnak pedig a Nyugat-, és Közép-Európában szokásos tipokronológiai módszert tarthatjuk. Jovan Kovačević oktatási tevékenységének sarkalatos pontja lett az, hallgatói figyelmét ráirányítani arra, hogy egy-egy adott lelet elemzése során a külföldi szakirodalomban is minél alaposabban tájékozódni kell. Az 1960-as évek elejétől vallott kutatási stratégiája alapján Kovačević megtett, egy a szerb kutatás számára addig elképzelhetetlennek tűnő lépést: a külföldi, közép-európai kutatás eredményei alapján felülbírált a szerb történetírás axiomatikusan vallott tételeit. Így juthatott el oda, hogy a Kárpát-medencei avar-kori leletanyagban elsősorban az avarok hagyatékát, és nem az általuk alávetetett szlávok nyomait keresse.

Jovan Kovačević fellépésével átalakult a szerb középkor-régészet „értékhierarchiája” az 1960-as években. Háttérbe szorult az álló épületek műemléki állagmegóvásához tartozó ásatótevékenység. Azaz, ha a szemléletváltást személyekre bontjuk le: a népvándorlás-kori temetőket elemző Jovan Kovačević nézőpontja érvényesült az idősebb generációba tartozó építészettörténészek: Aleksandar Deroko,¹³⁷⁰ illetve Đurđe Bošković¹³⁷¹ által diktált prioritásokkal szemben. E váltás pedig annak ellenére is megtörtént, hogy az 1960-as és 80-as évek közötti időszakban történtek a leghatározottabb lépések a szerb egyházi műemlékek megóvására. Viszont, a java középkori egyházi és világi épületek megóvásaihoz kapcsolódó feltárások célkitűzéseit – az adott műemléki együttes állagán túl – továbbra is a szerb pravoszláv egyház által megőrzött írásbeli és szóbeli hagyomány határozta meg.

Jovan Kovačević avar-tárgyú kutatásainak elemzési módszertanát egy 1966-os keltezésű, kevésbé sikerült dolgozata¹³⁷² tükrözi talán a legjobban vissza. Jovan Kovačević itt egy túl nagy ívű, történeti hipotézist közölt az avarok Adria-parti jelenlétéről, néhány boszniai, illetve dalmáciai, avar jellegűnek ítélt, szórványleletként múzeumba került

¹³⁷⁰ Rövid életrajza a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia honlapján olvasható: <http://www.sanu.ac.rs/Clanstvo/IstClan.aspx?arg=875>, (a megtekintés időpontja 2011. 9. 02.)

¹³⁷¹ Életútját összefoglalta Jovanović, V. S. (1994), 225-226.

¹³⁷² Kovačević, J. (1966), 53-81.

övtartozék,¹³⁷³ valamint az ún. Obar-típusú helynevek alapján. Felfogása szerint a Kárpát-medencét 567-568-ban elfoglaló avarok az antik Dalmácia hegyvidéki és tengerparti részét – azaz, mai fogalmakkal élve: Bosznia-Hercegovina területét, illetve az Adriai-tenger keleti partjait – módszeresen ellenőrzésük alá vonták volna. Oly módon, hogy a folyóvízlgyi utak vonalát egy-egy csapattal meg is szállhatták. Dolgozatunk szemszögéből nézve nem az tűnik a legfontosabban, hogy a rendelkezésre álló leletanyag túlon túl csekély egy ilyen horderejű következtetés levonásához. Így Bálint Csanád joggal hívta fel a kutatás figyelmét a túlkövetkeztetés tényére.¹³⁷⁴ E ponton sokkal inkább arra érdemes felfigyelni, hogy az avar fennhatóság lehetőségét felvető Jovan Kovačević a Franjo Rački által formába öntött,¹³⁷⁵ de a szerb történetírás által is elfogadott, „jugoszláv” romantikus-nemzeti narratívát teljesen mellőzve közelít a 7-9. századi Nyugat-Balkán uralmi viszonyaihoz.

Az elmondottakat összefoglalva: az 1960-as évek közepére Szerbiában is kialakult a középkor-régészete olyan formában, ahogyan a térség más országaiban létezik. Kérdésfelvetései is hasonlóak lettek. Az egyetlen kivétel abban fogható meg, hogy – Jovan Kovačević ténykedésének köszönhetően – a 7-9. századot tárgyaló dolgozatok elemzései kevésbé igazodtak a helyi nemzeti-romantikus történeti képhez, mint az a térség más országaiban szokásos volt. Külső szemlélőként azt várhatnánk, hogy a középkor-régészet konszolidálódása a kutatás lehetőségeinek a növekedését kellett, hogy magával hozza. Az adatok azonban éppen az ellenkezőre utalnak. A középkor-régészet Szerbiában az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek végéig egyre jobban egy marginalizálódott, nemcsak a humán tudományok körén belül, hanem még a régészet egyéb területeivel való összehasonlításban is. A marginalizálódás két, a középkor-régészeten kívüli okra vezethető vissza.

A szerb középkor-régészet terepmunkáit az 1960-as évek közepétől már nemcsak, sőt nem is elsősorban a szakmán belüli prioritások határozták meg, hanem egy grandiózus építkezés. Az 1960-as évek közepétől folyt nagyobb erők bevetésével titói Jugoszlávia egyik legnagyobb – utólag már bizonyos: túlon túl monumentális – építkezése, a vaskapui vízerőmű építése. Mivel pedig a vízerőmű előterében, a Duna duzzasztása miatt számos település került víz alá, a szerbiai régészetet az 1950-es évek második felétől éveken, mondhatni évtizedeken át szinte teljes egészében lekötötte a vízszint-emelkedés által veszélyeztetett területek kutatása. A kronológiai pontosság kedvéért: a Vaskapu térségében 1956-ban folyt az első régészeti terepbejárások, az első leletmentés pedig 1958-ban indult meg Veliki Gradac

¹³⁷³ Pl.: Čobe: *Takács M. (2002b)*, 93; Duvanjsko polje: *Takács M. (2002c)*, 125; Smrdelji: *Takács M. (2002e)*, 319; Šipanska luka: *Takács M. (2002d)*, 318.

¹³⁷⁴ *Bálint (2003)*, 55-60.

határában.¹³⁷⁶ Az első tervszerű ásatások azonban így is csak 1964-től folyhattak, és a régészeti munka 1965-ben érte el az építkezések volumenéhez mérhető, azaz rohammunkában végrehajtandó szintjét.¹³⁷⁷ Ez pedig – mivel maguk az építési munkák is 1965-ben gyorsultak fel – igencsak azt jelentette, hogy a régészeti leletmentéseknek lóhalálában¹³⁷⁸ kellett folyniuk, egészen 1970-ig, a létesítmény ünnepélyes átadásáig. A szerb régészet következő évtizedét pedig az határozta meg, hogy a Vaskapu térségének leletmentései nem záródhattak le az első vízi erőmű (Đerdap I) 1970-es átadásával. Alig egy évtizeddel az első leletmentési kampány befejezése után, 1980-ban megindult a második erőmű (Đerdap II) építése, mondani sem kell, szintén rohammunkában. A szerb középkor-régészet két és fél évtizeden át egy sajátos rendkívüli állapot keretei között volt kénytelen működni. Elvárás volt, hogy az összes szerbiai, munkaképes régész rövidebb vagy hosszabb időt töltsön a vaskapui leletmentéseken, beleértve a szerbiai régészek halmazába a vajdasági és a koszovói „szakkádert” is.

Mind a Vaskapu I, mind pedig a Vaskapu II. leletmentési program során korszakok szerint válogattak a feltárandó lelőhelyek között. Két preferált korszak létezett: a felső paleolitikum és a neolitikum, illetve az 5-6. század.¹³⁷⁹ A lelőhely-válogatás nem azt jelentette, hogy más korszakok emlékanyaga nem is került feltárássra, más korok esetében azonban nem törekedtek az összes, terepbejárások által regisztrált helyszín megkutatására. A „szelektív” hozzáálláson az javított, hogy mind a felső paleolit és/vagy neolit lelőhelyeken, mind pedig az 5-6. századi erődök területén a feltáró régészek lelkiismeretesen kibontották a későbbi korok hagyatékát is. Annak ellenére, hogy pl. a java középkori leletek megmentése egyáltalán nem szerepelt a kutatási prioritások között. A Vaskapuban munkálkodó szerb régészek szakítani tudtak egy korábbi, egyértelműen negatív gyakorlattal, amely a középkori rétegeket régészetileg értéktelen, tehát gyorsan eltávolítandó „bolygatásként” kezelte. A más korszakokat kellőképpen nem becsülő szerb régészek még az 1980-as évek elején is¹³⁸⁰ a latin eredetű infiltracija – magyarul: beszüremkedés – műszóval illették az ilyen, kései rétegeket. A szemléletváltásban, tehát a kései korok leletanyagára is figyelő alapállás elterjesztésében oroszlánszerepet játszott a 10-12. századi temetők iránt érdeklődő Slavenka Ercegovic-

¹³⁷⁵ *Rački (1857); Rački (1875).*

¹³⁷⁶ A leletmentések ütemezését ismerteti: *Bošković (1984)*, 10.

¹³⁷⁷ *Bošković (1984)*, 10.

¹³⁷⁸ Szó szerint e kifejezést használta a leletmentések jellemzésére egy 1993-as visszaemlékezésében a néhai Szekeres László, akinek szintén részt kellett vennie e munkálatokban.

¹³⁷⁹ A késő antik-kora bizánci erődök feltárássának eredményeit összefoglalóan ismerteti: *Bošković (szerk.), (1969)*. A munkálatok bibliográfiáját közli *Korać, M. (szerk.) (1982-1983)*, 371-384.

¹³⁸⁰ Személyes gyűjtés a Herkoca/Hrtkovci – Gomolava lelőhely régészeti feltárássán, 1982 nyarán.

Pavlović,¹³⁸¹ Gordana Marjanović-Vujović,¹³⁸² illetve Dušica Minić.¹³⁸³ Sőt, Szerbiában újszerű módon, egyes vaskapui helyszíneken megtörtént a középkori települési objektumok kibontása is, az ekkor még a leletmentéseken szokványosnak számító eljárás, azaz a középkori települési rétegek gyors kitermelése helyett. Ez utóbbi szemléletváltásban Milica Janković játszott fontos szerepet. Esetében éppen későbbi, sovinizmusba hajló megnyilatkozásai miatt kell kiemelni fiatal korában betöltött pozitív szerepét.¹³⁸⁴

A szerbiai középkor-régészet marginalizálódása irányába ható másik „külső” ok végső soron visszavezethető a titói Jugoszlávia konföderatív irányban való átalakulásával és az ezzel párhuzamosan zajló, nyugati irányú nyitással. Szövetségi szinten az 1960-as évek közepén, az ún. alkotmánymódosításokról szóló hosszú vitával egy decentralizálási folyamat indult meg a titói Jugoszláviában, az élet minden olyan területén, amely nem kapcsolódott az egységes szervezeti struktúrában működő hadsereghez. A szerbiai régészetben is megszűntek a szövetségi szinten pénzelt és koordinált kutatási programok, helyettük csak két, mondhatni általános érvényű elv vált irányadóvá: a vaskapui leletmentések teljesítésének fentebb már utalt kényszere, valamint a külfölddel, elsősorban a nyugati világ egyes régészeti kutatóműhelyeivel való minél látványosabb együttműködés szorgalmazása. Mivel pedig a külföldi együttműködések koordinálása a szövetségi, de egyben szerbiai fővárosból, Belgrádból folyt, a vázolt átalakulás a szerb régészetet érintette a legmélyebben, a feldolgozások szintjén is.

A szerbiai középkor-régészet egészét, de ezen belül is különösképpen a „nemzeti” monarchiához kapcsolódó kérdésfeltevések kutatásának a lehetőségét alapvető szinten meghatározta az, hogy e nyugati együttműködések csak és kizárólag az egyes őskori kultúrák, illetve méltán világhírű római-kori lelőhelyek feltárására irányultak, különös tekintettel a felső paleolit-kori, Lepenski viri lelőhelyre, valamint a késő antik városokra és palotákra. Alapvető fontosságúnak bizonyult, hogy maguk a “nyugati világ” tudósai sem igyekeztek “belenyúlni” a délszláv népek etnogenezisének régészeti módszerű elemzésébe. Olyannyira, hogy nyugati együttműködések keretei között folyó ásatásokon is rend szerint „kitermelték” a késő antik

¹³⁸¹ Vaskapui temetőt tárgyaló közleményei: *Ercegović-Pavlović (1984)*, 227-230; *Ercegović-Pavlović (1986)*, 9-44.

¹³⁸² Vaskapui temetőt tárgyaló közleménye: *Marjanović-Vujović (1982-1983a)*, 123-126.

¹³⁸³ Vaskapui temetőt tárgyaló közleménye: *Minić (1970)*, 233-247; *Minić (1984a)*, 153-157; *Minić (1984b)*, 259-263.

¹³⁸⁴ *Janković, M. (1981)*.

lelőhelyek fölötti középkori rétegeket, a régészeti jelenségek minimális szintű megfigyelése vagy rögzítése nélkül.¹³⁸⁵

A szocialista öngazgatás 1974-es bevezetése után pedig a kijárás, tehát a rendszer erős embereinél kikilincselte támogatás vált a régészeti kutatási programok megvalósulásának alapvető elemévé. Különösen az után, hogy 1980-tól, a Vaskapu – II. program mellett Szerbiában már nem akadt hasonló volumenű, államilag pénzelt nagyberuházás. Az 1970-es évek második felétől mind leletmentésekből nőttek ki a nagyobb volumenű, tudományos igényű kutatási programok, egyes intézmények munkatársainak a személyes kapcsolatokra alapozó együttműködése által. A kutatási infrastruktúra zilált helyzetének a pontos ismeretében értékelhető igazán nagyra azon kutatók teljesítménye, akik többéves ásatásokat szerveztek, utána pedig fel is tudták dolgozni a feltárt leleteket, tegyük hozzá még egyszer: minimális anyagi fedezet birtokában.

Vegyük sorra az 1960-as évek közepe és a 80-as évek vége közötti időszak egyes ásatásait és feldolgozásait! A kései antikvitás kutatásában tapasztalható a legnagyobb folyamatosság. Nagyobb volumenű tervásatások az 1960-as években ugyanazokon a lelőhelyeken folytak, ahol már 1948 után, sőt 1941 előtt is volt terepmunka. A 4-6. századi, császári paloták elemzése jelentette a csúcst a helyi kutatás értékhierarchiájában. Jórészt e korszaknak köszönhető, pl. az, hogy Caričin grad esetében nemcsak a palotakomplexum különböző részei váltak jól ismertté,¹³⁸⁶ hanem kronológiai érvekkel sikerült alátámasztani azt, hogy e palotakomplexumot Justinianus császár emelte a 6. század középső harmadában. A későantik – kora bizánci kutatások egy másik kitüntetett helyszínévé a szintén délkelet-szerbiai Gamzigrad vált.¹³⁸⁷ E lelőhelyen akkor szélesedett ki a régészeti kutatás által felvetett kérdések köre, amikor a munkálatok irányítását 1970-ben Dragoslav Srejskić vette át. Őt egy szerencsés véletlen – egy 1984-ben napvilágra került epigráfiai emlék – segítette annak a felismerésében, hogy Gamzigrad a késő római kori Romulianával azonosítható, ahol a tetrarchiát megalapító Diocletianus társascsászáráként uralkodó Galerius építtet palotát a 4.

¹³⁸⁵ Egyetlen, de jellemző példaként arra utalunk, hogy a Sirmium történetét monografikus módon elemző Petar Milošević is egy alig háromsoros bekezdést szentel a 6. század vége és a 18. század közti rétegekből származó épületmaradványoknak és leleteiknek: *Milošević, P. (2001), 207.*

¹³⁸⁶ Röviden leírta ezeket: *Cermanović-Kuzmanović (1997a), 165-166;* részletesen ismerteti a munkálatok menetét: *Ivanišević (2003), 10-15.* Az 1970-es évek közepéig elért eredményeket összefoglalta: *Kondić – Popović (1977).* Az 1970-es évekig feltárt építészettörténeti emlékeket az összefoglalás igényével elemezte: *Čanak-Medić (1978).* A lelőhely temetkezéseit elemzi: *Jeremić (1994-1995), 181-195.* Az újabb kutatási eredményeket ismerteti: *Ivanišević (2010), 747-775.*

¹³⁸⁷ A gamzigradi lelőhely 1953 és 2003 közötti kutatásait összefoglalta: *Živić (2003).*

század végén.¹³⁸⁸ Mind Gamzigradban, mind pedig Caričin gradban építészettörténeti szemléletű régészeti kutatás folyt, az egyes épületek feltárása és rekonstrukciója jelentette és jelenti a legfontosabb feladatot.

A felsorolt helyszíneken elért eredmények ellenére is kevés kétség férhet ahhoz, hogy az 1960-as évek közepe után a Vaskapuban, azaz a Duna déli partjai mentén folyt a legnagyobb intenzitással a későantik korszak régészeti kutatása. A vízi erőmű építését megelőző leletmentések során ugyanis a dunai limes mintegy másfél tucat kiserődjét és/vagy őrtornyát sikerült kibontani. E munkálatok tételes és részletes ismertetése szétfeszítené dolgozatunk kereteit, annál is inkább, mert mindről jelent meg előzetes közlés.¹³⁸⁹ A Vaskapuban feltárt, 5-6. századi erődök történeti szempontból annak okán bírnak különös fontossággal, hogy bizonyították: a bizánci határvédelmet a Duna olyan szakaszain is igen alaposan megszervezték, ahol a folyam az év jelentős részében alig hajózható és átkelésre is csak igen korlátozott mértékben alkalmas. Az erődfeltárások ún. apró leletei pedig még érdekesebb tanulságokat hordoznak: a „szokásos” kora bizánci kerámia,¹³⁹⁰ katonai felszerelési tárgyak, ékszerek¹³⁹¹ mellett egy sor olyan lelettípus – övtartozékok, csontfésűk,¹³⁹² stb. – is kimutatható, amelyek párhuzamait a Kárpát-medence és az Észak-Balkán germán jellegű, vagy koraavar-kori temetőiből ismerjük. A vaskapui erődökben való megjelenésük alapján joggal vethető fel az újragondolás szükségessége a germán és a korai bizánci anyagi kultúra közötti határvonalak és átfedések kérdésében.

A felsoroltakon túl jelentős előrelépés történt a késő római – kora bizánci temetők elemzésében: a részelemzéseken túl készültek monografikus igényű feldolgozások is. E kutatási területen – szerencsére – nem érvényesült a szerb szakirodalom egyik sajnálatos jellegzetessége. Az, hogy egy-egy lelőhelyről vagy leletegyüttesről csak részkiadványok sorának áttekintése révén lehet összegyűjteni a szükséges mennyiségű információt. Aleksandar Jovanović több összefoglalást is megjelentetett az észak-balkáni térség egyes részeinek a római-kori temetőiről. Külön kötetben tárgyalva például a későantik Dardania provincia területét, azaz a 20. századi értelemben vett Délkelet-Szerbiát, Koszovót és Észak-Macedóniát.¹³⁹³ Egy másik összefoglalásában pedig a titói Jugoszlávia egészének római kori

¹³⁸⁸ *Lalović – Jovanović et alii (1997)*, 199-208. A romulianai lelőhely fontosabb adatait röviden összefoglalta: *Srejšović (1997b)*, 898-900.

¹³⁸⁹ A munkálatok bibliográfiáját közli *Korać, M. (szerk.) (1982-1983)*, 371-384.

¹³⁹⁰ *Milošević – Jeremić (1986)*, 9-12. kép *Tomović (1986)*, 24-30. ábra.

¹³⁹¹ *Ercegović-Pavlović (1967b)*, 91-95.

¹³⁹² *Milošević – Jeremić (1986)*, 14. kép *Tomović (1986)*, 23. ábra 4 *Garašanin – Vasić (1987)* 18, kép.

¹³⁹³ *Jovanović, A. (1978)*.

sírmezőit igyekezett átfogóan értékelni¹³⁹⁴ – mondani sem kell azonban, hogy a valódi kiindulópontot az egyes szerbiai feltárások jelentették. A két hivatkozott mű használatát a kései római kor vonatkozásában némileg nehezíti egy körülmény. Nevezetesen az, hogy Aleksandar Jovanović nem időrendi horizontokat tárgyal, hanem tárgytípusokat. Így a késő római – kora bizánci régiségek leírását és értékelését, az egy-egy tárgyat, illetve tárgytípust tárgyaló fejezetekből kell kihámozni.¹³⁹⁵

A 6-7. század fordulója alapvetően fontos korszakhatárnak számít a szerbiai régészetben, mind a terepmunkák mind pedig az elemzések tekintetében. Megdöbbentő különbséget tükröznek a legegyszerűbb adatok, így a lelőhelyek és a feltárások száma is. Fentebb, a 6. századi ásatások áttekintése során a bőség zavarával küszködtünk. Lelőhelyek, terepmunkák tucatjairól kellett megkísérelni egy egységes kép kialakítását. A 7-9. század vonatkozásában ezzel szemben alig egy-két említésre méltó lelőhellyel rendelkezünk. A hiány különösen akkor mellbe vágó, ha a szerb régészet tárgyalása során önálló egységként kezeljük a Vajdaságot. A Duna – Száva vonal figyelembe vételét a jelen esetben nemcsak a kutatástörténet eltérő alakulása indokolja, hanem maga a térség politikai története, a Kárpát-medencében 568-ban alakult Avar Kaganátus is, amelynek déli határa – közismert módon – a Duna – Száva vonalon húzódott.¹³⁹⁶ Az Avar Kaganátus hagyatékát taglaló elemzésekre alább, dolgozatunk vajdasági fejezetében térünk ki. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy szerb viszonylatban a problematika alapvető összefoglalását Jovan Kovačević írta meg. Értékelése során nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az '*Avarski kaganat*' (=Avar Kaganátus) címet viselő összefoglalás,¹³⁹⁷ képezi az avar kor vonatkozásában a kötelező kiindulópontot minden szerb régész számára. Annak következtében, hogy e könyv az avar kor régészetének igen sok problémájára kitér, és az esetek többségében jó eligazítást nyújt. Nem sokat von le e teljesítmény nagyságából az, hogy Kovačević összefoglalásában sok a pontatlanul hivatkozott lelet, a helynevek esetében pedig szinte kötelező a rossz átírás, különösen magyar vonatkozásban.¹³⁹⁸

¹³⁹⁴ Jovanović, A. (1984).

¹³⁹⁵ Így például a dardaniai, római-kori csatákat tárgyaló részben olvashatunk érdekes megfigyeléseket a "germán-pontusi" polichrom stílusról, valamint a gót zsoldosok *ulpianai* jelenlétéről is: Jovanović, A. (1978), 72-73.

¹³⁹⁶ A helyi kutatásban Száva – Duna vonal jelentőségére elsőként Jovan Kovačević figyelt fel: Kovačević, J. (1973), 49-56.

¹³⁹⁷ Kovačević, J. (1977).

¹³⁹⁸ Kovačević, J. (1977), 222 – 231 (helynév-regiszter). A további hibák elkerülése érdekében táblázatot állítottunk össze az egyes magyar helynevek Kovačevićnél szereplő helytelen átírásának a javítása érdekében

A szűkebb értelemben vett, azaz a tartományok nélküli Szerbia 7-9. századi lelőhelyei két alapkategóriába sorolhatók. Egy részük olyan kora bizánci település, amelyben a 6-7. század fordulóján nem szűnt meg az élet. E kategória legismertebb, nemzetközi szinten is többször elemzett példája a Caričin grad-i reprezentatív központ.¹³⁹⁹ A vaskapui ásatások több további példát is szolgáltatottak ilyen lelőhelyekre: Donji Milanovac – Veliki Gradac, Brestovik – Jališa, Korbovo – Školska gradina, Prahovo, stb.¹⁴⁰⁰ A lelőhelyek második típusába a szórványleletek tartoznak. Olyan, véletlenszerűen napvilágra került fém- vagy cseréptárgyak, amelyek a lelőköörülmények pontos ismerete nélkül kerültek múzeumba. E kategóriába tartoznak például a nagy nemzetközi ismertségnek örvendő prahovói, velesnicai ujjas fibulák, vagy a szintén prahovói származású, nemzetközileg is számon tartott, Sucidava-típusú csatok.¹⁴⁰¹ 7-9. századi lelőhelyek rendszeres feltárására még kivételként is alig találni példát a Duna – Száva vonaltól délre. Sőt, az ilyen korú rétegek még olyan helyeken is rend szerint hiányoznak, ahol a középkor egészének a megismerését célzó nagy ívű feltárások folytak, gondolunk itt elsősorban a belgrádi vagy a rasi vár Marko Popović által vezetett kutatásaira.¹⁴⁰²

A Kovačević monográfiában szereplő, rossz helyesírású névforma	A pontos helyesírású névforma
Balatonfizfo – Šalamašitelec	Balatonfűzfő – Szalmássy-telep
Bekeš Saba	Békéscsaba
Bezenji – Paperpusta	Bezenje – Paprétpuszt
Bodrogšerdahej	Bodrogszerdahely
Čengel	Csegele
Čibakhaz	Cibakháza
Čiko	Cikó
Čirak	Szirák
Dunaseks	Dunaszekcső – a falu hagyományos szerb neve: Sekčuj
Đer	Győr
Đur (ez a város hagyományos szerb neve!)	Győr – a könyv egy városból két települést “hozott létre”!
Ile	Üllő
Melikut	Mélykút
Raklamaš	Rácalmás
Senteš – Lapislo	Szentes – Lapistó
Sentes – Felsečordajaras	Szentes – Felsőcsordajárás
“Sombathelj – Kesthelj nalazište”	“Szombathely – Keszthely lelőhely” (a két város egy lelőhellyé összeolvastva)

¹³⁹⁹ Janković, Đ. (1983).

¹⁴⁰⁰ Az egyes lelőhelyek jellegzetesebb leleteinek a megismeréséhez nyújt jó kiindulópontot Mrkobrad (1980), 157-169. (lelőhely-regiszter).

¹⁴⁰¹ E két lelettípust egyetlen kutató elemezte, 1981-ben: Janković, Đ. (1981).

¹⁴⁰² Popović, M. (1982); Popović, M. (1999).

Az ún. szláv régészet iránti érdektelenség mértéke oly mértékűvé vált az 1960-es évek közepe után, hogy a szerb népvándorlás-kor régészek alig foglalkoztak a más szláv országokban központi jelentőségűnek tekintett tárgytypusokkal, így a fentebb utalt ujjas fibulával. Joggal feltételezhető, hogy a szerb kutatók is a saját etnikumuk önálló gyökereit elmosni akaró elméletként értelmezték az u. n. ujjas fibula „össz-szláv” értelmezését. Annak következtében, hogy Joachim Werner többségében orosz és ukrán példákkal igyekezett etnikai értelmezésének igazát alátámasztani, 1950-ben.¹⁴⁰³ A vizsgált időszakban Đorđe Janković volt az egyetlen, aki az ujjas fibulák problematikájára részletesebben is kitért, és ekkor még, későbbi önmagával ellentétben, egy objektív analízist közölt.¹⁴⁰⁴ Az ujjas fibulák problematikájának a marginalizálódása egy olyan közegben folyt, ahol e fibulák emblematikus jelentőségét, pontosabban: emblematikusan szláv voltát a régészet szűk berkein kívül is felismerték. Így a titói Jugoszlávia reprezentatív könyvkiadójának számító, belgrádi székhelyű *Jugoslovenska knjiga* is a velesicai fibula egyszerűsített rajzát használta logóként.

A 7-9. század iránti érdektelenség hátterére a célkitűzéseket taglaló fejezetben már utaltunk, itt csak a végkövetkeztetést ismételjük meg. A szerbek esetében csak a 13. század elején következett be a „klasszikus érvényű” államalapítás.¹⁴⁰⁵ Így a 7-9. század vizsgálatának nem volt „historiográfiai tétje”. Létezik továbbá az érdektelenségnek egy területi oka is: a 9. századi szerb uralmi körzetek az újkori értelemben vett Montenegróban és Kelet-Hercegovinában alakultak ki. Olyan helyeken tehát – amint erre már fentebb szintén utaltunk – még manapság sem sikerült megalapítani a helyi régészeti intézményrendszert. A régészeti kutatás fejletlenségével is magyarázható tehát az, hogy a délszláv népek közül éppen a szerbekkel kapcsolható össze a legkevesebb 7-9. századi lelet. (Természetesen, ha csak a megbízható azonosításokra, és nem az erőszakolt, a kor valós etnikai viszonyait semmibe vevő elméletekre gondolunk!) Talán leginkább egyes preromán templomok körüli temetők – pl. a Novi Pazar melletti Péter templom (=Petrova crkva kod Novog Pazara) – legkorábbi sírjai kapcsolhatók össze a szerb etnikum első vezetőivel. Ezek azonban olyan sírok, amelyek korai keltezése egyáltalán nem tekinthető megbízhatóan igazoltnak.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰³ Werner (1950), 150-172.

¹⁴⁰⁴ E két lelettípust egyetlen kutató elemezte, 1981-ben: Janković, Đ. (1981).

¹⁴⁰⁵ E tényre a szerb kritikai történetírás megalapítójának számító, Ilarion Ruvarac teljesítményének a bemutatása során utal, mondhatni szokatlan nyíltsággal: Radojčić, Đ. (1956), 193-195.

¹⁴⁰⁶ Čorović-Ljubinković (1970a), 185-186. E munka szerint a legkorábbi sírok melléklet nélküliek. Az 1970-es dolgozatban M. Čorović-Ljubinković közölt egy, zománcozott felpalmettákkal díszített szíjvéget is a IV. sírból (u. o. 2. t. 2.). E lelet implicit módon java középkoriak – tehát a 13. századra vagy ennél is későbbre keltezendőnek – tartotta, így magát a IV. sírt is a temetkezések java középkori fázisába sorolta. Egy későbbi munkájában e szíjvéget már

A 10. század tekinthető a kutatás egy újabb kronológiai sarokpontjának, mert ettől időponttól áll ismét feltárási közlemények sora a kutató rendelkezésére. A 10-12. századi, észak-szerbiai soros temetők elemzése maradt a második kutatási prioritás, az 1960-as évek közepétől kezdődő időszakban. A kutatás kontinuitását a vezető személyiséggé felnövő Mirjana Ćorović-Ljubinković aktív elemző és publikációs tevékenysége biztosította. Ő vált követendő mintává az 1960-as években, egy az ekkor induló kutatonemzedék körében. E nemzedék számos tagja jeleskedett soros temetők feltárázásában és elemzésében: Gordana Marjanović-Vujović,¹⁴⁰⁷ Dušica Minić,¹⁴⁰⁸ Slavenka Ercegović-Pavlović,¹⁴⁰⁹ Milica Janković,¹⁴¹⁰ Vojislav S. Jovanović,¹⁴¹¹ stb. Munkáik közül a trnjanei¹⁴¹² kismonográfiáról szólnunk részletesebben, annak okán, hogy e mű viszonylag gyakran szerepel különböző hivatkozásokban. A Gordana Marjanović-Vujović által írott munka érdeme a tipológiai vizsgálatok következetes végig vitele, és az időrendi következtetések nagy többségének a megbízhatósága. Hátránya, hogy az „őszerb” kultúra keretei között gondolkodó szerző számára fel sem merül: bár az adott lelőhely a mai értelemben Északkelet-Szerbiában fekszik, e terület azonban mégis csak a 14. században, tehát a temető lezárulása után vált Szerbia részévé. Így talán mégsem kellene magától értetődő adottságként kezelni azt, hogy az összes eltemetettnek szerb etnikai öntudattal is rendelkeznie kellett.

A feldolgozásnak abból az egyszerű tényből kellett volna kiindulni, hogy az újkori fogalmak szerinti délnyugat-szerbiai régiókban keresendők az olyan temetők, amelyekre valóban ráillik az őszerb jelző. A vizsgált időszakban csak egyetlen ilyen sírmező volt ismert:

---

koraközépkori műtárgyként tartja számon, és színes képet is közöl róla: Ćorović-Ljubinković (1986), 145. old., 122. kép.

¹⁴⁰⁷ Munkásságának gazdag bibliográfiájából lásd az alábbi munkákat: *Marjanović-Vujović* (1976), 101-108; *Marjanović-Vujović* (1977); *Marjanović-Vujović* (1979); *Marjanović-Vujović* (1980a); *Marjanović-Vujović* (1980b), 65-69; *Marjanović-Vujović* (1980c); *Marjanović-Vujović* (1980-1981), 162-166; *Marjanović-Vujović* (1982-1983a), 65-69; *Marjanović-Vujović* (1984a); *Marjanović-Vujović* (1984b), 217-223; *Marjanović-Vujović* (1984c), 123-126; *Marjanović-Vujović* (1989), 172-174. További, Kárpát-medencei jellegű anyagot (is) közlő cikkei: *Marjanović-Vujović* (1982), 7-13; *Marjanović-Vujović* (1983a), 119-126; *Marjanović-Vujović* (1983b), 105-150; *Marjanović-Vujović* (1986), 221-227.

¹⁴⁰⁸ Munkásságának gazdag bibliográfiájából lásd: *Minić* (1968), 165-173; *Minić* (1970), 233-247; *Minić* (1975), 71-78; *Minić* (1984a), 153-157; *Minić* (1984b), 259-263; *Minić* (1995), 287-311; *Minić* (1995/1996), 113-121.

¹⁴⁰⁹ Gazdag bibliográfiájából lásd: *Ercegović-Pavlović* (1966), 148; *Ercegović-Pavlović* (1967a), 83-89; *Ercegović-Pavlović* (1967a), 91-95; *Ercegović-Pavlović* (1969), 83-95; *Ercegović-Pavlović* (1970), 41-49; *Ercegović-Pavlović* (1976b), 83-98; *Ercegović-Pavlović* (1980).

¹⁴¹⁰ Gazdag bibliográfiájából lásd: *Janković, M.* (1973-74), 227-240; *Janković, M.* (1983), 99-112.

¹⁴¹¹ *Jovanović V. S.* (1976), 123-145; *Jovanović, V. S.* (1977), 141-187; *Jovanović, V. S.* (1978), 67-85.

¹⁴¹² A síregyüttesek egy részének első közlése: *Marjanović-Vujović* (1980a) temető összefoglaló igényű közlése: *Marjanović-Vujović* (1984a).

Donja Toponica.¹⁴¹³ Egyetlen, több-kevesebb megbízhatósággal szerbnek értelmezhető sírmező alapján viszont nem lehet általános következtetéseket megfogalmazni az adott etnikum egészéről. E tény figyelembe vétele helyett a szerbiai soros temetők feldolgozása azon módszertant követte az 1960-as évek közepe után is, amelyet az ún. Bijelo brdo-i kultúra kutatására a szerémségi és a szlavóniai tehát végső soron az 1918 előtti horvát régészetben kialakítottak. A szerb régészetre gyakorolt horvát hatás annak a bizonyítéka, hogy a munkánk horvát alfejezetében ismertetett szembenállás nem jelentett abszolút mértékű elzárkózást. A szerbiai lelőhelyeket is besorolták az ún. Bijelo brdo-i kultúrába, a leletanyagban mutatkozó kisebb-nagyobb különbségek ellenére is. Így – szintén az adott nézőpontból – Szerbia esetében is a Josip Brunšmid által kidolgozott tipokronológiai kategóriákat kellett alkalmazni, „természetesen” a horvátokat előtérbe helyező etnikai következtetések nélkül.

A szerbiai soros temetők egyik jellegzetessége, hogy rend szerint napvilágra kerülnek itt viszonylag kései, 13-14. századi, sőt még későbbi, 15-17. századi sírok is. E tény pozitív hatást fejtett ki a szerbiai középkor-régészetre, segített áttörni a kutatás felső határaként megvont 11. századot. A java és késő középkori sírok miatt ui. nem volt tartható egy olyan vélekedés a Duna-Száva vonaltól délre, hogy a régészet felső időhatára nem lépheti át a 11. század végét. A viszonylag kései sírok mellékletei miatt a szerb kutatásban igen nagy hagyománya van a későközépkori ékszművesség elemzésének is. A java középkori ékszerek tipokronológiai besorolása során a szerb kutatás hangsúlyosan támaszkodott és támaszkodik egy-egy ilyen korú kincsleletre is.¹⁴¹⁴

A kincsleletek elemzése azért kerülhetett előtérbe, mert csak elvétve folyt java középkori, templom körüli temető feltárása. Az ilyen kutatások kibontakozását ugyanis nem segítették a műemléki állagvédelemhez kapcsolódó feltárások. A műemléki földmunkák során ugyanis csupán az építéstörténetileg indokolt részletek kibontása történt meg. Sokszor oly módon is, hogy a kisméretű kutatószelvénybe csak részben belenyúló sírból csupán az adott részletet bontották ki. A templom körüli temetők iránti érdektelenség csak kevés helyen tört meg. A slavkovicai lelőhelyen Dimitrije Madas teljes egészében feltárta a temető központi, templom körüli részeit.¹⁴¹⁵ Annak következtében, hogy a slavkovicai templomban sejtette a magyar történelemből is ismert Brankovics György (=Đurađ Branković) szerb despota (1427-1456) végső nyughelyét. A cinterem vázait annak okán tárta fel tehát, hogy rendelkezésére álljon összehasonlító anyag a templombelsőben kibontott sírokhoz. Szinte mondani sem kell:

¹⁴¹³ *Trbuhović – Trbuhović (1970)*, 43-100.

¹⁴¹⁴ *Jevtović (szerk.) (1982)*, 81-84.

¹⁴¹⁵ *Madas (1984)*, 37-86.

a szerb szakma túlnyomó többségét ennek ellenére sem tudta meggyőzni, az azonosítás mellett felhozott, elmosódó érvekkel. Madas monografikus munkája végén is egy olyan utószó olvasható Marko Popović tollából, amely a feltárt sírok azonosításával szembeni kétségekre hívja fel az olvasó figyelmét.¹⁴¹⁶

A temetők feltárásával és feldolgozásával ellentétben a településrégészeti kutatások az 1960-as évek közepe után is akadoztak. Fentebb már szoltunk arról, hogyan és miért kellett követnie az 1948 előtti évek rövid életű fellendülését egy 1948 utáni, sajátos kutatási tetszhalálnak, amely egészen az 1960-as évek közepéig, a vaskapui leletmentésekig tartott. A vaskapui feltárások során ugyan sikerült középkori településrészleteket is feltárni, ennek ellenére azonban egy olyan nézet rögzült a szerb régészek körében, amely a telepfeltárások értelmét is megkérdőjelezte, különösen a 10-11. század utáni korszakok vonatkozásában. Így fordulhatott elő, hogy az újkori népi építészetben megfigyelt falazási sajátosságokat egyes kutatók egyenesen a vaskorból vezessenek le.¹⁴¹⁷ A középkort az összehasonlításra alkalmas adatállomány okán lehetett és kellett az érvelésből kihagyni. Pedig a kevés eredmény magáért beszélt, olyan helyeken, mint pl. a barancsi (Braničevo, Szer.) vár suburbiumában, ahol – a pesszimista közfelfogás ellenére – kibontásra kerültek a 12-13. századi veremházak.¹⁴¹⁸

A java középkori fazekasság kutatása sem számított helyi viszonylatban népszerű kutatási ágának, Marija Bajalović - Hadži-Pešić révén azonban így is szép eredmények születhettek. Ő ugyanis – amikor nem a Vajdaság, hanem a középkori szerb állam területén vizsgálódott – számos fontos adatokat tudott közzé tenni résztanulmányban¹⁴¹⁹ és összefoglaló munkáiban.¹⁴²⁰ (E kutatónő munkásságát a külföldi szakirodalom talán azért nem tartja számon kellő mértékben, mert ő szakmai életútjának elején még Marija Birtaševićként, később Marija Bajalović-Birtaševićként, végül pedig Marija Bajalović – Hadži-Pešićként publikált.)

Fentebb már utaltunk a szerb régészet Tito-korszakbeli történetének egyik sajátosságára. Arra, hogy a dél-szerbiai vagy koszovói várfeltárásokra csak az 1960-as évek közepéig álltak rendelkezésre nagyobb pénzüsszegek. A munkálatokat rövid határidőn belül kellett lezárni, a feltárt leletek értékelése is megszakadt, vagy hosszú halasztást szenvedett. A feltárások ez elkövetkező időkből a vagy a Vaskapuban, vagy pedig a modern értelemben vett Szerbia

¹⁴¹⁶ Popović, M. (1984), 193-194.

¹⁴¹⁷ Cvetković-Tomašević (1987), 7-20.

¹⁴¹⁸ Popović – Ivanišević (1988), 125-176; Milošević, G. (1992a), 187-195.

¹⁴¹⁹ Bajalović – Hadži-Pešić (1970b), 93 – 101; Bajalović - Hadži-Pešić (1977); Bajalović - Hadži-Pešić (1988-89), 65–83.

¹⁴²⁰ Bajalović – Hadži-Pešić (1970a); Bajalović – Hadži-Pešić (1981).

északi részén folytak. Így alakult ki ama fonák helyzet, hogy a jelenlegi szerb államterületen belül a Vajdaság illetve Észak-Szerbia középkor-régészete a legfejlettebb. Ebből adódott – egyes esetekben szinte önkéntelenül is – a téves értelmezés lehetősége. Az e hibába eső kutatók ugyanis olyan területek alapján szoktak következtetni a középkori Szerbia anyagi kultúrájára, amelyek ezen államba vagy soha nem tartoztak bele, vagy pedig csak 1389, a rigómezei csata után váltak részeivé.¹⁴²¹ Kedvező fejleménynek tekinthető viszont az, hogy Észak-Szerbiában, azaz a Duna völgyének vonzáskörében számos a magyar történelemből is ismert erősség területén –a nándorfehérvári¹⁴²² (szerbül: Beograd), barancsi¹⁴²³ (szerbül: Braničevo), szendrői¹⁴²⁴ (szerbül: Smederevo) illetve a galambóci¹⁴²⁵ (szerbül: Golubac) várban – folyt kutatómunka. (Felsorolásunkban a várak mára már elenyészett, középkori magyar nevét használtuk első helyen, a magyar vonatkozások tudatosítása érdekében.).

Az 1960-as évek közepétől két, egymástól gyökeresen eltérő módon folytatható várfeltárás Szerbiában. Az esetek többségében a régészeti kutatás az állagmegóvás és restaurálás részeként folyt, így csak egy-egy igen kis területre terjedt ki. Néhány vár esetében azonban nagyobb volumenű feltárás is indult, tudományos projektum részeként. A tudományos projektum keretében folytatott várfeltáráshoz a rasi vár kutatása a legszebb példa,¹⁴²⁶ valamivel kisebb volumenű, de előre megtervezett munkálatok folytak az užicei várban (1990 előtt: Titovo Užice-i),¹⁴²⁷ illetve néhány kisebb, észak-szerbiai vár védművein is.¹⁴²⁸ Sajátos, köztes helyet foglal a belgrádi (középkori magyar nevén nándorfehérvári) vár. Itt ugyanis a tudományos projektum igényeit kellett egy nagyvárosi park közműépítési gyakorlatával összeegyeztetni. Mindhárom várfeltárást Marko Popović vezette, neki köszönhető, hogy a szerbiai, java középkori várak feltárása az 1970-es és 80-as években már valóban tudományos szinten folyt.

A továbbiakban a nándorfehérvári/belgrádi ásatásról, és a feltárt leletek monografikus feldolgozásáról szólunk kicsit részletesebben. Marko Popović kérdésfelvetéseinek

¹⁴²¹ Szerbia történetének e szakaszához lásd: *Jireček (1911-1918)*, 2. köt. 97-216; *Ranković – Mitić (szerk.) (1989)*.

¹⁴²² A jórészt szórványként előkerült, első leletek ismertetése: *Bajalović – Hadži-Pešić (1977)*. A feltárások monografikus feldolgozása: *Popović, M. (1982)*.

¹⁴²³ *Popović – Ivanišević (1988)*, 125-179.

¹⁴²⁴ E vár feltárásainak gazdag szakirodalmát összegyűjtötte: *Cunjak (1986)* 229. old., 1. jegyz. A váron belüli, egykori épületek közül külön tanulmány szól a Brankovics György által építtetett templomról: *Nenadović (1979)*, 403-424.

¹⁴²⁵ *Marjanović-Vujović (1982-1983b)*, 65-69; *Simić (1982-83)*, 71-72; *Katalinić (1987)*, 181-196.

¹⁴²⁶ A projektum megkezdése előtti adatállományt számba vette: *Nešković (1968)*, 335-368; *Pribaković – Popović (1972)*, 27-45; *Kovačević – Pavlović et alii (1972)*, 144-151; *Ercegović-Pavlović (1973-1974)*, 115-117; *Popović, M. (1987b)*, 147-159. Összefoglalóan: *Popović, M. (1987a)*.

¹⁴²⁷ *Popović, M. (1995)*.

köszönhető, hogy a kutatás az adott vár esetében túl tudott lépni az építészettörténeti részletkérdések szűk körén. Popović oly módon tudta ráirányítani a vár életét tükröző leletekre a figyelmet, hogy a védművek iránti érdeklődés színvonalát is megtartotta. Ő volt az első, aki tudományos igénnyel igyekezett rekonstruálni a nándorfehérvári várat, annak különböző építési periódusaiban.¹⁴²⁹ Monográfiája¹⁴³⁰ révén a nándorfehérvári/belgrádi várrekonstrukciós rajzok olyan kutatók számára is könnyen hozzáférhetővé váltak, akik a helyi szakirodalom szövevényeiben nem tudnak tájékozódni. Marko Popović érdemeit csak kis mértékben kisebbíti az, hogy e rekonstrukció során talán indokolatlan mértékig kerültek előtérbe az 1402 és 1427 közötti két és fél évtized, amikor a vár a magyar király szolgálatába szegődő Lazarevics István (=Stevan Lazarević) szerb despota székhelye volt.

A java középkori, ún. apró leletek vizsgálataiból csak azokra térünk ki, amelyek magyar, illetve közép-európai szemszögből is értékelhető eredményeket hoztak. Bebizonyosodott, hogy a szerbiai, java középkori lelőhelyek szép számmal rejtegettek magyar készítésű vagy Magyarországon át importált kézfegyvereket,¹⁴³¹ magyarországi származású mesterek által öntött ágyúkat,¹⁴³² füstölőket,¹⁴³³ gyertyatartókat,¹⁴³⁴ lovagalakos kályhacsempét,¹⁴³⁵ vagy – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – ép vagy töredékes cserépedényeket¹⁴³⁶ is. (Természetesen az utóbbiakat a legnagyobb számban!) A felsorolt tárgyak a profán, tehát nem egyházi használatú tárgyak körében jeleznek intenzívebb kapcsolatokat, a keleti és nyugati egyház közötti, a 15. században már bőven adatolható feszültségnek és gyanakvásnak megfelelően. Így is azonban: néha még a szerb egyházi kincstárakban is feltűnik olyan, liturgikus használatú tárgy – pl. egy-egy, Nyugatról importált kehely,¹⁴³⁷ amely Közép-Európában készült, tegyük hozzá: egyértelműen a világi reprezentáció célzatával. Tartozunk azonban a teljes igazságnak annak a kimondásával, hogy

¹⁴²⁸ Bajalović – Hadži-Pešić – Vasiljević (1969), 246-247.

¹⁴²⁹ Popović, M. (1982).

¹⁴³⁰ Popović, M. (1982).

¹⁴³¹ Összefoglalóan eleméz: Petrović, Đ (1977), 124-126. Katalógusszerűen feldolgozta e fegyvereket: Milovanović (1985-1986), 76, 80, 87 stb. old.

¹⁴³² Marjanović-Vujović (1970), 26. Az előző, nándorfehérvári/belgrádi példával ellentétben egy, a szendrői/smederevoi várban lelt, 15. századi ágyú helyi készítése mellett érvel: Cunjak (1986), 229-233.

¹⁴³³ Radojković (1977), 85. Katalógusszerűen felsorolja a leleteket Radojković (1978), 179-181.

¹⁴³⁴ A legszebb gyertyatartót a dečani monostorban őrzik: Timotijević (1986), 215-227. Egy további gyertyatartó részlete, egy sárkányalakú bronzdísz a kuršumljai templom területén került napvilágra: Miloradović (1952), 239. Összefoglalóan elemzi a Szerbiában lelt gótikus gyertyatartókat: Radojković (1977), 86-87; Katalógusszerűen felsorolja a leleteket Radojković (1978), 179-181.

¹⁴³⁵ Bajalović – Hadži-Pešić (1976), 19-32.

¹⁴³⁶ Bajalović – Hadži-Pešić (1981), 128. old., 50. tábla 1, 3; Bikić (1994).

az egyházi kegyesek többsége természetesen nem nyugat-európai mintákat követett, hanem bizánci előképeket. Bulgáriához hasonlóan Szerbia területén is szép számmal kerültek napvilágra kisméretű, bronz ikonok, kiképzésük egészében és részleteiben is híven követi a bizánci provinciális művészetben megszokott megoldásokat.¹⁴³⁸ A fentiekben csak röviden felsorolt, igencsak eltérő alapanyagokból álló tárgyakról szóló kutatások között segít eligazodni az, hogy összefoglaló tanulmányt közölt a középkori Szerbia tárgykultúrájának közép-európai vonásairól Bojana Radojković,¹⁴³⁹ illetve Marija Bajalović – Hadži-Pešić.¹⁴⁴⁰

A szerb régészet 1960-as évekbeli nyugati nyitása következtében felmerülhet a kérdés, vajon utat találtak-e a szerbiai középkor-régészetbe az ekkor bevezetésre került új elemzőmódszerek, elsősorban is az ún. új régészet.¹⁴⁴¹ A válasz erre részben pozitív kell, hogy legyen, hiszen a térség középkor-kutatásai közül a szerb régészetben támaszkodtak a legnagyobb mértékben a természettudományos elemzések eredményeire. Az új régészet teljes módszertana azonban ennek ellenére sem került bevezetésre a szerb középkor-régészetben. Talán azért sem, mert e módszert az angolszász országokban is elsősorban az őskor elemzésére használták.

Szólnunk kell azokról szerb néprajzkutatókról, akik egy sajátos történeti-néprajzi módszer alkalmazása révén a szerbség középkori anyagi kultúrájára igyekeztek visszakövetkeztetni. Fontos adatokat tartalmaznak például azok néprajzi leírások, amelyek a paraszti edényművességgel foglalkoznak.¹⁴⁴² Hiszen a hagyományos balkáni fazekasság számos olyan eljárást konzervált, amelyek Európa más részein leginkább a korai középkorban adathatók. Némiképp az abszurditással határos, mégis jól jellemzi a szerbiai középkori edénykutatások igencsak sajátos, megkésett kutatástörténetét az, hogy e gazdag néprajzi anyagra a helyi régészek hosszú ideig nem figyeltek fel. Egészen addig, amíg Holl Imre 1956-ban éppen ezen anyag alapján rekonstruálta¹⁴⁴³ a kézikorongon folyó középkori edényművességet. Sőt, mi több, Marija Bajalović – Hadži-Pešić¹⁴⁴⁴ oly módon elemezte – jórészt Holl Imre alapvetése nyomán – a kézikorong használatát, hogy illusztrációs anyagként

¹⁴³⁷ *Marjanović-Vujović (1983b)*, 147-148.

¹⁴³⁸ *Milošević, D. (1979)*, 373-384.

¹⁴³⁹ *Radojković (1978)*, 177-183.

¹⁴⁴⁰ *Bajalović – Hadži-Pešić (1988-89)*, 65-83.

¹⁴⁴¹ *Renfrew – Bahn (1999)*.

¹⁴⁴² *Peruničić (1936)*, 42-47; *Petrović, P. Ž (1936)*, 12-25; *Filipović, M. S. (1951)*. Valamint két kiállítási katalógus: *Čelić (főszerk.) (1982)*; *Tomić (1983)*.

¹⁴⁴³ *Holl (1956)*, 177-196.

¹⁴⁴⁴ *Bajalović – Hadži-Pešić (1970b)*, 93-101.

nem e gazdag forrásanyaghoz nyúlt vissza, hanem Holl Imre összefoglaló ábráját vette át.¹⁴⁴⁵ (Nota bene: az ábra közlési helyének pontos feltüntetésével!).

Végezetül arról is meg kell emlékeznünk, hogy igenis lehet a folklór-kutatásoknak olyan ága, amely több-kevesebb sikerrel bevonható a középkori régészeti lelőhelyek-leletek értelmezésébe. A fentebb utalt, középkori soros temetőknél van egy fentebb még nem utalt, további, esetleges magyar vonatkozása, és erről szintén érdemes kicsit részletesebben szólni. A helyi lakosság ui. igen gyakran nevezi e temetőket *Mađarsko grobljenak*, azaz magyar temetőnek, Észak-Szerbiában, tehát a középkori macsói¹⁴⁴⁶ (szerbül: Mačva) és a barancsi¹⁴⁴⁷ (szerbül: Braničevo) bánság területén. E tényre elsőként Borislav Jankulov figyelt fel 1914-ben, ő óvatos formában el is fogadta a helynév által sugallt etnikai azonosítást. Tette ezt egy olyan tanulmányban, amelyik a budapesti Ethnographia c. folyóiratban jelent meg, magyarul!¹⁴⁴⁸ Az újabb szerb kutatás – Milenko S. Filipović¹⁴⁴⁹ vagy Mirjana Ćorović-Ljubinković¹⁴⁵⁰ – az etnikai azonosítás helyett inkább azt szokta hangsúlyozni, hogy a régi, már felhagyott temetők magyarként való meghatározása a török hódoltság előtti észak-szerbiai magyar uralom néphagyomány által megőrzött emléke. Két érv is szól emellett: Dél-Szerbiában és Montenegróban a helyi délszláv lakosság a régi, elhagyott sírmezőket latin vagy "span" (őslakos vagy esetleg görög?) temetőként szokta számon tartani. Másrészt pedig, néhány alkalommal már folyt Észak-Szerbiában régészeti feltárás "magyar temetők" területén.¹⁴⁵¹ A kibontott sírok leletanyaga pedig semmiben sem tér el más környékbeli temetőkben használt ékszerektől. A dűlőnév tehát sokkal inkább utalhat az újkori népmozgásokra. Arra, hogy a dinári eredetű népesség – a számára új földrajzi közegben – a kihalt régi népességet a magyarokkal vélte azonosítani.

Dolgozatunk első fejezetében, a kutatási célok taglalása során már részletesen szóltunk arról az „ideológiai hadjáratról”, amely Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvételét előkészítette, és tartott egészen 2001-ig, Milošević bukásáig. E kampány alapvetően sérelmi alapú volt. Hangadói a szerb nemzet vélt vagy valós sérelmeit fogalmazták meg, gyúrták át negatív indulatok felkorbácsolására alkalmas jelszavakká. A kampány során számos alkalommal történt hivatkozás a középkori szerb történelem eltitkolására és/vagy

¹⁴⁴⁵ Holl (1956), 190. old. 24. kép.

¹⁴⁴⁶ E tájegység kiterjedését, történetét összefoglalta: Dinić (1962), 582; Rokay – Takács (1994c), 421-422.

¹⁴⁴⁷ E tájegység kiterjedését, történetét összefoglalta: Dinić (1956a), 117; Koszta (1994), 82–83.

¹⁴⁴⁸ Jankulov (1914), 177-179.

¹⁴⁴⁹ Filipović, M. S. (1968), 37-53.

¹⁴⁵⁰ Ćorović-Ljubinković (1953), 170 (térkép); Ćorović-Ljubinković (1956), 232 (térkép).

¹⁴⁵¹ E munkálatokat felsorolja: Ćorović-Ljubinković (1953), 170; Ćorović-Ljubinković (1956), 232.

háttérbe szorítására, az ilyen témákkal foglalkozó kutatók és kutatási projektumok vétkes lebecsülésére. Hozzá kell tenni, a panaszok egy jelentős hányada valós sérelmekre utalt, pontosabban: valós sérelmeket nagyított fel. A titói Jugoszláviában a valódi történelem-kutatás ténylegesen háttérbe szorult a helyi kommunista párt történetének és II. világháborús szerepének az apologetikus ízü „elemzéseivel” szemben.

A későbbi fejlemények azonban azt igazolták, hogy a sérelmek felemlegetésével és folyamatos ismételtetésével a miloševići politikának csak egyetlen valódi célja volt: felkorbácsolni a negatív érzelmeket, a szükségesnek tekintett és eleve pozitív kimenetelűnek elkönyvelt fegyveres konfliktusok idejére. A miloševići korban ugyanis alig indultak új régészeti kutatási projektumok, és a középkor-régészet sem részesült kiemelt támogatásban. E helyzet kialakulásában nagy szerepe lehetett egy látszólag mellékes körülménynek. A miloševići ideológiát átvevő régészek már nem a szűkebb értelemben vett Szerbia régészeti leletei, hanem a Vajdaság, illetve Dalmácia iránt érdeklődtek, az ott feltárt leleteket igyekeztek át- és újraértelmezni, az „őszerb-elmélet” jegyében.¹⁴⁵² Ami pedig e tárgykörbe nem illett bele, nem részesült további anyagi támogatásban. Egyetlen, jellemző példa: az 1980-as évek végén végleg elakadt a rasi vár tervszerű, az 1970-es évek elején még nagy erővel megindított feltárásának a további támogatása, így az adott helyszínen 1990-től már nem is folyik komoly méretű ásatás.¹⁴⁵³ Pedig a Marko Popović által irányított kutatás-sorozat nemcsak a délnyugat-szerbiai középkor, hanem a szerb nép egészének a történelme szempontjából is igen nagy jelentőséggel bírt. A rasi várban feltárt leletek alapján nemcsak annak a folyamata követhető, mi lett a sorsa egy kora bizánci, útelzáró erődítménynek a 6. század végén,¹⁴⁵⁴ hanem az is, hogyan alakul ki a 12. században a szerbség legfontosabb uralmi központja. Egy olyan székhely, amely végül is a szomszédok számára a szerb nép, illetve állam középkori nevét (*Rasciani*, *Ratzen*, *rácok*, illetve *Rascia*, *Raszien*, *Rácország*) adta.¹⁴⁵⁵

Az 1987 és 2001 ténykedő, szerbiai középkor-régészeknek – akár akarták, akár nem – valamilyen módon válaszolniuk kellett a hatalom új birtokosai által széles körben terjesztett sovinszta uszításra. Annál is inkább, mert – amint láttuk – a sovinszta „hívószavak” egy jelentős része a középkori szerb történelemre hivatkozott. Három válasz volt lehetséges. A

¹⁴⁵² Janković, Đ. (1995), 125-146; Janković, Đ. (1995/1996), 77-82; Janković, Đ. (1997a), 1. kötet, 382-393; Janković, Đ. (1997b), 362-375.

¹⁴⁵³ Popović, M. (1999). <http://www.stariras.com/stari-ras/> (a megtekintés időpontja 2011.8.18.)

¹⁴⁵⁴ Popović, M. (1997a), 91-107. E várat azonosította a Prokopios által említett Arsával: Kalić (1989), 9-17.

¹⁴⁵⁵ Kalić (1976), 53-61.

legkönnyebb utat a sovinszta jelszavak átvétele és az elemzésekbe való beépítése kínálta. A második utat a miloševići ideológia posztulátumainak a megkerülése, a harmadikat pedig az aktív ellenállás, a sovinszta jelszavak elutasítása és bírálata jelentette. A szerb középkor-régészet becsületére válhat, hogy viszonylag kevesen álltak be a sovinszta uszítók közé, és többen is a harmadik utat választották. Így a középkor-régészet összességében pozitívabb összképet mutat, mint például a miloševići idők szerb történetírása vagy a művészettörténete. Néhány kutatói életpálya alapján mutatjuk be a három lehetséges magatartás mindegyikét.

A szerb régésztársadalomban Đorđe Janković vált a miloševići ideológia fő követőjévé és közvetítőjévé az 1987 utáni két évtizedben. Munkásságában egy sajátos „alkalmazkodás” volt tapasztalható a Slobodan Milošević hatalomra jutása utáni években. Az 1980-as évek elején u. i. ő még a bizánci vonatkozások kimutatása érdekében elemezte a Vaskapu déli oldalán kibontott, 6-7. századi leleteket, bár már ekkor is kollégái átlagánál jobban érdeklődött a szlávnak meghatározott leletek iránt.¹⁴⁵⁶ Viszont még igencsak visszafogott volt a gamzigradi ásatást bemutató, 1983-as kiállítás katalógusában is. Így csak a 7-9. századi leletek katalógus-cikkének a címe a „szláv vár/város” sejtetheti későbbi igazodását.¹⁴⁵⁷ (A szerb „grad” kifejezés két értelme miatt u. i. az adott címben mindkét településtípusra gondolhatunk.) A gamzigradi lelőhely esetében u. i. ismereteink szerint nem bizonyítható, hogy a 6-7. század fordulója után megtelepült szlávok akár védműveket, akár pedig egy városias jellegű agglomerációt kialakítottak volna.

Đorđe Janković sovinszta irányba fordulását az 1990-re tervezett „Szlávok a jugoszláv Duna-mentén” c. kiállítás volt hivatott mintegy deklaratív szinten is szemléltetni.¹⁴⁵⁸ E kiállítást ugyanis Đorđe Janković és felesége Milica Janković annak érdekében szervezte meg, hogy az mintegy felváltsa az 1962-es, zimonyi „Népek vándorlása” c. kiállítást, és annak kézikönyvként forgatott katalógusát.¹⁴⁵⁹ Az 1962-es munka ugyanis – az 1990-es kiállítást szervező házaspár felfogása szerint – tendenciózusan elhallgatta volna a szlávok népvándorlás-kori jelenlétét a Duna-mentén.

Đorđe Janković munkálkodásának a középpontjába az 1990-es években a szláv – és ezzel azonosnak vett ószerb – etnikum kontinuus, legalább a 3-4. századig visszanyúló jelenlétének az igazolása került, a szerbség települési területének bácskai és dalmáciai szélén. A 19-20. század fordulóját idéző nézetrendszere szerint az adott régiókban tudatosan félreértelmezik a szláv és/vagy ószerb leletanyagot, a szerb jelenlét történeti gyökereinek a

¹⁴⁵⁶ Janković, Đ. (1981).

¹⁴⁵⁷ Janković, Đ. (1983).

¹⁴⁵⁸ Janković, Đ. – Janković, M. (1990)

letagadása érdekében. Đorđe Janković munkássága miatt ismét feltűnt a szerb régészetben a leletanyag olyan „elemzése” ahol az axiomatikus érvényűnek nyilvánított végkövetkeztetés már a tipokronológiai vizsgálat elvégzése előtt is adott. Đorđe Janković nézetei egy sajátos, belső logikával ugyan rendelkező, a leletanyaggal viszont csak igen nehezen egyeztethető rendszerbe illeszkednek.

Felfogása szerint a népvándorlás-kori szláv sírok ritkasága az egykori Jugoszlávia területén azzal magyarázható, hogy a temetés esetükben abból állott volna, hogy az elhunytat elhamvasztották, majd pedig hamvait egy kővekből-kavicsokból felrakott halom ún. *gromila* tetején szórták volna szét.¹⁴⁶⁰ Érvelésének folyományaként tehát a Balkán-félsziget középső harmadának összes kőhalmát koraközépkori szláv sírnak lehetne és kellene elkönyvelni, függetlenül attól, találni-e feltárásuk során bármilyen, temetkezésre utaló nyomot, vagy korhatározó leletet. E nézetrendszer két síkban is bírálható. Elvi szinten az okoz áthidalhatatlan nehézséget, hogy a *gromila*-elméletben mintegy elválik egymástól a lelet és a régészetileg értelmezhető jelenség fogalma, a régészet mintegy megszűnik tárgyi tudományként létezni. Gyakorlati szinten pedig arra kell emlékeztetnünk, hogy az első *gromila*-feltárások már évtizedekkel Đ. Janković művének kinyomtatása előtt megtörténtek. A nyugat-boszniai Livno környékén, Zagorčani falu határában tárt fel ilyeneket Mihovil Mandić. Leletanyaguk kivétel nélkül mindig vaskorinak bizonyult, és a Halstatt-korba tartozott.¹⁴⁶¹ Talán nem felesleges végezetül a balkáni táj egy sajátosságára kell emlékeztetnünk. A karsztmezőkön ugyanis a köves talaj miatt az a megművelhető területek kialakításának egyik gyakori módja, hogy a kisebb-nagyobb kőveket összeszedik, és vagy kerítést építenek belőle, vagy pedig egy kupacba hordják össze.¹⁴⁶² Ellenvetésünkkel természetesen nem aziránt igyekszünk kétségeket támasztani, hogy a Balkán-félszigeten kimutathatók lennének népvándorlás-kori, szláv, hamvasztásos temetők. E sírmezők urnái — amint erről maga Đ. Janković is megemlékezik¹⁴⁶³ — már több esetben múzeumba kerültek, sőt egy esetben, a közép-dalmáciai Kašićiban egy egész hamvasztásos sírmezőt is sikerült feltárni.¹⁴⁶⁴ E temetők nagyobb számú előkerülése azonban csak rendszeres terepbejárások illetve célirányos kutatások révén várható. Ezt tanúsítja, hogy a Balkán-félsziget déli részén, a régészetileg

¹⁴⁵⁹ Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962)

¹⁴⁶⁰ Janković, Đ. (1997a), 382-393. A *gromila*-megnevezés használatának van egy sajátos, kissé abszurd bája. E hangsúlyosan tájnyelvi szót a horvát nemzetiségű (és igencsak horvát érzelmű) Mihovil Mandić igyekezett meghonosítani a két világháború közötti bosnyák tudományos életben: Mandić (1935), 7-16.

¹⁴⁶¹ Mandić (1935), 13-14.

¹⁴⁶² Utalt erre már Ballit (1901), 10.

¹⁴⁶³ Janković, Đ. (1995), 130.

sokkal alaposabban vizsgált Görögország területén is csak egyetlen egy hamvasztásos temető ismert, Olimpiából.¹⁴⁶⁵

A szerb kutatás egészének a megértéséhez nem szabad szem elől téveszteni, hogy Đorđe Janković gromila-elmélete a szerb középkor-régészek körében is határozott elutasításra talált. Egyetlen, de jellemező adalék: Janković nemzetközi szinten is igyekezett propagálni nézeteit, felemás sikerrel. Így két előadást is tartott a Szlav Régészet Hatodik Kongresszusán, az oroszországi Nižnij Novgorodban, 1996-ban, szerb(!) nyelven, annak érdekében, hogy mintegy tézisszerűen összefoglalja legfontosabb elgondolásait.¹⁴⁶⁶ A szerb kutatás helyzetét pedig jól jellemzi, hogy Janković már a helyszínen, az előadásait követő vitában éles kritikában részesült, amelyet a konferencia két másik szerb résztvevője Marko Popović és Vujadin Ivanišević fogalmazott meg.¹⁴⁶⁷ Az előadóhoz hasonlóan az ellenvélemény megfogalmazói is szerb nyelven fogalmaztak, az egyébként orosz nyelvű konferencián!

Đorđe Janković jelentős energiákat fordított a dalmáciai szerbek ősiségének az igazolására is. Jól kitapintható aktuálpolitikai felhangokat hordoz azon dolgozata, amelynek fő tézise szerint Kninben és környékén nem a horvátok, hanem a szerbek tekinthetők őslakosoknak.¹⁴⁶⁸ Annak következtében, hogy az utalt tanulmány sugallata szerint a hagyományosan óhorvátnak meghatározott, 8-10. századi temetők ószerbnek minősítendőek át. Đorđe Janković, az un. Krajina-i Szerb Köztársaság történeti alapjainak a megteremtése érdekében. Miután azonban e tiszavirág életű képződményt a horvát hadsereg 1995-ös, Vihar nevű hadművelete megszüntette, a dalmáciai temetők szerb értelmezése is lekerült a napirendről.

A szerb régészetben kevés olyan kutató volt, aki Đorđe Jankovićhoz hasonló szinten igyekezett volna a népvándorlás-kor régészetét revideálni, a „szlav régészet” posztulátumainak megfelelően. Talán legfontosabb tanítványáról, Stanko Trifunovićról alább, dolgozatunk vajdasági fejezetében fogunk megemlékezni. Így is vitán felül áll az, hogy a kutatás légköre megváltozott. E változást Radmilo Petrović életpályája szemléleti talán a legjobban. Ő is, Kovačević-tanítványként indult, és tett közzé még 1984-ben egy olyan munkát az avar ötvösségről, amely az adott problematikára vonatkozó szakirodalmat

¹⁴⁶⁴ *Belošević (1972)*, 73-86.

¹⁴⁶⁵ *Vida – Völling (2000)*

¹⁴⁶⁶ *Janković, Đ. (1997a)*, 1. kötet, 382-393; *Janković, Đ. (1997b)*, 3. kötet, 362-375.

¹⁴⁶⁷ *Ivanišević (1997a)*, 1. köt. 185; *Ivanišević (1997b)*, 3. köt. 375; *Popović – Ivanišević (1997)*, 1. köt., 393.

¹⁴⁶⁸ *Janković, Đ. (1995)*, 127-129.

kivonatolja.¹⁴⁶⁹ Innen fejlődött át gondolatvilága olyan irányba, amely szerb gyökerek fellelésén túl az ezotéria felé is igyekszik nyitni, egy-egy kiválasztott tárgynak nehezen visszakövetkeztethető, szimbolikus jelentőséget tulajdonítva.¹⁴⁷⁰ Radmilo Petrović 1990 után írott munkáit a formális logika szabályainak be nem tartásán túl az is nehezen követhetővé teszi, hogy olyan nyelvezetet alakított ki elgondolásainak ismertetésére, amelynek fogalmi rendszerét jószerivel csak és kizárólag ő maga ismeri, érti és használja. E tényen pedig az sem tudott változtatni, hogy egy intézményt is tudott alapítani a szerb kultúrtörténet ilyen szempontú vizsgálatára, *Centar za Mitološke Studije Srbije* (=Szerbiai Mitológiai Kutatások Központja) címmel.¹⁴⁷¹

Egyoldalúak lennénk, ha az 1990-es évek szerbiai kutatásait csupán Đorđe Janković és néhány követője munkásságán keresztül mutatnánk be. Hiszen – amint erre fentebb már utaltunk – a szerb régészek csak egy kisebb hányada vált a miloševići diktatúra eszmevilágának a hirdetőjévé. A szerb régészet szó szerint kettészakadt az 1990-es években, oly mértékig, hogy a két „szekértábor” között csak minimális kommunikáció maradt fenn, akkor is emelt hangnemben.¹⁴⁷²

Az 1987-ben hatalomváltás által sugallt új igazodás elfogadása mellett két másik út is kínálkozott. A miloševići eszmerendszerrel szembeforduló szerb régészek többsége az anyagközlésekbe illetve a részelemzésekbe "menekült". Feltehetően ilyen "visszavonulás" állhatott a háttérben annak, hogy Miloje Vasić, az egyik legnevesebb szerb kutató, a szerb régészet vezető folyóiratának 1992/93-as évfolyamában - tehát a boszniai háború legvéresebb szakasza idején - egy poliéder alakú hegyikristály csüngőt elemzett, egyébként mintaszerű gondossággal.¹⁴⁷³ A vázolt kutatói beállítottság további, szintén jellegzetes példái a monografikus terjedelmű anyagközlések. Különböző szerzők tollából összefoglaló áttekintés született, pl. a Justinianus-kori erődépítésről,¹⁴⁷⁴ a Belgrád belterületén, azaz az ókori

¹⁴⁶⁹ Petrović, R. (1980).

¹⁴⁷⁰ Petrović, R. (1997); Petrović, R. (1999); Petrović, R. (2001); Petrović, R. (2002); Petrović, R. (200.), stb.

¹⁴⁷¹ Honlapjának nem találtuk nyomát az interneten. Az internetes keresők adatai alapján az adott intézmény tevékenysége egyes, a szerbség körében mitikus nagyságúvá nőtt hősookról és eseményekről szóló könyvek, illetve maga Radmilo Petrović munkáinak a kiadásában merül ki.

¹⁴⁷² E tény olvasható ki a régészeti szakmai testületek összejövetelein készült jegyzőkönyvekből. A Szerb Régészeti Társulat (=Srpsko Arheološko Društvo) 1997-es, sorrendben 19. éves közgyűlésének egyik felhívására utalunk, külön utalva az elfogadását megelőző vita során elhangzott minősítésekre: <http://arheologija.narod.ru/b3apeli/1obavestenja/1997-apel-sad.html> (a megtekintés időpontja 2011.9.6.)

¹⁴⁷³ Vasić, M. (1992-1993), 167-176.

¹⁴⁷⁴ Vasić, M. (1994-1995), 41-53, Petrović, P. (1994-1995), 55-66.

Singidunumban feltárt, népvándorlás-kori temetőkről,¹⁴⁷⁵ valamint 1993-ig megjelentek a Morava-torkolat közelében fekvő Kostolac, azaz az antik Viminacium¹⁴⁷⁶ területén feltárt gepida temető első közlései.¹⁴⁷⁷

A résztémákba és adatfeldolgozásokba „menekülő” kutatók többsége a népvándorlás-kor első felével foglalkozott. Ennek következtében tekinthető pozitív teljesítménynek az, hogy a régészek egy része a szláv vándorlás által is érintett 6. század emlékanyagáról is tudott sovén uszítás nélkül értekezni. Ilyen irányú teljesítményük még akkor is értékelendő, ha megállapításaik egy része nem állta ki az idők próbáját. Így Ivana Popović több olyan gondolatot is felvetett a Sirmium-környéki névvel ismertté vált, valójában Divoš falu Bingula nevű határrészén előkerült arany övkészlet 568 előtti keltezéséről, amely biztosan nem állja meg a helyét.¹⁴⁷⁸ Közleménye mégis alapvető fontosságú, mert e műkincsek bizonyítják talán a legszebben azt a valóban mély hatást, amelyet a bizánci ékszművesség az avarokra gyakorolt.

Sajátos helyet foglal el a miloševići ideológiáról nem nyilatkozó, és azzal aktívan szembe forduló munkák között Vesna Bikić és Vujadin Ivanišević egy 1997-ben megjelentetett összefoglalása. Ők ugyanis oly módon tekintették át a szerbiai szláv régészetet, hogy a Đorđe Janković elgondolásait egyszerűen meg sem említették.¹⁴⁷⁹ Ennek ellenére nem Vesna Bikić, Vujadin Ivanišević vagy a Novgorodban szintén felszólaló Marko Popović¹⁴⁸⁰ lett a miloševići ideológiával szemben forduló régészek vezéralakja az 1990-es években, hanem Dragoslav Srejskić. E kutatóban tisztelhetjük a Milošević-rendszerrel szembenálló értelmiségiek az ún. másik Szerbia egyik vezéregyéniségét, aki nyilvános szerepvállalásaival jóval a régészeti munkásságán túl is hallatni mert hangját.¹⁴⁸¹ Mivel pedig Srejskić egyik kutatási területe az antikvitás vége, azaz a szlávok balkáni megjelenését közvetlenül megelőző korszak vizsgálata volt, szerencsésen fellendült a 4-6. század kutatása.¹⁴⁸² Mondhatni a kései antikvitás régészete mintegy refugiummá vált azon régészek, főként néhány fiatal kolléga számára, akik elemzéseikben nem akartak teret engedni a sovinszta uszításnak. Régészeti munkásságán túl. Dragoslav Srejskić központi szerepét a szerb régészetben a 65.

¹⁴⁷⁵ *Bjelajac – Ivanišević (1991)*, 123-139.

¹⁴⁷⁶ E városról lásd: *Kondić (főszerk.) (1980)*; *Srejskić (1997c)*, 1098-1101.

¹⁴⁷⁷ *Zotović (1986)*, 41-60; *Zotović (1991)*; *Zotović (1992-1993)*, 183-190.

¹⁴⁷⁸ *Popović, I. (1997)*.

¹⁴⁷⁹ *Bikić – Ivanišević (1997)*, 166-172.

¹⁴⁸⁰ *Popović – Ivanišević (1997)*, 1. köt., 393.

¹⁴⁸¹ Életútját egy interjú-sorozatban saját maga foglalta össze: *Srejskić (1999)*.

¹⁴⁸² A későantik korszak kutatását összefoglalta: *Srejskić (szerk.) (1993)*.

születésnapjára összeállított, minőségi kivitelű emlékkönyv is tanúsítja.¹⁴⁸³ Talán csak véletlen eredménye, de így is kifejező az, hogy e kötetben a késő antik témájú dolgozatokat egyetlen egy népvándorlás-kori régészeti elemzés sem követi, hiszen egy kora bizánci mozaik elemzése után a balkáni szlávok antropológiájáról, valamint a gamzigradi középkori temetőről olvashatunk.

Slobodan Milošević hatalma 2001-ben októberében megdőlt, egy forradalomnak induló, de csak félfordulatot kiváltani képes tömegmozgalom következtében. A középkor hagyatékát elemző régészeti kutatásban is pontosan tetten érhető a jelenlegi Szerbiát meghatározó két gondolkodásmód párhuzamos létezése. Az egyik pólusként némiképp erőre kapott a „tárgyszerű” régészet, azaz a leletfeldolgozások olyan módja, ahol az interpretáció nem előzi meg az elemzést. Történt ez annak ellenére, hogy Dragoslav Srejskić 1996-os halála sajnos meggyengítette a sovinizmussal tudatosan szembe forduló szerb régészek körét. A miloševići ideológiát elvető régészek tollából áttekintő értékelések¹⁴⁸⁴ és egy-egy lelőhelyet alaposan feldolgozó elemzések¹⁴⁸⁵ születtek, jórészt olyan lelőhelyekről, amelyeket még az 1970-es vagy 80-as években sikerült feltárni. Az egyes dolgozatok tematikája pontosan elárulja azt, hogy a tárgyszerű elemzés a népvándorlás-kor régészetére, és ezen belül is a 6-7. század fordulójára, tehát a szláv bevándorlás előtti idők kutatására jellemző nagyobb mértékben, bár a későbbi korok vonatkozásában is felmutathatók szép eredmények, amint ezt Ivan Bugarski Péterréve-monográfiája¹⁴⁸⁶, illetve Vesna Bikić ékszerfeldolgozása¹⁴⁸⁷ tanúsítja. A tárgyszerű feldolgozást sajnos igencsak hátráltatja, hogy a 2001-es politikai félfordulat után egy sor infrastrukturális beruházás indult meg, amelynek részeként a szerb régészek jelentős hányadának ismét leletmentésekkel kell bajlódniuk. Pozitívként viszont a nemzetközi projektumok újraindulása regisztrálható, e folyamatban a párizsi illetőségű Michel Kazanski játszott a legfontosabb szerepet.¹⁴⁸⁸ Tevékenysége révén sikerült összefoglaló módon elemezni a singidunumi és a viminaciumi, 5-6. századi temetők leletanyagát.

A sovén eszmék irányt fogékony oldal 2001 utáni tevékenységét szemlélve viszont az is megállapítható, hogy a 2001-es politikai félfordulat csak nagy késéssel és részben hozta meg az ilyen eszméket valló szerb régészek marginalizálódását. Majd egy évtizeden át,

¹⁴⁸³ Lazić (szerk.) (1997).

¹⁴⁸⁴ Milinković (2006), 245-264.

¹⁴⁸⁵ Bavant – Ivanišević (2003); Milinković (2003), 143-178; Živić (2003).

¹⁴⁸⁶ Bugarski (2009).

¹⁴⁸⁷ Bikić (2010).

¹⁴⁸⁸ Ivanišević – Kazanski (2007), 113-135; Ivanišević – Kazanski – Mastikova (2006).

változatlan hévvel folytatta munkásságát Đorđe Janković. Semmit sem veszített erejéből a sovén, más etnikumok hagyatékát lebecsülő és/vagy negligáló gondolkodási módja, újabb elemzéseiben csupán egy, korábban nem tapasztalt elem tűnik fel. A másik, tehát vele ellentétes módon gondolkodó fél tényerése miatt némi mártíromsággal szokta felővezni magát. Elsősorban annak okán, hogy 2009 májusában a Belgrádi Egyetem Bölcsészka Választási Tanácsa (=Izborna Veće Filozofskog Fakulteta, Beogradski Univerzitet) nem fogadta el docensi kinevezésének a meghosszabbítását 'Középkor nemzeti régészete' (=Nacionalna arheologija srednjeg veka) c. szakon.¹⁴⁸⁹ A sérelmeit a sajtóban elpanaszoló Đorđe Janković természetesen csúsztat, oly módon állítja be egyetemi katedrája elvesztését, hogy e tett egyben a középkor-régészet szerbiai megszűnését is jelenti.

Felfogásunk szerint egyértelműen a szerb régészet javára válik az, hogy Janković nézeteivel szemben megfogalmazódott egy határozott ellenvélemény, a sovén nézeteket higgadtan bíráló ellenhang. Janković bírálói az 1990-es években már tevékenykedő Vujadin Ivanišević, Mihailo Milinković, illetve egy fiatal, most induló kutató, Ivan Bugarski. Bugarski munkásságára a magyar kutatásnak fokozott figyelmet érdemes fordítani, hiszen ő az avar hagyaték elemzését választotta fő kutatási témájának. A péterrévei (sz.: Bačko Petrovo Selo) temetőt feldolgozó doktori értekezése az etnikai kérdések kezelése szempontjából is egy fontos állomásnak tekinthető.¹⁴⁹⁰ Bugarski ugyanis pontosan látja: a két avar temetőben nincs nyoma olyan leleteknek, amelyeket határozott módon egy (dél)szláv etnikai csoporthoz lehetne kötni. A hiányt azonban oly módon regisztrálja, hogy felveti, a jövőben esetleg felmerülhet olyan szempont, amely miatt a délszlávok itteni jelenléte mégis kimutathatóvá válik.

A sovén ideológiát elutasító és elfogadó szerb régészek közti – kelet-közép-európai szemmel nézve – igencsak éles hangú vita árnyékában kissé elsikkad az, hogy az utóbbi években kivitelezett terepmunkák során a szerb középkor-régészetnek sikerült átlépnie egy korábban megfellebbezhetetlennek tűnő, időrendi határt. A gyakorlati szintű kutatások során már nemcsak a 14-15. század, hanem még a 19. század is kutatható korszakká vált. Igaz csak olyan esetekben, amikor ez a nemzeti-történeti narratívával indokolható. Így folyhatott kutatás a magyar történelemből is ismert Lazarevics István (Stevan Lazarević) despota földi maradványai után,¹⁴⁹¹ vagy sikerült szabályos régészeti eszközzel kibontani azt a kuršumljai tömegsírt, amelyben az 1878-as szerb-török háború során lefejezett szerb hadifoglyok feje

¹⁴⁸⁹ Gucijan (2009); Srećković (2009).

¹⁴⁹⁰ Bugarski (2009). Hálás köszönettel tartozom dr. Vida Tivadarnak, a disszertáció egyik opponensének, hogy a hivatkozott mű gondolatmenetéről fő vonalakban értesülhettem.

nyugodott.¹⁴⁹² Mindkét esetben a szerb történelem eseménysorára való hivatkozás szolgált a feltárás alapjául. Jelenleg még nem lehet megállapítani, hogy mikor jut el a szerb középkor-régészet egy olyan szintre, hogy az „átlagos” újkori leleteket is a régészeti kutatás tárgyának tekintse.

j.) Vajdaság

A Vajdaság, azaz a Kárpát-medence déli részének a középkor-régészetét is meghatározza az adott terület turbulens, 20. századi története, az államjogi keretek többszöri, radikális változása. A régészeti kutatásra nemcsak terepmunkák, hanem a feldolgozások szintjén is rányomta a bélyegét a politikatörténet, az tehát, hogy az adott térség egy-egy adott időpontban mely államhoz, illetve föderatív államszövetséghez tartozott, valamint az is, belső autonómiával rendelkezett-e. A politikatörténet hatását talán az tükrözi a legjobban, hogy a régészeti kutatómunka volumene és a felvetendő-felvethető kérdések köre is igencsak eltérő volt 1918 előtt, 1919 és 1941 között, 1941-1944-ben, illetve 1945 vagy 1987 és 2001 után. Sőt az 1945 utáni korszakot is tagolni kell, az 1966 előtti és utáni, illetve az 1987 az előtti és utáni évekre.

Több tényezővel is magyarázható a középkor-régészet viszonylagos fejlettsége a mai Vajdaság területén. A fő ok azonban így is nyilvánvaló. A Kárpát-medence déli harmada a 18-19. században nem Szerbia, hanem Habsburg Birodalom, és ezen belül pedig Magyarország, a Katonai Határőrvidék, illetve Horvátország részét képezte, geopolitikai értelemben tehát nem Észak-Balkán legészakibb, hanem Kelet-Közép-Európa legdélebbi régiója volt. Így humán tudományossága és ezen belül pedig a régi korok anyagi kultúrái iránti érdeklődés a régió nagyobb részében egy olyan magyarországi közegben fejlődhetett, amely minden szempontból meghaladta az Észak-Balkánt, nemcsak e régió imagináris átlagát, hanem a legfejlettebbnek tekinthető bolgár középkor-régészetet is.

Mivel a 18-19. században, a jelenkori értelemben vett Vajdaság három része a Bácska, a Bánság és a Szerémség kisebb vagy nagyobb része eltérő közjogi besorolással bírt, a régiségek iránti érdeklődés kialakulását is ajánlatos a három régió belüli külön-külön megvizsgálni. A kisebb részekre bontást még akkor is érdemes elvégezni, ha mindhárom

---

¹⁴⁹¹ Matović – Golubović (2010).

¹⁴⁹² N. N. (2011a).

régió kutatásának élén ugyanazon személy áll: Luigi Ferdinand Marsigli.¹⁴⁹³ Ő a császári oldalon harcolta végig a magyarországi, a 17. század végi, törökellenes háborúkat. Az egyes hadjáratok során, illetve a katonai események szünetében pedig részletesen felmérte és leírta a Kárpát-medence déli részének nemcsak a hadászatiilag fontos tereptárgyait, hanem az összes olyan régi kőépületet vagy földsáncot is, amelyről tudomást szerzett.¹⁴⁹⁴ Tőle származik a vajdasági régió két legismertebb és legrejtélyesebb régészeti jelenségének, a bácskai Nagy-, illetve a Kissáncnak a Római sánc neve, és az első leírása is. (Itt jegyezzük meg, hogy a két megnevezés csalóka, mert felváltja a rövid-hosszú jelzőpárt a nagy-kissel. Így a Nagysánc az alacsonyabb, de hosszabb, a Kissánc pedig a rövidebb, de magasabb földmű.)

A törökellenes harci cselekmények végleges lezárulása, azaz az 1718-as pazsarováci/požarevaci békekötés után az egyes tájegységeken a régiségkutatás kezdeteit is meghatározta az, vajon az illető terület a Határőrvidék részévé vált, vagy megindulhatott a civil közigazgatás, azaz a középkorban már létező vármegye-rendszer helyreállítása. Mivel a török kiűzése először a Bácskában zárult, és e tájnak csak a délkeleti szeglete, az ún. Sajkásterület vált a Határőrvidék részévé, a bácskai területeken alakulhatott ki legelőbb rendszeres érdeklődés a középkori emlékek iránt. 1718-ban a Bánságban is megszűnt a török hódoltság, így itt is a bácskaihoz hasonló fejlődés figyelhető meg – természetesen a régió déli, határőrvidéki sávja kivételével. A Szerémség esetében viszont alapvető módon hátráltatta a humán tudományok fejlődését a régió „frontország”-jellege, ahol a Határőrvidék csak az 1868-as magyar-horvát kiegyezés után szűnt meg. Ennek következményeként, csak a régió nyugati széle, Újlak (h./sz.: Ilok) és környéke került, kerülhetett civil igazgatás alá.

A Bácskában és a Bánságban maga a közigazgatás újrászervezése indította el a középkori emlékek kutatását. Megkezdődött a török hódoltság előtti időkből származó vármegyék újraalakítása, valamint megindult a katolikus egyházi szervezet, azaz az egyes egyházmegyék és ezen belül a plébániarendszer újrászervezése is. Az újjászervezés arányait – amint erre már fentebb utaltunk – jól szemlélteti az, hogy a Kárpát-medence déli harmadában nemcsak a középkori templomok, a településállomány illetve településhálózat pusztult el majdnem teljes egészében, hanem az írott források is oly mértékben megritkultak, hogy az 1526 előtti állapotok visszaállítása csak történeti kutatómunka árán volt lehetséges. Elegendő itt arra emlékeztetni, hogy a 18. században Bodrog vármegye helyéről is egy meglehetősen

¹⁴⁹³ Csíky (1880-1881), 85-91; Beliczay (1881); N. N. (1915), 451; Deák (1986), 34-38; Bolla (1988), 376; Munkájának kivonatos magyar fordítása: Deák (ford.) (1988), 19-22.

¹⁴⁹⁴ Marsigli térképeit a szerzőség, illetve a készítés módja szemszögéből is alapos elemzésnek vetette alá: Deák (1993), 30-31; Deák (1996), 18-21.

hosszú vita folyt.¹⁴⁹⁵ Egyesek ui. az egész megyét a Duna-Tisza köze helyett a Tiszától keletre szerették volna elhelyezni,¹⁴⁹⁶ joggal sejthetően az észak-bánsági Bodrog (Bodrogu Vechi, Rom.) nevű település helye alapján. Egy másik, az előzőnél jóval nagyobb elfogadottságnak örvendő nézet szerint pedig Bodrog vármegye a középkorban Bács vármegyétől nem északra, hanem délre terült volna el. E nézet propagátorai olyan földbirtokosok voltak, akik a Duna-Tisza-köze legdélibb sávjában egy önálló közigazgatási egységet szerettek volna életre hívni, központjaként a Bruckschantzot, azaz a leendő Újvidéket (Sz.: Novi Sad, ném: Neusatz) megjelölve.¹⁴⁹⁷ Bodrog vármegyét 1715-ben meg is alapították, Dél-Bácskában. A Bács megyei nemesség tiltakozása miatt azonban egy hosszú per indult, amelynek folyományaként az önálló Bodrog vármegye végül, 1729-ben megszűnt. Talán e vita egyik folyománya volt az, hogy Bács-Bodrog vármegye nemessége Bél Mátyást kérte fel a megye régiségeinek felkutatására és leírására, 1735-ben. Ő e munkát el is végezte, és munkáját a megye nemessége elismeréssel elfogadta. A bácskai táj helytörténeti kutatásait Bél Mátyás leírása sajnos nem tudta fellendíteni, hiszen az egészen 1982-ig(!) kéziratban maradt.¹⁴⁹⁸

A hiányosan fennmaradt adatok egyértelműen arra utalnak, hogy a 19. század utolsó harmada előtt oklevelek vizsgálata alapján folyt a vizsgált térség középkori múltjának feltárása. A térség katolikus egyháztörténete, illetve régi közigazgatása iránt érdeklődő történészek nem is magában a régióban laktak, hanem olyan helyeken, ahol rendelkezésükre állt a munkálkodásukhoz elengedhetetlenül szükséges levéltár, pl. a Bács-kalocsai érsekség székhelyén, Kalocsán. Jelentős mértékben e levéltár anyagára támaszkodva közölte máig fontos adatokat tartalmazó munkáját a 18-19. század fordulóján Katona István.¹⁴⁹⁹ Műve évszázadokon át meghatározta a régió kutatását. A Katonánál szereplő adatokat újraközlő művek bibliográfiája szinte könyvtárnyi, sőt a hivatkozott mű, latin nyelve miatt a régiót jellemző nemzetiségi – nyelvi határokat is át tudta lépni. Katona összefoglalásának adatait ugyanis számos szerb literátus is beépítette munkájába.

Kalocsának tehát, levéltára és emberi potenciája révén megvolt az esélye arra, hogy a délvidéki történeti kutatások központjává váljon. E lehetőség azonban jórészt kihasználatlan maradt. Két évszázad távlatából is jól érzékelhető az, hogy a kalocsai érsekség sajnos csak a levéltári adatok gyűjtésére fordított igazán nagy figyelmet. Régiségek gyűjtése csak minimális

¹⁴⁹⁵ Bodrog megye helyéről folytatott vitát röviden összefoglalta: *Reiszig (é.n.)*, 133-135, 146-150. 153-155.

¹⁴⁹⁶ *Reiszig (é.n.)*, 133.

¹⁴⁹⁷ *Reiszig (é.n.)*, 149.

¹⁴⁹⁸ *Bél (1982)*.

¹⁴⁹⁹ *Katona (1800)*.

mértékben folyt, és akkor is a székesegyház területére és közvetlen környékére korlátozódott. Mondhatni: régiségtár helyett csupán a lapidárium fejlesztése folyt Kalocsán. A kőtár keletkezése elsősorban a barokk székesegyház építésével függött össze, hiszen a középkori székesegyház elbontása során számos faragvány is előkerült.

A székesegyházi kincstáron belül a régiségtár szervezése csak az 1850-es években, Kunszt József érsek idejében jutott túl e kezdeti, mondhatni embrionális állapotban. Az érseki székhelyen kívül eső ásatás szervezésére a kalocsai érsekség csupán az 1859-ben és 1869-ben vállalkozott. Mindkét esetben a középkori székesegyház maradványainak a megtelelése volt a kutatás célja. A két feltárást vezető Henszlmann Imre – az érsekség két központja közötti középkori hierarchia ismeretében – előbb a déli székhelyen, Bácsott (sz./h.: Bač) ásatott, és csak utána következett a kalocsai barokk székesegyház területének a kiásása.¹⁵⁰⁰

A régészeti kutatás azonban e két feltárást ellenére sem honosodott meg az érsekség székhelyén. Sem a lapidárium sem pedig a kincstár régiségei nem váltak egy önálló közgyűjtemény kikristályosodási pontjaivá. 1873-ban ugyanis Haynald Lajos érsek a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta mind a kincstárban őrzött régiségeket, mind pedig a lapidárium azon darabjait, amelyeket előkerülésük után nem falaztak be az érseki palota földszintjébe.¹⁵⁰¹

Tekintsük át a régió azon részeinek a kutatásait, amelyek a 18. század eleji törökellenes harcok után – a védelem igényeinek megfelelően – továbbra is a bécsi udvar közvetlen irányítása alatt maradtak. A régiségek gyűjtésében sajátos szerepet játszottak a Katonai Határőrvidék egyes ezredeinek a parancsnokságai. Szerepüket a régiségek egy sajátos értelmezése alapozta meg. A földből előkerülő régészeti leleteket a kor katonai közigazgatása olyan kincseknek tekintette, amelyek – regália gyanánt – az uralkodói (a Határőrvidékek tisztjeinek értelmezésében: a császári) kincstárat illették meg. A hiányosan rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a leletbegyűjtést mind a titeli, mind a pétervárad, mind a temesvári, mind a pancsovai, pedig a mitrovicai határőrezred-parancsnokságok finoman szólva a kevésbé fontos feladatok közé rangsorolták. Jellegzetesnek tekinthető a Titeli Sajkázrezred parancsnoki karának az eljárása. Az előkerült régiségek közül az arra méltókat a Zeughaus (=Fegyvertár) falába falazták, a többit pedig egészen egyszerűen hagyták elkallódni. Nem csodálkozhatunk azon, hogy e sajátos, falba épített régiségtár 1877-es felszámolása idején jórészt római feliratok, illetve egy-egy középkori kőfaragvány került Titelből Temesvárra (ném.:

¹⁵⁰⁰ Henszlmann (1870), 2-9; 50-56, 85-93; Henszlmann (1876) 50; Henszlmann (1978a), 1-11; Henszlmann (1978b), 1-11; Kőhegyi – Kozák (1975), 101-115.

¹⁵⁰¹ Takács I. (2000), 322. old., 22. jegyz.

Temischwar, rom.: Timișoara, sz.: Temišvar), a korabeli Délmagyarországi Múzeumba.¹⁵⁰² A leletvesztés konkrét példájaként a bácskai Ferenc-csatorna ásása során, 1794-ben Cservenka (sz.: Crvenka, ném.: Tschervenka) határában összegyűjtött, és titeli határőrezred parancsnoksági épületébe szállított,¹⁵⁰³ majd pedig ott elkallódott régiségek sorsára kell utalnunk. A vizsgált régió régészeti műemlékvédelmének igencsak elmaradott voltát az is tanúsítja, hogy ezen állapotokról első ízben már Mindszenythy Antal is megfogalmazott kritikai megjegyzéseket, 1832-ben.¹⁵⁰⁴

Az előzőekben vázolt bácskai, illetve bánági történésekhez képest igen eltérően alakult a Szerémségben a középkori régiségek kutatásának a története a 19. század utolsó harmada előtti időkben. A kiindulópont Szerémség esetében az, hogy a tájegység nagy része katonai határőrvidék volt, egészen 1872-ig. A civil igazgatás hiánya azonban természetesen nem jelentette a vizsgálódások iránti igény teljes hiányát. Hiszen a Szerémség esetében már 1746-ban megjelent egy olyan egyháztörténeti áttekintés, amelynek szerzője Kis-Szörényi Szörényi László a szerémi egyházmegye püspökeként igen nagy súlyt fektetett a régi egyházi emlékek felkutatására.¹⁵⁰⁵ Munkája számos olyan adatot tartalmaz Sirmium/Szávaszentdemeter, Karom, Újlak, Bánmonostor és Pétervárad katolikus egyházairól, amelyek még ma is hasznos támpontokat szolgáltathatnak egy-egy műemlék alaposabb megismeréséhez.

Kis-Szörényi Szörényi László összefoglalása után azonban több évtizeden át nem jelent meg olyan mű, amelynek szerzője a térség katolikus régiségeit elemezte volna. A nyugati egyház körébe tartozó régiségek iránti érdeklődés hiányának több oka is volt. Elsősorban az, hogy e kutatásokhoz jórészt sajnos hiányzott a közeg, a régiségek iránt érdeklődő közönség. Csak nagyritkán telepedtek meg az egyes ezredparancsnokságok székhelyén olyan közép-európai származású, literátus emberek, akik új lakóhelyük helytörténete iránt is intenzíven érdeklődnek. Egyetlen példaként Franz Schamsra, azaz Schams Ferencre utalunk.¹⁵⁰⁶ Ő a morvaországi Leitmeritz/Litoměřice szülöttként vándorolt a 19. század elején Péterváradra, és itt az 1810-es években, gyógyszerészként működött. Majd

¹⁵⁰² Tóth, S. (1995), 227.

¹⁵⁰³ E leletekről Mindszenythy Antaltól értesülhetünk: “ T. Kiss József úrtól – a’ ki a’ Ferencz csatornájának projectálója, ‘s annak ásatásánál Igazgató Földmérő volt – hallottam, hogy mikor a ‘ nevezett csatornát ásták 1794ben a’ cservenkai határban cserépvédreket és egy vasmacsát találtak, mellyet a Tételi fegyvertárba tettek bé. Én Tételben többízben jártam 1808. oltá ‘s ezen vasmacska felől figyelmesen tudakozódtam, de senki sem tudott róla valomit...” Mindszenythy (1831-1832), 15/X., 17.

¹⁵⁰⁴ Mindszenythy (1831-1832), 16/VI. 21-27.

¹⁵⁰⁵ Szörényi de Kis-Szörény (1746).

¹⁵⁰⁶ Életútját, munkásságát összefoglalta: N. N. (1924), 615.

pedig – miután Budára költözött és eredeti szakmáját a borászatra cserélte – nemcsak Buda és Pest „teljes körű leírását” adta ki német nyelven, 1821-ben, illetve 1822-ben, hanem, egy ével korábban, szintén németül, 1820-ban, egy külön füzetben összefoglalta Pétervárad általa ismert műemlékeit, különös tekintettel a tekiai/tekijai¹⁵⁰⁷ Havasboldogasszony – kegytemplomra.¹⁵⁰⁸

A reformkort követő 1848-49-es forradalom és szabadságharc, illetve a Bach-korszak nem segítette a régészeti terepmunka kibontakozását a történeti Dél-Magyarországon. Egyetlen adat az 1864-ben Pestről Újvidékre költöző *Matica Srpska* (=Szerb Matica) sem a Bach-korszakban, sem később, a dualizmus több mint öt évtizede alatt, nem tudta kiépíteni a műgyűjtő vagy a műemlékeket felügyelő hálózatát.¹⁵⁰⁹ Továbbá, ezen intézmény az után sem kezdeményezett régészeti ásatásokat, hogy új dél-bácskai székhelyén berendezkedett. A szerb néphagyományok, illetve a szerb pravoszláv egyházhoz kötődő régi kegytárgyak és kéziratok gyűjtése jelentette a muzeológiai munka súlypontját.

A Szerb Matica eljárása a korszak nemzetiségi intézményeire igencsak jellemző, mondhatni szinte láttelepszerű. Ezen intézmények nem a napvilágra kerülő és gyűjthető leletanyagból vezették le az önnön közegük számára axiomatikus érvényűnek számító történeti narratívát, így régészeti leletek begyűjtésével is alig foglalkoztak. E sajnálatos tény miatt e ponton nem a Szerb Matica ténykedésének a további taglalásával kell folytatnunk a vajdasági régészet áttekintését, hanem az első ásatásokra, valamint az 1867-es kiegyezés után sorra-rendre alakuló múzeumokra és közgyűjteményekre érdemes figyelniük. Ezek teremtették meg ugyanis a régészeti kutatás reális alapjait, az előkerülő leletek begyűjtése és elemzése által.

A régészeti tevékenység a Vajdaságnak a Bach-korszakban betöltött sajátos közjogi szerepe ellenére is megindulhatott, egy-egy kivételes esetben, egyéni kezdeményezésre. Fentebb már utaltunk arra, hogy Kunszt József Bács-kalocsai érsek 1858-ban felkérte Henszlmann Imrét a bácsi (sz./h.: Bač) székesegyház feltárására. Henszlmann az ásatást több részletben hajtotta végre, 1858-ban, 1870-ben és 1872-ben.¹⁵¹⁰ Ez volt tudomásunk szerint a Duna – Tisza köze déli harmadában az első olyan földmunka, amely bizonyos tekintetben már középkori ásatásnak minősíthető. Henszlmann Imre előbb a település környékét járta be, az épületromokat lokalizálta, majd pedig előbb a 15. századi téglavár belső udvarában, majd pedig az újkori katolikus temető területén indított ásatást. Henszlmann ásatási eredményei a

¹⁵⁰⁷ A kegyhely nevét a különböző szerzők mindkét formában használják.

¹⁵⁰⁸ *Schams* (1820).

¹⁵⁰⁹ *Kumović* (2001), 48-55.

vár keltezéséhez és periodizációjához szolgáltatott adatokat, minden valószínűség szerint nem sikerült teljesítenie az eredeti célt, a Bács-kalocsai érseki székesegyház romjainak a lokalizálását.¹⁵¹¹ A tudományos közvélemény az általa kivitelezett földmunkáról szinte semmit sem tud. Eredményeiről ugyanis Henszlmann csak egy rövid, előzetes közleményt jelentetett meg az Archaeologiai Értesítő 1870-es évfolyamában,¹⁵¹² részletes jelentést csak az érseknek írt 1872-ben, egy latin fejlécű, magyar nyelvű levélben.¹⁵¹³ Henszlmann részletes jelentését a kalocsai érseki levéltárban egy évszázadon át magánlevélként kezelték, így az kiadatlan maradt. Sőt amikor e jelentés az 1978-ban megjelent, akkor is csak egy igen korlátozott terjesztésű, helytörténeti periodikában került kinyomtatásra, magyarul, illetve szerb/horvát fordításban.¹⁵¹⁴

Az 1867 előtti korszak másik – még Henszlmann munkálataihoz viszonyítva is – csak nagy jóindulattal ásatásnak nevezhető földmunkája a vizsgált térség északi szélén folyt. Az

¹⁵¹⁰ Henszlmann (1870), 3. köt. 309-314; 4. köt. 2-9; 50-56, 85-93.

¹⁵¹¹ Henszlmann (1870), 3. köt. 309-314; 4. köt. 2-9; 50-56, 85-93. A földmunkák megkezdése előtt Henszlmann a székesegyházat magában a várban sejtette, e gondolatát azonban az 1870-es munkálatok folyamán feladta. A várudvaron nyitott kutatóárkokban nem talált olyan falakra, amelyekben egy templom alapjaira ismert volna rá. Nem tekinthető véglegesen eldöntöttnek Henszlmann milyen falalapokra bukkant rá, mert a munkálatok első leírása e vonatkozásban sajnos nem egyértelmű. Henszlmann a későbbiekben, az önmaga által negatívnak minősített eredmény után már nem az eredeti ásatási helyszín közelében kereste a székesegyház helyét. Tehát még a lehetőség szintjén sem vette figyelembe a székesegyház helyeként bácsi belső és külső vár közötti, újkori, egyutcás településrész területét, vagy a Mosztonga túlsópartján elterülő a falut. Pedig ez utóbbi esetben a 18. századi plébániatemplom is ígéretes helyszínnek tűnhetett volna, talán Szt. Pál titulusa miatt is (E lehetőséget tényként kezeli a „Bácsi Főszékesegyház” című, anonim szócikk a Wikipedia c. enciklopédia magyar változatában: http://hu.wikipedia.org/wiki/Bácsi_Főszékesegyház (a letöltés időpontja: 2010. 8. 25.) Henszlmann saját felfogása szerint a Bácsal szomszédos település, az újkori Tovariso (sz.: Tovarisevo) falu határában vélte megtalálni a középkori székesegyház helyét. Annak következtében, hogy – minden valószínűség szerint tévesen – ide lokalizálta a középkori Bács városát, helymeghatározását a bácsi ferences kolostor 1717-es *protocollum*ába foglalt adatokra alapozva. Henszlmann adatkezelésének sajátsága, hogy a megnevezett helyszín nem Tovarisován keresendő, hanem magában Bácsban, az ugyanis a település katolikus temetőjével azonos. Henszlmann – legalábbis saját értelmezése szerint – ez utóbbi helyszínen, azaz a bácsi katolikus temetőben meg is lelte a székesegyház nyomait. A kibontott falrészek alapján egy nagyméretű, háromhajós, Szt. István korára keltezett székesegyházra következtetett. Csak egy újabb ásatás dönthetné el, Henszlmann itt mit is talált. Henszlmann ásatási helyszínét 2003-ban, terepbejárással igyekeztünk megtalálni. A ferences kolostorban Josip Pehar ferences barátától kapott információ alapján tudtuk korrigálni Henszlmann leírását. Információja szerint a *protocollum*ban említett helyszín a városka jelenleg is használatban levő katolikus temetőjében keresendő. A helyszínt Kollár Tiborral, Mudrák Attilával és Rostás Szabolccsal bejárva, ténylegesen ráakadtunk kőfalak maradványaira, ezek azonban túlon túl szórványosak voltak bármilyen alaprajz kiszervezéséhez. A felszínen látható falmaradványok kiterjedése nehezen volt egyeztethető egy nagyméretű, háromhajós bazilika feltételezésével. A középkori város egy másik kőépülete (temploma?) állhatott itt.

¹⁵¹² Henszlmann (1870), 3. köt. 309-314; 4. köt. 2-9; 50-56, 85-93.

¹⁵¹³ Henszlmann (1978a), 1-11; Henszlmann (1978b), 1-11.

óbébai (rom.: Beba Veche) uradalmi tisztartó Fuchs Mihály Oroszlámoson (sz.: Banatsko Arandelovo), a katolikus temető területén vezetett földmunkát, a középkori monostor alapjainak a megtalálása érdekében, az 1860-as években,¹⁵¹⁵ Fuchs az óbébai uradalmat birtokló Batthyány család ösztönzésére fogott bele az oroszlámosi rom kibontásába. A munkálatokat röviden ismertető leírások pontos értelmezése a jövő feladata, csak a lelőhely leendő, tudományos igényű feltárása után válhat majd talán lehetővé.

A Bácska, Bánát és a Szerémség régészetében is fordulópontot jelentett az 1867-es osztrák-magyar, illetve az 1868-as magyar-horvát kiegyezés.¹⁵¹⁶ 1867-ben megszűnt az 1849-ben, Ferenc József által kialakított Szerb Vajdaság, az 1868 utáni években pedig a Szerémségben felszámolták a Katonai Határőrvidéket. A Kárpát-medence déli harmadának dualizmus kori középkor-régészetét két, kezdetben egymástól teljesen független kutatási célzat határozta meg, mind a terepmunkák, mind pedig a feldolgozások szintjén. A 19. század utolsó harmadában minden kétségen felül kialakult a régiségek gyűjtése és megőrzése iránt egy helyi, lokálpatrióta indíttatású érdeklődés. Léteztek azonban olyan kutatási témák is, amelyek a dualizmus-kor vezető tudósait foglalkoztatták: a korabeli Magyarország, illetve Horvátország fővárosi intézményeiben. A Bácska esetében ilyen, országos kutatási téma volt az ún. Római sáncok feltérképezése és keltezése, a Szerémség esetében pedig a tájegységnek nevet adó, antik város: Sirmium leletanyagának a gyűjtése. Mindkét, országos jelentőségű kutatási téma elsősorban az antikvitás iránt érdeklődő szakembereket foglalkoztatta, elemzéseik azonban középkori problémákat is felvetettek.

A bácskai sáncok kutatásához kapcsolódott több, országos hírű, magyar tudós által végre hajtott terepmunka. Rómer Flóris 1866-ban bejárta a Bogojeva/Gombos (sz.: Bogojevo) és Péterréve (sz.: Bačko Petrovo Selo) között húzódó Nagysánc, illetve az Újvidék (sz.: Novi Sad) és Óbecse (sz.: Bečej) közötti Kissánc vonalát. Rómer után kilenc évvel, 1875-ben Ortway Tivadar újra bejárta a helyszínt, őt e munkában, 1887-ben Frölich Róbert követte. 1893-ban Borovszky Samu ásatást is végzett a Nagysánc néhány kiválasztott pontján, majd pedig e munkát 1901-ben Cziráky Gyula folytatta. Az összegyűlt ismeretanyagot Buday Árpád, a későbbiekben őskori kutatásai révén hírnevet szerzett tudós, foglalta össze 1913-

¹⁵¹⁴ *Henszlmann (1978a)*, 1-11; *Henszlmann (1978b)*, 1-11.

¹⁵¹⁵ E földmunkáról Pesty Frigyes kérdőíve alapján szerzett tudomást a szakmai közönség. A Fuchs Mihály levelét újraközlő tanulmányok bibliográfiáját a jelen dolgozat írója állította össze: *Takács M. (1993)*, 58-59.

¹⁵¹⁶ Az alábbiakban egyáltalán nem követjük Petar Milošević 1993-as összefoglalását a vajdasági térség régészetének száz éves történetéről, így e munkára első sorban negatív igazodási pontként utalunk: *Milošević, P. (1982-83)*, 23-25.

ban.¹⁵¹⁷ 19. század végi – 20. század eleji kutatások mindkét sáncot a római korba keltezték, a hosszabbikat, azaz a Nagysáncot a 2. század végére, a rövidebbiket, azaz a Kissáncot pedig a 4. század közepére.

Sirmium, azaz az újkori Mitrovica (sz/h.: Sremska/Srijemska Mitrovica) viszont annak is sajnálatos példája volt a 19. század végén, milyen nagy számban végeztek az adott korban feltárásokat olyan jó szándékú dilettánsok és/vagy szakemberek, akik az ókori kultúrák mihamarabbi elérése érdekében a középkori leleteket csak igen kis figyelemre méltatták. A városka területén már az 1880-as évek óta folyt a római-kori régiségek gyűjtése és feltárása.¹⁵¹⁸ E munkálatok során rend szerint előkerültek középkori régiségek is, közöttük a mindenkor legnagyobb érdeklődésre számot tartó pénzermék is.¹⁵¹⁹ A helyzetet pontosan jellemzi, hogy – tisztelet a ritka kivételeknek – miközben az ásatók több-kevesebb következetességgel magukat a tárgyakat összegyűjtötték, a rétegtani helyzetüket már egyáltalán nem igyekeztek rögzíteni. Azaz, miközben tisztelettel adózunk a sirmiumi ásatásokat megindító Ignjat Jung,¹⁵²⁰ és a későbbi kutatónemzedékek tagjainak az emléke előtt, nem feledkezhetünk meg arról sem, mennyire felemás volt a sirmiumi feltárásokon részt vevő régészek viszonya a középkori leletekhez.

Az 1867 utáni évtizedekben – amint erre fentebb már utaltunk – nemcsak a budapesti vagy a zágrábi illetőségű régészek szervezték a Kárpát-medence déli harmadának a régészetét, hanem jelentős helyi aktivitás is tapasztalható volt, különösen a korabeli Magyarországhoz tartozó Bácskában és Bánságban. Egyes vármegyei és/vagy városi múzeumok szervezték a lelőhelyek regisztrálását, a veszélyeztetett leletek mentését, illetve az összegyűjtött régiségek őrzését. A kutatási helyzetkép a Bácskában volt a legkedvezőbb. E régióban ugyanis kialakult egy sajátos, koordinációt is ellátó szervezet. Ilyen feladatot látott el a régészeti kutatások szervezését magára vállaló Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat.¹⁵²¹ Jellemző adat, hogy a 20-21. század fordulóján ismert bácskai, középkori lelőhelyek mintegy a felét már az 1918 előtti időszakban is számon tartották. E lelőhelyek sorába tartozik a három adai téglagyár agyagbányája,¹⁵²² a három gombosi, koraközépkori

¹⁵¹⁷ *Buday (1913)*, 18-93.

¹⁵¹⁸ Első jelentések: *Jung (1898)*, 232-243; *Jung (1899-1900)*, 218-232; *Jung (1901)*, 248-254. Az első munkálatok menetét ismerteti: *Milošević, P. (2001)*, 7-8.

¹⁵¹⁹ *Dimitrijević S. (1973)*; *Gaj-Popović (1979)*, 355-358.

¹⁵²⁰ Ignjat Jung személyéről és ténykedéséről lásd: *Milošević, P. (1971)*, 3.

¹⁵²¹ E sajátos intézmény, azaz muzeológia gyűjtemény és egyben kutatóhely történetét összefoglalta: *Káich (1980)*; *Káich (2006)*.

¹⁵²² A lelőhelyre vonatkozó alapadatokat, szakirodalmat összefoglalta: *Ricz (2002a)*, 17.

temető,¹⁵²³ a szabadkai Macskovits-téglagyár,¹⁵²⁴ Újfutak,¹⁵²⁵ stb. A bácskai helytörténészek is érdeklődtek az ún. Római sáncok iránt. Rendszeresen recenzálták az országos folyóiratok ilyen tárgyú cikkeit, sőt Óverbász határában a Nagycsarnok vagy Csarnoksánc (szerbül: Vrbas - Veliki Čarnok) nevű, kerek földvár területén egy kis ásatás is folyt az avar hring meglelésének a szándékával.¹⁵²⁶ (Utóbb sajnos bebizonyosodott, hogy e földvár nem avar-kori, hanem kelta.) Szintén nem hozott eredményt a Bogojeva/Gombos (sz.: Bogojevo) határában álló Töröksánc vizsgálata sem. Sőt e földvár létezését is megkérdőjelezték az 1960-as években végre hajtott, revíziós kutatások.¹⁵²⁷

Az 1918 előtti terepmunkák kivitelezése vonatkozásában két egymással ellentétes tendencia rögzítendő. Negatívumként az, hogy a kor felfogása szerint a 10-11. századi temetők feltárásának kellett képeznie a régészeti kutatás felső határát. E felső határtól pedig csak indokolt esetben lehetett eltérni. Pozitívumként könyvelendő el viszont az, hogy a helyi kutatás szerencsére sok esetben tartotta indokoltnak e lépés megtételét. Számos, java középkori templom vagy vár feltárása indult meg az 1918 előtti évtizedekben. E tény akkor is figyelemre méltó, ha egy-egy adott feltárás eredményei ma már nehezen értelmezhetőek. A dualizmus időszakához kötődnek az alábbi terepmunkák: a bácsi vár és székesegyház¹⁵²⁸ az aracsi¹⁵²⁹ (sz. Arač, Arača vagy Vranjevo, a II. világháború után pedig rövid ideig Vološinovo), a monostorszegi¹⁵³⁰ (sz.: Bački Monoštor) és az oroszlámosi¹⁵³¹ (sz.: Banatsko Arandjelovo) monostortemplom első ásatása is. A java középkori várak közül vizsgálatok folytak Törökbecsén (sz.: Novi Bečej), valamint Nagybecskerekén (szerbül: Bečkerek/Petrovgrad/Zrenjanin) a becsei, illetve becskerek-i vár meglelése érdekében.¹⁵³²

Egy további pozitívumként pedig az rögzítendő, hogy az oklevelekben szereplő helynevek lokalizálására irányuló munka a Bácskában már 1918 előtt is kiegészült régészeti

¹⁵²³ Szekeres (1978), 18-19.

¹⁵²⁴ A lelőhelyre vonatkozó alapadatokat, szakirodalmat összefoglalta: Ricz (2002e), 331.

¹⁵²⁵ Stanojev (1989), 124; Bálint (1991), 260; Kovács (1991), 401, 415.

¹⁵²⁶ Roediger (1903), 148; Gubitza – Trencsény (1908), 43. E lelőhely értékeléséhez lásd még: Jovanović, M. (1986), 33-34; Medović (1986), 68.

¹⁵²⁷ Szekeres (1978), 18-19.

¹⁵²⁸ Henszlmann (1870), 3. köt. 309-314; 4. köt. 2-9; 50-56, 85-93.

¹⁵²⁹ A századfordulós kutatásokat áttekintette: Nagy S. (1953b), 85-91; valamint: Kalapis (1995), 31-61. A monostortemplom kutatástörténetét szerb nyelven ismerteti, kiemelve az esetleges görögkeleti ritusra utaló elemeket: Mano-Zissi (1953), 76-84; ugyanezen a nyomon halad: Čanak-Medić (1974), 17-45.

¹⁵³⁰ E feltárásokról lásd: Gubitza (1901), 17; Gubitza (1902), 1-7; Gubitza (1911), 10-25; Gubitza (1916), 56-62.

¹⁵³¹ E kutatásokat egy korábbi munkánkban tekintettük át: Takács M. (1993), 58-59.

¹⁵³² E kutatásokat áttekinti: Kalapis (1995), 81-83.

megfigyelésekkel. Azaz megindult egy új tudományág, a régészeti topográfia kialakulása – meghonosodása. Úttörő szerepet játszott e kutatási terület meghonosításában Iványi István.¹⁵³³

Csak a 19. század utolsó harmadában kerülhetett sor arra, hogy a leletanyag első önálló értelmezései megfogalmazódjanak, az első helyi kutatónemzedék tagjai, az immár létező intézményrendszer keretei között. Mivel az 1918-as uralomváltás előtt a vizsgált tájegység két északi régiója: a Bácska és a Bánság/Bánát Magyarország része volt, az e tájakon munkálkodó régészek többsége azokat a célkitűzéseket tartotta irányadónak, amelyek a magyar régészet központi intézményében, a budapesti Nemzeti Múzeumban foglalmaztak meg. Nota bene: nemcsak a magyar nemzetiségű kutatók, amatőr régészek, hanem a németek, bunyevácok is! A Szerémségben pedig a horvát, azaz a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum által kidolgozott prioritások, sőt egészen konkrétan Josip Brunšmid elemzési elvei érvényesültek.

A fentebb elmondottakat akkor érthetjük meg pontosabban, ha a részleteket is megismerjük. Kiindulópontként szegezzük le: a leletfeldolgozás módszereinek az elsajátítása már a 19. század utolsó harmadában megindult a leendő Vajdaság területén, a régészet iránt érdeklődő, lelkes lokálpatrióták révén.¹⁵³⁴ Kiemelkedő szerepet játszott az elemzőmunkában a zombori székhelyű Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat, mert valódi műhelymunkát tudott biztosítani gyűjteményei feldolgozása, és az eredményeket közlő periodikája révén. E műhely révén tudta megelőzni Zombor a korabeli Délmagyarország két másik városát: Szabadkát és Temesvárt, ahol a dualizmus korában szintén megindult a régészeti kutatómunka.¹⁵³⁵ A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat által biztosított keretek között elemző. és elemzéseiket közzé tevő régész kutatók közül Gubitza Kálmán nevét kell külön is kiemelni, a feldolgozásaiból kihámozható adatok és következtetések sokasága miatt.¹⁵³⁶ A zombori kutatóműhelyhez tartozó kutatók egy, a feldolgozó munkára erősen kiható, közös jellemvonása volt az, hogy jelentős hányaduk beszélt különböző délszláv nyelveken, és nyelvtudásukat kutatásaik során is igyekeztek hasznosítani, a szerb, illetve horvát történetírás eredményeinek ismertetése által.¹⁵³⁷

¹⁵³³ Helynév-azonosítási eredményeit egy ötkötetes helynévtárként tette közzé: *Iványi (1889-1907)*.

¹⁵³⁴ A lokálpatrióta indíttatású régészeti gyűjtés és elemzőmunka első eredményei a Borovszky Samu által a 19-20. század fordulóján szerkesztett vármegyei monográfia-sorozat egyes kötetiben olvasható: *Gubitza (é. n.)*, 1-27; *Kisléghi Nagy – Nagy (é. n.)*, 304-330; *Reiszig (é. n.)*, 28-33; *Szentkláray (é. n.)*, 225-240, 246.

¹⁵³⁵ A szabadkai régészeti kutatások első lépéseit leírta: *Schulmann (1953)*, 217-220; *Szekeres (1971a)*, 448-458; és *Magyar L. (1994)*, 5-15. A temesvári Délmagyarországi Múzeum történetét röviden ismerteti: *Buday (1893)*, 151.

¹⁵³⁶ *Gubitza (1901)*, 17; *Gubitza (1902)*, 1-7; *Gubitza (1911)*, 10-25; *Gubitza (1916)*, 56-62; *Gubitza (é. n.)*, 1-27.

¹⁵³⁷ *Margalits (1900-1902)*; *Margalits (1918)*.

Az 1918 előtti bácskai és bánáti kutatásokat az elfogultság, és a szláv leletek eltitkolásával volt szokás vádolni az 1945 utáni Jugoszláviában, különösen az 1945 és 1948 közötti, pánszláv időszakban.¹⁵³⁸ Szinte mondani sem: az 1918 előtti kutatások módszertani szempontból is jóval gazdagabbak voltak annál, semmint, hogy egy ilyen sommás ítéletet alkalmazni lehetett volna. Természetesen nemzetileg elfogult magyar kutatók is tevékenykedtek a bácskai és bánáti tájon az 1918 előtti időszakban. Bizton állítható azonban, hogy a dualizmus-kori régészek többsége az újkori Bácska és Bánág soknemzetiségű voltát igyekezett meglátni a koraközépkori leletekben is. Így például a kor felfogása szerint szláv temetőt vizsgált minden olyan kutató, a fentebb már utalt Gubitza Kálmán,¹⁵³⁹ vagy Roediger Lajos, aki az 1918 előtti időkben 10-11. századi soros temetőt mentett meg az enyészettől. Még tovább jutott a Kárpát-medencei szlávok szerepének hangsúlyozásában Erdújhelyi Menyhért. Ő az Újvidék történetéről írott, egyébiránt kiváló helytörténeti monográfiájában az avarok létezését is kétségbe vonta, és teljes hagyatékukat szlávnak minősítette.¹⁵⁴⁰ A soknemzetiségű táj múltba vetítésének a tényére utal végezetül az is, hogy 1892-ben Grosschmid Gábor germánnak minősített, egy zombori (sz./h.: Sombor), önmaga által a 9-12. századra keltezett, fegyveres sírt.¹⁵⁴¹ A későbbi kutatásnak nemcsak azt kell(ene) számon tartani, hogy e sírt utóbb át kellett keltezni a 6. századra,¹⁵⁴² hanem egy tudománytörténeti érdekességet is. Tudomásunk szerint ez tekinthető a legkorábbi kísérletnek az avar-kori vagy 10-12. századi germán hagyaték kimutatására, a Kárpát-medence egészének a viszonylatában is.

Az 1918 végén bekövetkező uralomváltás a bácskai, bánáti és szerémségi régészeti kutatást is alapvetően átalakította, nota bene: nemcsak a középkor-régészetet, hanem a régészet egészét is. Az egységesre álmódott délszláv királyság Vajdaság nevű tartományában,

¹⁵³⁸ Popović, D. J. (1957); Garašanin, M. (1955b), 177.

¹⁵³⁹ Gubitza (1901), 17; Gubitza (1902), 1-7; Gubitza (1911), 10-25; Gubitza (1916), 56-62; Gubitza (é. n.), 1-27.

¹⁵⁴⁰ Erdújhelyi (1894), 27.

¹⁵⁴¹ Grosschmid (1892), 107-108. A sírt közlő Grosschmid Gábor (1813-1895) gazdag életútja mintegy leképezi a 19. századi, asszimilálódó magyarországi német polgárság sajátos kötődéseit. (Szinyei (1894), 1493-1494; Kalapis (2002 - 2003), 359-360.). A máramarosi születésű, jogász képzettségű Grosschmid 1836-tól élt Zomborban. Az 1848-49-es szabadságharcban határozottan a forradalom ügye mellé állt. Ő volt Bács-Bodrog Vármegye újoncozási biztosa, és ezért a szabadságharc bukása után évekre külföldi emigrációba kényszerült. Emigrációja idején, 1850-ben, névtelen röpiratot írt a magyar forradalom védelmére, amelyet "von einem Saxo-Magyaren" aláírással jegyzett. Az 1861-ben Zomborba visszaköltöző Grosschmid történeti munkái a 48-49-es szabadságharc szerb vonatkozásait tárgyalták. A zombori Kukulla-téglagyár területén megbolygatott sír feltárásában és közlésében játszott szerepe azonban azt bizonyítja, hogy érdeklődött német gyökerei iránt.

¹⁵⁴² Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962), 58; Takács M. (2002f), 321.

az 1919 és 1941 közötti időszakban mind a régészeti terepmunka mind pedig az elemzés mértéke is visszasüllyedt az 1867 előtti szintre.¹⁵⁴³ A középkor-régészet esetében eltűnt a korábbi kutatási irányok többsége az I. világháború utáni időszakban. Megszűnt a létüket elősegítő intézményi keret. A két világháború közti időszakban a középkor-régészet kutatását a szélesebb távlatú kutatási stratégia hiánya, az alkalmi leletvásárlások során gyűjtött leletek biztonságba helyezésének az igénye motiválta. Az egyetlen, államilag támogatott múzeum, a Szerb Matica újvidéki gyűjteménye továbbra sem érdeklődött a leletbejelentések iránt, és a Vajdaság földjéből származó, ténylegesen a középkorból származó régiségek feldolgozása sem foglalkoztatta az itt dolgozó szakembereket.¹⁵⁴⁴ Az 1918 előtti időkből „ottmaradt” múzeumoknál pedig vagy oly mértékig hiányoztak eszközeik, hogy maga az intézmény is elsorvadt, mint például Zomborban, ahol a néhai Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat gyűjteményét egy helyi ügyvéd, Frey Imre saját házának a padlásán őrizte.¹⁵⁴⁵ Vagy pedig, ha az adott múzeum valahogy túl is tudta élni a pénztelenséget, szakemberei még a leletbejelentések hitelesítése érdekében sem végeztek terepmunkát. Egyetlen kivétellel: a verseci múzeumot megszervező Felix Milleker (magyar nyelvű szakirodalomban gyakran Milleker Bódog) folytatta leletbegyűjtő tevékenységét, hajlott kora, és az impériumváltás ellenére. Sőt. munkásságát még ki is tudta terjeszteni a Bánság délkeleti szegletére, Pancsova térségére. Az elkallódást elkerülő sírleletek egyik példája így éppen Pancsovához,¹⁵⁴⁶ a másik pedig a szerémségi Vojkában¹⁵⁴⁷ gyűjtött avar régiségek további sorsához köthető. E leletek ugyanis – annak ellenére, hogy laikusok kezén kerültek napvilágra, földmunkák során – bekerültek múzeumi gyűjteményekbe, sőt a vojkaikról még egy ismertető közlemény is megjelent.

Az állami vagy egyesületi fenntartású intézmények hiányos működését lelkes amatőrök igyekeztek helyettesíteni egy-egy falu vagy kisváros környezetében. A helytörténeti indíttatású régészeti érdeklődés szép példáival egy-egy észak-bánáti, magyar, illetve szerb nemzetiségű tanító, Szasszer János, illetve Luka Nadlački életútja szolgált. Szasszer János nevét a magyarországi szakmai közvélemény – László Gyula nyomán – a homokrévi (sz.: Mokrin) avar temető feltárójaként ismerte meg.¹⁵⁴⁸ De ugyanő összegyűjtött több, állítólag

¹⁵⁴³ Elismeri ezt: *Milošević P. (1982-83)*, 24.

¹⁵⁴⁴ Csak áttételesen ismeri el e hiányosságot *Kumović (2001)* 47. Azáltal, hogy kiemeli a Matica múzeumában őrzött tárgyi hagyaték lassú és rendszertelen gyarapodását.

¹⁵⁴⁵ *Nagy, I. – Nagy P. (1964)*.

¹⁵⁴⁶ *Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962)*, 24-27.

¹⁵⁴⁷ *Mano-Zissi (1937a)*, 265-275; *Purković – Mano-Zissi (1941)*, 15-22.

¹⁵⁴⁸ *László (1946)*. Reprint in: *László (1977)*, 127-129.

szintén homokrévi származású, 10-11. századi ékszert is.¹⁵⁴⁹ Szasszer érdeme, hogy leleteiről beszámolókat írt Budapestre, László Gyulának, e módon segítve leletei feldolgozást. Luka Nadlački pedig Nagyikinda (sz.: Kikinda) környékét járta be és gyűjtötte a régészeti leleteket. Szasszer Jánossal ellentétben Luka Nadlački belgrádi irányban teremtett kapcsolatot „hivatalos” kutatóhelyekkel, a terepen gyűjtött adatait a Szerb Királyi Akadémiának küldte el.

Egyetlen középkori kutatási téma lendült fel Vajdaságban, a két világháború közötti időkben: az 1918 előtti évtizedekhez képest nagyobb erővel indult meg a szerb pravoszláv templomok és/vagy kolostorok leírása, jórészt az 1914 előtt lefektetett kutatási eljárások továbbvitelével. E kutatási irány mintegy személyében is megtestesítette Radoslav M. Grujić, aki – Szkopjéból 1937-ben Belgrádba visszaköltözve – a két világháború közötti időszak legreprezentatívabb összefoglalásában, az 1939-ben kinyomtatott, *'Vojvodina'* (=A Vajdaság) című monográfiában foglalta össze a Duna-Száva vonaltól északra fellelhető, szerb egyházi régiségeket, az egyes pravoszláv kolostorok alapítását a megbízható forrásból kikövetkeztethető időpontoknál korábbi időkre visszavezetve.¹⁵⁵⁰

A két világháború közötti időszak középkor-régészeti kutatásainak sajátos állapotát még legalább két további vonatkozásban is kifejezi a hivatkozott *'Vojvodina'* című gyűjteményes kötet. Borislav Jankulov oly módon foglalta össze a régió népvándorlás-kori régészetét,¹⁵⁵¹ hogy alig néhány esetben tudott 1918 után előkerült leletre hivatkozni. Így Jankulov az 1914 előtti magyar szakirodalom megállapításait ismétli meg, szerb fordításban. Nem lehet egyértelmű értékítélet megfogalmazásával a hivatkozott monográfia további fejezeteiről sem. A középkori anyagi kultúra jórészt hiányzik a kötetből, a fentebb már hivatkozott Radoslav Grujić-féle összefoglalás csak a pravoszláv régiségeket említi. Csak Rudolf R. Schmidt és Đurđe Bošković várkatalógusa¹⁵⁵² szemlélhető egyértelműen pozitív szemmel, első sorban a felvonultatott alaprajzok sokasága miatt.

1941 áprilisa, a királyi Jugoszlávia felbomlása után igencsak eltérően alakultak a régészeti elemzőmunka esélyei a vizsgált tájegység három régiójában. A Független Horvát Államhoz csatolt Szerémségben – az ustaša terror miatt – igen hamar polgárháborús helyzet alakult ki. Tömeges méreteket öltött a Tito-partizánok által indított népfelkelés, így ott a II. világháború éveiben mindennemű régészeti kutatás lehetetlenné vált. Egyetlen egy adatot találtunk gyakorlati terepmunkáról. A zágrábi illetőségű, és egyébként az ustaša-

¹⁵⁴⁹ *Stanojev (1989), 58; Bálint (1991), 241; Kovács L. (1991), 410.*

¹⁵⁵⁰ *Grujić (1939), 330-414.*

¹⁵⁵¹ *Jankulov (1939), 81-90.*

¹⁵⁵² *Schmidt – Bošković (1939), 301-329.*

mozgalomban tevékeny szerepet is részt vállaló,¹⁵⁵³ Mirko Šeper 1944-ben bejárta a nyugat-szerémségi Stari Mikanovci (középkori magyar nevén Horváti) határát, korai szláv földvár(ak) fellelése céljából.¹⁵⁵⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1946-os határmegvonás értelmében a Nyugat-Szerémség, és így e falu is Horvátország része maradt, így igencsak kérdéses, vajon e terepmunka vajdasági táj középkor-régészetének a részeként kezelendő-e.

Az elmondottakkal ellentétben: a Vajdaság két másik tájegységében – eltérő mértékben ugyan – de folytak régészeti feltárások. Volt régészeti ásatás a német protektorátusként működő Bánságban is, az itt szintén időről-időre fellángoló partizánmozgalom ellenére is. A nagybecskereki múzeum bizonyult a legaktívabbnak. Feltehetően annak következtében, hogy itt a leletmentő tevékenységét maga a később nagy szakmai megbecsülésre szert tevő – Draga és Milutin Garašanin szervezte. Az általuk vezetett feltárások közül a Feketető (sz.: Crna Bara) határában álló Prkos vált legismertebbé, a kései neolitikum és a rézkor közötti átmenet vizsgálatának a lehetősége miatt. Az ugyanekkor kibontott, 10-11. századi temetőrészlet használható szintű bemutatására viszont csak 1989-ben került sor.¹⁵⁵⁵

A Magyarországhoz visszacsatolt Bácskában teremtődtek meg a legkedvezőbb esélyek a régészeti kutatásra az 1941-44 közötti években. Ismét megindulhattak az 1918 és 41 között szünetelő, középkori feltárások. A II. világháború utáni korszakban e munkálatokat a „fasiszta megszállás”, illetve „fasiszta kollaboráció” jelzős szerkezetekkel illet emlegetni.¹⁵⁵⁶ E sommás, dehonesztáló ítélet azonban egyáltalán nem tükrözi vissza az adott, négyéves korszak kutatási eredményeit. Az 1941-44 közötti időszak legnagyobb bácskai ásatása a zentai (sz.: Senta) Farkas-tanyán, másik nevén, a Paphalmon folyt, a szegedi Alföldkutató Intézet szervezésében.¹⁵⁵⁷ Egy másik terepmunka helyszínévé Újvidék határa vált, ahol Dercsényi Dezső 1942-en egy román kori templom alapjait tárta fel, benne egy finom faragású – és jelenleg már sajnos elkallódottnak tekinthető – női fejfel.¹⁵⁵⁸ A harmadik nagyobb volumenű terepmunka pedig a zombori Bükk szállás (sz.: Sombor – Bukin) területén folyt. Itt egy török kori soros temetőt mentett meg Korek József.¹⁵⁵⁹ Ez utóbbi terepmunka az újjászervezett régészeti leletbejelentő hálózathoz nőtt ki, amelyet 1941 és 44 között a Magyar

¹⁵⁵³ Željko Demo szíves szóbeli közlése 2010 februárjában.

¹⁵⁵⁴ Šeper (1955a), 50.

¹⁵⁵⁵ Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957), 199-218, és különösen 202. (Az őskori leletek közlése, a 10-11. századi temető rövid említésével!) Stanojević (1989), 129-130.

¹⁵⁵⁶ Kumović (2001), 145-147.

¹⁵⁵⁷ Foltiny – Korek (1944-1945), 149-190. E feltárás értékeléséhez lásd még: Szekeres (1971b), 100; Szekeres (1983); 47; Kovács (1991), 412-414.

¹⁵⁵⁸ Dercsényi (1942), 19-21.

Nemzeti Múzeum szakemberei létesítettek és tartottak fent. Ők utaztak Budapestről egy-egy bácskai helyszínre (is) a leletbejelentéseket ellenőrizendő. Egy ilyen kiszállásnak köszönhető a kardinális fontosságú, avar-kori ún. áldozati lelet összegyűjtése a délnyugat–bácskai Bácsújfaluban (sz.: Selenča).¹⁵⁶⁰

Feldolgozások tekintetében: a II. világháború idején csak Bácskában folytak olyan kutatások, amelyek komplexebb kérdésfelvetések megoldását célozták. Az 1941 és 44 közötti Bácska régészetét jól jellemzi az, hogy a tervásatásokat régió kívülről: Szegeden, illetve Budapesten indult meg, az elemzőmunka pedig nem tudott lezárulni az 1944 őszen bekövetkezett, újabb uralomváltásig. Így a Banner János által megfogalmazott – és dolgozatunk egyik előző fejezetében már szó szerint is idézett – kutatási célkitűzések megvalósítására sem kerülhetett sor.¹⁵⁶¹

1944 őszen, a szovjet Vörös Hadsereg délkelet-európai előretörése következtében Vajdaság területe ismét Jugoszlávia, és ezen belül is Szerbia részévé vált. E tény alapvetően meghatározta a vajdasági régészeti kutatást is. Az 1945 utáni évtizedekben a vajdasági régészek kissé ambivalens módon értelmezték helyzetüket a titói Jugoszlávián belül – nemzetiségi hovatartozásuktól lényegében függetlenül. Oly módon tekintették magukat a szerbiai régészet részének, hogy azért különállásukat is igyekeztek hangsúlyozni. Egy olyan, érzelmektől egyáltalán nem mentes viszony alakult ki, amelyet talán a családon belüli legkisebb testvér helyzetéhez hasonlítható. A vajdasági régészet félig önálló helyzetét az is erősítette, hogy a Vajdaságban is a nagyobb volumenű kutatási projektumok jórészt belgrádi kollégák részvételével, sőt irányításával folytak. Fokozottan érvényes e megállapítás a nemzetközi részvétellel folytatott, és kiemelt költségvetéssel rendelkező ásatásokra – amint erre alább számos példát hozunk.

Az 1945 utáni másfél évtized vajdasági terepmunkáit legalább három síkon érdemes elemezni. Első megközelítésben arra kell figyelni, hogy a helyi építészettörténészek 1945-ben megkezdtek az építészeti hagyatékot ért háborús károk felmérését. E teljesítmény akkor is említésre méltó, ha megközelítés igencsak szelektív volt: a helyi kutatás csak és kizárólag a szerémségi ortodox monostorok háborús sérüléseire figyelt.¹⁵⁶² A nagypolitika azonban igencsak rövid úton, már 1946-ban lezárta a felgyűjtott és/vagy felrobbantott szerémségi kolostorok állapotfelmérését, az új rendszer két ideológiai posztulátuma: a testvériség-egység,

¹⁵⁵⁹ Korek (1992), 181-202.

¹⁵⁶⁰ A leletgyűjtésről szóló szakirodalom jegyzékét összeállította: Takács – Fancsalszky (2002), 315.

¹⁵⁶¹ Banner (1942). Reprint: Banner (2004), 150-151.

¹⁵⁶² E munkálatok egy részét ismerteti: Matić (1984).

illetve a klerikális reakció elleni harc nevében. Így a kolostorok építészeti felújítására írott, 1946-os előtanulmány is megvalósítatlan maradt.¹⁵⁶³

Az ortodox monostorok állapotfelmérésével és kutatásával ellentétben, az új hatalom hathatós és tartós támogatásában részesült a múlt kutatásának két másik szegmense: az intézményi hálózat és a terepmunka fejlesztése. A II. világháború utáni években nemcsak a múzeumi hálózatot sikerült megszervezni,¹⁵⁶⁴ hanem a régészeti leletbejelentéseket regisztráló és a leletmentéseket kivitelező szolgálatot is. A továbbiakban a terepmunka sajátosságaira koncentrálunk, mert ezek megindítása tette lehetővé az elemzőmunka kibontakozását. Magától értetődő volt, hogy az ásatások szervezése során belgrádi intézmények által követett kutatási módszertant kell meghonosítani. Ezt alkalmazta nemcsak a szerb nemzetiségű Rastko Rašajski vagy Olga Šafarik, hanem a magyar nemzetiségű Schulmann Imre, Wellenreiter Pál vagy ifjú éveiben Nagy Sándor is.¹⁵⁶⁵ (Wellenreiter Pál és Nagy Sándor e módszertant annak következtében is alkalmazhatta „természetes következményként”, hogy mindketten Belgrádban végezték egyetemi, illetve főiskolai tanulmányaikat, Wellenreiter a bölcsészkaron, latin-görög szakon, Nagy Sándor pedig a képzőművészeti főiskolán.)

Számos helyszínen indult hitelesítő ásatás, főképp olyan lelőhelyeken, ahol a helyi kutatás a szlávok, illetve – 1948 után – az „őszerbek” jelenlétével számolt. E terepmunkák szolgálták a Szovjetunióból átplántált „szláv régészet” koncepciójának gyakorlati megvalósítását. Az 1945-48 közötti, „szovjetbarát” korszak reprezentatív feltárásává egy pancsovai leletmentés nőtte ki magát. Fentebb e terepmunkát a korszellemre, illetve a szervezeti keretekre tett hatása miatt kellett emlitenünk, az alábbiakban viszont a konkrét eredményekre igyekszünk koncentrálni. A Ney-téglagyár (sz.: Najeva ciglana) agyaggödrében 1947-ben indult „tanásatás” a belgrádi Nemzeti Múzeum szakembergárdájának a vezetésével. (A tanásatás szerepére azt új „szakkáder” életre hívásában fentebb már szóltunk.) Mintegy 50 négyzetméternyi terület került kibontásra,¹⁵⁶⁶ és e felületen 4 települési objektumot sikerült feltárni. A telepjelenségek feltárását a szerb régészet legkiválóbb képviselői, a belgrádi központi intézmények munkatársai végezték el. A feltárt jelenségek elemzésének sajnos így is rendkívül szűk határt szab két körülmény. A feltárás során nem sikerült pontosan megfigyelni az összetettebb objektumok, így első sorban az egyes házak részleteit, és zavaróan hatnak a

¹⁵⁶³ E mű megállapításait összefoglalta: *Davidov (1992)*, 41-55.

¹⁵⁶⁴ *Kumović (2001)*, 145 – 147.

¹⁵⁶⁵ *Rašajski – Nagy (1950)*, 234 -235; *Šafarik – Šulman (1954)*, 5-55; *Wellenreiter (1952)*, 135-143; *Wellenreiter (1953)*, 148-151; *Nagy S. (1952)*, 159-161; *Nagy S. (1953a)*, 114 –117; *Nagy S. (1956)*, 163-169.

¹⁵⁶⁶ Saját becslésünk a közzétett alaprajzok alapján.

ház gödreinek oldalán megfigyelt, egyenes vonalakkal összekötött karólyukak is. Egy további gátló tényezőként könyvelhető el az is, hogy a feltárt jelenségekről és leletanyagukról évtizedeken át sajnos csak egy meglehetősen gyengén illusztrált közlemény állt a kutatás rendelkezésére.¹⁵⁶⁷

Az 1945 és 48 között sulykolt szláv koncepció igazolásának a másik helyszínévé is egy „tanásatás” vált. Ez utóbbi lelőhely esetében már a helynév pontos meghatározása is gondot okoz. A helyi szakmai közvélemény kikindai lelőhelyként tartja számon azt a “szláv földvárat”, amely valójában Tiszahegyes (sz.: Idoš) határában áll. Itt 1947-ben indított ásatást Miodrag Grbić a prágai Niederle-iskola diákja.¹⁵⁶⁸ Célja a cseh régészek által kidolgozott sáncvár-korszak helyi kimutatása volt. Az ásatás leírásából világosan kiderül, hogy a sánc őskori, mivel középkori leletek csak a felső, kevert humuszrétegből kerültek elő, szórványosan. A feltáró mégis következetesen Slovenski gradnak, azaz szláv várnak nevezte a helybeliek által Gradištének és/vagy Đuricin gradnak (= Đurica várának) nevezett lelőhelyet, és e név néha feltűnik későbbi összefoglaló munkákban is.¹⁵⁶⁹

Rajko Veselinović személyében pedig egy olyan, vajdasági származású, de Belgrádban élő kutató is akadt, aki az 1950-es évek elején a belgrádi intézményekben kialakított kutatási módszertant próbálta meg „gazdagítani” az ószerbek római-kori bevándorlását valló elmélet újrafogalmazása által.¹⁵⁷⁰ Fentebb már foglalkoztunk, sőt már korábbi munkáinkban¹⁵⁷¹ is kitértünk a mozsori (sz.: Mošorin) objektumok értelmezéséhez és időrendjéhez kapcsolódó nehézségekkel, így itt csak megállapításainkat foglaljuk össze. Mozsor klasszikus példája annak, amikor egy adott feltárás, csekély kiterjedése miatt sem lehet alkalmas egy általános történeti koncepció alátámasztására. Ne tévesszük egy pillanatra

¹⁵⁶⁷ *Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948), 78-94.*

¹⁵⁶⁸ *Grbić (1950), 113-118; Grbić (1951), 133-138.*

¹⁵⁶⁹ Így emlegeti a lelőhelyet *Girić (1995-96), 139.* Helyszíni bejárás nélkül lehetetlen megállapítani a tiszahégyesi határban álló földvár(ak) topográfiai viszonyait. A falu határában elsőként feltárást vezető Miodrag Grbić *Gradištéként* tartja számon azt a földvárat, amelyet “Slovenski gradnak” (=azaz szláv várnak) nevezett el, a szlávok által épített erődítések hiányában is. (*Grbić (1950), 113-118; Grbić (1951), 133-138.*) Milorad Girić viszont határozott formában két földvárról beszél 1957-es művében, következetesen megkülönböztetve Gradištének, illetve Đuricin gradnak nevezett, két helyszínt. Az első szerinte neolitikus, a második viszont bronzkori és szláv. (*Girić (1957), 219.*) Ezzel szemben viszont Ljubomir Bukvić oly módon vette fel 2000-ben megjelentetett lelőhely-kataszterében a falu határában emelkedő bronzkori földvárat, hogy – Grbić terminológiájának megfelelően – azt Gradištének nevezte (*Bukvić (2000), 118-119.*) A nevezéktani káoszban csak egy dolog tűnik biztosnak a “Slovenski grad” megnevezés bizonyosan nem a falu szerb lakosságától származik, az egy etnikai interpretáció érdekében kidolgozott, mondhatni „tudós” interpretáció.

¹⁵⁷⁰ *Veselinović (1952), 143-158; Veselinović (1953), 5-52.*

¹⁵⁷¹ *Takács M. (1986), 21. old., 242. jegyz.; Takács M. (1991a), 519-520.*

sem szem előtt: Mozsoron összesen 75 négyzetméter került kibontásra,¹⁵⁷² és e felületen a feltáró értelmezése szerint tíz, valójában azonban csak nyolc települési objektum maradványait sikerült dokumentálni. Talán nemcsak a jelen dolgozat szerzője látja úgy, hogy a kibontott adatbázis túl kicsiny volt a hozzá kapcsolt, masszív interpretáció súlyának az elviseléséhez.

Veselinović némi félrekeltezés árán igyekezett új érveket kovácsolni a szerbek szarmata-kori, azaz Kr. u. 1-3. századi jelenléte mellett a dél-bácskai Sajkás-kerületben.¹⁵⁷³ Mintegy ráillesztette az axiomatikus érvényű tényként kezelt római-kori szláv bevándorlás tételét egy új forrástípusra, a régészeti leletanyagra. Az új értelmezés elfogadtatása érdekében második dolgozatához egy olyan előszót is fűzött, amely mintegy programadó módon fogalmazta újra az őshonosság tételét. Didaktikus célzattal íródott soraiból arról értesülhetünk, hogy az adott topográfiai környezetben csak az ósszerbek élhettek, annak következtében, hogy e környezet csak és kizárólag az ő életmódjuknak felelt volna meg.

Az 1953-as, mozsori közlés után 1956-ban érte el az ószerb-koncepció második kicsúcsosodását, egy – egyébiránt belgrádi honosságú – kerámiakutató, Marija Bajalović – Hadži-Pešić (korabeli nevén Birtašević) révén.¹⁵⁷⁴ Ő ugyanis nemcsak, hogy a vajdasági 10-13. századi kézikorongolt edények alapján értekezett a középkori szerb fazekasiparról, hanem az egyik fenékbélyegen még a cirill-betűkkel írott Uroš nevet is kiolvasni vélte. Művében nem találni utalást arra, hogy legcsekélyebb kételyt táplált volna három kérdés vonatkozásában. Az adott szerző számára tehát kérdésként sem fogalmazódott meg az, vajon az általa elemzett fazék készítője ténylegesen szerb volt-e, illetve tudott-e, tudhatott-e egy 12-13. századi fazekas írni.

Több további vajdasági ásatási jelentésben is feltűnik a szláv, illetve az ószerb-elmélet az 1948 utáni másfél évtizedben. Olyan munkákban, ahol a szerzők (vagy egy részük) nemzeti hovatartozása az adott koncepció kényszerű elfogadását sejteti. Így Wellenreiter Pál előbb a gombosi (sz./h.: Bogojovo), avar-kori, majd pedig a mozsori, 10-11. századi sírokat értelmezte az avaroszláv-szemlélet jegyében.¹⁵⁷⁵ Egy további példaként egy észak-bácskai lelőhelyre kell utalnunk. Szabadka (sz./h.: Subotica) határában az ún. Hinga-halom területén

¹⁵⁷² A feltárás alaptérképei alapján kiszámolt érték

¹⁵⁷³ E tényre Nagy Sándor szíves szóbeli közlésével hívta fel figyelmünket 1985-ben, amiért így több évtized távlatából is köszönetet szeretnénk mondani. A félrekeltezés következményeire már két korábbi munkánkban is utaltunk: *Takács M. (1986)*, 21. old., 242. jegyz.; *Takács M. (1991a)*, 519-520.

¹⁵⁷⁴ *Bajalović – Hadži-Pešić (1956)*, 159-162.

¹⁵⁷⁵ *Wellenreiter (1952)*, 135-143; *Wellenreiter (1953)*, 148-151; *Wellenreiter (1960)*, 176-185. *Wellenreiter (1961a)*, 283-285.

1948-ban folyt ásatás Olga Šafarik és a szerb szakirodalomban Mirko Šulmanként szereplő Schulmann Imre vezetésével. E feltárás közleménye¹⁵⁷⁶ kétarcú. Pozitívuma, hogy igen részletes leírást ad a sírokról és a bennük lelt ékszerekről, viseleti tárgyakról. Másrészt azonban e közleményben megtalálható az észak-bácskai táj egy igencsak tendenciózusan megírt történelme is. Az események részletezése során azonban "nem illett" utalni arra, hogy a Hinga-halmon tulajdonképpen egy, az 1941-es erődépítések által részben elhordott templom körüli temető részlete került elő! Egy olyan templom területén, amely – az idevonatkozó írott források alapján – katolikus templomként értelmezhető.

A vázolt szemléletbeli egyoldalúság ellenére pozitív eredmény is mindenképp kiemelendő: az 1950-es években indult meg több jelentős leletfeltárás és -feldolgozás. Sőt, a munkálatok egy része – meglehetősen sajátos módon – éppen az ószerb-elmélet egyeduralma folytán indulhatott meg. Hiszen a szerémségi Jakovo határában, a Kormadin nevű halmon azért indulhatott meg a feltárás 1956-ban, mert a lelőhelyet 1902-ben szláv temetőként határozták meg.¹⁵⁷⁷ A temető ásatását vezető, és alább még számos alkalommal említendő Danica Dimitrijević szakmai hozzáértését dicséri, hogy a lelőhely a gepida anyagi kultúra egyik legfontosabb szerémségi emlékévé vált.¹⁵⁷⁸

A fentiekben csak röviden összefoglalt, interpretációs helyzetképen az is mindenképp javít, hogy e korszakban, 1964-ben, a Vajdaságban is jelent meg olyan munka a középkor-régészet tárgykörében, amely igenis túl tudott lépni az adott korban betartandónak tekintett interpretációs kereteken egy objektívebb és ez által szakszerűbb elemzési mód alkalmazása által. E kategóriába egy, küllemére nézve igencsak szerény művet, a berkasovói későantik díszsisakok monografikus igényű feldolgozását kell sorolnunk.¹⁵⁷⁹ A nemzetközi kutatás e művet szerény minőségű illusztrációs anyaga alapján szokta megítélni, tévesen! Marija Manojlović-Marjanski munkáját sokkal inkább minősítette az, hogy el tudott szakadni a korszellemtől, és e 4-5. századi sisakok ürügyén nem hozta szóba a szláv etnogenezisről szóló elméleteket.

A vázolt – összességében nem túl pozitív – összkép csak az 1950-es és 60-as évek fordulóján kezdett lassan átalakulni. A változás első jeleként a kérdésfeltevések többsége ekkor már nem az etnicitásra, hanem a tárgytipológiára és a temetési rítusra irányult. Az aradáci/aradkai (sz.: Aradac) korai avar temető elemzésének 1959-es megjelentetése

¹⁵⁷⁶ Šafarik – Šulman (1954), 5-55.

¹⁵⁷⁷ Dimitrijević, D. (1960), 5.

¹⁵⁷⁸ Dimitrijević, D. (1960), 5-50.

¹⁵⁷⁹ Manojlović-Marjanski (1964).

tekinthető egy sajátos határpontnak.¹⁵⁸⁰ Az aradáci temető feldolgozója, Nagy Sándor az új elemzési súlypontot is kijelölte, legalábbis önmaga számára. A lelettipológia és a temetési rítus sajátosságainak a bemutatására irányuló törekvés jellemzi a korszak legrészletesebb avar temető-feldolgozását. Az óverbászi (szer: Vrbas)¹⁵⁸¹ sírmezőt elemző Nagy Sándor számára szélesebb horizontú vizsgálatok lehetőségét az nyitotta meg, hogy az 1960-as évek végére már nem kellett a régebbi időkhez hasonló mértékben igazodnia az avaroszláv-elméletéhez.¹⁵⁸² Az óverbászi temető közleményében így csak egy helyen, az értékelő részben utal a szlávokra, magát a leletanyagot viszont az avar temetők esetében szokásos kérdésfelvetések kontextusában vizsgálja. Tette ezt annak ellenére is, hogy a verbászi temetőnek már 1968-ban megjelent az antropológiai elemzése, amelyben az eltemetetteket Srboľjub Živanović teljes egyértelműséggel szlávnak határozta meg.¹⁵⁸³ Az óverbászi temető esetében a szláv vonatkozások kiemelése a későbbiekben is csak marginális jelentőségű maradt, egészen az 1990-es évekig. Annak ellenére, hogy ez volt a bácskai régió egyetlen olyan, avar-kori sírmezője, amelyből egy u. n. ujjas fibula utánzata, a szaksajtóban gyakran álfibulának nevezett tárgy is napvilágra került.¹⁵⁸⁴ Egy olyan tárgytípus tehát, amely – Joachim Werner 1950-es elemzése nyomán¹⁵⁸⁵ – hosszú évtizedeken át a szláv régészet egyik vezérleletének számított.

Az 1960-as évek közepe után a vajdasági régészetben megváltozott a feltárások pénzelésének a módja. Szerbiához hasonlóan, a vajdasági régészetben is beköszöntött a vaskapui leletmentések kora. Kevéssé közismert, így ezzel kezdjük a korszak tárgyalását: vajdasági régészek is részt vettek a vaskapui leletmentő projektumban. Egy vajdasági lelőhely: az Ópalánka (sz.: Stara Palanka) határában álló, Duna-balparti ellenerőd belekerült az elárasztás vonalába, így ennek feltárása is megtörtént, rohammunkában.¹⁵⁸⁶ A feltáró Danica Dimitrijević a római és kora bizánci rétegekre koncentrált ugyan, de népvándorlás-kor iránti érdeklődését így sem tudta megtagadni. Különösen az után, hogy az erőd pusztulási rétegében egy avar sír is napvilágra került, mellékleteként egy bütykös oldalú edénnyel.¹⁵⁸⁷ Szintén összefüggött a vízierőmű-programmal a kevei (sz.: Kovin) várban folytatott

¹⁵⁸⁰ Nagy S. (1959), 187-268. A fontosabb eredmények francia nyelvű összefoglalása: Nagy S. (1973).

¹⁵⁸¹ Nagy S. (1971), 187-268. A fontosabb eredmények francia nyelvű összefoglalása: Nagy S. (1972), 111-123.

¹⁵⁸² E tényről maga Nagy Sándor beszélt a dolgozat írójának 1983-ban, a Čortanovciban lelt cserépbográcsok értelmezése kapcsán.

¹⁵⁸³ Živanović (1966-1968), 135, 144.

¹⁵⁸⁴ Nagy S. (1971), 214, 35. tábla 13.

¹⁵⁸⁵ Werner (1950), 150-172.

¹⁵⁸⁶ Dimitrijević, D. (1984), 29-62.

¹⁵⁸⁷ Dimitrijević, D. (1984), 46. old., 7. kép.

leletmentés 1968-ban, illetve 1986-ban Predrag Medović, valamint Olga Brukner, illetve Marko Vuksan vezetésével, e munkálatok feldolgozása azonban nem jutott túl az éves jelentések összeállításán.¹⁵⁸⁸

Az 1960-as évek közepén a vajdasági középkor-régészettel szembeni elvárások átalakulása általános szinten az ország központi pártirányításában beállott változásokra vezethető vissza. Az átalakulások hátterében jól kitapintható a pártvezetésen belül zajló hatalmi harc, a teljhatalomra törő Aleksandar Ranković 1966-os bukására. Ennek következtében indulhatott meg a föderációt lazító alkotmány-kiegészítések meghozatala, valamint a titói Jugoszlávia egészének nyugati irányú nyitása is. Konkrét szinten pedig a vajdasági népvándorlás-kori régészet elemzési súlypontjainak az átalakulása azzal függött össze, hogy Jovan Kovačević és Danica Dimitrijević felülbírálták az avar temetők szláv értelmezését. A kritika belgrádi, illetve zimonyi honossága miatt pedig a tartományi fővárosban, Újvidéken élő szerb régészek az új megközelítést egy túlon túl belgrádi, azaz a világ felé egyre jobban megnyíló szövetségi fővárosból érkező "túlásnak" is érezhették, így a korszak egészének a mellőzésével is válaszolhattak rá.

A szakmai közvéleménye két kutató közül Jovan Kovačević teljesítményét szokta jobban ismerni, különösen a Vajdaság, illetve Szerbia határán kívül. Nemcsak a nők iránti kötelező udvariasság mondatja velünk: e megközelítés bizonyosan téves. Írott feljegyzések hiányában nehéz végleges ítéletet alkotni, mégis joggal sejthető, kezdetben, azaz az 1960-as évek elején inkább a zimonyi (sz.: Zemun) illetőségű Danica Dimitrijević lehetett az, aki az avar leletek értékelésében a közép-kelet-európai (értsd: Kárpát-medencei) szempontrendszerrel előbb igyekezett meghonosítani. Danica Dimitrijević csekély mértékű ismertségéhez sajnos egy objektív körülmény is hozzájárul: legfontosabb összefoglalásait rendre szerb nyelven tette közzé, olyan gyűjteményes kötetekben, illetve periodikákban, amelyeket igen nehéz fellelni, még a jól ellátott könyvtárak egy részében is.¹⁵⁸⁹

Jovan Kovačević személyéről fentebb, dolgozatunk szerbiai fejezetében már szóltunk. Itt csak a vajdasági leleteket érintő elemzéseire térünk ki. Kovačević avar (és nem avaroszláv) megközelítésben elemezte az Avar Kaganátus katonai határvédelmének emlékeit Belgrád környékén.¹⁵⁹⁰ E szellemben jelentetett meg előzetes közlést a Péterréve (sz.: Bačko Petrovo Selo) határában feltárt avar-kori sírmezőről.¹⁵⁹¹ A vázolt szemlélet betetőzéseként született meg két összefoglalás: Jovan Kovačevićnek az Avar Kaganátusról szóló, 1977-ben

¹⁵⁸⁸ Brukner – Medović (1968), 184-188; Vuksan (1989), 117-123; Vuksan (1997), 175-184.

¹⁵⁸⁹ Dimitrijević, D. (1969), 85-94; Dimitrijević, D. (1975), 68-96, stb.

¹⁵⁹⁰ Kovačević, J. (1973), 49-56.

megjelentetett monográfiája,¹⁵⁹² illetve a szerb történelemről 1981-ben megjelentetett reprezentatív összefoglalás koraközépkori fejezete is.¹⁵⁹³ E munkában Jovan Kovačević a 9. századra keltezte a Kárpát-medencébe irányuló déli szláv betelepedést, külön kiemelve, hogy – néhány szórvány kivételével – a jelzett időpont előtt csak a Dél-Bánátban számolhatunk e népcsoporttal.

Jovan Kovačevićet oly mértékű szakmai nimbusz övezte a szerb régészetben, hogy évtizedeken át senki sem szállt szembe a niederlei avaroszláv koncepció általa kifejtett bírálatával. Ez azonban korántsem jelentett elfogadást! Erről tanúskodik a kishegyesi (sz.: Mali Idoš) avar temetőrészlet közleménye.¹⁵⁹⁴ A kibontott sírokat ugyanis 1976-ban az avaroszláv koncepció jegyében elemezte feltárójuk, Petar Pop-Lazić, a belgrádi székhelyű *Istorijski Muzej Srbije* (=Szerbiai Történeti Múzeum) munkatársa. Egy szóval sem utalva arra, hogy e koncepciót a szerb népvándorlás-kutatás legjelentősebb alakja alapos kritikában részesítette.

Az 1960-as évektől tehát a vajdasági középkor-régészetben is egy olyan korszak következett, amikor „külső tényezők” (értse: a nagypolitika) kevésbé direkt módon szóltak bele kutatási kérdésekbe. E sajátos szabadság minden kétségen felül pozitív hatást fejtett ki tudományágunkra, a pozitív hatás mértékét azonban igencsak csökkentette az anyagi támogatás egyre kisebb, és rendszertelenebb volta. Összességében kimondható az, hogy az 1960-as évek közepe után látványosan lecsökkent a középkor iránti érdeklődés, és középkori örökség mentését célzó feltárások még az előző időszaknál is ritkábban indultak. A kutatás anyagi háttérének szűkülésére visszavezethető külső okon kívül, volt e folyamatnak egy belső oka is. Fentebb már utaltunk egy írott formában csak kivételes esetben regisztrálható nézőpontra a régészeti kutatás „illetékességének” a felső határáról. Így is azonban pontosan érzékelhető az 1960-as és ‘80-as évek közötti korszak vajdasági régészeti kutatásában az, hogy a szakma művelőinek többsége meggyőződéssel vallotta: a “komoly régészet” felső határa a római kor vége. E szemléletet tükrözi a kutatásra fordított pénzösszegek elosztása. Az tehát, hogy a komolyabb anyagi háttérrel, és/vagy nemzetközi együttműködéssel folyó elemzések mind az ős-, illetve római-kori lelőhelyeken kibontott leletanyag értelmezése érdekében folytak.

Az anyagi háttér csökkenését a középkor-régészet iránt érdeklődő, vajdasági kutatók vagy a fentebb már utalt nemzetközi projektumokban való részvétellel, vagy nagyobb méretű,

---

¹⁵⁹¹ Kovačević, J. (1972a), 65-72.

¹⁵⁹² Kovačević, J. (1977).

¹⁵⁹³ Kovačević, J. (1981), 109-124.

és a nemzetközi szaközönség részvétele miatt jobban pénzelt konferenciák szervezésével vagy pedig a megbolygatott lelőhelyek leletmentéseinek tudományos programmá emelése által igyekeztek kivédeni. Csak kivételes esetben került or önálló, nagyobb lélegzetű projektum kivitelezésére. A felsorolt kutatási stratégiákat egy-egy példával szeretnénk szemléltetni.

Vajdasági viszonylatban két helyen Sirmiumban¹⁵⁹⁵ és a Herkóca/Herkőce (sz./h.: Hrtkovci) határában álló, Gomolava nevű tell területén¹⁵⁹⁶ folyt nemzetközi ásatás az adott időszakban. Maradjunk a kevésbé ismert Gomolavánál. A tell feltárása során nemcsak az egymásra rétegződött őskori települések számos objektumát sikerült kibontani, hanem a középkori Gomol falu¹⁵⁹⁷ templom körüli temetőjének csekély nyomait is.¹⁵⁹⁸ A középkor vonatkozásában e feltárás sajnos azért nem hozhatott jobb eredményeket, mert a templom a dombnak azon a részén volt, amelyet a Száva folyó elmosott. A feltárásokat vezető szerb régészek számára e hiány nem jelentett túl nagy gondot. A munkálatokat gyakorlati szinten vezető, és az egyes őskori problémákról nagy alaposággal megnyilatkozó Jelka Petrović számára még az 1980-as évek elején is a középkor csak egy, minél gyorsabban eltávolítandó „beszüremkedés” (szerbül: *infiltracija*¹⁵⁹⁹) maradt.

Konferenciák esetében a különböző évfordulók jelenthettek alapot vagy – egyes esetekben – ürügyet. Az adott évfordulók ünneplésére szervezett konferenciák között különlegesen fontos helyet foglal el az 1976-ban, a Matica Srpska alapításának 150-ik évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia a '*Problemi Seobe Naroda*' (=A népvándorlás problémái). E konferencia ugyanis, mivel már címében is hangsúlyosan a Kárpát-medence meghatározást viselte a vajdasági régészet “közép-európai nyitásának” talán legszebb, de mindenképp folytatás nélkül maradt példája.¹⁶⁰⁰ Történt mindez egy olyan szervezet évfordulós ünneplésén, amelynek köréhez tartozó kutatók másfél évszázadon át nem a közép-európai, hanem az összsláv, illetve az ószerb gyökereket feltárását tartották fontosnak.

A dunacsébi (sz.: Čelarevo, ném.: Tschib) temető feldolgozásának a menetén mutatható be a legjobban az, hogyan vált tudományos programmá, majd pedig értelmezési dilemmává egy leletmentés. A dunacsébi temető – és így természetesen a nagy érdeklődést kiváltó, másodlagosan(!) rákarcolt menorával díszített téglatöredékek is – a helyi téglagyár

¹⁵⁹⁴ Pop-Lazić (1976), 67-82.

¹⁵⁹⁵ E munkálatok összefoglaló értékelése: Milošević, P. (2001).

¹⁵⁹⁶ Az itt folyó ásatás középkori eredményeit összefoglalta: Nagy (1965), 247-250; Veselinović (1957), 27-38; Petrović, J. (1984), 59-63; Stanojev (1982), 71; Bunardžić (1988), 87-92.

¹⁵⁹⁷ Csánki (1890-1913), 2. kötet 245.

¹⁵⁹⁸ Az ásatássorozat középkori eredményeit összefoglalta: Nagy S. (1965), 247-250; Veselinović (1957), 27-38; Petrović, J. (1984), 59-63; Stanojev (1982a), 71; Bunardžić (1988), 87-92.

¹⁵⁹⁹ lásd az 1380-as jegyzetet.

agyagkitermelésében az 1970-es és 80-as évek fordulóján kerültek napvilágra, a sírok bolygatása által, illetve – a későbbiekben – a bolygatás hírére bekövetkező leletmentés során.¹⁶⁰¹ A menoradíszes téglatöredékek indukálta kérdések megoldását egy olyan konferencia lett volna hivatott megoldani, amelyet Jovan Kovačević szervezett meg, 1982-ben, szinte mondani sem kell: Belgrádban.¹⁶⁰² Az értelmezésre vállalkozó kutatók többsége a temető egyedi jellegét emelte ki. Azt tehát, hogy nehezen egyeztethető a menorával és más zsidó szimbólumokkal ellátott tetőfedő cserepek napvilágra kerülése a jellegzetesen későavar sírmellékeltekkel: cserépedényekkel, lószerszámokkal, sőt disznócsontokkal elföldelt halottak sírjában.

Egy antropológiai elemzés gondoskodott arról, hogy a temető értelmezése még bonyolultabbá váljon. A szakirodalomban kevés visszhangot váltott ki Srboľjub Živanović antropológiai elemzése, amelyben a kibontott vázak egy részének mongoloid jellegzetességeire utalt.¹⁶⁰³ Živanović nevét a közép-európai avarkutatás nem e közlemény, hanem egy további, szintén csak nagy nehézségek árán interpretálható adat kapcsán ismerte meg. Annak kapcsán, hogy Živanović a 244-244A. számú, kettős sír egyik vázán tapasztalt, viszonylag ritka fejlődési rendellenesség keltezését próbálta meg a 14-es atomsúlyú szénizotóp lemérése alapján pontosítani. A londoni *British Museum*ban elvégzett mérés eredményeként megállapított, irreálisan kései keltezés (969 ± 69 bp vagy *ad 981*) azonban csak a kétkedőket tudta megerősíteni. Azon, nemcsak délkelet-európai honosságú kollégák népes táborát, akik a radiokarbon-keltezés használatát a középkor vonatkozásában elvi okokból elutasítják.¹⁶⁰⁴ Egy körülményt érdemes még itt rögzíteni. A dunacsébi 244-244A. számú, kettős sír gyermekvázának radiokarbon-keltezése oly módon vált az avar-kor régészeti kutatásának a részévé, hogy nem maga a kutató által megjelentetett jelentésre,¹⁶⁰⁵ hanem R. Bunardžić rövid utalására szokás hivatkozni.¹⁶⁰⁶ Živanović rövid közleményének a mellőzése

---

¹⁶⁰⁰ Dimitrijević – Kovačević – Vinski (szerk.) (1978).

¹⁶⁰¹ Bunardžić (1978-1979), 33-67; Bunardžić (1980); Bunardžić (1985).

¹⁶⁰² Kovačević et alii (szerk.) (1983).

¹⁶⁰³ Živanović (1972 – 1973), 153 – 165.

¹⁶⁰⁴ Határozottan kétségbe vonta a dunacsébi radiokarbon-keltezés hitelét Jovan Kovačević: *Kovačević et alii (szerk.) (1983)*, 36. A kutatás egészére jellemző egy olyan alapállás, amelyet a steppe régészetét átfogó szinten elemző Bálint Csanád képvisel: *Bálint (1989)*, 186. Ő ugyanis csupán annyi kommentárral idézte a vizsgálat eredményeként kapott dátumot, hogy annak irreális voltát emelte ki.

¹⁶⁰⁵ Živanović (1974 – 1978), 19 – 20.

¹⁶⁰⁶ Bunardžić (1978-1979), 52, 48. jegyz.

azért rossz, mert e szövegben szerepel: a dunacsébi minta mérési adata kalibrálatlan, így bizonyosan a reálisnál későbbi időpontot jelöl.¹⁶⁰⁷

A kronológiai vita azonban a dunacsébi temető értelmezésének mintegy a mellékága maradt, a kutatás a bekarcolt menorával díszített tetőcserép-töredékek tényére igyekezett választ találni. E vitát akkor látjuk át a maga teljességében, ha két további tény is figyelembe vesszünk. Első helyen azt, hogy a vita sokat vesztett hevéből az 1990 utáni időszakban. A manapság ténykedő vajdasági és szerbiai régészek jószerivel már csak egy nehezen értelmezhető kuriózumként utalnak a dunacsébi menorás „téglákra”, tegyük hozzá: egyre ritkábban. Második helyen pedig azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a téglák – pontosabban tetőcserép-töredékek – felületére másodlagosan, már a törésfelületek figyelembe vételével karcolták fel a menorákat és a judaizmus más szimbólumait.¹⁶⁰⁸ E körülmény eleve nem támogatja az ábrák római kori bekarcolásának az elméletét. Az is tény, hogy a dunacsébi lelőhelyen nem állt a római korban ellenerőd, így a téglatöredékeket is 8-20 kilométeres távolságból kellett idehozni a környék három római kori lelőhelyének egyikéről. Sőt, menoradíszes téglatöredékekre nincs példa a dunacsébi temető környezetének egyetlen római kori lelőhelyén sem, sem a Duna északi, bal partján elterülő Onagrinum (mai nevén: Begecs/Begeč – Kuva) ellenerődjében,¹⁶⁰⁹ sem pedig a folyam déli, tehát szerémségi partján egykor álló, cucciumi (Újlak/Ilok) vagy bononiai¹⁶¹⁰ (Bánmonostora/Banoštor) őrtorony romjai között. Így egészen egyszerűen megalapozatlan Fodor István és az őt szerzők azon feltételezése,¹⁶¹¹ hogy a dunacsébi temető későavar közössége csak másodlagosan használta volna fel a menorás téglákat, azaz önmaga számára értelmezhetetlen bekarcolásokkal ellátott tégladarabokat gyűjtött volna egy közeli római kiserőd törmelékrétegében vagy sírjaiban. Annak érdekében, hogy ezeket – az önmaga számára értelmezhetetlen – töredékeket hozzátartozói sírjának a földjébe dobja.

Az elmondottakat összegezve: felfogásunk szerint nem érdemes kétségbe vonni a dunacsébi temető egyedi voltát, sem a leletek többségének kazár értelmezése, sem pedig a téglatöredékek bekarcolt ábráinak átkeltezése által. Az adott leletegyüttes egyedisége ugyanis éppen abból következik, hogy egy jellegzetesen kései avar temető leletanyagában sajátos bekarcolt ábrákkal ellátott téglatöredékek tűnnek fel. A menorák és más, a judaizmus alapján

¹⁶⁰⁷ Živanović (1974 – 1978), 20.

¹⁶⁰⁸ Kovačević et alii (szerk.) (1983), 15, 19. (Đ. Bošković, J. Kovačević hozzászólása).

¹⁶⁰⁹ Dautova-Ruševljan (1972-1973), 141-152; Brukner, O. (1990), 200. Az onagrinumi erőd és a duncsébi téglák közötti kapcsolatlehetőségéről lásd: Kovačević et alii (szerk.) (1983), 12-13. (R. Bunardžić hozzászólása).

¹⁶¹⁰ E lelőhely legfontosabb jellemzőit, alapirodalmát összefoglalta: Jovanović, A. (1997), 138.

értelmezhető ábrák miatt a dunacsébi közösség minden bizonnyal a judaizmussal ismerked(het)ett valami módon. A dunacsébi temető tehát egy egyedi jellegű térítési kísérlet sajátos lenyomata. Egyediségét nem a judaizmus felvételének a kísérlete jelenti – a zsidó vallás e korban még prozelita (azaz térítő) tevékenységet is folytatott, amint ezt a kazár kagáni udvarban folytatott térítés is tanúsítja.¹⁶¹² Az egyediség abban rejlik, hogy ez esetben nem egy adott terület urának (fejedelmének, kánjának, kagánjának, királyának) a megtérítésére történt kísérlet, hanem egy adott monoteista vallás, „alulról” a közrendűek irányából történt terjesztésére.

A teljesség kedvéért kell itt megemlíteni, hogy a hétágú gyertyatartó, azaz a menorá a kereszténységben is elterjedt szimbólum volt, egészen az 1200-as évekig, így használata számos nyugat-európai országban kimutatható, templomi gyertyatartóként.¹⁶¹³ Így, pusztán ezen egy szimbólum alapján még a duncsébi bekarcolások keresztény értelmezése is felvethető lenne. A téglára bekarcolt más ábrák: az *etrog*, a *sofár* és a *lullav* (azaz a citrom, pálmaág és kostülok) miatt azonban nem érdemes arra gondolni, hogy a duncsébi közösség esetleg a kereszténységgel került volna kapcsolatba. Ugyanerre utal(hat) az is, hogy a téglákon Ezra Fleischer, Scheiber Sándor, illetve Eugen Verber héber írásjeleket is felfedezni vélt.¹⁶¹⁴

A szerb középkor-régészet 1980-as évek eleji állapotát azonban nem csupán a tudományos szintű Dunacséb-vita, hanem a menorák értelmezése ügyében napvilágot látott, féltudományos munkákra adott reakciók is visszatükrözik. Az első, valóban tudományos igényű magyarázatok megszületésével majdnem párhuzamosan – a posztitóista Jugoszlávia egyik sajtóságaként – a belgrádi bulvársajtó, majd pedig egy regényíró is élénk érdeklődést kezdett tanúsítani a dunacsébi temető iránt. E tényről, és Milorad Pavić 1984-ben megjelentetett, Kazár szótáráról¹⁶¹⁵ fentebb, a célkitűzések taglalásánál már szóltunk. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy az 1980-as évek közepe után a szerb közegben Milorad Pavić kazár értelmezése vált általánosan ismertté. Feltehetően annak következtében is, hogy a 'Kazár szótár' a belgrádi értelmiségi körökben az 1980-as évek közepén divatregény lett, a menorás téglákat bemutatni hivatott két kiállítás katalógusa pedig csak a szakma szűk köreibben vált

¹⁶¹¹ Fodor I. (2006), 105; Petrik (2008), 73.

¹⁶¹² Pletněva (1978), 126-130.

¹⁶¹³ A nyugati keresztény területekről származó példákat összegyűjtötte: Zarnecki (1972), 128-129. A felsoroltak közül egyetlen egy példát emelünk ki, a 11. század elejére keltezett, essení, monumentális gyertyatartót: Lasko (1972), 115-117, 6. ábra.

¹⁶¹⁴ Kovačević et alii (szerk.) (1983), 10, 14, 15 (A. Fleischer, Scheiber S. illetve E. Verber hozzászólása).

¹⁶¹⁵ Pavić (1987).

ismertté. A kazár értelmezés lényegét Milorad Pavić „szótárregényének” Dunacséb-címszava tartalmazza. Mondani sem kell, a regény szerzője nem törekedett arra, hogy kijelentését tudományos igényű okfejtéssel alátámassza.¹⁶¹⁶ Tegyük hozzá azonnal: Pavićnak, irodalmárként ez nem is lehetett feladata.

Visszatérve a régészethez: a fentebb vázolt eredmények után kissé ünneprontóan hat, mégis meg kell ismételnünk: a Vajdaságban háttérbe szorult az 1960-as évek közepe és az 1980-as vége között a nemzetközi együttműködésekbe, évfordulós konferenciákba vagy különleges leleteket „produkáló” leletmentések sorába nem illeszthető, tehát az úgymond „saját” kutatási témák vizsgálata. Az egyetlen Bácska kivételével, ahol két ilyen, nagyobb lélegzetű projektum megvalósítása is folyt. A bácskai középkort kutató régészek igencsak tudatában voltak annak, hogy az adott tájegység régészetének egyik védjegyét az úgy nevezett római sáncok jelentik.¹⁶¹⁷ Így Nagy Sándor részletesen bejárta nyomvonalukat 1960-as években, és több helyszínen és alkalommal próbafeltárás is folyt koruk megállapítására.¹⁶¹⁸ A feltárási helyszínek közül a Doroszló (szer.: Doroslovo) – Pusztaszentgyházi-erdei a legjelentősebb, mert itt a Nagysánc építésének időrendjéhez sikerült értékes adatokat gyűjteni. A másik bácskai, hosszabb távú projektum az északkelet-bácskai régióban folyt Szekeres László vezetésével, a térség középkori településtörténetének tisztázására. Így, az általános pangás ellenére, a szabadkai múzeum gyűjtőterületén éppen az 1960-as évek közepe után nőtt meg a feltárt, avar-, illetve 10-11. századi sírmezők, vagy java középkori templomromok és templom körüli temetők száma.¹⁶¹⁹

A Vajdaság más régióira a fentebb vázoltakkal egy éppen ellentétes folyamat, a kutatások számának a drasztikus csökkenése tapasztalható. Az érdektelenség mögött feltehetően nemcsak az ásatásokra fordítható pénzösszegek megkurtításának, hanem az „őszerb” szemlélet háttérbe szorulásának is a következménye lehetett. Bármilyen állt is a háttérben, a következmény egyértelmű: a vajdasági régiók többségében a középkor-régészet mintegy kikerült a régészeti kutatás szemhatárából. Szabadka környéke kivételével csak

¹⁶¹⁶ Kijelentésünk alátámasztására szó szerint idézzük a „Kazár szótár” Dunacséb-címszavának ide vonatkozó sorait. A címszó szerint: *“A Dunacsében feltárt sírokról a magyarok azt szeretnék kideríteni, hogy oda magyarok vagy avarok temetkeztek, a zsidók, hogy zsidók, a muzulmánok, hogy mongolok – senki sem óhajtja őket kazároknak tudni. Pedig elsősorban azok...”* (Pavić (1987), 34.) A Duncséb-címszó keletkezését a „Kazár szótár” írója a regény kerettörténetébe illesztette bele, a posztmodern irodalomra jellemző, többszörös utalásrendszerrel. A címszóba foglalt, felvilágosító utalás szerint az ott olvasható kijelentések az egyik képzelt főszereplő, dr. Isajlo Suk újvidéki régész (Pavić (1987), 56-67.) – mondani sem kell: fiktív — kéziratosságot egyik jegyzetén alapulnának.

¹⁶¹⁷ Wellenreiter (1961b), 51-58; Szekeres (1986b), 144-153.

¹⁶¹⁸ Nagy S. (1966-1968), 103-108.

néhány, a középkor iránt elhivatottságot érző szakember indított kifejezetten a korszak jobb megismerését célzó ásatást, az 1960-as évek vége és az 1980-as évek vége közötti időszakban. A középkor-régészeti feltárások és terepbejárások többségét – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – Nagy Sándor, Szekeres László és/vagy Ricz Péter szervezte és vezette – egyetlen téma, a szerb pravoszláv kolostorok kutatása kivételével. Nemzeti hovatartozásuk miatt a vajdasági középkor-régészet egy sajátos magyar színezetet kapott az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége közötti időszakban.

A középkori feltárások négyféle helyszínen folyhattak a Vajdaságban az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége közötti időszakban: vagy egy-egy bolygatás révén napvilágra került, koraközépkori, soros temetőben, vagy egy-egy szintén megbolygatott romtemplom körüli temetőben, vagy egy-egy várrombban, vagy pedig – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – egy-egy álló pravoszláv kolostor területén. A feltárandó objektum típusa egyben időrendi meghatározottságot is jelentett. A soros temetők közül nemcsak 10-11. századiak kerültek feltárássra, hanem avar koriak is. A bolygatás révén napvilágra kerülő templomalapok és temetőik esetében a magyar államalapítás, azaz az első és második évezred fordulója jelenti az alsó időhatárt. A várrombok java- vagy késő középkoriak. A pravoszláv monostorok építéstörténete pedig a 14-15. századdal, azaz szerbség magyarországi bevándorlásának az első hullámaival indult. A kronológiai megköötöttségeken túl a négy feltárástípus helyszíne földrajzilag is különböző volt. A templom- és temetőfeltárások többsége a már említett, észak-bácskai, valamint egyes észak-bánati helyszíneken folyt. Java középkori várrombok kutatása az esetek túlnyomót többségében a Szerémségben indult, a pravoszláv templomok vizsgálatának a helyszíne is a Szerémség, vagy a Dél-Bánát volt.

A középkor-régészet vonatkozásában nem oldotta a fentebb vázolt behatárolt szemléletet az sem, hogy az 1970-es és 80-as években már vajdasági viszonylatban is megindultak az infrastrukturális beruházásokhoz kapcsolódó leletmentések. Ezek kivitelezésében ugyanis egy sajátos szelektív szemlélet érvényesült. A korábbi korok iránt érdeklődő régészek ugyanis a középkort az estek jelentős részében nem tartották feltárássra érdemes korszaknak. Két példa: az E75-ös autópálya Duna-hídjának építése során, a szerémségi hídlábnál, Beška falu határában, a Kalakača nevű helyszínen nagy alapossággal történt meg egy vaskori település kibontása, és a feltárási eredmények monografikus feldolgozása is megtörtént.¹⁶²⁰ Csak egy rövid utalásból¹⁶²¹ értesülhetünk viszont arról, hogy ugyanitt egy

¹⁶¹⁹ Szekeres (1971b); Szekeres (1977), 9–28; Szekeres (1983); Szekeres (1986a).

¹⁶²⁰ Medović (1988).

¹⁶²¹ Medović (1971), 28.

középkori település objektumai is napvilágra kerültek. Továbbá, az újvidéki Szabadság-híd építése során, szintén a szerémségi hídlábnál is előkerültek Árpád-kori leletek, köztük bográcsperemek is, itt sem került sor azonban feltárássra, csak a leletek összegyűjtésére.¹⁶²² Csak egyetlen helyszínen indult az 1980-as évek elején kifejezetten középkori temető megmentése érdekében leletmentés, Szabadkán, a Nitrogéngyár építésénél (sz.: Subotica – Azotara). Szinte mondani sem kell, e munkálatokat Szekeres László és Ricz Péter vezette.¹⁶²³

Tekintsük át az egyes kutatásokat régiók szerinti bontásban is. A bácskai, középkor-régészeti feltárást Nagy Sándor, Szekeres László és/vagy Ricz Péter szervezte és vezette. E három kutató munkásságának teljes mértékű megismerését sajnos akadályozza a feltárások nagy jóindulattal is csak részlegesnek minősíthető közöltsége. Az avar temetők többségéről csak egy-egy éves jelentés, illetve kataszter-címszó jelent meg.¹⁶²⁴ A 10-15. századi temetőfeltárássokról pedig Nebojša Stanojev jelentetett meg 1989-ben egy leletkatalógust, részint Nagy Sándor adatgyűjtése alapján.¹⁶²⁵ Csak az észak-bácskai terepbejárások eredményei jobban ismertek: ezekről ugyanis Szekeres László több adattárban és egy rövid, de monografikus igényű feldolgozásban is megemlékezett.¹⁶²⁶

Szekeres László tudományos munkásságát nemcsak az egyes lelőhelyek értékelő elemzése töltötte ki, hanem az összefoglaló elemzések készítése is.¹⁶²⁷ Nevéhez fűződik továbbá az észak-bácskai régió java középkori településtörténetének integrált, tehát az összes forráscsoport tanulságára támaszkodó feldolgozása.¹⁶²⁸ A vajdasági szerb régészetben visszhangtalan maradt az, ahogyan Szekeres László a régészeti-topográfiai bejárások adatait felvette, elemezte, és az írott adatokkal egybevetette. Pedig kutatási eredményei rövidített formában szerb nyelven is megjelentek (igaz egy macedóniai kiadású periodikában).¹⁶²⁹ Szekeres László munkásságának felemás ismertsége következtében válik igazán fontossá egy megállapítás. A bácskai tájegység földrajzi leírása során Branislav Bukurov szerb nyelven értekezett arról, hogy "a középkorban, nagyjából a török hódítás előtt, a Bácskában körülbelül 500 kisebb vagy nagyobb település létezett, főként magyar lakossággal".¹⁶³⁰

¹⁶²² Stančić (1987), 29. Takács (2002h), 63, 65.

¹⁶²³ A kibontott, két(!) 10-11. századi temető közleménye: Szekeres – Szekeres (1996).

¹⁶²⁴ Ricz (2002b), 29; Ricz (2002c), 30; Ricz (2002d), 328.

¹⁶²⁵ Stanojev (1989).

¹⁶²⁶ Szekeres (1971b); Szekeres (1977), 9–28; Szekeres (1983); Szekeres (1986a).

¹⁶²⁷ Szekeres (1980); Szekeres (1981); Szekeres (1985).

¹⁶²⁸ Szekeres (1983).

¹⁶²⁹ Szekeres (1977), 11-12.

¹⁶³⁰ Bukurov (1978). 26. old. Eredetiben: "U srednjem veku, nekako pre dolaska Turaka, Bačka je imala oko 500 manjih ili većih naselja, koja su bila naseljena najviše mađarskim življem."

Szekeres Lászlóval ellentétben Ricz Péter ebben az időszakban még inkább az avar kor iránt érdeklődött, és feltárásiból első sorban az avar kori temetési rítusra és fegyverekre vonatkozó adatokat elemezte.¹⁶³¹ Ricz Péter talán legfontosabb elemzőmunkája az északkelet-bácskai avar temetők 9. századi „utóéletének” a vizsgálatához kötődik. A Horgos – ördöglyuki (sz.: Horgoš – Erdegljuk/”Đavolja rupa”) értékelése során Ricz Péter fel tudott vetni olyan kérdéseket is, amelyek az avar régészet egészének a „nagy” problémái közé tartoznak.¹⁶³²

A Bánság koraközépkori régészetére az 1960-as, 70-es és 80-as években a kisebb kiterjedésű, leletmentés-jellegű munkálatok eredményeinek a bemutatása, valamint az egyes múzeumok leletanyagát bemutató, időszakos kiállítások rendezése jellemző. A középkori leletek túlnyomó többsége a Bánát esetében is más korok megismerése érdekében indított ásatásokon került napvilágra. Két jellemző adat: egy-egy neolit, illetve bronzkori összefoglalásban találni legjobb adatokat arról, hol került feltárássra középkori településrészlet a közép-, vagy dél-bánati leletmentések, vagy őskori ásatások során.¹⁶³³ A bánati temetőfeltárások többsége Nagyikinda (sz.: Kikinda) környékén, Miodrag Girić kivitelezésében folyt. A feltárt temetők jelentőségéről a szakmai közvélemény csak az 1980-as és 1990-es évek fordulóján, Nebojša Stanojev majd Bálint Csanád feldolgozása révén kaphatott képet.¹⁶³⁴ A feltárt helyszínek közül kiemelkedik a hódegyházi temető, leletgazdagsága miatt. Az itt feltárt sírokban tett megfigyelések alapján tovább finomítható, pl. a honfoglalás-kori női kaftánok viselési módja. Az adott régióban a feldolgozó munka a kiállítás-szervezésben csúcsosodott ki, az elemzések jelentős hányada kiállítási katalógusokban jelent meg. E munkában a verseci múzeum járt az élen, elsősorban Stanimir Barački ügybuzgóságának köszönhetően.¹⁶³⁵

A vajdasági tájegység déli részén fekvő Szerémség középkor-régészetét az adott tematika iránti érdeklődés visszaszorulása jellemzi az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége közötti időszakban, Csak a hagyományosnak tekinthető várkutatás¹⁶³⁶ egyes helyszínei jutottak el a régészeti feldolgozás megfelelő, a közlés lehetőségét is magában

¹⁶³¹ Ricz (1975), 81-123; Ricz (1979), 25-40; Ricz (1980), 77-90; Ricz (1982-1983a), 81-90; Ricz (1982-1983b), 105-122; Ricz (1983), 1-15; Ricz (1987), 147-158; Ricz (1997), 199-207.

¹⁶³² Ricz (1993), 171-179; Ricz (1997), 149-158.

¹⁶³³ Egy-egy kiragadott példaként lásd az alábbi neolit, illetve bronzkori tárgyú közleményt: Marinković, S. (2006), 64-65; Bukvić (2000), 117-197.

¹⁶³⁴ Bálint (1991), 214, 226-229, 232, Stanojev (1989), 32-35, 46-51, 53, 67-69.

¹⁶³⁵ Barački (1972); Barački (1977).

¹⁶³⁶ A feldolgozó munka a szalánkeméni vár esetében jutott a legtávolabbi, még az 1950-es évek közepén: Gorenc – Dimitrijević (1956), 150-154; Dimitrijević – Kovačević (1965), 115-120. A későbbiekben az egyes kutatók már sajnos csak rövid, éves jelentések, illetve áttekintő

foglaló szintjére. A várkutatás egy sajátos, „redukált” eljárásrend szerint folyt, a kérdésfeltevések túlnyomó többsége az egyes védművek alaprajzi rendszerét taglalta. Nagy Sándor dombói (sz.: Novi Rakovac) ásatása jelentette az egyetlen pozitív kivételt tudományágunk jelentőségének visszaszorulásához képest.¹⁶³⁷

Mivel a dombói, erődített monostortemplom értelmezésében felmerült kérdések jóval túlmutatnak a szerémségi régión, a hozzá kapcsolódó elemzőmunkáról kicsit részletesebben is szólnunk kell. Az újkori alapítású, Novi Rakovac nevű falu határán, a Gradina nevű lelőhelyen feltárt dombói monostor első temploma egy olyan háromhajós bazilika volt, amelynek első, román-kori építési periódusa Észak-Itáliából és/vagy az Adriai-tenger északkeleti partvidékéről vezethető le, a szentély alatti altemplom, illetve a hosszházat hajókra tagoló arkatúrát hordozó pillérek fejezeteinek növényi ornamentikája miatt.¹⁶³⁸ Így nem tartható Miomir Petrović azon elképzelése,¹⁶³⁹ miszerint a dombói bazilika a Balkán-félsziget középbizánci bazilikáival függne össze. Szintén a dombói monostor ortodox gyökereit igyekezett kimutatni Nebojša Stanojev a faragott kövek egy részéből rekonstruált oltárrekesztő alapján.¹⁶⁴⁰ Egy ortodox monostor létezése azonban pusztán az oltár terének falakkal, oszlopokkal és architrávokkal történt leválasztása alapján nem bizonyítható, mert a szentélyrekesztő a középkorban a nyugati egyház területén is általánosan alkalmazott liturgikus berendezési tárgy volt.¹⁶⁴¹ Még akkor is azonban, ha Dombón ortodox szerzetesek építették is fel az első templomot, a faragott köveket borító palmettás ornamentika szerves része az Árpád-kori Magyarország 11. századi művészetének. Így párhuzamai többek között a veszprémi székesegyházból, a szekszárdi, a tihanyi és a pilisszentkereszti monostor területéről ismertek.¹⁶⁴²

Az előzőekben felsorolt feltárások és elemzések nem jelentették az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége közötti időszakban a vajdasági középkor-régészeti munkálatok egészét, különösen nem a terepmunkák szintjén. A kutatás egy további szegmenseként régészeti feltárás és falkutatás folyt több pravoszláv kolostorban és templomban. Az egyes kolostorok vizsgálatát egy, a 18-19. századi, nemzeti-romantikus

---

ismertetések szintjén jelentették meg feltárásaikat: *Stančić (1973)*, 97-100; *Petrović M. (1990)*, 24-28.

¹⁶³⁷ Az első eredmények közlése: *Nagy S. (1974)*; *Nagy S. (1985)*; *Nagy S. (1987)*.

¹⁶³⁸ *Takács M. (2000c)*, 523-557.

¹⁶³⁹ *Petrović, M. (1988)*, 32-45.

¹⁶⁴⁰ *Stanojev (2000)*, 401-419.

¹⁶⁴¹ *Doberer (1965)*, 203-233 E mű rövid összefoglalása *Doberer (1972)*, 421. Lásd még: *Levárdy (2007)*, 949.

¹⁶⁴² E tény ékes bizonyítéka az Árpád-kori kőfaragványokat a közelmúltban tárgyaló két összefoglalás: *Tóth, S. (1994)*, 54-62; valamint *Tóth, S. (2001)*, 229-266.

helytörténet-írásból örökölt nehézség nehezítette. A probléma lényege az időrend, vagyis az első kolostorok létesítésének a kora. A mértéktartó szerb kutatók is az 1389-es Rigó mezei csata utánra szokták tenni az első alapításokat a későbbi Vajdaság területén. Ezt a kronológiát igazolták az 1945 utáni évtizedekben folytatott feltárások, illetve falkutatások is. A szalánkeméni (sz.: Stari Slankamen) Szt. Miklós titulusú ortodox templom (=crkva S. Nikole, vagy Nikolajevska crkva) esetében a falkutatás során kibontott gótikus, sőt egészen pontosan Mátyás-kori kőfaragványok igazolták ezen épület 15. század közepe utáni építését.¹⁶⁴³ Ugyanezt a 15. századi kronológiát eredményezte a Száva-parti Kölpény¹⁶⁴⁴ (sz.: Kupinovo), valamint a dél-bácskai Bogyán (sz.: Bodjani) kolostortemplomának a feltárása (még az 1950-es évek elején!),¹⁶⁴⁵ továbbá a dél-bánáti Hertelendyfalva (sz.: Vojlovica) határában álló ortodox monostor első építési fázisának a művészettörténeti vizsgálata,¹⁶⁴⁶ illetve régészeti feltárása¹⁶⁴⁷ is. A bácskai Sajkás-kerületben álló Kabol (sz.: Kovilj) monostora esetében pedig Vojislav Matić 1976-ban közölt, építészettörténeti kutatása az első templom 16. századi származtatását támasztotta alá.¹⁶⁴⁸ Cáfolva egy – a szerb történetírás romantikus irányzata által lelkesen felkarolt¹⁶⁴⁹ – helyi hagyományt, amely szerint a rendházat maga Szt. Száva alapította volna a 13. század elején. Vojislav Matić nevének említése azért volt jogos, mert nemcsak Kabolon, hanem a kölpényi és hertelendyfalvi/vojlovicai kutatásokban is vezető szerepet játszott. Szakmai karrierje annak a példája, hogy egy ilyen, a helyi közeg által kifejezetten nemzeti kutatási témaként kezelt területen is meg lehetett maradni a realitás talaján, legalábbis az 1970-es és 80-as években. Azon esetben, ha az illető kutató a valós emlékanyagot vizsgálja, az axiomatikus erejűnek vélt elméletek igazolásának a kényszere helyett. Egy másik szemszögből nézve a szakirodalmat egy negatív tény rögzítése sem mulasztható el. A felsorolt kutatások ugyanis az 1970-es és 80-as években sem gátolták a szerb egyházi építészetről monografikus igényű összefoglalókat, illetve képes albumokat összeállító történészeket – művészettörténészeket abban, hogy egy-egy kolostor alapítását a 13. századra, vagy esetleg még korábbi időkre tegyék.

Az 1990-es évek régészeti kutatásait a Vajdaság esetében sem tudjuk bemutatni oly módon, hogy bizonyos politikai jellegű utalásokat nem tennénk. Slobodan Milošević ugyanis

¹⁶⁴³ Korać (1970), 40-45.

¹⁶⁴⁴ Matić (1981), 41-54.

¹⁶⁴⁵ Mirković – Zdravković (1952)

¹⁶⁴⁶ Matić (1973), 153-169.

¹⁶⁴⁷ Kostić (1987), 19. Felfogása szerint a monostor 15. század eleji, de talán esetleg már állhatott a 14. század végén is.

¹⁶⁴⁸ Matić (1976), 155-177.

¹⁶⁴⁹ Grujić (1939), 403; Popović, D. J. (1925), 17.

oly módon jutott hatalomra a Vajdaságban 1988 őszén, hogy szétzúzta a tartományi autonómiát (ez volt az ún. joghurt-forradalom), és a tartomány kulturális különállása ellen – a kínai kulturális forradalom kampányaira emlékeztető – "hadjárat" indult.¹⁶⁵⁰ A vajdasági régészet helyzetét alapvetően meghatározta az, hogy a szerb népvándorlás-kori régészetben előtérbe kerülő, újnak hirdetett, lényegében azonban igencsak régi megközelítés igen erősen Vajdaság-orientált volt. Egyes belgrádi régészek, így első sorban a fentebb már utalt Đorđe Janković fogalmazta meg a régi – új tanokat, az új idők nevében. Az átértelmezés igénye az értelmzés oldaláról indult, új terepmunkák új adatai csak elvétve fordulnak elő, és Đ. Janković nem a saját maga által kivitelezett feltárásokat közli, hanem mások ásatásait értelmezi újra. Oly módon, hogy a vele nem azonos nézetű levőket csalással és a tények tudatos eltitkolásával vádolja – egy fellebbviteli bíróság hangmagasságán nyilatkozva.

Janković felfogása szerint a déli szlávok – illetve a velük azonosnak tekintett ún. ószerbek – már a Kr. u. 2-3. században meg kellett telepedniük "Pannóniában", azaz a Nagyalföldön, és e tájegység déli harmadában az egész középkoron át a többségi lakosságot kellett alkotniuk.¹⁶⁵¹ Települést pedig csak és kizárólag a szlávok hozhattak létre, mert a többiek számára ezt nomád voltak lehetetlenné tette. Az 1990-es években nem sikerült új érveket hozzáadni a 3-5. századi, szarmata leletek átértelmezését célul kitűző elmélethez. Annyi újdonság történt csak, hogy új lelőhelyek kerültek előtérbe: így pl. egy Horgos (sz.: Horgoš) határában kibontott, szarmata telep.¹⁶⁵² Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól alig pár száz méterre már a népvándorlás-kor elején is szláv falu, sőt erősített falu állott. Talán nemcsak e dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

A vajdasági tájegységbe tartozó Dél-Bánság iránt érdeklődik Đorđe Janković legfontosabb, és egyben egyetlen vajdasági intézményben működő híve és követője Stanko Trifunović is. Diplomamunkájához a dél-bánsági *Alibunár* (sz.: Alibunar) környékének népvándorlás-kori leleteit gyűjtötte össze.¹⁶⁵³ Trifunović munkájának értékelése során két szempontot kell szem előtt tartani. Mert egyfelől tény az, hogy a Delibláti – homokpuszta déli széle vonatkozásában ő folytatott elsőként rendszeres terepbejárásokat. E munka révén rekonstruálható tehát a vizsgált térség déli szélének népvándorlás- illetve Árpád-kori

¹⁶⁵⁰ Részletesen, bár egyáltalán nem elfogulatlanul bemutatja e mozgalom "szellemi" hátterét: Anzulović B. (1999); élményszerűen írja le egy ilyen nagygyűlés (az angol meating szó fonetikus átírásából származó, helyi műszóval élve: "miting") hangulatát: Gleni (1999), 2. köt., 327.

¹⁶⁵¹ Janković, Đ. (1995/1996), 77-82; Janković, Đ. (1997b), 362-375.

¹⁶⁵² Janković, Đ. (1997b), 362, 364, old., 1-3. kép.

településtörténete. Másrészt azonban az anyagközlést egy sajátos interpretációból kell kihámozni. Annak következtében, hogy S. Trifunović – az őshonosság-elmélet lelkes híveként – csak és kizárólag szlávokat tudott elképzelni az általa elemzett térség egyetlen lakosságaként, a 3. és 13. század közötti időkben.¹⁶⁵⁴ Nézeteit azonban saját közegben sem tudta elterjeszteni: Maja Đorđević 1994-ben szarmata etnikai meghatározással közölt egy katalógust a Délnyugat-Bánát római kori temetőiről.¹⁶⁵⁵

A sovén jelszavak által gerjesztett összeütközések egy további, mondhatni láttelel értékű példájává vált az E-75-ös autópálya egyik ásatása körül kiobbant, értelmezési vita. Előzményként arra kell utalni, hogy 1987 után látványosan megerősödött a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet a nacionalista retorika átvétele következtében. A politikai támogatás birtokában pedig az adott intézmény régészei olyan terepmunkákba kezdtek, amelyek nem titkolt célja a szlávok és/vagy „őszerbek” korai középkori jelenlétének igazolása volt.¹⁶⁵⁶ Észak-Bácska lett a műemlékvédelmi intézet régészeinek az egyik kedvelt terepe, mert e régióban – felfogásuk szerint – nemzeti szempontból megbízhatatlan kutatók ténykedtek. A Ludas (sz.: Ludoš) határában, a Kővágó nevű dűlőben folytatott leletmentéssel illusztrálható az, hogyan törekedtek a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet szakemberei az „őszerbek” kimutatására. Az adott helyszínen a szabadkai Városi Múzeum szakemberei tártak fel 1991-92-ben egy egyhajós, egyenes szentélyzáródású templomot, valamint a körülötte létesített temető egy részletét.¹⁶⁵⁷ A leletmentési munkálatok első szakaszát a pénzhiány jellemezte a leginkább. Ennek következtében kényszerült a feltárást vezető Szekeres László arra, hogy a templom alapjainak a kibontására koncentráljon. A cinterem sírjai közül is csak azokat tárta fel, amelyek a falmaradványok közvetlen közelében feküdtek. E helyzet 1991 szeptembere után változott meg, egy látogatás következtében. A feltárást meg szemléltette a Vajdasági Tartományi Műemlékvédelmi Intézet igazgatója Vladimir Leković, valamint a fentebb már utalt Đorđe Janković. A félig feltárt temető látványa arra sarkalta őket, hogy pénzt biztosítsanak a sírok kibontásához, a munkálatok folytatását azonban az egész feltárás "revíziójának" elrendelésével kapcsolták össze. Felfüggesztették a vajdasági régészet legidősebb és legnagyobb látókörű szakemberének az ásatási engedélyét, ásatástechnikai hiányosságokra hivatkozva. A feltárást vezető régészcsoporthat alakítottak, élén a

¹⁶⁵³ Trifunović, S. (1989-1990), 99 – 130.

¹⁶⁵⁴ Trifunović, S. (1996a), 32-33; Trifunović, S. (1996b), 17; Trifunović, S. (1997), 173 – 185.

¹⁶⁵⁵ Đorđević (1994), 46, 52.

¹⁶⁵⁶ Egyetlen, de jellemző adatként az észak-bácskai feltárástokat előzetes jelentés szinten közlő publikációjára utalunk, mert írójában fel sem merül, a település egykori lakói mások is lehettek, nemcsak szlávok: Anđelić, D. (1994), 115-116.

Műemlékvédelmi Intézet, illetve az újvidéki Városi Múzeum munkatársaival (D. Radojevićtyel és R. Bunardžićtyal), a feltárás új koordinátora pedig V. Leković lett. Az intézkedés célja hamar megmutatkozott. A 12-13. századi, falusi templomból 9. századi, ortodox székesegyház lett, az épület körül feltárt, és 13. századi osztrák pénzekkel keltezett temetőrészlet pedig egy 10. század eleji tömeggyilkosság nyomává vált. A feltételezett rémtett elkövetői a honfoglaló magyarok, áldozatai pedig az állítólagos "ortodox vallású pannonszlávok" (értsd: ószerbek) lettek volna.¹⁶⁵⁸ A régészetet így sikerült beállítani az etnikai háborúra uszító propaganda szolgálatába. Ez pedig Vukovár ostroma idején, illetve a boszniai háború előestéjén igencsak növelte a fenyegetettség légkörét a Vajdaság kisebbségi sorsú, magyar ajkú lakóiban.

Miközben az észak-bácskai autópálya-leletmentéseken a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet vezetése határozott lépéseket tett a miloševići ideológiagyakorlati megvalósítása irányában, a szerémségi autópálya-leletmentések sajátos módon nagyobb részt mentések voltak az ilyen ideológiai támadásoktól. A szerémségi leletmentésekbe és anyagfeldolgozásba visszavonuló kutatók több, tárgyyszerű tanulmányban rögzítették megállapításaikat, sőt e munkákból kötetet is sikerült megjelentetni. E kötetben került ismertetésre a Sirmium (Sremska Mitrovica, Ser.) határában kibontott, oktagonális mauzóleum¹⁶⁵⁹ vagy több, középkori, falusias település.¹⁶⁶⁰ Külön említést érdemel a Ruma határában kibontott templomalap és temetője, mert a feltáró az épületmaradványt joggal azonosítja a középkori Árpatarló mezőváros egykori templomával.¹⁶⁶¹

1994-ben programalkotó cézzal szerveztek konferenciát Újvidéken, "Középkori és szláv régészet a Vajdaságban" címmel. E konferencia — címének megfelelően — elsősorban a szláv emlékek kimutatására koncentrált a Kárpát-medence déli harmadában. Az előadók többsége ténylegesen csak és kizárólag a szlávok jelenlétének régészeti alátámasztására törekedett. Egy olyan térségben, amely korábban a multietnicitás egy jellegzetes példájának számított. A bevezető előadást Đorđe Janković tartotta, a „pannóniai” térség "kései ókori, szláv" emlékeiről.¹⁶⁶² A szarmata emlékanyag szláv értelmezésének alapvető gyengéiről fentebb már szóltunk. A konferencia további résztvevői azonos értelmezési alapállásból építették fel előadásait. Oly módon elemeztek egy – egy lelőhelyet vagy leletípust, hogy

¹⁶⁵⁷ Szekeres (1994), 463-472.

¹⁶⁵⁸ Magyarul ismerteti e sovén gondolat kísérlet kialakulását és főbb jellemzőit: Ricz (1992a), 19; Ricz (1992b), 19.

¹⁶⁵⁹ Brukner, O. (1995), 175-180.

¹⁶⁶⁰ Prica (1995), 21-23; Gačić (1995), 233 – 247.

¹⁶⁶¹ Minić (1995-1996), 113-121

számukra fel sem merült: az adott helyen élő és/vagy adott ékszer viselők más etnikumúak is lehettek volna, nemcsak szlávok.¹⁶⁶³ Az etnikai meghatározás kérdése e megközelítésben az időrendi besorolás problémájává „egyszerűsödik” – természetesen csak látszólag. Egyetlen, de jellegzetes példa: V. S. Jovanović a batajnici temetőre is hivatkozik,¹⁶⁶⁴ egy-egy általa délszlávnak minősített ékszer párhuzamainak felsorolása során. Pedig e szerémségi temető feltárói magyar jellegűnek minősítették: a napvilágra került, részleges lovastemetkezések miatt,¹⁶⁶⁵ és e meghatározás ellen az újabb szakirodalomban sem merültek fel komoly érvek.

Az 1994-es, programalkotónak szánt konferencia egyik jellegzetessége, hogy az új igazodást követelő és/vagy megvalósító előadások javarészt nem vajdasági, hanem belgrádi kollégák munkái voltak. A sovén hangot „felvállaló” belgrádi régészek közül csak egy hiányzott az 1994-es „seregszemlén”: a mitologikus és ezoterikus értelmezések irányába nyitó Radmilo Petrović. Egy 2003-as kötete azonban azt bizonyítja, hogy ő sem maradt érzéketlen a vajdasági témák iránt.¹⁶⁶⁶ E munkáját a vajdasági térség tizenötezer éves kultúrtörténetének szentelte, talán annak okán, hogy mintegy ellensúlyozza azokat az évszázadokat, amikor, 1000 és 1526, illetve 1687 és 1918 között, a vizsgált térség a Magyar Királyság részeként létezett. Radmilo Petrović e munkája is hemzseg a nehezen követhető, ezotériára hajló állításoktól. Ismertségre e munka annak következtében tehetett szert, hogy e munka alapján készültek el a Wikipedia c. internetes enciklopédia azon térképei,¹⁶⁶⁷ amelyek a vajdasági térség korai középkorát hivatottak szemléltetni, az egyiken pl. a csak és kizárólag a nagyszentmiklósi kincs egyik feliratán említett Butaul (Radmilo Petrovićnál: Buta-ul) uralmi területének megjelölésével.¹⁶⁶⁸

A fentebb idézett munkák ellenére: az 1990-es években igenis voltak olyan szerb régészek, akik el tudták utasítani a nemzeti kizárólagosság jelszavait, sajnos azonban ők általában más korok kutatása irányába fordultak. Viszont sajnos akadtak a soknemzetiségű Vajdaságban olyan, más nemzet fiaként született kutatók, akik e légkört esélyként élték meg más, szintén meghaladott nézetrendszerek újjáélesztésére. Ez utóbbiak közé tartozik a ruszin

¹⁶⁶² Janković, Đ. (1995/1996), 77-82.

¹⁶⁶³ Janković, M. (1995/1996), 123-137; Jovanović, V. S. (1995-1996), 83-112. A hivatkozott előadások részletes bírálatát egy korábbi dolgozatunkban tettük közzé: Takács M. (2000a), 398-399.

¹⁶⁶⁴ Jovanović, V. S. (1995-1996), 92.

¹⁶⁶⁵ Kovačević – Dimitrijević (1959), 151-153; Dimitrijević, D. (1982a), 49-50.

¹⁶⁶⁶ Petrović, R. (2003)

¹⁶⁶⁷ E térképek tárhelye: Atlas of Vojvodina, http://commons.wikimedia.org/wiki/Atlas_of_Vojvodina?uselang=sh (a megtekintés időpontja 2011.9.01.)

nemzetiségű Lidija Pap, aki pánszláv szellemiségben igyekezett egy régi/új irányt feleleveníteni/megszabni az avar kori temetők értelmezésében.¹⁶⁶⁹

Az elmondottak után már csak egy valóban megválaszolandó kérdés marad: hogyan tudták folytatni kutatásaikat azok a régészek, akik származásuk vagy humanista meggyőződésük alapján nem tudtak beállni a sovén hangot használó kollégáik közé. A szerb nemzetiségű régészek – belgrádi illetőségű kollégáikhoz hasonlóan – az anyagközlésbe, vagy a részelemzésekbe „menekültek”. Eltérő módon reagált a miloševići közeg nyomásának legjobban kitett két, magyar nemzetiségű régész: Szekeres László vagy Ricz Péter. Szekeres László munkáiban alig találni nyomot arra, hogy a gyűlölködés bármilyen hatással lett volna rá.¹⁶⁷⁰ Ricz Péter viszont egy sajátos védekező magatartást vett fel: válaszolt az őt ért sajtótámadásokra, szerb nyelven, de emelkedett hangon, és határozottan.¹⁶⁷¹ Ugyanő továbbá kiegészítette az avar kor iránti érdeklődését a java középkorral, és megírta Szabadka és Bácsstopolya középkori történetét, adatait főként a régészeti leletek értelmezéséből merítve.¹⁶⁷²

Nem lehet kétséges: a Vajdaság középkor-régészetében súlyos károkat okozott az 1990-es években eluralkodott egyoldalú gondolkodásmód és retorika. A vajdasági régészetet a miloševići ideológia jegyében átszervező kutatók nem figyeltek fel arra, mily mértékben eltávolodtak mindattól, ami a nemzetközi szintű régészeti kutatásban folyt. Nem figyeltek fel arra, hogy e kutatások számára már nem az őshonosság a központi probléma, így a ’mi őseink voltak itt előbb’ tételét sem érdemes egy – egy közlemény központi kijelentésévé tenni, a tényeket és/vagy az etnikum-meghatározásokat ezen állításhoz „igazítani”. A nyugat-európai kutatás számára a települési típusok és struktúrák, a természeti erőforrások fellelése és kihasználása, illetve egy-egy adott terület betelepülésének a módja vált lényeges kérdéssé. Miközben az etnikai azonosítás érvényével és/vagy az alkalmazott módszerek helyénvaló voltával szemben is egyre nagyobb kétségek fogalmazódnak meg – nem csekély mértékben Sebastian Brather ez irányú munkálkodása következtében.¹⁶⁷³

¹⁶⁶⁸ http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Buta_ul.png?uselang=sh (a megtekintés időpontja 2011.9.01.)

¹⁶⁶⁹ Pap (1993), 60-65. E cikk szerzőjében fel sem merül a kérdés: valóban alkalmasak-e a vajdasági „avaroszláv” temetők arra, hogy belőlük csak és kizárólag a szláv temetkezési szokásokra lehessen következtetni.

¹⁶⁷⁰ Frusztrációinak egyetlen egy, Bécsben, de magyarul megjelent művében adott hangot: Szekeres (1997a), 179–187.

¹⁶⁷¹ Ricz (1996b), 6. old.

¹⁶⁷² Ricz (1996a), 409-423; Szekeres – Ricz (1998); Ricz (2001), 9-25.

¹⁶⁷³ Brather (2000), 139-177; Brather (2003), 18-42; Brather (2004). A német kutatásban lezajlott etnicitás-vitákat a közelmúltban bemutatta: Vida (2006), 203–215.

A nyugat-európai kutatások kérdésfelvetésének a vajdasági elvetése azért tűnhet furcsának, mert szinte házhoz jött egy másik kutatási eljárás gyakorlati bemutatója. Az 1990-es években a berlini Freie Universitát és az újvidéki Vajdasági Múzeum közösen szervezett egy kutatási programot a Duna és a Tisza összefolyása mellett elterülő, titeli löszplató vizsgálatára. Ennek részeként pedig egy integrált településtörténet készült a vizsgált mikrorégióról, benne az összes, fentebb ismertetett kérdésfelvetés részletes taglalásával. Mivel pedig a kutatócsoportnak volt egy olyan tagja Frank Falkenstein, aki a középkori településtörténetet is összefoglalta,¹⁶⁷⁴ a miloševići ideológiát valló, helyi régészeknek még egy olyan kifogásuk sem maradt, hogy az adott módszer a középkori leletekre ne lenne alkalmazható.

A 2001-es, felemás rendszerváltás sajnos nem sok változást hozott a Vajdaság középkor-régészetében. Szerbia tartományaként létező Vajdaságban a rendszerváltás utáni években is két, egymástól jól elkülöníthető részből: a sovén gondolatokat elvető, vagy ezeket különböző mértékben elfogadó régészek köréből áll. A középkor-régészet felemás helyzete következtében nem csodálkozhatunk azon, hogy e kutatási ág továbbra is a helyi kulturális kormányzat által szinte figyelemre sem méltatott, és így alig finanszírozott része maradt. A számunkra hozzáférhető adatok alapján csak az újvidéki Vajdasági Múzeum középkori osztályának két régésze Nebojša Stanojev és Stanko Trifunović vesz részt nagyobb lélegzetű kutatási projektumban. Stanojev a román-kori építészet emlékeit tárja fel a Vajdaság területén,¹⁶⁷⁵ Trifunović pedig a Bánát középkori régészeti topográfiájához gyűjt adatokat.¹⁶⁷⁶

Az általános pénzhiány körülményei között igencsak örvendetes viszont, hogy egy régi projektum fenn tudott maradni, illetve újra tudott indulni, jórészt egyes belgrádi régészek tevékenysége révén. Mihajlo Jeremić vezetésével folyt újra ásatás folyt Sirmiumban, a császári palota¹⁶⁷⁷ területén, és e munkálatok során egy gótikus templom, a középkori Száva-szentdemeter egy meghatározó jelentőségű épületének alapfalai is napvilágra kerültek. A templom 2,8 m. mélységben feltárt főapszisének a falait freskók borították, közöttük egy párját ritkító szépségű, minden bizonnyal a 14. századra keltezhető Mária Magdolna-ábrázolás is.¹⁶⁷⁸

¹⁶⁷⁴ Falkenstein (1998), 99-102; Falkenstein (1999), 107-124.

¹⁶⁷⁵ http://www.muzejvojvodine.org.rs/?cir/muzej/ko_je_ko/ko-je-ko_stanojev (a megtekintés időpontja 2011. 08. 28.)

¹⁶⁷⁶ http://www.muzejvojvodine.org.rs/?cir/muzej/ko_je_ko/ko-je-ko_trifunovic-s (a megtekintés időpontja 2011. 08. 28.)

¹⁶⁷⁷ A lelőhely római kori épületkomplexumát leírta: Jeremić (1993), 90-96.

¹⁶⁷⁸ Jeremić (2010), 620-623. old., 19-25. ábra.

Tudományos projektumok helyett a mentőátadások vezetése vette át a főszerepet a vajdasági középkor-régészetben, az utóbbi évtizedben. 2002 óta folynak feltárások Radovan Bunardžić vezetésével a péterváradai vár különböző pontjain. Ezek során nemcsak a péterváradai Várhegy több ezer éves lakottságát sikerült bizonyítani, hanem a 17-18. század fordulóján elbontott, középkori vár alapfalainak számos részlete is napvilágra került.¹⁶⁷⁹ 2008-ban megindult a becsei vár feltárása is, Dragan Anđelić vezetésével.¹⁶⁸⁰ Az egyik saroktorony alapjait sikerült kibontani. Az E75-ös autópálya második sávjának az építése során pedig újraindultak az autópálya-leletmentések a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet szervezésében. A számunkra hozzáférhető adatok egy-egy őskori telep feltárásáról szólnak, a pályatest szabadkai, illetve újvidéki szegmensében.¹⁶⁸¹

Ugyanakkor azonban az sem lehet kétséges, hogy a tartomány örökségvédelmi intézményei nem mindig tudták megfelelően „kezelní” a 2001-es politikai változások nyomán immár teljes nyíltsággal fellépő nagytőkét, amely a beruházások egy részéhez a műemlékvédelem „rugalmas” hozzáállását is igyekezett megszerezni. Egyetlen, de jellemző példaként a fentiekben utalt, péterváradai vár egykori tiszti pavilonjában levő szálloda följújtása körüli botrányra hivatkozunk. E munkálatok során ugyanis 2007-ben, a felső vár mellvédjének egy részét is elbontották, úgymond a panorámateraszról nyíló szebb kilátás biztosítása érdekében. Mivel pedig a mellvéd bontásához a Vajdasági Tartományi Műemlékvédelmi Hivatal is áldását adta, e hivatalnak nemcsak az illetékes szakreferense, hanem igazgatója, Đorđe Srbulović is átmenetileg őrizetbe (helyi szakszóval: vizsgálati fogságba) került 2007 decemberében, korrupciós vádak alapján!¹⁶⁸²

k.) A nemzetállami keretekhez nem vagy csak részben kötődő kutatóhelyek leletértelmező tevékenysége

Szükségképpen, az adatok viszonylag kisebb száma miatt, szólhatunk csak röviden a nemzetállami keretekhez nem illeszkedő kutatók tevékenységéről. Vállalva azt, hogy e helyen

¹⁶⁷⁹ Ismereteink szerint eddig még csak a feltárások paleolit kőeszközei, illetve terra sigillátái kerültek közlésre: Savić (2006), 17-44; Mihailović (2009). A feltárások középkori eredményeiről sajnos rendszeres jelentés még nem jelent meg, számos adat kiszűrhető viszont egyes szerbiai napi hetilapok internetes kiadásából: N. N. (2002) Sejđinović (2003).

¹⁶⁸⁰ Lajber (2008); Kiselićki (2008).

¹⁶⁸¹ N. N. (2010d)

ismételten kell utalnunk a fentebb már ismertetett tények egy részére. Fentebb a célok és elvárások taglalása során már szóltunk arról, hogy a kétféle módon kapcsolódhatnak be a kutatásba a nemzeti történeti narratívához nem vagy csak részben kötődő régészek: vagy az adott régió kívül alapított kutatóintézetek munkatársaként, vagy pedig olyan kisebbségi származású kutatóként, aki számára ugyan kötelező volt az azonosulás az államnemzet történeti narratívájához, ezt azonban rend szerint csak félszívvel tudták megtenni. Az alábbiakban az észak-balkáni régió kívül alapított intézetek tevékenységével foglalkozunk. Kisebbségi származású régészek önálló, azaz az államnemzeti történeti önképhez nem illeszkedő megnyilatkozásait ugyanis az 1918-ban alakult, észak-balkáni államok tudománypolitikája csak igen korlátozott mértékben tűrte el, kisebbségi régészeti kutatóműhelyek pedig az adott régióban egészen egyszerűen nem alakulhattak meg. Sem 1945 előtt, amikor a középkor-régészet az adott régióban – az egyetlen Bulgária kivételével – egyébként is csak embrionális állapotban létezett, sem pedig az 1944-45-ös, kommunista hatalomátvétel utáni időkben, nota bene: még a „liberálisnak” tekintett titói Jugoszláviában sem! Az etnikai kisebbségek soraiból kikerülő régészeknek be kellett illeszkedniük az államnemzeti intézeti struktúráiba, és munkásságuk is csak e struktúrák pontos ismeretében értékelhető igazán.

Az észak-balkáni középkor-régészet imagináris értelmezési horizontjának a két szélén található egy-egy érzelmi alapállás. Az egyik szélre azon elvárásnak kell kerülnie, amely mintegy megköveteli a teljes érzelmi azonosulást az adott nemzet történelmi narratívájával. Az imagináris értelmezési horizont másik szélére pedig a térség összes államában kimutatható nemzetközi együttműködések vizsgálódási szempontjai módja kell, hogy kerüljenek. Annak következtében, hogy a közös kutatási projektumok külföldi résztvevői általában megkerülik a térségben kidolgozott történelmi narratívákat.

Gyakorlati szinten a nemzetközi együttműködés három módon folyhatott az észak-balkáni országok régészetében. A közös kutatási program megvalósulása elvben vagy expedíciós keretek, vagy a külföldiek által az adott országban alapított régészeti intézmények által kivitelezve, vagy pedig kooperációs keretek között folyhatott. Az utóbbi esetben a feltárómunkát részben vagy egészben a helybeli fél szervezi. A felsorolt három lehetőségből az észak-balkáni térségben csak az elsővel és a harmadikkal érdemes számolni. Az észak-balkáni térségben ugyanis nem alapítottak egyetlen külföldi régészeti intézményt sem. (Csak Albániában történt kísérlet ilyen intézmény alapítására, a két világháború közötti

---

¹⁶⁸² N. N. (2010b).

időszakban,¹⁶⁸³ e törekvések azonban mind kudarcot vallottak.) Az Észak- és a Dél-Balkán régészeti kutatása e ponton is élesen eltér egymástól. A Balkán déli részére ugyanis kifejezetten jellemzőek a külföldi alapítású régészeti intézmények: első helyen a sikeres régészeti műhelyekre az athéni brit vagy francia „iskolára” kell emlékeztetnünk.¹⁶⁸⁴ A középkor-régészet vonatkozásában pedig jelentős teljesítményt nyújtott az 1917 után megszüntetett Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet is. E ponton kell emlékeztetni egy érdekes kísérletre, amely az 1970-es és 80-as években zajlott, a francia-jugoszláv régészeti együttműködés keretei között. Helyi, azaz belgrádi székhelyű francia régészeti intézmény hiányában a közös feltárásokat francia részről az École Française de Rome,¹⁶⁸⁵ azaz a római francia „iskola” koordinálta.

A külföldi alapítású régészeti intézmények hiánya az észak-balkáni térségben (is) igen erősen kihatott az elemzésnek nemcsak a módjára, hanem a lehetőségeire is. Nem elsősorban annak okán, hogy a külföldi kutatónak e hiány miatt nehezebben alakult ki egy otthonosság-érzete. Intézményi háttér hiányában ugyanis a közös kutatási programok szervezése és bonyolítása az esetek többségében egy-egy külföldi kutató személyes kapcsolatain alapult, így a régészeti kutatómunka legutolsó fázisa, a feldolgozás fokozott mértékben volt kitéve a személyes kapcsolatok lehetséges változásának.

E ponton nem mulaszthatjuk el annak a megjegyzését, hogy az észak-balkáni térségben kutatni akaró, külföldi régészek jóval kevésbé tudtak önállóan ténykedni, mint más rokon szakmák képviselői. E ponton nem az önálló levéltári adatgyűjtést természetes állapotnak tekintő – bár így is gyakran visszautasításban részesülő – közép-európai történészekre, hanem a művészettörténészekre hivatkozhatunk. A bizánci művészet iránt érdeklődő, nyugat-európai szakemberek ugyanis a 19-20. század fordulója óta sokkal szabadabban és rendszeresebben, mondhatni „autonóm” módon tudták megszervezni terepmunkáikat, és az eredményeket is rend szerint önállóan publikálták, lett légyen szó akár templomokról, akár ezek freskóiról, ikonjairól vagy épületplasztikájáról.¹⁶⁸⁶

Az expedíciós keretek közt folytatott ásatások és a kooperáció között a helybeli fél részvételi módja jelenti az alapvető különbséget. Az expedíciós keretek esetén a külföldi fél nem számol a helybeliek szakértelmével, kooperáció esetében viszont a szakmai feladatok is

¹⁶⁸³ Adhami (1981b), 190.

¹⁶⁸⁴ Honlapjuk: <http://www.bsa.ac.uk/> (a megtekintés időpontja 2011.8.18.); www.efg.gr/ (a megtekintés időpontja 2011.3.05.).

¹⁶⁸⁵ Honlapja: <http://www.ecole-francaise.it/fr/index.html> (a megtekintés időpontja 2011. 8. 19.)

¹⁶⁸⁶ Egy-egy kiragadott példaként lásd az alábbi összefoglalásokat: Grabar (1928a); Grabar (1928b). Grabar (1976); Kautzsch (1936); Millet (1916); Millet (1919).

megoszlanak a két fél között. A két kutatásszervezési eljárás az Észak-Balkán esetében két politikai földrajzi alapon is jól elkülöníthető régióban terjedt el a 19. század második felétől, egymástól lényegében függetlenül. Az expedíciós keretek között folytatott feltárások az Oszmán-Török Birodalomra, és a belőle kiszakadt országokra volt jellemző, ismeretlen volt viszont az Észak-Balkánnak a Habsburg birodalomhoz, illetve az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó nyugati szélén. Bosznia-Hercegovina jelentette az átmeneti területet. Itt oly módon valósultak meg a régészeti expedíciók, hogy ezeket a tartomány székvárosában, Szarajevóban 1888-ban életre hívott Zemaljski muzej / Landesmuseum szervezte.¹⁶⁸⁷

A szerbiai, montenegrói, albániai, macedóniai vagy bulgáriai középkor-régészeti kutatásokat csak akkor érthetjük meg igazán, ha pontosan látjuk, mit is jelentett e tájon a régészeti expedíció. A régészeti expedíciók ugyanis alapvetően egyetlen azonos modell szerint szerveződtek és működtek, lett légyen szó akár az I. világháború előtti időkről, akár a két világháború közötti, autoriter rendszerek idején végre hajtott kutatásokról, akár az 1945 utáni, pártállami idők expedícióiról, akár pedig a rendszerváltás utáni két évtized munkálatairól.

A féligazságok cáfolata érdekében szegezzük le még egyszer: nemzetközi régészeti expedíciókat az észak-balkáni térségben egyáltalán nem csupán 1918, vagy 1945 előtt szerveztek. Ilyen expedíciók ugyanis a pártállami időkben is működtek az észak-balkáni régió szinte minden államában, legalább az 1960-as évek közepéig. Egyetlen kivétellek az 1961 és 1991 közötti Albánia említhető, a pártvezetése által sulykolt Kína-barát, illetve izolacionista politika miatt. Ezzel szemben viszont az 1990-es évek elején lezajlott rendszerváltások után a régészeti expedíciók szervezése ismét kedvelt kutatási formává vált, különösen az e kutatás módtól az 1960-as évek eleje óta elzárkózó, koldusszegény Albániában.

A balkáni régészeti expedíciók angol, francia, német, osztrák, olasz stb. vezetői rend szerint ugyanúgy szervezték meg ásatásaikat, ahogyan ezt a Közel-Keleten, a 19. században, illetve a 20. század elején szokásos volt. Egy-egy expedíció előkészítése a kiszemelt lelőhelytől távol folyt, az expedíció vezető kutatójának az anyaországában. Sem a szervezés, sem pedig a munka kivitelezése során nem, vagy csak lehető legminimálisabb mértékben volt és maradt szokás támaszkodni a helyi régészeti intézményekre. Az egyes expedíciók vezetői többnyire oly módon szervezték meg feltárásaikat, hogy a helyi kutatási infrastruktúra teljes hiányával, illetve inkompetenciájával számoltak, sokszor kimondatlanul is. Helyi emberek 1945 előtt rend szerint csak képzetlen földmunkásként vehettek részt az adott ásatáson, 1945

¹⁶⁸⁷ Gostenschnigg (1999), 226-231.

után pedig csak az adott állam régésztársadalmának erre a célra kiszemelt, néhány közvetítő személyisége jutatott közelebb a feltárásokhoz.

A régészeti expedíció keretei között végrehajtott feltárás lényege: rövid idő alatt kivitelezni egy olyan ásatást, amely a megbízó, tehát külföldi kormányzat, illetve alapítvány számára is értékelhető, látványos eredményeket hoz. Az expedíciós keretek között szervezett ásatások során alapvető törekvés volt, különösen 1945 előtt, a nagy területek kiásása, szakképzetlen munkások tömeges alkalmazásával. A gyors eredményekre törekedés következtében a betanított munkások nemcsak a felső humusgréteget, hanem magukat a történeti rétegeket is nagy szerszámokkal (ásókkal, lapátokkal, csákányokkal) szokták bontani, csekély felügyelet mellett. Így rend szerint alig nyílik mód rétegtani megfigyelésekre, vagy olyan települési objektumok kibontására, amelyek alapfalai nem kőből, téglából épültek. Sőt, a monumentális építészet maradványaira koncentráló, „falkövető” ásatási technológiát alkalmazó régészek még az értékhierarchia csúcsaként kezelt monumentális építészeti maradványokat is rend szerint csak hiányosan tudták megfigyelni. E falak ugyanis oly módon szoktak kibontásra kerülni, hogy környezetüket, a rétegtani viszonyok megfigyelése nélkül kitermelik, eltüntetve a pontosabb keltezésre, illetve belső periodizációra alkalmas leleteket, rétegeket.

Az expedíciók végcélja is rend szerint leírható egyetlen, igaz általánosító megállapítással. A cél az adott lelőhely mintegy a nemzetközi kutatás számára hozzáférhetővé tétele, egyes nagyszabású leletek, illetve a monumentális építészet maradványainak a nemzetközi szakmai közvélemény számára történő bemutatása által. Egy további célként szokott megfogalmazódni, különösen az 1945 előtti időkben, az adott lelőhelyen található művészeti emlékek számba vétele, és lehetőség szerinti elszállítása az expedíciót szervező ország egy gyűjteményébe. (A pártállami időkben ugyanis minden egyes észak-balkáni állam kulturális kormányzata felügyeletet igyekezett gyakorolni az expedíciók felett, egyes híresztelések szerint a titkosrendőrség bevonásával is.)

A vázoltak alapján könnyen belátható, hogy a régészeti expedíciók idegen testként működtek és működnek az észak-balkáni térség középkor-régészetében. A középkor-régészet iránt érdeklődő helyi kutatók ugyanis rend szerint nem ezen expedíciók szervezői által felvetett problémák megoldása miatt, hanem az önnön nemzeti mozgalmuk által megfogalmazott, axiomatikusnak vélt tételek alátámasztása érdekében szervezik kutatásaikat.

Fentebb már utaltunk arra, hogy az expedíciós keretek között folytatott régészeti kutatás észak-balkáni térség azon részein honosodott meg, amelyek az Oszmán-Török Birodalomhoz tartoztak, vagy abból csak a 19. század folyamán szakadtak ki. A fordulópontot

az 1878-as év jelentette, szervezett régészeti expedíciók csak a Berliini Kongresszus által kialakított területi konstellációban jelenhettek meg. Bulgária és Montenegró területén mutathatók ki az első régészeti expedíciók. Bulgáriába az 1878-as felszabadítást végre hajtó orosz hadsereg tisztjei, és más orosz értelmiségiek tértek vissza a későbbi években, főként egyes álló, az ortodox, illetve pánszláv gondolkör szemszögéből fontossággal bíró műemlékek felmérése érdekében.¹⁶⁸⁸ Fentebb pedig már arról is szoltunk, hogy a cseh nemzetiségű, de az Osztrák-Magyar Monarchia érdekeit következetesen képviselő Konstantin Jireček 1879-ben, Veliko Tărnovóban régészeti egyletet alapított, a II. bolgár állam fővárosának a feltárására.¹⁶⁸⁹ Montenegróban pedig 1890-ben jelent meg egy osztrák-magyar expedíció, célként Doclea feltárását tűzve ki maga elé.¹⁶⁹⁰ A leendő Albánia területére is a 19-20. század fordulóján érkeztek az első régészeti expedíciók, főként az Osztrák-Magyar Monarchia területéről. Sajátos szerepet játszott e folyamatban a szarajevói múzeum, amelynek épületegyüttesében alakult meg a századfordulón az *Institut für Balkanforschung* (=Balkánkutató Intézet), élén Carl Patschcsal.¹⁶⁹¹ A szarajevói intézet nem magában Boszniában folytatta kutatásait, hanem Montenegróban és a leendő Albánia északi részén. Ez utóbbi területen a katolikus lakosság megismerése volt a kitüntetett cél. A szarajevói intézet dolgozóinak köszönhető több észak-albániai, középkori templom felmérése.¹⁶⁹² A Macedónia területéhez kapcsolódó bolgár, görög és szerb területi igények ismeretében sajátosnak tűnhet, hogy e leendő ország területére csak az I. világháború idején, 1916-ban érkezett az első nemzetközi régészeti expedíció, Hans Dragendorff vezetésével.¹⁶⁹³ Korábban ugyanis csak külföldi tudósok csak utazóként jártak régiségeket gyűjteni e tájra, így 1909-ben az orosz Nikodim Pavlovič Kondakov.¹⁶⁹⁴ Az is sajátos, hogy a Dragendorff-expedíciót a korabeli Német Birodalom hadserege, a Reichswehr szervezte, amely, balkáni haderejének parancsnokságánál műemléki osztályt is működtetett. A feltárás elrendelésére is sajátos előzmények folytán, leletmentési körülmények között került sor. A Saloniki-frontot tartó német haderő a Vardar folyó partján vezető vasutat akarta bővíteni, és ez veszélyeztette az antik Stobi romvárosának egyes részeit.¹⁶⁹⁵ Az 1918 előtti korszak adatainak a végére hagytuk a korszak legjelentősebb expedíciójának a leírását. A legjelentősebb bolgár lelőhely, a *pliskai*

¹⁶⁸⁸ Dmitrova (1959), 117-123; Văžarova (1960).

¹⁶⁸⁹ A társaság megalakulását, illetve az első tărnovoi ásatás jelentőségét taglalta: Slavčev (1980), 167-168.

¹⁶⁹⁰ Sticotti (1913).

¹⁶⁹¹ Ezen intézmény alapvető adatait közli: Gostenschnigg (1999), 226-231.

¹⁶⁹² Ippen (1900), 518-520; Ippen (1901-1902), 131-142.

¹⁶⁹³ Dragendorff (1919), 155-166.

¹⁶⁹⁴ Minns (1924), 435.

rezidenciális központ feltárása a *Russkij Arheologičeskij Institut v' Konstantinopolje* (=Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet) szervezésében indult meg 1899-ben.¹⁶⁹⁶ Az orosz felet a munkálatokban Fëdor J. Uspenskij (=Fyodor Uspensky) képviselte, a helyi, tehát a bolgár felet pedig várnai gimnáziumban tanárkodó a Škorpil-fivérek: Karel és Herman (más forrásokban: Hermengild). Ők egyébiránt cseh nemzetiségűek voltak.

Az 1918 előtti időszak lezárásaként egy „egyszemélyes intézmény”, Konstantin Jireček munkásságáról kell ismételtelen szólnunk.¹⁶⁹⁷ E helyen nem azt kell kiemelni, hogy Jireček 1879-ben az újjáalakult Bulgáriába költözött, hogy ott a kulturális és tudományos életet szervezze, és így még a kulturális miniszteri tárcát is elvállalta 1881-ben, hanem azt, hogy történészként megalapozta mind Bulgária, mind Szerbia mind pedig Albánia középkori történelmének a kutatását.¹⁶⁹⁸ Olyannyira, hogy mindhárom államban a mai napig az általa lefektetett alapokon tárgyalják saját, 13-15. századi monarchiájuk történetét, és Jirečeket többé-kevésbé „saját” kutatójuknak tekintik. Az Észak-Balkán viszonylatában ez példátlan teljesítmény, amely egyben azt, az angolszász világban elterjedt felfogást is cáfolja, hogy „kívülről” reménytelen feladat a balkáni „nemzeti” monarchiák középkori előzményeivel foglalkozni, így ebbe a témába belenyúlani sem érdemes.

Az 1918 utáni időkben sajátosan átalakultak az expedíciós régészet esélyei az államjogi szempontból alaposan átrendezett Észak-Balkánon. Egyes régiókban ekkor nyíltak meg a nemzetközi szintű kutatás esélyei, máshol azonban éppen az új területi konstelláció miatt nehezült meg az ilyen projektumok kivitelezése. Az újonnan megalakult Albánia vált a régészeti expedíciók szervezésének egyik kedvelt terepévé. Az 1918 utáni Albániában egy-egy francia, illetve olasz régészeti expedíció tudott megmaradni és prosperálni. A francia Léon Rey expedíciója 1923-tól vezetett ásatásokat az ókor vége után elnéptelenedett Apollónia városában, és a feltárt leletek számára egy külön múzeumot is alapított Valona/Vlorë városában.¹⁶⁹⁹ Az olasz expedíció 1924-ben indult, Luigi Maria Ugolini vezetésével. Az olasz expedíciónak köszönhetően nagyarányú ásatások folytak két romvárosban: 1925-ben Phoenicë területén, 1928 és 1943 között pedig Butrotos/Butrint városában.¹⁷⁰⁰ A két régészeti expedíció közül a helyi szakirodalomban az olaszt szokta

¹⁶⁹⁵ Dragendorff (1919), 155-166.

¹⁶⁹⁶ Rašev – Dimitrov (1999), 9; Németül Ziemann (2007), 322.

¹⁶⁹⁷ Életútját összefoglalta (1895-ig) Mangold (1895), 924.

¹⁶⁹⁸ Jireček (1876); Jireček (1911-1918); Jireček (1916).

¹⁶⁹⁹ E munkálatokat röviden áttekinti: Adhami (1981b), 190. A francia expedíció nehézségeiről a munkálatok vezetője számolt be, egy sajátos formában, a tudományos szakközönségnek írott levélben: Rey (1937-1938), 301-304.

¹⁷⁰⁰ Hodges – Bowdes – Gilkes et alii (é.n.), 5, 7.

övezni nagyobb kritika. Annak következtében, hogy az olaszok az általuk feltárt leleteket elvitték magukkal. Ha azonban végiggondoljuk azt, hogy az apolloniai ásatás mellett létesített kis francia múzeum a II. világháborúban megsemmisült, talán más színben tűnik fel az olasz expedíció, bizonyos nézőpontból jogsértő tevékenysége is. Az olasz expedíció tudományos színvonalát az jelzi, hogy vezetője Luigi Maria Ugolini egyértelműen a keresztény régészet meghonosításán fáradozott az észak-epiroszi partvidéken.

Sajátosan átalakult az expedíciós régészet értelmezése a két világháború közötti Bulgáriában és az Sz. H. Sz. Királyságban. Mindkét államban a „belföldi” régészeti expedíciók szervezése vált a kutatás kedvelt formájává. A belföldi jelzővel arra igyekeztünk utalni, hogy magában az expedíció szervezésére magában az adott állam fővárosában került sor, miközben a kutatandó helyszín egy-egy elmaradott, saját régészeti infrastruktúrával még egyáltalán nem, vagy csak minimális mértékben rendelkező tájegységben állt. A két világháború közötti Bulgáriában ilyen módon folyt az ország északkeleti-szegletében levő rezidenciális központok, és közöttük is kitüntetett módon Madara kutatása. E kutatások egyik megbecsült „külföldi szakértője” volt Fehér Géza.¹⁷⁰¹

Az Sz. H. Sz. királyságban a főváros, Belgrád és az itteni *Narodni Muzej* (=Nemzeti Múzeum) vált a „belföldi” régészeti expedíciók szervezésének a letéteményesévé, a kutatási helyszínek pedig „Ószerbiában”, azaz Kosovo/Kosova és Macedónia területén voltak találhatóak. Mivel az adott tájakon – az egyetlen szkopjei múzeum kivételével – a régészeti infrastruktúra összes eleme hiányzott, az adott korban tényleg ez volt a régészeti kutatás megszervezésének a leghatékonyabb módja. A macedóniai régészeti expedíciók szervezésében a belgrádi múzeumban Đorđe Mano-Zissinek jutott a főszerep, és e terén betöltött kulcspozícióját egészen az 1960-as évekig meg tudta tartani. Mano-Zissi antikvitás és az építészettörténet iránti érdeklődése abban is megnyilvánult, hogy a belgrádi expedíciók Macedóniában Stobi romvárosában,¹⁷⁰² és még néhány további antik lelőhelyen ástak. Szigorúan tartva magukat ahhoz az elvhez, hogy a 6-7. század fordulója utáni rétegek már nem képezik a régészeti kutatás tárgyát. A két világháború közötti időkben egy további kutatóközpont is feltűnt az új délszláv állam délkeleti részeinek a régészeti feltárására. A szarajevói múzeum Kosovo területére szervezett expedíciót, az Ulpiana nevű romváros vizsgálatára. Mivel a szarajevói múzeum 1918 előtt Észak-Albánia régiségeinek helyszíni feltárására szervezett expedíciókat, koszovói/kosovai érdeklődése a régi célkitűzés módosításaként is felfogható – az új idők követelményeinek megfelelően.

¹⁷⁰¹ Fehér Géza e munkálatokat feldolgozó közleményei: *Fehér (1931)*; *Fehér (1936)*.

¹⁷⁰² Wiseman – Mano-Zissi (1976), 269-302.

Dolgozatunk témaválasztása miatt érdemes újra megfogalmazni: a két világháború közötti Jugoszlávia régészei az ókori romvárosok feltárása érdekében szerveztek „belföldi” régészeti expedíciókat nagyra nőtt országuk délkeleti részére. Csak egyetlen olyan expedíció szerveződött, amely „Ószerbiában”, középkori lelőhely feltárását tűzte célul maga elé. 1924-ben indított ásatást Radoslav Grujić, az újonnan alapított Dél-Szerbiai Egyházi Múzeum vezetője, Prizren/Prizreni városának határában, a Szt. Arkangyalok (=Sv. Arhandeli) titulusú templom helyén.¹⁷⁰³ E fentebb már többször utalt kutatás oka: a krónikás hagyomány alapján ide lehetett lokalizálni a legnagyobb szerb uralkodó, Dušan cár (1331-1355) sírját. Azt is többször kiemeltük már, hogy Grujić feltárását nem koronázta siker, és ez – joggal feltételezhetően – a középkor-régészet jugoszláviai megítélését is rontotta.

A nemzetközi régészeti projektumok megvalósulásában alapvető változást hozott a II. világháború időszaka, valamint az 1944 ősztől kialakult új politikai konstelláció. A II. világháború idején szünetelt a nemzetközi projektumok kivitelezése (Wilhelm Unverzagt fentebb már szintén utalt belgrádi ásatása¹⁷⁰⁴ nézetünk szerint nem tekinthető ilyennek.) 1944 őszen pedig, a Vörös Hadsereg nyomán, egy újabb szereplő: a szovjet kutatás jelent meg a nemzetközi régészeti feltárások porondján.

Egy jelenleg még pontosan kideríthetetlen, hatásában mégis alapvetően fontos döntés befolyásolta a szovjet régészet kutatási lehetőségeit az Észak-Balkánon. A szovjet kultúrpolitika a II. világháború végén a Balkánon sem tűzte ki célul önálló régészeti intézmény alapítását. Pedig erre volt példa az előd, az Orosz Birodalom kultúrpolitikájában, a *Russkij Arheologičeskij Institut v' Konstantinopolje* (=Konstantinápolyi Orosz Régészeti Intézet) képében. Sőt az is bizton állítható, hogy az 1945 utáni években egy ilyen intézmény létesítéséhez a befolyási övezetbe tartozó, mindhárom korabeli észak-balkáni állam pártvezetése lelkesen asszisztált volna. Magyarozatként csak arra utalhatunk, hogy ilyen intézményt a szovjet kultúrpolitika a befolyási övezetéhez tartozó más, kelet-közép-európai államokban sem szorgalmazott. A szovjet fél a régészet terén (is) a kétoldali egyezményeket szorgalmazta, ezek sikerét azonban alapvető szinten befolyásolta a nagypolitika „széljárása”. A közös kutatások szervezése és kivitelezése – több évtizedes távlatból már bizton állítható – a szovjet-albán, szovjet-bolgár, illetve szovjet-jugoszláv párt- és államközi viszony éppen aktuális állásától függött. Mivel pedig e viszony csak Bulgáriában maradt meg a rendszerváltásig a 1945-ben lefektetett, paternalisztikus alapokon, a szovjet régészek csak ebben az országban kivitelezhettek közös kutatási programokat az 1960-as évek eleje után.

¹⁷⁰³ Grujić (1925), 239-274.

¹⁷⁰⁴ Unverzagt (1945), 41-45.

A szovjet fél kétféle stratégiát követett az észak-balkáni országokkal kötendő régészeti együttműködésekben. Albániában a régészeti expedíciókat szorgalmazta – annak ellenére is, hogy az albán régészet infrastruktúráját 1945 után néhány rövid év alatt, szovjet mintára alakították ki.¹⁷⁰⁵ Így folytatódtak az 1950-es évek második felében és az 1950-es és 60-as évek fordulóján, előbb Apollóniában, majd pedig Butrintban egy-egy szovjet feltárás, V. D. Blavatski' vezetésével, és Dhimosten Budina részvételével. Az utóbbi helyszínt még Nyikita Szergejevics Hruscsov is meglátogatta, 1959-es albániai útja során.¹⁷⁰⁶ Röviddel azelőtt, hogy őt, 1961-ben, vendéglátója és egyébiránt a butrinti ásatáslátogatás másik résztvevője, Enver Hoxha albán pártvezér őt revizionistaként a „nemzetközi munkásmozgalomból” kiátkozni igyekezett.¹⁷⁰⁷ Az általunk átnézett szakirodalomban nem találtunk utalást a butrinti szovjet feltárások eredményeit tárgyaló publikációra. Ha közölték is ezeket, ez olyan periodikában történhetett meg, amelyet közép-, vagy kelet-közép-európai könyvtárak nem szoktak tudni beszerezni.

Albániával ellentétben, Bulgáriában a szovjet fél már számolt a helyi régészeti infrastruktúrával. Így befolyását annak érdekében igyekezett érvényesíteni, hogy a bolgár régészek általuk korábban nem preferált témákat, pl. a szovjet értelmezésű szláv régészetet kutassák, a Bulgáriában hagyományos ellenszenvvel kezelt Románia régészeivel együtt.¹⁷⁰⁸ A szovjet régészet ez irányú törekvése 1955-ben sikerrel is járt, hiszen háromoldalú: bolgár – román – szovjet kutatási megállapodást sikerült kötni. A siker azonban csak átmenetinek bizonyult: Nicolae Ceaușescu 1965-ös hatalomra jutása után Romániában háttérbe szorult a szláv hagyatékok régészeti kutatása,¹⁷⁰⁹ így a román fél már csak formálisan vett részt az együttműködésben. Nem a román fél tartózkodása, hanem sokkal inkább a projektumot vezető Živka Vážarova személyével magyarázható az, hogy a háromoldalú együttműködés keretei között feltárt, popinai lelőhelyek feldolgozása¹⁷¹⁰ nem hozott átütő, nemzetközi szinten is számon tartott eredményt, sőt – amint erre már dolgozatunk egyik alfejezetében is utaltunk – Živka Vážarova tipokronológiai beosztása ellen több bolgár régész is szót emelt.¹⁷¹¹ Az 1960-as évektől a szovjet-bolgár együttműködés áttolódott az egyes rezidenciális központok, így első sorban Pliska és ez által a bolgár régészet bolgár-török vonulatának a kutatására. A

¹⁷⁰⁵ N. N. Post-war Archaeology. http://www.butrint.org/rediscovery_6_1.php (a megtekintés időpontja 2011. 08. 22.).

¹⁷⁰⁶ Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.), 7. old., 1. 8. kép.

¹⁷⁰⁷ Gleni (1999), 2. köt., 260.

¹⁷⁰⁸ Röviden közli a szovjet – bolgár – román együttműködés fontosabb adatait Vážarova (1956), 11. old. 1. jegyz..

¹⁷⁰⁹ Boia (1999), 130.

¹⁷¹⁰ Vážarova (1956); Vážarova (1965).

Szovjetunióból érkező régészek egyes pliskai részproblémákat igyekeztek megoldani, és eredményeik mintegy belesimultak a bolgár régészet átlagába¹⁷¹²

Más kutatási stratégiát követtek a bulgáriai régészeti intézményekkel szerződéseket kötő lengyel, illetve keletnémet intézmények. A sort a lengyelek indították, meglehetősen alaposággal, mert a gyakorlati együttműködés megindulása előtt, 1955-ben lengyel nyelvű tanulmány jelent meg a bolgár régészetről, ismertette az eredményeket, de egyben megjelölve a lehetséges kérdésfelvetéseket is.¹⁷¹³ Az itt felvonultatott lehetőségek közül végül a lengyelek is a késő antik – korai bizánci monumentális építészet kutatása mellett döntöttek, azaz ők is az észak-balkáni térség „megszokott” együttműködési témáját választották. A közös feltárómunka az 1960-as évek elején indult meg, a Svištov, illetve a Stărmen határában álló későantik erőd feltárására. A Svištov határában álló novaei, 5-6. századi erőd területén folytatott régészeti munkálatokat¹⁷¹⁴ annak okán érdemes külön kiemelni, mert e feltárásnak jutott az „első fecske-szerep”. A feltárómunka két, területi és szervezeti szempontból is elkülönült ásatás keretei között folyt. Az erődöt a munka megkezdése előtt kettéosztották, és nyugati felében a lengyel expedíció,¹⁷¹⁵ keleti részén viszont a bolgár régészek¹⁷¹⁶ ástak. Szinte mondani sem kell a virtuálisan megkettőzött lelőhely két részén feltárt jelenségek nem egyeztethetők minden ponton egymással. Ennek ellenére is a lelőhelymegosztás a következő erődásatásnál, a stărmeni lelőhelyen is alkalmazták.¹⁷¹⁷ Súlyosbítva azzal a körülménnyel, hogy a lengyel publikációkban¹⁷¹⁸ a lelőhely nevét kevésbé szokványos módon Styrmenként írták át. A virtuális lelőhely-megkettőzésen túl e két erőd kutatásnak volt egy további negatív jellemvonása is. A feltárók ez esetben is „megálltak” a 6-7. század fordulóján, a későbbi leletekkel csak mintegy mellékesen foglalkoztak.

A lengyel régészek csak az 1970-es években jutottak arra a gondolatra, hogy a korai középkori szláv szétvándorlás déli ágának a régészeti kutatásban is részt vállalhatnak. A közös projektum részesévé azonban nem a hagyományos bolgár partner, hanem Macedónia vált, és e választásba – joggal sejthetően – az is belejátszott, hogy a korabeli macedón

¹⁷¹¹ Mihajlov (1965), 66-67; Milčev (1965), 67-70.

¹⁷¹² Makarova – Pletněva (1984), 212-213.

¹⁷¹³ Wielowiejski (1955), 59-90.

¹⁷¹⁴ Pres – Čičikova (1963), 59-71. A feltárási eredmények összefoglaló bemutatása: Čičikova (1977), 277.

¹⁷¹⁵ A lengyel expedíció által írott ásatási jelentések közül lásd: Parnicki-Pudelko – Press et alii (1967), 59-74; Maevski – Parnicki-Pudelko et alii (1974), 176--203.

¹⁷¹⁶ A bolgár expedíció által írott ásatási jelentések közül lásd pl. Dimitrov – Čičikova et alii (1967), 75–100; Dimitrov – Čičikova et alii (1974), 138-176.

¹⁷¹⁷ Mihajlov (1963b), 5-13.

¹⁷¹⁸ Danielczyk (1972), 183-197; Danielczyk (1980).

régészet erős embere, Boško Babić is partnereket keresett egy ilyen projektumhoz, mintegy a helyi szakértelem hiányát pótlandó. Sajnálattal megállapítható, hogy a közös munka nem hozta meg a várt eredményt, a debreštei lelőhely feltárása¹⁷¹⁹ nem tudott lendületet adni a néhai Jugoszlávia, de még a macedón tagköztársaság szláv régészetének sem. A refugium-jellegű lelőhelyen kibontott, 7-9. századi régiségek ugyanis nem feleltek meg az előzetes elvárásoknak, hiányoztak a máshol emblematikusan szlávnak kikiáltott lelettipusok.

Az észak-balkáni térségben a krivinai feltárás vált a sikeres régészeti együttműködés fő hivatkozási pontjává – tegyük hozzá, méltán. A néhai Német Demokratikus Köztársaság régészei által feltárt erőd nemcsak kibontott leletei alapján válhatott folyamatosan idézett ásatási helyszínné, hanem a dokumentálás és a feldolgozás módszertana alapján is. Sőt a közlés módja is eltért a Bulgáriában megszokottaktól.¹⁷²⁰ Így a iatrusi ásatásokat közlő, kelet-berlini kiadású kötetek nemcsak a feltárt leletek, épületek tipológiai sajátosságai miatt bírnak fontossággal, hanem annak következtében, hogy a stratigráfiai megfigyeléseket és a leletkomplexumokat együtt elemzik. Mintegy utat mutatva egy követésre méltó, az „összevont” közlésnél azonban sajnos nagyságrendekkel költségesebb publikációs módszertan alkalmazásához. A közölt eredmények pedig magukért beszélnek. A keletnémet régészek ugyanis egyfelől nem tartották kötelezőnek maguk számára a 6-7. század fordulójára tett felső határt. Így leleteik értelmezése alapján tudtak hozzászólni olyan kérdésekhez (is), amelyekről a bolgár történetírás nagyjai dolgozták ki a saját közegben axiomatikus érvényűnek számító, „nemzeti” narratívát. A konkrét eredményekről alább szólnak. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy Iatrus feltáróinak nagy szerepe volt abban, hogy a bulgáriai, 7-10. századi fémművesség emlékei egy valóban nemzetközi diskurzus részeivé válhattak.

Fentebb, az egyes észak-balkáni országokat tárgyaló alfejezetekben már utaltunk arra – a kívülről talán kicsit nehezen felfogható – tényre, hogy az 1945 és 1990 közötti időszakban nemcsak a titói Jugoszláviában, hanem a térség másik két pártállamában is léteztek olyan régészeti projektumok, amelyek megvalósításában nyugati tudósok is részt vehettek. Miközben, mondhatni „természetesen”, e kutatókat a fogadó országban gyanakvás és felügyelet övezte, és a pártállami kultúrpolitika az együttműködéshez a másik felet nem a szakmai hozzáértés alapján választotta ki, hanem oly módon, hogy az illető intézmény anyaországa milyen kapcsolatot tart fent az adott pártállam vezetésével.

¹⁷¹⁹ Babić – Henzel – Rahaut (1976), 251-264; Babić (1978), 205-216; Babić – Henzel – Rahaut (1979), 141-149.

¹⁷²⁰ Iatrus – Krivina 1; Iatrus – Krivina 2; Iatrus – Krivina 3.

Fentebb, a terepmunkák ismertetése során már rögzítettük, de itt is megismételjük. Az észak-balkáni térségbe közös feltárásokat az 1950-es és 80-as évek között szervező nyugat-európai vagy amerikai régészek számára a térség középkori régiségei a nemzeti történelem részét képezték, amelyhez nem akartak „hozzányúlni”, sőt szinte védekezésként használták ismerethiányukat. Miközben anyaországukban természetesen akadt volna olyan kollégájuk, aki az adott korszak észak-balkáni anyagi kultúrájához (is) ért.

A vázolt helyzet következtében csak két olyan, építészettörténeti téma: a késő antik város-, illetve erődépítészet valamint a középkori egyházi építészet akadt, amely nemzetközi szervezésű terepmunka (felmérés vagy feltárás) majd pedig feldolgozás témájává, válhatott. A szláv vagy ilyennek vélt települések nemzetközi csapattal történő feltárása és elemzése jelenti a néhány ritka kivételt. Ilyenkor azonban kivétel nélkül kelet-európai országok régészei közül kerültek ki a külföldi partnerek. A két gyakoribb kutatási téma közül a késő antik város-, illetve erődépítészet számít az észak-balkáni államok megítélése szerint „klasszikus” régészeti témának, annak ellenére, hogy a középkori templomok vizsgálata is rend szerint magába foglalt régészeti terepmunkát.

Az észak-balkáni államok mindegyikében találni olyan, kiemelt jelentőségüként kezelt késő római – kora bizánci várost vagy erődöt, ahol az 1970-es és/vagy 80-as években, nemzetközi szervezésben folyt feltárás, és a leletanyag feldolgozása is. A lelőhelyeket is felsoroltuk már dolgozatunk előző fejezeteiben, így itt csak emlékeztetésképpen utalunk a fontosabbakra: az albániai Durrësre bulgáriai Sadovecra vagy Nicopolis ad Istrumra, a horvátországi Salonára, valamint a Split területén álló Diocletianus-palotára, a macedóniai Stobira, a szerbiai Caričin gradra, és vajdasági Sirmiumra. Brit régészek Butrintban és Nicopolisban, nyugat-németek Sadovecban, amerikaiak Stobiban,¹⁷²¹ a spliti Diocletianus-palotában¹⁷²² és Sirmiumban, francia régészek pedig Caričin gradban,¹⁷²³ Durrësben, Salonában és szintén Sirmiumban kutattak, illetve vettek részt közös ásatásokon. A helyszínek többsége – az adott korban érvényes politikai földrajzi határok szerint – Jugoszláviában fekszik, kutatásuk könnyen magyarázható a Tito-rendszer 1948 utáni, nyugati irányú tájékozódásával. Ugyanakkor érdemes ismételten felhívni a figyelmet a két bulgáriai és egy albániai lelőhelyre is. A felsorolt lelőhelyek közül talán Durrësé és Nicopolis ad Istrumé csenghet a kevésbé ismerősen a nemzetközi szakmai közvéleményben. Durrësben francia

¹⁷²¹ *Mano-Zissi – Wiseman (szerk.) (1973-1975); Mano-Zissi – Wiseman (1975), 87-95; Mano-Zissi (1975), 199-211; Wiseman – Mano-Zissi (1976), 269-302; Mano-Zissi (1979a), 73-80.*

Aleksova – Wiseman (szerk.) (1983).

¹⁷²² *McNally, S. – Marasović, J. – Marasović, T (1976).*

¹⁷²³ *Mano-Zissi (1979b); Aleksova – Wiseman (szerk.) (1983).*

együttműködéssel folyt a földomlás következtében meglelt amphiteátrum nézőterében kialakított, bizánci sírkápolna mozaikjainak a feltárása és elemzése. A mai Nikjup területén álló, Nicopolis ad Istrum-i erődben pedig három alkalommal is folyt, illetve folyik közös, bolgár-brit szervezésű feltárás. A munkálatok még a bolgár pártállam utolsó időszakában indultak, de a rendszerváltás utáni évtizedekre is áthúzódtak. A feltárómunka először 1985 és 1992 között folyt, majd 1996 és 2000 között következett a második kampány, a harmadik expedíció pedig 2010-ben indult.¹⁷²⁴ Sőt, amint a feldolgozási fejezetben külön is ki kell emelni, a brit fél, nothingami egyetem három monografikus igényű publikációt is megjelentetett a hun korban elhagyott városról, amely azonban a 6-7. század fordulójáig erődként továbbélt.¹⁷²⁵

A fentebb felsorolt lelőhelyek többségének a feldolgozása nem néhány összefoglaló kötetben, hanem olyan sajátos, az adott lelőhely feldolgozására alapított periodika-sorozatokban történt meg, ahol a helyi régészek és az együttműködés külföldi résztvevői párhuzamosan jelentették meg tanulmányaikat. E kiterjedt kutatási és publikációs tevékenységet igen nehéz, sőt lehetetlen egyetlen értékítéletbe sűríteni, a tematikus periodikákban megjelentetett tanulmányok rendkívül széles tematikus spektruma, az alkalmazott elemzési módszerek, és az eredmények változatos megbízhatósága miatt. Két egymásnak részben ellentmondó tényrt érdemes kiemelni. Egyfelől ugyanis igaz az, hogy a monumentális épületek sem a Mediterráneum más részein sem pedig a kontinentális Európa nyugati tájain nem számít olyan kutatási területnek, amely már tartósan el tudott volna szakadni a 19-20. század fordulóján még korszerűnek tekintett, ún. falkövető módszertől. E módszer alkalmazása viszont eleve szűk határozat szab a pontosabb értelmezések kidolgozásának, a bizonytalan periodizáció és kronológia miatt. Másfelől azonban az is igaz, hogy e kedvezőtlen előfeltétel ellenére is számos olyan tanulmány jelent meg a hivatkozott periodikákban, amely nemcsak eredményei, hanem az elemzés módszere miatt is követendő példát jelenthet az észak-balkáni régészek számára. Sőt e periodikákban a helyi kutatók is rendszeresen megjelentettek olyan, az adott lelőhely kontextusán túlmutató elemzéseket, amelyek az adott ország kutatásának a legújabb eredményeit foglalja össze. Egyetlen, kiragadott példaként Vladislav Popovićnak az illyricumi kereszténység népvándorlás-kori,

¹⁷²⁴ www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/past/roman-city.aspx (A megtekintés időpontja 2010. 08. 22)

¹⁷²⁵ Poulter (1995); Poulter (szerk.) (1999); Poulter (szerk.) (2007).

kontinuus létezését taglaló dolgozatára utalunk, amely a Sirmium c. periodikában került kinyomtatásra, 1980-ban.¹⁷²⁶

A felsorolt helyszíneket tárgyaló köteteknek csak egyetlen szépséghibája van: a középkori rétegek és leletek sokszor nem is leplezett lebecsülése. A nagyobb nyomaték kedvéért egy újabb példával is szeretnénk szemléltetni a középkor kimaradását. A sirmiumi projektumban részt vevő francia régészek egészen egyszerűen nem érdeklődtek a város déli szélén, a Száva-szigetén folyó feltárásokra, az itt előkerülő későantik temető ellenére sem. Tartózkodásuk oka az lehetett, hogy a feltárók egy középkori monostor, magyar nevén Szenternye, illetve a körülötte levő temető kibontását, és az egyházi intézmény kontinuus létének esetleges bizonyítását tűzték ki kutatási célként.¹⁷²⁷

A már többször kárhoztatott szemlélet következtében alig néhány nemzetközi projektum létezett középkori régiségek kutatására az 1990 előtti időszakban. Első három példánk sajátos módon Albániához kötődik. 1982. július 7-én az albán régészet egyik korabeli „erős embere”, Skënder Anamali, német Joachim Wernerrel és a svéd G. O. Svanével együtt pontosította helyszíni szemlével a vrapi kincs előkerülési körülményeit.¹⁷²⁸ Az albán viszonylatban egyedülálló álló összetételű tudóscsoport meglepően pozitív eredményhez jutott. A helyszíni kikérdezés során kiderült, hogy nyolc évtized távlatában is elevenen éltek az 1901-ben előkerült kincs lelőköörülményeinek egyes részletei, a találok utódainak az emlékezetében. A három kutatónak egy olyan, 1903-ban született adatközlővel sikerült beszélnie, aki a négy találó közül a kettőnek volt a rokona. Másik példánk az építészettörténészként jeleskedő, osztrák Buschhausen-családhoz kapcsolódik. Heide és Helmuth Buschhausen oly módon dolgozta fel monografikus igénnyel az 1970-es évek második felében az apolloniai, 13. századi, keresztkupolás térszerkezetű templomot, hogy saját, helyszíni anyaggyűjtéssel egészítették ki a bécsi intézményekben őrzött adatokat.¹⁷²⁹ Végezetül Guntram Kochnak több alkalommal is sikerült az emléktárgy helyszíni bejárásával elmélyíteni ismereteit az albán területeken álló, bizánci templomokról. 1984-ben oly módon is, hogy a marburgi egyetem ókeresztény és bizánci építészeti szemináriumának a hallgatói is vele együtt tehettek tanulmányutat a külvilágtól szinte hermetikusan elzárt országban.¹⁷³⁰ A három tanulmányút pontosan jelzi azt, hogy Albánia az 1980-as években, Nyugat-Németország irányában igyekezett kicsit enyhíteni izolacionista politikáját, joggal sejthetően:

¹⁷²⁶ Popović, VI. (1980), I – V. old.

¹⁷²⁷ Minić (1980); Ercegović-Pavlović (1980).

¹⁷²⁸ Werner (1983), 181-201; Werner (1986), 10.

¹⁷²⁹ Buschhausen – Buschhausen (1976).

¹⁷³⁰ Koch (1985).

gazdasági előnyök reményében. Szintén a német irányban kezdeményezett, albán nyitásra utal, hogy 1983-ban az *Antike Welt* című régészeti szakfolyóirat két munkatársa is beutazhatott a mások előtt hermetikusan lezárt országba, korakeresztény templomromok helyszíni megtekintésére.¹⁷³¹

A felsorolt tanulmányutak persze távol állnak a valódi kutatási együttműködéstől. Sajátos, de a középkor-régészet helyzetét mindenképp pontosan szemlélteti az, hogy a java középkor, azaz a 11-15 század vonatkozásában csak egy nagyobb volumenű, nemzetközi együttműködésre találni forrásanyagot. Talán a bolgár rendszerváltás egyik előszelének tekinthető az, hogy Boris Borisov egy nemzetközi, japán – holland – bolgár expedíciót tudott szervezni a djadovoi középkori település feltárására, az 1980-as évek második felében. Nem maga a közös erővel lebonyolított ásatás hozott szenzációs eredményt. Egy olyan falu részlete került napvilágra, amelyhez hasonló az adott térségben már többet is kibontottak. A feltárt telepjelenségek dokumentálása azonban a bolgár régészetben addig ismeretlen színvonalon történt meg, és a feltárás eredményeit bemutató, 1989-ben kiadott monográfia is párját ritkítja a bolgár régészetben.¹⁷³²

Az észak-balkáni térségben a nemzetközi régészeti együttműködéseket is alapvetően átrendezték az 1990 és 1992 közötti albániai és bulgáriai rendszerváltás, valamint az 1990 és 95 között tartó délszláv etnikai háború. A nyugati országok régészei 1990 után is a helyi intézményekkel kötött, kooperációs együttműködés révén juthatnak el régészeti ásatásokra, lett légyen szó akár Horvátországról, Szerbiáról, Montenegróról, Macedóniáról vagy Bulgáriáról.

Albániában viszont újjászületett az expedíciós régészet – jórészt annak következtében, hogy nyugati alapítványok szervezték újra a régészeti, illetve örökségvédelmi intézmények egy részét. Az albán régészet túlélését biztosító, nemzetközi együttműködések többsége egyes őskori lelőhelyek feltárására született, de akadt érdeklődő antik romvárosok kutatására is. A korai középkor vonatkozásában a legfontosabb együttműködés a butrinti romváros feltárásának a folytatását irányozta elő. Az albán fél partnere e projektum esetében a Lord Rothschild és Lord Sainsbury által, 1992-ben alapított *Butrint Foundation* lett.¹⁷³³ Az együttműködés harmadik fél bevonását is előírta. Különösen akkor, ha az adott projektum egy-egy speciális témára, különleges érdeklődésre számot tartó helyszín feltárására irányul. Ilyen, sajátos érdeklődés övezi, pl. a butrinti lelőhelyen lokalizált, 5-6. századi

¹⁷³¹ *Freis (1983), 65-73; Sörries (1983), 7-26.*

¹⁷³² *Borisov (1989).*

¹⁷³³ *Hodges (2006); Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.), 8.*

zsinagóga romjait. Ennek feltárását 2003 óta a jeruzsálemi *Hebrew University* kutatócsoportja végzi, a tiranai székhelyű Albán Régészeti Intézettel kötött megállapodás alapján.¹⁷³⁴ A butrinti lelőhely esetében az is sürgeti a minél előbbi feltárást, hogy – joggal sejthetően – az adott helyszínre felfigyeltek a nemzetközi szintű műkincsrablásnak tippeket „megrendelők”. Feltételezhetően annak következtében, hogy Butrint Albánia minden bizonnyal legjobban megközelíthető, így a nyugati világban, széles körben ismertté vált, régészeti lelőhelye. A Butrinti-öböllel szemben fekvő Korfu ugyanis már Görögország felségterülete, sőt tömegturizmusának egyik legismertebb célpontja. Egy olyan, ún. üdülőparadicsom, ahonnan a turistákat hajókirándulásokon viszik a szárazföldre, az ókori nagyváros romjainak a megtekintésére. Butrint ismertté válásának sajnálatos következménye, hogy múzeuma többszöri műkincsrablásnak vált áldozatává. Így már 1991-ben ellopták az egyik legértékesebb műtárgyát, a római korból származó Livia-fejet. E műtárgy ugyan 2001-ben visszakerült a múzeum tulajdonába,¹⁷³⁵ viszont az 1997-es zavargások során eltulajdonított műtárgyak azóta is hiányoznak.¹⁷³⁶

A világ felé nyitásnak szerencsére vannak pozitív példái is. Külföldi segítséggel született újjá 1999-ben a rendszerváltás utáni években tetszhalotti állapotba került albán műemlékvédelmi hivatal (angol nevén: *Albanian Rescue Archaeology Unit*). E szervezet, az észak-balkáni térségben egyedül álló módon az amerikai *Packard Humanities Institute* segítségével szerveződött újjá.¹⁷³⁷ A kezdetben az albán Lorenc Bejko vezetése alatt álló, leletmentő hivatal részint a régészeti lelőhelyek feltérképezésével, részint pedig a veszélyeztetett helyszínek feltárásával foglalkozott. Sajnálatos, de így is rögzíteni kell: a leletmentő hivatal kutatási programjában, az első években sajnos csak vaskori halmok feltárása szerepelt.¹⁷³⁸ 2010-ben bekövetezett e kutatási központ alapos átalakítása:¹⁷³⁹ új neve *International Centre for Albanian Archaeology*. Az újjáalakított intézmény már egyáltalán nem a régészeti műemlékvédelemre helyezi a hangsúlyt, hanem a kutatásra, nevelésre és nagy projektumok kivitelezésére, ilyen keretekbe helyezve az örökségvédelem tárgyát is. A korábbi egyszemélyes igazgatást pedig háromfős igazgatótanács váltotta fel, amelyben már egy olasz régésznő Maria Grazia Amore is helyet kapott. A korábbi, csupán a vaskorra fókuszáló

¹⁷³⁴ N. N. (2003)

¹⁷³⁵ <http://www.geocities.com/albaland/livia.html> (A megtekintés időpontja: 2008. 4. 21.)

¹⁷³⁶ Az 1997-es fosztogatást leíró UNESCO-jelentés: <http://whc.unesco.org/archive/butrin97.htm> (A megtekintés időpontja: 2008. 4. 21.)

¹⁷³⁷ <http://intarch.ac.uk/antiquity/amore.html> (A megtekintés időpontja: 2008. 4. 21.)

¹⁷³⁸ Így pl. az alábbi kutatási projektum is: Kamenica Project, Korçë: <http://www.academyofsciences.net/institutes/archeology/research.htm>

¹⁷³⁹ <http://www.icaa.org.al/index.html> (a megtekintés időpontja 2011. 08. 22.)

projektumok helyett immár a térség „slágertémája” a római kori monumentális építészet, és az útkutatás is helyet kapott a programok között.

Albániánál konszolidáltabb módon alakultak ki és/vagy folytatódtak a régészeti együttműködések a rendszerváltás utáni Bulgáriában, az országot többször fenyegető gazdasági összeomlás és a szinte folyamatos válságból következő pénzhiány ellenére is. Bulgáriában a jelenleg futó nemzetközi régészeti projektumok egy része még a rendszerváltozás előtti években indult, és túl tudta élni az anyaországában is az ezredforduló táján beköszöntő gazdasági visszaesést. A fentebb már utalt bolgár-brit, illetve bolgár-német együttműködés sorolható e kategóriába, amely a sadoveci,¹⁷⁴⁰ illetve a nikjupi¹⁷⁴¹ (római kori nevén: Nicopolis ad Istrum-i) erőd feltárását célozza. A méltán híressé vált iatrusi projektum viszont sajnos nem tudta túlélni a rendszerváltást. A német egyesítés után radikálisan átalakított *Zentralinstitut für Archäologie der DDR* új szerepkörében már nem tudta folytatni e kutatást, a feltárásokban és a feldolgozásokban részt vevő német régészek jelentős hányada is más munkahelyre került.

A rendszerváltás pozitív hozadékaként viszont a nemzetközi projektumoknál is sikerült áttörni a 6-7. század fordulóján meghúzott felső határt. Jelentős eredmény ez, még akkor is, ha azt alább idézendő együttműködés kudarccal zárult. A frankfurti egyetemmel kötött együttműködés következtében kapcsolódhatott be a pliskai rezidenciális központ kutatásába Joachim Henning. Nagy kritikai érzékkel, de talán nem kellő tapintattal előadott megjegyzései¹⁷⁴² miatt e projektum az ezredfordulóra sajnos kudarcba fulladt. Henning megjegyzéseinek az alapos átgondolása ugyanis egy igen alapos szembenézést követelt (volna). A helyi régészeknek azon ténnyel kellett (volna) konfrontálódniuk, hogy a bolgár rezidenciális központok nagyszabású, azaz sok munkással, kampányszerűen folytatott ásatásai 1945 után már abszolút elavult módszernek számítottak, mert egészen egyszerűen alkalmatlanok voltak az egyes épületek pontos időrendjének és belső periodizációjának a megállapítására. E ténnyel a bolgár régészek érzelmi okok miatt nem tudtak és akartak szembenézni. Részint azért, mert e tény elfogadása által tanáraik nemzedékéről kellett (volna) negatív értékítéletet megfogalmazniuk. Részint pedig annak következtében, hogy Henning kritikáját egy – helyi szinten – provokatív ellentézis megalkotásába sűrítette. A keltezés hiányos lehetőségeire utalva felvetette azt, hogy a pliskai templomok egy része nem is az I.

¹⁷⁴⁰ www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/past/roman-city.aspx (A megtekintés időpontja 2010. 08. 22)

¹⁷⁴¹ www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/past/roman-city.aspx (A megtekintés időpontja 2010. 08. 22)

¹⁷⁴² Henning (2000), 6-15.

bolgár állam korában, hanem a 10. század vége, azaz a helyi szinten csak pusztulási réteggként értelmezett bizánci visszafoglalás utáni időkben épült volna. E tézisével pedig az axiomatikusnak nyilvánított, nemzeti történeti narratíva egyik fontos elemét igyekezett felülbírálni.

A néhai Jugoszlávia területén regisztrálható a nemzetközi régészeti projektumok legnagyobb visszaesése az 1990-es évektől. A közös projektumok többsége lezárult vagy szünetelt az etnikai háborúk sorával szétesett, néhai föderáció területén: részben az együttműködési területeket érintő harci cselekmények, részben pedig a maradék jugoszláv állam ellen bevezetett, ENSZ embargó miatt. A projektumok elhalását az is gyorsította, hogy ezek egy jelentős részét korábban egy sajátos, „belföldi” régészeti expedíciós rendszer körében kiviteleztek. A nyugati partnerek általában belgrádi partnerintézmények, közülük is elsősorban a *Narodni Muzej* (=Nemzeti Múzeum) szakembereivel kötöttek együttműködést, akik mintegy közvetítették az együttműködést Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Montenegró, Macedónia, vagy a Vajdaság irányába, a helyi intézményrendszer képviselőivel rend szerint az erő pozíciójából tárgyalva, vagy őket esetleg meg is kerülve. (Nota bene: e rendszer nemcsak az antik városásatások szervezése esetében működött, hanem legalább ennyire az őskori lelőhelyek feltárását célzó együttműködések során is.). A felsorolt országok többségében pedig a belgrádi régészek az 1990-es évek eleje után már nem tartoztak a szívesen látott vendég kategóriájába.

A negatív összképen belül azonban akad néhány pozitív részlet is. A szétbomló Jugoszlávia helyén létre jött országokban már nem számított áttörhetetlen akadállyal a 6-7. század fordulója. Már lehet együttműködéseket kötni 10-14. századi kérdésfelvetések kutatására is, függetlenül attól, hogy ez helyi viszonylatban a „nemzeti monarchiák” kora. Jellemzőnek tekinthető az is, hogy az újonnan megszülető, és önmagukat szintén nemzetállamnak meghatározó országok keretei közé redukált régészeti kutatások kereteit csak egy-egy kifejezetten nemzetközinek tekinthető kutatási téma közös vizsgálatával lehetett áttörni, a feldolgozások szintjén is. E kategóriába tartozik a montenegrói Bar területén zajló városfeltárás,¹⁷⁴³ ahol a velencei hajózási útvonal megismerésének a – minden kétségen felül – nemzetközi kontextusa lett a sikeres együttműködés alapja.

E közegben válik igazán értékké egy fentebb már idézett, vajdasági településtörténeti elemzés, amelynek értékét sajnos csökkentti egy földrajzi körülmény. Nevezetesen az, hogy a hivatkozott feldolgozás földrajzi értelemben nem az Észak-

¹⁷⁴³ Gelichi – Guštin (szerk.) (2005); Gelichi (szerk.) (2006).

Balkánhoz, hanem a Kárpát-medence déli részéhez kötődik. Így is azonban követendő példának tekinthető az, ahogyan Bernhard Hänsel berlini régészprofesszor vezetésével nemcsak a Tisza-torkolat környékének több bronzkori feltárást sikerült feltárni, hanem, a kutatócsoportba tartozó Frank Falkenstein a középkorra is reflektálva összeállította a Titeli-lőszplató településtörténetét.¹⁷⁴⁴

Fentebb példák sorával igyekeztünk szemléltetni, milyen együttműködések folytak az észak-balkáni térség középkor-régészetében az elmúlt másfél évszázadban, a középkor-régészet fogalmát a lehető legszélesebben értelmezve. Áttekintésünk szükségképpen hiányos, mert csak a jelentősebb – azaz a nagyobb számú hivatkozással rendelkező – projektumokra utaltunk, és szükségképpen kimaradtak azok a közös feltárások is, amelyeken a középkor mintegy „járulékos kárként” került feltárássra. Megállapítható, hogy az észak-balkán középkor-régészetében megfogalmazódó kérdésfelvetések közül csak kettő, a későantik monumentális építészet, illetve a népvándorlás-kor fémművessége vált valódi nemzetközi diskurzus tárgyává, a számos egyéb probléma tárgyában indított együttműködések ellenére is. Talán az utóbbi másfél-két évtizedben meghonosodó, nagyszabású kiállítások hozhatják magukkal az észak-balkáni térség régészeti hagyatéka iránti, egyoldalú érdeklődés növekedését. Különösen annak következtében, hogy e rendezvényeknek szinte kötelező elemévé vált a jó minőségű, tárgyak és elemzések sokaságát felvonultató katalógus. Egyetlen példaként a 2010-es bonni Bizánc-kiállításra utalunk. A mainzi *Römisch-Germanisches Zentralmuseum* kutatógárdája, és igazgatója Falko Daim által szervezett kiállításon nemcsak a Bizánci Birodalomhoz kapcsolódó, legmagasabb színvonalú tárgyak sorát sikerült felvonultatni,¹⁷⁴⁵ hanem a katalógus és a kísérő kötetek is alapvető fontosságú információkat tartalmaznak többek között az észak-balkáni térség egyes fontos régészeti feltárásairól.¹⁷⁴⁶ A 2010-es bonni kiállítás azonban rávilágított egy, mondhatni strukturális jellegű problémára is. E kiállításon is az 5-6. századi, monumentális építészeti alkotás egyes elemei, illetve egyes népvándorlás-kori fémleletek képviselték a Balkán-félsziget északi részének a régészeti hagyatékát.

A két, nemzetközi szintén is művelt kutatási téma közül a fémművesség szakirodalmáról érdemes kicsit bővebben is szólni. Az 5-6. századi monumentális építészet egyes kérdésfelvetéseit taglaló szakirodalom áttekintésétől két ok miatt kell eltekintenünk. Egyfelől a kérdésfelvetések átlátásához elég gyakran kellene visszanyúlni a római kor

¹⁷⁴⁴ Falkenstein (1998), 99-102; Falkenstein (1999), 107-124.

¹⁷⁴⁵ Daim (szerk.) (2010)

¹⁷⁴⁶ Ivanišević (2010), 747-775; Grigorov (2010), 779-806.

korábbi, egy középkori áttekintésbe már semmiképp nem illő problémákra reflektálni. A másik, talán még fontosabb ok: az 5-6. századi, monumentális építészet észak-balkáni emlékeit tárgyaló kutatók az esetek többségében arra igyekeznek figyelni, melyek azok a jellegzetességek, amelyek az észak-balkáni provinciák építészetét a Késő Római vagy Korai Bizánci Birodalom más részeivel összeköti. Miközben dolgozatunk szemszögéből inkább arra a kérdésre lenne érdemes választ találni, melyek e régió építészetének a birodalom más területeire nem jellemző sajátosságai.

Az észak-balkáni területek népvándorlás-kori fémművességről szóló, nemzetközi szakirodalom áttekintése azért kell, hogy hiányérzetet hagyjon, mert még e kutatási téma esetében is csak néhány leletre szokás folyamatosan figyelni. Így még olyan, első osztályú leletekre is csak hébe-korba figyel a nemzetközi szakmai közvélemény, mint az észak-bulgáriai¹⁷⁴⁷ vagy boszniai,¹⁷⁴⁸ illetve szerémségi lemezfibulák,¹⁷⁴⁹ a szlavóniai, 7. századi, Martinovka-típusú ékszerek¹⁷⁵⁰ vagy a bulgáriai rezidenciális központokban lelt 9-10. századi ékszerek,¹⁷⁵¹ nemesfém-edények,¹⁷⁵² stb. Általánosságban megállapítható, hogy az észak-balkáni térségből csak két olyan, 7-9. századi leletegyüttes: a vrapai és a kétes hiteleségű II. vrapai vagy ersekë-i kincs akad, amelynek az elemzése valóban nemzetközi kutatási „erőtérben” folyik.

A két kincs kutatásának terepi részéről fentebb, dolgozatunk albán fejezetében már szóltunk. Itt csak annyit ismételni meg, hogy az adott problematikát az albán kutatás egészen a legutóbbi időkig „idegen testként” kezeli, még az említés szintjén is alig emlékezik meg róla. A kincs értelmezésének a nehéz feladatát így a nemzetközi, és ezen belül is a közép-, vagy kelet-közép-európai kutatásnak kellett megoldania.

Az I. vrapai kincs értelmezéséről szóló fejtegetéseket egy megállapítás ismertetésével kell indítani. Igazat kell adnunk azon, régészeti berkekben gyakran megfogalmazott, írott formában mégis csak nehezen dokumentálható kijelentésnek, hogy a vrapai nagymonográfia még nem készült el, Joachim Werner e tárgyban írott könyvének 1986-os megjelentetése¹⁷⁵³ ellenére is. Így is azonban – az újabb, közép-európai kutatások következtében – a vrapai kincs tekinthető a legjobban feldolgozott albániai, népvándorlás-kori leletegyüttesnek. Egy további

¹⁷⁴⁷ Mihajlov (1961), 37-50.

¹⁷⁴⁸ Miletić (1955), 151-155.

¹⁷⁴⁹ Vinski (1978), 33-47.

¹⁷⁵⁰ Fettich (1941-1942), 55-61; Fettich (1951), 16..

¹⁷⁵¹ Totev T. (1982a), Totev, T. (1986), 81-107; Totev T. (1993); Bosselman-Ruickbie (2004), 77-81. (E hivatkozásért hálás köszönettel tartozom Bollók Ádámnak).

¹⁷⁵² Ivanova (1959), 147-148, 15. ábra; Dončeva – Petkova (1976), 59-66.

¹⁷⁵³ Werner (1986).

megjegyzés: a vrapi kincs alapján érhető meg legjobban az albán koraközépkori régészet általunk megfogalmazott értékelésben mutatkozó kettősség. Míg ugyanis a hazai, tehát a jelen esetben az albán kutatás a Koman-kultúra nemzeti értelmezését tartja a korszak legfontosabb, sőt mondhatni egyetlen feladatának, a nemzetközi kutatás a vrapi kincs még felderítetlen kulturális háttéréből igyekszik egy sajátos „kódrendszert” kikövetkeztetni, nemcsak az adott térség, hanem az egész Észak-Balkán, sőt a Kárpát-medence anyagi kultúrájának a megismeréséhez.

A nemzetközi kutatás ilyen beállítottsága teszi érthetővé, miért váltott ki nagy szakmai érdeklődést a vrapi kincs történeti alapú értelmezése, különösen Közép- és Kelet-Közép-Európában. Több, igencsak hipotetikus eszmefuttatás is napvilágot látott a kincs egykori tulajdonosáról. Az egyik vélemény szerint a vrapi kincs az avar kagáni kincstár ötvösének hagyatékaként értelmezhető.¹⁷⁵⁴ Egy másik nézet a vrapi kincs alapján vélte igazolhatónak az avarok Adria-parti uralmát.¹⁷⁵⁵ De tulajdonosként felmerült egy macedóniai szláv vezér, egy bizonyos Akamir neve is.¹⁷⁵⁶ Az egyes személyekkel és/vagy politikai képletekkel történő, végső soron bizonyíthatatlan azonosításokat az avar korral foglalkozó szakemberek többsége igen nagy szkepticizmussal kezeli, jogosan. E kísérletek ugyanis egy bizonyos nézőpontból nem tekinthetők többnek egy intellektuális játéknál.

A vrapi kincs iránti érdeklődést az 1980-as években már nem a történeti interpretáció nehezen megoldható részletei váltották ki, hanem a vrapi övveretek sajátos tipológiai részletei. A vrapi kincs értékelésében hosszú évtizedeken át Josef Strzygowski 1917-es feldolgozása számított alapl műnek.¹⁷⁵⁷ Egy olyan munka, amely már címében is az Irán-altáji kapcsolatokra utal, és az avar párhuzamokat is egy ilyen vonatkozásrendszerben értelmezi. Szakemberek nemzedékei fogadták el Strzygowski fejtegetéseit, hallgatólagosan tudomásul véve azt is, hogy a kincs edényei bizánci párhuzamok sorával rendelkeznek. Az ellentmondásra az avarkutatás a Bálint Csanád által leírt „keletpreferencia” miatt nem tudott felfigyelni.¹⁷⁵⁸

Az avar kort kutató szakemberek körében az 1980-as évektől – előbb csak halkan, utána azonban egyre hangosabban – felmerült egy, az ornamentikán túlmutató kérdés. Az, vajon a vrapi övveretek a későavar övgarnitúrák viszonylatában egy viszonylag kései együttesnek, tehát mondhatni következménynek tekintendők-e. Vagy – éppen ellenkezőleg –

¹⁷⁵⁴ Werner (1986), 66-69.

¹⁷⁵⁵ Kovačević, J. (1966), 60-61.

¹⁷⁵⁶ Rusu (1989-1993), 149-158.

¹⁷⁵⁷ Strzygowski (1917).

¹⁷⁵⁸ Bálint (2004), 246-252.

ezen övveretek inkább az öntött övgarnitúrák fejlődésének élére teendők-e, és így griffes-indás ornamentika (egyik) kiindulópontját alkothatják-e.¹⁷⁵⁹ A kutatást sajnos hosszú időn át félrevitte egy, módszertani szempontból egyáltalán nem kifogástalan eljárás. A vrapi kincs átfogó elemzése helyett az avar kort elemző szakemberek kiemelték egy-egy övveretet, és az ornamentika részletei alapján keresték az avar interpretáció lehetőségét. Az észak-balkáni államokban ténykedő régészek közül Jovan Kovačevićnél tűnik fel e gondolkodásmód,¹⁷⁶⁰ a német nyelvterületen Peter Stadler képviseli e megközelítési módot.¹⁷⁶¹ A vrapi kincs elemzésében Joachim Werner 1986-os munkája nyitott új fejezetet, hiányosságai ellenére is.¹⁷⁶² Annak következtében, hogy Werner ismét leletegyüttesként igyekezett értelmezni a kincset, ahol a feltételezett két stiláris vonulat: a Kelet és Bizánc igenis hatni tudott egymásra. Ez minden kétségen felül előrelépés volt, az egyes tárgyak értelmezésében mutatkozó bizonytalanságok ellenére is.

Werner könyvének a megjelenése után kapcsolódtak be nagyobb számban a kincs vizsgálatába a német nyelvterület és Magyarország avarkutatói. E nézőpontból is tehát Joachim Werner könyve minden kétségen felül előrelépés, és ezt az összhatást a Joachim Werner által összeállított interpretáció – fentebb már többször utalt – bizonytalan pontjai sem tudják lerontani. A weneri interpretáció módosításának az igényét jelzik a könyve nyomán megjelent további elemzések is. Joachim Werner adatait vette alapul Peter Stadler,¹⁷⁶³ illetve Uwe Fiedler¹⁷⁶⁴ egy-egy időrendi elemzéshez. Szintén Joachim Werner adatait egészítette ki Garam Éva egy rövid, de több alapvető felismerést is tartalmazó dolgozatával.¹⁷⁶⁵ Falko Daim pedig az övveretek nagyobb távlatú, mondhatni Mediterrán-központú értékelését végezte el. A német nyelvterület régészeti kutatása számára e munka alapján vált egyértelművé az, hogy felül kell bírálni a veretes övekhez kapcsolódó, egyoldalú értelmezés kényszerét.¹⁷⁶⁶ Ugyanezt a témát elemezte Bálint Csanád is, még nagyobb szakmai apparátus bevetésével, és azonos végkonklúzióval. Ugyanő foglalta össze a vrapi kincsről szóló régebbi és újabb szakirodalom megállapításait, konfrontálva és szintetizálva az egyes kutatók álláspontját.¹⁷⁶⁷

A vrapi övtartozékok értelmezésének újragondolását serkentette továbbá egy rejtélyes, a szakirodalom által II. vrapi vagy ersekő-i kincsként számon tartott tárgye gyüttes is. Fentebb

¹⁷⁵⁹ E vonatkozásban is igencsak megszívlelendők Bálint Csanád fejtegetései: *Bálint (2004)*, 290.

¹⁷⁶⁰ *Kovačević (1966)*, 60-61; *Kovačević, J. (1977)*, 111.

¹⁷⁶¹ *Stadler (1986)*, 105-118.

¹⁷⁶² *Werner (1986)*.

¹⁷⁶³ *Stadler (1986)* 105-118; *Stadler (1996)* 432-438.

¹⁷⁶⁴ *Fiedler (1996)*, 248-264.

¹⁷⁶⁵ *Garam (1997)*, 23-33.

¹⁷⁶⁶ *Daim (2000)*, 77-204, és különösen 190-194.

már utaltunk arra, hogy e rejtélyes kincs az 1970-es és 80-as évek fordulóján tűnt fel Londonban, és egy részét 1981-ben elárverezték.¹⁷⁶⁸ Az árverezés előkészítése során a Sotheby, Parke, Bernet & Co. aukciós ház szakvéleményt kért az avar kutatás több jeles személyiségétől, és e vizsgálatok eltérő eredménnyel jártak. Az aukciós ház által elsőként felkért Joachim Werner elfogadta az ersekői kincs eredetiségét, a másodikként felkért Bóna István viszont hamisítványnak nyilvánította azt. Werner a kései avar-kori ötvösművészet elemeit ismerte fel az övvereteken. Bóna István ugyanerre a leletcsoportra alapozta elutasító véleményét. Érvelése szerint az övvereteken előforduló szerkezeti elemek, ornamensek egy része – pl. a hátrafelé tekintő szarvas – idegen az avar leletkörnyezettől.

Az ersekői kincs – amint erre fentebb már szintén utaltunk – a sikertelen árverés után eltűnt a kutatás elől. A veretek és tálak 1981 utáni őrzési helyéről a szakirodalomban nem jelent meg megbízható adat. A II. vrapinak, vagy ersekői-nek nevezet kincs az észak-balkáni térség legrejtélyesebb koraközépkori leletgyűjtésévé vált, nem elsősorban ismeretlen őrzési helye, hanem sokkal inkább a bizonytalanul értékelhető tárgyai miatt. A kedvezőtlen kutatási körülmények nem jelentették a veretek formai jellemzőihez, illetve ornamentikájához kapcsolódó kutatások végét. Éppen ellenkezőleg! Az avar kor leletanyagával foglalkozó kutatók a katalógus fotói alapján vizsgálták a vereteket, további fogódzópontokat keresve a hitelesség kérdésének az eldöntéséhez. Peter Stadler az általa kidolgozott veretosztályozó rendszerbe, a szeriációba igyekezett az ersekői veretek motívumait illeszteni. Mivel pedig e kísérlete saját felfogása szerint sikerrel járt, a kincs veretsorát eredetinek nyilvánította.¹⁷⁶⁹ A pozitív megítélés számos követőre talált. Az ersekői kincset a korszakkal foglalkozó régészek többsége eredetinek tartja, különösen a német nyelvterületen.

Az ersekői kincs pozitív megítélésének a megszilárdulását is segítette az, hogy az utóbbi két évtizedben több északkelet-bulgáriai leleten is sikerült dokumentálni a még hiányzó ornamensek egy részét. A műkincspiaci feltűnésük során még párhuzam nélküli, ersekői veretek egy részéről bebizonyosodott, igenis vannak rokon darabjaik, Északkelet-Bulgáriában. A vita az 1990-es évektől már egy sajátos értelmezési háromszögben folyt: az albániai és a Kárpát-medencei leleteken kívül már Északkelet-Bulgária emlékanyagára is reflektálni kellett. Stanislav Stanilov és Georgi Atanasov egy, bolgár viszonylatban is párját ritkítóan érdekes, ezüst övkészlet darabjait, Velinóból.¹⁷⁷⁰ E vereteket kidolgozásuk

¹⁷⁶⁷ *Bálint (2004)*, 272-274.

¹⁷⁶⁸ A kincs felbukkanásának igencsak zavaros körülményeit a közleműltban Bálint Csanád foglalta össze: *Bálint (2004)*, 290-291.

¹⁷⁶⁹ A kincs eredetiségéről folytatott vitát összefoglalta: *Bálint (2004)*, 290-291.

¹⁷⁷⁰ *Stanilov – Atanasov (1993)*, 43-53.

finomságán túl az teszi fontossá, hogy tengelyszimmetrikus növényi ornamentikájuk egyes részletei nemcsak a vrapai vagy az ersekői veretekre hasonlítanak, hanem a Kárpát-medence kései avarkorára olyannyira jellemző öntött bronz övveretek indás motívumaira is. Annak ellenére, hogy e Šumen-környéki, feltehetően hiányos övkészlet alapanyaga, az ezüst a kései avar kor fémművességére egyáltalán nem jellemző. Indadíszük miatt a velinói darabok hamar felkeltették az avarok anyagi kultúrája iránt érdeklődő szakemberek figyelmét, nemcsak Magyarországon, hanem pl. Németországban is. Uwe Fiedlernek sikerült kimutatnia azt, hogy a velinói leletegyüttes ornamentikája összefügg egyes ersekői veretekkel.¹⁷⁷¹ Sajnos azonban az általa felhozott érvek sem tekinthető perdöntő bizonyítéknak az ersekői veretek eredetiségéről folytatott vitában, mert a velinói övveretek bizonyosan az ersekői kincs 1981-es árverezése után kerültek napvilágra, sajnos szintén nem régész által vezetett feltárás során.

Az ersekői övveretek értelmezésében így az 1993-as, velinói közlés is továbbélhetett a néhai Joachim Werner és Bóna István által képviselt két, egymással ellenétes nézet. A német nyelvterület szakemberei inkább a hitelesség mellett szoktak állást foglalni, különösen szóban. A magyarországi kutatás inkább a leletegyüttes hitelének a megkérdőjelezése felé hajlik. A szkeptikus megközelítés érvrendszerét a közelmúltban Bálint Csanád foglalta össze.¹⁷⁷² A dolgozat megírását megelőző adatgyűjtés során bennünk is a kétely erősödött a kincs egészének egységes származtatásával kapcsolatosan, különösen akkor, amikor az ersekői kincs előkerülésének a zavaros körülményeit igyekeztünk jobban megismerni.¹⁷⁷³ A probléma megoldását nagymértékben vihetné elő az, ha az albán régészek alapos helyszíni személt tartanak az előkerülés feltételezett helyén, Ersekő-ben. A helyszíni kutakodás még egy évszázaddal a feltételezett előkerülési idő után sem tűnik feleslegesnek. Ne felejtjük el: a vrapai kincs esetében 80 év távlatában is sikerült pontos adatokat gyűjteni.¹⁷⁷⁴

¹⁷⁷¹ Fiedler (1996), 248-264.

¹⁷⁷² Bálint (2004), 290-292.

¹⁷⁷³ Az előkerülés körülményeiről a Sotheby-katalógusban (*Catalogue 1981*) megfogalmazott narratívával, illetve egyéb, közszájon forgó változatokkal szembeni kételyeinket dolgozatunk 700-as jegyzetében foglaltuk össze.

¹⁷⁷⁴ Werner (1983), 181-201.

IV. Összegzés

*Lám, a vad mese-kitalálók
szilaj történet-kalapálók
varázslóként láncsal zörögve
rátörnek az eltompult fülekre,
s ócska szemétből arany-kincset
csinálnak csalfán a kicsiknek,
s nyitván varázs-fedelet,
port szórnak fényes gyöngy helyett,
és azt akarják, hogy a szálla
vessen árnyékot ne a hársfa*

Részlet a Nibelung-énekből (Weöres Sándor fordítása)¹⁷⁷⁵

Dolgozatunkban áttekintettük az észak-balkáni térség középkor-régészetét, két általunk meghatározott szempont alapján. Összehasonlító elemzésnek vetettük alá a vizsgált térség nyolc államában és egy autonóm tartományában folyó középkor-régészeti kutatásokat, az elvárások és célkitűzések megfogalmazása, valamint az adatfeldolgozás és értelmezés gyakorlata alapján. Az összehasonlító elemzés két szempontjára adott válaszok ismertetése

¹⁷⁷⁵ Walkó (1984), 289. E vers jellegének, sőt szerzőjének a tisztázása is némi nehézségekbe ütközik. Címét Walkó György oly módon adta meg, ahogyan azt dolgozatunk szövegében idéztük. Ugyanakkor azonban azt is tény, hogy e versrészlet hiányzik Weöres Sándor összegyűjtött műfordításaiból. E háromkötetes gyűjteményben ugyanis két olyan részlet szerepel a Nibelung-énekből, az 'Előhang', illetve 'Krimhilda álma', amelyek nem tartalmazzák a mottó gyanánt idézett versrészletet (Weöres Sándor: Egybegyűjtött műfordítások. Fel. szerk.: Steinert Ágota. II. köt. Magvető könyvkiadó [Bp. 1976] 374-375.) Tény továbbá az is, hogy magában a Nibelung-énekből az idézett versrészlet – bár vannak hangulatukban sajátosan ráutaló sorok – a Weöres Sándor által „lefordított” módon nem szerepel. (<http://www.wissen-im-netz.info/literatur/simrock/nibel/01.htm> - a megtekintés időpontja 2011.8.10.) Az ellentmondást talán oly módon oldhatjuk fel, ha azt feltételezzük, hogy Weöres költött egy versparafrázist a Nibelung-ének önmaga által is lefordított Előhangjához, mintegy negatív előjelűvé változtatva az eredeti vers patetikus alaphangját: „Számos csodát regélnek a régi énekek, / dicséretes vitézek híréből zengenek, / víg ünnepség fénye, panaszló gyász homálya, / lovagság hőseiről megírva hajdani krónikába.” Weöres Sándor Nibelung-parafrázisa azonban a költő kéziratok hagyatékából nem került bele sem a műfordításainak a gyűjteményes kiadásába, sem pedig az egybegyűjtött írásait közlő, szintén három kötetes munkába (Weöres Sándor: Egybegyűjtött írások. Fel. szerk.: Steinert Ágota. III. köt. Magvető könyvkiadó Bp. [1975] 527-566 (betűrendes tartalomjegyzék)).

előtt részletesen áttekintettük a vizsgált nagytáj földrajzi kiterjedését, valamint középkori és újkori történetét. Az első kitérőt annak okán kellett tennünk, hogy a történeti és a régészeti szakirodalomban elég nagy eltérések mutatkoznak a Balkán-félsziget, illetve az Észak-Balkán kiterjedésének a meghatározásában. Mendöl Tibor természetföldrajzi megalapozottságú meghatározását vettük alapul kutatási területünk határainak a kijelölése során, azaz északon a Duna-Száva vonalát tekintettük a Balkán-félsziget északi határának. Így is azonban tennünk kellett annyi engedményt a modern államok kiterjedésére alapozó határmegvonásnak, hogy Horvátország északi részét, valamint a Vajdaságot is bevontuk a vizsgálandó területek közé.

A második kitérő megtételének okaként pedig arra kell utalnunk, hogy az észak-balkáni térség középkori és újkori története csak látszólag jól ismert. Annak ellenére ugyanis, hogy összefoglalások sora taglalja a vizsgált nagytáj történetét, igen sok a közkeletű félreértés, még jó nevű szakmunkákban is! Továbbá, az összefoglalások egy jelentős része csak az egyik vagy a másik modern állam szempontjait emeli ki. Így egy olyan történeti áttekintést igyekeztünk írni, amelyek a térség egészére figyel, és valóban alkalmazza az összehasonlító és párhuzamos vizsgálódás nézőpontját.

Párhuzamos vizsgálatra és összehasonlításra törekedtünk az észak-balkáni térség középkor-régészetéről megfogalmazott két kérdés megválaszolásához összegyűjtött adatok rendszerezése és vizsgálata során, megtartva a 20-21. század fordulóján létező politikai kereteket. Így összehasonlító vizsgálatunk mindkét fejezetében államonként, valamint egy esetben: tartományi keretben, tekintettük át az elvárásokat, illetve az elemzési módokat, és stratégiákat egyes esetekben az önisméltás árán is. Példák sokaságát igyekeztünk felvonultatni minden egyes fejezetben mind az általánosítható jellegzetességek, mind pedig a helyi, mondhatni egyedi sajátosságok szemléltetésére.

E tárgyalási mód óhatatlanul is a sokféleség, az egymással párhuzamosan létező, apró részletekből felépült kaotikus összevisszaság képzetét kelti. Így, az egyes fejezetek átolvasása során talán kialakulhat egy hamis látszat a vizsgált térség középkor-régészetének a sokszínűségéről. Akkor kapunk azonban pontos képet az Észak-Balkán középkor-régészetéről, ha felfigyelünk arra, hogy e kaotikus összevisszaság háttérében azonos, vagy legalábbis megtévesztésig hasonló, jórészt külső indíttatású és csak kis mértékben magából a kutatásból következő okok rejlenek. Alapvonásaiban ugyanis az észak-balkáni térség összes államának a középkor-régészete rendkívül hasonló elvek szerint működik, még akkor is, ha a megvalósulási formák a lehető legnagyobb sokféleséget mutatják. Így könnyen definiálhatóak az alaptendenciák, különösen akkor, ha a dolgozatunkban használt két alapkérdés: az

elvárások és az értelmezés módja szerint csoportosítjuk mondanivalónkat. Elemzésünk az alábbi következtetések megfogalmazásához vezetett:

1. Elvárások, kutatási célok

Igen nagy, szinte mondhatni szokatlan egység mutatkozik a vizsgált térség egyes államainak a középkor-régészeti kutatásában, az elemzendő kérdések tekintetében. E kérdések túlnyomó többségét ugyanis a régészeten „kívül” fogalmazták meg az adott nemzet papjai, történészei, irodalmárai, stb., az esetek jelentős hányadában még a 19. században, rend szerint még az adott állam önállósulása előtti időkben. Így a középkor-régészet az észak-balkáni térségben a nemzetépítés eszköze, egy etnikailag rendkívül összetett térségben, ahol az 19-20. században megalakuló / újraalakuló államok hatalmi elitje nemzetállami keretek között gondolkodik. Ne felejtjük el: a délkelet-európai térségben a nemzeti fejlődés időben megkésett. Ellentétben Nyugat-Európával, ahol a nemzeti gondolat jórészt a 19. század történetét határozta meg, az észak-balkáni térségben csak a 19. század végén és/vagy a 20. század különböző részeiben tudott önálló eszmerendszerként megfogalmazódni.

Az elvárásokat megteremtő társadalmi réteg, csekély lélekszáma ellenére, elég gyakran tudott kialakítani olyan erős megkötöttséget az egyes észak-balkáni államokban és/vagy nemzeti mozgalmakban, hogy hatására megfordult a régészeti elemzés menete. A feltárt leletek tanulságát kellett a meglevő, axiomatikusnak tartott keretekhez igazítani. Ahelyett, hogy maguk a leletek alapján sikerüljön kialakítani egy értelmezést. E folyamat a formális logika szabályainak nem megfelelő elemzések azon csoportjába sorolható, amikor az adat és a belőle levont következtetés mintegy helyet cserél. Miközben – a *petitio principii*nek nevezett gondolkodási hiba lényegéből következően – az értelmezésre felhasznált, saját közegében axiomatikusnak kikiáltott érv önmagában is oly mértékig gyenge, hogy további bizonyításra szorulna.

Az észak-balkáni államok hatalmi elitjeinek elvárása szerint a régészetnek a „régí dicsőség” alátámasztásához kellett érveket szolgáltatnia. Az egyes észak-balkáni, nemzetek elitjének romantikus történelemszemlélete ugyanis a folyamatos hősi küzdelem keretei között igyekezett értelmezni önnön történelmét, még az 1945 utáni, pártállami időkben is.. Miközben az adott térség középkori és koraujkori történetére éppen az volt a jellemző, hogy a szomszédság nagyobb államai – a 19 század elejéig-közepéig, többé-kevésbé sikeresen uralták az észak-balkáni térséget, birodalmi eszközökkel. Így a középkor egésze folyamán az egyes formálódó balkáni népek hatalmi elitjei – nota bene: még az e tekintetben legsikeresebb bolgárok is – csak rövidebb-hosszabb ideig tudtak kilépni a szomszéd államok árnyékából,

lett legyen szó akár a Bizánci, akár pedig az őt felváltó Oszmán–Török Birodalomról, vagy Magyarországról – a térség északnyugati része esetében, vagy pedig, Velencéről – az Adriai-, vagy az Lón-tenger partvidékén.

A szomszéd térségek államainak az erejével magyarázható a térség országaira jellemző történeti-területi diszkontinuitás is. Az tehát, hogy az újkori nemzetállamok középkori előzményei általában nem ugyanazokra a területekre terjedtek ki, mint az 1878 és 2008 között alapított / újraalapított utódaik. Így a középkori székváros(ok) is rend szerint messze esnek az újkori fővárostól, lett legyen szó Knin, Solin és Zágráb földrajzi elhelyezkedéséről, Babolc/Bobovac, Kraljeva Sutjeska és Szarajevó topográfiai viszonyáról. De ugyanez jellemző Ras, Prizren és Belgrád viszonyára, vagy Ochrida/Ohrid, Prilep és Skopje topográfiai elhelyezkedésére vagy a Krujë vára és Tirana viszonyára, vagy pedig – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – Pliska, Veliki Preslav, Veliko Tärnovo és Szófia földrajzi fekvésére. A történeti-területi diszkontinuitás ténye teszi igazán nehezen érthetővé azt, miért gondolkodnak egy-egy észak-balkáni ország régészei újkori államuk megszabta keretek között, visszavetítve az 1919-ben meghúzott határokat egy-egy tárgytípus és/vagy régészeti jelenség vizsgálata során. Miközben az Észak-Balkán történeti földrajza éppen azt bizonyítja, hogy térségünkben még feltételesen sem használható *ad hoc territorialitás*nak Szarka László által meghatározott elve, azaz az adott állam középkori előzményének az 1919 utáni határok közé vetített vizsgálata. Így is azonban: az *ad hoc territorialitás* a térség államaiban művelt középkor-régészet egyik legstabilabb téves beidegződése.

Az észak-balkáni térség államaiban folytatott középkor-régészeti kutatásokat befolyásolta az adott térség turbulens, 20. századi története is. Hiszen Európának nincs még egy olyan szeglete, ahol a 20. században oly dinamikusan változtak volna az állami keretek, mint Délkelet-Európában. Ez azonban nem módosította oly mértékben a középkor-régészettel szembeni elvárások rendszerét, ahogyan ezt elvárnánk. Csak Koszovó, Macedónia és – részben – a Vajdaság esetében tapasztalható egy-egy radikális váltás 1918-ban, 1941-ben és 1945-ben, és az 1990-es évek elején, ahogyan az adott országban / tartományban megváltoztak az államhatalmi keretek. Más esetekben viszont az biztosította az elvárások kontinuitását, hogy az egyes, alakulófélben levő államok hatalmi elitjei már az önálló államiság kivívása előtt, jórészt tehát már a 19. században létrejöttek, és céljaikat megfogalmazták.

Nem hozott alapvető átalakulást a célkitűzésekben az sem, hogy 1944-45-ben, az észak-balkáni térség három újjáalakult államában a kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat. 1945 után így a középkor-régészetnek is a marxizmus, pontosabban a marxizmus

sztálini értelmezése jegyében kellett (volna) ki-, illetve átalakulnia mind Albániában, mind Bulgáriában, mind pedig az egykori Jugoszláviában. Az eredmények ismeretében nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az esetek többségében csak részleges és/vagy látszólagos eredményeket hozott a középkor-régészetnek a pártállami vezetők által óhajtott egységesítése, a szovjet értelmezésű „szláv régészet” jegyében. Annak ellenére, hogy e folyamat a térség mindhárom 1945 utáni államában, egységes elvek alapján és nagy erők bevetésével megindult. Érvényes e megállapítás még a szovjethűségét folyamatosan hangsúlyozó Bulgária középkor-régészetére is. A kötelező „citológia”, azaz a marxista klasszikusok és/vagy helyi pártvezetők idézésén, valamint az apriorisztikus módon alkalmazott szláv etnikai azonosításon túl, a középkor-régészettel szemben ugyanaz maradt az alapelvárás, mint 1944-45 előtt: a „hősi múlt” feltárása által bizonyítani az adott ország jelentőségét, immár a pártállami rend stabilitásának alátámasztása érdekében.

A korábbi és a pártállami idők elvárásai között mutatkozó, nagymértékű hasonlóságon túl azonban számos eltérés is kimutatható, ha az egyes közlemények háttérét részleteiben is megvizsgáljuk. Ilyen esetekben ugyanis azt kell, tapasztaljuk, hogy az adott közlemény pontosan visszatükrözi azt, milyen volt a „léggör”, milyen belső harc dúlt az adott pártállam vezetésében a publikáció megjelenésének a pillanatában. Az albán középkor-régészet szolgáltathatja e vonatkozásban a legtöbb, paradigmaticus értékű példát. A bolgár régészetben szintén számos esetben adatolható egy hasonló irányultságú, bár az albánhoz képest kisebb mértékű megfelelési kényszer. De az 1945 utáni, Bosznia-hercegovinai, horvátországi, koszovói, macedóniai, montenegrói, szerbiai vagy vajdasági középkor-régészettel szembeni elvárások rendszerét is csak akkor tudjuk megérteni, ha pontosan ismerjük a titói Jugoszlávia párturalmi rendszerében lejátszódó átalakulásokat, hatalmi harcokat.

Az elmondottak alapján egyértelmű a következtetés: a délkelet-európai országok középkor-régészetében lépten-nyomon kimutatható, „külső” elvárások, és az ezekre válaszként kialakult megfelelési kényszer mértéke jelentős mértékben meghaladja az egykori keleti blokkhoz tartozó, kelet-közép-európai országok, pl. Lengyelország, a néhai Csehszlovákia vagy Magyarország humán tudományában szintén kimutatható befolyás mértékét. Külön kiemelandó, hogy e tétel a titói Jugoszlávia egyes tagköztársaságainak a középkor-régészetére is érvényes. A titói Jugoszlávia politikai rendszerének Nyugat-Európában olyannyira gyakran hangoztatott, „liberális” vonásai ellenére is.

Dolgozatunkban részletesen kitértünk azokra, csak egy-egy észak-balkáni államra jellemző sajátosságokra is, amelyek mintegy helyi színezetet adnak a fentebb ismertetett, általános jellegzetességeknek.

Albániában az 1945 után végső formába öntött nemzeti narratíva, a helyhez kötött illír-albán kontinuitás tétele jelenti a középkor-régészet legfontosabb, sőt mondhatni egyetlen igazodási pontját. E célkitűzés pozitív megfogalmazásban a koraközépkori sírmezők arbër (értsd: óalbán) értelmezését jelenti. Negatív szinten pedig mindazon nézetek elutasítását, amelyek a Koman-kultúrának elnevezett temetők etnikai háttérét más szempontrendszer alapján, más végeredménnyel értékelik. E nézetrendszer oly mértékig meghatározza az albán középkor-régészetet, hogy a helyi régészek körében – egyetlen kutatónő meg nem jelentetett(!) doktori értekezése kivételével – nem mutatható ki érdeklődés az észak-balkáni térség legjelentősebb koraközépkori lelete, a vrapi kincs iránt.

Bosznia-Hercegovina esetében három, egymással versengő nacionalizmus igyekezett meghatározni a középkor-régészet célkitűzéseit, oly módon, hogy közülük mindvégig az adott országot szellemi síkon integrálni igyekvő bosnyák nemzeti gondolat bizonyult a legerősebbnek. Mivel Bosznia-Hercegovina mindhárom nemzeti gondolata a stećak-sírkövekben igyekezett önnön középkori előzményét felfedezni, e sírkövek értelmezése vált a Bosznia-hercegovinai középkor-régészet legfontosabb feladatává.

Bulgáriában az ország dicső középkori múltja, a két középkori bolgár állam hagyatékának a feltárása lett a középkor-régészettel szemben támasztott legfontosabb elvárás. Mivel a legfontosabb régészeti feltárások a két állam egykori rezidenciának a területén folytak és folynak, a bolgár-középkor régészetre egy sajátos rezidenciális optika lett jellemző – legalábbis a célok szintjén.

Horvátországban pozitív, illetve negatív célkitűzések köré csoportosíthatók a helyi humánértelmeség által megfogalmazott elvárások. Pozitív célként az önálló horvát állam anyagi kultúrájának a megismerése fogalmazódott meg. Negatív célként pedig egy védekező-elutasító álláspont kialakítása mindazon értelmezésekkel szemben, amelyek az óhorvátnak meghatározott sírleletek, templomok, kőfaragványok horvát jellegét megkérdőjelezik.

Koszovó/Kosova földjéért a szerb és az albán nemzeti mozgalom küzdött és küzd, nemcsak fegyverrel, hanem a szellem eszközével is. A szerb nemzeti mozgalom a térség középkori hagyatékára, az albán pedig a vaskori sírok és telepek leleteire koncentrál. Ezen alapállásnak megfelelően a szerb nemzeti mozgalom szokott elvárásokat megfogalmazni a középkor-régészettel szemben, a belső használatra szánt, hangzatos 'Koszovó a szerbség bölcsője' – tétel adatokkal történő alátámasztása érdekében. Koszovó/Kosova 2008-as függetlenedése nem hozhatott változást az elvárások kijelölésében. A szerb fél még reménytelenebbül ragaszkodik a területi igényét alátámasztó történeti-régészeti narratívához,

a felnövekvő albán hatalom pedig egyre erőteljesebben lép fel „megrendelőként” a vaskori kutatásokban.

Macedónia a vizsgált térség egy olyan országa, ahol több mint egy évszázadon át a szomszédos népek: a bolgár, a görög, illetve a szerb humánértelmisség fogalmazta meg a régészeti kutatással szembeni elvárásokat, az adott ország területének könnyebb bekebelezése érdekében. Amikor pedig, az 1945 utáni évtizedekben a pártállam helyi exponensei is szóhoz jutottak a célok megfogalmazásában, nem tehettek mást, mint, hogy a titói Jugoszláviában a hivatalos ideológia központi elemévé tett, Sámuel-féle, „macedón” (pontosabban: macedóniai bolgár) állam kutatását követeljék meg a szintén jórészt 1945 utáni intézményhálózat régészeitől.

Montenegróban még csak részben fogalmazódtak meg elvárások a középkor-régészettel szemben. Jórészt a szerb nemzeti mozgalom által kialakított kérdésfelvetések érvényesülnek, még az ezredforduló utáni évtizedben is

Szerbia esetében a középkor-régészettel szemben támasztott elvárások többsége levezethető egy 1844-es röpiratból, az Ilija Garašanin által megfogalmazott 'Načertanije'-ből. Mivel e röpirat a „szerb földek” egyesítését irányozta elő, a régészetnek is ahhoz kellett adatokat szolgáltatnia, hogy déli irányban a szerbség épített öröksége miatt követelheti magának Dušan cár egykori birodalmának a területét, északon pedig ősfoglalói minősége miatt. A szerb középkor-régészet vitalitását jelzi, hogy e két cél mellett számos további is megfogalmazódhatott, miközben a helyi szakmai közeg egészen az utóbbi évtizedekig a római kor végét tartotta a „valódi régészet” felső határának.

A **Vajdaság** esetében is több nemzeti mozgalom küzdött az adott térség középkori épített és tárgyi hagyatékaért. Az 1867 és 1918 közötti időkben a helyi, a budapesti és a zágrábi humánértelmisség fogalmazott meg elvárásokat a bácskai, bánági, illetve szerémségi, születőfélben levő középkor-régészetnek. E célok, bár a három földrajzi táj többnemzetiségű jellegét is kifejezték, mégis alapvető módon visszatükrözték a korabeli Magyarország, illetve Horvátország közgondolkodásának történeti narratíváit, így ki szinte szükségszerűen ki kellett váltaniuk a korabeli Délmagyarországon honos szerb értelmisség rosszallását. Annak következtében, hogy e célok nem voltak egyeztethetőek a szerb nemzeti mozgalom céljaival. Az 1918 végén bekövetkező „impériumváltás” után, nemcsak a vajdasági szerbség, hanem – képletesen szólva – a szerb nemzeti mozgalom által hangoztatott célok is birtokon belülré kerültek. A középkor-régészettel szembeni célok és elvárások 1918-tól két síkon léteznek. Egyfelől olyan vágyálmok megfogalmazásaként, amelyek a Vajdaságban az ókor végétől szerb földet szeretnének látni, és egy másik – a realitás talaján mozgó – célrendszerként,

amely az adott tájegység valós múltbeli hagyatékát tekinti a kutatás céljának. A nagypolitika változásai határozzák meg, hogy e két, egymással nem egyeztethető elvárás közül melyik bizonyul erősebbnek. Reális elvárások megfogalmazására csak az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége közötti időben nyílt mód. Slobodan Milošević 2001-es bukása után a két célkitűzés párhuzamosan él egymás mellett, mondhatni egy sajátos, egymással szembeni tartózkodásnak minősíthető állapotban.

Az államnemzeti ideológiákhoz nem vagy csak részben kötődő kutatók és kutatóműhelyek célkitűzései oldják bizonyos mértékig a fentebb vázolt, egymás iránt ellenséges érzelmeket, vagy legalábbis gyanakvást tápláló „szekértáborokból” álló rendszer zártágát. Az észak-balkáni régió kívüli országokban honos kutatók vagy kutatóműhelyek alkotják e kategórián belül a legnépesebb csoportot. Célkitűzéseik csak alig módosultak az elmúlt mintegy másfél évszázad alatt, az észak-balkáni térségben lezajlott számos politikai változás ellenére. Az egyes külföldi kutatóműhelyek az adott észak-balkáni ország egy-egy híres lelőhelyét, az esetek túlnyomó többségében antik romvárosát veszik célkeresztbe. Az ilyen helyszínek feltárását igyekeznek kivitelezni, a saját országukban elfogadott standardeknek megfelelően. A térség régészetének szélesebb, és/vagy a 6-7. századon túlmutató összefüggései e kutatóműhelyeket általában nem szokták érdekelni. Igen gyakori az óvakodás olyan kérdésfeltevésektől, amelyek bármilyen szinten kapcsolódnak az adott ország nemzeti-romantikus történeti narratívájához. Az angolszász országok szakemberei jártak és járnak elől a nemzeti megközelítéseket is potenciálisan hordozó kérdésfeltevések megkerülésében. Az észak-balkáni országok humán tudományossága így sajnos elesik annak a lehetőségétől, hogy a saját közegében axiomatikus érvényűnek tekintett, és a középkori tárgyi hagyaték értelmezésénél is rendszeresen használt, történeti narratívája átessen a külső kritika próbáján. Az észak-balkáni térség iránt érdeklődő, külföldi régészek e vonatkozásban ellentétes álláspontot képviselnek, mint a térségben kutató külföldi történészek és művészettörténészek. E két tudományág berkein belül ugyanis általánosan elterjedt a Balkán középkorához kapcsolódó témák iránti érdeklődés.

2. A középkor-régészeti leletek értelmezésének a sajátosságai az észak-balkáni térségben

Az elvárások és célkitűzések taglalása során alkalmazott módszerhez hasonlóan a kutatási eredmények taglalása során is előbb az általános tendenciákat vettük számba, és csak utána térünk ki a nyolc állam és egy autonóm terület sajátosságainak a taglalására.

Kellő távolságból szemlélve úgy tűnhet, hogy a középkori lelőhelyek és leletek feldolgozásának a módszertana az észak-balkáni régió egyes országaiban – nagyban és egészében – megegyezik Európa kontinentális részének a régészeti kutatóközpontjaiban alkalmazott módszerekkel és eljárásokkal, különös tekintettel a tipokronológiára, mint ezen eljárásrend legbecsesebb részére. Gyakorlati szinten azonban egy eltérés is tapasztalható. Miután az észak-balkáni térség összes országában a középkor-régészettel szemben még annak megszületése előtt határozott elvárások fogalmazódtak meg, az értelmezésnek is a nemzetépítő célokat kell(ene) szolgálnia. Így az adott régió esetében az egyik legfontosabb kérdés az, vajon a leletekből kikövetkeztetett értelmezés megelőzi-e magát a leletanyag feldolgozását.

Minden egyes állam középkor-régészetében találni példát olyan esetekre is, amikor az értelmezés magából a leletanyagból következett. De igen nagy számban lehetett regisztrálni az olyan eseteket is, amikor egy eleve adott, axiomatikus értékűnek vélt tételhez igazították a feltárt leletek értelmezését. A leletelemzés két módja az elemzett tárgyak / lelőhelyek korszakbesorolása alapján is megoszlik. A nemzeti narratívából levont szempontokhoz nem kötődő ásatásfeldolgozások túlnyomó többsége a dolgozatunkban vizsgált időszak első részéhez és a monumentális építészetéhez kapcsolódik. Az 5-6. századi romfeltárások esetében egy másik hiányosság okoz gondot.

Az észak-balkáni térség minden államban találni egy-két „nagy”, azaz hosszú évtizedek óta, nagy erővel folytatott, emblematikus feltárást. Ilyen lelőhely Albániában Butrint, Bosznia-Hercegovinában Mogorjelo, Bulgáriában Pliska, Veliki Preslav és Madara, Horvátországban Salona/Solin, Koszovó/Kosova területén Ulpiana/Ulpijana, Macedóniában Stobi és Heraclea Lyncestis, Montenegróban Doclea, Szerbiában Gamzigrad (=Romuliana) és Caričin Grad, a Vajdaságban pedig Sirmium. E feltárási helyszínek közös jellegzetessége, hogy – az egyetlen Bulgária rezidenciális központjai kivételével – mind későantik korú paloták vagy városok romjait rejtik. A monumentális építészet maradványainak a kibontása igen nagy számú, képzetlen munkás bevetésével szokott e helyszíneken folyni. Mivel a „nagy”, emblematikus lelőhelyek feltárása során a monumentális épületek maradványainak a megtelelése a fő cél, a kőfalak feletti kevert rétegek dokumentálás nélkül szoktak kitermelésre kerülni, bennük a „csak” gödörként, árokként, kemenceként és/vagy paticsfalú lakóépületként jellemezhető, középkori objektumokkal együtt.

A 6-7. század fordulója utáni idők vonatkozásában nemcsak a nemzeti-romantikus narratívák nagymértékű beszűremkedése okoz gondot. Felfedezhető még egy további, negatív előjelű, közös sajátság is. Az, hogy az összes vizsgált államban rend szerint nagyobb

megbecsülésnek örvendtek az olyan régészek, akik az axiomatikusnak vált tételekhez igazítják értelmezésüket, azoktól a valódi szakemberektől, akik ténylegesen végig vitt a tipokronológiai elemzés eredményeire alapozzák interpretációjukat.

A 6-7. század fordulója utáni évszázadok esetében az interpretációk a hagyományos, tehát még a 19. század második felében kidolgozott őstörténeti és/vagy honfoglalási elképzelések alátámasztását hivatottak szolgálni. A java középkor esetében pedig az előzménynek tekintett ország földrajzi kiterjedésének igazolására és/vagy az anyagi kultúra fejlettségére szoktak irányulni a magyarázatok, különösen olyan esetekben, ha az adott feltárás valamilyen módon hozzáköthető a nemzeti narratívában kitüntetett szerepet játszó, középkori állam hatalmi elitjéhez.

Az eleve eldöntött, azaz nemzeti szinten axiomatikusnak tartott keretek között mozgó értelmezések gyakorisága miatt a vizsgált térség középkor-régészete csak részben tudja teljesíteni legfontosabb feladatát. Azt tehát, hogy új forrásként új adatok, új szempontú megközelítések kidolgozására adjon lehetőséget.

A közös jellegzetességek után lássuk ez esetben is az egy-egy észak-balkáni állam középkor-régészetének a leletinterpretációs gyakorlatát, a sajátos vonásokat néhány rövid mondatba összefoglalva.

Albániában csak a külföldi szervezésű régészeti feltárások tudtak mentesek maradni a nemzeti narratíva befolyásától, azok is csak olyan esetekben, ha a régészeti expedíció megszervezésében és kivitelezésében nem vettek részt helyi szakemberek. Ezzel szemben az 1945 utáni években kialakuló albán középkor-régészet mindvégig megmaradt a nemzeti narratíva által kialakított elvárások és célkitűzések hű kiszolgálójának, mind a kutatási témák kiválasztása, mind pedig az elemzés módja tekintetében. Az albániai középkor-régészetnek a dolgozatban vázolt mértékű függősége mindenképp negatív előjellel kezelendő. Még akkor is, ha tiszteltettel elismerjük: nagyon nagy teljesítmény volt egy, a vizsgált régió átlagához képest is igen fejletlen infrastruktúrájú hat évtized alatt ilyen mennyiségű régészeti szakmunkát kivitelezni.

Bosznia-Hercegovinában tiszteletet parancsoló mértékben volt fejlett a középkor-régészet, sajnos azonban nem a 19. század vége óta eltelt, mintegy 140 évnyi időtartam minden részében, hanem csak az 1878 és 1918, illetve az 1945 és 1991 közötti időkben. A Bosznia-hercegovinai középkor-régészet oly módon tudott megfelelni a három eltérő nemzeti narratívában gondolkodó, helyi humánértelmisség által támasztott elvárásoknak, hogy az ún. stećak-kérdésen túl feldolgozta az ország 4-15. századi, régészeti hagyatékának szinte minden elemét. Csak a török-kor maradt ki. Ennek hagyatékát a helyi felfogás már a néprajz részeként

szokta tárgyalni. E teljesítményt csak egy tény árnyékolja be. Az nevezetesen, hogy tudományágunk csak részben tudott újjáéledni az 1992 és 1995 közötti etnikai háborút követő években.

Bulgária esetében is tiszteletet parancsol a középkor-régészet fejlettsége. Bár a helyi humánértelmiség a két középkori bolgár állam uralkodói központjainak a feltárását tekintette elsődleges célnak, a dicső múltról szóló eszmefuttatások alátámasztása érdekében, a bolgár középkor iránt érdeklődő régészek mégis elemzik a 4-17. századi tárgyi hagyaték minden szegmensét. A bolgár középkor-régészet rendelkezik tehát az észak-balkáni térségben a legteljesebb kutatási spektrummal, és egészen az 1960-as évekig a feldolgozás módja is itt volt a legfejlettebb. E teljesítményen sajnos sokat rontott az 1960-as évek elejétől elterjedő lakonikus elemzési és közlési mód. Az is igaz azonban, hogy e hiányosságot a bolgár régészek 1991 után fokozatosan fel tudták számolni.

Horvátországban is tiszteletet parancsolóan fejlett a középkor-régészet, de csak egyes szegmenseiben. A horvát középkor-régészet ugyanis a helyi nemzeti mozgalom azon elvárásának megfelelően alakult ki, hogy adatokat kell gyűjteni az 1102-ig önálló államként létező Horvát Királyságról, és e feladatot – észak-balkáni mércével mérve – jó szinten sikerült is teljesíteni, alkalmazva a német nyelvterület régészeti kutatásaiban elterjedt tipokronológiai elemzési módot. Az is tény továbbá, hogy a horvát középkor-régészet önálló véleményt tudott kialakítani például a horvát etnogenezis talán legfontosabb történéséről, a bevándorlás idejéről és jellegéről. Negatívumként viszont azt is meg kell említeni, hogy a horvát-középkor régészetben csak az 1990-es években ébredt érdeklődés olyan kutatási témák iránt, amelyek nem kapcsolódnak szorosan a nemzeti narratívához, így a telepfeltárások is csak több évtizedes késéssel indultak meg.

Koszovó/Kosova középkor-régészete az egyik típuspéldája a vizsgált régióban annak, hogyan lehetett tudományágunkat a nemzeti narratíva alátámasztására felhasználni. Mivel a szerb nemzeti gondolat hívei szoktak a középkorra hivatkozni területi igényeik alátámasztása érdekében, illetve – 1912 és 1999 között – a megszerzett terület megtartását célzó érveléseik során, a térség középkor-régészetét is szerb, sőt egészen konkrétan belgrádi kutatók elemezték. Az esetek többségében oly módon, hogy eredményeik tökéletesen megfeleljenek a szerb nemzeti narratívának. A kutatás ilyen állapotában bír különös fontossággal az, hogy létezett néhány feltárási helyszín és elemzési téma, ahol a nemzeti narratívának nem kellett ennyire megfelelni. A térség egyetlen késő antik – korai bizánci városában lelt régiségek tartoznak e körbe.

Macedónia a vizsgált térség másik olyan országa, ahol 1945 után néhány rövid évtized alatt sikerült önálló tudományágként megalapítani a középkor-régészetet, nemcsak a feltérési infrastruktúra, hanem az elemzés szintjén is. Történt ez annak árán, hogy egészen az 1960-as évek közepéig a Belgrádban folyt nemcsak a célok kijelölése, hanem az eredmények feldolgozása is. Valamint annak az árán is, hogy az önállósodó macedón középkor-régészet egy túlfeszített történeti interpretáció, a Sámuel-féle, tiszavirág-életű állam macedón értelmezésének a hajszolása révén tudta kialakítani önálló álláspontjait. Sajnos úgy tűnik, ezen az alapálláson Macedónia 1991-es függetlenedése sem tudott változtatni. Mert az önállósodott macedón állam kulturális kormányzata részéről ugyanolyan célok és elvárások fogalmazódnak meg, mint amilyeneket a titói Jugoszlávia pártállami hatóságai hangoztattak.

Montenegró a vizsgált térség olyan országa, ahol a középkor-régészet máig egy sajátos, félig megszületett állapotban létezik. A kutatások túlnyomó többségét belgrádi intézmények szakemberei végzik, és az eredmények feldolgozása is Belgrádban folyik, a szerbiai standardeknek megfelelően.

Szerbia középkor-régészete jelenti a vizsgált térségben azt a pontot, amelyről a legnehezebb röviden nyilatkozni. Tény ugyanis egyfelől az, hogy a szerb középkor-régészet számos, irigylésre méltó teljesítménnyel dicsekedhet, másfelől viszont a hiányosságok mértéke is szokatlanul nagy. Szerbia esetében az is nehézzé teszi az egységes szempontú megítélést, hogy középkor-régészete több, értékrendjében igen nagy mértékben eltérő részre szakadt szét. Annak következtében, hogy a Slobodan Milošević 1987-es hatalomátvétele felszínre hozott egy olyan, nemzeti szempontból szélsőségesen elfogult kutatói kört, amely – kombattáns megnyilatkozásaival – a kommunikációt is a minimális szintre fejlesztette vissza. A nemzeti szempontból nem vagy csak kevésbé elfogult kutatók esetében pedig nem a harcias megnyilatkozásokra adott válasz higgadtsága és/vagy teljes elmaradása jelenti a legnagyobb hiányosságot. Hanem az, hogy csak két-három évtizede sikerült túlhaladni azt a nézetet, amely szerint a római kor vége lenne a „valódi” régészet felső határa. Így az elfogulatlan szerzők munkáiban is igen nagy egyenetlenségek találhatók az egyes korszakok és kutatási témák elemzési színvonala között.

A **Vajdaság** középkor-régészete egy olyan, halmazszerű képződmény, ahol a feldolgozás módjáról sem lehet anélkül nyilatkozni, hogy figyelembe ne vennénk, az elemzett megnyilatkozás pontosan melyik korszakban született. Az 1918 előtti évtizedekben a leendő Vajdaság területének a többsége Magyarországhoz, egy régiója pedig Horvátországhoz tartozott. A középkori leletfeldolgozások e két állam régészetének a standardjeihez illeszkedtek. Az 1918 utáni évtizedekben a Vajdaság mindhárom régiója az Sz. H. Sz.

Királyság (1929-től Jugoszlávia) része lett, ami a középkor-régészet nagymértékű visszafejlődését eredményezte. E helyzeten sajnos az sem tudott lényeges módon változtatni, hogy a Bácska és a Bánát 1941- és 1944 között visszakerült Magyarországhoz. A középkor-régészeti kutatás csak az 1940-es évek második felében kapott ismét erőre. Az 1960-as évek elejéig a pánszláv és az „őszerb” szemlélet volt a meghatározó. Az 1960-as évek közepétől viszont minimálisra csökkent a pártállami kultúrpolitika által támasztott elvárások mértéke. Így a viszonylag szabadabb légkörben a kutatás is ki tudott teljesedni, a folyamatos pénzhiány ellenére is. 1987-től egy újabb rossz korszak következett, amikor a miloševići ideológia a vajdasági szerb régészek körében is talált magának híveket, akik kombattáns megnyilatkozásaikkal jelentősen rontották a kutatás légkörét. A Vajdaság középkor-régészetének másfél évszázados történetében tehát alig néhány olyan évtized volt 1918 előtt vagy 1966 és 1987 között, amikor nem a kultúrpolitika „megrendeléseit” kellett teljesíteni. Az ekkor született eredmények közül viszont számos bizonyult tartósnak, lett légyen szó akár az avar-kori, akár a 10-11. századi temetők kutatásáról, akár a középkori telepfeltárásokról, akár pedig a regionális településhálózat-rekonstrukciókról. A helyi régészek e két korszakban jelentős előrehaladást tettek a régió legnagyobb talányának kikiáltott „Római sáncok” keltezésében és értelmezésében is.

Az államnemzeti ideológiákhoz nem vagy csak részben kötődő kutatók és kutatóműhelyek feltáró és leletelemző tevékenységét akkor lehet pontosan értékelni, ha ismerjük az egyes munkálatok elvégzésének előfeltételeit. Dolgozatunkban expedíciós kutatási keretnek neveztük el azt az eljárásrendet, amelynek során a külföldi kutatóhelyek oly módon tárnak fel egy-egy adott lelőhelyet, általában későantik romvárost, hogy a helyi régészeti infrastruktúrával egyáltalán nem számolnak. A teljesítménykényszer és az olcsó munkaerő miatt pedig az ilyen helyszínek kibontása sok képzetlen segédmunkás bevonásával szokott folyni, csak a kőfalak maradványaira figyelve. Ilyen feltárások nemcsak az 1945 előtti időszakban folytak, Albániában e feltárási mód a pártállami időkben is fennmaradt, sőt 1991 után új erőre is kapott, az egyébként is hiányos régészeti infrastruktúra számos elemének a teljes vagy részleges megszűnése miatt. Az angolszász országok kutatóműhelyei járnak élen az albániai kutatási infrastruktúra meg-, illetve újrászervezésében. A külföldi régészeti kutatóműhelyek elemzőtevékenysége az egész észak-balkáni térségben két közös és alapvető jellegzetességgel bír. A feltárt helyszínek feldolgozása igen nagy alapossággal szokott megtörténni az észak-balkáninál általában magasabb szakmai standardek alapján. Másfelől azonban az is rendszeresen kimutatható, hogy az elemzés során első sorban az adott helyszín távolabbi kapcsolatait szokás felmérni. Azzal jóval kevésbé szokás foglalkozni, milyen

jelentőséggel bírt a feltárt lelőhely szűkebb környezete számára. Az sem szokott nagyobb érdeklődést kiváltani, mi lehetett az adott helyszín szerepe a 6-7. század fordulójára, az antik település megszűnése utáni időkben.

A vázolt helyzet következtében állhatott elő, hogy a 6-7. század fordulójára utáni idők vonatkozásában csak egyetlen egy kutatási téma: a vrapi kincs esetében alakulhatott ki valóban nemzetközi szintű, és valódi – tehát nem a nemzeti romantikus álláspontokat unalomig ismétlő – eszmecsere, amelyben nemcsak bolgár vagy szerb, hanem német, osztrák, illetve magyar régészek is részt vesznek. A vrapi kincs értelmezéséről folyó vita „tétje” pedig a Kárpát-medence népvándorlás-kori régészete szempontjából is igen nagy. A kezdetben csak óvatosan, mára már teljes határozottsággal megfogalmazott kérdés az avar kori ötvösség eredetét, a bizánci komponens erősségét érinti. Miközben a vrapi kincsen leírt ornamentika mintegy kibővült az igen kétséges provenienciájú II. vrapi vagy ersekői kincs övvereteit díszítő levélmotívumokkal.

* * * *

A középkor-régészettel szemben támasztott elvárások mértéke, és az általuk befolyásolt kutatási eredmények száma alapján jogosan gondolhatnánk arra, hogy a tudományág az észak-balkáni térség államaiban kiemelkedő anyagi támogatásban szokott részesülni. Az adatok azonban egyértelműen cáfolják e logikus következtetést. Az észak-balkáni térség középkor-régészetének egyik közös sajátsága a régészeti kutatómunkára fordítható pénzeszközök folyamatosan alacsony szintje, mind az 1918 előtti, mind a két világháború közötti, mind az 1945 utáni pártállami időszakban, mind pedig az 1990-es évek elején bekövetkező rendszerváltások utáni évtizedekben. Bár a régészeti közlemények csak a legkritikább esetben tartalmazznak utalást a kutatómunka során felhasznált anyagi eszközök nagyságáról, az adatok figyelmesebb olvasása egyértelműen elárulja az ásatások, és a leletfeldolgozások elégtelen anyagi ellátottságát. E körülményre utal az ásatási évadok rövideksége, a feltárt felületek kis kiterjedése, a restaurálatlan leletek gyakori közlése, valamint – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – a felemás módon elvégzett elemzőmunka is.

E ponton kell szólnunk egy olyan alaptényezőről, a dolgozatban számos helyen utalt hiány fogalmáról, amelynek folyamatos jelenléte még magán a két feldolgozási szemponton is túlmutat. A hiány első megközelítésben az anyagi eszközök hiányát jelentette és jelenti, ez pedig – a dolog természetéből következően – a kutatómunka minden szegmensére kihatott és kihat. Az anyagi eszközök relatív vagy abszolút hiánya miatt alakult ki hiányosan, és

merevedett meg e formájában a régészeti kutatást támogató és szervező intézményrendszer, a szakképzés, a terepmunka kivitelezése, a lelettárolás, és –nyilvántartás, a feldolgozás stratégiája, valamint pedig a publikálás módja is.

E tények rögzítése után sem mulaszthatjuk el azt, hogy rá ne mutassunk a hiányt kifogásként emlegető „magyarázatok” túlegyszerűsítő és hamis voltára. Az észak-balkáni térség esetében sem szabad és lehet az összes hátrányt és gátló tényezőt az anyagi eszközök hiányából levezetni. Mert nem vezethető le az anyagiak hiányából a problémák iránti affinitás hiánya, azaz bizonyos kérdésfelvetések és megközelítési módok elmaradása és/vagy késedelmes átvétele, valamint a logikai szempontból kifogástalan következtetések levonására való törekvés hiánya sem. Az igényesség vagy a gondolati szabadság nem áll, nem állhat összefüggésben az anyagi eszközök korlátozott mértékével.

dc_248_11

- Aleksova – Wiseman (szerk.) (1983)* Studies in the Antiquities of Stobi. Szerk.: Aleksova, Blaga – Wiseman, James. Princeton University Press 1983.
- Aleksova (1966)* Aleksova, Blaga: Prosek – Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji. Dissertationes I. Arheološko društvo Jugoslavije, Arheološki muzej – Skopje. Skopje – Beograd 1966.
- Aleksova (1982-1983)* Aleksova, Blaga: The Old Episcopal Basilica at Stobi. AI 22-23(1982-1983), 60-62.
- Alić (1982)* Alić, Salih: Bosanski krstjani i pitanje njihovog porijekla i odnosa prema manihejstvu. In: *Lape – Benac – Ćirković (1982)*, 153-193.
- Alison Frantz (1934)* Alison Frantz, M: Byzantine Illuminated Ornament. The Art Bulletin 16(1934)/1, 43-76.
- Anamali – Adhami (1974)* Anamali, Skënder –Adhami, Stilian: Mosaiques de l’Albanie – Mozaïke te Shqiperise. Tiranë 1974.
- Anamali – Spahiu (1988)* Anamali, Skendër – Spahiu, Hëna: Stoli arbërore. Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë. Qendra e kërkimeve arkeologjike. Tiranë 1988.
- Anamali (1964)* Anamali, Skendër: La nécropole de Kruje et la civilisation du haut moyen âge en Albanie du Nord. Studia Albanica 1(1964) /1, 149-164.
- Anamali (1981)* Anamali, Skënder: Rreth skulpturës dekorative arkitektonike të bazilikës së Ballshit. Iliria 1981/2, 237-242.
- Ananiev (1989)* Ananiev, J.: Vodoča / crkva Svete Leontie. AP 28(1987) Ljubljana 1989, 185-186.
- Anastasijević (1928)* Anastasijević, Drag.: Hipoteza o “Zapadnoj Bugarskoj.” – L’hypothese de la Bulgarie Occidentale. GSND 38(1928)/1, 1-12.
- Ančić (2001)* Ančić, Mladen: Hrvatska u karolinško doba. MHAD, katalozi i monografije 9. Split 2001.
- Andrejević-Kun (szerk.) (1977)* Istorija primenjene umetnosti kod Srba. Főszerk.: Andrejević-Kun, Vera. Beograd 1977.
- Anđelić, D. (1994)* Anđelić, Dragan: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E-75 (Beograd – Subotica). GZPSKV 17(1994), 115-131.
- Anđelić, P. (1959a)* Anđelić, Pavao: Slavenska keramika sa Crkvine u Nerezima kod Čapljine. GZM N. S. 14(1959) 175-178.

- Anđelić, P. (1962)* Anđelić, Pavao: Grobovi bosanskih kraljeva u Arnautovićima kod Visokog. GZM N. S., Arheologija 17(1962) 165-171.
- Anđelić, P. (1970a)* Anđelić, Pavao: Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku. GZM N. S., Arheologija 25(1970), 199-212.
- Anđelić, P. (1970b)* Anđelić, Pavao: Srednjevjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine. ANU BiH. Djela XXXVIII. Odeljenje društvenih nauka, knj. 23. Sarajevo 1970.
- Anđelić, P. (1972-1973)* Anđelić, Pavao: Srednjevjekovna bosanska kraljica Doroteja Gorjanska. GZM N. S., Arheologija 27-28(1972-1973), 377-395.
- Anđelić, P. (1973)* Anđelić, Pavao: Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i stoljeću. Sarajevo 1973.
- Anđelić, P. (1975)* Anđelić, Pavao: Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine. In: Čubrilović, (szerk.) (1975), 167-173.
- Anđelić, P. (1980)* Anđelić, Pavao: Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog. GZM N. S., Arheologija. 34(1979), Sarajevo 1980, 183-247.
- Anđelić, P. (1982)* Anđelić, Pavao: Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovekovne Bosne. Sarajevo. 1982.
- Anđelić, P. (1983)* Anđelić, Pavao: Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalurgije u srednjoj Bosni. GZM N. S., Arheologija 38(1983), 145-152.
- Anđelić, P. (1984)* Anđelić, Pavao: Doba srednjovekovne Bosanske države. In: Popadić (szerk.) (1984), 435-583.
- Andromaqi (1982)* Andromaqi, Gjergji: Fshati si territor banimi dhe si baskëshi shoqërore. – La village en tant que territoire d'habitation et communauté sociale. Ethnographia shqiptare 12(1982), 151-190.
- Angelov, B. (1966)* Angelov, Bonju St.: Arheologički vest i v sãrbski pãtepisi prez XVII – XVIII v. (idegen nyelvi rezümé nélkül!). Arh(Sof) 8(1966)/3, 57-59.
- Angelov, D. (fel. szerk.) (1981)* Prabãlgarskata kultura. Materiali ot bãlgaro-sãvetskata srešta. Šumen 1976. = Pliska – Preslav, 2. köt. Felelős szerk.: Angelov, Dimităr. Sofia 1981.
- Angelov, D. (1982)* Angelov, D.: Bulgarien In: Lexikon des Mittelalters 2. Band / 5. Lief. München – Zürich 1982, 917-918. oszlop.

- Angelov, D. (1984)* Angelov, Dimităr: Razvitie i postiženia na bălgarskata arheologija (1944-1984). – Développement et réalisation de l'archéologie bulgare (1944-1984). Arh(Sof) 26(1984)/4, 1-8.
- Angelov, D. (1986)* Angelov, Dimităr: Die bulgarischen Slawen und die Nomaden nach Angaben von schriftlichen Quellen. Pliska-Preslav 3(1981) 7-15.
- Angelov, N. (1980)* Angelov, Nikola: Carevgrad Tărnov. 3. kôt. Patriaršeskiat kompleks na Carevec prez 13-14 vek. Sofija 1980.
- Angelova – Dončeva-Petkova (1987)* Angelova, Stefka – Dončeva-Petkova, Ljudmila: Rannosrednovekoven nekropol pri s. Topola, Varnenska oblast. In: Arheologičeski Otkritija i Razkopki prez 1987 god. XXXIII Nacionalna Konferencija po Arheologija. Blagoevgrad 1988, 206.
- Angelova – Milčev (1970)* Angelova, Stefka – Milčev, Atanas: Razkopki i proučvanija v m. Kaleto kraj s. Nova Černa, Silistrenski okrăg 1968 g. – Fouilles et recherches eu lieu dit „Kaleto” près du village Nova Černa, dép. de Silistra en 1968. Arh(Sof) 12(1970)/1, 26-37.
- Antoljak – Balabanov et alii (1970)* Antoljak, Stjepan – Balabanov, Kosta et alii: Istorija makedonskog naroda 1. Od praistorije do kraja XVIII veka. Beograd 1970.
- Antoljak – Panov (1985)* Antoljak, Stjepan – Panov, Branko: Srednovekovna Makedonija. 1-3. Skopje 1985.
- Antoniewicz (1948)* Antoniewicz, W.: Hołd wielkości Lubora Niederlego. – Hommage à la grandeur de Lubor Niederle. Osobne odbicie z “Śwantowita” T. XX. Warszawa 1948, 1-15.
- Antonijević (1976)* Antonijević, Dragoslav: Prilog proučavanju stočarskih migracija na Balkanu. Balcanica 7(1976), 309-322.
- Antonijević (1982)* Antonijević, Dragoslav: Obredi i običaji balkanskih stočara. SANU, Balkanološki institut. Posebna izdanja, knj. 16. Beograd 1982.
- Antonova (1970)* Antonova, Vera: Vizantijska krepost na vărh Sivni Tepe, Šumenski okrăg. – Fortresse byzantine sur le mont Sivni Tepe, département de Šumen. IAI 32(1970), 303-305.
- Antonova (1975)* Antonova, Vera: Srednevekovyj gorod Šumen v XII – XIV vv. (po arheologičeskim dannym). In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Szerk.: Chropovský, Bohuslav. 2. kôt. Bratislava 1979, 15-29.

- Antonova (1980)* Antonova, Vera: Srednovekovnijat grad Šumen.
In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 253-259
- Antonova (1995)* Antonova, Vera: Šumen i Šumenska krepost.
Šumen 1995.
- Anzulović, B. (1999)* Anzulović, Branimir: Heavenly Serbia. From
Myth to Genocide. New York University Press [1999].
- Arató (1983)* Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek
nemzeti ideológiája. Bp. 1983.
- ArhLex BiH* Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1-7.
köt. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- ArhOtkrRazk (1999-2000)* Arheologički Otkritija i Razkopki prez 1999-
2000 god. XL Nacionalna Konferencija po Arheologija. Felelős szerk.: Torbatov,
Sergej. Sof. 2001.
- ArhOtkrRazk (2001)* Arheologički otkritija i razkopki prez 2001. g.
XLI Nacionalna Arheologička konferencija. Főszerk.: Aladžova, Dočka, Sof. 2002.
- Artamonov (1956)* Artamonov, M. I.: K voprosu ob arheologičeskikh
pamjatnikah Slavjan i Prabolgar na Nižnem Dunae. In: *Vážarova (1956)*, 3-10.
- Artamonov (1965)* Artamonov, M. I.: (rec.) Živka N. Vážarova:
Slavjanski i slavjanobálgarski selišta v bálgarskite zemi ot kraj na VI XI v. (...) Sofija
1965. Arh(Sof.) 7(1965)/2, 63-66.
- Asbóth (1887)* Asbóth János: Bosznia és a Hercegovina
Útirajzok és tanulmányok. 1887. Reprint, szerk. Vasas Géza. Bp. é. n.
- Asbóth (1888)* Johann von Asbóth (=Asbóth János): Bosnien
und die Herzegowina. Reisebilder und Studien, Wien 1888.
- Atanacković-Salčić (1983)* Atanacković-Salčić, Vukosava: Fränkische
Waffenfunde in der Herzegowina. Balcanoslavica 10(1983), 17-28.
- Atanasov (1994-1995)* Atanasov, Georgi: Preslavski beloglineni pločki
ot cърква No. 2 v krepostta do s. Skala, Silistrensko. – Bemalte Weisstonkacheln aus
Preslav in der Kirche No 2 in der Festung beim Dorf Skala, Kreis Silistra. Izv(Varna)
30-31 (45-46) (1994-1995), 40-248.
- Athanassopoulos (2008)* Athanassopoulos, Effie: A. Medieval
Archaeology in Greece: A Historical Overview. In: Archaeology and History in
Roman, Medieval and Post-Medieval Greece. Studies on Method and Meaning in

- Honor of Timothy E. Gregory. Szerk.: Caraher, William R. – Jones Hall, Linda – Moore, Scott R., 2008, 16-19.
- B. H.* Britannica Hungarica. Világenciklopédia. 1-18. kötet, h. é. n. [Bp. 1994-2001].
- Baán (1995)* Baán István: "Turkia metropoliája". Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. Századok 129 (1995) 1167-1770.
- Babić – Henzel – Rahaut (1976)* Babić (=Babić), Boško – Henzel, Witold – Rahaut, Jadwiga: Arheološki istraživanja na lokalitetot Gradište kaj selo Debrešte. – The archaeological researches in the site Gradište at the village Debrešte. MAA 2(1976), 251-264.
- Babić – Henzel – Rahaut (1979)* Babić (=Babić), Boško – Henzel, Witold – Rahaut, Jadwiga: Jugoslovensko – polski arheološki iskopavanja na lokalitetot Gradište kaj Debrešte vo 1977. G. – Yugoslav – polish archaeological excavations on the locality Gradište near the village of Debrešte in 1977. MAA 5(1979), 141-149.
- Babić (1972)* Babić, Boško: Crepulja, crepna, podnica – posebno značajan oslonac za atribuciju srednjevekovnih arheoloških nalazišta Balkanskog poluostrva Slovenima poreklom sa istoka. – Bread Baking Dish of Clay ("crepula, crepna, podnica) especially important Support for the Attribution of the mediaeval archaeological findspots of Balkan Peninsula to the Slavs Originating in the East. MatSADJ 9(1972), 101-113.
- Babić (1978)* Babić (=Babić), Boško: Izveštaj za makedonsko – polskite arheološki istraživanja na lokalitetot Gradište kraj seloto Debrešte – 1976 godina. MAA 4(1978) 205-216.
- Babić (1986)* Babić, Boško: Materijalna kultura na makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istraživanja vo Prilep. Prilog za istorijata na kultura na makedonskiot narod. Institut za istraživanje na staroslovenskata kultura – Prilep. Posebni izdanija. knj. 1. Prilep 1986.
- Babić (1997)* Babić, Boško: Sloveni severno i zapadno od Dunava – njihova penetracija i naseobinska stabilizacija na Balkanskim prostorima u svetlosti arheoloških i pisanih istorijskih izvora u periodu 6-9. veka. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 7– 20.
- Babić-Janeska (1986)* Babić-Janeska, Gordana: Za životot i deloto na Boško Babić. In: Zbornik posveten na Boško Babić. – Mélange Boško Babić.

- Főszerk.: Apostolski, Mihailo. Institut za istraživanje na staroslovenskata kultura – Prilep. Posebni izdanija, knj. III. Prilep 1986, 9-12
- Bacova-Kostova (1960)* Bacova (=Bacova-Kostova), El.: Arheologički nahodki ot Slivensko. Arh(Sof.) 2(1960)/2, 47-49.
- Bacova-Kostova (1964)* Bacova (=Bacova-Kostova), El.: Novi arheologički materiali ot Sliven Arh(Sof.) 6(1964)/2, 52-58.
- Baçe (1984)* Baçe, Apollon: Rugët Shqiptare në Mesjëte (shek. VIII – XV). Les routes albanaises au moyen-âge (du VIIe au XVe siècle). Monumentet 1984/1 (=27), 59-68.
- Bačkalov (1998)* Bačkalov, Aleksandar: Rani srednji vek. In: Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka. [Kiállítási katalógus], I-II. köt. Beograd 1998, 373-391, 659-728.
- Bach (főszerk.) (1955)* Tkalčićev zbornik. Zbornik radova posvećen sedamdesetogodišnjici Vladimira Tkalčića. Főszerk.: Bach, Ivan. Zagreb 1955.
- Bács (1977)* Bács Gyula: Jugoszlávia. Panoráma útikönyvek. [Bp. 1977⁴].
- Bajalović – Hadži-Pešić – Vasiljević (1969)* Birtašević (=Bajalović – Hadži-Pešić), Marija – Vasiljević, Milivoje: Debrec, Graduzine, Šabac – srednjevekovno utvrđenje. AP 11(1969), 246-247.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1956)* Birtašević (=Bajalović – Hadži-Pešić), Marija: Pečati na slovenskoj keramici u nekim muzejima Srbije i Vojvodine. RVM 5(1956) 159 - 162.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1970a)* Birtašević (=Bajalović – Hadži-Pešić), Marija: Srednjevekovna keramika. Katalog II serije. Zbirke i legati Muzeja Grada Beograda. Beograd 1970.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1970b)* Birtašević (=Bajalović – Hadži-Pešić), Marija: Tehnologija srpske srednjovekovne keramike. – Technology of the medieval Serbian Ceramics. Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 1(1970) 93-101.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1976)* Bajalović – Hadži-Pešić, Marija: Ugarski pećnjaci u beogradskom srednjovekovnom dvorcu. GGB 23(1976) 19-32.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1977)* Bajalović – Hadži-Pešić, Marija: Srednjevekovnom Beogradu u pohode. Muzej grada Beograda. Katalog izložbe – 17. Beograd 1977.

- Bajalović – Hadži-Pešić (1981)* Bajalović – Hadži-Pešić, Marija: Keramika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd 1981.
- Bajalović – Hadži-Pešić (1988-89)* Bajalović – Hadži-Pešić, Marija: Links between the Balkans and Middle Europe from the twelfth century traced on selected examples of material culture. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich. 4-5(1988-1989) 65-83.
- Bakardžiev (1956)* Bakardžieff (=Bakardžiev), G.: La céramique bulgare. Sof. 1956
- Balabanov (1992a)* Balabanov, Todor: Žilišta pokraj severnata i iztočnata krepotna stena v Pliska. Pliska-Preslav 5(1992), 146-169.
- Balabanov (1992b)* Balabanov, Todor P.: Razkopki v Madara prez 1982-1985 g. In: *Velkov, V. (főszerk.) (1992)*, 127-128.
- Balabanov (2000)* Balabanov, Todor: Nekropolât pri severna porta i iztočnata krepotna stena na Pliska. In: Pliska—Preslav 8(2000), 93-102.
- Balen – Čečuk (2009)* Hrvatska arheologija u 20. stoljeću. Zbornik radova. Szerk.: Balen, Jaqueline – Čečuk, Božidar. Matica Hrvatska, Zagreb 2009.
- Bálint (1984)* Bálint, Csanád: Zur Identifizierung des Grabes von Kuvrat. ActaArchHung 36(1984), 263-269.
- Bálint (1989)* Bálint, Csanád: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Köln 1989.
- Bálint (1991)* Bálint, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia archaeologica 11. Budapest. 1991.
- Bálint (1996)* Bálint Csanád: Magna Moravia a Magyar Alföldön? Századok, 130(1996), 992-999.
- Bálint (2003)* Bálint, Csanád: Voltak-e Avarok az Adrián? – Da li je bilo Avara na Jadranu? – The Avars at Adriatic – yes or no? In: *Bunardžić – Mikić (szerk.) (2003)*, 55-60.
- Bálint (2004)* Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. Varia Archaeologia Hungarica XVIa, Bp. 2004.
- Ballit (1901)* Ballit, F.: A föld külső oldala. In: Bosznia Hercegovina. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen(...) Lónyayné, Koburg Stefánia védnöksége alatt. [19. köt.] Budapest 1901, 9-10.

- Balogh (2004)* Balogh Csilla: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. – Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel, Die Typochronologie der Maskenbeschlüge des Karpatenbeckens. MFMÉ – StudArch 10(2004), 241-303.
- Bandžović (2003)* Bandžović, Safet: Etničko-historiografski stereotipi i „sintetičke nacije”. In: *Redžić (szerk.) (2003)*, 67-96.
- Banescu (1946)* Banescu, N.: Les duchés byzantins der Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucharest 1946.
- Banner (1942)* Banner János: Régészeti feladatok a Délvidéken. Délvidéki Szemle 1942/1-2, 45-51.
- Banner (2004)* Banner János: Régészeti feladatok a Délvidéken. [reprint] *Bácsország – vajdasági honismereti szemle* 30(2004/VII-IX), 150-151.
- Bányai (1985)* Bányai János: A kazárok, és amit a regény tudhat róluk. *Nagyvilág* 30(1985) /10, 1506-1507.
- Barački (1972)* Barački, Stanimir: Arheološki nalazi Sarmata u jugoistočnom Banatu. [Kiáll. kat.] h. é. n. [Bačka Palanka 1972?].
- Barački (1977)* Barački, Stanimir: Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku sa pregledom ranosrednjovekovnih nalazišta. [Kiáll. kat.] Vršac 1977.
- Bárczi – Ország (főszerk.) (1959)* A magyar nyelv értelmező szótára. Főszerk.: Bárczi Géza – Ország László. 1. köt. Bp. 1959.
- Barford (2001)* Barford, P. M.: The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. The British Museum Press [London 2001].
- Barišić (1953)* Barišić, Franjo: Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvor. SAN Posebna izdanja, knj. 219. Vizantinološki Institut, knj. 2. Beograd 1953
- Barišić (1956)* Barišić, Franjo: Car Foka (602 - 610) i podunavski Avaro-Sloveni. – De Avaro-Salvis in Phocae impratoris aetate. ZRVI 4(1956), 73-86.
- Barnes (1948)* Barnes, Harry, E.: The Social Philosophy of Ludwig Gumplowicz. The Struggle of Races and Social Groups. In: An Introducton to the History of Sociology. Szerk.: Barnes , Harry, E. Chicago 1948, 191-206
- Barta (1983)* Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526—1528). Gyorsuló idő [sor]. Magvető Bp. [1983].

- Barta (1988)* Barta Gábor: Vajon kié az ország? Labirintus [sor.]. Helikon kiadó [Gyomaendrőd, 1988].
- Bartha (szerk.) (2001)* Györffy István írásai a Balkánról és Törökországról, Az előszót írta, a kötetet válogatta és szerkesztette: Bartha Júlia, Bp. 2001.
- Bartl (1998)* Bartl, Peter: Albanien unter osmanischer Herrschaft. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 117-142.
- Bartl (2004)* P. B. (=Bartl, Peter): Nemanjiden. In: *Hösch – Nehring – Sundhaussen (szerk.) 2004*, 476-477.
- Bartoli (1906)* Bartoli M. G.: Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balcancomission. Lingvistische. Abteilung, 4, 5. Wien 1906.
- Bartosek (2000)* Bartosek Karel: Közép– és Délkelet-Európa. In: Cortois, Stéphane – Werth, Nicolas et alii: A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás. Az eredeti kiadást gondozta: Ronsac, Charles. Nagyvilág [Bp. 2000], 401-468.
- Basler (1972)* Basler, Đuro: Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1972.
- Basler (1973a)* Basler, Đuro: Gnostički elementi u temeljima naučavanja Crkve bosanske. Radovi, izdanje Muzeja grada Zenice 3(1973), 267-276.
- Basler (1973b)* Kujundžić, J. (=Basler, Đuro): Srednjevekovne crkve u Jajcu. Dobri Pastir 21-22(1973), 273-284. [Non vidi.]
- Basler (1979)* Basler, Đuro: Katolička crkva u Bosni pod konac srednjeg vijeka. Nova et vetera (Sarajevo) 29(1979)/I, 195-199.
- Basler (1980)* Basler, Đuro: Problematika stećaka i romanike u Bosni i Hercegovini. Nova et vetera. 30(1980)/1, 237-255.
- Basler (1984)* Basler, Đuro: Kasnoantičko doba – The late Antique Age – Pozdne-antičeskij period. In: *Popadić (szerk.) 1984*, 309-373.
- Basler (1993)* Basler, Đuro: Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina. Wien 1993.
- Bavant – Ivanišević (1997)* Bavant, Bernard – Ivanišević, Vujadin: Caričin grad. Ranovizantijski grad. Starinar 48(1997) 213-217.

- Bavant – Ivanišević (2003)*   Bavant, Bernard – Ivanišević, Vujadin: Ivstiniana Prima - Caričin Grad. Belgrade, 2003.
- Beißwenger (2001)*   Beißwenger, Martin: Das Seminarium Kondakovianum in Prag (1925—1952). Geschichte einer russischen wissenschaftlichen Institution. Magisterarbeit 2001.http://www.nd.edu/~mbeisswe/Martin%20Beisswenger_Seminarium%20Kondakovianum.pdf (a megtekintés időpontja 2011. 08. 24.)
- Bejko – Aliu – Lela (2004)*   Bejko, L. – Aliu, S. – Lela, S.: Fouilles du cimetière de Rëmbec – (Korçë). Candivia 1 (2004), 237-243.
- Bekić (2006)*   Bekić, Luka: Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb – Goričan. – Rescue Archaeology in the Varaždin Environs. Archaeological Research on the Zagreb Goričan Highway and its Access Roads. Zagreb 2006.
- Bél (1982)*   Bél Mátyás: Bács – Bodrog vármegye 1735. Fordította, jegyzetekkel ellátta Szóts Rudolf. A Bács – Kiskun megyei Levéltár kiadványai 8. Bp. 1982.
- Beldedovski (1990)*   Beldedovski, S.: Bargala. Nekropola od sreden vek. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 190-192.
- Beliczay (1881)*   Beliczay Jónás: Marsigli élete és munkássága, MTA Értekezések a Történeti tudományok köréből, 9. k. 9. füz. 1881.
- Belošević (1972)*   Belošević, Janko: Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar. Balcanoslavica 1(1972) 73-86.
- Belošević (1980)*   Belošević, Janko: Materijalna kultura Hrvata od 7-9. stoljeća. Zagreb 1980.
- Belošević (1991)*   Belošević, Janko: Galovac-Crkvina – kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom. Obavijesti, Hrvatsko Arheološko Društvo 22(1991) 63-68
- Belošević (1992)*   Belošević, Janko: O rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovcu kod Zadra u 1990. godini. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 17(1992) 79-91.
- Belošević (1993a)*   Belošević, Janko: Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra. – The results of the fifth and

final excavation on the locality Crkvina in the Village of Galovac near Zadar. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 18(1993) 121-142.

Belošević (1993*b*)   Belošević, Janko: Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti. 19(1993) 177-214.

Belošević (1997a) Belošević, Janko: Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti. 22(1997), 149-204.

Belošević (1997b)   Belošević, Janko: Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra. – A review of the final excavation results at the site of Crkvina in the village Galovac near Zadar. Diadora 18-19(1997), 301-350.

Benac (szerk.) (1963)   Simpozijum o srednjevekovnom katunu održan
24. i 25. novembra 1961. Szerk.: Benac, Alojz. Posebna izdanja Naučnog društva
Bosne i Hercegovine II: Odeljenje istorijsko-filoloških nauka 1. Sarajevo 1963.

Benac (1974) Benac, Alojz: Stećci. In: *Bihajli-Merin (szerk.) (1974)*, 286-287.

Benac (1989) Benac, Alojz: O problematiki srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. GZM N. S., Arheologija 44(1989) 201-208.

Benda (főszerk.) (1983) Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.:
Benda Kálmán. I. köt. A kezdetektől 1526-ig. Bp. 1983

Beševliev (1973) Beševliev, Veselin: Pārvobālgarski amuleti.
Izvestija na Narodnija Muzej ot Varna 9(1973), 53-64.

Beševliev (1981) Beševliev, Veselin: Pārvobālgarite. Bit i kultura.
Sofija 1981.

Beševliev (1992) Beševliev, Veselin: Prabǎlgarite v Bregalniško.
Makedonski Pregled 15(1992)1, 85-95.

Bešliagić (1964) Bešliagić, Šefik: Grborezi. Srednjovjekovna nekropola. Sarajevo 1964.

Bešlagić (1971) Bešlagić, Šefik: Stećci. Kataloško – topografski pregled. Biblioteka Kulturno nasleđe. Sarajevo 1971.

Bešlagić (1975) Bešlagić, Šefik: Nekropola drobnjačke vlastele u Pošćenju. – La nécropole des nobles de Probnjak (sic!) à Pošćenje. ZNM 8(1975), 431-452.

- Bešlagić (1979)* Bešlagić, Šefik: Nišan Mahmuta Brankovića. – Le monument funeraire de Mahmut Branković. ZNM 9-10(1979), 477-489.
- Bešlagić (1982)* Bešlagić, Šefik: Stećci – kultura i umjetnost. Sarajevo 1982.
- Bierbrauer (1980)* Bierbrauer, Volker: Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa. In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhunderts. [Symposium Zwettl]. Szerk.: Wolfram, H. – Daim, F. Österr. Akad. d. Wiss., Phil. Hist. Kl., Denkschr. 145. Wien 1980, 131-142.
- Bierbrauer (1984)* Bierbrauer, Volker: Jugoslawien seit dem Beginn der Völkerwanderung bis zur slawischen Landnahme: die Synthese auf dem Hintergrund von Migration- und Landnahmevorgängen. In: Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Szerk.: Grothusen, Klaus-Detlev. Göttingen 1984, 49-97.
- Bierbrauer (1994a)* Bierbrauer, Volker: Archäologie und Geschichte der Goten vom 1. – 7. Jahrhundert. Versuch einer Bilanz. Frühmittelalterliche Studien 28(1994) 51-171.
- Bierbrauer (1994b)* Bierbrauer, Volker: Archeologia e storia dei Goti dal I al IV secolo. In: I Goti. [Milano 1994], 22-47.
- Bihalji-Merin – Benac (1962)* Bihalji-Merin, Oto – Benac, Alojz: Bogomil sculpture. Beograd 1962.
- Bihalji-Merin (szerk.) (1974)* Umetničko blago Jugoslavije. Szerk.: Bihalji-Merin, Oto. Beograd [1969, 1974²]. [Az oldalszámokra a második kiadás alapján hivatkozunk.]
- Bikić – Ivanišević (1997)* Bikić, Vesna – Ivanišević, Vujadin: Slovenska arheologija u Srbiji: dosadašnji rezultati i pravci daljih istraživanja. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 1. köt., 166-172.
- Bikić (1994)* Bikić, Vesna: Srednjovekovna keramika Beograda. Arheološki institut, posebna izdanja, knj. 25. Beograd 1994.
- Bikić (2010)* Bikić, Vesna: Vizantijski nakit u Srbiji, modeli i nasleđe. – Byzantine Jewellery in Serbia, Models and Heritage Beograd 1994.
- Birnbaum (1992)* Birnbaum, H: Von ethnolinguistischer Einheit zur Vielfalt: die Slaven im Zuge der Landnahme der Balkan-Halbinsel. Südost-Forschungen. 51(1992), 1-19.

- Birnbaum (1997)* Birnbaum, Henrik: Az Alföldön volt Morávia? .
BUKSZ 97/1, 18-22. <http://www.c3.hu/scripta/buksz/97/01/birnb.htm> (letöltés
időpontja 2008. 1.30.)
- Bjelajac – Ivanišević (1991)* Bjelajac, Ljiljana – Ivanišević, Vujadin: Les
témoignages archéologiques des Grandes Invasions à Singidunum. *Starinar* 42(1991),
123-139.
- Boba (1971)* Boba, Imre: Moravia's History Reconsidered. A
Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague 1971.
- Bobčeva (1976)* Bobčeva, Ljubka: Žilišni i stopanski sgradi v
srednovekovnoto selište pri s. Topola, Tolbuhinski okrąg. – Wohn- und
Wirtschaftsgebäude in der mittelalterlichen Siedlung beim Dorf Topola, Bezirk
Tolbuchin. *INMV* 12(27)(1976), 122-130.
- Bobčeva (1981)* Bobčeva, Ljubka: Prabálgarsko selište pri s.
Topola, Tolbuhinski okrąg. In: *Angelov, D. (fel. szerk.) (1981)*, 198-201.
- Bogdanović – Đurić – Medaković (1978)* Bogdanović, Dimitrije – Đurić, Vojislav J. –
Medaković, Dejan: Hilandar 1978.
- Bogunović (1930)* Bogunović, Petar: Stari nadgrobni spomenici u
selu Vručici (srez Tešanj). *GZM* 42(1930)/2, 177-182.
- Bogyay (1988)* Bogyay Tamás: Stephanus Rex. Ecclesia, Bp.
1988.
- Boia (1999)* Boia, Lucian: Történelem és mítosz a román
köztudatban. Kritérion Könyvkiadó, Kolozsvár [1999].
- Bojadžiev (1967)* Bojadžiev, Stefan: Novi danni za hisarkite steni. –
Nouvelles données sur les murs d'enciente de Hisar. *IAI* 30(1967), 101-111.
- Bojadžiev (1972)* Bojadžiev, Stefan: Kām vāprosa za datirovkata na
dвете cārкви v Bačkovskija manastir – Sur le datation des deux églises du monastère
de Bačkovo. *Rodopski sbornik* 3(1972), 81-103.
- Bojanovski (1978b)* Bojanovski, Ivo: Einige Ergebnisse in der
Erforschung mittelalterlicher Burgen in Bosnien mit besonderer Beachtung der
Transformation der Burgen in Artilleriefestungen. *Balcanoslavica* 7(1978), 71-100.
- Bolla (1988)* Bolla Marianna: Egy elfeledett természettudós:
Marsigli. *Természet Világa* 119(1988), 376.

- Bollók (megjelenés előtt)* Bollók Ádám: The Ornamental Vocabulary of the Conquering Hungarians from a Mediterranean Perspective. Előadás a "Byzantium, Italy and Central Europe in the Early Middle Ages. Contacts, Interactions, Diffusion" c. konferencián, 2010. október 8-án, a Római Magyar Akadémián.
- Bóna (1984)* Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal. Bp. 1984, 264-373.
- Bóna (1993)* Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Corvina [Bp. 1993].
- Bóna (2000)* Bóna István: A magyarok és Európa a 9-10. században História könyvtár, monográfiák [sor.] Bp. 2000.
- Bonev (1993a)* Bonev, Stojčo: Preslavska fiala. – Die Preslaver Fiale. Preslav 5(1993), 52-67.
- Bonev (1993b)* Bonev, Stojčo: Južnata stena na preslavskija aul i vāprosāt na preslavskoto krepotno stroitelstvo. Pliska-Preslav 6(1993), 101-108.
- Bonev (1993c)* Bonev, Stojčo: Arhitekturen kompleks v Preslav. — Architekturkomplex in Preslav. In: Preslav 4. Sbornik. Szerk.: Božilov, I. Sofija 1993, 56-78.
- Bordás – Bosnyák et alii (szerk.) (1997)* A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság – 1100 godina doseljenja Mađara i Vojvodina. Egy tudományos tanácskozás anyaga – Zbornik radova naučnog skupa. Szerk.: Bordás Gy. – Bosnyák I. et alii. Forum könyvkiadó [Újvidék] 1997.
- Bori (1975)* Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Forum [Újvidék 1975].
- Bori (1976)* Bori Imre: Književnost jugoslovenskih Mađara. Matica Srpska, Novi Sad 1976.
- Bori (1982)* Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom rövid története. Forum [Újvidék 1982].
- Bori (1987)* Bori Imre: Tanulmányok a magyar – délszláv irodalmi kapcsolatokról. Forum, Újvidék 1987.
- Bori 2001* Bori Imre Ezredéve itt. Délvidéki olvasókönyv, Forum könyvkiadó [2001] <http://mek.oszk.hu/05100/05185/05185.pdf> (a letöltés időpontja 2001. 08. 24.)

- Borisov (1989)* Borisov, Boris: Djadovo I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th century) Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokai University Press, Tokyo 1989.
- Borovszky (szerk.) (é. n. 1)* Bács-Bodrog vármegye I – II. köt. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Szerk.: Borovszky Samu. Bp. é. n.
- Borovszky (szerk.) (é. n. 2)* Temes vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Szerk.: Borovszky Samu†. Bp. é. n.
- Borovszky (szerk.) (é. n. 3)* Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Szerk.: Borovszky Samu. Bp. é. n.
- Bosselmann-Ruickbie* Bosselman-Ruickbie, Antje: Goldener Glanz aus Bulgarien. Antike Welt 6/2004, 77 – 81.
- Boškov (1964)* Boshkov (=Boškov), Atanas: Las artes plasticas bulgaras. Sofia 1964.
- Bošković (szerk.) (1953)* Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji I. Zapadna Srbija. Szerk.: Bošković, Đ. SAN grada, knj. 9. Arheološki institut, knj. 2. Beograd 1953.
- Bošković (szerk.) (1956)* Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II. Centralna Srbija. Szerk.: Bošković, Đ. SAN grada, knj. 10. Arheološki institut, knj. 3. Beograd 1956.
- Bošković (szerk.) (1969)* Stare kulture u Đerdapu. Galerija SANU 3. Felelős szerk.: Bošković, Đurđe, Beograd 1969.
- Bošković – Duval et alii (1974)* Bošković, Đurđe – Duval, Noël et alii: Recherches archéologiques à Sirmium campagne franco-yougoslave de 1973, Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité 86(1974), 597-656.
- Bošković (1940)* Bošković, Đurđe: Grad Žrnov. Starinar 15(1940) 70-91.
- Bošković (1984)* Bošković, Đurđe: Arheološka istraživanja Đerdapa 1956-1970. – Recherches archéologiques aux Portes de Fer 1956-1970. Starinar 33-34(1982-1983) Beograd 1984, 9-27.
- Bouras (1987-1988)* Bouras, Charalambos: Neo anaglypho tes Analepseos ton Aleksandron. – A new reliefsculpture with the ascension of Alexander. Delteion 14(1978-1988), 277–282.

- Bowlus (1995)* Bowlus, Charles R.: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press 1995
- Božić – Ćirković et alii (1973)* Božić, Ivan – Ćirković, Sima – Ekmečić, Milorad – Dedijer, Vladimir: Istorija Jugoslavije. Beograd 1973²
- Božić (1973)* Božić, Ivan Balkanski svet u doba turskih osvajanja. In: *Božić – Ćirković et alii (1973)*, 91-110.
- Bösendorfer (1910)* Bösendorfer, Josip: Crtice iz slavonske povijesti sa osobitim obzirom na prošlost županija križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske, baranjske, vukovske i srijemske te kr. i slob. grada Osijeka u srednjem i novom vijeku. Osijek 1910.
- Brather (2000)* Brather, Sebastian: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78, 2000, 139-177.
- Brather (2001)* Brather, Sebastian: Wilhelm Unverzagt, und das Bild der Slawen. In: Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995. Szerk.: Steuer, Heiko. Berlin – New York 2001, 482-491.
- Brather (2003)* Brather, Sebastian: Die Projektion des Nationalstaats in die Frühgeschichte. Ethnische Interpretationen in der Archäologie. In: *Inventing the Pasts in North Central Europe. The national perception of early medieval history and archaeology*. Szerk.: Hardt, Matthias – Lübke, Christian – Schorkowitz, Dittmar. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 9. Frankfurt am Main, 2003, 18-42.
- Brather (2004)* Brather, Sebastian: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 42. Berlin – New York 2004.
- Brook (2002)* Brook, Anthea: Marian Wenzel. An authority on the culture of Bosnia, she championed its people in their hour of need. *Guardian* 5th March 2002. <http://www.guardian.co.uk/society/2002/mar/05/arts.guardianobituaries> (a megtekintés időpontja 2010.08.28.)
- Brukner – Medović (1968)* Brukner, Olga – Medović, Predrag: Kovin, grad – višeslojno naselje. *AP* 10(1968), 184-188

- Brukner, B. (1972)* Brukner, Bogdan: Gomolava, Hrtkovci – višeslojno nalazište. AP 14(1972), 25-31.
- Brukner, B. (1997)* Brukner, Bogdan: Felix Milleker, osnivač moderne arheologije na početku 20. veka u jugoistočnoj Panoniji. In: Glasnik, 3, Humboldt Klub Srbije, Beograd 1997, 11-17.
<http://www.scribd.com/doc/48841609/Bogdan-Brukner-Felix-Mileker-osnivac-moderne-arheologije-u-Panoniji> (megtekintés időpontja 2011. 08.28.)
- Brukner, O. (1990)* Brukner, Olga: Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma – Bačka i Banat. – Die römischen Funde im jugoslawischen Teil des Barbaricums – Bačka und Banat. AV 41(1990) 199-216.
- Brukner, O. (1995)* Brukner, Olga: Mauzolej – oktogonálna građevina (23). – Mausoleum – the Octogonal Building. In: *Vapa (főszerk.) (1995)*, 175-180.
- Brunšmid (1903-1904)* Brunšmid, Josip: Hrvatske srednjovečne starine. VHAD N. S. 7(1903-1904), 30-97.
- Buchberger (1973)* Buchberger, Carl: Erinnerungen aus meinen albanischen Jahren 1911-1914. Studia Albanica 10(1973)/1, 215-256.
- Budak (1990)* Budak, Neven: Etnogeneza po diktatu. Loš amaterizam u knjizi Ivana Mužića "Podrijetlo Hrvata" ne može odgovoriti na pitanje odakle su došli Hrvati. Danas 17.4.1990, 42-43.
- Budak (sajtó alatt)* Budak, Neven: Byzantium and Croatia in the tenth century. In: Centre and Periphery in the Age of Constantine VII Porphyrogennetos (sajtó alatt).
- Buday (1893)* BUDAY(?)¹⁷⁷⁶: Délmagyarországi történelmi és régészeti múzeum-társulat. In: A Pallas nagy lexikona, 5. köt., Bp. 1893, 151.
- Buday (1913)* Buday Árpád: A Bács-Bodrog vármegyei római sánczok. – Les retranchements romains du comitat du Bácsbodrog. Dolgozatok 4 (1913), 18-93.

¹⁷⁷⁶ A Pallas nagy lexikona 5. kötetében a feloldások között nem szerepel a BUDAY név.

- Bugarski (2009)* Bugarski, Ivan: Nekropole iz doba antike i ranog srednjeg veka na lokalitetu Čik – Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik. Arheološki Institut, Beograd 2009.
- Buharaja (1967)* Buharaja, Vexhi: Rreth mbishgkrimenet të fortresës së Elbasanit. – À propos des inscriptions du château fort d'Elbasan. Studime Historike 21(4)(1967)/1, 85-106.
- Bukumirović (2003)* Bukumirović, Srbislav: Iskopavanja Manastira sv. arhandela Mihaila na Prevlaci 1956-1957. godine. Sećanje jednog od učesnika, tada studenta arheologije, zapisana 2003. http://www.rastko.org.yu/arheologija/prilozi/sbukumirovic-prevlaka_1.html (a megtekintés időpontja 2007. 02. 4.)
- Bukvić (2000)* Bukvić, Ljubomir: Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu. Novi Sad, 2000.
- Bulić (1925)* Bulić, Frane: Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij. VAHD 47-48(1924-1925) 18.
- Bulle (1934)* Bulle, H. Ausgrabungen bei Aphione auf Korfu. Athenische Mitteilungen 59(1934), 213-240.
- Bunardžić – Mikić (szerk.) (2003)* Spomenica Jovana Kovačevića – Memoriel de Jovan Kovačević. Szerk.: Bunardžić, Radovan – Mikić, Živko. Beograd 2003.
- Bunardžić (1978-1979)* Bunardžić, Radovan: Izveštaj sa zaštitnog arhološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu "Cigłana" kod Čelareva. – Report on the Protective Archaeological Excavation of the Medieval Necropolis at the "Cigłana" Locality near Čelarevo. GPSKV 8-9(1978-1979), 33-67.
- Bunardžić (1980)* Bunardžić, Radovan: Menore iz Čelareva. [Kiáll. kat.] Beograd. 1980.
- Bunardžić (1985)* Bunardžić, Radovan: Čelarevo – Risultati delle recherche nelle necropoli dell alto medioevo. Roma, 27. novembre – 2. dicembre 1985.
- Bunardžić (1988)* Bunardžić, Radovan: Gomolava v srednih vekah. In: Gomolava. Cronologie (sic!) und Stratigrafie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. Internationales Symposium Ruma 1986. Szerk.: Tasić, N. – Petrović, J. Vojvođanski muzej Novi Sad, Gomolava knj. 1., Balkanološki Institut SANU, Beograd posebna izdanja 33. Novi Sad 1988, 87-92.

- Bury (1923)* Bury, J. B.: A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosios I to the Death of Justinian (395-565). London 1923².
- Buschhausen – Buschhausen (1976)* Buschhausen, Heide und Helmut: Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf und die Via Egnatia. Byzantina Vindobonensia, Bd. 8. Wien 1976.
- Cambi (1986)* Cambi, Nenad: Frane Bulić kao arheolog. – Frane Bulić as an archaeologist. In: Bulić 50 godina nakon smrti VAHD 79(1986), 25-55.
- Cantacuzino (1975)* Cantacuzino, G(heorghe): Les tombes de Bogomiles découvertes en Roumanie et leurs rapports avec les communautés hérétiques byzantines et balkaniques. Actes du XIVe Congrès international des études byzantines. 1975, 2. köt., 516-528.
- Cantacuzino (1979)* Cantacuzino, G(heorghe): Renseignements nouveaux concernant les tombes de bogomiles desouvertes (sic!) en Roumanie et leur rituel funeraire. ZNM 9-10(1979), 359-372.
- Catalogue 1981* Catalogue of the Avar Treasure. Comprising one hundred and twentytwo gold and silver belt fittings of the Avar Period cca. 700 A. D. together with two Byzantine silver plates bearing Constantinopolitan control stamps of the 7th Century. London and Bradford 1981.
- Ceka – Papajani (1971)* Ceka, Neritan – Papajani, Lazër: Rruga në luginen e Shkumbinit në kohën antike. – La route antique longeant la vallée du Shkumbini. Monumentet 1971/1 (=1), 43-59
- Ceka (1971)* Ceka, Hasan: Dega jugore e Rrugës Egnatia. – La branches sud de la voie Egnatia. Monumentet 1971/2 (=2), 25-36.
- Cermanović–Kuzmanović – Srejskić – Marković (1972)* Cermanović–Kuzmanović, A. – Srejskić, D. – Marković, C.: Nécropoles romaines a Komini près de Pljevlja. Inventaria Archaeologica Fasc 15. Beograd 1972.
- Cermanović-Kuzmanović – Srejskić (1997)* D.S. – A. C.-K. (=Srejskić, Dragoslav – Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina): Municipijum S. In: *Srejskić (szerk.) (1997)*, 685-686.
- Cermanović–Kuzmanović – Velimirović–Žižić – Srejskić (1975)* Cermanović–Kuzmanović, Aleksandrina – Velimirović–Žižić, Olivera – Srejskić, Dragoslav: Antička Duklja, nekropole. Cetinje 1975.
- Cermanović-Kuzmanović (1968)* Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina: Municipijum S i njegova problematika u svetlu arheoloških nalaza i epigrafskih

- spomenika. – Le Municipium S. et ses problèmes observés sous la lumière des monuments archéologiques et épigraphiques. *Starinar* 19(1968), 101-109.
- Cermanović-Kuzmanović (1980)* Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina: Arheološka istraživanja antičkih nekropola u selu Komini kod Pljevalja. – Recherches archéologiques des nécropoles antiques dans le village Komini près de Pljevlja. *Starinar* 30(1980), 43-52.
- Cermanović-Kuzmanović (1997a)* A. C.-K. (=Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina): Caričin grad. In: *Srežović (szerk.) (1997)*, 165-166.
- Cermanović-Kuzmanović (1997b)* A. C.-K. (=Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina): Ulpijana. In: *Srežović (szerk.) (1997)*, 1069-1071.
- Chatzidakis (1992)* Chatzidakis, M.: Art from the tenth Century to 1204. In: *Greek lands in History. Macedonia. 4000 Years of Greek History and Civilization. Szerk. Sakkelariou. M. B. Athens 1992*, 292-296.
- Chropovský (1989)* Chropovský, Bohuslav: Slované. Historický, politický a kulturní vývoj a význam. Praha 1989.
- Cončev – Madžarov (1965)* Cončev, Dimităr – Madžarov, Kostadin: Dve novootkriti baziliki v Hisar. *Arh(Sof.)* 7(1965)/1, 16-21.
- Coon (1939)* Coon, Carleton Stevens: The Races of Europe. 1939. <http://www.nordish.org/racesofeuropa.htm> (letöltés időpontja 2010. 8. 16.)
- Cunjak (1986)* Cunjak, Mladjan: Prilozi poznavanju srpske srednjovekovne materijalne kulture. Povodom nalaza bronzanog topa u turskoj kuli br. 2 u Smederevskoj tvrđavi. – Contributions à la connaissance de la culture serbe du Moyen âge. *SZM* 18(1986), 229-233.
- Curta (2001)* Curta, Florin: The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region ca. 500-700. Cambridge University Press. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series Cambridge 2001.
- Curta (2009)* Curta, Florin: The History and Archaeology of Great Moravia: an Introduction. *Early Medieval Europe* 17 (2009)/3, 238-247. http://florida.academia.edu/FlorinCurta/Papers/161458/The_history_and_archaeology_of_Great_Moravia_an_introduction (a megtekintés időpontja 2011. 08. 22.)
- Cvetkova (1983)* Cvetkova, Bisztra: Magyarok és bolgárok közös harcai az oszmán hódítók ellen a 14. sz. végén és a 15. sz. első felében. In:

- Tanulmányok a bolgár – magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: Dobrev, Csavdar – Juhász Péter – Mijatev, Petăr. Bp. 1984², 217-232.
- Cvetković-Tomašević (1978)* Cvetković-Tomašević, Gordana: Ranovizantijski podni mozaici. Dardanija – Makedonija – Novi Epir. – Les mosaïques paléobyzantines de pavement. Dardanie – Macédonie – Le Nouvel Épire. Filozofski Fakultet u Beogradu. Institut za istoriju umetnosti. Studije 1. Beograd 1978.
- Cvetković-Tomašević (1987)* Cvetković-Tomašević, Gordana: Uporedno ispitivanje višeslojnih arheoloških nalazišta u Herakleji Linkestis, Ulpijani i Singidunumu/Beogradu. Arheološka svedočanstva o helenističkom poreklu tradicionalne balkanske kuće. – Étude comparative des sites archéologiques à Héraklea Lynkestis Ulpiana et Singidunum/Beograd constitués de plusieurs couches superposées. SRZ 19(1987), 7-20.
- Cvijić – Radonić et alii (1919)* Cvijitch Y. (=Cvijić, J.) – Radonitch, Y. (=Radonić, J.) – Stanojevitch (=Stanojević), St. – Zeremsky, H. (=Zeremski, I.): Le Banat. Paris 1919
- Cvijić (1905)* Cvijić, Jovan: Osnove za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije I. Beograd 1905.
- Cvijić (1922)* Cvijić, Jovan: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – osnovi antropogeografije 1. Beograd 1922. Reprint Beograd 966 – az oldalhivatkozások a reprintkiadás alapján készültek.
- Čanak-Medić (1974)* Čanak-Medić, Milka: Srednjevekovna crkva u Arači. Uvod sa istoriografijom. Zbornik za likovne umetnosti Matice Srpske 10(1974) 17-45.
- Čanak-Medić (1978)* Čanak-Medić, Milka: Gamzigrad. Kasnoantička palata. Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Srbije XI. Beograd 1978.
- Čaneva-Dečevska (1980)* Čaneva-Dečevska, Neli: Čarkvi i manastiri ot Veliki Preslav. Sofija 1980.
- Čatipović (1980)* Čatipović, Milivoj: Podvale, obmane i zablude u svijetu nauke. Zagreb 1980.
- Čečuk – Dorn (1967)* Čečuk, Božidar – Dorn, Antun: Starohrvatska nekropola u Daraž – Bošnjacima kod Županje. – Die altkroatische Nekropole in Bošnjaci bei Županja. Arheološki radovi i rasprave 4–5(1967), 395-416.

- Čelić (føszerk.) (1982)* Grnčarstvo u Srbiji. Galerija SANU 39. Felelős szerk.: Čelić, S. [Beograd 1982.]
- Čerškov (1956-1957)* Čerškov, Emil: "Saška crkva" kod Novog Brda, Starinar, NS 7-8(1956-1957), 338-340.
- Čičikova (1977)* Čičikova, M.: La fortification et l'urbanization de Novae à la lumière de dernières fouilles archéologiques (1970-1974). In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 2. Köln 1977, 277.
- Čović (1985-1986)* Čović, Borivoje: Pavao Anđelić 1920-1985. GZM N. S., Arheologija 40/41(1985-1986), 7-9.
- Čremošnik, I. (1949-1950)* Čremošnik, Irma: Nalazi slovenske keramike u Rači 1947 g. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas. GZM N. S. 4-5 (1949-1950), 383-395.
- Čremošnik, I. (1951)* Čremošnik, Irma: Nalazi staroslavenskih mamuza iz Sultanovića. – Les fouilles des éperons paléoslaves à Sultanovići. GZM N. S. 6(1951), 311-321.
- Čremošnik, I. (1953)* Čremošnik, Irma: Dva srednjeevropska grada u okolini Grahova. GZM N. S. 8(1953), 349-351.
- Čremošnik, I. (1969)* Čremošnik, Irma: Die ältesten slawischen Siedlungen und Nekropolen in Bosnien und Herzegowina. Godišnjak ANU BiH 12(1969)/4, 229-232.
- Čremošnik (1970a)* Čremošnik, Irma: Die Chronologie der ältesten slawischen Funde in Bosnien und der Herzegowina. AI 11(1970), 99-103.
- Čremošnik (1970b)* Čremošnik, Irma: Istraživanja u Mušićima i Žablaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas. GZM N. S., Arheologija 25(1970), 45-83.
- Čremošnik, I. (1971)* Čremošnik, Irma: Prvi nalazi najstarijih slavenskih nastambi u Bosni i Hercegovini. AV 21-22(1971), 221-224.
- Čremošnik, I. (1972)* Čremošnik, Irma: Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegowina im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batkovići. Balcanoslavica 1(1972), 59-64.
- Čremošnik, I. (1974)* Čremošnik, Irma: Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. GZM N. S., Arheologija 29(1974), 41-164.

- Čremošnik, I. (1975)* Čremošnik, Irma: Nalazi keramike u obliku kotlova na našoj teritoriji. – Funde von Keramikarten in Kesselform in Jugoslawien. ZNM 8(1975) 277-286.
- Čremošnik, I. (1979)* Čremošnik, Irma: Bronzani nalazi sa slavenskih naselja sjeveroistočne Bosne. ZNM (Beograd) 9-10(1979) 139-143.
- Čremošnik, I. (1987-88)* Čremošnik, Irma: Rimsko utvrđenje na gradini u Biogarcima kod Lištice. GZM N. S., Arheologija 42-43(1987-1988) 83-128.
- Čubrilović, (szerk.) (1975)* Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek). Szerk.: Čubrilović, Vasa. SANU, Posebna izdanja Balkanološkog Instituta 3, Beograd 1975.
- Čukleva (1969)* Čukleva, Mila: Za antičnia proizhod na dva lozarski sáda – čebar i korab (po materialam ot burgaski okrăg). – Sur l'origine de deux recipients vinicoles – le baguet et la cuve (d'après des matériaux de departement de Burgas). Izvestija na bălgarskite muzei 1(1969), 211-231.
- Čulić (1966)* Čulić, Zorislava: Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulturne tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine. Godišnjak ANU BiH, knj. 4. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2. Sarajevo 1966, 173-184.
- Ćirković (szerk.) (1981)* Istorija srpskog naroda. Prva knjiga. Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371). Szerk.: Ćirković, Beograd 1981.
- Ćirković (1964)* Ćirković, Sima: Istorija srednjovekovne bosanske države. Beograd 1964.
- Ćirković (1973)* Ćirković, Sima: Ustaljivanje granica. In: *Božić – Ćirković et alii (1973)*, 45-54.
- Ćirković (1975-76)* Ćirković, Sima: Problem izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku. O jeziku i otadžbini u bosanskom srednjem veku. Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11-12(1975-1976), 267-273.
- Ćirković (1982)* Ćirković, Sima: Kretanja prema severu. In: Istorija srpskog naroda, II. köt. Doba borbi za očuvanje i obnovu srpske države, 1371-1537. Szerk.: Kalić, Jovanka, Beograd. 1982, 314-329.
- Ćirković (1992a)* Ćirković, Sima: Srbi u srednjem veku. [Beograd] 1992.
- Ćirković (1992b)* Ćirković, Sima: I Serbi nel medioevo. Jacca book, Milano, 1992.

- Ćirković (1996) Ćirković, Sima: S.(tefan) Dragutin. In: Lexikon des Mittelalters 8 Band/1. Lieferung. München 1996, 88-89. oszlop.
- Ćirković (1997) Ćirković, Sima: Međaši duž Istra. O južnoj granici Mađara u X veku. – Határkövek az Isztrosz mentén. In: *Rokay (szerk. biz. elnök) (1997)*, 27-37.
- Ćirković (1998a) Ćirković, Sima: Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora. In: Iliri i Albanci. SANU, Naučni skupovi, Knjiga XXXIX, Odjeljenje istorijskih nauka, Knjiga 10, Beograd 1998, 328-329.
- Ćirković (1998b) Ćirković, Sima: Tradition interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the albanian late medieval texts. *Gasparis (szerk.) (1998)*, 195-208.
- Ćirković (1999) Ćirković, Sima: Kosovo i Metohija u srednjem veku. In: Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji. [Szerk.: Samardžić, Radovan]. Srpska književna zadruka, Beograd 1999, 21-45.
- Ćorović (1933) Ćorović, Vladimir: Istorija Jugoslavije. Beograd. 1933.
- Ćorović-Ljubinković – Ljubinković (1962) Ćorović-Ljubinković, Mirjana – Ljubinković, Radivoje: Novo Brdo – crkve. AP 4(1962), 264-269.
- Ćorović-Ljubinković (1949) Ljubinković Ćorović (=Ćorović-Ljubinković), Mirjana: Svedočanstvo jedinstva kultura južnih Slovena u ranom srednjem veku. Politika 27. III. 1949. [Non vidi.]
- Ćorović-Ljubinković (1951a) Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Metalni nakit belobrdskog tipa – grozdolike minduše. Starinar N. S. 2(1951), 21-56.
- Ćorović-Ljubinković (1951b) Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Izložba etnogeneze Južnih Slovena kroz materijalnu kulturu u ranom srednjem veku. Muzeji 6(1951) 16-24.
- Ćorović-Ljubinković (1952) Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Povodom izložbe umetnosti naroda Jugoslavije u srednjem veku u Zagrebu. Muzeji 7(1952), 223-224.
- Ćorović-Ljubinković (1953) Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Nekropole i grobni belezi. – Nécropoles et monuments funéraires. In: *Bošković (szerk.) (1953)* 169-198.
- Ćorović-Ljubinković (1956) Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Nekropole i grobni belezi. – Nécropoles et pierres tombales. In: *Bošković (szerk.) (1956)* 231-263.

- Ćorović-Ljubinković (1958-1959)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Arheološka iskopavanja na Novom Brdu u toku 1957 godine. – Fouilles archéologiques à Novo Brdo en 1957. *Starinar* N. S. 9-10(1958-59), 323-332.
- Ćorović-Ljubinković (1959)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Bijoux communs aux Slaves du Sud et leurs variantes locales. Boucles et pendants d'oreilles. *AI* 3(1959), 111-119.
- Ćorović-Ljubinković (1966)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Problemi arheoloških istraživanja VI-VII veka u Jugoslaviji sa posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije. *MatSADJ* 3(1966), 83-99.
- Ćorović-Ljubinković (1967)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Arheološki i istorijski značaj nalaza srpskog srednjovekovnog novca na Novom brdu. – Les monnaies serbes de Novo brdo. *ZNM* 5(1967), 261-270.
- Ćorović-Ljubinković (1969)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Novo Brdo – crkve. *AP* 4(1969), 228-229.
- Ćorović-Ljubinković (1970a)*   Ljubinković (=Ćorović-Ljubinković), Mirjana: Nekropola crkve Sv. Petra kod Novog Pazara. *ZNM* 6(1970), 169-258.
- Ćorović-Ljubinković (1970b)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra – Gebietes und Nordserbiens im IX Jh. *SlA* 18(1970), 112-117.
- Ćorović-Ljubinković (1970c)*   Ljubinković (=Ćorović-Ljubinković), Mirjana: Nalazi u Korintu i slovenska arheologija X – XII veka. In: I. Międzynarodowy Kongres archeologii slovinaskej. Warszawa 1965. 5. köt. Warszawa – Wrocław – Krakow 1970, 454-463.
- Ćorović-Ljubinković (1972a)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do X veka. – Les relations entre les slaves des régions centrales des Balkans et la Byzance du VIIe au Xe siècles. *MatSADJ* 9(1972), 81-100.
- Ćorović-Ljubinković (1972b)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Ka problemu naseljavanja Srba i Hrvata na Balkansko poluostrvo i razvoj samoupravne teritorije do Nemanje. *Obeležja* 5(1972), 109-123.
- Ćorović-Ljubinković (1972c)*   Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Značaj Novog Brda u Srbiji Lazarevića i Brankovića. In: Moravska škola i njeno doba, naučni skup u Resavi 1968. Szerk.: Đurić, Vojislav J. Beograd 1972, 123-143.

- Ćorović-Ljubinković (1984)* Ćorović-Ljubinković, Mirjana: Srednjovekovna arheologija u Srbiji između dva svetska rata. In: *Tasić (főszerk.) (1984)*, 27-30.
- Ćorović-Ljubinković (1986)* Ljubinković (=Ćorović-Ljubinković), Mirjana: Ranosrednjovekovna materijalna kultura i umetnost na tlu Srbije. In: *Tanasijević-Popović (szerk.) (1986)*, 67-73.
- Ćošковиć (2003)* Ćošковиć, Pejo: Četvrt stoljeća historiografije o Crkvi Bosanskoj. In: *Redžić (szerk.) (2003)*, 31-54
- Cs. Sós (1963)* Cs. Sós Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. ArchHung S. N. 41. kötet. Bp. 1963.
- Csánki (1890-1913)* Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 1-5. köt. Bp. 1890-1913.
- Csányi (1951)* Csányi Károly: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. MTA II OK 3, Muzeológiai sor. 2. (1951), 25-40.
- Csaplár-Degovics (2005)* Csaplár (=Csaplár-Degovics) Krisztián: Nopcsa Ferenc, kém, arisztokrata, őslénykutató. Magyar igény az albán trónra. Rubicon 2005/9, 16-19.
- Cseres (1991)* Cseres Tibor: Vérbosszú Bácskában, Magvető Kiadó, Bp. 1991.
- Csiky (1880-1881)* Csiky Gábor: Marsigli, a magyar föld felfedezője. (Emlékezés halálának 250. évfordulóján). Földtani tudománytörténeti évkönyv 9 (1980–81) 85-91.
- Csiky 2006* Csiky Gergely: Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához: Florin Curta: The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. In: Nemzetépítés és régészet. Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat 7 (2006)/június, 24-25. szám, 251–264.
- Daim – Drauschke (szerk.) 2010* Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2 Schauplätze. Szerk.: Daim Falko – Drauschke, Jörg. Mainz 2010.
- Daim (szerk.) (2010)* Byzanz. Pracht und Alltag. Katalogbuch zur Ausstellung in Bonn, 26. 02 .2010. – 13. 06. 2010., Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. Szerk.: Daim, F. Hirmer Verlag, München, 2010.
- Daim (2000)* Daim, Falko: „Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Festschrift für István

- Bóna. Szerk.: Falko Daim. Monographien aus Frühgeschichtliche und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 77-204.
- Dán (2000)* Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. Aetas 2000/1-2, 220-249. Elektronikus formátuma: http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/aetas/2000_1-2/2000-1-2-11.htm
- Danielczyk (1972)* Danielczyk, Bozena: Wczesnosredniowieczny obiekt sakralny z Styrmien, okrug Ruse (Bulgaria). – Un object sacre du haut moyen âge à Styrmien dist. de Rousse (Bulgaria) SlAnt 19(1972), 183-197.
- Danielczyk (1980)* Danielczyk, Bozena: Styrmien na Jantra (Bulgaria) Badania archeologiczne w latach 1961—1964 i 1967—1968. Warszawa 1980.
- Dashi – Frashëri (1986)* Dashi, Sulejman – Frashëri, Gjerg: Zhvillimi i arhitektures islamike shqiptare të xhamive (Probleme të periudhizimit). – L'évolution de l'architecture islamique albanaise des mosques. Monumentet 1986/2 (=32), 51-76.
- Daskalov – Dimitrov (2001)* Daskalov, Metodi – Dimitrov, Dimităr: Za proizvodstvoto na nakit prez 6 –7 vek v bălgarskite zemi. – On a Production in the 6th – 7th Centuries in the Bulgarian Lands. Arh(Sof) 42(2001), 69-74.
- Daskalov (1998)* Daskalov, Metodi: Ein Grab der Völkerwanderungszeit aus Südwestbulgarien (2. Hälfte des 5. Jhs – Anfang des 6. Jhs.). ArchBulg 2(1998), 77-87.
- Daskalov (2004)* Daskalov, Metodi: Hunite na jug ot Dolnija Dunav. In: Jotov – Pavlova (szerk.) (2004), 5-8.
- Dautova-Ruševljan (1972-1973)* Dautova-Ruševljan: Velika: Zaštitno iskopavanje antičkog lokaliteta „Kuva” kod Begeča. – Schutzausgrabung auf dem römischen Fundort Kuva bei Begeč. RVM 21-22(1972-1973), 141-152.
- Dávid A. (1968)* Dávid András: Fejezetek a magyar – művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből. (jegyzet) Radnički univerzitet – Munkásegyletem – Subotica. Viša pedagoška škola - Tanárképző főiskola - Zrenjanin, Novi Sad. 1968.
- Dávid A. (1977)* David, Andraš (=Dávid András): Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko – mađarskim kulturnim i književnim vezama. Biblioteka “Saznanja” RU “Radivoj Ćirpanov” Novi Sad 1977.
- Dávid A. (1978)* Dávid András: Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök. Újvidék 1978.

- Dávid G. (2002)* Dávid Géza: Történelem és régészet kapcsolata a hódoltság korának kutatásban. In: *Gerelyes – Kovács (szerk.) (2002)*, 11-14.
- Davidov (1992)* Davidov, Dinko: Fruškogorski manastiri. – Apel za obnovu. – The monasteries of Fruška gora – renovation campaign. Beograd 1992.
- Davidson (1937)* Davidson, G. R.: The Avar Invasion of Corinth. *Hesperia* 6(1937) 227-240.
- Deák (ford.) (1988)* Danubius Pannonico-Mysicus. Ford.: Deák Antal András. Magyar Vízgazdálkodás 1988/ 3.
- Deák (1986)* Deák Antal András: A Duna első monográfiája. *Dunakanyar* 22.(1986)/ 3., 34-38.
- Deák (1993)* Deák Antal András: Ki rajzolta Luigi Fernando Marsigli Duna-térképeit? *CartHung* 1993/3, 30-31.
- Deák (1996)* Deák Antal András: Luigi Fernando Marsigli Duna és Magyarország-térképeinek nürnbergi készítői. *CartHung* 1996/5, 18-21.
- Deér (é. n.)* Deér József: Ősműveltség és középkori kultúra. In: Magyar művelődéstörténet, 1. köt. Szerk. Domanovszky György. Magyar Történelmi Társulat [h. é. n.].
- Demo (1996)* Demo, Željko: Vukovar – Lijeva bara. [Kiállítási katalógus] Zagreb 1996.
- Demo (2009)* Demo, Željko: Ranosrednjovjekovno groblje Bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva bara (10-11. stoljeće. – An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovar – Lijeva Bara (10th – 11th Centuries). *Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae* VI/2. Zagreb 2009.
- Dercsényi (1942)* Dercsényi Dezső: Román stílusú gyámkő Újvidékről. *Magyar Múzeumok* 2(1946), 19-21.
- Deroko (1950)* Deroko, Aleksandar: Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. Beograd 1950.
- Deroko (1953)* Deroko, Aleksandar: Srednjevekovni gradovi. – Châteaux forts du moyen âge. In: *Bošković (szerk.) (1953)* 35-66.
- Deroko (1956a)* Deroko, Aleksandar: Srednjevekovni gradovi. – Châteaux forts du moyen âge. In: *Bošković (szerk.) (1956)* 79-105.
- Deroko (1956b)* Deroko, Aleksandar: Neki spomenici u Turskoj i Grčkoj u vezi sa istorijom srednjovekovne Srbije. Quelques lieux en Turquie et en

- Grèce qui s'attachent à l'histoire médiévale serbe. Matica Srpska, Zbornik za društvene nauke 13-14(1956), 293-300.
- Deroko (1964)* Deroko, Aleksandar: Srednjevekovni gradovi na Dunavu. Beograd 1964.
- Deroko (1985)* Deroko, Aleksandar: Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji. Beograd 1985³.
- Dhamo (1974)* Dhamo, Dorka: La peinture murale du Moyen-âge en Albanie. – Piktura murale e mesjetës në Shqipëri. Tiranë 1974.
- Dhamo (1989)* Dhamo, Dorka: Mbi ikonën dhe miniaturën e periudhës bizantine në Shqipëri. – Über die Ikone und Miniatur in der byzantinischen Periode in Albanien. Iliria 19(1989)/2, 229-234.
- Diaconu (1966)* Diaconu, P. (=Diaconu, Petre): K voprosu o glinjanjyh kotlah na territorii RNR. Dacia 8(1964) 249-263.
- Dienes I. (1964)* Dienes István (rec.) Szöke B.: A honfoglaló és kora Árpád kori magyarság régészeti emlékei (...) (idegen nyelvi összefoglaló nélkül.) Archaeologiai Értesítő 91(1964), 134–139.
- Dienes T. (2004)* Dienes Tibor: Albánia, útikönyv [a külső borítón: Albánia, úti- és élménycsónyv.] Varázslatos tájak [sor.]. Hibernia [Veszprém 2004].
- Dimitrijević – Kovačević – Vinski (1962)* Dimitrijević, Danica – Kovačević, Jovan – Vinski, Zdenko: Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun 1962.
- Dimitrijević – Kovačević – Vinski (szerk.) (1978)* Problemi Seobe Naroda u Karpatskoj kotlini. – Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. Szerk.: Dimitrijević, Danica – Kovačević, Jovan – Vinski, Zdenko. Matica Srpska Novi Sad 1978.
- Dimitrijević – Kovačević (1965)* Dimitrijević, Danica - Kovačević, Jovan: Stari Slankamen (Acumincum) – praistorijska, antička i srenjevekovna (sic!) nalazišta. AP 7(1965), 115-120
- Dimitrijević, D. (1960)* Dimitrijević, Danica: Gepidska nekropola “Kormadin” kod Jakova. – Die gepidische Nekropole “Kormadin” bei Jakovo. RVM 9(1960) 5-50.
- Dimitrijević, D. (1966)* Dimitrijević, Danica: Der Fund von Zemun polje im Lichte der spätavarenzeitlichen Problematik. AI 7(1966), 53-76.

- Dimitrijević, D. (1969)* Dimitrijević, Danica: : O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljavanja Slovena. In: Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. Szerk.: Benac, Alojz. ANU BiH. Posebna izdanja 12, Centar za balkanološka ispitivanja 4. Sarajevo 1969, 85-94.
- Dimitrijević, D. (1975)* Dimitrijević, Danica: Doba velikih migracija. In: Šajkaška I. Szerk.: Gavrilović, Slavko. Novi Sad 1975, 68-96.
- Dimitrijević D. (1982a)* Dimitrijević, Danica: Batajnica – nalazište Velika humka. In: *Jevtović (szerk.) (1982)*, 49-50.
- Dimitrijević, D. (1982b)* Dimitrijević, Danica: Jazovo. In: *Jevtović (szerk.) (1982)*, 40.
- Dimitrijević, D. (1984)* Dimitrijević, Danica: Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrđenje na ostrvu kod Stare Palanke. – Sapaja, fortification romaine et médiévale dans l'île près de Stara Palanka. *Starinar* 33-34(1982–1983), Beograd 1984, 29-62.
- Dimitrijević, D. (1991)* Dimitrijević, D.: (Rec.) Cs. Bálint: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia archaeologica* 11. Budapest. 1991. *Starinar* 42(1991) 208-217.
- Dimitrijević, S. (1967)* Dimitrijević, Sergije: Srpski srednjovekovni novac nađen u toku iskopavanja na Novom Brdu. – Les monnaies médiévales serbes trouvées au cours des escavations à Novo brdo. *ZNM* 3(1967) 271-308.
- Dimitrijević, S. (1973)* Dimitrijević, Sergije: Ostave srpskog srednjovekovnog novca na severu od Dunava. – Les dépôts des monnaies médiévales Serbes ou Nord du Danube. *Istorijski Časopis* 20. (1973), 89-124.
- Dimitrov – Čičikova et alii (1967)* Dimitrov, D. P. – Čičikova, M. et alii: Arheologičeskie raskopki v vostočnom sektore Nove v 1965. *IAI* 30(1967), 75-100.
- Dimitrov – Čičikova et alii (1974)* Dimitrov, D. P. – Čičikova, M. et alii: Arheologičeskie raskopki v vostočnom sektore Nove v 1965. – Fouilles archéologiques de 1967-1969 dans le secteur est de Novae. *IAI* 34(1974), 138-176.
- Dimitrov, D. Il. (1969)* Dimitrov, Dimităr Il.: Rannobălgarsko selište pri s. Brestak Varnensko. – Agglomération bulgare de la première période près du village de Brestak *INMV* 5(20)(1969), 133-136.
- Dimitrov, D. Il (1970)* Dimitrov, Dimităr Il.: Starobălgarski nekropol No. 2 pri Devnja. – Une nécropole Paleo-Bulgare près de Devnja. *INMV* 6(21)(1970), 21-47.

- Dimitrov, D. Il (1971)* Dimitrov, Dimităr Il.: Novootkrit rannobălgarski nekropol pri Devnja (Predvaritelno săobštenie). – Nécropole Paleo-Bulgare nouvellement découverte près de Devnja. INMV 7(22) (1971), 57-76.
- Dimitrov, D. Il (1972)* Dimitrov, Dimităr Il.: Rannobălgarski nekropol No. 3 pri Devnja. – La nécropole No 3 du Haut Moyen âge bulgare près de Devnja. INM-Varna 8(23)(1972), 67-92.
- Dimitrov, D. Il. (1975)* Dimitrov, Dimităr Il.: Nomadska keramika v Severoiztočna Bălgarija. – Céramique dite nomade en Bulgarie du Nord-est. INMVarna 11(26) (1975) 37-57.
- Dimitrov, D. Il (1976)* Dimitrov, Dimităr Il.: Dvoubreden rannobălgarski nekropol pri Varna – Ein frühbulgarisches Zweiritusnekropol bei Varna. In: Preslav, sbornik 2. Felelős szerk.: Vaklinov, Stančo. Sofija 1976, 107-124.
- Dimitrov, D. Il (1978)* Dimitrov, Dimităr Il.: Nekropolăt pri gara Razdelna. Izv(Varna) 14 (29) (1978), 120-152.
- Dimitrov, D. P. (1959)* Dimitrov, Dimităr P.: Našite zadaci. Arh(Sof) 1(1959)/1-2, 3-8.
- Dimitrov, D. P. (1966)* Dimitrov, Dimităr, P.: Vvod v arheologijata. Sofija 1966.
- Dimitrov, D. P. (1968)* Dimitrov, Dimităr, P.: Bălgarskata arheologija i našata săvremenost. Arh(Sof) 10(1968)/2, 1-7.
- Dimitrov, D. P. (1970)* Dimitrov, Dimităr, P.: Bălgarskata arheologija prez poslednite pet godini. Arh(Sof) 12(1970)/3, 66-71.
- Dimitrov, J. (1995)* Dimitrov, Janko: Cărkva i nekropol vāv vānšnija grad na Pliska (kraj na X—XI v.). Pliska-Preslav 7(1995) 42-70.
- Dimitrov, J. (1998)* Dimitrov, Janko: Dva nekropola vāv vānšnija grad na Pliska (kraja na IX (sic!) – XI v). – Two Burial Sites in the Outer City of Pliska (late 10th—11th century). Trudove na katedrite po istorija i bogoslovie. Šumenski Universitet Episkop Konstantin Preslavski 2(1998) 69-80.
- Dimova (1980)* Dimova, Violeta: Gradoustrojstven oblik na srednovekovnija grad Červen. In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 261-265
- Dinić-Knežević (1979)* Dinić-Knežević, Dušanka: Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku. – Participation des valaques à la transformation de la laine et au transport des tissus au XIVe et XVe siècles. Filozofski falkultet u Novom Sadu, Institut za istoriju. Istraživanja 7(1979), 317-325.

- Dinić-Knežević (1988)* Dinić – Knežević, Dušanka: Slovenski živalj u urbanim naseljima srednjovekovne Južne Ugarske. – La population slave dans les localités urbaines de la Hongrie méridionale médiévale. Matica Srpska, zbornik za istoriju 37(1988) 7-42.
- Dinić (1954-1955)* Dinić, Mihajlo J.: Novo Brdo, kratak istoriski pregled. –Novo brdo. Aperçu historique. Starinar, N. S. 5-6(1954-1955), 247-249.
- Dinić (1956a)* Dinić, Mihajlo: Braničevo. *EJ*, 2. köt., 117.
- Dinić (1956b)* Dinić, Mihajlo, J.: Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradova. – Pour la chronologie des conquêtes des villes byzantines par l'empereur Dušan. ZRVI 4(1956) 1-11.
- Dinić (1962)* Dinić, Mihajlo: Mačvanska Banovina. *EJ* 5. köt., 582.
- Dinić (1978)* Dinić, Mihajlo: Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije. Szerk.: Ćirković, Sima Beograd 1978.
- Ditten (1978)* Ditten H.: Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen. In: Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus. Szerk.: Winkelmann, F. et alii. Berliner Byzant. Arbeiten 48. Berlin 1978, 73-160.
- Dmitrova (1959)* Dmitrova, Al.: Ruski obštenstvenici za sâzdavaneto na arheologiĉeski institut v Bâlgarija (idegen nyelvi rezümé nélkül!). Arh(Sof) 1(1959)/1-2, 117 – 123
- Doberer (1965)* Doberer, Erika: Die ornamentale Steinskulptur an der karolingischen Kirchengestaltung. In: Karolingische Kunst, Karl der Große, 3. köt., Szerk.: Braunsfels, Wolfgang – Schnitzler, Hermann. Düsseldorf 1965, 203-233.
- Doberer (1965)* Doberer, Erika: Die ornamentale Steinskulptur in der karolingischen Kirchengestaltung. In: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art, Budapest 1969. 1. köt., Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Szerk. biz. elnöke: Rózsa, György, Bp, 1972, 421.
- Dobrev (szerk.) (1988)* Dokladi. Vtori meždunaroden kongres po Bâlgaristika. 16. köt. Izobrazitelno izkustvo i arhitektura. Felelős szerk.: Dobrev Ćavdar. Sofija 1988.
- Dobrev (é. n.)* Dobrev, Ivan: Zlatnoto sâkrovište na Bâlgarskite hanove ot Atila do Simeon (Anotacija).

<http://rdsc.md.government.bg/BG/Activities/Publication/Dobrev.php> (megtekintés időpontja 2011.08. 18.)

- Dočeva (1988)* Dočeva, Valentina: Srednovekovni gradski kášti sás složni planovi kompozicii po bálgarskite zemi (XII – XIV v.). In: *Dobrev (szerk.) (1988)*, 115-128.
- Dojaka (1983)* Dojaka, Abaz: Doke e zakone ndër shqiptaret në Mesjetë dhe në kohë të sotme. – Parallèles entre les traditions et coutumes des albanais du moyen âge et des albanais de nos jours. *Etnographia Shqiptare* 13(1983), 293-299.
- Dončeva-Petkova – Evtimova et alii (1999)* Dončeva – Petkova, Ljudmila – Evtimova, Emilija et alii: Pārvstolna Pliska. 100 godini arheologičeski proučvanija. Johan Wolfgang Gjute-Universitet, Frankfurt an Majn 1999.
- Dončeva-Petkova – Angelova – Jotov (1986)* Dončeva-Petkova, Ljudmila – Angelova, Stefka – Jotov, Valerij: Ranosrednovekoven nekropol kraj s. Topola. Tolbuhinski okrāg. In: *Arheologičeski Otkritija i Razkopki prez 1986 god. XXXII Nacionalna Konferencija po Arheologija. Razgrad 1987*, 262.
- Dončeva-Petkova – Angelova – Jotov (1989)* Dončeva-Petkova, Ljudmila – Angelova, Stefka – Jotov, Valerij: Ranosrednovekovniat nekropol kraj s. Topola. Tolbuhinski okrāg. In: *Problemi na prabálgarskata istorija i kultura. Felelős szerk.: Rašev, Rašo. Sofija 1989*, 187-197.
- Dončeva-Petkova – Angelova (1984)* Dončeva-Petkova, Ljudmila – Angelova, Stefka: Razkopkite v mestnostta “Kovanlāk” kraj s. Topola. Tolbuhinski okrāg. In: *ArhOtkrRazk (1984)*, 263.
- Dončeva-Petkova – Angelova et alii (1985)* Dončeva-Petkova, Ljudmila – Angelova, Stefka – Jotov, Valerij et alii: Ranosrednovekoven nekropol kraj s. Topola. Tolbuhinski okrāg. In: *Arheologičeski Otkritija i Razkopki prez 1985 god. XXXI Nacionalna Konferencija po Arheologija. Veliko Tārnovo 1986*, 185.
- Dončeva-Petkova (1971)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Srednovekovni glineni šadove s vātrešni uši. *Arh(Sof)* 13(1971), 32-38.
- Dončeva-Petkova (1976)* Doncheva, L. (=Dončeva-Petkova, Ljudmila): Une croix–reliquaire en or récemment trouvée. *CahArch* 25(1976), 59-66.
- Dončeva-Petkova (1977)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Bálgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie (vtorata polovina na VI – kraja na X v.) Sofija 1977.

- Dončeva – Petkova (1979)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Croix d'or reliquaire de Pliska. IAI 35(1979), 74-91.
- Dončeva-Petkova (1984)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Nekropol pri južnija sektor na zapadnata krepotna stena na Pliska. In: (*Gjuzelev*) (*szerk.*) (1984), 181-191.
- Dončeva-Petkova (1992)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Dva modela za kolanni aplikacii. In: *Ovčarov – Štereva (szerk.) (1992)*, 210-213.
- Dončeva-Petkova (1993a)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Novi proučvanija kraj zapadnata krepotna stena na Pliska Pliska-Preslav 6(1993), 79-84.
- Dončeva-Petkova (1993b)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Srednovekoven nekropol pri selo Odarci, Dobričko. (Predvaritelno saobštenie). – Nécropole moyenageuse près du village d'Odartzi, region de Dobritche. Dobrudža 10(1993) 134-144.
- Dončeva-Petkova (1993c)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Učenijat Krăstju Mijatev. – The scholar Krustyu Miyatev. In: Prinosi kăm bălgarskata arheologija II. kôt. Tud. szerk.: Ovčarov, Dimităr. Fel. szerk.: Štereva, Irina. Sofija 1993, 7-17.
- Dončeva-Petkova (1999)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Odarci. Selište ot Părvoto bălgarsko carstvo. Sofija 1999.
- Dončeva-Petkova (2000)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: 100 godini arheologičeski razkopki v Pliska. In: Pliska-Preslav 8(2000), 9-18.
- Dončeva – Petkova (2005)* Dončeva-Petkova, Ljudmila: Odarci. Nekropol ot XI vek. 2. kôt. Sofija 2005.
- Dragendorff (1919)* Dragendorff, Hans: Archäologische und kunstwissenschaftliche Arbeit während des Weltkrieges in Mazedonien. In: Kunstschutz im Kriege. Berichte über den Zustand der Kustdenkmäler auf den verschiedenen Kriegsschauplätzen und über die deutschen und österreichischen Massnahmen zu ihrer Erhaltung, Rettung, Erforschung. Szerk.: Clemen, Paul. 2. kôt. Leipzig 1919, 155-166. <http://bentchev.tripod.com/mazedonien-1918.htm> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Dragojlović (1977)* Dragojlović, Dragoljub: Kudugeri kod balkanskih Slovena. – Les Koudougeres chez les peuples Balkaniques. Balcanica 8(1977), 129-135.
- Dragojlović (1982-83)* Dragojlović, Dragoljub: Zbornik krstjana Hvala i problem “crkve bosanske. Balcanica 13-14(1982-1983), 73-84.

- Dragojlović (1987)* Dragojlović, Dragoljub: Krstjani i jeretička crkva bosanska. SANU, Balkanološki institut. Posebna izdanja, knj. 30. Beograd 1987.
- Drechsler-Bižić – Simoni et alii (1979-1980)* Uredništvo (= Drechsler-Bižić, Ružica – Simoni, Katica et alii): Uvodna riječ. VAMZ 3. Ser, 12-13(1979-1980), IX – X. old.
- Drini (1985)* Drini, Faik: Bibliografi e arkeologjisë dhe e historisë së lashtë të shqipërisë 1972-1983. Tiranë 1985.
- Drobnjaković (szerk.) (1936)* Prilozi proučavanju naše narodne keramike. Szerk.: Drobnjaković, Borivoje M. Etnografski muzej u Beogradu, Posebna izdanja, 6. füz. Beograd 1936.
- Drosdowski (főszerk.) (1983)* Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Főszerk.: Drosdowski, Günther. Dudenverlag, Mannheim – Wien – Zürich 1983.
- Ducellier (1981)* Ducellier, Alain: La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age, Thessalonique 1981.
- Ducellier (1988)* Ducellier, Alain: G.[oerg] (Gjergj) Kastrioti. In: Lexikon des Mittelalters 4. Band/6. Lieferung. München – Zürich 1988, 1278-1279. oszlop.
- Ducellier (1998)* Ducellier, Alain: Les Albanais dans l'empire byzantin: de la communauté à l'expansion. In: *Gasparis (szerk.) (1998)*, 17-45.
- Dudás (1904)* Dudás Gyula: A bunyevácok története. BTTÉ 20(1904)/3, 111-133.
- Dudás (1994)* Dudás: Károly Nehéz idők. In: Bottlik József – Csorba Béla – Dudás Károly: Eltévedt mezsgyékövek. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918 – 1993. Hatodik síp alapítvány, Mandátum Könyvkiadó. h. é. n. [1994?].
- Dujčev (1983)* Dujčev, Ivan: C(lemens) von Ochrid. In: Lexikon des Mittelalters. 2. köt. 10. füz. München – Zürich 1983. 2146-2147. oszlop.
- Dujčev (1992)* Dujčev, Ivan: Ezičeska i hristijanska Madara. In: *Velkov, V. (főszerk.) (1992)*.
- Dupcsik (2005)* Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19-20. században. Bp. 2005.
- Duval – Popović (szerk.) (1984)* Caričin Grad I, Les basiliques B et J de Caričin Grad, Szerk.: Duval, Noël, Popović, Vladislav. Belgrade – Rome 1984.

- Duval – Popović (1977)* Duval, Noël – Popović, Vladislav: Horrea et thermes aux abords du rempart sud. Sirmium 7., Institut Archéologique de Belgrade, École Française. Paris 1977.
- Dvorniković (1936)* Dvorniković, Vladimir: Der kulturhistorische Geist des Balkans. *Revue Internationale des Études Balkaniques* 2(1936) 1-2 (3-4) 431-436.
- Dyggve (1989)* Dyggve, Ejnar: Izabrani spisi. Split 1989.
- Džaja (1978)* Džaja, M. Srećko: Die "Bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg. München 1978.
- Džaja (1984)* Džaja, M. Srećko: Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. *Südosteuropäische Arbeiten* 80. München 1984.
- Džaja (2004)* S. M. Dž (=Džaja, M. Srećko): Bosnien–Herzegowina. In: *Hösch – Nehring – Sundhaussen (szerk.) 2004*, 694-695.
- Džadžić (1997)* Džadžić, Petar: Homo balcanicus, homo heroicus. BIGZ Beograd 1997.
- Džambov (1960)* Džambov, Hristo: Prinos kām proučvane na slavjanskata keramika v Plovdivski kraj. – Contribution à l'étude de la céramique slave dans la région de Plovdiv. *Godišnik na Narodnija arheološki muzej, Plovdiv* 4(1960) 149-163.
- Džambov (1980)* Džambov, Hristo: Srednovekoviat Plovdiv spored novite arheološki otkritija. In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 315-322.
- Džingov (1990)* Džingov, Georgi: Arheološki prinosi kām istorijata na Rilskija manastir. – Contributions archéologiques à l'histoire du monastère de Rila. *Arh(Sofija)* 32(1990)/2, 1-11.
- Dilas (1989)* Dilas, Milovan: Susreti sa Staljinom. Naše reči. h. é. n. Magyar fordítása: Uő.: Találkozások Sztálinnal. Ford.: Radics Viktória. Magvető, Budapest [1989]. [Dolgozatunkban a hivatkozások a magyar fordítás oldalszámaira utalnak.]
- Dorđević (1994)* Dorđević, M.: Nalazi nekropola rimskog perioda u jugozapadnom Banatu. – Findings in Necropoles from the Roman Period in the Southwest (sic!) Banat District. *RMV (=RVM)* 36(1994) 41-61.

- Eagle – Hawkins (1986)* The English Illustrated Dictionary. Szerk.: Eagle, Dorothy – Hawkins Joyce. Award publications London 1986².
- Eggers (1995)* Martin Eggers: Das „Großmährische Reich“ - Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donaupraumes im 9. Jahrhundert. Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Stuttgart, 1995.
- Eggers (2006)* Martin Eggers: Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. München, 1996.
- Eggert (2006)* Eggert, Manfred, K. H.: Archäologie. Grundzüge einer historischen Kulturwissenschaft. A Francke Verlag, Tübingen – Basel [2006].
- Eisner (1952)* Eisner, Ján: Devínska Nová Ves. Slovenské pohrebíšte. Bratislava 1952.
- Eitelberger von Edelberg (1884)* Eitelberger von Edelberg, Richard: Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Sebenico, Traú, Spalato und Ragusa. In: Gesammelte kunsthistorische Schriften von R. Eitelberger von Edelberg, 4. köt. Wien 1884.
- EJ* Enciklopedija Jugoslavije. 1-8. köt. Főszerk.: Krleža, Miroslav. Zg. 1955-1981.
- Ekmečić (1973)* Ekmečić, Milorad: Borba za nacionalne države i moderno društvo. In: *Božić – Ćirković et alii (1973)*, 201-330.
- Elezi (1966)* Elezi, Ismet: Sur la vendetta en Albanie. *Studia Albanica* 3(1966)/1, 305 –318.
- Elezović (1936)* Elezović, Gliša: Zapisi i natpisi. Zbornik za istoriju Južne Srbije. 1936, 264. [Non vidi.]
- Elias (1996)* Elias, Norbert: The Germans. Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries. New York, Columbia University Press 1996.
- Emel (1965)* Emel, Abdula: Osmanski epigrafski pametnici v Arheologičeskija muzej vāv Varna. *Arh(Sof)* 7(1965)/4, 73-79.
- Engel – Feld – Takács (1994)* Engel Pál – Feld István – Takács Miklós: Becse. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 88.
- Engel (2001)* Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. (História Könyvtár, Monográfiák 17). MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001.

- Ercegović (=Ercegović-Pavlović) (1958)* Ercegović, Slavenka Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda. – Unveröffentlichte Grabfunde aus Bijelo Brdo in Kroatien. SHP, Ser. 3, 6(1958) 165-186.
- Ercegović (=Ercegović-Pavlović) (1960)* Ercegović, Slavenka: Istraživanja u Gackom polju i rasprostranjenost starohrvatskih naušnica izvan dalmatinske Hrvatske. SHP, 3. Ser. 7(1960), 243-254.
- Ercegović (=Ercegović-Pavlović) (1961)* Ercegović (=Ercegović-Pavlović), Slavenka: Istraživanje srednjovekovne nekropole u Bošnjacima. – Grabungsergebnisse der mittelalterlichen Nekropole von Bošnjaci. VAMZ. 3. Ser. 2(1961), 225-239.
- Ercegović-Pavlović (1966)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Prilog proučavanju srednjovekovnih nekropola u Istočnoj Srbiji. – Contribution a l'étude des nécropoles médiévales en Serbie. Starinar NS 17(1966), 143-152.
- Ercegović-Pavlović (1967a)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Grozdolike vizantijske naušnice u Srbiji. Starinar N. S. 18(1967), 83-89.
- Ercegović-Pavlović (1967b)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: La dépôt des boucles d'oreilles de la fortification romanobyzantine à Boljetin. AI 8(1967), 91-95.
- Ercegović-Pavlović (1969)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Ostava naušnica rimsko-vizantijskog kastela iz Boljetina na Dunavu. Starinar 20(1969), 83-95.
- Ercegović-Pavlović (1970)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Prilog proučavanju srednjovekovnih naušnica u Srbiji od IX do XIII stoleća. Starinar N. S. 21(1970), 41-49.
- Ercegović-Pavlović (1973-1974)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Odnos utvrđenja Ras prema naselju Trgovište. Starinar 24-25(1973-1974), 115-117.
- Ercegović-Pavlović (1976a)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Rückblick auf slawische Ohringe in Serbien und die Frage ihrer Beziehung zu denjenigen im dalmatinischen Kroatien. Balcanoslavica 5(1976) 41-45.
- Ercegović-Pavlović (1976b)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Srednjovekovna nekropola u Nišu. Starinar N. S. 27(1976), 83-98.
- Ercegović-Pavlović (1980).* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Rimske i srednjovekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici. – Les necropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. Sirmium 12, Szerk.: Popović, Branislav. Beograd. 1980.

- Ercegović-Pavlović (1984)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Boljetin, srednjovekovno naselje i nekropola. – Boljetin, agglomération et nécropole médiévales (sic!) Starinar N. S. 33-34(1982-1983) Beograd 1984, 227-230.
- Ercegović-Pavlović (1986)* Ercegović-Pavlović, Slavenka: Srednjovekovna naselja i nekropole u Boljetinu i Hajdučkoj vodenici. – Les sites d'habitation et les nécropoles médiévaux de Boljetin et de Hajdučka vodenica. Đerdapske sveske 1. Beograd 1986.
- Erdeljanović (1925a)* Erdeljanović, Jovan: Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. Obzor prehistoricky 4. = Niederlův Sbornik, szerk.: Schranil, J., Praha 1925, 275-308.
- Erdeljanović (1925b)* Erdeljanović, Jovan: Profesor Vajgand o makedonskim Srbima. GSND 1(1925)/1, 275-285.
- Erdeljanović (1927)* Erdeljanović, Jovan: Jovan Cvijić i naša nauka o narodu. In: Cvijićeva knjiga. Srpska književna zadruha XXX/201. sz. Beograd 1927.
- Erdeljanović (1978)* Erdeljanović, Jovan: Stara Crna Gora. Slovo Ljubve. Beograd, 1978.
- Érdy (1857)* Érdy János: A boszniai és szerb érmek. Buda 1857.
- Érdy (1894)* Érdy János: Újvidék története, Újvidék 1894.
- Fehér (1931)* Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei, és magyar őstörténeti vonatkozásai. – Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations Hongroises. Archaeologia Hungarica VII. Bp. 1931.
- Fehér (1932)* Fehér Géza: Kanitz Fülöp Félix a Balkán Kolumbusza élete és munkássága 1829–1904. Bp. 1932.
- Fehér (1936)* Fehér, Geza (=Fehér Géza): Razkopkite v. m. Kirika nad s. Kalugjerica. In: Madara. Raskopki i proučvanija 2. köt. Sofija 1936. [Non vidi.].
- Fehér (1955)* Fehér Géza: Les relations avaro-byzantines et la fondation de l'état Bulgare, ActaArchHung 5(1955) 55-59.
- Fehring (1992)* Fehring, Günter P.: Einführung in die Archäologie des Mittelalters. Darmstadt 1992².

- Fekeža (2002)* Fekeža Lidija: Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva. – Zufällige Mittelalterfunde in Binježevo bei Sarajevo. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH 32(2002) , 509-528.
- Fekeža (2008)* Fekeža Lidija: Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu „Han“ u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo). Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH 34(2008) 191-219. <http://www.anubih.ba/almanac/almanac34/LidijaFekeza.pdf> (a letöltés időpontja: 2011.7.17.)
- Ferdinándy – Gogolák (1940)* Ferdinándy Mihály – Gogolák Lajos: Magyarok és délszlávok. Officina képeskönyvek 22. Bp. 1940.
- Ferdinándy – Gogolak (1941).* Mihajlo pl. Ferdinand (=Ferdinándy Mihály) – Ludevít Gogolak (Gogolák Lajos): Mađari i Jugosloveni. Bp. 1941.
- Ferluga (1988)* Ferluga, Jadran: Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle. In: Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine. Međunarodni naučni skup povodom 800 godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU, Septembar 1986. Szerk.: Korać Vojislav. Beograd 1988, 17-24.
- Ferluga (1992)* Ferluga, Jadran: Der byzantinische Handel auf der Balkanhalbinsel vom VII. bis zum Anfang des XIII. Jahrhunderts. In: Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung. VI – XIII. Jahrhundert. Verlag Adolf M. Hakkert. Amsterdam, 1992, 159-181.
- Fettich (1941-1942)* Fettich, Nándor: Der Fund von Čadjavica. VHAD N. S. 22-23(1941-1942), 55-61.
- Fettich (1951)* Fettich Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. – Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. ArchHung Ú. F. 31. Bp. 1951.
- Fidanovski (1998)* Fidanovski, Slobodan: Rimski i ranovizantijski period – Roman and Early Byzantine period. In: *Tasić (szerk.) (1998)*, 256-349.
- Fiedler (1992)* Fiedler, Uwe: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. 1. – 2. köt. Bonn 1992.
- Fiedler (1996)* Fiedler, Uwe: Die spätaWARENZEITLICHEN Gürtelbestandteile von Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). Germania 74(1996)/1, 248-264.
- Fiedler (2008)* Fiedler, Uwe: Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and the State of Research. In: The

- Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans. Szerk.: Curta, Florin – Kovalev, Roman. Brill, Leiden 2008, 151-234.
- Filep (1977)* Filep Antal: cincárok. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. 1. köt. A – E. Bp. 1977, 433.
- Filip (szerk.) (1966-1969)* Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-Frühgeschichte Europas I. Szerk.: Filip, Jan. Prag 1966-1969..
- Filip (1966-1969a)* Filip, Jan: Patsch, Carl. In: *Filip (szerk.) (1966-1969)*, 2. köt, 1004.
- Filip (1966-1969b)* Filip, Jan: Radimský, Václav. In: *Filip (szerk.) (1966-1969)*, 2. köt, 1114.
- Filipeć (1999)* Filipeć, Krešimir: Zaštitno arheološko iskapanje kod svetišta Majke Božje Gorske u Loboru. Obavijesti HAD, 31(1999)/1, Zagreb 1999, 88-93.
- Filipeć (2008)* Filipeć, Krešimir: Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru. Zagreb 2008.
- Filipović, M. (1980)* Filipović, Muhamed: Smisao i domašaj Kardeljeve ispravke i dopune Staljinove definicije nacije za teoriju i praksu socijalističke revolucije. Nacionalno pitanje u jugoslavenskoj teoriji i praksi, doprinos Edvarda Kardelja. Prilozi sa Naučnog skupa, održanog u Banjaluci, 5. i 6. novembra 1979. godine. Szerk.: Čubrilović Drago, et al. Banja Luka 1980.
- Filipović, M. S. (1926)* Filipović, Milenko, S.: Natpis na stećku u Tičićima. GZM 38(1926), 79-80.
- Filipović, M. S. (1928)* Filipović, Milenko S.: Starine u Bakićima kod Olova. GZM 40(1928) 69- 78. [Német rezümével.]
- Filipović, M. S. (1951)* Filipović, Milenko S.: Ženska keramika kod Balkanskih naroda. SAN posebna izdanja, Etnografski institut, knj. 181, Etnografski institut, knj. 2. Beograd 1951.
- Filipović, M. S. (1968)* Filipović, Milenko, S.: A magyarok az észak-boszniai és az észak-szerbiai néphagyományban. Műveltség és Hagyomány 10(1968) 37-53.
- Filov (1919a)* Filow (=Filov), Bogdan: Die altbulgarische Kunst. Bern 1919.
- Filov (1919b)* Filow (=Filov), Bogdan: L'ancien art bulgare. Berne 1919.

- Filov (1924)* Filov, Bogdan D.: Starobălgarskoto iskustvo. Sofija 1924.
- Filov (1932)* Filov, Bogdan: Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken. Berlin und Leipzig 1932.
- Fine (1975)* Fine, John V. A. jr.: The Bosnian Church. A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries. New York – London 1975.
- Fine (1983a)* Fine, John V. A. jr.: The Early Mediaeval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Centuries. The University of Michigan Press. Ann Arbor 1983.
- Fine (1983b)* Fine, John V. A. jr.: Bosnia. In: *Strayer (főszerk.) (1982-1983)*, 2. köt., New York [1993] 334-341.
- Fine (1983c)* Fine, John V. A. jr.: Bosnian Church. In: *Strayer (főszerk.) (1982-1983)*, 2. köt., New York [1993], 341-342.
- Fine (1983d)* Fine, John V. A. jr.: Bulgaria. In: *Strayer (főszerk.) (1982-1983)*, 2. köt., New York [1993] 399-414.
- Fine (1987)* Fine, John V. A. jr.: The late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. The University of Michigan Press 1987.
- Fisković (1961)* Fisković, Cvito: Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Split) 3(1961), 147-155.
- Fleischer (1886)* Fleischer, Gustav: 2. Belovar, 2. studenoga 1885. VHAD 8(1886), 21-23.
- Fodor I. (2006)* Fodor István: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. – Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte. ArchÉrt 131(2006) 89-114.
- Fodor P. (1988)* Fodor Pál: Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán fejedelmi tükrökben. In: Bécs 1683. évi ostroma és Magyarország. Szerk. Benda Kálmán és R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1988, 128-153.
- Fodor P. (1996)* Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996, 195-208.

- Fodor P. (1998)* Fodor Pál: Állandóság és változás az oszmán történelemben. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor. Budapest, 1998, 165-175.
- Fodor P. (2000)* Fodor Pál: Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army. In: Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest. Szerk.: Dávid, Géza – Fodor Pál. Leiden – Boston – Köln, 2000, 229-263.
- Foltiny – Korek (1944-1945)* Foltiny I. – Korek J.: A csecstói középkori templom és temetők. ATIE 1(1944-45), 149-190.
- Fowler – Fowler (1956)* Fowler, H. W. – Fowler, F. G.: The Concise Oxford Dictionary of Current English. Oxford University Press [Warsaw edition] 1956⁴.
- Főzy (2000)* Főzy István: Nopcsa báró és a Kárpát-medence dinoszauruszai: a 'Magyarosaurus Dacus' és a többiek. Alfadat-Press [Bp.] 2000.
- Frange (1994)* Frange, Stanislav: Medvedgrad – Oltar domovine, karta-vodič po Medvedgradu. Zagreb 1994. [Non vidi.]
- Frashëri, Gj. (1986)* Frashëri, Gjergj: Konservime arheologjike në kalanë e Krujës. – Archaeological conservations in the castle of Cruja. Monumentet 1986/1 (=31), 35-46.
- Frashëri, Gj. (1987)* Frashëri, Gjergj: Kompleksi ndërtime i hirjes ne kalanë e Krujës. – Complexe de constructions à l'entrée de la forteresse de Kruja. (Recherches et conservations). Monumentet 1987/2 (=34), 136 –138.
- Frashëri, K. (1974a)* Frashëri Kristo: Des Illyriens aux Albanais (VIe – XIe siècles). In: *Pollo – Puto (szerk.) (1974)*, 31-44.
- Frashëri, K. (1974b)* Frashëri, Kristo: Le siècle de Skanderbeg. In: *Pollo – Puto (szerk.) (1974)*, 73-102.
- Frashëri, T. (1971)* Frashëri Tanush: Të dhëna të reja arkeologjike nga lugina e Vjosës. – Nouvelles données archéologiques sur la vallée de la Vjose. Monumentet 1971/1 (=1), 185 –192.
- Freis (1983)* Freis, Helmut: Spätantike Kirchen in Albanien. Antike Welt 14(1983) Sondernummer, 65-73.

- Friedrich (é. n.)* Friedrich Klára: Még látható rovás emlékeink.
<http://www.magtudin.org/Friedrich - Rovasemlekeink.htm> (A megtekintés időpontja 2011.08.01.)
- Fučić (1985)* Fučić, Branko: Anđela Horvat (1911-1985)
Ljetopis JAZU 89(1985) 421-424.
- Fusek (1994)* Fusek, Gabriel: Slovensko vo včasnorslovanskom období. Archaeologia Slovaca, Monographiae 3. Nitra 1994.
- Fusek (2004)* Fusek, Gabriel: "Slawen" oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie. SlA528(2004)/1, 161-186.
- Gabrovec (1992)* Gabrovec, Stane: Alojz Benac (1914-1992).
ArhVest 43(1992), 205-209.
- Gačić (1995)* Gačić, Divna: Srednjovekovna nalazišta. In: *Vapa (főszerk.) (1995)*, 233-247.
- Gačić (szerk.) (2006)* Gačić, Divna: Sećanja na Miodraga Grbića. – Memories to Miodrag Grbić. Godišnjak Muzeja Grada Novog Sada 1(2005). Novi Sad 2006. 37-57.
- Gaj-Popović (1979)* Gaj-Popović, Dobrila: Novac srpskog srednjeg veka i Vizantije sa teritorije Srema. – La monnaie serbe médiévale et byzantine trouvée en Srem. ZNM 9-10(1979), 355-358.
- Gál (1942)* Gál István: A Balkán a magyar külpolitikában. In: Magyarország és a Balkán. A magyar tudomány feladatai Délkelet Európában. Balkán-könyvtár 1. Szerk.: Gál István. Bp. 1942, 3-16.
- Galerani – Allegretti (szerk.) (2001)* Bizanti, Croati, Carolingi. Alba e tramontano di regni e imperi. Szerk.: Galerani, Paolo – Allegretti, Pietro. Skira [Ginevra-Milano 2001].
- Garam (1997)* Garam, Éva: Über den Schatzfund von Vrap (Albanien). ActaArchHung 49(1997), 23-33.
- Garašanin – Kovačević (1950)* Garašanin, Milutin – Kovačević, Jovan: Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku. Muzejski priručnik [sor.] 3-5. Beograd 1950.
- Garašanin – Vasić (1987)* Garašanin, Milutin – Vasić, Miloje: Castrum Pontes. Izveštaj o iskopavanjima u 1981. i 1982. godini. – Castrum Pontes. Compte rendu des fouilles en 1981-82. Đerdapske sveske 4(1987), 85-116

- Garašanin, M. – Garašanin, D. (1951)* Garašanin M. – Garašanin, D.: Arheološka nalazišta u Srbiji. Prosveta, Beograd 1951.
- Garašanin, M. – Garašanin, D. (1953)* Garašanin, Milutin –Garašanin, Draga: Priručnik za arheološka iskopavanja. Beograd 1953.
- Garašanin, M. – Garašanin, D. (1957)* Garašanin, M. – Garašanin, D.: Praistorijsko naselje u Crnoj Bari – izveštaj sa arheoloških iskopavanja – L’habitat préhistorique de Crna Bara. – Compte-rendu des fouilles RVM 6(1957) 199-218.
- Garašanin, M. (1950)* Garašanin, Milutin: Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika. – Contributions à l’étude de la civilisation slave en Yougoslavie et au problème des origines de ses types caractéristiques. Starinar N. S. 1(1950) 27-37.
- Garašanin, M. (1955a)* Garašanin, Milutin: Arheologija. In: EJ, 1. köt., Zagreb 1955, 170-176.
- Garašanin, M. (1955b)* Garašanin, Milutin: Arheološka nalazišta. In: EJ, 1. köt., Zagreb 1955, 176-183.
- Garašanin, M. (1955c)* Garašanin, Milutin: Nova razmatranja o slovenskoj keramici povodom nalaza iz ulice Božidara Adžije u Beogradu. GMGB 2(1955), 21-30.
- Garašanin, M. (1994)* Garašanin, Milutin: Alojz Benac (1914-1992). Starinar N. S. 43-44(1992-1993), Beograd. 1994, 229-230.
- Gasparis (szerk.) (1998)* Oi Alvanoi sto Mesaióna. – The Mediaeval Albanians. Szerk.: Gasparis, Kharalamvos. National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, International Symposium. 5. köt. Athina 1998.
- Gega – Meksi (1989)* Gega, Reshat – Meksi, Aleksandër: Munimet restauratese në manastirin e Apolonise. – Travaux de Restauration au monastere d’Appollonie. Monumentet 1989/2 (=38), 5.
- Gega (1993)* Gega, Reshat: La Chapelle de l’Amphitéâtre de Durrës. In: XL corso di Cultura sull’Arte Revennate e Bizantina. Ravenna 1993, 527-536.
- Gelichi – Guštin (szerk.) (2005)* Stari Bar. The Archaeological Project 2004. Preliminary Report. Szerk.: Gelichi, Sauro – Guštin, Mitja, Firenze 2005.
- Gelichi (szerk.) (2006)* Stari Bar 2. The Archaeological Project 2005. Preliminary Report. Szerk.: Gelichi, Sauro. Firenze 2006.

- Georgiev – Mihajlova (1993)* Georgiev, Pavel – Mihajlova, Tonka: Nekropolät pri kräglata cärkva v Preslav (Razkopki 1969-1973 g.) Pliska Preslav 6. Sofija 1993, 164-179.
- Georgiev – Vitljanov (2001)* Georgiev, Pavel – Vitljanov, Stojan: Arhiepiskopijata – manastir v Pliska. Sofija 2001.
- Georgiev, P. (1992)* Georgiev, Pavel: Za stolica Prespa sled Jordan Ivanov. – About the capital of Prespa after Iordan Ivanov. Izvestija na Istoričeski Muzej Kjustendil 4(1992) 289-299.
- Georgiev, P. (1993a)* Georgiev, Pavel: Martiriumät v Pliska i na načälnoto na hristijanstvoto v Bälgarija. Sofija 1993.
- Georgiev, P. (1993b)* Georgiev, Pavel: Razkopki v Goljamata bazilika prez 1978 i 1979 g. Pliska-Preslav 6(1993), 49-68.
- Georgieva (1961a)* Georgieva, Sonja: Bälgarskite srednovekovni nakit. Arh(Sof) 3(1961)/1, 4-10.
- Georgieva (1961b)* Georgieva, Sonja: Srednovekovното selište nad razvalinite na antičnija grad Abritus. – Une site de Moyen äge sur les ruines de la cité antique d'Abritus. IBAI 24(1961) 9-36.
- Georgieva (1966)* Georgieva, Sonja: Keramikata ot dvoreca na Carevec väv Veliko Tärnovo. Arh(Sof.) 8(1966)/4, 6-13.
- Georgieva (1974)* Georgieva, Sonja: Keramikata ot dvoreca na Carevec. – La céramique du palais de Carevec. In: *Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974)*, 7-186.
- Gerasimov (szerk.) (1964)* Serdika I. Arheologičeski materiali i proučvanija. Szerk.: Gerasimov, T. Sofija 1964.
- Gerelyes – Kovács (szerk.) (2002)* A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hungarica III. Bp. 2002.
- Gerold (2001)* Gerold László: Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918-2000). Forum könyvkiadó, Újvidék [2001].
- Gerő (1980)* Gerő Győző: Az oszmán-török építészet emlékei Magyarországon (dzsámik, türbék, fürdők). Művészettörténeti füzetek 12. Bp. 1980.
- Gerő (2002)* Gerő Győző: A magyarországi oszmán-török régészet és épületkutatás története. In: *Gerelyes – Kovács (szerk.) (2002)*, 15-20.
- Girić (1957)* Girić, Mihajlo: Neolitsko naselje kod Idoša. Ein neolithisches Haus auf Gradište bai (sic!) Idoš. RVM 6(1957) 219-230.

- Girić (1995-96)* Girić, Mihajlo: Severni Banat – sakralni objekti i nekropole 10-15. veka. – Northern Banat, Sacral Objects and Necropolis from the Period from 10th -15th Century. RMV (=RVM) 37-38 (1995/1996), 139-154.
- Gjergji (1969)* Gjergji, Andromaqi: Elemente të përbashketa të veshjes së fiseve të ndryshme ilire dhe vazhdimësia e tyre në veshjet tona popullore. – Eléments communs de l’habillement des trybes illyriennes et leur continuation dans notre habiellement populaire. Studime Historike 23(6)(1969)/2, 211-224.
- Gjergji (1973)* Gjergji, Andromaqi: Përkime midis ornamentikës popullore Shqiptare e asaj Ilire. [Idegen nyelvű rezümé nélkül, a tartalomjegyzék fordítása szerint: Recherches sur les ornements populaire albanais et Illyriens.] Studime Historike 27(10)(1973)/1, 169-173.
- Gjergji (1976)* Gjergji, Andromaqi: L’ornamentation populaire albanaise et ses précédents illyriens. Iliria 5(1976)/2, 211-224.
- Gjergji (1998)* Gjergji, Andromaqi: Volkstrachten. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 179-197.
- Gjuzelev (szerk.) (1984)* Sbornik na pamet na prof. Stančo Vaklinov. Felelős szerk.: Gjuzelev Vasil, Sofija 1984.
- Gjuzelev (1969)* Gjuzelev, Vasil: Knjaz Boris първи. (Bălgarija prez vtorata polovina na IX v.) Sofija 1969.
- Gjuzelev (1986)* Gjuzelev, Vasil: Chan Asparuch un die Gründung des bulgarischen Reiches. In: Gjuzelev, Vasil: Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Bulgarisches Forschungsinstitut in Österreich. Miscellanea Bulgarica 3. Wien 1986, 3-24.
- Gjuzelev (2001)* Gjuzelev, Vasil: Die Hauptstadt-Entwicklung in Bulgarien. In: Uő.: Mittelaterliches Bulgarien. Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur. Analecta Isisiana. Istanbul 2001, 278-281.
- Gleni (1999)* Gleni, Misha: The Balkans 1804-1999. Nationalism, War, Great Powers. 1999. Szerb fordítása: Gleni Miša: Balkan 1804-1999 (Nacionalizam, rat i velike sile). Beograd B92 – samizdat, 2001. [A dolgozatunkban idézett oldalszámok a szerb fordításból származnak].
- Glomazić (1981)* Glomazić Milisav: Etničko i nacionalno biće Crnogoraca. Beograd 1988.
- Glušac (1992)* Glušac, Vaso: Istina o bogumilima. Istorijska rasprava. [reprint] Beograd 1992.

- Goci (1987)* Goci, Haxhi: Aperçu historique sur le coutumier de Skenderbeg. Ethnographie Albanaise 15(1987), 75-87.
- Gogolák (1942)* Gogolák Lajos: A pánszlávizmus. In: *Szekfü (szerk.) (1942)*, 150-167.
- Goldstein (1991)* Goldstein, I.: Ljudevit Posavski. In: Lexikon des Mittelalters 5. Band / 10. Lief. München – Zürich 1991, 2055. oszlop.
- Goldstein (1995a)* Goldstein, Ivo: Hrvatski rani srednji vijek. Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb 1995.
- Goldstein (1995b)* Goldstein, Ivo: Slavonien. In: Lexikon des Mittelalters, Band 7. München [1995], 2004-2005. oszlop.
- Gomolka-Fuchs (2002)* Gomolka-Fuchs, Gudrun: Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Russe, Bulgarien. Eurasia Antiqua 8(2002), 493-514.
- Gorenc – Dimitrijević (1956)* Gorenc Marcel – Dimitrijević Danica: "Gradina" u Starom Slankamenu. (Zapažanja u vezi sa arheološkim istraživanjima u 1955. godini.) RVM 5(1956), 150-154.
- Goss (=Gvozdanović) (1977)* Gvozdanović (=Goss), Vladimir: Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest europske predromanike. In: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture Split 1978, 133-148.
- Goss (=Gvozdanović) (1987)* Goss (=Gvozdanović), Vladimir: Early Croatian Architecture. A Study of the Pre-Romenseque. London 1987.
- Gostenschnigg (1999)* Gostenschnigg, Kurt: Die Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel der österreichisch-ungarischen Albanologie. Südost-Forschungen 58(1999), 221-245.
- Götz (2003)* Götz, Eszter: A király ajándéka, Macedón Fülöp sírlelete Verginában. Magyar Építőművészet (=Régi-új Magyar építőművészet) – Hungarian Architecture 2003/4, 25-26. [Idegen nyelvű rezümé nélkül, csak a cím angol fordításával.]
- Grabar (1928a)* Grabar, André: La peinture religieuse en Bulgarie. 1-2. köt. Paris 1928.
- Grabar (1928b)* Grabar, André: Influences orientales dans l'art balkanique. Paris 1928.
- Grabar (1976)* Grabar, André: Sculpture byzantines du moyen âge (XIe - XIVe siècle) . Paris 1976.

- Grafenauer (1950)* Grafenauer, Bogo: Nekaj vprašanj iz doba naselitve Južnih Slovanov. ZgČ 4(1950), 23-126.
- Grafenauer (1952)* Grafenauer, Bogo: Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata. HZ 1-2(1952), 1-56. http://www.historiografija.hr/hz/1952/HZ_5_2_GRAFENAUER.pdf (a megtekintés időpontja 2011.9.02.)
- Grafenauer (1956)* Grafenauer, Bogo: Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage. ZgČ 9(1955-1956), 143-153.
- Grafenauer (1964a)* Grafenauer, Bogo: Slovanski naselitveni valovi na Balkanski poluotok. ZgČ 18(1964), 219-227.
- Grafenauer (1964b)* Grafenauer, Bogo: Zgodovina slovenskega naroda I. Od naselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega reda. Ljubljana. 1964².
- Grafenauer (1969)* Grafenauer, Bogo: Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe. Posebna izdanja centra za balkanološka ispitivanja, knj. 4. Sarajevo 1969.
- Grbić (1950)* Grbić, Miodrag: Gradište kod Kikinde. – Gradište près de Kikinda. Starinar N. S. 1(1950) 113-118.
- Grbić (1951)* Grbić, Miodrag: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. Starinar N. S. 2(1951) 133-138.
- Grbić (1953)* Grbić, Miodrag: Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta. SAN. Povremena izdanja Arheološkog instituta, sv. 1. Beograd 1953.
- Grigorov (2010)* Grigorov, Valery: The Byzantine Fortress „Krasen” near Panagyurishte. In: *Daim – Drauschke (szerk.) (2010)*, 779-806.
- Grković (2010)* Grković, Sanja: Gjuro Szabo – krčitelj putova u povijuše zapletene struke [http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1950.\(A](http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=1950.(A) megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Grothusen (1967)* Grothusen, Klaus-Detlev: Die Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des XIV. Jahrhunderts. Ein Beitrag zum Städtewesen Südosteuropas im Mittelalter. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftswesen des europäischen Ostens. Bd. 37. Wiesbaden 1967.
- Grujić (1921)* Grujić, R. M.: Pravoslavna srpska crkva. Beograd 1921 [reprint: Kragujevac 1989.]

- Grujić (1925)* Grujić, Radoslav M.: Otkopavanje Svetih Arhandela kod Prizrena. Glasnik Skopskog Naučnog Društva 3(1925)/1, 239-274.
- Grujić (1939)* Grujić, Radoslav: Duhovni život. In: *Popović, D. J. (szerk.) (1939)*, 330-414.
- Gubitza – Trencsény (1908)* A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi társulat múzeumának képes kalauza. Szerk. Gubitza K. – Trencsény K. (Zombor) 1908.
- Gubitza (1901)* Gubitza Kálmán: A szigaszigeti ásatásokról. A Bodrogh-szigeti pálos monostor romjai. BTTE 17 (1901) 17.
- Gubitza (1902)* Gubitza Kálmán: A Bodrogh-szigeti pálos monostor. ArchÉrt 22(1902), 1-7.
- Gubitza (1911)* Gubitza Kálmán: A bodrogszigeti pálos monostor építészeti emlékei. BTTE 27(1911), 10-25.
- Gubitza (1916)* Gubitza Kálmán: A bodrogszigeti pálos monostor építészeti emlékei. ArchÉrt 36(1916), 56-62.
- Gubitza (é. n.)* Gubitza Kálmán: Bács-Bodrog vármegye őskora. In: *Borovszky (szerk.) (é. n. I)*, II. kötet, 1-27.
- Gucijan (2009)* Gucijan, Sandra: Poreklo Slovena uzdrmalo katedru za arheologiju. Politika Online 01.09.2009. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Poreklo-Slovena-uzdrmalo-katedru-za-arheologiju.lt.html> (a letöltés időpontja 2011.09.01.)
- Gumplowicz (1885)* Gumplowicz, Ludwig. Grundriss der Soziologie. Wien 1885.
- Gunjača (1960)* Gunjača, Stipe: Tiniensia archaeologica – historica – topografica. ShP 3. ser 7(1960), 7 – 157.
- Guštin (szerk.) (2008)* Srednji vek – arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino. Szerk.: Guštin, Mitja. Narodni muzej Slovenije; Inštitut za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem. Ljubljana 2008.
- Gyóni (1951)* Gyóni Mátyás: A Balkánfélszigeti vlachok kétlegelős pásztorkodása a középkorban. MTA I. és II. osztályának közleményei 1(1951), 337-349.
- Györffy (1952-1953)* Györffy, György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. 1-2. rész. MTA II OK 2(1952) 325-362. old. ill. 3(1953) 69-104.

- Györffy (1970)* Györffy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata – Étude critique des chartes concernant la formation de la Slavonie. Levéltári Közlemények 41(1970)/2, 223 — 241.
- Györffy (1971)* Györffy György: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des «ducatus Sclavoniae». In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay (...) à l'occasion de son cinquantième anniversaire. Szerk.: de Panat, Adhèmar – de Ghellinck Vaernewyck, Xavier – Brière, Pierre. Braga 1971, 295-313.
- Györffy (1983)* Györffy György: István király és műve. Bp. 1983².
- Hadrovics (1942)* Hadrovics László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. Bp. 1942.
- Hadrovics (1944)* Hadrovics László: Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. In: Kincsestár. A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 140. Bp. 1944.
- Hadrovics (1947).* Hadrovics, Ladislav: Le peuple serbe et son église sous la domination turque. Paris 1947
- Hampel (1905)* Hampel, Joseph: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1-3. köt. Braunschweig 1905.
- Hampel é. n.* Hampel József: A honfoglalók világa. In: Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Szerk Csánki Dezső. Budapest, é. n., 105-123.
- Haugsted (é. n.)* Haugsted, Ida: Ejnar (Aksel) (Petersen) Dyggve. In: Allgemeines Künstlerlexikon. <http://eng.archinform.net/arch/20985.htm> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Henning (2000)* Henning, Joachim: Pliska – Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. Forschung Frankfurt 2/2000, 6-15.
- Hauptmann (1924)* Hauptmann, Ljubo: Prihod Horvatov. In: Bulićev Zbornik. Zagreb – Split 1924, 515-545.
- Hauptmann (1925)* Hauptmann, Ljubo: Karantanska Hrvatska. Zbornik kralja Tomislava. Uspomeni tisićugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. JAZU Posebna djela. Zagreb 1925, 86-127.
- Henszlmann (1870)* Henszlmann Imre: Bács. ArchÉrt 3(1870) 309-314; 4(1870) 2-9; 50-56, 85-93.

- Henszlmann (1876)* Henszlmann, Imre: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése. Bp. 1876.
- Henszlmann (1978a)* Henszlmann Imre: Relatio super novis fossionibus in Bacs jubente excellentissimo Domino archipresulae anno 1872-o susceptis. Választotta: Nagy Antal. In: *Nađ (szerk.) (1978)*, 1-11 [Az összes tanulmány számozása önálló, az egyes laptól indul.]
- Henszlmann (1978b)* Henslman Imre (=Henszlmann Imre): Iskopavanja u Baču 1872. godine. In: *Nađ (szerk.) (1978)*, 1-11. [Az összes tanulmány számozása önálló, az egyes laptól indul!]
- Herceg (1952)* Herceg János: Emlékeinkről... In: Magyar ünnepi játékok Palics 1952. Noviszád 1952, 19-36.
- Herling (1991)* Herling, G.: (rec.) Dimevski Slavko Istorija na makedonskata pravoslavna crkva. Makedonska kniga, Skopje 1989. 1147. S., 1 Kt. Südost-Forschungen 50(1991) 399-402.
- Herm (1993)* Herm, Gerhard: Der Balkan. Das Pulverfaß Europas. Econ Verlag GmbH, Düsseldorf / Wien / New York / Moskau, 1993.
- Hetherington (1991)* Hetherington, Paul: Byzantine and Medieval Greece. Churches, castles, and art of the Mainland and the Peloponese. John Muray [London, 1991].
- Hodges – Bowden – Gilkes et alii (é.n.)* Hodges, Richard – Bowden, William – Gilkes, William – Lako, Kosta: Introduction. In: Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99. Szerk.: Hodges, Richard – Bowden, William – Lako, Kosta. h. é. n. 1-19.
- Hodges (2006)* Richard Hodges: In the Footsteps of Aeneas: Five Years at Butrint. Archaeology November/December 2006. <http://www.archaeology.org/online/features/butrint/index.html> (a megtekintés időpontja 2010. 08. 17.)
- Hódi (1992)* Hódi Sándor: A nemzeti identitás zavarai. Újvidék, Forum Könyvkiadó [1992]
- Holl (1956)* Holl Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. BudRég 17(1956) 177-196.
- Hóman (1935)* Hóman Bálint: Magyar történet. I. köt. Bp. 1935².
- Horvat, A. (1976-1977)* Horvat, Anđela: O djelovanju Zemaljskog Povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i

- Slavoniji u Zagrebu 1910-1914. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 2-3 (1976/1977), 7-29.
- Horvat, Z. (1992)* Horvat, Zorislav: Katalog gotičkih profilacija arhitekture kontinentalne Hrvatske. Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske. 54. köt. Zagreb 1992.
- Hoxha – Lahi (1998)* Hoxha, Gëzim – Lahi, Bashkim: Islamische Kunst und Architektur. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 143-151.
- Hoxha, G. (1993)* Hoxha, Gëzim: Shkodra – chef-lieu de la Province Prevalitane. In: XL corso di Cultura sull'Arte Revennate e Bizantina. Ravenna 1993, 551-567.
- Hoxha, I. (1987)* Hoxha, Izet: Parallèle entre le Canon de Lekë Dukagjin le code (zakonik) du tsar Stephan Douchan et le droit byzantin. Ethnographie Albanaise 15(1987), 53-74.
- Hösch – Nehring – Sundhaussen (szerk.) 2004* Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Szerk.: Hösch, Edgar – Nehring, Karl – Sundhaussen, Holm. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar [2004].
- Hrabak (1953)* Hrabak, Bogumil: Prilog datovanju hercegovačkih stećaka. GZM N. S. 8(1953) 325-328.
- Hrala (1966)* Hr [=Hrala, J.]: Koman-kultur. In: *Filip (szerk.) (1966-1969)*, 1. köt., 620-621.
- Hrouda (1978)* Hrouda, Barthel: Einleitung und Beweggründe. In: Methoden der Archäologie, Eine Einführung in ihre naturwissenschaftlichen Techniken. Szerk.: Uő. Beck'sche Elementarbücher. München 1978, 13-17.
- Hrubý (1965)* Hrubý, Vilem: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Československá Akademie Věd, Monumenta Archaeologica 14. Praha 1965.
- Iatrus – Krivina 1* Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. 1: Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973. [A címleírásból hiányzik a szerkesztő neve.] Schr. Gesch. u. Kultur Antike 17. Berlin 1979.
- Iatrus – Krivina 2* Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. 2: Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973. [A címleírásból hiányzik a szerkesztő neve.] Schr. Gesch. u. Kultur Antike 17. Berlin 1982.

- Iatrus – Krivina 3* Iatrus – Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. 3. Die mittelalterlichen Siedlungen. [A címleírásból hiányzik a szerkesztő neve.] Schr. Gesch. u. Kultur Antike 17. Berlin 1986.
- Ignatov (1965)* Ignatov, Boris: Manastirät “Sv. Ilija” pri gr. Teteven. Arh(Sof) 7(1965)/2, 4-15.
- Imamović (1995a)* Imamović, Enver: A Bosznia-hercegovinai Nemzeti Múzeum állapota és működése az 1992-95-ös háború idején. Magyar Múzeumok 1995/1, 50-52.
- Imamović (1995b)* Imamović, Enver: Korijeni Bosne i bosanstva, Sarajevo 1995
- Imamović (1998a)* Imamović, Enver: Prostor Bosne i Hercegovine u prethistoriji i antici. In: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata. Szerk.: Tepić, Ibrahim. Sarajevo 1998², 24-31.
- Imamović (1998b)* Imamović, Enver: Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1998.
- Imamović (1999)* Imamović, Enver: Historija bosanske vojske. Sarajevo 1999.
- Ionița (2003)* Ionița, Ion: Penkovka–Kultur. In: Reallexikon der germanischen Alterumskunde. Band 22. Walter de Gruyter, Berlin – New York 2003, 553-558.
- Ippen (1900)* Ippen Theodor: Stari spomenici u Albaniji. GZM 12(1900), 518-520.
- Ippen (1901-1902)* Ippen, Theodor: Alte Kirchen und Kirchen Ruinen in Albanien, 1-2. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina. 7(1901) 231—242, 8(1902), 131-142.
- Ippen (1907)* Ippen, Theodor: Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien. 4. Das Gräberfeld der Kalaja Damaces. WMBH 10(1907), 16-22.
- Ivaniček (1949)* Ivaniček, Franjo: Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bjelom Brdu. Ljetopis JAZU 55(1949) 111-145.
- Ivaniček (1951)* Ivaniček, Franjo: Staroslovenska nekropola u Ptuj. –The Old Slavic Necropolis at Ptuj. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti v Ljubljani Ljubljana 1951.

- Ivanišević – Kazanski (2007)* Ivanišević, Vujadin – Kazanski, Michel: Nouvelle nécropole des Grandes Migrations de Singidunum. *Starinar* 57(2007), 113-135.
- Ivanišević – Kazanski – Mastykova (2006)* Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova A.: Les nécropoles de Viminacium a l'Époque des Grandes Migrations. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance. Paris, 2006.
- Ivanišević (1997a)* Ivanišević, Vujadin: Diskusija. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 1. köt. 185.
- Ivanišević (1997b)* Ivanišević, Vujadin: Diskusija. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 3. köt. 375.
- Ivanišević (2003)* Ivanišević, Vujadin: Historijat istraživanja – Historique (sic!) des recherches. In: *Bavant – Ivanišević (2003)*, 9-16.
- Ivanišević (2010)* Ivanišević, Vujadin: Caričin grad – the Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. In: *Daim – Drauschke (szerk.) 2010*, 747-775.
- Ivanov, J. (1931)* Ivanov, Jordan: Bălgarski starini iz' Makedonija. Sofija 1931. reprint: Ivanov, Jordan: Bălgarski starini iz Makedonija. szerk.: Angelov, Bonju – Angelov, Dimităr. (Sof.) 1970.
- Ivanov, T. (1959)* Ivanov, Teofil: Organizacija i metodika na spasilnrite razkopki. *Arh(Sof)* 1(1959)/3-4, 97-103.
- Ivanov, T. (1966)* Ivanov, Teofil: Ukrepitelnata sistema na Abritus *Arh(Sof.)* 8(1966)/4, 18-32.
- Ivanov, T. (1980)* Ivanov, Teofil: Abritus. Rimski kastel i ranovizantijski grad v Dolna Mizija. I. köt. Topografija i ukrepitelna sistema na Abritus. – Abritus. A roman castle and early Byzantine Town in Moesia Inferior. Vol 1. Topography and fortification system of Abritus. Sofija 1980.
- Ivanova (1948 v. 1949a)* Ivanova, Vera: Bazilikata na Deli-Duška v Preslav. – Basilique de Deli-Douchka à Preslav. *RP* 3(1948) [A belső borítón: Sofija 1949.], 65-72.
- Ivanova (1948 v. 1949b)* Ivanova, Vera: Dve cърkvi na Bjal brjag v Peslav – Deux églises de Bial – Briag à Preslav. *RP* 3(1949) 149-157.
- Ivanova (1959)* Ivanova, Vera: Južnata porta na Vătrešnja grad v Preslav, nejniyat gradež i arhitekturen tip. *IAI* 22(1959) 133-172.
- Ivanović (1997)* Ivanović, Milan: Kulturna baština Kosova i Metohije I. deo. Od praistorije do 12 veka. – The Cultural Heritage of Kosovo and

- Metohija. I. Part (starting with prehistory up to the XII century). *Starine Kosova i Metohije* 10 (1997), 9-29.
- Ivanovski (1990)* Ivanovski, M. Sveto Preobraženje. Ranohristijanska crkva i crkva od 11-14. vek. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 201-202.
- Iványi (1889-1907)* Iványi István: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. 1-5. köt. Szabadka 1889-1907.
- Iveković (1910)* Iveković, C(iril), M.: Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien. Wien 1910.
- Ivić, A. (1929)* Ivić, Aleksa: Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703), Novi Sad 1929.
- Jackson (1887)* Jackson, Th. G.: Dalmatia the Quarnero and Istria. 1-3. kötet. Oxford: Claredon Press 1887.
- Jakšić (1996)* Jakšić, Nikola: Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (analiza). – Late medieval cemetery near the church of the St. Saviour at Vrh Rika. (analysis). ShP 3 ser. 23 (1996), 139-172.
- Jakšić (1997)* Jakšić, Nikola: Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century. *Hortus Artium Mediaevalium* 3(1997), 41-54.
- Janakievski (1980)* Janakievski, Tome: Kale, s. Streževsko, Bitolsko – izveštaj od zaštitno arheološko istraživanje. – “Kale” in the village Streževo in the vicinity of Bitola – a Report on the Protective and Archaeological Research Work. MAA 6(1980), 97-110.
- Janković, Đ. – Janković, M. (1990)* Janković, Đorđe – Janković, Milica: Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju. Beograd 1990.
- Janković, Đ. (1981)* Janković, Đorđe: Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i početkom VII veka. Arheološki institut, građa 5. Beograd 1981.
- Janković, Đ. (1983)* Janković, Đorđe: Slovenski grad. In: Gamzigrad. Kasnoantički dvorac. Katalog SANU Beograd 1983, 142-160.
- Janković, Đ. (1995)* Janković, Đorđe: The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings. In: The Serbian question in the Balkans. Szerk.: Hadži-Jovančić, D. Faculty of Geography, University of Belgrade 1995, 125-146.
- Janković, Đ. (1995/1996)* Janković, Đorđe: Slovenske kulture kasnoantičkog doba. – Slav Culture of the Late Ancient Age. RMV (=RVM) 37-38 (1995/1996), 77-82.

- Janković, Đ. (1997a)* Janković, Đorđe: Pogreb Srba u ranom srednjem veku. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 1. kötet, 382-393.
- Janković, Đ. (1997b)* Janković, Đorđe: Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 3. kötet, 362-375.
- Janković, Đ. (2007)* Janković, Đorđe: Srpsko Podunavlje u 7. – 10. veku.
- Janković, M. (1973-74)* Janković, Milica: Dve srednjovekovne nekropole u Istočnoj Srbiji. *Starinar* 24-25(1973-74), 227-240.
- Janković, M. (1981)* Janković, Milica: Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u X-XI veku. Beograd 1981.
- Janković, M. (1983)* Janković, Milica: Neki podaci o izradi predmeta od obojenih metala na ključu Dunava u IX-XI veku. – Some informations on production of objects of Non-ferrous metals in the region of the Ključ in the Danube valley from the 10th to 11th century. *ZNM* XI-1(1983), 99 –112.
- Janković, M. (1995/1996)* Janković, Milica: Slovensko naselje kod Zemuna. – Slav Settlement near Zemun. *RMV (=RVM)* 37-38 (1995/1996), 123-137.
- Jankuhn (1973)* Jankuhn, Herbert: Umriss einer Archäologie des Mittelalters. *ZAM* 1(1973), 9-19.
- Jankulov (1914)* Jankulov, Borislav: Magyar temetők a Balkán-félszigeten. *Ethnographia* 25(1914), 177-179.
- Jankulov (1939)* Jankulov, Borislav: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: *Popović, D. J. (szerk.) (1939)*, 81-90.
- Jevtović (főszerk.) (1982)* Nakit na tlu Srbije, iz srednjovekovnih nekropola od X-XV veka [kiállítási katalógus] főszerk.: Jevtović Jefta, Beograd 1982
- Jekelfalussy (1895)* A magyar korona országainak helyiségnévtára. Szerk.: Jekelfalussy József. 1-2. köt. Bp. 1895.
- Jelovina (1963)* Jelovina, Dušan: Statističko-tipološki pregled starohrvatskih naušnica na području SR Hrvatske. – Aperçu topographique et statistique des boucles d'oreille Vieux-Croates sur le territoire de la République populaire de Croatie. *SHP*, Ser. 3, 8-9(1963), 101-118.
- Jelovina (1976a)* Jelovina, Dušan: Starohrvatske nekropole na području između Zrmanje i Cetine. Biblioteka znanstvenih djela 2. Split 1976.

- Jelovina (1976b)* Jelovina, Dušan: Early Croatian Heritage. Zagreb 1976.
- Jelovina (1982)* Jelovina, Dušan: Starohrvatsko groblje na „Manastirinama” u selu Kašiću kod Zadra. – La nécropole paléocroate à “Manastirine” dans la village de Kašić près de Zadar. SHP, 3. Ser. 12(1982), 35-66.
- Jelovina (1986a)* Jelovina, Dušan: Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju Hrvatskih Arheoloških Spomenika. – Schwerter und Sporen karolingischer Formgebung in Museum Kroatischer archäologischer Denkmäler. MHAD, Katalozi, 1, füz. Split 1986.
- Jelovina (1986b)* Jelovina, Dušan: Starohrvatsko kulturno blago. Mladost é.n. [Zagreb 1986].
- Jelovina (1987)* Jelovina, Dušan: Zdenko Vinski, uz 75. godišnjicu života i 50. godišnjicu rada u struci. SHP, 3. Ser. 17(1987), 9-11.
- Jelovina (1992)* Jelovina, Dušan: Osnivanje i rad Kninskog Starinarskog Društva. – The Foundation and Activities of the Antiquarian Society of Knin. Čečuk (fel. szerk.) (1992), 11-22.
- Jeremić (1993)* M. J. (=Jeremić, Miroslav): Carska palata (Palatium Imperiale). In: Srejšević (szerk.) (1993), 90-96.
- Jeremić (1994-1995)* Jeremić, Miroslav: The Caričin grad Necropolis. Starinar 45-46(1994/1995), 181-195.
- Jeremić (2010)* Jeremić, Miroslav: Sirmium – Civitas Sancti Demetrii. In: Építészeti a középkori Dél-Magyarországon. Szerk.: Kollár Tibor, Budapest 2010, 605-633.
- Jireček (1876)* Jireček, C. J.: Geschichte der Bulgaren 1. köt. Prag 1876.
- Jireček (1882)* Jireček Konstantin (=Jireček, Constantin): Stari pātešestvia po Bālgarija ot XV – XVIII stoletje. 1882.
- Jireček (1889)* Jireček, Konstantin: A bolgárok története. Történeti nép- és földrajzi könyvtár 18. Nagy-Becskerek 1889.
- Jireček (1902-1904)* Jireček, Constantin: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I-II. köt. Denkschriften der Akad. d. Wissensch. 48-49. Wien 1902, 1904.
- Jireček (1911-1918)* Jireček, Josef Konstantin: Geschichte der Serben. I – II. köt. Gotha. 1911-1918.

- Jireček (1916)* Jireček, Konstantin: Albanien in der Vergangenheit. In: *Thallóczy (szerk.) (1916)*, 1. köt., 69-83.
- Jireček – Radonić (1978)* Jireček, Konstantin: Istorija Srba. Preveo i dopunio (=fordította és kiegészítette) Radonić, Jovan. Drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje. Beograd 1978.
- Jones (1973)* Jones, A. H. M.: The Later Roman Empire 284-602. Oxford 1973².
- Jordović (1982-1983)* Jordović, Časlav: Ostaci rimskog puta u Đerdapskoj klisuri. – Vestige de la voie romaine aux Portes de Fer. *Starinar* 33-34(1982-1983) 365-370.
- Jotov – Atanasov (1998)* Jotov, Valerij – Atanasov, Georgi: Skala. Krepost ot X-XI vek do s. Kladenci, Tervelsko. [Sofija 1998.].
- Jotov – Pavlova (szerk.) (2004)* Bългарите и техните сѐседи през 5 –10 век. Szerk.: Jotov, Valerij – Pavlova, Vanja. Varna 2004.
- Jotov (1992)* Jotov, Valerij: Sabja ot rannosrednovekovnoto selište do selo Debrene, Dobričko. – Säbel aus der frühmittelalterlichen Siedlung in der Nähe des Dorfes Debrene, Region Dobritsch. *Dobrudža* 9('92), 141-145.
- Jotov (1993)* Jotov, Valerij: Nahodka ot remăčni ukrasi ot rannosrednovekovnoto selište do selo Debrene, Dobričko. – Trouvaille de décorations de ceinture de la localité moyenageuse près de village de Debrene, Region de Dobritsch. *Dobrudža* 10('93), 123-130.
- Jovanović – Vuksanović (1973)* Jovanović, Vojislav – Vuksanović, Ljiljana: The Slavic Necropolis at Matičane near Priština. In: *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*. III. köt., Beograd 1973, 370-380.
- Jovanović – Vuksanović (1981)* Jovanović, Vojislav – Vuksanović, Ljiljana: Matičane nécropole sud-slave de Xe et XIe siècle. *InvArch, Jugoslavija*, 25, füzet. Musée de Kosovo de Priština, L'Association des Sociétés Archéologiques de Yougoslavie. [Priština – Beograd] 1981.
- Jovanović, A. (1978)* Jovanović, Aleksandar: Nakit u rimskoj Daradniji. – Jewelry in the Roman Dardania. *Dissertationes et monographiae*. 21. köt. Beograd 1978.
- Jovanović, A. (1984)* Jovanović, Aleksandar: Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije. Beograd 1984.

- Jovanović, A. (1997e)* A. J (=Jovanović, Aleksandar): Bononija. In: *Srejović (szerk.) (1997)*, 138.
- Jovanović, M. (1986)* Jovanović, M.: Čarnok, Vrbas. Keltsko utvrđenje. AP 25(1986) 33-34.
- Jovanović, V. S. (1988)* Jovanović, Vojislav S.: Arheološka istraživanja srednjovekovnih spomenika i nalazišta na Kosovu. – Fouilles archéologiques sur les sites médiévaux du Kosovo. In: Zbornik okruglog stola o naučnom istraživanju Kosova. SANU Naučni skupovi, Knj. XLII. Szerk.: Ivić, P. Beograd 1988, 17-66.
- Jovanović, V. S. (1994)* Jovanović, Vojislav S.: In memoriam Đurđe Bošković (1914-1992), *Starinar* N. S. 43-44 (1992-1993), Beograd. 1994, 225-226.
- Jovanović, V. S. (1995-1996)* Jovanović, V. S.: Praporci u južnoslovenskim nekropolama, prilog proučavanju amuleta. – Metal Bells in South Slav Necropolises. A contribution to Study of Amulets. RMV (=RVM) 83-112.
- Jovanović, V. S. (2003)* Jovanović, Vojislav S.: Jovan Kovačević (1920-1988). In: *Bunardžić – Mikić (szerk.) (2003)*, 9-17.
- Juga (1913)* Juga, Velimir: A magyar Szent Korona országában élő szerbek. Nemzetiségi ismertető könyvtár [sor.] 4. Bp. 1913.
- Juhász (1999)* Juhász József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. XX. század [sor.] Aula kiadó [Bp. 1999].
- Jung (1898)* Jung, Ignjat: Mitrovica. In: N. N. (Josip Brunšmid?): Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. VHAD NS 3(1898) 232-243.
- Jung (1899-1900)* Jung, Ignjat: Mitrovica. In: N. N. (Josip Brunšmid?): Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. VHAD N. S. 3(1899-1900), 218-232.
- Jung (1901)* Jung, Ignjat: Mitrovica. N. N. (Josip Brunšmid?): Izvještaji muzejskih povjerenika i prijatelja. VHAD NS 3(1901), 248-254.
- Jurić (1981)* Jurić, Radomir: Nakit u srednjem vijeku. In: Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas. [Kiáll. kat.] Arheološki muzej i Etnografski odjel Narodnog Muzeja u Zadru. Zadar 1981, 51-200.
- Jurić (2001)* Jurić, Radomir: Nin (Nona), Ždrijac. In: *Galerani – Allegretti (szerk.) (2001)*, 465-466.
- Jurković (1996)* Jurković, Miljenko: Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj. In: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Exegi monumentum [sor.] 3. szerk.: Jurković, Miljenko - Lukčić, Tugomir. Zagreb 1996, 325-338.

- Kadare (2001)* Kadare, Ismail: Aiszkülös a nagy vesztes. Ford. Schütz István. Mérleg [Sor.] Bp. 2001.
- Káich (1980)* Káich Katalin: Bács Bodrog vérmegeye Történelmi Társulata. Forum, Újvidék [1980].
- Káich (2006)* Káich Katalin: A bogyófák árnyékában. Tanulmányok Zombor művelődéstörténetéből. Vajdasági Magyar Közművelődési Társaság, Újvidék 2006.
- Katić (1993)* Katić, Lovre: Rasprave i članci o hrvatskoj povijesti. Split 1993.
- Kalapis (1995)* Kalapis Zoltán: Történelem a föld alatt (948-1848). Forum könyvkiadó [Újvidék 1995.]
- Kalapis (2002-2003)* Kalapis Zoltán: Életrajzi kalaúz. Ezer magyar bibliográfia a délszláv országokból. 1-3. köt. Forum Könyvkiadó [Újvidék 2002-2003.] Internetről letölthető változata: <http://dda.vmmi.org/docs/kalapis-eletrajzi1.pdf> (letöltés időpontja: 2010. 8. 25.)
- Kalapis (2006)* Kalapis Zoltán: Az Alvidék évszázadai. A két kegyes királytól a nagyságos fejedelemig és a dicső kormányzóig. Forum könyvkiadó [Újvidék 2006.]
- Kalić (1976)* Kalić, Jovanka: Zur Bezeichnung Raška (Raszen) für den serbischen Staat bis zur Mitte des 12. Jh.s. Balcanoslavica 6(1976), 53-61.
- Kalić (1989)* Kalić, Jovanka: Prokopijeva APΣA. – ΦΡΟΥΠΙΟΝ APΣA. ZRVI 27-28(1989), 53-61.
- Kállay (1877)* Kállay Béni: A szerbek története 1780-1815. 1. kötet. Bp. 1877.
- Kállay (1878)* Kállay, Benjamin: Geschichte der Serben. Bp. 1878.
- Kampschror (2007)* Kampschror, Beth: Ghosts of Kosovo. In: Archaeology. A Publication of the Archaeological Institute of America. 60(2007)/4 – July/August. www.archaeology.org/0707/etc/kosovo.html (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)
- Kanitz (1882)* Kanitz, Felix: Donaubulgarien und der Balkan. I-III. 2. kiad. Leipzig 1882.

- Kapitánffy (1994)* Kapitánffy István: vardarioták. *Kristó (főszerk.)*
(1994), 713.
- Karácsonyi (1913)* Karácsonyi János: Világbolondító Tomkó János.
Századok 47(1913), 1-11.
- Karaiskaj (1980b)* Karaiskaj, Gjerak: 5000 vjet fortifikime në
Shqiperi. Tiranë 1980.
- Karaiskaj (1985)* Karaiskaj, Gjerak: Butrinti dhe fortifikemet e tij.
– Buthrotos und seine Befestigungen (Zusammenfassung). [Tiranë 1985].
- Karaiskaj (1986)* Karaiskaj, Gjerak: Frëngjitë për topa në
fortifikimet mesjetare. Origjina dhe evolucioni i tyre. – Les cannoniers dans les
fortifications médiévales, leur origine et leur evolution. Monumentet 1986/1 (=31),
93-111.
- Karaiskaj (1989)* Karaiskaj, Gjerak: Kështjella mesjetare në
shqipërinë Jugperëndimore. – Fortresses médiévales de l’Albanie Sud-Occidentale.
Monumentet 1989/1 (=37), 48-67.
- Karaiskaj (1990)* Karaiskaj, Gjerak: Elementet arhitektonike ne
fortifikimet mesjetare shqiptare dhe vendi i tyre në arhitekturën ushtarake të kohës. –
Les éléments architectoniques des fortifications médiévales albanaises et leur place
dans l’architecture militaire. Monumentet 1990/1 (=39), 5-34.
- Karaman (1921)* Karaman, Ljubo: Zlatni nalaz iz Trilja nedaleko
od Sinja. VHAD 44(1921) 3-20. Reprint: Uő.: Odabrana djela. Split 1986, 243-263.
[Az oldalszámozás a reprintkiadás alapján készült.]
- Karaman (1930)* Karaman, Ljubo: Iz kolijevke hrvatske prošlosti.
Historijsko-umetničke crtice o starohrvatskim spomenicima. Zagreb 1930.
- Karaman (1940)* Karaman, Ljubo: Iskopine društva "Bihaća" u
Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU 268,4/1940, 11-100. [Non vidi.]
- Karaman (1952)* Karaman, Ljubo: Osvrti na neka pitanja iz
arheologije i povijesti umjetnosti. SHP, 3. Ser., 2(1952) 81-91.
- Karaman (1952b)* Karaman, Ljubo: O potrebi povezivanja rada
arheologa, historičara umjetnosti i historičara u proučavanju ranosrednjovjekovnog
perioda Sjeverne Hrvatske. HZ 5(1952), 57-62.
- Karanović (1928)* Karanović, Milan: Jedan zanimljiv mramor kod
Skender-Vakufa. – Un tombeau intéressant près de Skeder-Vakuf. GZM 40(1928),
135-140.

- Karanović (1937)* Karanović, Milan: Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli – Les bas-reliefs en bois sculpté dans une “koula” D’Herzégovine. GZM 44(1937)/ 1, 93-103.
- Karanović (1941)* Karanović, Milan: O “mramoru Vojvode Momčila”. – Monument funéraire de “Vojvoda Momčilo”. GZM 52(1940)/1, Sarajevo 1941, 69-75.
- Kašanin (1939)* Kašanin, Milan: Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe. In: *Popović, D. J. (szerk.) (1939)*, 441-454.
- Katalinić (1987)* Katalinić, Nadežda: Faze izgradnje Golubačkog grada. – Les phases de la construction de la forteresse de Golubac. SRZ 19(1987), 181-196.
- Katičić (1991)* Katičić, Radoslav: Ivan Mužić o podrijetlu Hrvata. ShP 19(1989), Split 1991, 243-270.
- Katić (1954)* Katić, Lovre: Stećci u Imotskoj krajini. – Résumé (Imotska krajina). ShP, III ser. 3(1954), 131-169.
- Katona (1779-1817)* Katona István: Historia Critica Regum Hungariae. 1-42. kötet. Pest 1779-1817.
- Katona (1800)* Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae. Concinnata studio Stephani Katona. Tomus 1 -2. Colocae 1800.
- Kautzsch (1936)* Kautzsch, Richard: Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten von vierten bis ins siebte Jahrhundert. Berlin – Leipzig 1936.
- Kavazović (2011)* Kavazović, K.: Istraživanja u Han Biloj: Pronađeno 10 sarkofaga iz 15. vijeka. Dnevni avaz. 2011-06-13. <http://www.dnevniavaz.ba/vijesti/teme/39791-istrazivanja-u-han-bilaj-pronadjeno-10-sarkofaga-iz-15-vijeka.html> (a letöltés időpontja: 2011.7.17.)
- Kazanski (1999)* Kazanski, M.: Les Slavs: Les origines Ier – VIIe siècle après J.-C. Paris 1999.
- Kempf (1910)* Kempf, Julije: Požega i požeška županija. Požega 1910.
- Kepeska – Kepeski (1986)* Kepeska, Lj. – Kepeski, K.: Zadna Reka/Grmajte. Antička i slovenska nekropola. AP 26(1985) Ljubljana 1986, 129-130.
- Kertész (1992)* Kertész I.: Kik azok a makedónok? História 14(1992)/4, 6-7.

- Kirsten – Kraiker (1967)* Kirsten, E. – Kraiker, W.: Griechenlandkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten. Band I-II. 5. überarb. Aufl. Heidelberg 1967.
- Kiselički (2008)* Kiselički, M.: Arheolozi “stigli” do 14 veka. In: Bečejski mozaik <http://becejski-mozaik.rs/sh/420/7/7009/> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Kisléghi Nagy – Nagy (é.n.)* Kisléghi Nagy Gyula – Nagy Géza: Torontál vármegye östörténete. In: *Borovszky (szerk.) (é. n. 3)*, 304-330.
- Kiss A. (1968)* Kiss Attila: Die Stellung der Keszthely – Kultur in der Frage der römischen Kontinuität Pannoniens. JPMÉ 1967. Pécs 1968, 49-59.
- Kiss (1899)* Kiss Lajos: Nándorfehérvár bukása, 1521. HK 1889, 389-440, 542-612.
- Kiss L. (1978)* Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978.
- Kiszely (1979)* Kiszely István: A föld népei. Európa. Gondolat kiadó, Bp. 1979.
- Klaić, N. (1975)* Klaić, Nada: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb 1975.
- Klaić, N. (1978)* Klaić, Nada: Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573). – Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter (von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573). In: Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD, 2. köt., Zagreb 1978, 235-241.
- Klaić, N. (1984)* Klaić Nada: O problemu stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata. – Über die Probleme der Urheimat, Ankunft und Christianisierung der Dalmatienkroaten. ZgČ 38(1984), 253-270.
- Klaić, N. (1987)* Klaić, Nada. Medvedgrad i njegovi gospodari. Globus, Zagreb 1987.
- Klaić, N. (1989)* Klaić, Nada. Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe. Grafički zavod Hrvatske [Zagreb] 1989.
- Klaić, N. (1990)* Klaić, Nada: Povijest Hrvata u srednjem vijeku. Globus, Zagreb [1990].

- Klaić, V. (1890)* Klaić, Vjekoslav: Bosznia története a legrégibb kortól a királyság bukásáig. Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár, 22. kötet. Nagy-Becskerek 1890.
- Klaić, V. (1897)* Klaić, Vjekoslav: Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća. I. köt. Zagreb 1897.
- Klisarov (1985)* Klisarov, Nikola: Čärkvata "Sv. Arhangel" v Bačkovskija manastir. In: 100 godini Naroden Arheologičeski Muzej Plovdiv, 2. köt, Plovdiv 1985, 172-194.
- Kniezsa (1938)* Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: Serédi Jusztinián. 2. köt. Bp. 1938, 365-472.
- Kniezsa (1942a)* Kniezsa István: A szlávok őstörténete. In: *Szekfü (szerk.) (1942)*, 7-40.
- Kniezsa (1942a)* Kniezsa István: Magyar-szláv nyelvi érintkezések. In: *Szekfü (szerk.) (1942)*, 169-188.
- Kniezsa (1942c)* Kniezsa István: A magyar – délszláv kapcsolatok kutatása. Látóhatár 10(1942) 76-77.
- Koch (1985)* Albanien. Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren. Photoausstellung. Szerk.: Koch, Guntram. Marburg 1985.
- Koch (1987)* Koch Guntram: Disa mendime per kishën e Laboves së Kruqit. – Einige Überlegungen zur Kirche in Labova e Kruqit. Monumentet 1987/1 (=33) 27-62.
- Koch (1989)* Koch, Guntram: Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren. Du Mont Kunst- und Reiseführer. DuMont Buchverlag Köln [1989].
- Koch (1998)* Koch, Guntram: Christliche Monumente in Albanien. In: Daum (szerk.) 1998, 71-102.
- Koder (1984)* Koder, J.: Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriß ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum. Graz – Wien – Köln 1984.
- Kojčeva (1978)* Kojčeva, K.: Razkopki na kāsnoantična krepost v m. Gradišteto pri Gabrovo. *ArhOtkrRazk (1978)*, 102.
- Kolarova (1988a)* Kolarova, Vera: Serdika. In: *Stamov (szerk.) (1988)*, 38.

- Kolarova (1988b)* Kolarova, Vera: Antičnati grad pri Hisar. In: *Stamov (szerk.) (1988)*, 46.
- Kolarova (1988c)* Kolarova, Vera: Abritus. In: *Stamov (szerk.) (1988)*, 52.
- Kollár (szerk.) (2000)* A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár Tibor, Szeged, 2000.
- Kondakov (1909)* Kondakov, N. P.: Makedonija Arheologičeskoe putešestvi'e. Sanktpetersburg' 1909.
- Kondić – Popović (1977)* Kondić, Vladimir – Popović, V.: Caričin grad. Beograd 1977.
- Kondić – Zotović (1978)* Kondić, Vladimir – Zotović, Ljubica: Rimska i ranovizantijska utvrdjenja na Đerdapu. – Roman and Early Byzantine Fortifications at the Iron Gate. In: Arheološko blago Đerdapa. Főszerk.: Kondić, V., Narodni muzej, Beograd. 1978, 57-85.
- Kondić (főszerk.) (1978)* Arheološko blago Đerdapa. Főszerk.: Kondić, Vladimir. Narodni muzej, Beograd 1978.
- Kondić (főszerk.) (1980)* Viminacijum. Glavni grad rimske provincije Gornje Mezije. Fő- és felelős szerk.: Kondić, Vladimir. Narodni muzej, Beograd 1980.
- Kondić – Spieser – Bavant (szerk.) (1990)* Caričin Grad 2. Le quartier sud-ouest de la ville haute 2, Jugozapadni sektor gornjeg grada. Jugoslovensko-francuska istraživanja. Szerk.: Kondić, Vladimir – Spieser, Jean-Michel – Bavant Bernard: Belgrade – Rome – Paris 1990.
- Kondić, V. (1974)* Kondić, Vladimir: Ergebnisse der neueren Forschungen auf dem Obermoesischen Donaulimes. In Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines. Mamaia 6—13 septembre 1972. București—Köln 1974, 39-54.
- Kondić, V. (1975)* Kondić, Vladimir: Povodom jubileja – Hommage à Đorđe Mano-Zissi. ZNM 8(1975) 3-6.
- Koprivc (2005)* Koprivc, Marko: Edvard Kardelj in nacionalno vprašanje. [Diplomamunka] Ljubljana 2005. <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Koprivc-Marko.PDF> (a megtekintés időpontja 2010.08.04.)
- Korać, M. (szerk.) (1982-1983)* Recherches archéologiques aux Portes de Fer. Szerk.: Korać, Miomir. Starinar N. S. 33-34(1982-1983) Beograd 1984, 371-384.

- Korać, V. (1954-1955)* Korać, Vojislav: Novo Brdo, radovi izvršeni 1953. godine, *Starinar*, NS 5-6(1954-1955), 265-273.
- Korać, V. (1959)* Korać, Vojislav: Prevlaka u Boki Kotorskoj, srednjovekovna crkva – Prevlaka à Boka Kotorska. *Église médiévale*. *Starinar* 9-10(1959), 388-389.
- Korać, V. (1978)* Korać, Vojislav: Gradina-Martinići près de Spuž (au Montenegro) *Balcanoslavica* 7(1978) 39-47.
- Korać, V. (1981)* Korać, Vojislav: Počeci umetnosti kod Srba. In: *Ćirković (szerk.) (1981)*, 230-248.
- Korać, V. (1987)* Korać, Vojislav: Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti. Program prostora i poreklo oblika. In: Korać, Vojislav: *Između Vizantije i Zapada. Odabrane studije o arhitekturi*. Prosveta, Beograd [1987], 21-32.
- Korać, V. (1997)* Korać, Vojislav: Martinići, srednjovekovna transpozicija koncepcije antičkog grada. – Martinići, une transposition médiévale de la conception de la ville antique. *ZRVI* 36(1997), 163-177.
- Korek (1992)* Korek József: A Zombor – búkk szállási 17. századi temető sírleletei. *MFMÉ* 1989/90–1. Szeged 1992, 181-202.
- Korkuti (1971)* Korkuti, Muzafer: *Shqiperia arkeologjike*. Tiranë 1971.
- Korošec (1942)* Korošec (=Korošec-Vračko), Paola: Rano srednjovekovni nalaz u Junuzovcima. *GZM* 54 (1942), 271-280.
- Korošec (1951)* Korošec, Josip: Delitev slovanskih kultur zgodnega srednjega veka v Jugoslaviji. *Arheološki vestnik* 2(1951), 134-155.
- Korošec (1952a)* Korošec, Josip: Uvod v materijalno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka. *Arheološki seminar Univerze*. Ljubljana 1952.
- Korošec (1952b)* Korošec, Josip: Neki elementi materijalne kulture VI-VII veka. *GZM N. S.* 7(1952), 5-17.
- Korošec (1953a)* Korošec, Josip: Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra. – Datierung der slawischen Überreste in der Umgebung von Scutari in Albanien. *Arheološki vestnik* IV/2 (Ljubljana 1953) 234-255.
- Korošec (1953b)* Korošec, Josip: Odnos arheologije prema paleoantropologiji i obratno. *GZM N. S.* 8(1953) 353-360
- Korošec (1954)* Korošec, Josip: Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu. *ZgČ* 8(1954), 7-24.

- Korošec (1958)* Korošec, Josip: Istraživanje slovenske keramike ranog srednjega veka u Jugoslaviji. RVM 7(1958), 5-12.
- Korošec (1959a)* Korošec, Josip: Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih. ZgČ 12-13(1959) 75-109.
- Korošec (1959b)* Korošec, Josip: Koštane pločice u avarskim grobovima u Bogojevu. – Beinerne Platten in den awarischen Gräbern aus Bogojevo. RVM 8(1959) 103-117.
- Korošec (1967)* Korošec, Josip: K problematici slovenske keramike u Jugoslaviji. AV 18(1967), 349-355.
- Kos (1933)* Kos, Milko: Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja. Ljubljana 1933¹.
- Kosta (1986)* Kosta, Sotir: 20 vjet veprimitari për mbajtjen studimin dhe restaurimin e monumenteve. – 20 années d'activité pour la protection l'étude et la restauration des monuments. Monumentet 1986/1 (=31), 5-13.
- Kosztá (1994)* Kosztá László: Barancs. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 82-83.
- Kosztá (2000)* Kosztá László: Délmagyarország egyházi topográfiája a középkorban. *Kollár (szerk.) (2000)*, 41-80.
- Kovačević-Kojić (1963)* Kovačević (=Kovačević-Kojić), Desanka: Srednjevekovni katuni po dubrovačkim izvorima. In: *Benac (szerk.) (1963)*, 121-140.
- Kovačević – Dimitrijević (1959)* Kovačević, Jovan – Dimitrijević, Danica: Srednjovekovna nekropola u Batajnici. AP 1(1959), 151-153
- Kovačević et alii (szerk.) (1983)* Naučni skup "Menore iz Čelareva" (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama.) Szerk.: Kovačević, Jovan et alii. Beograd 1983.
- Kovačević – Pavlović et alii (1972)* Kovačević, Jovan – Pavlović, S. et alii: Srednjovekovni Ras – istraživanja 1972. g. AP 14(1972), 144-151.
- Kovačević, J. (1960)* Kovačević, Jovan: Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti (od IV do početka VII veka). Novi Sad 1960.
- Kovačević, J. (1964)* Kovačević, Jovan: Mercenaires Germains à Ulpiana c. 550. In: *Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) (1963-1964)*, 3. kötet, Beograd 1964, 187-192.

- Kovačević, J. (1966)* Kovačević, Jovan: Avari na Jadranu. MatSADJ 3(1966), 53-81.
- Kovačević, J. (1967)* Kovačević, Jovan: Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka. In: Istorija Crne Gore. 1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka. Szerk. biz. elnöke: Đurović, Milinko. Titograd 1967, 278-444.
- Kovačević, J. (1972a)* Kovačević, Jovan: Les tombes 73 et 77 de la nécropole de "Čik". Balcanoslavica 1(1972) 65-72.
- Kovačević, J. (1972b)* Kovačević, Jovan: Sloveni i staro balkansko stanovništvo. – The Slavs and the Old Balkan Inhabitants. MatSADJ IX. Beograd 1972, 63-80.
- Kovačević, J. (1973)* Kovačević, Jovan: Die awarische Militärgrenze in der Umgebung von Beograd im VIII. Jahrhundert. AI 14(1973), 49-56.
- Kovačević, J. (1977)* Kovačević, Jovan: Avarski kaganat. Beograd 1977.
- Kovačević, J. (1981)* Kovačević, Jovan: Doseljenje Slovena na Balkansko poluostrvo. In: Ćirković (szerk.) (1981), 109-124.
- Kovács É. (1993)* Kovács Éva: 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Ünnepi ülészak. Századok 127(1993), 332-343.
- Kovács L. (1991)* Kovács László: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojević, N.: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. ActaArchHung 43(1991) 399-424.
- Kovrig (1958)* Kovrig Ilona: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. – Remarks on the question of the Keszthely Culture. ArchÉrt 85(1958), 66-74.
- Kožuharov (1963)* Kožuharov, Georgi: Beležki kām stroitelna istorija na Bojanskata cārkva. Arh(Sof) 5(1963)/2, 28-34.
- Kőhegyi – Kozák (1975)* Kőhegyi Mihály – Kozák Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása. ArchÉrt 102(1975), 101-115.
- Krajinović (1943)* Krajinović, Jakov: Tri revidirana nadpisa iz okoline Travnika (Srednjovječni spomenici u bosančici). GZM 55(1943), 227-236.
- Krāstev (1988)* Krāstev, Todor: Bālgarskijat prinos v opozvaneto na pametnicite na kultura. In: Dobrev (szerk.) (1988), 332-337.

- Krekić (1998)* Krekić, Bariša: Albanians in the Adriatic cities: observations on some Ragusan, Venetian and Dalmatian sources for the history of the Albanians in the late middle ages. In: *Gasparis (szerk.) (1998)*, 209-233.
- Kristó (főszerk.) (1994)* Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994.
- Kristó (1979)* Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.
- Kristó (1984)* Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116 - 1242). In: Magyarország története tíz kötetben. 1/2. köt. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György, szerk.: Bartha Antal Bp. 1984, 1007-1415.
- Kristó (1988)* Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet [sor.] Bp. 1988.
- Kristó (2000)* Kristó Gyula: A Dél – Alföld helye a középkori Magyarországon. In: *Kollár (szerk.) (2000)*, 9-16.
- Kristó (2002)* Kristó Gyula: Szent István király. Bp. 2002.
- Kržišnik-Bukić, (2003)* Kržišnik-Bukić, Vesna: Paralele u konceptualizacijama bosanske nacije s kraja 19. i 20. stoljeća. In: *Redžić (szerk.) 2003*, 120-156.
- Kubinyi (1978)* Kubinyi András: A Szávaszentdemeter - nagyolaszi győzelem 1523-ban (Adatok Mohács előzményéhez). – Der Sieg bei Szávaszentdemeter – Nagyolaszi. HK Ú. F. 25(1978) 194-222.
- Kubinyi (1981)* Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. Századok 115(1981)/1, 66-107.
- Kubinyi (1992)* Kubinyi András: Magyarország déli határvárai a középkor végén. In: Várak a későközépkorban. Szerk. Cabello, Juan. Castrum Bene 1990/2, Bp. 1992, 65-76.
- Kulišić (1980)* Kulišić, Špiro: O etnogenezi Crnogoraca. Titograd 1980.
- Kumović (2001)* Kumović, Mladenko, M.: Muzeji u Vojvodini 1847-1997. Novi Sad 2001.
- Kurti (1976)* Kurti, Dilaver: La civilisation de la basse antiquité à Mati. Chainon intermediaire entre la civilisation illyrienne et la civilisation albanaise. Iliria 5(1976)/2, 309-317.

- Kurtović (2000)* Kurtović, Esad: Hercegovac u srcu Bosne. Visoko i njegova okolina u djelu Pava Anđelića (Povodom 80-godišnjice rođenja i 25-godišnjice smrti Pava Anđelića). Most 26(2000) br. 127. (N. S. 38) juni-lipanj 2000. <http://www.most.ba/038/092.htm> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Kuzev (1974)* Kuzev, Aleksandăr: Srednovekovna sgrafitto keramika s monogrami ot Varna. – Monogramme auf mittelalterlicher Sgraffitto-keramik aus Varna. INMV 10(25) (1974), 155-170.
- Kuzev (1976)* Kuzev Aleksandăr: Grăncărnica za glazirana keramika ot XVII v. vāv Varna. – Brennöfen für Glasurkeramik aus dem 17. Jahrhundert in Varna. INMV 12(27) (1976), 131-136.
- Kuzev (1984)* Kuzev, Aleksandăr: Nahodki ot grăncărski pešti ot XVI-XVIII v vāv Varna. In: *Gjuzelev (szerk.) (1984)*, 208-211.
- Kuzman (1988)* Kuzman, Pasko: Jovan Kovačević, život i delo. MAA 9(1988), 241.
- Lajber (2008)* Lajber György: Várfalak föld és víz alatt. [http://magyarszo.com/fex.page:2008-08-16 Varfalak fold es viz alatt.bot](http://magyarszo.com/fex.page:2008-08-16%20Varfalak%20fold%20es%20viz%20alatt.bot) (letöltés időpontja 2208.08.24., 2010. 08. 25-én nem tudtuk megnyitni)
- Lako (1981)* Lako, Kosta: Rezultatet e gërmimeve arkeologjike në Butrint në vitet 1975-76. – Fouilles archéologiques 1975-1976 dans la cité de Butrint. Iliria 11(1981)/1, 93-154.
- Lalović – Jovanović et alii (1997)* Lalović, A. – Jovanović, Sv. et alii: Romulijana – Gamzigrad. Kasnoantička utvrđena palata. Starinar 48(1997), 199-208.
- Lang (1976)* Lang, D. M.: The Bulgarians from Pagan Times to the Ottoman Conquest. London 1976.
- Lape – Benac – Ćirković (1982)* Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja. Materijali od simpoziumot održan vo Skopje naa 30, 31 maj i 1 juni 1978 godina. Szerk.: Lape Lj. – Benac, A. – Ćirković, S. Skopje 1982.
- Lasko (1972)* Lasko, Peter: Ars Sacra 800-1200. The Pelican History of Art [sor.] Penguin Books [1972].
- László (1946)* László Gyula: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása. Kolozsvár 1946.
- László (1977)* László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977.
- Lazarev (1963-1964)* Lazarev, V.[iktor] N.[ikitič]: Živopis X-XII vekov v Makedonii. In: *Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) (1963-1964)*, 105-124.

- Lazarev (1979)* Lazarev, V. N.: Bizánci festészet. Magyar Helikon [Bp.] 1979.
- Lazarevska (1987)* Lazarevska, M.: Orta džamija / Strumica. AP 27(1986) Ljubljana 1987, 143-144.
- Lazić (szerk.) (1997)* Uzdaje Dragoslavu Srejiću povodom šezdesetpet godina života od prijatelja, saradnika i učenika. Szerk.: Lazić, M. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, 17. köt. Beograd 1997.
- Lazimi (1984)* Lazimi, Latif: Përkyrtimorja e Skënderbeut. – Le monument commémoratif de Skanderbeg à Lezha. Monumentet 1984/2 (=28), 57-76.
- Lemerle (1954)* Lemerle, Paul: Invasions et migrations dans les Balkans. Revue historique 78e année, tome 211. 1954, 265– 308.
- Levárdy (2007)* Levárdy Ferenc: Szentélyrekesztő. In: Magyar Katolikus Lexikon. XII. köt. Főszerk.: Diós István, szerk.: Viczián János, Bp. 2007, 949. Internetes változat: <http://lexikon.katolikus.hu/S/szentelyrekesztő.html> (a megtekintés időpontja 2011. 08. 24.)
- Lilčić (1984-1985)* Lilčić, V.: An Example of a medieval monastery fortification from Macedonia. Balcanoslavica 11-12(1984-1985), 185-195.
- Lindner (1988)* Lindner, Margareta: Ungarn zwischen Habsburg und den Osmanen. In: *Schienerl – Stelzig (szerk.) (1988)*, 35-49.
- Ljubić (1871)* Ljubić, Šime: Izvještaj o stanju Narodnog Muzeja za 1871. godinu. Rad Jugoslavenske Akademije 19, Zagreb 1871, 193. [Non vidi.]
- Ljubinković (1984)* Ljubinković, Radivoje: Crkva Svetog Nikole u Staničenju. Zograf 15(1984), 78-79.
- Lovrenović (1999a)* Lovrenović, Dobravko: Kad ozeleni Bosna. Obavijeti HAD 31('99)/1, 137-142.
- Lovrenović (1999b)* Lovrenović, Dobravko: Snažna ambicija slabog znanja. Obavijeti HAD 31('99)/3, 166-170.
- Lovrić (1937)* Lovrić, A.: Glagoljski natpis na kamenu iz okolice banjalučke. – Eine glagolitische Steininschrift aus Slatina bei Banja Luka. GZM 49(1937)/1, 31-36. [Rezümé nélkül, csak a címben szerepel a fordítás.]
- Lővei (1992)* Lővei Pál: A tömött vörös mészkő – "vörös márvány" a középkori magyar művészetben. – Der dichte rote Kalkstein – der "rote Marmor" in der Kunst des mittelalterlichen Ungarn. Ars Hungarica 1992/2, 3-28.

- Luetić (2001)* Luetić, Tihana: Darovi i darovatelji Arheološkom Odjelu Narodnog Zemaljskog Muzeja u Zagrebu – Gifts and donators of the Zagreb National Museum 1868-1875. VAMZ 3. Ser. 34(2001), 217-264.
- Lukan (1974)* Lukan, Walter: Zur nationalen Frage eines kleinen Volkes: Edvard Kardeljs Darstellung zur Entwicklung der nationalen Frage bei den Slowenen. Österreichische Osthefte 16(1974)/4, 34-52.
- Lutovac (1977)* Lutovac, Milivoje: Uticaj naših planina na čoveka i njegovo društvo. – Influence de nos montagnes sur l'homme et sa société. Balcanica 8(1977) 659-670.
- Lutovac (1982)* Lutovac, Milivoje V.: Cvijićeva zasluga za unapređenje društvenih nauka u nas. In: Naučno delo Jovana Cvijića. Povodom pedesetogodišnjice smrti. Szerk.: Lukić, R. et alii. SANU, Naučni skupovi, knj. 11., Predsedništvo knj. 2., Beograd 1982, 25-30.
- Madas (1984)* Madas, Dimitrije. Slavkovica. Srednjovekovna crkva. Srednjovekovno groblje. Grobovi despota Đurđa, Jerine i Lazara Brankovića. – Slavkovica. Medieval church. Cemetery. Graves of Despot George, Eirene and Lazar Brankovich. Kragujevac 1984.
- Madžarov (1967)* Madžarov, Konstantin: Novi razkopki i proučavanja na Hisarskata krepost. – Nouvelles fouilles et recherches dans la forteresse de Hisar. IAI 30(1967) 113-142.
- Madžarov (1993)* Madžarov, Konstantin: Dioklecianopol, I. köt. Topografija, ukrepitelna sistema, gradoustrojstvo i arhitektura. Sofija 1993.
- Maeovski – Parnicki-Pudelko et alii (1974)* Maeovski, K. – Parnicki-Pudelko, S. et alii: Arheologički izsledovanja v zapadnija sektor na Nove prez 1967-1969. Recherches archéologiques de 1967-1969 de Novae, secteur ouest. IAI 34(1974), 176-203.
- Magyar I. L. (1982)* Magyar István Lénárd: „Quaestio Bulgarica”. (A kereszténység felvétele Bulgáriában) Századok 116(1982) 839-879.
- Magyar L. (1994)* Magyar László: A régészeti kutatások megszervezésének kezdetei Szabadkán. In: Uő.: Életek, iratok. Iratok, életek. Forum Könyvkiadó. [Újvidék, 1994], 5-15.
- Makarova – Pletněva (1984)* Makarova, Tatjana – Pletněva, Svetlana A.: Tipologija i topografija znakoh masteroh na stenah vnutrennogo goroda Pliski. In: *Gjuzelev (szerk.) (1984)*, 212-213.

- Makkay (1987)* Makkay János: (Rec.) Scherer, A.: Felix Milleker (1858-1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat) München 1983. ActaArchHung 39(1987), 361.
- Makkai (1994)* Makkai László: szörényi bánság. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 421-422.
- Makkay (1996)* Makkay János: Avarus, hringus, Salanus. Tudósok költötte talányok Erik lovag 795-ös rablójáratától Alpár homokjáig. A szerző kiadása. Bp. 1996.
- Makkay (1997)* Makkay János: Sir Arthur Evans és Trianon. Századok 131(1997)/6, 1339-1354.
- Mandić (1924)* Mandić, M[ihovil] dr.: Turbe kod Travnika. GZM 36(1924) 83-90.
- Mandić (1986)* Mandić (=Mandić), Miloje: Potkuli. Srednevekovna naselba i nekropola. AP 26(1985) Ljubljana 1986, 180-181.
- Mandić (1989)* Mandić (=Mandić), Miloje: Prilog kon proučvaneto na srednovekovnite nekropoli vo SR Makedonija. – Gropče, Kočani. MAA 10(1989) 231-243.
- Maneva – Ananiev (1990)* Maneva, E. – Ananiev, J.: Keramidarka. Srednovekovna nekropola. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 208-209.
- Maneva (1986)* Maneva, E.: Bitola/Heraclea Lyncestis, bazilika "extra muros" ranohristijanska i slovenska nekropola. AP 26(1985) Ljubljana 1986, 139 –140.
- Mangold (1893)* ML (=Mangold Lajos): Bosznia. In: Pallas Nagy Lexikona. III. köt., Bp. 1911, 560-571.
- Mangold (1895)* ML (=Mangold Lajos): Jireček, József Konstantin. In: Pallas Nagy Lexikona. IX. köt., Bp. 1895, 924.
- Mangold(?) (1911)* N. N. (feltehetően Mangold Lajos): Bosznia. In: Révai Nagy Lexikona, az ismeretek enciklopédiája. III. köt. Bp. 1911, 600-610.
- Mano-Zissi – Ljubinković et alii (1948)* Mano-Zisi, Đorđe – Ljubinković, Mirjana – Kovačević, Jovan – Veselinović, Rajko L.: Zaštitno iskopavanje kod Pančeva. 1(1948), 78-94.
- Mano-Zissi – Wiseman (szerk.) (1973-1975)* Studies in the Antiquities of Stobi. Főszerkesztők Mano-Zisi, Đorđe – Wiseman, James, I-II. köt. Beograd 1973-1975

- Mano-Zissi – Wiseman (1975)* Mano-Zissi, Đorđe – Wiseman, James:
Iskopavanja u Stobima 1970-1974. *Starinar* 26(1975), 87-95.
- Mano-Zissi (1931a)* Mano-Zisi, Đorđe: Mali prilozi o živopisu iz 14
veka ohridskih crkava. *Starinar* III: ser., 6(1931) 114-123.
- Mano-Zissi (1931b)* Mano-Zisi, Đorđe: Crkve u okolini Ohrida.
Starinar 6(1931) Suppl. 135-137.
- Mano-Zissi (1937a)* Mano-Zisi, Đorđe: Jedan sremski nalaz iz doba
seobe naroda. *GID* 10(1937) 265-275.
- Mano-Zissi (1937b)* Mano-Zisi, Đorđe: Srednjevekovni umetnički
spomenici Južne Srbije. In: Južna Srbija, Beograd 1937, 27-33. [Non vidi.]
- Mano-Zissi (1953)* Mano-Zisi, Đorđe: Prilog ispitivanju Arače. *RVM*
2(1953), 76-84.
- Mano-Zissi (1975)* Mano-Zisi, Đorđe: Stobi 1970-1972. *MAA*
1(1975), 199-211.
- Mano-Zissi (1979a)* Mano-Zisi, Đorđe: Stobi 1977. – Resultats et
problèmes des recherches effectuées en 1977 à Stobi. *ZNM* 9-10(1979), 73-80.
- Mano-Zissi (1979b)* Mano-Zisi, Đorđe: Caričin grad. Beograd 1979.
- Manojlović-Marijanski (1964)* Manojlović-Marijanski, Mirjana: Kasnoantički
šlemovi iz Berkasova. – Les casques romains tardifs de Berkasovo. Vojvođanski
muzej, posebna izdanja 3. Novi Sad 1964.
- Marasović (1978)* Marasović, Tomislav: Prilog morfološkoj
klasifikaciji ranosrednjevekovne arhitekture u Dalmaciji. Prilozi istraživanju
starohrvatske arhitekture. Split 1978.
- Marasović (1994)* Marasović, Tomislav: Graditeljstvo
starohrvatskog doba u Dalmaciji. Split 1994.
- Marasović (1999)* Marasović, Tomislav: Pre-romanesque
Architecture in Croatia. In: Croatia in the Early Middle Ages. A Cultural Survey.
Szerk.: Stupičić, Ivan, Zagreb 1999, 445-491.
- Marczali (1895)* Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság
megalapítása. In: A magyar nemzet története, I. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp.
1895, 3-311.
- Margalits (1900-1902)* Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium.
Bp. 1900-02.

- Margalits (1918)* Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium 1. köt. Bp. 1918
- Margetić (1977)* Margetić, Lujo: Konstantin Porfirogenit i vrijeme dolaska Hrvata. Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8(1977), 5-88.
- Margetić (1985)* Margetić, Lujo: Još o dolasku Hrvata. – Ancora sulla venuta dei Croati. HZb 38(1985), 227-240.
- Marinković, B. (1973)* Marinković, Borivoje: Ilarion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140-godišnjice rođenja (1832-1972). Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Istraživanja 2(1973) 453-509.
- Marinković, S. (2006)* Marinković, Snežana: Starčevo – Culture in Central Banat. – Starčevačka kultura na području Srednjeg Banata. In: Problemi prelaznog perioda Starčevačke u Vinčansku kulturu. – Current Problems of the Transition Period from Starčevo to the Vinča Culture, Narodni Muzej Zrenjanin, Naučni skupovi, knj. 1. Naučni Skup. Zrenjanin 2006, 63-79.
- Marjanović-Vujović (1970)* Marjanović (=Marjanović-Vujović), Gordana: Pristanište Beogradskog grada. Saopštenja Zavoda za Zaštitu spomenika kulture grada Beograda 11(1970) 26.
- Marjanović-Vujović (1976)* Marjanović-Vujović, Gordana: Rasprostranjenost naušnica naroskanog tipa u Srbiji. Starinar N. S. 27(1976), 101-108.
- Marjanović-Vujović (1977)* Marjanović-Vujović, Gordana: Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja. Beograd 1977.
- Marjanović-Vujović (1979)* Marjanović-Vujović, Gordana: Nécropole médiéval Vinča. Inventaria Archaeologica, Jugoslavija. Fasc. 22. (Y209-218). Musée National de Belgrade 1979.
- Marjanović-Vujović (1980a)* Marjanović-Vujović, Gordana: Nécropole médiéval Trnjane. Inventaria Archaeologica, Jugoslavija. Fasc. 23. Musée National de Belgrade 1980.
- Marjanović-Vujović (1980b)* Marjanović-Vujović, Gordana: Burial Rite in the Necropolises of the 11th-12th Century in the Territory of Serbia. Balcanoslavica 9(1980), 65-69.
- Marjanović-Vujović (1980c)* Marjanović-Vujović, Gordana: Ranosrednjovekovno naselje i nekropola kod Trajanovog mosta. Đerdapske sveske 2. Beograd 1980.

- Marjanović-Vujović (1980-1981)* Marjanović-Vujović, Gordana: Finds of Earrings in Men graves in the Medieval Necropolis at Trnjane. AI 20-21(1980-1981), 162-166.
- Marjanović-Vujović (1982)* Marjanović-Vujović, Gordana: Nakit srednjovekovnih nekropola u Srbiji od IX do XII veka. In: *Jevtović, (főszerk.) (1982)*, 7-13.
- Marjanović-Vujović (1982-1983a)* Marjanović-Vujović, Gordana: Čezava, srednjovekovna nekropola – Čezava, nécropole médiévale. Starinar N. S. 33-34(1982-1983) 123-126.
- Marjanović-Vujović (1982-1983b)* Marjanović-Vujović, Gordana: Golubac, srednjovekovni grad. Starinar 23-24(1982-83) 65-69.
- Marjanović-Vujović (1983a)* Marjanović-Vujović, Gordana: Nakit sa neznanog groblja u Žagubici. ZNM XI-1(1983), 119-126.
- Marjanović-Vujović (1983b)* Marjanović-Vujović, Gordana: Srednji vek. In: Krstić, D. – Veličković, M. – Uő.: Arheološko blago Srbije, iz muzejskih zbirki. Kiállítási katalógus. Beograd 1983, 105-150.
- Marjanović-Vujović (1983c)* Marjanović-Vujović, Gordana: Razvoj nacionalne arheologije. In: *Tasić (főszerk.) (1983)*, 83-91.
- Marjanović-Vujović (1984a)* Marjanović-Vujović, Gordana: Trnjane, srpska nekropola (kraj IX – početak XIII veka) Trnjane, Serbian necropolis. Monografije knj. 4. Beograd 1984.
- Marjanović-Vujović (1984b)* Marjanović-Vujović, Gordana: Srednjovekovna Vinča – Das mittelalterliche Vinča. In: Vinča u praistoriji i srednjem veku. Galerija SANU 50 [Beograd] 1984, 85-99, 217-223.
- Marjanović-Vujović (1984c)* Marjanović-Vujović, Gordana: Srednjovekovna nekropola u Čezavi. – Čezava – nécropole médiévale. Starinar N. S. 33-34 (1982-1983), Beograd 1984, 123-126.
- Marjanović-Vujović (1987)* Marjanović-Vujović, Gordana: Marjanović-Vujović, Gordana: Pontes – Trajanov most. Srednjovekovna ostava B. – Pontes – pont de Trajan. Le dépôt medieval B. Đerdapske sveske 4(1987) 137 – 142.
- Marjanović-Vujović (1989)* Marjanović-Vujović, Gordana: Petrova crkva kod Novog Pazara. AP 28(1987) Ljubljana 1989, 172-174.
- Marosi – Takács (1994)* Marosi Ernő – Takács Miklós: Bács. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 73, 75.

- Marušić (1971)* Marušić, B[ranko]: Dvograd, Pula, site de haut Moyen Âge. In: *Novak (szerk.) (1971b)*, 97.
- Matanov (2002)* Matanov, Hristo: Srednovekovnite Balkani. Istoričeski očerci. Sofija 2002.
- Matić (1973)* Matić, Vojislav: Manastir Vojlovica. Matica Srpska, Zbornik za likovne umetnosti 9(1973) 153-169.
- Matić (1976)* Matić, Vojislav: Stara crkva manastira Kovilja. Matica Srpska, Zbornik za likovne umetnosti 12(1976) 155-177.
- Matić (1981)* Matić, Vojislav: Crkva Svetog Luke u Kupinovu. GzPSKV 10(1981) 41-54.
- Matić (1984)* Matić, Vojislav: Arhitektura fruškogorskih manastira, kasnosrednjovekovne crkvene građevine. Novi Sad 1984.
- Matović – Golubović (2010)* Matović, D. – Golubović, Z.: Razapet između Manasije i Koporina. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:193394-Razapet-izmedju-Manasije-i-Koporina> (A megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)
- Mavrodinov (1931)* Mavrodinov, Nikola: Ednokorabnata i krästovidnata cärkva po bälgarskite zemi do kraja na XIV v. Sofija 1931.
- Mavrodinov (1936)* Mavrodinov, Nikola: Prabälgarskata hudoženstvena industrija. In: Madara. RP 2. Sofija 1936, 155-273. [Non vidi.]
- Mavrodinov (1943)* Mavrodinov, Nikola: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. ArchHung 29. Bp. 1943.
- Mavrodinov (1948 vagy 49)* Mavrodinov, Nikola: Razkopki i proučvanija v Pliska. – Fouilles et recherches à Pliska. In: RP 3. Sofija 1948. [A belső borítón: Sofija 1949.], 159-170.
- Mavrodinov (1955)* Mavrodinov, Nikola: Vizantijskata arhitektura. Sofija 1955.
- Mavrodinov (1959)* Mavrodinov, Nikola: Starobälgarskoto izkustvo. Izkustvoto na Pärvoto bälgarskoto carstvo. Sofija 1959.
- Mavrodinov (1966)* Mavrodinov, Nikola: Starobälgarskoto iskustvo XI-XIII v. Sofija 1966.
- Mazalić (1936)* Mazalić, Đoko: Stare ikone i drugo. GZM 48(1936)/1, 49-72.

- Mazalić (1938)* Mazalić, Đoko: Kratak izvještaj o ispitivanju starina crkava manastira Ozrena, Tamne, Paprace i Lomnice. GZM 50(1938)/2, 95-109.
- Mazalić (1941)* Mazalić, Đoko: Hercegova crkva kod Goražda i okoline starine. GZM 52(1940)/1 [Sarajevo 1941.], 27-44.
- Mazalić (1942a)* Mazalić, Đoko: Borac, bosanski dvor srednjeg veka. – Borac die mittelalterliche bosnische Burg. GZM 53(1941) /1-2 f., Sarajevo 1942, 31-94.
- Mazalić (1942b)* Mazalić, Đoko: Starine u Dobrunu. GZM 53(1941)/1-2, Sarajevo 1942, 101-123.
- Mazalić (1942c)* Mazalić, Đoko: Gradac kod Hadžića GZM 54(1942), 193-206.
- Mazalić (1942d)* Mazalić, Đoko: Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti. GZM 54(1942), 241-270.
McNally, S. – Marasović J. – Marasović T.: Diocletians Palace. American – Yugoslav Joint Excavations, part two. Split 1976.
- Medaković (1985)* Medaković, Dejan: Istraživači srpskih starina. Prosveta, Beograd [1985].
- Medaković (1993)* Medaković, Dejan: Ephemeris 2. Hronika jedne porodice BIGZ, Beograd, 1993 (odlomci). [Az iterneten elérhető változat] http://www.27mart.com/images/File/Dejan%20Medakovic%20%20EFEMERIS%20_1_at_.pdf (a megtekintés időpontja 2011.08.08.)
- Medović – Dautova-Ruševljan – Trajković (szerk.) (1986)* Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Szerk.: Medović, Predrag – Dautova-Ruševljan, Velika – Trajković, Čedomir. MatSADJ 22. Novi Sad 1986.
- Medović (1971)* Medović, Predrag: Kalakača, Beška, naselje ranog gvozdenog doba. AP 13(1971), 27-29.
- Medović (1986)* Medović, Predrag: Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini. – Fortifikationen der prähistorischen Siedlungen in der Vojvodina. In: *Medović – Dautova-Ruševljan – Trajković (szerk.) (1986)*, 65-73.
- Medović (1988)* Medović, Predrag: Kalakača, naselje ranog gvozdenog doba, Novi Sad 1988.

- Mehmetaj (1990)* Mehmetaj, H.: Kulina e Vogël / Teneshdoll. Kulina / Tenesdol. Vendbanim shumëshëmbësor. Multistrata Settlement. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 96-99.
- Mehmeti (1980)* Mehmeti, Fadil: Zakone, rite e besime vdekjeje në Kelmend. – Coutumes, rites et croyances mortuaires à Kelmend. Ethnographia Shqiptare 9(1980) [A belső címlapon: Tirana 1978.], 333-358.
- Meksi – Thomo (1981)* Meksi, Aleksandër – Thomo, Pirro: Arkitektura pasbiztantina në Shqipëri (bazilikat). – L'architecture postbyzantine en Albanie (les basiliques) Monumentet 1981/1 (=21), 99-148.
- Meksi (1971a)* Meksi, Aleksandër: Arkitektura dhe datimi i Kishës së manastiret të Apollonisë. – L'église du monastère d'Apollonie, son architecture et le problème de sa datation. Monumentet 1971/1 (=1), 103-117.
- Meksi (1971b)* Meksi Aleksandër: Arkitektura e kullës si banesë. – L'architecture de la "kulla" en tant qu'habitation. Monumentet 1971/1 (=1), 193-198.
- Meksi (1973)* Meksi, Aleksandër: Basilika në klos të Sulovës. – La basilique de Klos à Sulove. Monumentet 1973/1-2 (=5-6), 189-194.
- Meksi (1982a)* Meksi, Aleksandër: (rec.) H. und H. Buschhausen: Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf und die Via Egnatia. Byzantina Vindobonensia, Bd. 8. Wien 1976. Monumentet 1982/1 (=23), 141-168.
- Meksi (1982b)* Meksi, Aleksandër: (rec.) P. A. Vokotopoulou: I ekklesiastiki arhitektoniki eis tin dhitiki stereun Elladha kai tin iperion apo ton tellous ton 7ou mekri ton tellous ton 10ou aionos. Instituti i studimeve bizantine. Thessaloniki 1975. (rec.) Monumentet 1982/1 (=23), 169-177.
- Meksi (1983a)* Meksi, Aleksandër: Bazilika E madhe dhe baptisteri i Butrintit. – La grande basilique de Butrint. Monumentet 1983/1 (=25), 47-75.
- Meksi (1983b)* Meksi, Aleksandër: Kishat mesjetare të Shqipërisë së Mesme e të Veriut. Les églises moyenageuses de l'Albanie centrale et de l'Albanie du Nord. Monumentet 1983/2 (=26), 77-117.
- Meksi (1983c)* Meksi, Aleksandër: Monumentet mesjetare të kultit dhe rrënjët e tyre në antikitetin e vonë. – Monuments médiévaux de culte et leurs racines dans la basse Antiquité. Iliria 13(1983)/1, 217-223.

- Meksi (1984)* Meksi, Aleksandër: Kishat e Shqipërisë së mesme e të Veriut (Vijim). Les églises de l'Albanie centrale et de l'Albanie du Nord. Monumentet 1984/1 (=27), 103-125.
- Meksi (1986)* Meksi, Aleksandër: Periodizimi e tipologjia e ndërtimeve të kultit në shekujt VII –XV. – La typologie et le classement des constructions du culte au cours des VIIIe – XVe sc., selon la periode de leur construction. Monumentet 1986/2 (=32), 37-50.
- Meksi (1987a)* Meksi Aleksandër: Rreth arhitekturës së xhamive të shekujve XV – XVI në Shqipëri. – Sur l'architecture des mosques des XVe – XVIe sc. en Albanie. Monumentet 1987/1 (=33), 164-172.
- Meksi (1987b)* Meksi Aleksandër: Të dhëna për teknikën e ndërtimit të kishave të shekujve VIII – XV në Shqipëri – Données sur la technologie de la construction des églises du XIIe sc. au XVe sc. en Albanie. Monumentet 1987/2 (=34), 57-72.
- Melich (1925-1929)* Melich János: A honfoglalás-kori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/6. Bp. 1925—1929.
- Mendöl (1935)* Mendöl Tibor: A francia emberföldrajz keletkezése és a történeti tudományok. Századok 69 (1935), 61– 69.
- Mendöl (1948)* Mendöl Tibor: A Balkán földrajza. Bp. 1948.
- Menke (1990)* Menke, Manfred: Zu den Fibeln der Awarenzeit aus Kesthely. Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. A Wosinszky Mór (Béri Balogh Ádám) Múzeum Évkönyve 15(1990) 65-90.
- Mihailović (2009)* Mihailović, Dušan: Srednjepaleolitsko naselje na Petrovaradinskoj tvrđavi. Novi Sad 2009.
- Mihajlov (1948 vagy 49)* Mihajlov, Stamen: Razkopki v Pliska prez 1945-1947 godina. In: RP 3. Sofija 1948. [A belső borítón: Sofija 1949.], 171-225.
- Mihajlov (1955)* Mihajlov, Stamen: Edin starinen nekropol pri Novi Pazar. – Une ancienne nécropole près de Novi Pazar. IBAI 20(1955), 293-336.
- Mihajlov (1961)* Mihajlov, Stamen: Rannosrednovekovni fibuli ot Bălgarija. – Frühmittelalterliche Fibeln aus Bulgarien. IBAI 24(1961) 37-50.
- Mihajlov (1963a)* Mihajlov, Stamen: Razkopki v Pliska 1959-1961 g. IAI 26(1963), 5-46.
- Mihajlov (1963b)* Mihajlov Mihajlov, Stamen: Razkopki na gradišteto pri s. Stârmén. (idegen nyelvi rezümé nélkül!). Arh(Sof) 5(1963), 5-13.

- Mihajlov (1964)* Mihajlov, Stamen: Stroitelnite periodi v Pliska i proizvodat na starobalgarska kultura. Arh(Sof) 6(1964)/2, 13-23.
- Mihajlov (1965)* Mihajlov, Stamen: (rec.) Vazarova, Živka: Slavjanski i slavjanobalgarski selišta v balgarskite zemi ot kraja na VI – XI v. Sofija 1965, 225 str. (rec.) Arh(Sof) 7(1965)/2, 66-70.
- Mihajlov (1967)* Mihajlov, Stamen: Po povod na parvia kongres na balgarskata kultura. Arh(Sof) 9(1967)/3, 1-5.
- Mihajlov (1979)* Mihajlov, Stamen: Kamennite sarkofazi do goljamata bazilika v Pliska. In: Pliska – Preslav 1(1979), 44-59.
- Mihajlova (1992)* Mihajlova, Tonka: Sgradi i saoruženija na zapad ot tronната palata v Pliska X-XI v. Pliska-Preslav 5(1992), 170-184.
- Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1973)* Carevgrad Tarnov. 1. köt. Dvorecät na balgarskite care prez vtorata balgarska däržava. Istorija na proučvanijata, arhitektura, nadpisi, moneti, kulturni plastove predi izgraždaneto na dvoreca. Szerk.: Mijatev K(rästju) – Angelov D(imitär) et alii. Sofija 1973.
- Mijatev – Angelov et alii (szerk.) (1974)* Carevgrad Tarnov. 2. köt. Dvorecät na balgarskite care prez vtorata balgarska däržava. Keramika, bitovi predmeti i vöoraženie, nakiti i täkani. Szerk.: Mijatev K(rästju) – Angelov D(imitär) et alii. Sofija 1974.
- Mijatev, K. (1926-27)* Mijatev, Krästju: Starobalgarski zlatni nakit ot Madara. IBAI 4(1926/27), 1-26. [Non vidi.]
- Mijatev, K. (1932)* Mijatev, Krästju: Kräglata cärkva v Preslav. Sofija 1932.
- Mijatev, K. (1935)* Mijatev, Krästju: Der Große Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. IBAI 10(1935), 136-144.
- Mijatev, K. (1940-42)* Mijatev', Krästju: Krumovijat dvorec i drugi novootkriti postrojki v Pliska. – Der Palast von Krum und weitere neuentdeckte Bauten in Pliska. IBAI 14(1940/42), 73-135.
- Mijatev, K. (1948)* Mijatev, Krästju: Slavjanska keramika v Bälgarija i nejnoto značenie za slavjanskata arheologija na Balkana. – La céramique slave en Bulgarie et son importance pour l'archéologie slave des Balkans. BAN, Arheologičeski institut, Trudove na sekcijata za slavjanska arheologija, knj. 2. Sofija 1948.
- Mijatev, K. (1974)* Mijatev, Krästju: Die mittelalterliche Baukunst im Bulgarien. Sofia 1974.

<i>Mijatev, P. (1962)</i>	Mijatev Petăr: Pametnici na materijalnata kultura v našite zemi ot tursko vreme. Arh(Sof) 4(1962)/3, 61-66.
<i>Mijatev P. (1976)</i>	Mijatev, P.: Madžarski pätepisci za Balkanite XVI-XIX v. Sofija 1976. (non vidi)
<i>Mijović – Kovačević (1975)</i>	Mijović, P. – Kovačević, M.: Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori. Beograd – Ulcinj 1975.
<i>Mijović (1965)</i>	Mijović, Pavle: Acruvium – Decatera – Kotop (sic!) u svetlu novih arheoloških otkrića. Starinar N. S. 13-14 (1962-1963) , Beograd 1965, 27-48.
<i>Mikov (1934)</i>	Mikov, V.: Posledni mogilni nahodki. In: Madara, Razkopki i proučvanija 1. (Sofija 1934), 429-438. [Non vidi.]
<i>Mikulčić – Bilbija (1987)</i>	Mikulčić (=Mikulčić), Ivan – Bilbija, Mark: Markovi Kuli, Vodno, Skopje 1979 i 1980. – Markovi Kuli, Vodno, Skopje 1979 und 1980. MAA 7–8(1987) 205-220.
<i>Mikulčić – Nikuljska (1975)</i>	Mikulčić, Ivan – Nikuljska, Nada: Ranovizantiskiot grad 'Markovi kuli' na Vodno kaj Skopje – istraživanja 1977 godina. MAA 5(1975), 65-74.
<i>Mikulčić (1982)</i>	Mikulčić, Ivan: Staro Skopje so okolnite tvrdini. Skopje 1982.
<i>Mikulčić (1999)</i>	Mikulčić, Ivan: Antike Städte in der Republik Makedonien. Makedonische Akademie der Wissenschaften. 8. köt., Skopje 1999.
<i>Mikulčić (2002)</i>	Mikulčić, Ivan: Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte – Vici - Refugien-Kastelle, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 54, München 2002
<i>Milčev – Angelova (1971)</i>	Milčev, Atanas – Angelova, Stefka: Arheologičeski razkopki i proučvanija v mesttosta "Kaleto" pri s. Nova Černa, Silistrenski okrąg prez 1967-1969 g. – Archäologische Ausgrabungen und Forschungen in der gegend "Kaleto" (die Festung) beim Dorf Nova Cerna (sic!), Regierungsbezirk Silistra, während der Jahren 1967-1969. Godišnik na Sofijskija Universitet, Filozofisko – Istoričeski Fakultet. 93(1970)/3, – Istorija, Sofija 1971, 1-213.
<i>Milčev (1965)</i>	Milčev, Atanas: (rec.) Vážarova, Živka: Slavjanski i slavjanobälgarski selišta v bälgarskite zemi ot kraja na VI – XI v. Sofija 1965, 225 str. (rec.) Arh(Sof) 7(1965)/3, 67-70.

- Milčev (1968)* Milčev, Atanas: Akad. Dimităr Petrov Dimitrov (po slučaj 60 godina ot roždenieto mu) Arh(Sof.) 10(1968)/3, 1-8.
- Miletić (1955)* Miletić, Nada: Nalaz srednjevekovnih fibula iz Rajlovca. GZM N. S. 10(1955), 151-155.
- Miletić (1963)* Miletić, Nada: Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. GZM N. S., Arheologija 18(1963), 155-176.
- Miletić (1966-1967)* Miletić, Nada: Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora. GZM N. S., Arheologija 21-22(1966-1967), 81-145.
- Miletić (1970b)* Miletić, Nada: Ranosrednjevekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora. GZM N. S., Arheologija 25(1970), 119-158.
- Miletić (1979)* Miletić, Nada: Ranosrednjovekovno koplje iz Mogorjela. – Frühmittelalterliche Lanzen spitze aus Mogorjelo. ZNM 9-10(1979), 145-151.
- Miletić (1980a)* Miletić, Nada: Slovenska nekropola u Mahovljanima kod Banjaluke. GZM N. S., Arheologija 34(1980), 137-181.
- Miletić (1982)* Miletić, Nada: Stećci. Umjetnost na tlu Jugoslavije [sor.] Izdavački zavod Jugoslavija, Spektar, Prva književna komuna. Beograd – Zagreb – Mostar 1982.
- Miletić (1984)* Miletić, Nada: Rani srednji vijek. In: *Popadić (szerk.) (1984)*, 375-422.
- Miletić (1989)* Miletić, Nada: Ranoslovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – komparativna razmatranja. – Frühslawische Nekropolen in Bosnien und Herzegowina. Komparative Betrachtungen. GZM N. S., Arheologija 44(1989), 175-194.
- Milinković (2003)* Milinković, Mihailo: O tzv. ženskom germanskom grobu iz Ulpijane. – Über den sgn. Germanische (sic!) Frauengrab aus Ulpiana. *Bunardžić – Mikić (szerk.) (2003)*, 143-178.
- Milinković (2006)* Milinković, Mihailo: Osvt na nalaze vremena seobe naroda sa juga Srbije i susednih oblasti. In: Niš i Vizantija – Niš & Bysantium. 4. köt., Szerk.: Rakocija, Miša. Niš 2006, 245-264.
- Milisavac (1986)* Milisavac, Živan: Istorija Matice Srpske. I. köt. 1826 – 1864. Novi Sad 1986.
- Millet (1916)* Millet, Gabriel: L'École grecque dans l'architecture byzantine. Paris 1916. Reprint: London 1974.

- Millet (1919)* Millet, Gabriel: L'ancien art serbe. Les églises, Paris 1919.
- Miloradović (1952)* Miloradović, Slavoljub: Narodni muzej u Nišu. Muzeji 7(1952) 238-239.
- Milošević – Jeremić (1986)*, 245-263 Milošević, Petar – Jeremić, Miroslav: Le castellum à Milutinovac. Intridzctuib (sic!) – Kastel u Milutinovcu. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1981-82 g. Đerdapske sveske 3(1986), 245-263.
- Milošević – Rapanić – Tomičić (2001)* Milošević, Ante – Rapanić, Željko – Tomičić, Željko: Arheološki nalazi karolinškog obelježja u Hrvatskoj, Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, Katalozi i monografije 10. Split. 2001.
- Milošević, A. (1989)* Milošević, Ante: Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovekovne Dalmacije. Diadora 11(1989), 347-357.
- Milošević, A. (1990)* Milošević, Ante: Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji. Die Herkunft und das Datieren von keramischen Gefäßen der frühmittelalterlichen Gräber in Dalmatien. Diadora 12(1990), 327-369.
- Milošević, A. (2001)* Milošević, Ante: Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svijetlu arheoloških nalaza. In: *Milošević – Rapanić – Tomičić (2001)*, 42-75.
- Milošević, D. (1979)* Milošević, Desanka: Bronzana ikonica Bogorodice sa Hristom. – Une icone en bronze de la Vierge a l'enfant. ZNM 9-10(1979), 373-384.
- Milošević, G. (1992a)* Milošević, Gordana: Medieval settlement in the suburbium of Braničevo. Starinar N. S. 42(1992), 187-195.
- Milošević, G. (1993)* Milošević, Gordana: Kasnoantička grobnica iz Brestovika. In: *Srejović (szerk.) (1993)*, 181-183.
- Milošević, G. (1997)* Milošević, Gordana: Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji. Arheološki institut/Posebna izdanja 33. Beograd 1997.
- Milošević, P. (1971)* Milošević, Petar: Earlier archaeological activity in Sirmium. Sirmium II. Beograd 1971, 3-11.
- Milošević, P. (1982-83)* Milošević, Petar: Sto godina arheološkog rada u Vojvodini. RVM 28(1982-83) 23-25.

- Milošević, P. (2001)* Milošević, Petar: Arheologija i istorija Sirmijuma. Novi Sad 2001.
- Milovanović (1985-1986)* Milovanović, D.: Umetnička obrada neplemenitih na tlu Srbije od pozne antike do 1690. godine. Muzej primenjene umetnosti, Beograd 1985-1986.
- Minaeva (1996)* Minaeva, Oxana: From Paganism to Christianity (681-972). Formation of Medieval Bulgarian Art. Frankfurt am Main 1996.
- Mindszenty (1831-1832)* Mindszenty Antal: Egy fordulás az Alföldön. Tudományos Gyűjtemény 15/IX (1831) 3-68; 15/X (1831) 3 –51; 16/V (1832) 3 –35; 16/VI (1832) 3-43.
- Minić (1968)* Minić, Dušica: Najnovija proučavanja etničke pripadnosti belobrdske kulture. Starinar N. S. 19(1968), 165-173.
- Minić (1970)* Minić, Dušica: Srednjevekovna nekropola na Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca. Starinar N. S. 20(1969), Beograd 1970, 233-247.
- Minić (1975)* Minić, Dušica: Pojava i rasprostranjenost narukvice od staklene paste na srednjovekovnim nalazištima u Jugoslaviji. In: Čubrilović, (szerk.) (1975), 71-78.
- Minić (1980)* Minić, Dušica: Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica. Sirmium 11. Beograd 1980.
- Minić (1984a)* Minić, Dušica: Manastir – praistorijsko, antičko i srednjovekovno nalazište. Manastir, site préhistorique, antique et médiévale. Starinar N. S. 33-34(1982-1983) Beograd 1984, 153-157.
- Minić (1984b)* Minić, Dušica: Ribnica, antičko nalazište, srednjovekovno naselje sa nekropolom. – Ribnica, site préhistorique et antique, agglomération médiévale avec nécropole. Starinar N. S. 33-34 (1982-1983), Beograd 1984, 259-263.
- Minić (1994)* Minić, Dušica: Slavenka Ercegović-Pavlović. Starinar N. S. 43-44 (1992-1993) Beograd. 1994, 231-232.
- Minić (1995)* Minić, Dušica: Srednjovekovna nekropola na lokalitetu Vrcalova vodenica kod Rume (14) — Medieval Cemetery at the Site "Vrcalova vodenica" near Ruma. In: Vapa (főszerk.) 1995, 287-311.

- Minić (1995/1996)* Minić, Dušica: Ukrasne pločice iz Vrsalove vodenice kod Rume. — Decorative Platelets from the Vrsalo's water-mill near Ruma. RMV (=RVM) 37-38 (1995/1996), 113-121.
- Minns (1924)* Minns, Ellis H.: N. P. Kondakov, the Father of Russian Archaeology (On his Eightieth Birthday). The Slavonic Review 3(1924)/8, 435-437.
- Miraj (1991)* Miraj, Lida: Përshtatjet në amfiteatër gjate shekujëve VII – XII. – Les adaptations effectuées à l'amphithéâtre au cours des VIIe – XIIe sc. Monumentet 1991/1-2, 129-138.
- Mirković – Zdravković (1952)* Mirković, Lazar – Zdravković, Ivan: Manastir Bođani. SAN posebna izdanja, knj. 198, Arheološki institut, knj. 2. Beograd 1952.
- Mirković (1950)* Miroslavovo evanđelje. SAN posebna izdanja, knj. 156, Arheološki institut, knj. 1. Beograd 1950.
- Mirnik (1996)* Mirnik, Ivo: Arheološki muzej u Zagrebu.: In: Muzeopis... 1846-1996. Arheološki muzej u Zagrebu. Szerk.: Balen, D. – Dukat, Z. Zagreb 1996, 17-39.
- Mócsy (1974)* Mócsy, András: Pannónia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. The provinces of the Roman Empire [sor.] London and Boston, Routledge and Kegan Paul [1974].
- Molnár (2002)* Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572—1647). Balassi kiadó, Bp. [2002].
- Mongajt (1955)* Mongajt, A. L.: Arheologija v SSSR. Moskva 1955
- Moravcsik (1958)* Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. 1. köt, Berlin 1958.
- Moravcsik (1984)* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. 1984.
- Mordovin (2006)* Mordovin Maxim: A normann-elémet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. Korall, társadalomtörténeti folyóirat. 7. évf. 24-25. szám, 2006. június, 118-162.
- Moriss (szerk.) (1975)* The Heritage Illustrated Dictionary of the English Language. Szerk.: Morris, William. American Heritage Publishing Co. Inc. 1975.

- Moutsopoulos (1974)* Mutsopulos N.: Le tombeau du Tsar Samuel dans la basilique de St. Achilles à Prespa. Études balkaniques, 1974/ 4, 114-126.
- Moutsopoulos (1987)* Mucopulos (=Moutsopoulos), N.: Rezultatet e gërmimeve në bazilikën e Shën Ahilit në Prespë. – Resultats des fouilles à la basilique de Saint-Achillée à Prespa. Monumentet 1987/2 (=34), 85-93.
- Moutsopoulos (1989)* Moutsopoulou, N.: E basilike tou Agiou Akhilleiou sten Prespa. Thessaloniki. Band 1-2. 1989.
- Moutsopoulos (2007)* Mucopulos (=Moutsopoulos), N.: Bazilikata „Sveti Ahilij” v Prespa. Edin istoričeski pametnik – svetina. Sofija 2007.
- Mrkobrad (1980)* Mrkobrad, Dušan: Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji. — Archäologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien. Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Monografije 6. Beograd. 1980.
- Muçaj (1993)* Muçaj, Skënder: Les basiliques paleochrétiennes de Byllis et leur architecture. In: XL Corso do Cultura sull’Arte Ravennate e Bizantina. Ravenna 1993, 569 –583.
- Muka (1974)* Muka, Ali: Banesa popullore e Çermenikës. – L’habitation populaire de la Çermenike. Studime historike 28(11)(1974)/1, 131-161.
- Muka (1979)* Muka, Ali: Tipa banesash në disa fshatra të Librazdit. Etnografia shqiptare 10(1979), 177-218.
- Muka (1980)* Muka, Ali: Banesa fshatare në malesinë e Tiranës gjatë shek. XIX dhe fillimit të shek. XX. – L’habitation rurale dans la Mallesie de Tirana (XIXe- commencement du XXe s.) Ethnographia Shqiptare 9(1980) (a belső borítón: Tirana 1978).
- Mutafčiev (1944)* Mutafčiev, Petăr: Istorija na bălgarskija narod. 2. köt. Sofija 1944.
- Mužić (1989)* Mužić, Ivan: Podrijetlo Hrvata. Zagreb 1989.
- N. N. (szerk.) (kiáll. kat.) (1988)* Franjevc i Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija. Franciscans of Bosnia and Herzegovina at the Crosroads of Cultures and Civilizations. [Kiáll. kat.] MGC Zagreb 1988.
- N. N. (1911)* N. N. (Cholnoky Jenő?): Balkán-félsziget. In: Révai Nagy Lexikona, az ismeretek enciklopédiája. II. kötet, Bp. 1911, 500-503.
- N. N. (1915)* N. N.: Marsigli. In: Révai Nagy Lexikona, az ismeretek enciklopédiája. XIII. kötet, Bp. 1915, 451.

- N. N. (1924) N. N.: Schams Ferenc. In: Révai Nagy Lexikona, az ismeretek enciklopédiája. XVI. kötet, Bp. 1924, 615.
- N. N. (1941a) N. N.: A magyar – horvát történelmi kapcsolatok. Magyar sorskérdések [sor.] Bp. 1941.
- N. N. (1941b) N. N.: A szerb – horvát ellentétek. Magyar sorskérdések 2. [sor.] Bp. 1941;
- N. N. (1941c) NN: A szerb-horvát ellentétek Jugoszlávia felbomlásáig. Magyar sorskérdések 3. Bp. 1941.
- N. N. (1998) N. N.: Kosovo aus serbischer Sicht. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 267-276.
- N. N. (2000) N. N.: Kosovo Crucified. Special edition by the Serbian Orthodox Diocese of Raška-Prizren. Destruction of the spiritual and cultural heritage in Kosovo (1999-2003). <http://www.kosovo.net/glavna.html> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2002) N. N.: "Kameni" čovek iz Petrovaradina. Potvrđena senzacionalna vest da je na lokaciji Petrovaradinske tvrđave civilizacija opstala od mlađeg neolita do danas. Politika 03.11.2002. http://www.arheologija.narod.ru/b1vesti/6kliping/politika/2002-11-03_1.html (a megtekintés időpontja 2011. 08. 28.)
- N. N. (2003) N. N.: Remnants Of Ancient Synagogue In Albania Revealed. <http://www.sciencedaily.com/releases/2003/10/031009064923.htm> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2007a) N. N.: Arber Hadri, direktor Muzeja Kosova u Prištini, o povratku dragocenih eksponata. „Očekujem dobru volju Beograda.” <http://www.danas.co.yu/20051015/vikend4.html> (a letöltés időpontja: 2007. 12.21., 2010. 8. 25-én nem tudtuk megnyitni.)
- N. N. (2007b) N.N.: The USOP Chief Of Mission, Tina Kaidanow, Inaugurates the Restauration of the “Goddess on the Throne” at the Kosovo Museum, December 17, 2007. <http://pristina.usmission.gov/> (a letöltés időpontja 2007.12.21.)
- N. N. (2008) N. N.: Umjesto bosanskih piramida iskopan kraljevski grad. Metro-portal 08-07-2008. <http://metro-portal.hr/umjesto-bosanskih-piramida-iskopan-kraljevski-grad/9594> (a letöltés időpontja: 2011.7.17.)

- N. N. (2010a)* N. N.: Kosova/Kosovo: KLA-PKK, TSK-PKK dirty proxy war. In: human rights archaeology: cultural heritage in conflict. Archaeoblog on human rights archaeology - the illicit antiquities trade and cultural heritage destruction in conflicts in Cyprus, Kurdistan/Turkey and Kosova/Kosovo. <http://human-rights-archaeology.blogspot.com/2008/02/kosovakosovo-kla-pkk-tsk-pkk-dirty.html> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 26.)
- N. N. (2010b)* N. N.: Uhapšen direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture. <http://www.pressonline.co.rs/sr/vesti/regioni/story/26461/UhapšendirektorZavodazazaštitudspomenikakulture.html> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2010c)* N. N. : Biografija Pavla Velenrajtera (1907-1971). http://www.gms.rs/muzej/arhiva Vesti_2008.htm (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2010d)* N. N.: Prve lale u Novom Sadu pre 7.000 godina. <http://www.021.rs/Novi-Sad/Vesti/Prve-lale-u-Novom-Sadu-pre-7-000-godina.html> (a megtekintés időpontja 2011.08.28.).
- N. N. (2011)* N. N.: Kuršumlija: Pronađeno 35 lobanja. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=08&dd=15&nav_id=532009 (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2011b)* N. N.: Aleksandar Veliki stigao u Skopje. <http://www.poslovni-savjetnik.com/regija/aleksandar-veliki-stigao-u-skopje> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (2011b)* N. N.: Se montiravoinot na konj na plošadot Makedonija. <http://www.sitel.com.mk/dnevnik/makedonija/se-montira%27voinot-na-konj%27-na-ploshtadot-makedonija> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- N. N. (Nopcsa-bibliográfia)* List of Franz Nopcsa's Scholarly Publications, 1897-1933. – Verzeichnis von Franz Nopcsas wissenschaftlichen Arbeiten, 1897-1933. – Lista e botimeve shkencore të Franc Nopçës, 1897-1933. – Nopcsa Ferenc tudományos munkáinak jegyzéke, 1897-1933. Szerk.: N. N. www.albanianphotography.net/nopcsa/nopcsa_publications.pdf (a megtekintés időpontja: 2010. 8. 25.)
- N. N. (Post-war)* N. N.: Post-war archaeology http://www.butrint.org/rediscovery_6_1.php (A megtekintés időpontja 2010.8.3.)

- Nádasdy (1934)* Nádasdy Béla: Délszlávok. Történelmi-politikai tanulmány. Bp. 1934.
- Nađ (szerk.) (1978)* Građa za proučavanje istorije starog grada Bača. 2. rész. Grad na Mostongi. Felelős szerk.: Nađ, Bosiljka. Amaterska Muzeološka Sekcija Jugozapadne Bačke. Bačka Palanka, 1978.
- Nagy, I. – Nagy P. (1964)* Nađ, I. (=Nagy Ilinka) – Nađ P. (=Nagy Péter): Katalog arheološke zbirke dr. Imre Frey-a. Sombor 1964.
- Nagy S. (1952)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Probno arheološko ispitivanje Selišta kod Taraša. RVM 1(1952), 159-161.
- Nagy S. (1953a)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Naselje iz mlađeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečēja. Prethodni izveštaj o radovima u 1952. godini. RVM 2(1953), 107-117.
- Nagy S. (1953b)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Arač. RVM 2(1953) 85-91.
- Nagy (1956)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Slovenske posude iz Čortanovaca. RVM 5(1956), 163-169.
- Nagy (1959)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Nekropola iz Aradca iz ranog srednjeg veka. RVM 8(1959), 45-102.
- Nagy S. (1965)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Srednjevekovni nalazi na Gomolavi 1965. godine. RVM 14(1965), 247-250.
- Nagy S. (1966-1968)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Izveštaj o rezultatima istraživanja uzdužnih šančeva na području Vojvodine – Bericht über die Ergebnisse der auf den Wallanlagen in der Woiwodina durchgeführten Untersuchungen. RVM 15-17(1966-1968), 103-108.
- Nagy S. (1971)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani "Polet" u Vrbasu. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf dem Gelände der Ziegelei "Polet" bei Vrbas. RVM 20(1971), 187-268.
- Nagy S. (1972)* Nagy Sándor: Le cimetière de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada. In: "Les questions fondamentales du peuplement du Basin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle". Szerk.: Gerevich. L. MittarchInst, Beiheft 1. Bp. 1972. [=Conférence Internationale 1971. Szeged], 111-123.
- Nagy S. (1973)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): La nécropole de Mečka. InvArch 17, Beograd 1973.

- Nagy S. (1974)* Nagy Sándor: Dombó. Kövek [sor.] Forum Könyvkiadó [Újvidék, 1974.]
- Nagy S. (1985)* Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Dombo, srednjovekovna opatija i tvrđava. Novi Sad. 1985.
- Nagy S. (1987)* Nagy Sándor: Dombó, középkori kolostor és erőd. Forum, Vajdasági Múzeum. [Újvidék, 1987.]
- Nedeljković (1982)* Nedeljković, Z.: Saška crkva – Novo Brdo. In: *Jevtović (főszerk.) (1982)*, 83-84.
- Nenadović (1956a)* Nenadović, Slobodan M.: Šta je kralj Milutin obnovio na crkvi Bogorodice Ljeviške u Prizrenu. *Starinar* N. S. 5-6 (1954-1955), Beograd 1956, 205-226.
- Nenadović (1979)* Nenadović, Slobodan M.: Razmišljanja o arhitekturi crkve Blagoveštenja despota Đurđa Brankovića u Smederevu. – *Reflexions sur l'architecture de le église de l'annonciation élevée par le despote Đurđe Branković à Smederevo* ZNM 9-10(1979), 403-418.
- Nenadović (1980)* Nenadović, Slobodan M.: Arhitektura u Jugoslaviji od IX-XVIII veka, i glavni spomenici naroda Jugoslavije izvan njenih granica. Naučna knjiga, Beograd 1980.
- Neševa (1979)* Neševa, Violeta: Srednovekovni nekropol vāv Vātrešnja grad na Preslav. *Arh(Sof)* 21(1979)/2, 47-60.
- Neševa (1989)* Neševa, Violeta: Čärkvata “Vāvedenie Bogorodično v Melnik. – L'église “L'introduction de la Vierge” dans la ville de Melnik. *Arh(Sof.)* 31(1989)/2, 47-54.
- Nešković (1968)* Nešković, Jovan: Srednjevekovni grad Ras. *Vesnik Vojnog muzeja* 13-14(1968), 335-368.
- Niederhauser (1992)* Niederhauser Emil: Illírizmus és nagyszerb tervek. Horvát vagy szerb imperializmus? *História* 1992/4 (től-ig 11-12) Elektronikus formátuma: <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1992-04/historia-1992-04-081013-1> (a megtekintés időpontja 2010.08.27.)
- Niederhauser (1995)* Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. *História könyvtár, monográfiák* 6. Bp. 1995.
- Niederhauser (1999)* Niederhauser Emil: In: A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak, Rigómezőtől Koszovóig. Szerk.: Krausz Tamás. *Politikatörténeti füzetek* 13. Bp. 1999, 13-21.

- Niederle (1923-1926)* Niederle, Lubor: Manuel de l'antiquité slave. 1. Histoire. 2. Civilisation. Paris 1923-1926.
- Niederle (1931)* Niederle, Lubor: Rukovét' slovanské arheologie. Praha 1931.
- Nikolajević-Stojković (1957)* Nikolajević-Stojković, Ivanka: Ranovizantiska¹⁷⁷⁷ arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj gori. SAN Monografije 289. Beograd 1957.
- Nikolić, D. (1941)* Nikolić, Dobrivoje: Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti. (Monografija Banata) Novi Sad 1941.
- Nikolin (é. n.)* Nikolin, Svetlana: Cincari u pančevačkoj opštini. Između opstanka i nestanka. In: XXI. Vek [2010] / 2. (Pančevo). <http://dokumenta.scd-lunjina.org/free/21vek.pdf> (Megtekintés időpontja. 2010. 8. 26.)
- Nikolov, B. (1965)* Nikolov, Bogdan: Kolektivna nahodka ot moneti i srebärni nakiti ot Vraca. Arh(Sof.) 7(1965)/1, 14-16.
- Nikolova (1980)* Nikolova, Janka: Tärnovgrad v svetlinata na novite arheologičeski proučenija. In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 145-152.
- Nikolova (1985)* Nikolova, Janka: Cärkvata "Sv. Dimitär" vav Veliko Tärново. – L'église St. Dimitär" à Veliko Tärново. Arh(Sof.) 27(1985)/1, 24-31.
- Nimani (1987)* Nimani, Shyqri: Onufri dhe piktorë të tjerë mesjetarë shqiptarë. [Prishtinë 1987.]
- Nitić – Temerinski (2000-2001)* Nitić, Aleksandra – Temerinski, Željko: Ostaci odežde cara Ivana Aleksandra iz crkve Svetog Nikole kod Staničenja. – Remins of the Robe of the Emperor Ivan Alexander, Robe from the Church of St. Nicholas' near Staničenja. SRZ 32-33 (2000-2001), 7-26.
- Noll (1974)* Vom Altertum zum Mittelalter. Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszetliche Denkmäler. Szerk.: Noll, Rudolf. Kunsthistorisches Museum, Wien. Katalog der Antikensammlung 1. Wien [1974²].
- Nopcsa (1909)* Nopcsa, Baron Franz von (=Ferenc): Archäologisches aus Nordalbanien. WMBH, 9 (1909)/2, 82-90.

¹⁷⁷⁷ Az 1950-es évek szerb helyesírásának megfelelő forma.

- Nopcsa (1910)* Nopcsa, Baron Franz von (=Ferenc): Über seine archäologischen Funde in Nordalbanien. Sitzungsberichte der Anthropologischen Gesellschaft, Wien, 40 (1910), 31-32.
- Nopcsa (1911)* Nopcsa Ferenc: A legsötétebb Európa. Vándorlások Albániában. Utazások Könyvtára [sor.], Budapest 1911.
- Nopcsa (1912a)* Nopcsa, Baron Franz von (=Ferenc): Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien. WMBH 12(1912), 168-253.
- Nopcsa (1912b)* Nopcsa, Baron Franz von (=Ferenc): Zur vorgeschichtlichen Ethnologie von Nordalbanien. WMBH (1912).
- Nopcsa (1925)* Nopcsa, Baron Franz von (=Ferenc): Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbanien. De Gruyter, Berlin – Leipzig 1925.
- Novak, G. (főszerk.) (1971-1973)* Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Beograd 9-15 septembre 1971. Főszerk.: Novak, Grga. 1-3. köt. Beograd 1971.
- Novak, G. (főszerk.) (1971)* Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP. Főszerk.: Novak, G. Beograd 1971.
- Novak, V. (1948a)* Novak, Viktor: Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji. Istoriski časopis 1(1948) 391-394.
- Novak, V. (1948b)* Novak, Viktor: Jugoslovenska historiografija između dva svetska rata i njeni savremeni zadaci. Istoriski¹⁷⁷⁸ časopis 1(1948) 199-217.
- Novaković (1981)* Novaković, Relja: Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka. Problemi i znanja (Istorijsko-geografsko razmatranje). Beograd 1981.
- Obolensky (1966)* Obolensky, Dimitry: The Empire and its Northern Neighbours. In: Cambridge Medieval History 4. The Byzantine Empire, part I. Byzantium and its Neighbours. Szerk.: Hussey, J. M. Cambridge 1966, 473-518.
- Obolensky (1971)* Obolensky, Dimitry: The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453. London. 1971.
- Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) (1963-1964)* Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines. Band 1-3. Ostrogorsky, G. – Bošković, Đ. et alii (szerk.). Beograd 1963-1964.

---

¹⁷⁷⁸ Az 1950-es évek szerb helyesírásának megfelelő forma.

- Ostrogorsky (1965)* Ostrogorsky, Georg: Byzantinische Geschichte 324-1453. München 1965. Magyar fordítása: A bizánci állam története. Bp. 2003. (A dolgozatban a magyar fordítás lapszámai szerepelnek.)
- Ovčarov, D. – Aladžov, Ž. – Ovčarov, N. (1991)* Ovčarov, Dimităr – Aladžov, Živko – Ovčarov, Nikolaj: Golemiat carski dvorec vāv Veliki Preslav. I. köt. Preslavskata patrijaršija prez 10. vek. Sofija 1991.
- Ovčarov, D. – Štereva, I. (szerk.) (1992)* Prinosi kām bălgarskata arheologija I. Tud. szerk.: Ovčarov, Dimităr. Fel. szerk.: Štereva, Irina. Sofija 1992.
- Ovčarov, D. – Štereva, I. (szerk.) (1993)* Prinosi kām bălgarskata arheologija II. Tud. szerk.: Ovčarov, Dimităr. Fel. szerk.: Štereva, Irina. Sofija 1993.
- Ovčarov, D. (1980)* Ovčarov, Dimităr: Vāznikovane i oformjane na Preslav kato srednovekoven bălgarski grad. Sofija 1980.
- Ovčarov, D. (1984)* Ovčarov, Dimităr: Za smisāla i značienieto ne edin vid rannosrednovekovni amuleti In: *Gjuzelev (szerk.) (1984)*, 136-139
- Ovčarov, D. (1992)* Ovčarov, Dimităr: Za sāštnosta na ezičiskija kultov centār In: *Velkov, V. (főszerk.) (1992)*, 99—108.
- Ovčarov, N. (1987)* Ovčarov, Nikolaj: Risunki-grafiti ot “Imaret-džamija” v Plovdiv kato izvor na sredizemnomoreto prez XV v. – Les desins graffiti de la mosquée „Imaret džamija” à Plovdiv comme source de l’histoire de la région meditterannéenne au XV s. RP 18. Sof. 1987.
- Pace (szerk.) 2000* Tessori dell’arte Cristiana in Bulgaria. [Sofia] Borina [2000].
- Paládi-Kovács – Takács (1994)* Paládi-Kovács Attila – Takács Miklós: transhumance. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 688-689.
- Pallas (1968)* Pallas, D. I.: Epiros. In: RbK, II. köt., Stuttgart 1968, 207-334. oszlop.
- Panajotova (1965)* Panajotova, Dora: Starata cārkva v s. Marica Arh(Sof) 7(1965)/4, 20-30.
- Pani (1981)* Pani, Guri: Probleme restaurimi në një nga termat e qytetit të Butrint. In: *Točka (szerk.) (1981)*, 102-108.
- Pap (1993)* Pap, Lidija: Some Ethnoarchaeological Observations Regarding an Exceptional Burial Method int the Early Middle Ages Necropoleis in Vojvodina. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. 4. köt. Szerk.: Pavúk, J. Bratislava 1993, 60-65.

- Parnicki-Pudelko – Press et alii (1967)* Parnicki-Pudelko, Stefan – Press, Ljudvika et alii: Arheologički raskopki v zapadnom sektore Nove v 1965 g. IAI 30(1967), 59-74.
- Parović-Pešikan (1971)* Parović-Pešikan, Maja: Dr. Miodrag Grbić (1901-1969). In: Sirmium I. Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia. Szerk.: Bošković, Đurđe. Beograd 1971, első öt, számozatlan lap.
- Parović-Pešikan (1980)* Parović-Pešikan, Maja: Planinsko zaleđe Rizinijuma. Arheološke beleške iz Grahova, Krivošija i Cuca. Arheološki Institut, posebna izdanja, knj. 15, SIZ kulture i naučnih djelatnosti, Nikšić. Beograd – Nikšić 1980.
- Patsch (1914)* Patsch, Karlo (=Carl): Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. GZM 26(1914), 141-220.
- Pauler (1899)* Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I. köt. Bp. 1899.
- Pavić – Batorović et alii. (1997)* Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj. Szerk.: Pavić, Vladimira – Batorović, Mato et alii. Muzejski dokumentacijski centar. Zagreb 1997.
- Pavić (1987)* Pavić, Milorad: Hazarski rečnik. Prosveta Beograd 1984. Magyar fordítása: Uő.: Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény. Ford. Brasnyó István. Forum könyvkiadó [Újvidék 1987]. [Dolgozatunkban a magyar fordítás oldalszámaira hivatkozunk.]
- Peev (1950)* Peev, Hr., D.: Kominite v starite plovdivski kăšti. – Les cheminées des anciens maisons de Plovdiv. Godišnik na Narodnija arheologički muzej, Plovdiv 2(1950), 219-236.
- Peja (1998)* Peja, Fatmir: Numizmatika. In: *Tasić (szerk.) (1998)*, 360-371.
- Pejin (2003)* Pejin, Jovan M.: Pregled prošlosti Srba u Banatu. Beograd – Zrenjanin – Kikinda – Pančevo 2003.
- Pelagić (1880)* Pelagić, Vasa: Istorija bosansko ercegovačke (sic!) bune. Budimpešta 1880². Reprint Uő.: Izabrana djela, III. köt. Sarajevo 1971. [Dolgozatunkban a reprint oldalszámaira hivatkozunk.]
- Perić – Pudarić (1990)* Perić, S. – Pudarić, S.: Zidine / Arnautovići kod Visokog. Višeslojno nalazište. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 67-71.
- Perković (szerk.) 2006* Verski objekti u Vojvodini. Szerk.: Perković, Gvozden. Turistička Organizacija Vojvodine. Novi Sad 2006. Magyar fordítása:

- Vajdaság templomai és kolostorai. Szerk.: Perković, Gvozden. Vajdaság Idegenforgalmi Szervezete. Újvidék 2006. A hivatkozás oldalszáma a magyar fordításra utal.
- Peruničić (1936)* Peruničić, Bisenija: O izradi lonaca u Zlakusi kod Užičke Požege. In: *Drobnjaković (szerk.) (1936)*, 42-47.
- Pesty (1875)* Pesty Frigyes: A macsói bánok. Századok 9(1875), 361-381, 450-467.
- Pesty (1885)* Pesty Frigyes: Száz politikai és történeti levél Horvátországról. Bp. 1885.
- Peters (1999)* Peters, Markus W.: Die ekklesiale Geographie Albaniens bis zum Ende des 6. Jahrhunderts – Beiträge der christlichen Archäologie auf dem Territorium der heutigen Republik Albanien. In: Krishterimi ndër Shqiptarë – Simpozium Ndërkombëtar – Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, Seksioni historisë dhe Arkeologjisë. http://kulturserver-hamburg.de/home/shkodra/simpoziumi/simpoziumi_sek2_art03.html (megtekintés időpontja, 2010. 8. 26.), 4-9.
- Petković – Bošković (1941)* Petković, V. R. – Bošković, Đ.: Manastir Dečani, 1. köt. Beograd 1941.
- Petković – Kašanin (1927)* Petković, V. R. – Kašanin. M.: Srpska umetnost u Vojvodini, od doba despota do ujedinjenja. Izdanje Matice Srpske. Novi Sad 1927.
- Petković, V. R. (1924)* Petković, V. R.: Studenica. Beograd 1924
- Petković, V. R. (1934)* Petković, V. R.: La peinture serbe de Moyen âge. II. Beograd 1934.
- Petković, S. (2003-2004)* Petković, Sofija: Rimske fibule sa Ulpijane - arheološka istraživanja 1981-1987. Starinar 53-54 (2003-2004), 241-253.
- Petricioli (1986)* Petricioli, Ivo: Rani srednji vijek. In: *Tanasijević – Popović (szerk.) (1986)*, 39-46.
- Petrinec (1996)* Petrinec, Maja: Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (katalog). – Late medieval cemetery near the church of St. Saviour at Vrh Rika (catalogue). ShP 3. ser. 23(1996), 7 – 138.
- Petrinec (2001a)* Petrinec, Maja: Golubić, presso Knin (Tenin). In: *Galerani – Allegretti (szerk.) (2001)*, 283.
- Petrinec (2001b)* Petrinec, Maja: Biskupija, presso Knin (Tenin), corredi funebri. In: *Galerani – Allegretti (szerk.) (2001)*, 283.

- Petrinec (2009)* Petrinec, Maja: Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države. Monumenta medii aevi Croatiae 3, Muzej Hrvatskih Arheoloških spomenika. Split 2009.
- Petrov (szerk.) (1980)* Srednovekovnijat bălgarski grad. Szerk.: Petrov, Petăr. Bălgarsko Istoricesko društvo. Naučni konferencii, 2. Sofija 1980.
- Petrov (1980)* Petrov, Petăr: Njakoi problemi na srednovekonija bălgarski grad. In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 7-22.
- Petrović, Đ. (1977)* Petrović, Đ.: Oružje. In: *Andrejević-Kun (szerk.) (1977)*, 124-126.
- Petrović, J. (1984)* Petrović, Jelka: Gomolava – arheološko nalazište. [Kiáll. katalógus] Novi Sad 1984, 59-63.
- Petrović, M. (1988)* Petrović, Miomir: Vizantijska arhitektura u Novom Rakovcu. GzPSKV 15(1988), 32-45.
- Petrović M. (1990),* Petrović, Miomir: Tvrđava Kupinik na Obedskoj bari. GZPSKV 16(1990), 24-28.
- Petrović N. (1961)* Petrović, Nevenka: Demir Kapija. Starinar N. S. 12(1961), 217-227.
- Petrović, P. (1976)* Petrović, Petar: Niš u antičko doba – Niš in Ancient Times. Gradina [Niš] 1976.
- Petrović, P. (1994-1995)* Petrović, Petar: Les fortresses de la Basse Antiquité dans la région du Haut Timok. Starinar 45-46(1994/1995), 55-66.
- Petrović, P. Ž (1936)* Petrović, Petar Ž.: O narodnoj keramici u dolini Raške. In: *Drobnjaković (szerk.) (1936)*, 12-25.
- Petrović, R. (1980)* Petrović, Radmilo: Priručnik za zlatarstvo Avara (567-800). SADJ, Posebna izdanja, 2. Beograd 1980.
- Petrović, R. (1997)* Petrović, Radmilo: Krstovi vizantjskog carstva. Beograd 1997.
- Petrović, R. (1999)* Petrović, Radmilo: Kulturna istorija Vizantije – Rani srednji vek. Rača, 1999.
- Petrović, R. (2001)* Petrović, Radmilo: Rečnik vizantijskih kristova. Beograd 2001.
- Petrović, R. (2002)* Petrović, Radmilo: Sloveni i Srbi. Kult, mit i religija. Beograd 2002.

- Petrović, R. (2003)* Petrović, Radmilo: Vojvodina: petnaest milenijuma kulturne istorije. Centar za mitološke studije Srbije. Beograd 2003.
- Petrović, R. (2004)* Petrović, Radmilo: Rečnik vizantijske hristianizacije. Biblioteka Paideia [sor.] Beograd 2004.
- Petrovich (1978)* Petrovich, Michael B.: Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Slavonic Review 44(1978), 624-639.
- Peyfuss (1989)* Peyfuss, Max Demeter: Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums u. Osteuropas. 13. Wien - Köln 1989.
- Pirivatrić (1997a)* Pirivatrić, Srđan: Samuilova država. Obim i karakter. Vizantinološki Institut SANU, Posebna izdanja, knj. 21. Beograd. 1997. [A boritón 1998!]
- Pirivatrić (1997b)* Pirivatrić, Srđan: Vizantijska tema Morava i "Moravije" Konstantina VII Porfirogenita. – La thème byzantin de Morave et la "Moravie" de Constantin VII Porphyrogénète. ZRVI 36(1997) 173-201.
- Piteša (2009)* Piteša, Ante. Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkome muzeju u Splitu. – Catalogue of Finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split. Katalozi I monografije – Catalogues and Monographs 2. Split 2009.
- Pletněva (1978)* Pletnjowa (=Pletněva), S. A.: Die Chasaren. Mittelalterliches Reich am Don und Wolga. Koehler & Amelang, Leipzig [1978].
- Pletn'ov – Pavlova (1992)* Pletn'ov, Valentin – Pavlova, Vanja: Rannosrednovekovni remačni nakrajnici vāv Varnenskija arheologičeski muzej. – Frühmittelalterliche Riemenzungen im Archäologischen Museum von Varna. INM(Varna) 28(43) (1992), 158-223.
- Pletn'ov – Pavlova (1994-1995)* Pletn'ov, Valentin – Pavlova, Vanja: Rannosrednovekovni remačni aplikacii vāv Varnenski arheologičeski muzej. – Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum von Varna. INM(Varna) 30-31 (45-46)(1994-1995), 119-239.
- Pletn'ov (1997)* Pletn'ov, Valentin: Toki s izobraženija na životni ot Severoiztočna Bālgarija. Epohi 5(1997)/3-4, 71-88.

- Pletn'ov (2001)* Pletnjov, Valentin: Bronzov model za kollanni aplikacii ot severoiztočna Bălgarija. – A bronze model for belt applications from Northeastern Bulgaria. Trudovi na katedrite po istorija i bogoslovie Šumenski universitet Episkop Konstantin Preslavski 4(2001), 49-52.
- Pohl (1985)* Pohl, Walter: Das Awarenreich und die “kroatischen” Ethnogenesen. In: Die Bayern und ihre Nachbarn 1. Szerk.: Wolfram, Herwig – Schwarcz, Andreas. Wien 1985, 293-298.
- Pop-Lazić (1976)* Pop-Lazić, Petar: Rezultati arheoloških istraživanja u Malom Idjošu. Zbornik Istorijaskog Muzeja Srbije 11-12(1976), 67-82.
- Popa (1965)* Popa, Theofan: Piktura e shpellave eremite në Shqipëri. – La peinture des grottes d'eremites en Albanie. Studime Historike 19(2)(1965)/3, 69-102.
- Popa (1971)* Popa, Teofan: Saktësime rreth datimit të kishës së manastirit të Apolonisë. – A propos de l'époque de la construction de l'église du monastère d'Appolonie et son donateur. Studime Historike 21(4)(1971)/1, 137 – 146.
- Popa (1974)* Popa, Theophan: Icones et miniatures du Moyen âge en Albanie. – Ikona dhe miniatura mesjetare në Shqipëri. Tiranë 1974.
- Popadić (szerk.) (1984)* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast. Felelős szerk.: Popadić, Milosav. 2. kiadás, Sarajevo 1984. [Dolgozatunkban a második kiadás oldalszámaira hivatkozunk.]
- Popov, A. (1984)* Popov, Atanas: Carevgrad Tărnov. 4. köt. Srednovekovni nadpisi, monogrami i bukvi i znaci ot tărnovskata “Velika Lavra”. Sofija 1984.
- Popović – Ivanišević (1988)* Popović, Marko – Ivanišević, Vujadin: Grad Braničevo u srednjem veku. Starinar, N. S., 39(1988), 125-176.
- Popović – Ivanišević (1997)* Popović, Marko – Ivanišević, Vujadin: Diskusija. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 1. köt. 393.
- Popović, D. J. (szerk.) (1939)* Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do Velike Seobe. Szerk.: Popović, Dušan J. Novi Sad 1939.
- Popović, D. J. (1925)* Popović, Dušan J.: Problemi Vojvodine I. Beograd 1925.
- Popović, D. J. (1937)* Popović, Dušan, J: O cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva. Beograd 1937² [reprint: Beograd 1998].

- Popović, D. J. (1957)* Popović, Dušan J. Srbi u Vojvodini, 1. köt. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Matica Srpska [Novi Sad 1957].
- Popović, I. (1997)* Popović, Ivana: Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma. — Golden Avarian Belt from the Vicinity of Sirmium. Beograd 1997.
- Popović, M. (1982)* Popović, Marko: Beogradska tvrđava. Arheološki institut u Beogradu. Posebna izdanja, knj. 18. Beograd 1982.
- Popović, M. (1984)* Popović, Marko: Pogovor – Summary. In: *Madas (1984)*, 193-194
- Popović, M. (1987a)* Popović, Marko: Stari grad Ras. Beograd 1987.
- Popović, M. (1987b)* Popović, Marko: Podgrađe grada Rasa. Prvi rezultati istraživanja. – Le faubourg de châteaufort de Ras – premiers résultats des recherches. SRZ 19(1987), 147-159.
- Popović, M. (1989)* Popović, Marko: Razgovor sa dr. Mirjanom Ćorović-Ljubinković. Glasnik SAD 5(1989), 142-144.
- Popović, M. (1995)* Popović, Marko: Užički grad. Beograd – Užice 1995.
- Popović, M. (1997a)* Popović, Marko: The Early Byzantine Basilica at Ras. *Starinar* 48(1997), 91-107.
- Popović, M. (1999)* Popović, Marko: Tvrđava Ras. — The Fortress of Ras. Arheološki institut, posebna izdanja 34. Beograd 1999.
- Popović, T. (1988)* Popović, Tatyana: Prince Marko. The Hero of the South Slavonic Epics. Syracuse, New York 1988.
- Popović, Vl. (1974)* Popović, Vladislav: 'Metodijev' grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici. *Starinar* N. S. 24-25(1974), 265-270.
- Popović, Vl. (1980a)* Popović, Vladislav: Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies vers la fin du VIe siècle. In: Académie des Inscriptions et des Belles Lettres. Comptes rendus des sciences. Paris 1980.
- Popović, Vl. (1980b)* Popović, Vladislav: Préface. Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiéval de Sirmium. In: Minić, Dušica: Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica. Sirmium XI. Beograd 1980, I – V. old.
- Popović, Vl. (1988)* Popović, Vladislav: In memoriam Jovan Kovačević (1920-1988). *Starinar* N. S. 39(1988), 203-204.

- Popović, Vl. (1993)* Popović, Vladislav: Sirmium, grad careva i mučenika. In: *Srejšević (szerk.) (1993)*, 15-27.
- Poulter (1995)* Poulter, Andrew: Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavations 1985-1992. London 1995.
- Poulter (szerk.1999)* Nicopolis ad Istrum, a Roman to Early Byzantine city. The pottery and glass, Szerk. Poulter, Andrew. Leicester University Press, 1999.
- Poulter (szerk.) (2007)* Nicopolis ad Istrum III: A Roman to Early Byzantine Site: The Finds and Environmental Evidence. Szerk. Poulter, Andrew. Oxbow Books, 2007.
- Praschniker – Schober (1919)* Praschniker, Camillo – Schober, Arnold: Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro. Wien 1919
- Praschniker – Schober (1922-1923)* Praschniker, Camillo – Schober, Arnold: Zwei mittelalterliche Inschriften aus Albanien (Ballsh). Anzeiger der Phil-Histor. Klasse der Österr. Akademie der Wissenschaften. 1922. Wien 1922, 3-11.
- Pravilović (1986)* Pravilović, M.: Herceg Novi / Kanli kula. tvrđava. AP 26(1985) Ljubljana 1986, 187.
- Prela (1966)* Prela, Zef: Aspekte ekonomike të depërtimit pagësor të Austro-Hungarisë në Shqipëri (1900-1912). – Aspects économiques de la pénétration pacifique de l’Autriche-Hongrie en Albanie (1900-1912). Studime Historike 20(3)(1966)/2, 77-104.
- Prendi – Jubani (1998)* Prendi, Frano – Jubani, Bep: Antike Geschichte und Archäologie im Lande der Skipetare. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 65-70.
- Prendi (1968)* Prendi, Frano: Le lieu de sépulture de Skanderbeg. *Studia Albanica* 5(1968)/1, 159 –167.
- Pres – Čičikova (1963)* Pres, Ljudvika – Čičikova, Marija: Bălgaro – polski razkopki v Nove prez 1960 i 1961. (Idegen nyelvű rezümé nélkül!). *Arh(Sof)* 5(1963)/2, 59-71.
- Pribaković – Popović (1972)* Pribaković, D. – Popović, Marko: Arheološka istraživanja srednjovekovnog Rasa – rezultati radova 1971-72. *Vesnik Vojnog muzeja* 18(1972), 27-45.
- Prica (1995)* Prica, R.: Srednjovekovno doba – Medieval Period. In: *Vapa (főszerk.) (1995)*, 21-23.
- Prifti (1988)* Prifti, Shpresa: Banesa e krahinës së Kelmendit. “Monumentet”1/1988 (35), Tiranë 1988, 181-200.

- Pritsak (1983)* Pritsak, Omeljan: The Slavs and the Avars. Settimane di studio del Centro italiano di studii sull'alto medioevo (XXX): Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo 1. Spoleto 1983, 353-432.
- Protič (1926)* Protič, Andrej: Sasanidskata hudoženstvena tradicija u prābalgarite. IBAI 4(1926), 211-235.
- Pulaha (1975)* Pulaha, Selami: Kontribut për studimin e ngulitjes së katuneve dhe krijimin e fiseve në Shqipërimë e veriut në shekujt XV-XVI. – Contribution à l'étude de la territorialisation des *katun* et de la formation des *fis* en Albanie. Studime Historike 29(12)(1975)/1, 75-110.
- Pupovci (1971)* Pupovci, Surja: Les sources à étudier le coutumier de Lek Dukagjine. Studia Albanica 8(1971)/2, 69-93.
- Pupovci (1972)* Pupovci, Surja: Origjina dhe emri i kanunit të Lekë Dukagjinit. – Les origines et le nom du coutumier de Lek Dukagjine. Studime historike 26(9)(1972)/1, 103-128.
- Purković – Mano-Zissi (1941)* Purković, Miodrag Al. – Mano-Zisi (=Mano-Zissi), Đorđe: Srpski srednjevekovni nakit i ukus. Umetnički pregled 4(1941)/1, 15-22.
- Pušić, I. (1972)* Pušić, Ilija: Slovenska nekropola u Kamenom. – La nécropole Slovene à Kameno. Boka 4(1972), 61-68.
- Pušić, I. (1980)* Pušić, Ilija: Problème ethnique de la Duklja (Zeta) du bas Moyen âge mis en lumière par les recherches archéologiques effectuées jusqu'à nos jours. Balcanoslavica 9(1980), 71-76.
- Pušić, Lj. (1987)* Pušić, Ljubinko: Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka. Novi Sad 1987.
- Rački (1857)* Rački, Franjo: Nacrt jugoslavjenskih povestij do IX. stoletja. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 4(1857), 235-280.
- Rački (1869)* Franjo Rački, Prilozi za povijest bosanskih patarena. Starine JAZU, I, Zagreb 1869. [Non vidi.]
- Rački (1875)* Rački, Franjo: Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. vieku. Rad Jugoslavenske Akademije 30. Zagreb 1875.
- Rački (1882)* Franjo Rački, Dva nova priloga za povijest bosanskih patarena. Starine JAZU, XIV, Zagreb 1882. [Non vidi.]
- Radauš Ribarić (1988)* Radauš Ribarić, Jelka: O tekstilnom rukotvorstvu na tlu Jugoslavije kroz vekove. – Textile Handworks in Yugoslav Lands Through the

- Ages. In: Čarolija niti: vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji. – The Wonder of Wearning: Folk-Weaving Skills in Yugoslavia. [Kiáll. kat.] Szerk.: Radauš Ribarić, Jelka – Rihtman-Auguštin, Dunja. Muzejski prostor, Zagreb 1988, 13-65.
- Radić (1904)* Radić, Franjo: Tri šljema u Vidu kod Metkovića
nijesu germanskog nego slavenskog porijekla. SHP 8(1904)/1-2, 41-42.
- Radojčić, Đ. (1955)* Radojčić, Đorđe Sp.: Arbanasko-južnoslavenski
odnosi. In: EJ, I. köt., Zagreb 1955, 153-154.
- Radojčić, Đ. (1956)* Radojčić, Đorđe Sp.: Ruvarčevo mesto u srpskoj
istoriografiji. – la place de Ruvarac dans l'historiographie serbe. Matica Srpska,
Zbornik za društvene nauke 13-14(1956), 193-208.
- Radojčić, S. (1969)* Radojčić, Svetozar: Uspomeni Radoslava M.
Grujića. Matica Srpska Zbornik za likovne umetnosti 5(1969), VI – III. old.
- Radojković (1977)* Radojković, Bojana: Metal, neplemeniti. In:
Andrejević-Kun (szerk.) (1977), 85-87.
- Radojković (1978)* Radojković, Bojana: Uvoz srednjoevropskih
bakarnih i bronzanih predmeta iz Evrope na teritoriju Beograda i Srbije. GGB
25(1978), 177-183.
- Radonić (1919)* Radonitch, Yovan (=Radonić, Jovan): Histoire
des Serbes de Hongrie. Paris, Bruxelles, Dublin 1919.
- Radonić (1939)* Radonić, Jovan: Srbija i Ugarska u srednjem
veku. In: *Popović, D. J. (szerk.) (1939)*, 128-144.
- Radonić (1942)* Radonić, Jovan: Đurađ Kastriot Skanderbeg i
Arbanija u XV veku. Spomenik SAN XCV, Beograd 1942.
- Radonić (1948)* J. R. (=Radonić, Jovan): (rec) Radonić, Jovan:
Đurađ Kastriot Skanderbeg i Arbanija u XV veku. Spomenik Srpske Akademije
Nauka XCV, Beograd 1942. (...) Istoriski časopis 1(1948)
- Radovanović, M. (1934)* Radovanović, Milivoje: Maglič-grad. (cím nélküli
német rezümével). GZM 46(1934) / Sveska za historiju i etnografiju, 83-89.
- Radovanović N. (1975)* Radovanović, Nada: Biografija Đorđa Mano-
Zisija. ZNM 8(1975), 7-20.
- Rajterič – Sivec (1974)* Rajterič-Sivec, Irena: Oris arheološkega stanja in
povojna raziskovanja zgodnje srednjeveške arheologije v Albaniji. – Stand der
mittelalterlichen archäologischen Forschung in Albanien nach dem II. Weltkrieg.
ArhVest 25(1974), 552-574.

- Ranke (1890)* Ranke Lipót: Szerbia és Törökország a tizenkilencedik században. Történeti-, nép- és földrajzi könyvtár 26. köt. Nagybecskerek 1890.
- Ránki (szerk.) (1983)* Hitler hatvannyolc tárgyalása. 1939-1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. A bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette Ránki György. Tények és tanúk [sor.], 1-2. köt., Magvető könyvkiadó, Bp. 1983.
- Ranković – Mitić (szerk.) (1989)* Srpski narod u drugoj polovini XIV i u prvoj polovini XV veka. Zbornik radova posvećen šestotogodišnjici Kosovske bitke, Szerk.: Ranković, D. – Mitić, V. Beograd 1989.
- Rašajski – Nagy (1950)* Rašajski, Rastko – Nađ, Šandor (=Nagy Sándor): Zaštitno arheološko istraživanje na Matejskom brodu kod Vološilova. Naučni zbornik Matice Srpske 1(1950), 234 -235.
- Rašev – Dimitrov (1999)* Rašev, Rašo – Dimitrov, Janko: Pliska, 100 godini arheologički raskopki. Šumen 1999.
- Rašev – Dončeva-Petkova (1989)* Rašev, Rašo – Dončeva-Petkova, Ljudmila: Jurtoobrazna postrojka v Pliske. In: Problemi na prăbalgarska istorija i kultura. 1. köt. Szerk.: Rašev, Rašo. Sofija 1989, 291-314.
- Rašev (főszerk.) (1995)* Materiali za kartata na srednovekovnata bălgarska dăržava. (Teritorijata na dnešna Severoiztočna Bălgarija.) Fő- és felelős szerk.: Rašev, Rašo. In: Pliska-Preslav 7(1995), 155-327.
- Rašev (1992a)* Rašev, Rašo: Devtašlarite – megalitni pametnici na bălgarskata ezičeska kultura. Pliska-Preslav 5(1992), 5-34.
- Rašev (1992b)* Rašev, Rašo: Bălgarskijat kolan prez VIII-IX v. GNAM 8(1992), 243-247.
- Rašev (1992c)* Rašev, Rašo: Za hronologijata i proizhoda na znaka “ipsilon s dve hasti” In: *Ovčarov – Štereva (szerk.) (1992)*, 96—102.
- Rašev (2005)* Rašev, Rašo: Prabălgarite prez V – VIII vek. Sofija 2005.
- Rau (szerk.) (1968)* Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Szerk.: Rau, Reinhold. 5. köt. 1968.
- Redžić (szerk.) 2003* Istorijaska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000. Naučni skup, Sarajevo, 30. i 31. oktobar 2001. Szerk.: Redžić,

- Enver. Posebna izdanja. Odjeljenje društvenih nauka, Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 36, Sarajevo 2003.
- Reinecke (1899)* Reinecke, Paul: Studien über Denkmäler des frühen Mittelalters II. Die Zeitstellung der Culturkreise von Keszthely und Kettlach. MAG 29(1899), 38-52.
- Reiszig (é. n.)* Reiszig Ede: Bács-Bodrog vármegye története. In: *Borovszky (szerk.) (é. n. I)* II. köt., 28-248.
- Rendić – Miočević (1997-1998)* Rendić – Miočević, Duje: In honorem Josipu Brunšmidu. VAMZ 3. Ser. 30–31 (1997-1998), 9 –12.
- Rengjeo (1943)* Rengjeo, Ivan. Novci bosanskih banova i kraljeva. – Münzen der bosnischen Bane und Könige. GZM 55(1943), 237-291.
- Renfrew – Bahn (1999)* Renfrew, Colin – Bahn, Paul: Régészeti. Elmélet, módszer, gyakorlat. Osiris kiadó. Budapest 1999.
- Réti (2002)* Réti György: Rendszerváltás Albániában 1990-1992. Historia 24(2002)/4, 8-10.
- Rey (1937-1938)* Rey, Léon: Lettre d’Albanie. Un problème archéologique – Réflexions sur la culture grecque – Le musée de Valona. Revue International des Études Balkaniques 3(1937-1938) 1-2 (=5-6) 301-304.
- Reunis – Jandot (1983)* Reynis-Zhando, Zhanin (=Reunis – Jandot, Jeanine)¹⁷⁷⁹ Mozaiku mural në kapelën e amfiteatrit të Dyrrachut. – La mosaïque murale dans la chapelle de l’amphitéâtre de Dyrrachium. Iliria 13(1983), 225-232.
- Richthofen (1923-1926)* Richthofen, Bolkó: A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. ArchÉrt 40(1923-1926), 139-156.
- Ricz (1975)* Ricz Péter: A népvándorlaskor problematikája Bácskában. In: Létünk-évkönyv 1975. Szabadka 1975, 81-123.
- Ricz (1979)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Arheološka nalazišta seobe naroda u severoistočnoj Bačkoj. – Fundorte aus der Völkerwanderungszeit im Nordosten der Bačka. RVM 25(1979), 25-40.
- Ricz (1980)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Resultate der neueren Ausgrabungen awarischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka – Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Skoloca (Sic! Recte: Sokolac) (Gemeinde Bačka Topola). Balcanoslavica 9(1980), 77-90.

¹⁷⁷⁹ A hivatkozott kutató neve más-más módon szerepel az Iliria c. folyóirat tartalomjegyzékében, illetve a cikk fejlécében.

- Ricz (1982-1983a)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Glavno oružje nomadskih ratnika — Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. — The principal weapon of nomadic warriors: a reconstruction of the avar reflex bow. RVM 28(1982-1983), 81-90.
- Ricz (1982-1983b)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka. AI 22-23(1982-1983), 105-122.
- Ricz (1983)* Ric, Peter (=Ricz Péter): The Weapons of Steppe Nomads. Balcanoslavica 10(1983), 1-15.
- Ricz (1987)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjivanja Avara u Severnoj Bačkoj. — Holzkonstruktionen in den Grabstätten der awarischen Nekropole Stara Moravica (Altmorawitz). RVM 30(1987), 147-158.
- Ricz (1992a)* Ricz Péter: Politika és régészet. Egy jeges régésznapló töredékei a közelmúltból 1. Napló [Szabadka] 1992. február 19, 19. old.
- Ricz (1992b)* Ricz Péter: Politika és régészet. Egy jeges régésznapló töredékei a közelmúltból 2. Napló [Szabadka] 1992. február 26, 19. old.
- Ricz (1993)* Ricz Péter: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez. — Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1993, 171-179.
- Ricz (1996a)* Ricz Péter: Szemelvények a középkori Szabadka történetéből. Különös tekintettel Zabolka Castellum problémakörére. In: Honfoglalók. Fő- és felelős szerk. Bori Imre. Híd 40(1996)/5–7, 409-423.
- Ricz (1996b)* Ric, Peter (=Ricz Péter): U odbrani časti arheologa. Dani 12/20.III '96, 6. old.
- Ricz (1997)* Ric, Peter (=Ricz Péter): Pitanje hronologije napuštanja avarskih nekropola u Severnoj Bačkoj — On Questions of Chronology concerning the Abandonment of the Avar Burial Sites in the Northern Bácska Region. In: *Bordás – Bosnyák et alii (szerk.) (1997)*, 149-158.
- Ricz (2001)* Ricz Péter: Topolya régészeti múltja. In: Topolya monográfiája 1750-1945. Szerk. biz. elnöke: Harkai Imre. h. é .n. [Újvidék 2001], 9-25.

- Ricz (2002a)* Ricz Péter: Ada, Novo naselje. In: *Szentpéteri (szerk.) (2004)*, 17.
- Ricz (2002b)* Ricz Péter: Bačka Topola – Bankert, Klanica. In: *Szentpéteri (szerk.) (2004)*, 29.
- Ricz (2002c)* Ricz Péter: Bački Sokolac, Moravički put. In: *Szentpéteri (szerk.) (2004)*, 30.
- Ricz (2002d)* Ricz Péter: Stara Moravica – Koplaló. In: *Szentpéteri (szerk.) (2004)*, 328.
- Ricz (2002e)* Ricz Péter: Subotica – ciglana Mačković. In: *Szentpéteri (szerk.) (2004)*, 331.
- Ricz (1997)* Ricz Péter: Stanje istraživanja perioda seobe naroda u Severnoj Bačkoj. – State of Art in Research of the Period of People's Migration in Northern Bačka. RVM 39(1997), 199-207.
- Riedlmayer (2000)* Riedlmayer, András (Kosovo Cultural Heritage Survey, Harvard University): Museums in Kosovo: a first postwar assessment. Bosnia Report. Published by the Bosnian Insitute. New Series no. 15/16, March-June 2000. <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/marjune00/museums.cfm#top> (A megtekintés időpontja 2010. 8. 26.)
- Risteski (1999)* Risteski, Ljupčo S.: Prilep, Institut za staroslovenska kultura, 1999. [Non vidi.]
- Ristovski (2000)* Ristovski, Blaže: Historija na makedonska nacija, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 2000.
- Riza (1987)* Riza, Emin: Les meubles et l'appareillage architectoniques (sic!) dans la demeure populaire Albanaise. Ethnographie Albanaise 15(1987), 105 –117.
- Roediger (1903)* Roediger, Lajos: Ásatásainkról. BTTÉ 19(1903), 143-149.
- Rokay – Takács (1994a)* Rokay Péter – Takács Miklós: Barancs. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 82.
- Rokay – Takács (1994b)* Rokay Péter – Takács Miklós: Szlavónia. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 652.
- Rokay – Takács (1994c)* Rokay Péter – Takács Miklós: Macsó. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 421-422.

- Rokay – Takács (1994d)* Rokay Péter – Takács Miklós: szerbek. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 638-639.
- Römer (1966)* Römer Béla: A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig. – Der Backdeckel von der Urzeit an bis zur Gegenwart. *Ethnographia* 77(1966) 390-422.
- Runciman (1930)* Runciman, S.: A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930.
- Rusu (1989-1993)* Rusu, Mircea: Tezaurul de la Vrap a aparținut lui Acamir al Belziției. – Le trésor de Vrap a-t-il appartenu au prince slave Acamir de Belitzia? *ActaMusNap* 26–30(1989-1993)/1, 149-158.
- Rybakov (1982)* Rybakov, B. A.: Kieveskaja Rus' i ruskie knaževstva. Moskva 1982.
- Sabján – Végh (2002)* Sabján Tibor – Végh András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes I. – Kovács Gy. Bp. 2002, 273-288.
- Samimi, G. (1971)* Samimi, Genc: Disa të dhëna mbi tekmiqën e ndërtimit të banesës beratese. – Indication sur les procédés de construction de l'habitation type de Berat. *Monumentet* 1971/1 (=1), 173-176.
- Saraçi (1989)* Saraçi, Gjergj: Te dhena te reja për kishat e Danjës. – Nouvelles données sur les églises de Danja. *Iliria* 19(1989)/1, 241 – 252.
- Savić (2006)* Savić, Nadežda: Zdele sa reljefnim medaljonima sa Petrovaradinske tvrđave. – Vessels with Relief Medallions, discovered at the Petrovaradin Fortress. *Godišnjak MGNS* 2(2006), 17-44.
- Savković (2003)* Vojvodina, Cultural Heritage. Text: Savković, Nada. Novi Sad 2003.
- Schams (1820)* Schams, Franz: Topographische Beschreibung von Peterwardein und seiner Umgebung. Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmien. Pesth 1820.
- Scherer (1983)* Scherer, A.: Felix Milleker (1858-1942). Persönlichkeit und Werk des Archäologen Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat) München 1983.
- Schienerl – Stelzig (szerk.) (1988)* Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel türkischen Kunsthandwerks. Hrsg.: Schienerl, Peter W. – Stelzig, Christine.

Staatliches Museum für Völkerkunde München, Zweigmuseum Oettingen, Neues Schloß [München 1988].

- Schienerl (1988)* Schienerl, Peter: Der Krieg in Ungarn zwischen 1683 und 1699 – eine chronologische Übersicht. In: *Schienerl – Stelzig (szerk.) (1988)*, 57-58.
- Schlumberger (1896-1905)* Schlumberger, Gustave Léon.: L' épopée byzantine à la fin du Xe siècle. 1-3. köt. Paris, 1896-1905.
- Schmauder (2002)* Schmauder, Michael: Oberschichtsgräber und Verwahrkunde in Südosteuropa des 4. und 5. Jahrhunderts. 1-2. köt. Archaeologica Romanica II. Bukarest 2002.
- Schmidt – Bošković (1939)* Šmit (=Schmidt), Rudolf - Bošković, Đurđe: Srednjevekovni gradovi u Vojvodini. In: *Popović (szerk.) (1939)*, 301-329.
- Schramm (1985-1987)* Schramm, Gottfried: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa 1-3. Zeitschrift für Balkanologie 21(1985) 223-241, 22(1986) 104-125, 23(1987), 78-94.
- Schulmann (1953)* Šulman, Mirko (=Schulmann Imre): Istorijat Gradskog muzeja u Subotici. RVM 2(1953), 217-220.
- Schulze-Dörlamm (1991)* Schulze-Dörlamm, Mechtild: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. JRGZM 35(1988). Mainz 1991.
- Schulze-Dörlamm (2007)* Schulze-Dörlamm, Mechtild: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: Heldegrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich. Szerk.: Daim, Falko. Mainz 2007, 43-62.
- Schütz (2002a)* Schütz István: Albán nyelvkönyv. Bp. [2002].
- Schütz (2002b)* Schütz István: Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába. Bp. [2002].
- Sedov (főszerk.) (1997)* Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavyanskoj arheologii. Főszerk.: Sedov, V. V. 1.-3. köt. Moskva 1997.
- Sejdinović (2003)* Sejdinović, Nedim: Od paleolita do danas. Vreme 659(201.08.2003) <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=348571> (a megtekintés időpontja 2011. 08. 28.)
- Sekelj–Ivančan – Tkalčec – Šiljeg (2003)* Sekelj–Ivančan, Tajana – Tkalčec, Tatjana – Šiljeg, Bartul: Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici

- Torčeca. – The results of Analysis of Finds and Sites of the Early Middle Ages in the Surroundings of Torčec. *Prilozi* 20(2003), 113-130.
- Sekelj–Ivančan (1995)* Sekelj–Ivančan, Tajana: Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia. *Tempus Reparatum*, BAR International Series 615. [Oxford] 1995.
- Sekelj–Ivančan (1998-1999)* Sekelj–Ivančan, Tajana: Ranosrednjovekovni arheološki nalazi na lokalitetu Vratnec 2 kraj Koprivnice. – Frühmittelalterliche archäologische Befunde an der Fundstelle Vratnec 2 bei Koprivnica. *Podravski zbornik* 1998-1999, 185-197.
- Sekelj–Ivančan (2000)* Sekelj–Ivančan, Tajana: Slučajni nalaz ognjišta na lokalitetu Borovljani – Srednje brdo kraj Koprivnice i slični srednjovjekovni nalazi evidentirani na području Hrvatske. – Zufallsfund eines Herdes am Standort Borovljani – Srednje selo bei Koprivnica und ähnliche mittelalterliche Funde nachgewiesene auf dem Gebiet von Nordkroatien. *Prilozi* 17(2000), 67-88.
- Sekelj–Ivančan (2001)* Sekelj–Ivančan, Tajana: Early Medieval Pottery in Northern Croatia. Typological and chronological Pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to 13th centuries Ad. 914. [Oxford] 2001.
- Sekelj–Ivančan – Tkalčec (2006)* Sekelj–Ivančan, Tajana – Tkalčec, Tatjana: Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima. – Slawisches Brandgräberfeld am Standort Duga ulica 99 in Vinkovci. *Prilozi Inst. arheol. Zagrebu*, 23 (2006), 141-212.
- Sekulić (2004)* Sekulić, Duško: Ideologijska transformacija znanosti. – Ideological transformation of science. *Revija za sociologiju* 35(2004)/3-4, 159-168.
- Sendov (szerk.) (1989)* Bălgarska Akademija na Nauite. Akademici i člen-korespondenti 1869-1984. Szerk.: Sendov, Blagovest Hristov. Sofija 1989.
- Sergejevski (1941)* Sergejevskij (sic!), Dimitrije: Srednjovekovna groblja u Stuparima i Rastiku. *GZM* 53(1941)/1-2, 95-100.
- Sergejevski (1959)* Sergejevski, Dimitrije: Iskopavanja bazilike u Brezi. *AP* 1(1959), 93-95.
- Sermino – Passarino – Oefner (2000) et alii* Sermino, Ornella† – Passarino, Giuseppe† – Oefner, Peter et alii: The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo Sapiens Sapiens* in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective. *Science* 290 (10. November 2000)

- 1155-1159. http://hpgl.stanford.edu/publications/Science_2000_v290_p1155.pdf (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Seyferth (1968-1971)* Ammianus Marcellinus: Römische Geschichte. 1-4. Teil. Lateinisch und deutsch und mit einem Kommentar. Verf. von Seyferth, Wolfgang. Berlin 1968-1971.
- Shkurti (1983)* Shkurti, Spiro: Sprovë për klasifikimin e permendave Shqiptare. – Essai de classement des aires Albanaise. Ethnographia Shqiptare. 13(1983), 101-139.
- Shukriu (1990)* Shukriu, Edi: Veletin. Shumështresor. – Multistrata Settlement. AP 29(1988) Ljubljana 1990, 104-106.
- Shuteriqi (1967)* Shuteriqi, Dhimitër: Një mbishkrim i Arberit (1190-1216) dhe mbishkrime të tjera gjetur ne Mirditë. – Une inscription de la Principaute albanaise dans la Mirdite. Studime Historike 21(4)(1967)/3, 131.
- Sijanović (1992-1995)* Sijanović, R.: Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine u ratu 1992-1995 godine. (idegen nyelvű rezümé nélkül, csak a cím fordításával). GZM Arheologija 47, Etnologija 47, Prirodne nauke 31. Sarajevo 1992 – 1995, 7-39.
- Simić (1982-83)* Simić, G.: Golubački grad. Starinar 23-24(1982-83), 71-72.
- Simoni (1979-1980)* Simoni, Katica: Dr. Zdenko Vinski – Bibliografija arheoloških radova od 1940 do 1980. godine. VAMZ 3. Ser. 12-13(1979-1980), XI – XV. old.
- Simoni (1983)* Simoni, Katica: Ludbreg i okolica u ranom srednjem vijeku. – Ludbreg und Umgebung im frühen Mittelalter. In: Ludbreg. Föszerk.: Mađarić, Vlado. [Zagreb – Ludbreg 1983].
- Simoska (1989)* Simoska, D.: Sredselo / Mogila. Ranovizantiska, ranosrednovekovna i neolitska nekropola. AP 28(1987) Ljubljana 1989, 138.
- Sivec (1997)* Sivec, Irena: Zdenko Vinski (1913-1996). ArhVest 48(1997), 371.
- Skarić (1927)* Skarić, Vladislav: Grobni natpis braće Radilovića u Čadovini. – Die Grabinschrift der Brüder Radilović in Čadovina. GZM 39(1927), 193-197.
- Skarić (1928)* Skarić, Vladislav: Jedan slovenski uzor bosanskih mramorova (stećaka). GZM 40(1928) 141-144.

- Skendi (1967)* Skendi, Stavro: The Albanian National Awakening 1878-1912. Princeton, 1967.
- Skok – Budimir (1936)* Skok, Petar – Budimir, Milan: Destinées Balkaniques. Revue Internationale des Études Balkaniques 2(1936) 1-2 (3-4) 601-613.
- Skok (1939)* Skok, Petar: Toponomastika Vojvodine. In: *Popović, D. J. (szerk.) (1939)*, 108-127.
- Skok (1950)* Skok, P.: Slavenstvo i Romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja I-II. JAZU, Zagreb 1950.
- Slavčev (1980)* Slavčev, Petăr: Arheologički proučvanija vāv Veliko Tārnovo. In: *Petrov (szerk.) (1980)*, 167-178.
- Slijepčević (1928)* Slijepčević, Pero: Staro groblje po Gacku. GZM 40(1928), 57-68.
- Sokcsevits – Szilágyi – Szilágyi (1994)* Sokcsevits D. – Szilágyi I. – Szilágyi K.: Déli szomszédaink története. [Bp. 1994]
- Sokol (2006)* Sokol, Vladimir: Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save. Golden marketing, Tehnička knjiga [Zagreb] 2006.
- Solovjev (1956)* Solovjev, Aleksandar: Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u BiH. Godišnjak Istoriskog društva BiH 1956.
- Somogyi (1987)* Somogyi, Péter: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschlāge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. ArchAustr 71(1987) 121-154.
- Sopa – Gaon (2008)* Sopa, Hasan – Gaon, Nikola: OSCE Mission helps preserve Kosovo's historic cultural heritage. <http://www.osce.org/item/31496.html> (a megtekintés időpontja 2010. 8. 25.)
- Sörries (1983)* Sörries, Reiner: Frühchristliche Denkmāler in Albanien. Antike Welt 14(1983)/4, 7-26.
- Spahiu (é. n.)* Spahiu Hēna: Një vēshtim mbi thesarin e Vrapit. (Dorëshkrim) [Tirana, é. n.]
- Spahiu (1969)* Spahiu, Hēna: A ka gjurma të kulturēs avare në lëndën e varrezave të hershme shqiptare. - Ya-t-il des traces de la civilisation avare dans l'inventaire des sepultures hautes-médiévales Albanaises. Studime Historike 23(6) (1969) /12, 179-188.

- Spahiu (1971)* Spahiu, Hëna: Gjetje të vjetra nga varreza mesjetare e kalasë së Dalmaces (sic!). – La nécropole de la Fortresse de Dalmace. Iliria 1(1971) 227-262.
- Spremo Petrović (1969)* Petrović (=Spremo Petrović), Nadežda: Uticaj kupole na projektnu šemu bazilike. Starinar N. S. 19(1968) Beograd 1969, 115-124.
- Spremo Petrović (1971)* Spremo Petrović, Nadežda: Proporcijski odnosi u bazilikama ilirske prefektore. Arheološki Institut, posebna izdanja, knj. 7. Beograd 1971.
- Srećković (2009)* Srećković, Nemanja: Osveta loših đaka ili nestručnost profesora arheologije. Politika online, 15. 08. 2009. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Osveta-loshih-djaka-ili-nestručnost-profesora-arheologije.lt.html> újraközlése: <http://www.fascikla.com/article/osveta-loshih-daka-ili-nestručnost-profesora-arheologije> (megtekintés időpontja 2011.08.11.)
- Srejić (szerk.) (1989)* Bitka na Kosovu 1389. godine. [Kiáll. kat.] Szerk.: Srejić, Dragoslav Galerija SANU 65. köt. Beograd 1989.
- Srejić (szerk.) (1993)* Srejić, Dragoslav: Rimski carski gradovi i palate u Srbiji. Szerk.: Srejić, Dragoslav. [Kiáll. kat.] Galerija SANU 73. Beograd 1993.
- Srejić (szerk.) (1997)* Arheološki leksikon, preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija. Szerk.: Srejić, Dragoslav Beograd 1997.
- Srejić (1972)* Srejić Dragoslav: Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir. Thames & Hudson. [London] 1972
- Srejić (1977)* Srejić, Dragoslav, Varvarska enklava na području municipija S ... – Une enclave Barbare sur le territoire du Muncipe S... Balcanica 8(1977) 83-87.
- Srejić (1982-1983)* Srejić, Dragoslav: Lepenski vir, mezolitsko i neolitsko naselje. – Lepenski vir, agglomération mésolitique et néolithique. Starinar 33-34(1982-1983) 195-196.
- Srejić (1993a)* Srejić, Dragoslav: Felix Romuliana. Galerijev ideološki testament. In: *Srejić (szerk.) (1993)*, 31-53.
- Srejić (1993b)* Srejić, Dragoslav: Grobnica sa freskama. In: *Srejić (szerk.) (1993)*, 289.

- Srejšović (1997a)* D.S. (=Srejšović, Dragoslav): Brestovik. In: *Srejšović (szerk.) (1997)*, 145 –146.
- Srejšović (1997b)* D. S. (=Srejšović, Dragoslav): Romulijana. In: *Srejšović (szerk.) (1997)*, 898-900.
- Srejšović (1997c)* D. S. (=Srejšović, Dragoslav): Viminacijum. In: *Srejšović (szerk.) (1997)*, 1098-1101.
- Srejšović (1999)* Dragoslav Srejšović: Prazno polje. Razgovor vodila Ildi Ivanji. Beograd 1999³, 108-118.
- Stadler (1986)* Stadler, Peter: Ausgewählte awarische Bronzegüsse als Parallelen zu Gürtelbeschlagen von Vrap und Erseke. In: *Werner (1986)*, 105-118.
- Stadler (1996)* Der Schatzfund von Vrap, Albanien. In: *Daim (szerk.) (1996)*, 432-438.
- Stadtmüller (1966)* Stadtmüller, Georg: Forschungen zur albanischen Frühgeschichte. Albanische Forschungen 2. Wiesbaden 1966².
- Stadtmüller (1978)* Stadtmüller, Georg: Albanien, Albanern. In: *Lexikon des Mittelalters*, 1. Band/2. Lief. München – Zürich 1978, 274-275.
- Stamov (szerk.) (1988)* Arhitekturnoto nasledstvo na Bălgarija. Szerk.: Stamov, Stefan. Sof. 1988.
- Stamov (1981)* Stamov, St.: Bălgarska vāzroždenska kăšta. In: *Bălgarskata arhitektura prez vekovite*. Felelőš szerk.: Obretenov, Aleksandăr. Sof. 1981.
- Stančeva – Šalganova (1989)* Stančeva, Magdalina – Šalganova, Tatjana: Arheologičeski dannī za vnos na zapaden porcelan v Sofija prez XVIII i XIX v. – Données archéologiques concernant l'importation à Sofia du porcelaine de l'occident pendant le XVIIIe et XIXe s. In: *Serdika*, 2. köt., Arheologičeski materijali i proučvanija. Főszerk.: Velkov, Velizar. Sofija 1989, 125-132.
- Stančić (1973)* Stančić, Vladimir: Zemunska tvrđava - lokalitet Gardoš. AP 15(1973) 97-100.
- Stančić (1980)* Stančić, Vladimir: Srbobran – srednjovekovno nalazište. AP 21(1980) 176-177.
- Stančić (1987)* Stančić, Vladimir: Prilog proučavanju arheološke topografije Novog Sada, Petrovaradina i Sremske Kamenice. GzPSKV 14(1987) 25 - 30.

- Stanilov – Atanasov (1993)* Stanilov, Stanislav – Atanasov, Georgi: Srebrni ukrasi za kolan ot Šumenskija muzej. – Décorations en argent pour ceinture du Musée de Šumen. Arh(Sof) 35(1993)/1, 43-53.
- Stanilov – Petrunova – Aladžova (2007)* Stanilov, Stanislav – Petrunova, Boni – Aladžov, Živko: Poveče ot 100 arheologiĉeski otkritija v Bălgarija. Izdatelstvo “Fjut” [Sofija] 2007.
- Stanilov (1991)* Stanilov, Stanislav: Starobălgarski remăĉni ukrasi ot Nacionalnija arheologiĉeski muzej. – Gürtelschmucke aus dem Nationalen Archăologischen Museum. In: RP 22. Sofija 1991, 5-70.
- Stanilov (1992)* Stanilov, Stanislav: Starobălagarskite amuleti-konĉeta Pliska-Preslav 5(1992), 239-245.
- Stanilov (1993a)* Stanilov, Stanislav: Dve grupi starobălgarski remăĉni ukrasi ot Severoiztoĉna Bălgarija Pliska—Preslav 6(1993), 152-163.
- Stanilov (1993b)* Stanilov, Stanislav: Preslavskoto săkrovište i proizvodăt na starobălgarskata metaloplastika. – Der Preslaver Schatz und die Herkunft der altbulgarischen Metalloplastik. Preslav 5(1993), 138-164.
- Stanilov (1993c)* Stanilov, Stanislav: Ažuren medalion ot Muzeja na Vtorata Bălgarska dăržava văv Veliko Tărnovo. – An open-work medallion from the Museum of the Second Bulgarian Kingdom in Veliko Tărnovo. In: *Ovĉarov – Štereva (szerk.) (1993)*, 102 – 107.
- Stanilov (1995)* Stanilov, Stanislav: Metalni garnituri za remăĉi i obleklo ot dvoreca văv Veliki Preslav. Pliska—Preslav 7(1995), 110-135.
- Stanilov (1996)* Stanilov, Stanislav: Hipotezata za Tangra i Madarskija konnik. – The hypothesis of Tangra and the Madara horseman. Godišnik na Department Arheologija, 2-3. Sofija 1996, 270-279.
- Stanilov (1997)* Stanilov, Stanislav: Pamjatnici avarskogo tipa v starobălgarskoj kul’ture. In: Problemi na prabălgarska istorija i kul’tura 3. Šumen 1997, 186-232.
- Stanilov (2001)* Stanilov, Stanislav: Nakrajnicite za kolani s pertlici i problemăt za proizvodstvoto na hudoženstven metal v eziĉeska Bălgarija. Pliska – Preslav 8(2001), 172-178.
- Stanilov (2006)* Stanilov, Stanislav: Hudoženstvenijat metal na bălgarskoto hanstvo na Dunav (7-9 vek). Opit za empiriĉno izsledovanie. – Die

Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7. – 9. Jh.). Versuch einer empirischen Untersuchung. Sofija 2006.

- Stanojev (1980a)* Stanojević, (=Stanojev) Nebojša: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečeja – srednjevekovna lončarska radionica. RVM 26(1980), 89-119.
- Stanojev (1980b)* Stanojević (=Stanojev), Nebojša: Vrbas 1, Vrbas – srednjevekovno i praistorijsko nalazište. AP 21(1980), 164-165.
- Stanojev (1982)* Stanojević (=Stanojev), Nebojša: Hrtkovci, Gomolava, nekropola XII-XIV. veka. In: *Jevtović (szerk.) (1982)*, 71.
- Stanojev (1989)* Stanojev, Nebojša: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. – Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. Arheološko društvo Vojvodine, Katalog 1. Novi Sad. 1989.
- Stanojev (1996)* Stanojev, Nebojša: Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini. – Mittelalterliche dörfliche Siedlungen vom 5. bis zum 15. Jh. in der Wojwodina. Muzej Vojvodine, Novi Sad 1996.
- Stanojev (2000)* Stanojev, Nebojša: A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői. In: *Kollár (szerk.) (2000)*, 383-428.
- Stanojević (1919)* Stanojevitch (=Stanojević), Stanoje: Le rôle des Serbes de Hongrie. Paris 1919.
- Stanojević (1926)* Stanojević, Stanoje: Istorija srpskog naroda. 3., átdolgozott kiadás. Beograd. 1926., reprint: Beograd. 1989.
- Stein (1928)* Stein, E.: Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate. (284-476) Wien 1928.
- Steindorff (2004)* L. St. (=Steindorff, Ludwig) Trpimiriden. In: *Hösch – Nehring – Sundhaussen (szerk.) 2004*, 694-695.
- Sticotti (1913)* Sticotti, Pierro: Die römische Stadt Doclea in Montenegro. Schriften der Balkankommission, Antische Abteilung 6. Wien 1913.
- Stojačković' (1849)* Stojačković' Aleksandar': Čerte iz života naroda srpskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog' doba uskresenija Vojvodine Srbije ili od' godine 895-1849. Beč 1849.
- Stojanov (1966)* Stojanov, Kostadin: 60 godini Narodni muzej vav Varna. INM 2(17)(1966), 3-22.

<i>Stratimirović (1925)</i>	Stratimirović, Đorđe: Starinarske bilješke – Archäologische Notizen. [Rezümé nélkül, csak a cím német fordításával.] GZM 37(1925), 85-86.
<i>Strayer (főszerk.) (1982-1983)</i>	Dictionary of the Middle Ages. Editor in chief: Strayer, Joseph R. 1-13. köt New York [1982-1989].
<i>Strazimiri – Thomo (1971)</i>	Strazimiri, Burhan – Thomo, Pirro: Kulla e Matit – La “kulla” de la région du Mat. Monumentet 1971/1 (=1), 149-163.
<i>Strzygowski (1917)</i>	Strzygowski, Josef: Altai-Iran und die Völkerwanderung. Ziergeschichtliche Untersuchungen den Eintritt der Wander- und Nordvölker in die Treibhäuser geistigen Lebens. Arbeiten des Kunsthistorischen Instituts der k. u. k. Universität Wien 5. Leipzig 1917.
<i>Strzygowski (1927)</i>	Strzygowski, J.: O razvirku starohrvatskih umjetnosti. Zagreb 1927.
<i>Strzygowski (1929)</i>	Strzygowski, Josef: Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises. Augsburg 1929.
<i>Suli (1981)</i>	Suli, Leonard: Restaurimi i kullës së Mic Socoli – Restoration of the "kulla" of Mic Sokoli. Monumentet 15-16 (1978) 25-44.
<i>Sulzberger (1969)</i>	Sulzberger, Cyrus Leo: A Long Row of Candles, Memoirs & Diaries, 1934-1954. New York: Macmillan, 1969. http://en.wikiquote.org/wiki/Balkans (A letöltés időpontja: 2010. 7. 5, ellenőrzés: 2010. 8. 25.)
<i>Šafarik – Šulman (1954)</i>	Šafarik, Olga – Šulman, Mirko (=Schulmann Imre): Hinga. Srednjevekovna nekropola kod Subotice. RVM 3(1954), 5-55.
<i>Šanjek (1975)</i>	Šanjek, Franjo: Bosansko-humski krstjani. Analecta Croatica Christiana 6. Zagreb 1975.
<i>Šeper (1955a)</i>	Šeper, Mirko: Neki neobjavljeni nalazi ranoga srednjeg vijeka iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. Einige noch unveröffentlichte frühmittelalterliche Funde aus dem Archäologischen Museum in Zagreb. In: <i>Bach (főszerk.) (1955)</i> , 45-58.
<i>Šeper (1955b)</i>	M. Šr. (=Šeper, Mirko): Arheologija u Hrvatskoj. EJ I. Zagreb 1955, 171-175.
<i>Šidak (1952)</i>	Ćiro Truhelka — njegov život i rad : (u povodu 10-godišnjice njegove smrti). Historijski zbornik 5 (1952), 103-110.

- Šidak (1975)* Šidak, Jaroslav: Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu. Zagreb 1975.
- Šimunović (1986)* Šimunović, P.: Krk, Rab i Pag u svjetlu toponimije. In: Uő.: Istočnojadranska toponimija. Logosova sveučilišna naklada [sor.] 10. "Logos", Split 1986, 59-89.
- Šišić (1901)* Šišić, Ferdo: Kako je bizantski car Justinian postao Slaven. Nastavni Vjesnik, knj. 7. Zagreb 1901. [Non vidi.]
- Šišić (1914)* Šišić, Ferdo: Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb 1914.
- Šišić (1916)* Šišić, Ferdo: Pregled povijesti Hrvatskog naroda. Zagreb 1916., 1975³ (A dolgozatban hivatkozott oldalszámok az 1975-ös, reprint kiadásra utalnak.)
- Šišić (1917)* Šišić, Ferdo: Geschichte der Kroaten. Erster Teil bis 1202. Zagreb 1917.
- Šišić (1925)* Šišić, Ferdo: Hrvatska povijest od najstarijih dana do potkraj 1918. Svezak I. (knjiga I—III.) Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925. Reprint: Zagreb 1990.
- Škrego (1999)* Škrego, Ante: Kad Bošnjaci stupaju. Enver Imamović: Historija Bosanske vojske. Sarajevo 1999. Obavijesti HAD 31(1999)/3, 164-169.
- Škrego (2000)* Škrego, Ante: "Historija Bosne i Hercegovine" koja to nije. Obavijesti HAD 32(2000)/1, 124-129.
- Škrego (2003a)* Škrego, Ante: O najnovijim krivotvorstvima u bošnjačkoj historiografiji. – About the recent forgeries in Bosnian Historiography. Obavijesti HAD 35(2003)/3, 164-172.
- Škrego (2003b)* Škrego, Ante: Nekoliko pitanja iz najstarije povijesti Bosne i Hercegovine, ili o najnovijim krivotvorinama u bošnjačkoj historiografiji. In: *Redžić (szerk.) (2003)*, 21-29.
- Škerlj (1951)* Škerlj, B(ožo): Arheologija, paleoantropologija, paleoentnologija. – Archaeology, Paleoantropology and Paleoethnology. AV II/2 (1951), 93-110.
- Štereva (1987)* Štereva, Irina: Arheologički proučvanja v Sliven (1982-1986 g.). Izvestija na muzeite ot Jugoizt. Bălg. 10(1987), 27-35.

- Šufflay (1916)* Šufflay, Milan von: Das mittelalterliche Albanien. In: *Thallóczy (szerk.) (1916)*, 282-287.
- Šunjić (1960)* Šunjić, Marko: Jajce, historija. In: EJ 4. köt., 447-448.
- Szabo, A. (1996)* Szabo, A.: Osnivanje i razvoj Narodnog muzeja u Zagrebu između 1846. i 1873. godine. In: Naš museum. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog prigodom proslave 150. godine od utemeljenja Hrvatskog Narodnog Muzeja u Zagrebu 1846-1996. Zagreb 1996, 35 [Non vidi.].
- Szabo, Gj. (1911)* Szabo, Đuro (=Gjuro): Prilozi za povjesnu topografiju požeške županije. VHAD 11(1911)/1, 40-60.
- Szabo, Gj. (1920)* Szabo, Gjuro: Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920. (Reprint 1994.)
- Szabo, Gj. (1929)* Szabo, Gjuro: Umjetnost u našim ladanjskim crkvama. Zagreb [1939].
- Szabó (1978-79)* Szabó J. Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. EMÉ 16-17(1978-79) 45-124.
- Szabó (1983)* Szabó J. Győző: A keleti kereszténység egyik ismertetőjele temetkezéseinkben. JPMÉ 28(1983) 83-97.
- Szakály – Fodor (1998)* Szakály Ferenc – Fodor Pál: A kenyérmezei csata. (1479. október 13.) HK111(1998)/2, 339-350.
- Szakály (1975)* Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Sorsdöntő történelmi napok [sor.] 2. Bp. 1975.
- Szakály (1979a)* Szakály Ferenc: Honkeresők. Megjegyzések Cserni Jován hadáról. Történelmi Szemle 22(1979), 227-261.
- Szakály (1979b)* Szakály Ferenc: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora (a XVI. század derekán). Dunatáj 2(1979)/2
- Szakály (1981)* Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.
- Szakály (1986a)* Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365-1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986, 11-57.

- Szakály (1986b)* Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom al 1683-1718. Corvina [Bp. 1986].
- Szakály (1986c)* Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Gritti Magyarországon 1529-1534. Bp. 1986.
- Szalay (1861)* Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonyai az államhoz. Pest 1861.
- Szameit (1991)* Szameit, Erik: Anmerkungen zur Chronologie des 8.-9. Jahrhunderts im Ostalpenraum. In: Chronologische Fragen des 7.-10. Jahrhunderts. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs II. Traismauer 1990. Zalai Múzeum 3(1991), 73-79.
- Szameit (1996)* Szameit, Erik: Die Karantanen und Donauslawen im 8. Jahrhundert. In: *Daim (szerk.) (1996)*, 320-325.
- Szádeczky-Kardoss (1992)* Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai I. Die Quellen der Awarengeschichte I. Magyar őstörténeti könyvtár 5. Szeged 1992, 219-220.
- Székely (1981)* Székely, György: La conquête turcobulgare et la fondation de l'État bulgare. *Studia Turco-Hungarica* 5(1981) 7-32.
- Szekeres – Ricz (1998)* Szekeres László – Ricz. Péter: Szabadka története a régmúltban. (Régészeti olvasókönyv.) Bácsország-könyvek 3. Szabadka 1998.
- Szekeres – Szekeres (1996)* Szekeres László – Szekeres Ágnes: Szarmata és XI. századi temetők Verusicson. (Subotica – Azotara) . Szabadka 1996.
- Szekeres (1971a)* Szekeres László: A szabadkai régészeti kutatás története. Üzenet (Szabadka) 1971/4, 448-458.
- Szekeres (1971b)* Szekeres László: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében. Građa za monografiju Sente. 18. Senta 1971.
- Szekeres (1977)* Szekeres László: Die mittelalterlichen Ansiedlungen in der nordöstlichen Batschka. *Balcanoslavica* 6(1977), 11-12.
- Szekeres (1978)* Szekeres László: Gombos legrégebb múltja. In: Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról. Szerk.: Jung Károly. Arany János Művelődési Egyesület [Szabadka], 1983, 9-21.
- Szekeres (1980)* Sekereš, Laslo (=Szekeres, László): Seoba naroda i period ranog srednjeg veka. In: Vojvodina od praistorije do ranog srednjeg veka. felelős szerk.: Cerović, Ljubivoje Kulturno blago Vojvodine [sor.] Novi Sad 1980, 69-81.

- Szekeres (1981)* Szekeres László: Amit az idő eltemetett. (Kisvajdasági régészet). Forum kiskönyvtár. Forum Könykiadó [Újvidék] 1981.
- Szekeres (1983)* Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék 1983.
- Szekeres (1985)* Szekeres László: A hunok és Attila. Kövek [sor.] Forum Újvidék 1985.
- Szekeres (1986a)* Szekeres László: Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében. Monografiya Kanjiže – Kanizsa monográfiája Studije – Tanulmányok 1. Kanizsa 1986.
- Szekeres (1986b)* Sekereš, Laslo (=Szekeres László): Problematika takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj. – The problem of so-called Roman Trenches in Bačka. In: *Medović – Dautova-Ruševljan – Trajković (szerk.) (1986)*, 144-153.
- Szekeres (1994)* Szekeres László: Hajdújárás – “Kővágó” (Egy Árpád-kori templomrom Szabadka határában). In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 463-472.
- Szekeres (1997a)* Szekeres László: A Délvidék magyar műemlékei és régészeti leletei. Szerk.: Székely Szabó Zoltán. In: Múltunk és jövőnk megrablása [sor.] 5. [Bécs] 1997, 179 –187.
- Szekeres (1997b)* Szekeres László: Pregled stanja istraživanja o dobu dolasku Mađara u Karpatski basen i Vojvodinu – A honfoglalás kor régészeti kutatásának áttekintése a Vajdaságban (rezümé). In *Bordás – Bosnyák et alii (szerk.) (1997)*, 137-148.
- Szekfü (szerk.) (1942)* A magyarság és a szlávok. Szerk. Szekfü Gyula. Bp. 1942
- Szentkláray (é. n.)* Szentkláray Jenő: Temes vármegye története. In: *Borovszky (é. n. 2)*, 225-304.
- Szentpéteri (szerk.) (2002)* Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. Szerk.: Szentpéteri, József. VAH 13. köt., Bp. 2002.
- Szepessy (ford.) (1993)* Ammianus Marcellinus: Róma története XIV – XIII. Fordította Szepessy Gyula Bp, 1993.
- Szinnyei (1894)* Magyar írók élete és munkái. Szerk.: Szinnyei József. 3. köt. Bp. 1894.

- Szilvágyi (2000)* Szilvágyi György: A Nagy-Albánia-eszmerendszer múltja és jelene. *Hadtudomány*, X. évfolyam, 2. szám (2000) http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2000/2_4.html (A megtekintés időpontja: 2010. 9. 6.)
- Szörényi de Kis-Szörény (1746)* Vindicae Sirmienses seu Descriptio Sirmii cum suo Episcopatu. (...) per Ladislaum Szörényi de Kis-Szörény episcopum Sirmiensem. [Budae 1746]. Munkánkban e mű horvát fordítását használtuk: Ladislav Szörényi de Kis-Szörény: Opis Srijema. Drugo dopunjeno i dotjerano izdanje. Budim 1746. S latinskog preveo Dr. Stjepan Sršan. Vinkovci 1989.
- Takács – Fancsalszky (2002)* MT (=Takács, Miklós) – GF (=Fancsalszky, Gábor): Selenča – Ortsinneres. In: *Szentpéteri (szerk.) 2002*, 315.
- Takács I. (2000)* Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a 13. századi kalocsai székesegyházból. In: *Kollár (szerk.) (2000)*, 305-336.
- Takács M. (1986)* Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* [1]. Bp. 1986.
- Takács M. (1989)* Takács Miklós: A bélakúti/pétervárad ciszterci monostor. *Forum, Újvidék* 1989.
- Takács M. (1991a)* Takács, Miklós: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7-9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. – Die Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, dem südöstlichen Alpengebiet und dem Balkan im 7.-9. Jahrhundert. Die jüngsten Ergebnisse der jugoslawischen Forschung. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szerk.: Lőrinczy G. MFMÉ 1984/85, 2. Szeged 1991. 508-523.
- Takács M. (1991b)* Takács, Miklós Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die "sächsische Kirche" von Novo Brdo. *Südost-Forschungen* 50(1991), 31-60.
- Takács M. (1993)* Takács Miklós: Az oroszlánosi monostor oroszlánja. *ArchÉrt* 120(1993) 58-59.
- Takács M. (1994a)* Takács Miklós: Belgrád. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 93-94.
- Takács M. (1994b)* Takács Miklós: Mitrovica. In: *Kristó (főszerk.) (1994)*, 460.

- Takács M. (2000a)* Takács Miklós: Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában, az 1990-es években. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája. Szerk.: Bende Livia– Lőrinczy Gábor– Szalontai Csaba. Szeged 2000, 393-414.
- Takács M. (2000b)* Takács Miklós: Régészet, új régészet (Rec.: Colin Renfrew - Paul Bahn: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Osiris kiadó. Budapest 1999.) Magyar Szemle 2000. február, 172-181.
- Takács M. (2000c)* Takács Miklós: Az észak-adriai térség és Magyarország 11-12. századi, korinthizáló oszlopfőinek a levélornamentikája. Összehasonlító elemzés. In: *Kollár (szerk.) (2000)*, 523-557.
- Takács M. (2002a)* MT (=Takács Miklós): Brodski Drenovac. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 71.
- Takács M. (2002b)* MT (=Takács Miklós): Čobce. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 93.
- Takács M. (2002c)* MT (=Takács Miklós): Duvanjsko polje. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 125.
- Takács M. (2002d)* MT (=Takács Miklós): Šipanska luka. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 318.
- Takács M. (2002e)* MT (=Takács Miklós): Smrdelji. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 319.
- Takács M. (2002f)* MT (=Takács Miklós): Sombor – ciglana Kukula. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 321.
- Takács M. (2002g)* MT (=Takács Miklós): Zagreb. In: *Szentpéteri (szerk.). (2002)*, 424.
- Takács (2002h)* Takács Miklós: Az újvidéki táj középkori településtörténete és műemlékei. In: A honfoglalástól Mohácsig. Millenniumi visszapillantás a délvidéki magyar kultúra első félévezredére. Szerk. Bosnyák István. Művelődés és helytörténet [sor.] 9. Újvidék 2002, 45-79.
- Takács M. (2004)* Takács Miklós: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Genesia. Tanulmányok Bollók János tiszteletére. Szerk.: Horváth László – Laczkó Krisztina et alii. Bp. 2004, 239-289.
- Takács M. (2005)* Takács Miklós: Egy vitatott kéztartásról. In: „... a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők feltárása. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Bp. 2005, 85-101.

- Takács M. (sajtó alatt 1)* Takács Miklós: "Legjobb ha mindez nem merül feledésbe..." Újabb eredmények a Kárpát-medence 10-11. századi régészeti kutatásában. Ünnepi tanulmányok Kovács László 65. születésnapjára. Szerk.: Révész László [megjelenés előtt].
- Takács M. (sajtó alatt 2)* Takács Miklós: Die dreischiffige Basilika in der mittelbyzantinischen Baukunst der Balkanhalbinsel und im Ungarn des 11. Jahrhunderts. In: Kontakte zwischen des Karpatenbeckens und der Balkanhalbinsel. Szerk.: Bálint Csanád, Varia Archaeologica Hungarica. (sajtó alatt).
- Takács M. (sajtó alatt 3)* Takács Miklós: Bizánci eredetű vagy bizantinizáló térszerkezetek a 11. századi Magyarország egyházi építészetében. Összehasonlító vizsgálat a Balkán-félszigeti párhuzamok alapján. Forum, Újvidék. [megjelenés előtt]
- Tamás (1936)* Tamás Lajos: Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. Archivum Europae Centro-Orientalis 1936/1-4.
- Tanasijević – Popović (szerk.) (1986)* Rani srednji vijek. Szerk.: Tanasijević – Popović, Nataša. Umjetnost na tlu Jugoslavije [sor.] Beograd – Zagreb – Mostar 1986.
- Taskovski (1969)* Taskovski, Dragan: Rađanje makedonske nacije. Beograd 1969.
- Tasić (főszerk.) (1983)* Spomenica Srpskog Arheološkog Društva 1883-1983. Felelős szerk.: Tasić, Nikola. Beograd 1983.
- Tasić (szerk.) (1998)* Arheološko Blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka – The Archaeological Treasures of Kosova and Metohija, from the Neolithic to the Early Middle Ages. Felelős szerk.: Tasić, Nikola Galerija SANU [sor.] 90. Beograd 1998.
- Tasnádi Kubacska (1937)* Tasnádi Kubacska András: Nopcsa Ferenc kalandos élete (Bp., 1937).
- Tatić (1925)* Tatić, Ž.: Markov manastir. Beograd 1925. [Non vidi.]
- Thallóczy – Jireček – Šufflay (1918)* Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis II. Szerk.: Thallóczy, L. – Jireček, K. – Šufflay, M. Vindobonae 1918.
- Thallóczy (szerk.) 1916.* Illyrisch-Albanische Forschungen. Szerk.: Thallóczy, Ludwig von. 1-2. köt., München – Leipzig 1916.
- Thallóczy (1898)* Thallóczy Lajos: Magyar - bulgár összeköttetések. Századok 32(1898), 113-123.

- Thallóczy (1906)* Thallóczy Lajos: Magyar-szerb történeti összeköttetések 1526-ig. Bevezetés a "Magyar-szerb összeköttetések oklevéltárához". Bp. 1906.
- Thallóczy (1915)* Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, város és vár) története. MTE I/40. Bp. 1915.
- Thallóczy (1916)* Ludvig pl. Thallóczy (=Thallóczy Lajos): Povijest banovine, grada i varoši Jajca 1450-1527. Zagreb 1916.
- Thierry (1968)* Thierry, Nicole: Une mosaïque à Dyrrachium. Cahiers Archéologiques 18(1968), 227-231.
- Thomo (1967a)* Thomo, Pirro: Kalaja e Skënderbeut në kepin e Rodonit. – La forteresse de Skanderbeg au cap de Rodon. Studime Historike 21(4)(1967), 113-139.
- Thomo (1967b)* Thomo, Pirro: La forteresse de Skanderbeg au Cap de Rodon. Studia Albanica 4(1967)/2, 103-108.
- Thomo (1970)* Thomo, Pirro: Banesa popullore e tipit kullë në Mat dhe në Mirditë. – L'habitation populaire de type kulle à Mati dans la Mirditë. Studime Historike 24(7)(1970)/1, 127-142.
- Thomo (1973)* Thomo, Pirro: Banesat e fortifikuara në malësinë e Gjakovës. – Les habitations fortifiées de la Malessie de Gjakove. Studime Historike 27(10)(1973)/3, 67-103.
- Thomo (1971)* Thomo, Pirro: Arkitektura e kishës së ristorit në Mborjë të Korçës. – L'architecture de l'Église du Saint Saveur à Mborje de Korçe. Studime Historike 21(4)(1971)/2, 151 – 173.
- Thomo (1974)* Thomo, Pirro: Arkitektura e banesave fshatare Shqiptare. Tipe dhe përhapje e tyre. – L'architecture rurale albanaise (ses types et leur diffusion). Studime historike 28(11) (1974) /3, 121-154.
- Thomo (1975)* Thomo, Pirro: Arkitektura e banesave fshatare në Has. – L'architecture des habitations rurales dans la region de Has. Studime Historike 29(12)(1975)/1, 111-140.
- Thomo (1982)* Thomo, Pirro: Les habitations a kulle en Albanie. Ethnographie Albanaise 12(1982), 5-37.
- Thomo (1988)* Thomo, Pirro: Korça. Urbanistika dhe arhitektura. Tiranë 1988.

- Thomo (1998)* Thomo, Pirro: Traditionelle albanische Wohnhäuser und Siedlungen. In: *Daum (szerk.) (1998)*, 209-231.
- Timotijević (1986)* Timotijević, Miroslav: Gotički viseći svećnjak iz manastira Dečana. – L'iconographie d'un candélabre gothique de Dečani. *SRZ* 18(1986), 215-227.
- Točka (szerk.) (1981)* Shtëpi muze dhe monumente kulture. Szerk.: Točka, Jani. Tiranë 1981.
- Todorov (szerk.) (1988)* Arheologičeski danni po spora za groba na Vasil Levski v carkvata "Sv. Petka Samardžijska". Dokoladi i stanovišta. Szerk.: Todorov, Nikolaj, Sofija 1988.
- Todorova – Botov (1981)* Todorova, Henrieta – Botov, Kiril: Rannosrednovekovno selište ot Golemija ostrov pri s. Durankulak, Tolbuhunski okrąg. *Preslav* 2(1981), 202-205.
- Tomičić (1990)* Tomičić, Željko: Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine. – Recent Investigations of the Bijelo Brdo Culture in Slavonian Podravina (Drava valley). *Prilozi* 7(1990), 85-105.
- Tomičić (1991)* Tomičić, Željko: Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II. – New Contributions to the Evaluation of the Remains of the Medieval Cemetery Bijelo Brdo II. *Prilozi* 8(1991), 95-148.
- Tomičić (2003)* Tomičić, Željko: Na tragu srednjovjekovnog dvora knezova Iločkih (Újlaki) – Auf den Spuren des mittelalterlichen Palastes der Fürsten von Ilok (Újlaki). *Prilozi* 20(2003), 131-150.
- Tomić (1983)* Tomić, Persida: Grnčarstvo u Srbiji. Etnografski muzej u Beogradu, Zbirke [sor.] 1. [Beograd 1983.]
- Tomoski (1984-1985)* Tomoski, T.: Entwurf einer Karte von Burgen in Makedonien. *Balcanoslavica* 11-12(1984-1985), 33-45.
- Tomović (1986)* Tomović, Miodrag: Mihajlovac – "Blato" – Une forteresse de la basse antiquité. – Mihajlovac "Blato" Kasnoantičko utvrđenje. *Đerdapske sveske* 3(1986), 400-431.
- Totev, T. (1964)* Totev, Totju: Srebrna čaša s nadpis ot Preslav. – La coupe en argent de Preslav. *IAI* 27(1964), 5—15.
- Totev, T. (1981)* Totev, Totju: Prabălgarski metalni amuleti ot Preslav. In: *Angelov (fel. szerk.) (1981)*, 182-186.

- Totev, T. (1982a)* Totev, Totju: Preslavsko zlatno sákrovište. Sofija 1982.
- Totev, T. (1982b)* Totev, Totju: Vnosna keramika, stáklo i nakitni predmeti v Preslav. – Importkeramik, Glas und Ziergegenstände in Preslav. In: Srednovjekovna Bálgarija i Černomorieta. Szerk.: Železarova, Dimitrička, Varna 1982, 79-87.
- Totev, T. (1982c)* Totev, Totju: Manastirät v “Tuzlaläka” centär na risuvana keramika v Preslav prez IX – X v. Sofija 1982.
- Totev, T. (1986)* Totev, Totju: Preslavskoto sákrovište. Der Schatz von Preslav. INMVarna 22(37)(1986), 81-107.
- Totev, T. (1987)* Totev, Totju: L’atelier de céramique peinte dans le monastère royal de Preslav. CahArch 35(1987), 65-80.
- Totev, T. (1993)* Totev, Totju: The Preslav treasure. Shoumen [1993].
- Totev, T. (1999)* Totev, Totju: Čärkva do iztočnata krepostna stena na vätrešnia grad v Preslav. – A church near the eastern fortress wall of the interior city in Preslav. In: Trudove na katedrite po istorija i bogoslovie. Šumenski universitet Episkop Konstantin Preslavski 3(1999), 38-46.
- Tóth, S. (1994)* Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi köornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994, 54-62.
- Tóth, S. (1995)* Tóth Sándor: Volt egyszer egy titeli válllkő. – Es war einmal ein Kämpferkapitell aus Titel. Ars Hungarica 1995/2, 227-232.
- Tóth, S. (2001)* Tóth Sándor: A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. In: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001, 229-266.
- Tóth, S. L. (1997)* Tóth Sándor László: A fehér és fekete magyarok problematikájához – Prilog rešavanju problematike belih i crnih Mađara. In: *Rokay (szerk. biz. elnök) (1997)*, 81-94.
- Touchais (1978)* Touchais, Gilles: Chronique des foullies et découvertes en Grèce en 1977. BCH 102(1978), 641-770.

- Traeger (1900)* Traeger, Paul: Mittheilungen und Funde aus Albanien. Das Gräberfeld der Kalaja Dalmaties. Zeitschrift für Ethnologie 32(1900), 43-51.
- Trajkovski (1986)* Trajkovski, K.: Morobisdon. Crkveni kompleks sa nekropolom. AP 26(1985) Ljubljana 1986, 176.
- Trbuhović – Trbuhović (1970)* Trbuhović, V. – Trbuhović, L.: Donja Toponica. Dardanska i Slovenska nekropola. Arheološki institut, posebna izdanja 8; Biblioteka Narodnog muzeja Toplice, knj. 2. Prokuplje – Beograd 1970.
- Tretjakov – Kozlov (1967)* Tretjakov, P. N. – Kozlov, V. I.: Slavjane. In: Bol'saja Sovetskaja Ėnciklopedija. 23. Köt. 3. kiad. Moskva 1976, 543-545.
- Trifunović, L. (1984)* Trifunović, Lazar: Đerdap 1961-1970. – Portes de fer 1961-1970. Starinar N. S. 33-34(1982-1983), Beograd. 1984, 1-8.
- Trifunović, S. (1989-1990)* Trifunović, Stanko: Antička i srednjovekovna nalazišta opštine Alibunar – rekognosciranja terena. – Ancient and Middle Age Finds in the Alibunar Community – a survey of the terrain. RVM 32(1989-1990), 99-130.
- Trifunović, S. (1996a)* Trifunović, Stanko: Sloveni u Panoniji. Književna reč (Beograd) 25(1996)/ Nr. 474-476, 32-33.
- Trifunović, S. (1996b)* Trifunović, Stanko: Sudbina istraživanja neizvesna. Dani (Subotica) 12/20. III '96. 17.
- Trifunović, S. (1997)* Trifunović, Stanko: Slovenska naselja V-VII veka u Bačkoj i Banatu. In: *Sedov (főszerk.) (1997)*, 1. köt., 173-185.
- Trubačev (1983)* Trubačev, Oleg Nikolaevič: Ezikoznan'ie i etnogenez slavjan (Drevni'e szlavjan'e po dannim etimologii i onomast'iki). In: Slavjansko'e ezikoznan'ie. IX. Meždunarodnij s'ezd slavistov. Dokladi sov'etskoj delegaciji. Moskva, 1983. 231-270. old. [Non vidi.]
- Truhelka (1891)* Truhelka, Ćiro: Starobosanski mramorovi. GZM 4(1891), 368-387.
- Truhelka (1895)* Truhelka, Ćiro: Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters. WMBH 3(1895), 403-468.
- Truhelka (1901)* Truhelka, Czirill (=Ćiro): A középkor emlékei. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. (...) Lónyayné, Koburg Stefánia védnöksége alatt. [19. köt.] Budapest 1901, 172-180. Német nyelvű eredetije: Truhelka, Ćiro: Volksleben. In: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. [19. köt.] Bosnien und Hercegovina, Wien 1901, 290-370.

- Truhelka (1914)* Truhelka, Ćiro: Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Vođa kroz sredovječnu zbirku Zemaljskog muzeja. GZM 26(1914), 221-252.
- Uglešić (1989/90)* Uglešić, Ante: Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije. – Typological and stylistic analysis of the east gothic jewelry in the area of roman province Dalmatia. Radovi, Razdio povijesnih znanosti (Filozofski Fakultet u Zadru). 16(1989/90), 207-230.
- Uglešić (2000)* Uglešić, Ante: Spangenhelme von Typ Narona/Baldenheim vom Boden der römischen Provinz Dalmatien unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft dieses Helmtyps. Radovi, Razdio povijesnih znanosti (Filozofski Fakultet u Zadru). 26(2000), 61-69.
- Ugolini (1927)* Ugolini, Luigi M.: Ricerche Archeologiche. Albania antica I. Roma – Milano 1927.
- Ugolini (1942)* Ugolini, Luigi M.: L'Acropoli di Butrinto. Albania antica III. Roma 1942. [Non vidi.]
- Ukrainčik – Uršić (1999)* Ukrainčik, Vladimir – Božidar Uršić: Ratne štete na spomenicima kulture. In: Spomenička baština u Hrvatskoj 1991-1999. Ratne štete i obnova. Szerk.: Ukrainčik, Vladimir. In: Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 24-25/1998-1999, 7-55.
- Ukrainčik (1991)* Ukrainčik, Vladimir: Kulturna baština i rat na tlu Hrvatske – Cultural Heritage and the war in Croatia. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 17(1991), 5-8.
- Unverzagt (1945)* Unverzagt, Wilhelm: Neue Ausgrabungen in der Festung Belgrad. In: Forschungen und Fortschritte 21. Berlin 1945, 41-45.
- Váczy (1963)* Váczy Péter: Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern. Seminarium Quartum Internationale Archaeologicae Slavicae, 22-28. Oct. 1963. Communicationes, Fasc. 1-19. h. é. n. [Bp. 1963.], 1-46.
- Vaday – Takács (sajtó alatt)* Vaday Andrea – Takács Miklós: Megjegyzések a lassú korongon formált cserépbográcsok időrendjéhez. (A Kompolt – Kistérségi tanyai 405, 406 és 439. objektum leletanyaga). In: Sötét idők falvai. Szerk. Szilágyi Krisztián Antal, Debrecen (sajtó alatt).
- Vajda (2007)* Vajda Tamás: Jövőbe mutató koncepciók múltunkról. (Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk: Petrovics

- István. METEM., 2005.) Aetas 2007/3, 200.)
<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00038/pdf/200-208.pdf>
- Vaklinov – Ivanov (1958)* Stančev (=Vaklinov), Stančo – Ivanov, St.:
 Nekropolât do Novi Pazar – Die Nekropole bei Novi Pazar. Sofija 1958.
- Vaklinov – Vaklinova (1993a)* Vaklinov, Stančo – Vaklinova Margarita:
 Goljamato vodohranilište na Pliska (razkopki na Stančo Vaklinov prez 1961g.).
 Pliska-Preslav 6(1993), 5-21.
- Vaklinov (1962)* Stančev (=Vaklinov), Stančo: Pliska und Preslav.
 Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung. In: Antike und Mittelalter in
 Bulgarien. Szerk.: Beševliev, Veselin – Irmischer Joachim, Berlin 1962, 219-264.
- Vaklinov (1964)* Stančev (=Vaklinov), Stančo: Pliska – theories at
 faits. ByzBulg 1(1964), 349-365.
- Vaklinova – Štereva (1995)* Vaklinova Margarita – Štereva, Irina:
 Jugozapadnijat dvor na preslavskija dvorec. Pliska-Preslav 7(1995), 81-91.
- Vapa (főszerk.) (1995)* Arheološka istraživanja duž autoputa kroz Srem.
 Főszerk.: Vapa, Z. Pokrajinski Zavod za Zaštitu spomenika kulture. Novi Sad 1995.
- Vasić, Milan (1971)* Vasić, Milan: Der Einfluss der Türkenkriege auf
 die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebiets in Serbien und Bosnien (1480-1536). In:
 Die wirtschaftliche Auswirkungen der Türkenkriege. Szerk.: Pickl, Othmar. Grazer
 Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 1. köt. Graz 1971, 308-311.
- Vasić, M. (1992-1993)* Vasić, Miloje: Icosahedron of Quartz Crystal
 from Novae (Čezava). Starinar N. S. 43-44(1992-1993), 167-176.
- Vasić, M. (1994-1995)* Vasić, Miloje: Le limes protobyzantin dans la
 province de Mésie Première. Starinar 45-46 (1994/1995) 41-53.
- Vasilev, R. (1992)* Vasilev, Radosav: Za planirovkata na njakoi
 rannosrednovkovni selišta vâv vâšnîa grad na Pliska. – On the plan of some early
 mediaeval settlements in the outhertown of Pliska. In: *Ovčarov – Štereva (szerk.)*
 (1992), 35-39.
- Vasilev, R. (1995)* Vasilev, Radosav: Novi dannî za
 rannosrednovkovnoto selište v rajona na Goljamata bazilika v Pliska.. In: Pliska –
 Preslav 7(1995), 27-33.
- Vasilev, R. (2000)* Vasilev, Radosav: Funkcii i razvitie na masovo
 žilište – poluzemjanka v srednovkovna Pliska. Pliska – Preslav 8(2000), 103-107.

- Vasil'ev' (1894)* Vasil'ev, Aleksandar A.: Vopros' o slavjanskom' proishozhdeniju Justiniana. Vizantijski vremmenik' 1(1894) 469-492. [Non vidi.]
- Vasiljević (1936)* Vasiljević, J. H.: Zapisi i natpisi. Zbornik za istoriju Južne Srbije. 1936, 286. [Non vidi.]
- Vasmer (1941)* Vasmer, Max: Die Slaven in Griechenland. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1941. Philosophisch-historische Klasse. Berlin 1941.
- Vălov (1992)* Vălov, Văljo: Carevgrad Tărnov. 5. köt. Arheologičeski razkopki i proučvanija na krepostnite steni na hălma Carevec 1966-1969 g. Sofija 1992.
- Văžarova (1956)* Văžarova, Živka: Otčet za razkopkite na gradišteto kraj s. Popina (po danni ot 1954 g.) – Compte rendu sur les fouilles dans la cite près du village de Popina. In: Uő.: Slavjano-bălgarskoto selište kraj selo Popina, silistrensko. Sofija 1956, 11-65.
- Văžarova (1960)* Văžarova, Živka: Ruskite učeni i bălgarskite starini. Sofija 1960.
- Văžarova (1965)* Văžarova, Živka: Slavjanski i slavjanobălgarski selišta v bălgarskite zemi ot kraja na VI – XI v. Sofija 1965.
- Văžarova (1966)* Văžarova, Živka: Otgovor na recenzite na St. Mihajlov i At. Milčev, publikovani v sp. Arheologija, kn. 2 i 3, 1965 g. Arh(Sof) 8(1966)/2, 65-69.
- Văžarova (1976)* Văžarova, Živka: Slavjani i Prabălgari (po danni na nekropolite ot 6-11. v. na teritorijata na Bălgarija). – Slaven und Protobulgaren (nach Angaben aus den Nekropolen aus dem 6. bis 11. Jahrhunderts in Landesgebiet Bulgariens.) Sofija 1976.
- Văžarova (1979)* Văžarova, Živka: Nekropolăt do Golemata bazilika v Pliska. In: Pliska—Preslav. Proučvanija i materijali, 1. köt. Felelős szerk.: Văžarova, Živka. Sofija 1979, 69-80.
- Văžarova (1986)* Văžarova, Živka: Srednovekovното selište s. Garvan, Silistrenski okrăg 6-11. v. – Mittelalterliche Siedlung Garvan Bezirk Silistra (VI-XI Jhd.). Sofija 1986.
- Vego (1957)* Vego, Marko: Naselja bosanske srednjovekovne države. Sarajevo. 1957.

- Vego (1981)* Vego, Marko: Iz historije srednjevekovne Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1981.
- Vego (1982)* Vego, Marko: Postanak srednjovjekovne bosanske države. Svjetlost [Sarajevo] 1982.
- Velkov, I. (1934)* Velkov Ivan: Razkopki v Madara. In: Madara I. Sof 1934, 88-103. [Non vidi.]
- Velkov, I. (1935)* Welkow (=Velkov), I(van): Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). Germania 19(1935)/2, 149-158
- Velkov, I. (1946)* Velkov, Ivan: Early Christian basilica at Messembria. The Bull of the Byz Inst 1(1946), 61-70.
- Velkov, I. (1950)* Velkov Ivan, Gradišta. Opit za sistematizirane i datirane na ukrepenite selišta v bălgarskite zemi. – Les anciennes citadelles en Bulgarie. Essai sur la systématisation et la chronologie des places fortes à travers les régions bulgares. Godišnik na Narodnija arheologiĉeski muzej Plovdiv. 2(1950), 157-183.
- Velkov, V. (főszerk.) (1992)* Madara III. Főszerk.: Velkov, Velizar, Šumen 1992.
- Velkov, V. (1987)* Velkov, Velizar: Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen. In: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Szerk.: Hänsel B. München - Berlin 1987, 141-169.
- Vendikov – Petrov (1964)* Vendikov, I. – Petrov, T.: Čărkvata “Sv. Georgi” v Sofija. – L’égglise “Saint Georges” de Sofia. In: *Gerasimov (szerk.) (1964)*, 77-108.
- Veselinović (1952)* Veselinović, Rajko L.: Ranoslovenske lonĉarske peći i grobovi kod Mošorina u Baĉkoj. RVM 1(1952), 143-158
- Veselinović (1953)* Veselinović, Rajko L.: Starosrpsko naselje na Bostaništu kod Mošorina u Baĉkoj. – Altserbische Ansiedlung auf Bostantische bei Moschorin in der Batschka. Beitrag zu der Geschichte materieller Kultur der Südslawen des X – XII Jahrhunderts. RVM 2(1953), 5-52.
- Veselinović (1957)* Veselinović, Rajko L.: Keltske i starosrpske lonĉarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu. – Keltische und altserbische Töpferofen auf Gomolava bei Hrtkovci (Syrmien) RVM 6 (1957), 27-38.
- Vida – Völling (2000)* Vida, Tivadar – Völling, Thomas: Das slawische Brandgräberfeld von Olympia. Rahden/Westf. 2000.

- Vida (2006)* Vida Tivadar: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. Korall 7. évf. 24-25 (2006 július), 203-215.
- Vinski-Gasparini – Ercegović (1958)* Vinski-Gasparini, Ksenija – Ercegović, Slavenka: Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. VAMZ, 3. Ser 1(1958), 129-159.
- Vinski – Vinski-Gasparini (1950)* Vinski, Zdenko – Vinski-Gasparini, Ksenija: Gradište u Mrsunjskom lugu, Zagreb 1950.
- Vinski-Gasparini (1952)* Vinski-Gasparini, Ksenija: Ranosrednjovjekovan zlatni nakit u Arheološkom muzeju u Zagrebu. ShP 3. Ser. 2(1952), 19-28.
- Vinski-Gasparini (1954)* Vinski-Gasparini, Ksenija: Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima. Peristil 1(1954), 119-127.
- Vinski-Gasparini (1958)* Vinski-Gasparini, Ksenija: Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike, ShP 3. Ser. 6(1958), 129-159.
- Vinski-Gasparini (1985)* Vinski-Gasparini, Ksenija: Avar-szláv kultura. In: Jugoszláv enciklopédia. Magyar nyelvű kiadás. 1. köt. Zágráb 1985, 327-329.
- Vinski (1938)* Vinski, Zdenko: Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb 1938.
- Vinski (1940)* Vinski, Zdenko: Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtom na podrijetlo Anta i Bijelih Hrvata. Zagreb 1940. [Non vidi.]
- Vinski (1949a)* Vinski, Zdenko: Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini. Historijski zbornik 2(1949) 223-241. http://www.historiografija.hr/hz/1949/HZ_2_12_VINSKI.pdf (a megtekintés időpontja 2011. 9. 02.)
- Vinski (1949b)* Vinski, Zdenko: Prethodni izvještaj o iskapanju ranosrednjovjekovne nekropole u Bijelom Brdu u siječnju 1948. Ljetopis JAZ 55(1949), 225-238
- Vinski (1951)* Vinski, Zdenko: K izvještaju o iskapanju nekropole u Bijelom Brdu. Historijski Zbornik 4(1951), 304-311.
- Vinski (1952)* Vinski, Zdenko: Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica. SHP, 3. Ser. 2(1952), 29-52.
- Vinski (1954a)* Vinski, Zdenko: Vinski, Zdenko: Gibt es südslawische Keramik aus der Zeit der südsalwischen Landnahme? AI 1(1954), 71-82.

- Vinski (1954b)* Vinski, Zdenko: Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza. *Peristil* 1(1954), 188-199.
- Vinski (1955a)* Vinski, Zdenko: Prethodni izvještaj o iskopanju nekropole na Lijevoj bari u Vukovaru 1951, 1952 i 1953. *Ljetopis JAZU* 60(1955), 231-255.
- Vinski (1955b)* Vinski, Zdenko: Zlatni prsten nađen u Samoboru i nakit arhitektonskoga tipa u VI i VII. stoljeću. – La bague en or de Samobor et le type architectural de l'orfèvrerie aux VIe – VIIe siècles. In: *Bach (főszerk.) (1955)*, I. köt. Zagreb 1955, 31-43.
- Vinski (1956)* Vinski, Zdenko: Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. *GZM N. S.* 11(1956), 63-95.
- Vinski (1958)* Vinski, Zdenko: O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata. – Zu den Funden des 6. 7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganats. *OpArch* 3(1958), 13-67.
- Vinski (1959)* Vinski, Zdenko: Ausgrabungen in Vukovar. *AI* 3(1959), 99-109.
- Vinski (1960)* Vinski, Zdenko: Ranosrednjovekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba. *Iz starog i novog Zagreba* 2(1960), 47-65.
- Vinski (1961)* Vinski, Zdenko: (rec.) Kovačević, Jovan: Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti (od IV do početka VII veka). Novi Sad. 1960. *AV* 11-12(1961), 225-238.
- Vinski (1966a)* Vinski, Zdenko: O primjeni rendgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva. *Vesnik Vojnog muzeja* 11-12(1966), 70-88.
- Vinski (1966b)* Vinski, Z[denko]: Katančić. In: *Filip (szerk.) (1966-1969)*, 1. köt., 582-583.
- Vinski (1969)* Vinski, Zdenko: Early Middle Ages. In: *Art Treasures of Yugoslavia*. Szerk.: Bihalji-Merin, Oto. Beograd 1969.
- Vinski (1970)* Vinski, Zdenko: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. – Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *VAMZ* 3. Ser., 4(1970), 45-81.

- Vinski (1971a)* Vinski, Zdenko: Haut moyn age (sic!). In: *Novak, G. (főszerk.) (1971)*, 375-397.
- Vinski (1971b)* Vinski, Zdenko: Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine VAMZ 3. ser, 5(1971), 47-73.
- Vinski (1971c)* Vinski, Zdenko: Rani srednji vijek. In: Umjetnost na tlu Jugoslavije, od praistorije do danas. Beograd Sarajevo, 1969, 1971², 57-66. (az oldalszámokra a második kiadás alapján hivatkoztunk.)
- Vinski (1974)* Vinski, Zdenko: Epoha seobe naroda. In: *Bihalji-Merin, (szerk.) (1974)*, 150-175.
- Vinski (1977-1978)* Vinski, Zdenko: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji – Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien. VAMZ 3. ser. 10-11(1977-78), 145-205.
- Vinski (1978)* Vinski, Zdenko: Archäologische Spuren ostgotischer Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens. In: *Dimitrijević – Kovačević – Vinski (szerk.) (1978)*, 33-47.
- Vinski (1983)* Vinski, Zdenko: Razmatranja o poslijekarolinским mačevima 10 i 11 stoljeća u Jugoslaviji. – Betrachtungen zu postkarolingischen Schwertern des 10. und 11. Jahrhunderts in Jugoslawien. SHP Ser. III. 13(1983), 7-52.
- Vinski (1985)* Vinski, Zdenko: Dodatna zapažanja o šljemovima Narona/Baldenheim. ShP, 3. Ser. 14(1985), 77-94.
- Vinski (1986a)* Vinski, Zdenko: Epoha seobe naroda. In: *Tanasijević – Popović (szerk.) (1986)*, 19-27.
- Vinski (1986b)* Vinski, Zdenko: Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena. – Glossen zu zwei Büchern über die Vergangenheit der Slawen. SHP, Ser. III. 16(1986), 195-235.
- Vlahov (1949)* Vlahov, Dimitar: Kroz historiju makedonskog naroda. (Zbirka članaka). Zagreb 1949.
- Vlahov (1970)* [Vlahov, Dimitar]: Memoari na Dimitar Vlahov (Dimitar Vlahov's Memoirs). Skopje 1970.
- Volckamer (1988)* Volckamer, Volker v.: Graf Wolfgang IV. zu Oettingen Wallerstein (1629—1708). In: *Schienerl – Stelzig (szerk.) (1988)*, 9-34.
- Vokotopoulos (2002)* Vocotopoulos (=Vokotopoulos), Panayotis: Ikona Bizantine [10 soros, cím nélküli angol rezümével]. Monumentet 2002, 136-155.

- Vukanović (1974)* Vukanović, P. Tatomir: Etnogeneza Južnih Slovena. Vranjski Glasnik 10. Vranje 1974.
- Vuksan (1989)* Vuksan, Marko: Kovin, lokalitet grad – sondažno istraživanje 1986. godine. – Kovin, “Grad” Locality (trench exploration in 1986). Glasnik (Srpsko arheološko društvo) 5(1989), 117-123.
- Vuksan (1997)* Vuksan, Marko: Kovin Grad – srednjovekovno naselje i utvrđenje. – Kovin, Town – Medieval Settlement and Fortification. RVM 39(1997), 175-184.
- Vulović (1952)* Vulović, Branislav: Srednjevekovni grad, rudnik i naselje Brskovo, Muzeji 7(1952), 75-85.
- Waktor (2004)* Waktor Andrea: "Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról" Thallóczy Lajos és köre Bécsben. Budapesti Negyed 46(2004)/4, <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/waktor.html>. (a megtekintés időpontja 2011. 08. 24.)
- Walkó (1984)* Walkó György: Nibelungok. Középkori költészet és európai valóság. Magvető kiadó, Budapest [1984].
- Wahrig (1980)* Wahrig, Gerhard: Deutsches Wörterbuch. Völlig überarbeitete Neuauflage. Mosaik Verlag [1980].
- Weiler (2002)* Weiler, Bernd: E pluribus unum? The Kakanian Intellectual and the Question of Cultural Pluralism. In: The Contours of legitimacy in Central Europe. New Approaches in Graduate Studies 24–26 May 2002. European studies Centre, St. Anthony's College Oxford, 1-10. http://users.ox.ac.uk/~oaces/conference/papers/Bernd_Weiler.pdf (A letöltés időpontja 2007. december 4., az ellenőrzés időpontja: 2010. 9. 6.)
- Wellenreiter (1952)* Velenrajter, Pavle (=Wellenreiter Pál): Slovenska nekropola iz 7-8 veka u Bogojevu. RVM 1(1952), 135-142.
- Wellenreiter (1953)* Velenrajter, Pavle (=Wellenreiter Pál): Starosrpsko groblje iz X-XII veka kod Bostaništa blizu Mošorina u Bačkoj. RVM 2(1953), 148-151.
- Wellenreiter (1960)* Velenrajter, Pavle P. (=Wellenreiter Pál): Izveštaj o iskopavanju avarske nekropole u Bogojevu u 1952. godini. RVM 9(1960), 176-185.
- Wellenreiter (1961a)* Velenrajter, Pavle (=Wellenreiter Pál): Bogojevo – Kesthelyska nekropola. Starinar N. S. 12(1961), 283-285.

- Wellenreiter (1961b)* Velenrajter, Pavle (=Wellenreiter Pál): Dosadašnji rezultati ispitivanja limesa u Bačkoj. In: Limes u Jugoslaviji. I. Szerk.: Grbić, Miodrag. Beograd 1961, 51-58.
- Wenzel (1962)* Wenzel, Marian: Bosnian and Herzegovinian Tombstones – who made them and why. Südost-Forschungen 21(1962) 102-143.
- Wenzel (1965)* Wenzel, Marian: Ukrasni motivi na stećcima. – Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions. (szerbhorvát ford: Miletić, Nada) Sarajevo 1965.
- Werner (1935)* Werner, Joachim: Münzdatierte austrasische Grabfunde. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit 3. Berlin – Leipzig 1935.
- Werner (1950)* Werner, Joachim: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. In: Reinecke Festschrift, szerk.; Behrens, Gustav – Werner, Joachim, Mainz 1950, 150-172.
- Werner (1960)* Werner, Joachim: Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln südosteuropäischen Ländern. Germania 38(1960), 114-120.
- Werner (1971)* Werner, Joachim: Zur Herkunft und Ausbreitung der Anten und Sklavenen. In: Novak, G. (főszerk.) (1971-1973), 1. köt., 243-254.
- Werner (1972)* Verner, Joahim (=Werner, Joachim): K proishozdeniju i rasprostraneniu Antov i Slavenov. SA 1972/4, 102-115.
- Werner (1978-1979)* Werner, Joachim: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunden von Biskupija-Crkvina (Marienkirche). Schild von Steier 15-16(1978-1979), 227-237.
- Werner (1983)* Werner, Joachim: Aspekte të reja në lidhje me thesarin avar të Vrapit. – Neue Aspekte zum awarischen Schatfund von Vrap. Iliria 13(1983) /1, 181-201.
- Werner (1984)* Werner, Joachim: Der Grabfund von Malaja Perešćepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. Abhandl. der Bayer. Akad. der Wiss. Phil.-Hist. KL. N. F. 91, München 1984.
- Werner (1986)* Werner, Joachim: Der Schatzund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986.
- Whallon – Fekeža (1999)* Whallon, Robert – Fekeža, Lidija: Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorija Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija

- ARHEOLOGIJA (A) – sv. 47., ETNOLOGIJA (E) – sv. 47., PRIRODNE NAUKE (PN) – sv. 31. Sarajevo 1992.-1995. Sarajevo 1996. godine. (1999), 43-59.
- Whallon – Fekeža (2000)* Whallon, Robert – Fekeža, Lidija: Quantitative Analysis of the Form of Sepulchral ceramics of the Early Middle Ages in the Territory of Bosnia – Hercegovina. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch–Hercegovinischen Landesmuseums 7A(=4B=7C)(2000) 132-147.
- Wielowiejski (1955)* Wielowiejski Jerzy: Archaeologia Bułgarska w latach 1944-1953. – L'archéologie bulgare de 1944 à 1953. Archeologia (Warszawa-Wrocław) 7(1955) 59-90.
- Wiseman – Mano-Zissi (1976)* Wiseman, James – Mano-Zissi, Đorđe: Stobi: A City of Ancient Macedonia. Journal of Field Archaeology, 3(1976)/3, 269-302.
- Wiseman (1999)* Wiseman, James: The Legacy of Medieval Serbia. Archaeology 52(1999)/5. <http://www.archaeology.org/9909/etc/insight.html> (a letöltés időpontja 2010.8.5.)
- Wolfram (1987)* Wolfram, Herwig: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907. Kremayr – Scheriau [1987].
- Zadro (2004)* Zadro, Dejan: Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog) – Kritički osvrt na dosadašnja arheološko-povijesna istraživanja. Prilozi (Sarajevo) 33 (2004) 59– 100. [Non vidi.]
- Zahariev (1979)* Zahariev, Ivan: Južnata krepotna stena na Pliska i nekropolat otkrit do neja (razkopki prez 1971-1974 g.) In: Pliska – Preslav 1. Sofija 1979, 108-138.
- Zaimov (1970)* Zaimov, Jordan: Bitolski napis na Ivan Vladislav samodržec bālgarski. Starobālgarski pametnik ot 1015-1016 godina.—L'inscription de Jean Vladislav autocrator bulgare. Sofija 1970.
- Zamputi (1984)* Zamputi, Injac: Rindërtimi i mbishkrimit të Arbërit dhe mundësitë e reja për leximin e tij. – La reconstruction de l'inscription de l'Arbër et les nouvelles possibilités qui s'offrent pour sa lecture. Iliria 1984-2, 217-218.
- Zarnecki (1972)* Zarnecki, George: The Monastic Achievement. Thames and Hudson, London 1972. Magyar fordítása: uő.: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Corvina [Bp. 1986]. Dolgozatunk hivatkozásai a magyar kiadás oldalszámaira utalnak.

- Zdravković – Jovanović (1954-1955a)* Zdravković, Ivan M. – Jovanović, D. M.: Radovi izvršeni 1952. godine. *Starinar*, NS 5-6(1954-1955), 251-263.
- Zdravković – Jovanović (1954-1955b)* Zdravković, Ivan M. – Jovanović, D. M.: Radovi izvršeni 1954. godine. *Starinar*, NS 5-6(1954-1955), 275-283.
- Zdravković – Simić (1956)* Zdravković, I. – Simić, M.: Manje crkvene građevine i zgrade iz turskog doba na Novom Brdu i okolini, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1(1956), 246 – 270.
- Zdravković (1955)* Zdravković, Ivan M.: Stara crkva u Lipljanu. *Starinar* NS 3-4 (1952-1953) Beograd 1955, 187-190.
- Zdravković (1956)* Zdravković, Ivan: Arheološko – konzervatorski radovi na Novom Brdu od 1952-1956. godine – Les travaux archéologiques et de conservation accomplis de 1952 à 1956 sur Novo Brdo. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1 (1956), 329-345.
- Zdravković (1956-1957a)* Zdravković, Ivan: Iskopavanja na Novom Brdu 1955. godine. *Starinar* N. S. 7-8(1956-1957), 341-347.
- Zdravković (1956-1957b)* Zdravković, Ivan: Otkopavanje crkve Sv. Nikole na Novom Brdu 1956. – Travaux de déblaiement de l'église de St Nicolas á Novo Brdo. *Starinar*, NS 7-8(1956-1957), 349-354.
- Zdravković (1959)* Zdravković, Ivan: Istraživački i konzervatorski radovi na gradu Zvečanu kraj Kosovske Mitrovice 1957 i 1958. godine. (Prethodni izveštaj). *Zbornik zaštite spomenika kulture* 10(1959), 173-184.
- Zdravković (1959-1960)* Zdravković, Ivan: Dve stare kuće na Novom Brdu, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 4-5(1959-60), 333.
- Zdravković (1975)* Zdravković, Ivan M.: Srednjovekovni gradovi i dvorci na Kosovu. Beograd 1975.
- Zečević (1989)* Zečević, Emina: Rezultati istraživanja srednjovekovnog Svača. – The results of the exploration of medieval Svač. *Glasnik SAD* 5(1989), 112-117.
- Zeiss (1940)* Zeiss, Hans: Avarenfunde in Corinth? In: Hoffilerov zbornik – Serta Hoffileriana. (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva N.S. Sv. XVIII, XIX, XX, XXI (1937-1940). Zagreb 1940, 95—99.
- Zekan (1994)* Zekan, Mate: Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine. In. Livanjski kraj u povijesti. Szerk.: Boško, Marijan. Split –

- Livno. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Općinsko hrvatsko vijeće obrane, 1994, 55-73.
- Zekan (2009)* Zekan, Mate: Četiri zaslužna velikana hrvatske nacionalne arheologije srednjeg vijeka u 20. stoljeću (Luj Marun, Ljubo Karaman, Lovre Katić, Stjepan Gunjača). In: *Balen – Čečuk (szerk.) (1999)*, 235-270
- Zeqo (1985)* Zeqo, Moikom: Disa monumente të muratura në Durrës. – Quelques monuments meurés à Durrës. Monumentet 1985/2 (=30), 63-68.
- Zheku (1984)* Zheku, Koço: Gurët e mbishkruara të kishës së Ndërfanës (Gzig-Mirditë). – L'inscription de l'église de Ndërfana (Gzig-Mirditë). Iliria 1984-2, 219-245.
- Zlatarski (1927)* Zlatarski, V.: Istorija na bălgarskata dăržava prjaz' srajdnitjat vjakove. I/2. köt. Sofija 1927. (reprint: Sofija 1994-1995).
- Zojzi (1965)* Zojzi, Rrok: Mbi veshjet tradicionale të popullit tonë. – Essai de classification des costumes traditionels albanais. Studime Historike 19(2)(1965)/4, 143-158.
- Zojzi (1966)* Zojzi, Rrok: La guna dans la tradition vestimentaire des peuples balkaniques. Studia Albanica 3(1966) /1, 319-337.
- Zojzi (1976)* Zojzi, Rrok: Traces archaïques dans les costumes traditionels du peuple albanais. Iliria 5(1976)/2, 225-232.
- Zolnay (1986)* Zolnay László: Hírünk és hamvunk. Tények és tanúk [sor.] Budapest [1986].
- Zotović – Jordović (1991)* Zotović, Lj. – Jordović, Č: Viminacium – nekropola Više grobalja. Beograd 1991.
- Zotović (1986)* Zotović, Ljubica: Južne nekropole Viminacija i pogrebni obredi. In: Viminacium 1. Požarevac 1986, 41-60.
- Zotović (1992-1993)* Zotović, Ljubica: Die gepidische Nekropole bei Viminacium. Starinar 43-44 (1992/1993), 183-190.
- Zupan (é.n.)* Zupan, Zdravko: Strip u Srbiji 1955-1972. http://www.rastko.org.yu/strip/1/strip-u-srbiji-1955-1972/index_l.html (letöltés időpontja 2007. 14. 4.)
- Žeravica – Žeravica (1974)* Žeravica Lidija – Žeravica, Zdenko: Arheološka nalazišta u okolini Bosanske Gradiške. ZKM 6(1974), 215-233.

- Živanović (1966-1968)* Živanović, Srboljub: Rezultati antropološkog proučavanja skeleta iz nekropole u Vrbasu. – Summary. RVM 15-17 (1966-1968), 133-145.
- Živanović (1972-1973)* Živanović, Srboljub: Prvi rezultati antropološkog proučavanja nekropole u Čelarevu. Preliminary Report on the Anthropological Investigation of Skeleton from Čelarevo. RVM 21-22(1972-1973), 153-165.
- Živanović (1974 – 1978)* Živanović, Srboljub: Apsolutno datovanje skeletnih ostataka iz nekropole u Čelarevu. – Radiocarbon Dating on the Human Skeleton from Čelarevo (Vojvodina) RVM 23 – 24(1974 – 1978), 19 – 20.
- Živić (2003)* Živić, Maja: Felix Romvilana, 51 godina odgonetanja. – Felix Romvilana, 50 Years of Solving. Zaječar 2003.
- Živković (2002)* Živković, Tibor: Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600 –1025) – South Slavs under the Byzantian Rule (600-1025). Istorijski Institut, posebna izdanja, 38. Beograd 2002.